Yanlış İliklenen Düğme

Geçmişle Gelecek Arasında Cumhuriyet

ERDOĞAN AYDIN

src kitap

Erdoğan Aydın

1957 yılında Düzce'de doğdu. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde öğrenim gördü. *Özgür Gündem, Cumhuriyet* ve T24 gibi çeşitli yayın organlarında köşe yazarlığı yaptı. Ayrıca İMC TV, Hayat TV ve Artı TV gibi kanallarda programlar hazırlayıp sundu. Özgür Üniversite Yönetim Kurulu üyesi olarak çalışmalarını sürdürüyor.

Tarih ve araştırma dünyasına 1992 yılında yayımlanan *İslamiyet Gerçeği* adlı eseriyle adım atan Aydın, bu çalışmasıyla Turan Dursun Araştırma ve İnceleme Ödülü'nü kazandı. Dört cilt halinde yayımlanan bu eserde, "Kur'an ve Din", "İslamiyet ve Bilim", "İslamiyet Ahlak ve Kadın", "İslamiyetin Ekonomi Politiği" başlıkları altında İslamiyetin farklı yönlerini ele aldı.

Bu çalışmasını, 1994 yılında *Nasıl Müslüman Olduk?* adlı popüler araştırması takip etti. Ardından İstanbul'un fethini incelediği *Fatih ve Fetih / Mitler ve Gerçekler* (1997) ve Osmanlı İmparatorluğu'nu çözümleyen *Osmanlı Gerçeği / "Nizam-ı Âlem"in Gayrı Resmi Tarihi* (1999) kitapları yayımlandı.

2012'de, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girme sürecini ve nedenlerini incelediği, *Osmanlı'nın Son Savaşı / Turan Hayalinden Sevr'e* adlı çalışması yayımlandı.

Bunların yanı sıra Erdoğan Aydın'ın, sempozyum tebliğleri ve makalelerinden derlenmiş, *Milliyetçilik: Türkiye'nin Çıkmazı* (2002), *İslamcılık ve Din Politikaları* (2002), *Demokrasinin Dayanılmaz Ağırlığı* (2005), *Kimlik Mücadelesinde Alevilik* (2005), *Öteki Tarih* (2007) isimli beş kitabı daha bulunuyor.

Yanlış İliklenen Düğme / Geçmişle Gelecek Arasında Cumhuriyet, Erdoğan Aydın'ın son çalışmasıdır.

src kitap

Yanlış İliklenen Düğme
Geçmişle Gelecek Arasında Cumhuriyet

Erdoğan Aydın

© Erdoğan Aydın, 2025
© SRC Yayınevi, 2025

Genel Yayın Yönetmeni
Fırat Acar

Yayın Koordinatörü
Altay Öktem

Editör
Sevim Erdoğan

Sayfa ve Kapak Tasarımı
Senem Yıldırım

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, elektronik veya mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Birinci Basım: Şubat 2025, İstanbul
ISBN: 978-625-5999-16-0
SRC Sertifika No: 69890

Baskı
Mutlu Print Basım Yayın Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
C-Blok No.263 - 264 Topkapı - Zeytinburnu / İSTANBUL
Sertifika No: 48627
Telefon: (0 212) 577 72 08
Email: mutlubasim@gmail.com

SRC Yayınevi
www.srcyayin.com
facebook.com: srcyayin / twitter.com: srckitap / instagram: srckitap
SRC Yayın Yapım Tic. Ltd. Şti.'nin tescilli markasıdır.
Mecidiyeköy Mh. Oğuz Sk. Bahar Apt. No:7 İç Kapı No:11
Şişli / İSTANBUL

Erdoğan Aydın

YANLIŞ İLİKLENEN DÜĞME

Geçmişle Gelecek Arasında Cumhuriyet

src kitap

İçindekiler

Giriş 7

Demokratik Cumhuriyetin İmkânları ve Tasfiyesi 25

1920 Meclisi ve Meclis Egemenliğinin Kötürümleştirilmesi 27

Rejimin Anayasal Taahhütleri ve Millî Egemenlik Sorunu 58

Çerkes Ethem'in Tarihsel İşlevi ve Tasfiyesi 81

Ricat, Başkomutanlık Kararı ve Otokratikleşme 139

Saltanat, Cumhuriyetçi Kaygılarla mı Kaldırıldı? 163

Lozan'da Meclis Egemenliğinin Reddi ve Ali Şükrü'nün Katli 191

Seçimler ve Sonrasında Belirginleşen Yeni Yönetim Sistemi 215

CHF'nin Kuruluşu ve Halkçılığın İçeriksizleştirilmesi 237

Meclis'e Egemenlik İçin Üretilen Krizden Çıkan Cumhuriyet 260

Cumhuriyet İlanıyla Gerçekte Nasıl Bir Rejim Oluştu? 283

Cumhuriyet Gelirken Millî Egemenlik de Geliyor mu? 315

"İç Düşmanlara" Karşı Seferberlik 332

"Millî Sır" Olmaktan İçeriksizleştirilmeye Cumhuriyet 352

Hilafet Kaldırılırken Gerçekte Ne Değişti? 372

Emek ile Sermaye Arasında Cumhuriyet **399**

Rejimin Emek Karşıtı Kurumsallaştırılması 401

Cumhuriyet Sol Siyasete Nasıl Davrandı? 449

Mustafa Suphilerin Katlinin Neden ve Sorumluluğu 480

Kardeşlikten İnkâra Cumhuriyet'in Kürt Politikaları **511**
Millî Mücadele, Kürtlere Eşitlik Vaadiyle Biçimleniyor 513
Özkardeşlikten Emperyalizmle Paylaşıma ve İnkâra Geçiş 553
1925 İsyanının Asli Nedeni ve Niteliği 598
Şeyh Sait Üzerinden Yeni Türkiye'nin Şekillendirilişi 636

Dizin 657
Kaynakça 667

Giriş

Bu kitap, 100. yılında Cumhuriyet'in, artık daha da ötelenemez hale gelen muhasebe gereksinimini karşılamaya çalışıyor.

Bu muhasebeyi yaparken, sadece kuruluşta mevcut olan demokrasi imkânları ve dinamiklerini saptamakla kalmıyor, aynı zamanda bu imkân ve dinamiklerin ezilmesinin Cumhuriyet'i de kötürümleştirdiğini saptıyor. Bu bağlamda Cumhuriyet'in, İslamcı iktidarın sonucu olarak, kendi 100. yılını bile kutlayamaz hale gelişinin, kuruluş biçiminden kaynaklı nedenlerini belirginleştiriyor.

O dönemde pekâlâ uygulanabilir olan demokrasinin tasfiye edilmiş olmasının, zorunluluklardan değil, egemen tercihlerin sonucu olarak şekillendiğini, yani ilk düğmenin egemen iradenin tercihiyle yanlış iliklendiğini gösteriyor. Kuruluş döneminde yapılan bu tercihlerin, "gericiliğin tasfiyesi için zorunlu bir otoriterlik" olmadığını, aksine otokratik bir yönetim (ve tabii hızlandırılmış bir sermaye birikimi) için yapıldığını belirginleştiriyor.

Tabii bu tercihin sonucu olarak yaşanacak mağduriyetlerden en büyük pay da "kimsesizlere", emekçilere, ötekileştirilen kimliklere ve onların haklarını savunanlara düşecekti. Sonuçta savaşta ölüp barışta üreten çoğunluğun, keza ülkenin sahip olduğu eşitlik, özgürlük ve kardeşlik imkânlarının kötürümleştirildiği bir kuruluş ve kurumlaşma süreciyle karşılaşılacaktı...

Bu mağdur etme hali tarih yazımlarına da yansıyacaktı elbette. Bu kitap, resmî tarih yazımınca yapılagelen büyük haksızlığı gidermeye, yani tarihte görünmez kılınanların hak ettikleri gibi görünür kılınmasını, iftiraya uğramış olanların da savunulmasını amaçlıyor. Bu bağlamda hem tarih bilincimizin bütünlüklü hale gelmesini hem de bugüne kadar ne denli manipülatif tarih yazımları okutulduğumuz gerçeğini aydınlatmaya çalışıyor. Kuşkusuz egemenlerin tarih alanında inşa ettiği hegemonyanın etki alanını

aşmak, tek tek kitaplarla ve kısa vadede imkânsız; ama en azından buradan yapılacak olan katkı, zamanı ve geçmişiyle sorunu olan, yüzü geleceğe ve hakikate, eşitlik ve özgürlüğe dönük arayışları güçlendirmeyi hedefliyor.

Bu noktada Ahmet İnam'ın da uyardığı gibi:

> Sağlıklı anımsama geleceğe bakan anımsamadır. Üç boyutlu zenginliği içinde insan, geçmişini, geleceğe aldığı tavırla anımsar. Öyleyse, tarih gelecek "projeksiyonu" olmaksızın yazılamaz. Nedeni basit, sağlıklı insan geleceği ile anımsar. Geçmişiyle geleceği yardımıyla hesaplaşır. (https://users.metu.edu.tr/phil/ahmetinam/tarih.htm)

Hiç kuşkusuz bu uyarı, geçmişin salt "gelecek" üzerinden ve o dönem içinde uygulanamaz olan fanteziler ekseninde okunmaya kalkışılması demek değil; geçmişin imkân ve olgularının gelecek üzerinden irdelenmesi, bu anlamda ufkumuzun açılması, geçmişe özlem cenderesinden kurtulup geleceğin dönüştürülebilmesine katkısının sağlanması demek. Bu yöntemsel yaklaşım, geçmişi kendi görüşlerimiz doğrultusunda eğip bükmenin değil, aksine ona daha bütünlüklü bir yerden bakmanın da zorunlu gereği. Bu açıdan Taner Timur'un şu açılımını da anımsatmak, yöntemsel temelimizi güçlendirmek açısından önemli:

> Geçmişi iyi bilmek ona günümüzün rasyonel ve evrensel değerleri açısından bakabilmekle mümkündür. Başka bir değişle geçmişe karşı mesafe alabilmek ve onu objektif ve realist bir gözle değerlendirebilmek lazımdır. Böyle bir yaklaşım modern tarihçiliğin en verimli yöntem ve kaynaklarına başvurmayı gerektirdiği gibi psikolojik hazırlığı da zorunlu kılar. Çünkü insanlar genellikle çocukluklarından itibaren geçmişlerini öven ve yücelten bir ideoloji içinde büyürler. Günümüzün dünyasının toplumsal birimlerini teşkil eden ulus devletlerin kurumsal yapıları da bu eğilimi besler ve güçlendirir. (Timur, 1886, s. 11)

Cumhuriyet'in ilk dönemine, onun sorgusuz sahiplenicilerince, tıpkı İslamcılar gibi "Asr-ı Saadet" muamelesi yapma hali karşısındayız. Oysa bu yaklaşım, onu "paranteze alma" amacındakilerin olanca geniş bir destekle bu denli uzun bir iktidar kurumlaşmasını nasıl başarılabildiği

sorunuyla yüzleşmekten kaçmak demek. Sadece bu da değil, önceki 80 yılında da, ülkenin demokrasisizliğe, hak ve özgürlüklerin de yasaklara niçin mahkûm edildiği sorusundan da kaçmak demek.

Üstelik Cumhuriyet'in yüzyılı bize, çoğulculuk olmadan, hak ve özgürlükler olmadan, hakiki bir çağdaşlaşma ve laikliğin bile olmayacağını gösteren bir laboratuvar işlevi gördü. Cumhuriyet kurucusunun o günün koşullarında bunun farkında olamayacağı mazereti öne sürülebilir; "Bütün yetkiler bende olsun, görün bütün sorunları nasıl çözüyorum!" demeye getiren davranışında samimi olabilir. Ama toplumu katmayan, onların haklarını gerçekleştirebileceği bir dünyevi düzen kurmayan bu çağdaşlaşma projesinin başarıya ulaşamayacağını görmek için bir 100 yıl daha geçirme lüksümüz olamayacağı açık.

Bu anlamda 100. yıl, sadece dünün doğru bir anlamlandırılması için değil, bugünümüz ve geleceğimizi kurtarmak için de, yüzleşmekten artık kaçamayacağımız kritik bir eşik! Bu kritik eşikte bu kitap, demokrasi süzgecinden geçirilmiş bir Cumhuriyet tarihi irdelemesi yapacak; demokrasinin hem Millî Mücadele'nin başlangıcında fiilen var olup kurumlaşabilir olduğu halde tasfiye edilmesi hem de bugünümüzde, toplumsal arayış ve hakların gerçekleştirilebilmesi için güçlü bir temel sunması nedeniyle...

Bu noktada ilginç bir durum olarak belirtmeliyim ki, demokrasi konusu, Cumhuriyet tarih yazımlarında da en çok ihmal edilmiş alanı oluşturuyor. Gerçekten de sayısız analize konu olan Cumhuriyet'in en az irdelenmiş yanını, niçin demokratikleşemediği, başlangıcındaki demokrasi imkânları ve bu imkânların ezilmesi oluşturuyor. Üstelik bu soruna değinmiş sınırlı çalışmanın önemli bir kısmında da, mazeret üretici açılımlarla karşılaşıyoruz; öyle ki otokratik yönetim ve otoriter uygulamaların, "demokrasinin altyapısını oluşturmak için!", yani "demokratik bir amaçla" yapıldığı iddiaları alabildiğine yaygın.

Tabii Cumhuriyet tarih yazımlarındaki bu zaaf, hem demokrasi imkânının tasfiyesine yataklık yapar hem de cumhuriyet kavramının sultansızlık haline indirgenmesine neden olur. Sonuçta, yönetime katılma imkânlarından yoksun kalmaya devam ettiğimiz halde, "Kulduk, vatandaş olduk!" sözlerinin havada uçuştuğu propagandif bir anlatıyla kuşatılırız. Üstelik bu anlatı, bu tarihin bir dizi alanda tahrif edilmesine yönelir: Nitekim Tanzimat (1839), I. Meşrutiyet (1876) ve sultanı tamamen iktidarsızlaştıran II. Meşrutiyet'ten (1908) başlayarak saltanatı oybirliğiyle

kaldırmış Birinci Meclis'in (1922) birikimlerini yok sayıp her şeyi liderin iradesine bağlaması bir yana, cumhuriyet ilanını da bir özgürleşme dönüşümü olarak anlatır. Bu kitabın ilgili bölümleri, en azından bu anlatıya inanmaya devam edenler için gerçekle tanışma imkânı olacak.

Açık ki cumhuriyet, "herkese ait" olan, "kamuya aitlik" ile belirlenen bir normu ifade eder. Dolayısıyla ondan söz edileceği yerde, halkın katılımı, denetleme imkânı, temel hak ve özgürlüklerin kullanılabilirliğine ilişkin yasal ve kurumsal adımları da görmek durumundayız. Oysa ilgili bölümlerde göreceğimiz gibi, bu belirleyenlere ilişkin en küçük bir değişim getirmeyen, dahası Meclis tarafından kullanılagelen kimi hakların da kullanılamaz hale getirileceği bir "Cumhuriyet" ilanı yaşayacaktık. Meclis'in yarısına yakınının ilanını top atışlarıyla sonradan (bu değişime katılan milletvekillerinin de sadece saatler önce) öğrendiği ve içeriğinde vatandaşlık haklarına ilişkin en küçük bir öge olmayan bir "kulluktan vatandaşlığa" geçiş hikâyesiydi bu! Salt bu kadarı bile, manipülatif olmayan, doğru bir Cumhuriyet tarihine nasıl büyük bir ihtiyacımız olduğunu göstermeye yetmez mi?

Nasıl ki vatandaşların haklarıyla değil egemenin yetkileriyle belirlenen bir ülkenin, sözcüğün gerçek anlamında vatan olması bir yanılsama olacaksa, yukarıdaki koşullardan yoksun bir dönüşümün cumhuriyet olması da bir yanılsama olacaktı. Evet, 29 Ekim 1923'ten itibaren biçim olarak artık bir cumhuriyetimiz olacaktı; ama vatandaşın hak ve özgürlüklerinde en küçük bir değişim olmazken, değişen tek şey, Meclis'in biraz daha yetki kaybına uğraması ve anayasaya eklenen din ve resmî dil olacaktı.

Modernleşme anlamında atılacak önemli ve "İyi ki yapılmış" dediğimiz adımları elbette kazanım haznesinde sahipleneceğiz. Ancak Cumhuriyet değişiminde, halkın katılımı ve temel hakların genişlemesi yerine, iktidarı liderin şahsında toplamayı eksen alan bir değişimle karşılaşacaktık. Cumhuriyet'in ilanını izleyen süreç de, o ana kadarki toplumsal mutabakatların geriye doğru tasfiye edilmesi olacaktı.

Açık ki bu hakikati teslim etmek ve sorgulamak, cumhuriyetçi bir tutarlılığın da zorunlu gereği. Oysa böylesi yapısal bir irdelemeden kaçtığımızda, artık İslamcıların bile cumhuriyet kavramını araçsallaştırabildikleri bir dünyada, Cumhuriyet'e ilişkin ezberlerimizin etkisi, ancak yankı odalarımızın çapıyla sınırlı, ama çözüm üretmekten uzak kalacaktır.

Esasen İslamcıların Türkiye'yi denetim altına almış olmasının yarattığı baskı nedeniyle bu geçmişe savrulma hali, elbette ki sosyal psikoloji

açısından anlaşılabilir bir durum; ama buradan Türkiye'nin daha da kangrenleşmiş sorunlarına çözüm üretilemeyeceği açık. Dolayısıyla yapısal bir muhasebe, sadece 100. yıl gibi üstünden atlanamaz bir yıldönümü nedeniyle değil, Cumhuriyet'in kısmi kazanımlarını bile tasfiyeye yönelen mevcut iktidarın, 22 yıldır halkın önemli bir desteğiyle kurumlaşabilmesinin nedenlerini çözümleyebilmek açısından da zorunlu. Bu noktada Ahmet Telli'nin, "Hangi duvar yıkılmaz sorular doğruysa" dizesinin derinliğiyle, Türkiye'nin içine düştüğü bu uzun soluklu kangren halinin hangi yapısal yanlışlardan kaynaklandığı sorusuyla yüzleşmekten daha fazla kaçılamaz!

Ne ki bunun gereklerinden, tek parti rejimine özlemle kaçma hali karşısındayız; tıpkı İslamcıların, İslam dünyasında yaşanan felaketlerin sorumluluğundan Asr-ı Saadet'e özlemle kaçması gibi. Oysa geçen 100 yıla damgasını vuran demokratikleşememe haline ve bunun da etkisiyle İslamcıların, rejimin yeni belirleyeni haline gelebilmesine karşı, bu kez gerçekten demokratik-laik-sosyal bir cumhuriyete yürüme yeteneğinde bir bilince ihtiyaç var.

Kuşkusuz burada yazılanların önemli bir kısmı başka kitaplarda mevcut. Onlara sıklıkla atıf yapıyorum. Ama niçin bir türlü demokratikleşemediğimiz sorununun yapısal yanıtını o kitaplarda bulamıyoruz; Türkiye'nin mağdurlarının uğradığı sistematik ihlallerin nedenleri ve bir dizi soruna ilişkin varılan sentez de onlarda olmadığından, bu kitap, önemli bir boşluğu doldurma iddiası taşıyor. Dolayısıyla onlardan öğrenir ve burada paylaşırken, onlarda göremediğim sonuç ve çözümlerin önemi bu kitabın yazılmasının nedeni oldu.

Tabii burada ciddi bazı sorun alanlarına da işaret etmeliyim... Söz konusu yapısal irdelemenin sağlığı, bilimsel soğukkanlılıktan kopmamakla mümkün. Bu kapsamda, "Cumhuriyet'i demokrasi ölçeğinde sorgulamanın anakronik olacağı, çünkü o koşullarda bunun imkânsız olduğu!" şeklindeki yaygın iddia, tüm sorgulamalarımda kulağımıza küpe olsun. Çünkü bu iddianın kendisi olgulardan ve ciddiyetten uzak olsa da inananlarının yaygınlığı nedeniyle ciddiye alınmayı gerektiriyor. Ancak her ayrıntıda tekrar göreceğiz ki, Cumhuriyet'in otoriter ve otokratik niteliği,

demokrasinin o dönemde imkânsızlığından değil, kurucu iradenin tercihlerinden kaynaklanıyordu.

Bir diğer yaygın iddia da, o günün koşullarında "demokrasinin gereklerinin eksen alınması halinde çağdaşlaşmanın bile imkânsız hale geleceği!", nitekim "1950'de bile halkın demokrasiye geçmeye henüz hazır hale gelmediğinin görüldüğü!" şeklinde belirginleşir.

Aydınlanmış devletin toplumu gütme, dolayısıyla süreğen bir lider ve tek parti rejimini meşrulaştırma çabasını yansıtan bu yaklaşım da, yine yaygınlığı nedeniyle ciddiye alınmayı gerektiriyor. Ancak söz konusu iddiadaki manipülasyona karşı bu kitap, çağdaşlaşma adımlarının Meclis'le birlikte pekâlâ atılabildiğini, ama bu yöntemin, iktidarın paylaşımını zorunlu kıldığı için istenmediğini gösterecek. Üstelik 100 yıllık bilanço, Meclis'i ve halkı kıra döke gerçekleştirilen bir "ilerlemenin", geride bıraktığı sayısız hak ihlali bir yana, sanıldığı gibi hakiki ve sağlam da olamadığını, toplumun demokrasiyi deneyimlemesini ve kendi çıkarına uygun olduğunu görmesini imkânsızlaştırdığını gösteriyor.

Bu anlamda yaşanan sorunlar yumağı, "demokrasiye" 1946'da "erken" geçilmesinden değil,[1] aksine başından beri mevcut olan demokratikleşme imkânlarının tasfiye edilmesi ve engellenmesinden kaynaklanıyordu. Nitekim, 1) emek haklarının sürekli baskı altında tutulması yanında köylünün toprak reformuyla özgürleştirilmemesi, emekçilerin egemenleri dengeleyebilmesini engellemiş; 2) toplumun kimliksel çoğulculuğunun tektipleştirilmeyle tasfiyesi ile hak taleplerini engelleyen bir güvenlik devleti oluşmuş; 3) denge ve denetimin, sivil toplumun, basın özgürlüğünün, gerçek seçimlerin, başka partilerin engellenmesi sonucunda halkın demokrasiyi deneyimlemesi imkânsızlaştırılmış; 4) bu bağlamda dünyanın değişen koşullarının baskısıyla 1946'da çok partililiğe geçildiğinde de sadece rüştünü İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ve CHP içinde kanıtlamış olan Bayar-Menderes ekibine vize verilerek rejimin Türk-İslam kimliği ve kapitalizm cenderesinin sürdürülmesi sağlanmıştır.[2]

1 Yinelenmeli ki 1945-1950'de geçilen şey "demokrasi" de değil, sadece "çok partili dönem"dir. Nitekim 1946 itibariyle nihayet tek dereceli ve çok partili seçimler ve partiler arası rekabetle halkın bilgilenme ve katılım imkânlarına kısmi bir alan açılması, demokrasiye görece yaklaştırsa da rejimin anti-demokratik kodları yaşamaya devam edecekti.

2 Düşünün ki bu ilginç "demokrasiye geçiş" sürecinde, Demokrat Parti (DP) gibi antikomünist bir oluşum bile anti-komünist kampanyalarla kontrol edilmeye çalışılacaktı. Dönemin CHP'si, "Komünistler Mareşali ve DP'yi Kötü Maksatlarına Nasıl Alet Etmek

Bütün bunlar, demokrasi eksenli ve bütünsel bir irdelemenin önemini daha da artırıyor. Dolayısıyla bu kitap, sorunun demokrasinin imkânsızlığından değil, bizzat imkânsız kılınmasından kaynaklandığını bilimsel bir nesnellikle gösterdiği oranda, hem Cumhuriyet çalışmalarına ilişkin temel bir eksiği gidermiş hem de "ikinci yüzyıl"a ilişkin doğru bir vizyon geliştirilmesine katkı sağlamış olacaktır.

Bu bağlamda kuruluş sürecine ilişkin yapılacak bütünlüklü bir sorgulamanın bir dizi önemli alt başlığı var kuşkusuz; ama bu kitapta kendimi üç başlıkla sınırlı tutacağım. Bu üç başlık, hem dünün bütünlüklü ve nesnel kavranışı hem de önümüzdeki döneme ilişkin doğru bir çözüm iradesi geliştirebilmek açısından kritik önemde.

Birinci ana başlığım, Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş sürecinin olgular ve demokrasi ekseninden yeniden okunması olacak. Bu başlık altında, Meclis işlerliği, anayasa, Millî Mücadele'nin kurumlaşma süreci, saltanat, hilafet, cumhuriyet gibi pek çok kritik gelişmenin, gerçekte resmî ezberlerimizden farklı şekillendiği, sanılanın aksine dünün demokrasi ekseninde yaşanma ve daha sağlıklı bir çağdaşlaşma imkânlarının nasıl heba edildiği görülecektir.

İkinci ana başlığımda, Türk-Müslüman burjuvazinin hızlandırılmış gelişimi için emek güçlerine karşı uygulanan sistematik baskılar bağlamında, gerçek bir cumhuriyet olarak kurumlaşabilme imkânının nasıl kötürümleştirildiği irdelenecektir. Bu başlık altında, bugün memleket bu denli sağa yatmışsa, hak ihlalleri bu denli sıradanlaştırılmış ve "kimsesizlerin" tevekküle savrulması bu denli yaygın, dolayısıyla siyasal İslamcılık bu denli kolay iktidar olmuşsa, emeğin kendini savunma ve memleketi dengeleme imkânlarını bastıran kurucu aklın temel sorumluluğu görülecektir.

Üçüncü ana başlığımda ise, Türkiye'nin yüz yıldır içinde kıvranıp durduğu Kürt Sorunu'nun, gerçekte Millî Mücadele'nin başında

İstediler?" başlığıyla propaganda broşürü bile yayımlayacaktı (bkz. Ö. Gökmen, "Vesikalı Yakın Dönem Tarihimiz", *Kebikeç*, sayı 23). Bu dönem içinde etkin sol gazete *Tan*'ın matbaası basılıp yağmalanacak, Sabahattin Ali öldürülüp cesedi yok edilecek, açılım bağlamında razı olunmak zorunda kalınan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi kapatılacak, sınıf haklarına atıf yapan dernek ve sendika kurmak yasaklanacak, Köy Enstitüleri kapatılacak ve tabii emperyalizmle işbirliği ve NATO'ya giriş müracaatında DP'ye ön alınacaktır. Dolayısıyla bu kadarı bile, 1950 iktidar değişimini "karşıdevrim", öncesini de "devrim" olarak kodlamanın bir manipülasyon olduğunu göstermeye yeter.

oluşturulmuş hak eksenli toplumsal sözleşmenin tek taraflı tasfiyesiyle yaratıldığı görülecektir. Yani içinden çıkamadığımız kanamanın, ülkenin bir parçasına sömürge muamelesi reva görülmesinin, güvenlik bütçeleriyle topyekûn refah imkânlarının heba edilmesinin, "beka sorunu yaratır" gerekçesiyle temel hukuk normlarına yabancılaştırılmamızın ve tabii emperyalizm karşısında bu denli kırılgan hale gelmemizin öncelikli nedeni irdelenecektir.

Bu noktada haklı olarak sorulabilecek ve bilimsel bir soğukkanlılıkla en başından yüzleşmemiz gereken bazı sorular var:

Bunlardan biri, içinde bulunduğumuz koşullarda Cumhuriyet'i böylesi yapısal bir düzlemde sorgulamanın, İslamcı hâkimiyete hizmet edip etmeyeceği sorusudur! Genellikle demokratikleşme niyetiyle olsa da "Yetmez ama Evet" kampanyası yürütenlerin böyle bir işlev gördüğü gerçeği de hafızalardaki yerini korurken... Ne ki "Şimdi değilse ne zaman?" sorusu da aynı ciddiyetle ülkeyi sıkıştırıyor. Çünkü içinde bulunduğumuz 100. yıl, yapısal bir muhasebe gereği açısından üstünden atlanılamaz bir dönemece işaret ediyor. Üstelik 100. yılında bile yapısal bir sorgulamadan kaçırılacak bir Cumhuriyet'in, İslamcılığı aşma konusunda bir gelecek üretemeyeceği de açık!

Esasen İslamcıların, 21 yıllık iktidardan sonra bile 2023 Mayıs Seçimlerinde bir kez daha yinelenen galibiyeti, Cumhuriyet realitesinin restorasyonla onarılamayacağının, dolayısıyla yapısal bir sorgulamayla yenilenmesi gereğinin daha çok ertelenemeyeceğinin göstergesi. Üstelik (100. yıl anmalarında da bir kez daha gördüğümüz gibi), geçmişe özlem, alkış ve hamaset gösterilerinin ötesine geçemeyen bir özlem halinin, Cumhuriyet'in İslamcılık karşısında içine düştüğü çaresizliği gidermede bir işe yaramadığı da yeterince deneyimlendi. 2024 Mart Yerel Seçimlerinde elde edilen önemli başarı ise, doğru yorumlanmayı gerektiriyor:

Anımsanmalı ki söz konusu çok önemli yerel seçim başarısı, gerçekte demokratik, laik ve sosyal bir cumhuriyet talebiyle değil, esas olarak ekonomik krizin derinlik ve süreğenliğinin yarattığı tepkiyle elde edilebildi. Nitekim muhalefetin seçim seferberliğinin programı ve dilinde de bunu net olarak gördük. Bu bağlamda teslim edilmeli ki hem İslamcı ve

muhafazakâr hegemonya sürüyor hem de buna ek olarak ırkçılığın daha da güçlendiği bir konjonktürdeyiz. Bu bağlamda ikinci yüzyıl için demokratik laik ve sosyal bir cumhuriyet, yani yeni ve gerçek bir cumhuriyet için mücadele gereği, bu çok önemli seçim başarısından sonra da yaşamsal öneminden hiçbir şey kaybetmiş değil.

Bu vesileyle yinelemeliyim: Cumhuriyet'in son 22 yılını, kendisini yok etmeye çalışan bir iktidar altında geçirmek durumunda kalmışlık, sadece bir çaresizlik hali değil, aynı zamanda demokrasi imkânlarını kötürümleştiren kuruluş konseptinin de kaçınılmaz sonuçlarından biri. Yani kendini toplumsal hak ve özgürlüklere kapatan bir rejimin, her krizinde geriye doğu biraz daha büzülmesi hali karşısındayız. Dolayısıyla, İslamcılığa asıl hizmet edecek olan şey, yapısal bir muhasebe değil, tam tersine böylesi bir muhasebeden kaçınıp özlem, alkış ve hamasetle durumu idare etmek olacaktır.

Gayrimüslim halkların tasfiyesi sonrasında Alevi, Kürt, Çerkes, Arap vd. renkleri de Sünnileştirme ve Türkleştirme baskısıyla yok etmek, emekçilere ise kendilerini savunma imkânı vermemek eksenli bu bir'leştirme ve modernleştirme hali, yani "devletin kendi milleti ve ülkesini" yaratma hali karşısındayız. Kısacası Talat Paşa/Ziya Gökalp ekibinin yarım kalmış işlerinin tamamlanma süreci karşısındayız. Bu bağlamda toplumsal sınıf ve kimliklerin hak ve özgürlüklerini, dahası varlıklarını reddeden,[3] başkomutanının peşi sıra yürüyen bir "asker millet" hedeflendiği için,[4] çoğulculuk ve katılım demek olan demokratikleşme potansiyelleri, bizzat bu projenin gereği olarak kötürümleştirilecekti. Cumhuriyet'in önemli bir kısmını olağanüstü hallerle geçirilmiş olması ve toplumun "bölünme" ve "yıkılma" paranoyası üzerinden istim üstünde tutulması, bu yekpareleştirme, hizaya sokarak gütme ve taraftar olanı ödüllendirme iradesinin kaçınılmaz sonucudur.[5]

3 Türkiye'de sınıfların olmadığı "sınıfsız imtiyazsız kitle" olduğumuz iddiası, Kürtlerin "karda yürürken çıkardıkları sesten dolayı kendilerine öyle zannettikleri", Çerkeslerin, Lazların, Gürcülerin, hep birer "Türk boyu" olduğu, Aleviliğin "Türk İslamı" olduğu vb. vb. her biri başlı başına trajikomik olan kurgular hatırlansın!

4 Ziya Gökalp'in önceki dönem için inşa ettiği ve *Vazife* şiirinde yansıyan; "O gönlüme arştan inen bir sestir / Milletimin vicdanına makestir / Ben askerîm o üstümde kumandan / Baş eğerim her emrine sormadan / Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım" dizeleri, yeni dönemin de "makbul vatandaştan" beklediği davranış kodu olmaya devam edecektir.

5 Bu durum sonraki yüzyıla yayılarak, iktidar kimdeyse kendini onunla uyumlandırma ve tabii buradan nemalanma, işini yaptırma, ama hak talebinden, hele ki egemenle karşı

Dayatılan bu cendere özgürleşmeyi, hak talep etmeyi, dolayısıyla yurttaşlaşmayı engellemiş, ortaya "Şapka Devrimi"ne uymak anlamında "modern", ama davranış kodlarıyla hak ve özgürlüklerinin peşine düşmekten imtina eden yeni tür tebaalar toplumu çıkmıştır. Tabii bu durum, geleneğe sığınan merkezkaç eğilimleri beslediğinden, izin verilen muhalefetlerle girilen tüm seçimler de kaybedilmiş, yani toplumun önemli bir kesiminin gönüllü desteği üretilememiştir. Bundandır ki "derin devlet", "kırmızı anayasa" ve fiilî müdahaleler vb. rejimin kaçınılmaz ve süreğen araçları olagelmiştir.

Bu bağlamda 1946 Seçimlerine kadar, istenilen adayların seçtirilmesini güvence altına alan (düşünün ki 1876 tarihli) iki kademeli seçim sisteminde ve tek partide inat edilecekti. Toplumun sürekli olarak endoktrine edilmesi, ama yurttaşlık haklarından yoksun bırakılmasının birikimleri nedeniyle 1946'dan başlayarak tek partiden kitlesel bir kaçış yaşanacaktı. Oysa bu neden-sonuç diyalektiği 1930 Yerel Seçimlerinde muvazaalı Serbest Fırka deneyinde test edilmiş, ama kitlelerin Serbest Fırka'ya kaçışından cumhuriyetçi bir ders çıkarılacağına, tersine otoriter tarza geri dönülmüştür; bu bağlamda, eğer 1946 sonrası dünya koşulları izin verseydi, tıpkı sosyalist partilerin kapatılması gibi DP'yi de kapatıp, "halkın henüz yeterli olgunluğa ulaşmadığı!" gerekçesiyle bu muvazaalı demokrasi oyununa da paydos denileceğini düşünmek abartı olmayacaktır.

Kısacası, halkın sağa doğru bu kaçışı, resmî iddiaların aksine "gericilik" tepkisi değil, "kimsesizlerin kimsesi" olmayı istememiş, onların hak ve özgürlüklerine alan açmamış, demokrasinin onların çıkarına olduğunu deneyimlemesine izin vermemiş, dolayısıyla geleneksel değerlere sığınmalarına neden olmuş bir egemenlik tarzının sonucudur. Bu açıdan malum 10. Yıl Marşı'nın yüklemi ile gerçek hayatı kıyaslarsak, "10 yılda yaratılan 15 milyon genç" çoğunlukla Cumhuriyet'in beklentilerine uygun olmayacaktı. Bu realite, önce 1930 Yerel Seçimlerinde kendini gösterince, bundan ders çıkarılıp, toprak reformu, sendikalaşma ve kimlik hakları başta olmak üzere temel haklara doğru hat değiştirileceğine, tam tersine Serbest Fırka bile kapatılıp fabrika ayarlarına geri dönülecekti.

karşıya gelmekten sakınma eksenli bir "makbul vatandaşlık" tipi oluşmasına, bir diğer ifadeyle geçmişteki tebaalık/kulluk davranışının modern koşullara adaptasyonuna neden olacaktır.

Böylece toplumu haklarından yoksun bırakan bu kararlılıkta inat edildikçe, toplumun biriktirdiği tepki ve arayışlar da artacaktı. Bu koşullarda emeğin haklarını savunan örgütler yasaklı kılınıp sadece kendi güvenlik çemberinden geçebilmiş benzerlerine siyaset hakkı verilince, siyaset de hak eksenli değil sağ popülist araçlarla yapılabilecekti. Bu ise zaten yurttaşlık hakları engellendiğinden halkın da, kendi geleneksel egemenlerine, tevekküle ve sağ popülist partilere sığınmasını getirecekti. Sonuçta Demokrat Parti'nin, yeni dünya koşullarının avantajlarını da kullanarak iktidarsızlaştıracağı CHP'nin, bir daha tek başına iktidar olamaz hale geleceği süreç başlayacaktı.

Peki ama denenmeyen yol denenseydi? Örneğin, arada bir liderin canını sıkacak olasılıklar göze alınıp "fikri hür irfanı hür vicdanı hür" nesiller yaratmanın gereğinden sapılmasaydı... "Köylünün milletin efendisi" kılınabilmesinin asgari gereği olarak toprak reformu yapılsa ve Köy Enstitüleri gibi dönüştürücü eğitimle desteklenseydi... Millî Mücadele yıllarında oldukça dinamik olan emek güçlerinin bir dizi operasyonla imha edilmesi yoluna gidilmeseydi... 1924'e kadar yapılabilen sendikalaşma, grev, 1 Mayıs kutlaması yasaklanmasaydı... Keza herkesi Türkleştirmek ve Müslümanlaştırmak yerine "Çoğumuz Türk ve Müslümanız ama bu toprakların kadim hamurunda Kürtler, Çerkesler, Araplar, vd. var, Gayrimüslim halklar, Aleviler var, eşit yurttaşlık onların da dokunulmaz hakkıdır" diyen önceki taahhütlerin gereği bir hukuk çizgisi izlenseydi... Başka partilere yaşam hakkı vermeyen tek parti tek lider dayatmasına gidilmeseydi...[6] Şimdi nasıl bir ülkede yaşıyor olurduk acaba?

Toplumsal süreçlerde garanti olmaz elbet, ama hayali cihana değer bir olasılıkla, toplumun katılımıyla demokratik, laik, sosyal bir cumhuriyet inşasının güçlü imkânıyla karşılaşmaz mıydık acaba? İslamcıların son 20 yılda seçim kazanarak gerçekleştirdiği etkinlik ve dönüşüm bile tek başına, böylesi yapısal bir muhasebeden kaçılamaması için yeterli neden değil mi gerçekten?

6 Aynı şekilde rejimin, kadın haklarının tanınması bağlamında haklı övünç vesilesi olan adımı da, keşke "Kadınlar Halk Fırkası" engellenerek, "Kadınlar Birliği" kendini feshetmeye zorlanarak, keza kadınların seçme ve seçilme hakkı da, sadece liderin partisi ve seçtiği adaylarla oy verip oyunun gereğini yapmakla sınırlanıp kötürümleştirilmeseydi...

Geleceğimize ilişkin yapısal bir sorgulamanın çözüm üretme yeteneğinde olabilmesi, kuşkusuz geçmişi değerlendirirken de gerçeklikten kopmamayı zorunlu kılıyor. Bu bağlamda kitap boyunca, o koşullarda demokratikleşmenin mümkün olup olamayacağı, o günün koşullarında demokrasi ölçekli bir sorgulamanın gerçekçi olup olmayacağı, dolayısıyla imkânsızı isteyip istemediğimiz sorularının gerektirdiği ciddiyetle yol alınacak. Demokratikleşmenin imkân ve dinamikleri doğrudan olgulardan, Cumhuriyet'in içinde şekillendiği verilerden hareketle gösterilecek. Nitekim dönemin hakikati irdelendikçe, savaş ortamında bile çoğulcu bir Meclis egemenliğinin pekâlâ sürdürülebildiği, iktidarın denetlenip ve dengelenerek, mevcut birey, sınıf ve kimlik haklarının çoğulculuğuyla pekâlâ yol alınabildiği, öyle ki Millî Mücadele'nin bile böylesi bir ortamda kazanıldığı görülecek.

Bu bağlamda "liderin her şeyi yoktan yarattığı" kurgusunun aksine elinizdeki kitap, Cumhuriyet'in, daha kuruluş öncesinde demokrasinin imkân ve dinamiklerine sahip olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla bu imkân ve dinamiklerin ezilip heba edilmemesi, toplumun doğal farklılıklarının sorunlaştırılmaması halinde, hem bütün bir yüzyılı bu denli baskı ve yasaklarla geçirmeyecek hem de bugün bu denli ağır bir geriye savrulma içine düşmeyecektik. Kuşkusuz anayasal hat içinde yol alınsaydı Cumhuriyet'in ilanı belki birkaç ay, hilafetin kaldırılışı belki birkaç yıl gecikebilecekti, ama açık ki olacaktı, daha önemlisi anlamlarına uygun ve hakiki olacaktı. Bu değişime katılan toplumsal dinamikler onları savunacak, ikide bir "beka" deyip onları anlamlarından zıt amaçlarla, kendi egemenlikleri için istismar eden, vatanı kendileriyle özdeşleştirip toplumun hak ve hukukunu "teferruat" yapan derin devlet güçleri olamayacaktı.

Üstelik Türkiye ne demokrasiyi ne laikliği yeni keşfediyordu. Ta 1876 Anayasası ve Meclis-i Mebusan'a uzanan tarihi, demokratikleşmenin, laikleşmenin, emek ve kimlik haklarının, bu bağlamda sosyolojiye uygun bir siyasal çoğulculuğun kurumlaşabilmesinin imkân ve dinamiklerine işaret ediyor. Hatırlayalım ki önce Abdülhamid'in, sonra İttihat ve Terakki iktidarının yukarıdan aşağıya tahribatlarına rağmen demokrasi ve laikliğin bu imkân ve dinamikleri hep var olacaktı. 1918'e gelince, bu dinamiklerin Gayrimüslim parçası önemli oranda imha edilmiş olmasına rağmen Müslüman parçasında varlığını sürdürebiliyordu. Nitekim 1920 Meclisi, üstelik bu toprakların büyük zenginliği olan Gayrimüslimlerin tasfiyesine

katılmış ve nemalanmış olanları da içermesine karşın, yine de çoğulculuğu, yerel yönetim meşruiyetini anayasal düzeyde taahhüt edecek ciddi imkân ve dinamikleri temsil ediyordu. Ancak bu imkân ve dinamikler de, Millî Mücadele sürecinde egemen hale gelen güçlerce tasfiye edileceklerdi.

Kuşkusuz bu toprakların tarihsel yerlileri olan Gayrimüslimlerin önceki süreçte tasfiye edilmiş olması ve Millî Mücadele'nin, sağ kalanların geri gelişini engelleyen ve kalanları da tasfiye iradesi, bu yeniden yapılandırma sürecini sorunlu hale getirecekti.[7] Üstelik bu sorunlu durum, doğası gereği sadece geçmişe karşı işlenmiş bir suçu örtmek ve tamamlamakla kalmayacak, âdeta yarım kalmış bu etnik arındırmanın, bu kez de farklı Müslüman halklar ve farklı siyasal eğilimler nezdinde tamamlanması olarak devam edecekti. Nasıl ki II. Meşrutiyet Osmanlı halklarının bütününün haklarını içeren taahhütle başlayıp Müslüman olmayanların tasfiyesine yönelmişse, Millî Mücadele de, Müslüman halkların bütününün haklarını taahhütle başlayıp tektipleştirilmiş bir toplum ve otoriter bir rejime dönüşecekti.

Oysa 1920 Meclisi, iç çoğulculuğu ve oluşturduğu 1921 Anayasası'yla Müslüman toplumlar tarihindeki en demokratik süreçlerden birini yakalayacaktı. İlk defa, egemenliğin "kayıtsız şartsız millete ait" olduğunu ve milletin bu egemenliği "doğrudan kullanma hakkına" sahip olduğunu ilan eden bir anayasa üretiliyordu. Bu anayasa, "millet" kavramını, Müslüman unsurların bütün parçalarını içeren bir anlamlandırma yanında, iç işlerinde özerk yerel yönetim modeli taahhüt ediyordu. Yine 29 Ekim 1923'teki Cumhuriyet ilanında ekleneceği zamana kadar bu anayasa, devlete din biçmeye de kalkmayacak, yani daha o başlangıç döneminde bile laikliğe açık bir tutum alacaktı. Birinci Meclis'in, devlete din bağı belirtmeyip egemenliğin kayıtsız şartsız millete aitliğini ilanı ve saltanatı da oybirliğiyle lağvetmesine rağmen, "gericilikle ve cumhuriyet karşıtlığıyla" suçlananların Meclis dışına atıldıktan sonra devleti dinle bağlayan bir anayasa tadilatı yapılması, bu dönemin, "ilericilik- gericilik" ikilemine sığdırılarak anlaşılamayacağını gösteriyor.

7 Bu kitap, 100. yıl muhasebesi bağlamında Cumhuriyet'in oluşumu ve niteliklerine yoğunlaştığından, Gayrimüslimlere yaşatılan felaket ve ayrıntılarına girmiyor. Bu konuya ilişkin analizlerim, *Demokrasinin Dayanılmaz Ağırlığı* (Literatür Yayınları) ve *Milliyetçilik Türkiye'nin Çıkmazı* (Literatür Yayınları) adlı kitaplarımın ilgili bölümlerinde; ayrıca *Onur ve Utanç* (Evrensel Basım Yayın) adıyla yayımlanan derlemedeki, "Ermeniler Ne Yaşadı? Sorumluluğu Nerede Aranmalı?" başlıklı yazımda yer alıyor.

Kısacası, tarihinde ilk defa olarak, egemenlik iddia ettiği coğrafyanın farklı Müslüman sahiplerinin gönüllü birlikteliğinin altın formülü, yani farklı ama eşit, özerk ama birlikte ve din eksenli değil, halk egemenlikçi bir toplumsal sözleşme ilan ediliyordu. Bu bağlamda önceki dönemin Gayrimüslim renklerinden yoksun bırakılmış, üstelik ona karşı mevzilenmiş olmaktan gelen oldukça sorunlu niteliğine rağmen, sonraki bütün anayasal dönemlerden ilerde bir ara dönem yakalanacaktı.

Pek çok sorunlu yanına rağmen bu dönem, çok partililik/grupluluk, basın özgürlüğü, sekülerleşme, emek haklarının kullanılabilirliği, çok kimlikliliğin meşruiyeti ve tabii meclis egemenliği ve anayasa kazanımlarıyla belirlenen fiilî bir demokrasi deneyi sunuyordu. Yukarıdan müdahalelerle sık sık ihlallere uğrasa da, millî egemenlik üzerinden kurulmuş bu yapı ve işlerlikle Türkiye ciddi bir demokratik deneyim biriktiriyordu. Dolayısıyla otokratik dayatmalara ve toplumu tekleştirme çizgisine kurban edilmemesi halinde, demokratik kurumlaşmanın önünde yapısal bir engel de görünmüyor. Bunlara birbirinin düşmanı iki uluslararası blokun, Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Fransa ve Lozan sonrasında da İngiltere'nin dostluk çizgisi de anımsanırsa, demokratik bir kurumlaşmanın önünde dışsal bir engel de görünmüyordu.

Bu açıdan teslim edilmeli ki 1876'dan başlayarak 1925'e uzanan süreçte Türkiye, dünyanın pek çok ülkesinin ilerisinde imkân ve dinamiklere sahipti. Dolayısıyla o günkü süreci demokrasi ölçeğinde irdelemek, anakronik değil, ön biçimleriyle zaten yaşanan ve tarafların taahhüt ettiği bir şeyden söz etmek demekti. Bu bağlamda demokratikleşme, nesnel koşullarca değil, aksine elde edilen güçle inşa edilen kişisel iktidar tarafından tasfiye edilecekti. Öyle ki, Meclis tarafından seçilmiş bakanların ve alınmış kararların tanınmaması, sol dinamiklerin fiziki müdahalelerle tasfiye edilmesi, başkomutanlık kararı sürecinden başlayarak Meclis'in yetkilerinin liderde toplanması, Millî Mücadele'yi başarıya ulaştırmış çoğulcu Meclis'in, salt muhalefeti tasfiye etmek üzere zoraki seçime sürüklenmesi ve yenisinin de kişisel önseçimle belirlenmesi gibi pek çok tahrip edici davranışla karşılaşacaktık. Dahası, Cumhuriyet'in ilanı başta olmak üzere pek çok ileri adımda Meclis'in, dolayısıyla "milletin" egemenlik araçlarının bir bir başkana devriyle karşı karşıya kalacaktık. Tabii anayasanın da bu gelişmeden azade kalması olanaksızdı; nitekim yerelci, çoğulcu, özerklikçi (dolayısıyla milletin) 1921 Anayasası, güç dengelerinin tek elde

toplanmasına bağlı olarak merkeziyetçi ve tek kimlikçi (Atatürk'ün) 1924 Anayasası'yla değiştirilecekti.

Özetle, aşağıdan engellendiği için değil, yukarıdan hazmedilmediği için içeriği boşaltılarak modern tek adamın iktidar hâkimiyetine meşruiyet üretmek üzere kurgulanan bir cumhuriyet deneyimi yaşayacaktık. Öyle ki bırakın bir demokrasiyi, alamet-i farikası halkın egemenlik kullanımı olan cumhuriyetin bile kötürümleştirilmesi karşısında kalacaktık.

Egemen tarih yazımı, işte bu otoriterleşme ve otokratik kurumlaşmayı, "demokrasinin maddi koşullarını yaratma iradesi!" olarak sunmaya ve bu yolla meşrulaştırmaya çalışacaktı; yani "o koşullarda imkânsız" varsayılanın oluşabilmesi için "hazırlık süreci!" olarak! Bu çalışmada yapılacak olgusal takip ise tam tersine, Cumhuriyet'in, demokrasinin potansiyellerini ezen otokratik bir modernleşme projesi olarak kurumsallaştığını, halkın katılımına ve farklı kimlikleriyle kendini ifade imkânlarına kapılarını kapattığını gösteriyor.

Bu noktada itiraf etmeliyim ki 100. yıl muhasebesi için çalışmaya başladığımda, kitapta görülecek olan netlikten yoksundum; öyle ki bu denli derin bir eleştiriye yöneleceğimi de düşünmemiştim. Emek ve Kürt Sorunu konusunda kafam burada ifade ettiğim şekilde net olsa da, siyasal tarihin şekillenişinde Kemalizm'in, "ortamını kuşatan gericiliği geriletterek ülkeyi ileriye taşıdığı" fikrine daha yakındım. Geçmiş analizlerimde de görülebileceği gibi saltanatın ve hilafetin tasfiye edilip Cumhuriyet'in kuruluşunun da bu bağlamda doğru algılanabileceği eğilimindeydim. Ancak çalışmam ilerledikçe bu fikrim değişti. Ayrıntılı gerekçelendirmelerimde de görüleceği gibi, eski yargılarımın, dönemin gerçekliği değil, resmî tarih yazımının üzerimdeki etkileri olduğunu gördüm. Dolayısıyla bu çalışma beni de netleştirip ileriye taşıyan işleviyle benim açımdan da özel bir önem sahip.

Kuşkusuz modernleşme, laiklik, kadın hakları, eğitim seferberliği, sanayileşme vb. atılımların, ilerlemeye ilişkin ögeler olarak demokrasi için de pekâlâ birer imkân özelliği taşıdıkları açık. Ama kimi monarşilerde, hatta kimi sömürgelerde de pekâlâ görebileceğimiz ve kapitalist etkinliğin gereksinimleri olan bu ögelere Türkiye'de, hak ve özgürlüklerin kurumsal baskılanması eşlik edecekti. Öyle ki iktidarın kendini denetlenmeye ve dengelenmeye, bireysel, sınıfsal ve kimliksel temel haklara kapattığı bir modernleşme süreci yaşayacaktık.

Kısacası Cumhuriyet, daha ilanından çok önce (ve hatırlayalım ki içinde "cumhuriyet düşmanlarının" olduğu iddia edilegelen) Birinci Meclis'in ortak mutabakatı olarak ilan ettiği "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" taahhüdüne rağmen; 1) egemenliği topluma devretmeye yönelik en küçük bir düzenleme yapmayacak, 2) daha önemlisi Meclis'in kritik yetkilerini başkana devrederek kırpacak, 3) 1921 Anayasası'nın yerel yönetim özerklik şartını, (bırakın Koçgiri'yi) Ankara'da, Erzurum'da ve Trabzon'da bile uygulatmayacak, sonra da lağvedecek, 4) başlangıçtaki dengeler nedeniyle iktidar süreçlerinin paylaşımı ve haklarıyla tanıdığı toplumsal kimliklerin tasfiyesine yönelecek, 5) 1876 koşullarının iki kademeli seçim sistemini cumhuriyet için sorun görmeyecek, tersine 1946'ya kadar sürdürecekti...

Öyle ki bu Cumhuriyet, Vahdeddin veya Sultan Reşad'ın aklından bile geçiremeyeceği, ancak Fatih, Yavuz, Kanuni, II. Mahmud ve II. Abdülhamid gibi sultanlarla kıyaslanabilir düzeyde, tüm iktidarın tek elde toplanacağı ve kendini denetlettirmeyeceği otokratik bir karakterde şekillenecekti. Bu anlamda "herkesin" olmakla belirlenen cumhuriyet standardından temel ayrımla, herkesin değil, "Atatürk'ün cumhuriyeti" olacaktı.

Sultanın egemenliği ve İngiliz işgali koşullarında bile kutlanabilen 1 Mayıs'ın, yapılabilen grevin, sendikalaşmanın, mitingin, sosyalist partileşmenin Cumhuriyet sonrasında yasaklanacak olması ise tam bir ironi örneğiydi. Ancak daha en baştan kendine emek karşıtı bir güvenlik çemberi kurarken sermayeye teşvik üretme hassasiyeti zirvede bir kurumlaşmaya gidilecekti. Yani sözde "kulluktan vatandaşlığa geçmiştik" ama en basit vatandaşlık haklarımızı kullanamaz hale gelmiştik. Kendine sosyal dayanak arayışından, örneğin emekçilerin bir cumhuriyete geçmiş olma özgüveni ve aidiyet hissi edinmelerini hissettirmekten, toprak reformuyla köylünün yerel egemenlerinden ve feodal değerlerden bağımsızlaşıp yüzünü Cumhuriyet'e dönmesini sağlama duyarlılığından uzak durulacak, dolayısıyla gerçek bir cumhuriyete dönüşebilmek için gerekli toplumsal katkı da alınamayacaktı. Bunlara önceden taahhüt edilen ve Türkiye'nin temel bir gerçeği olan kimlik haklarının inkârına ve asimilasyonuna gidilmesi de eklenince, karşımızda gerçekte "kimsesizlerin kimsesi" olma zorunluluğundan uzak, ama halkın kontrolü, güdülmesi ve söz dinlemeyince de tenkil edilmesi eksenli bir "cumhuriyet" bulacaktık.

Özetle, ayrıntılara girildikçe görülecektir ki bize ezberletilenlerin aksine, "ilericiler ve gericiler" eksenli bir indirgemecilikle anlaşılamayacak bir tarihsel gerçeklik karşısındayız. Bu bağlamda bizi, Atatürkçülerin dışındakilerin "gericiliğine", "hainliğine" vb. koşullayan yaklaşımlar tarihsel gerçeklik değil, toplumun güdülmesi için yapılan kurgular oluyor.

Dolayısıyla Cumhuriyet'i demokrasi ekseninde irdelediğimiz oranda, bizi gerçek bir cumhuriyet ve doğru bir laiklik kavrayışından uzaklaştıran ezberlerimizden de özgürleşebileceğimizi göreceğiz. Bu kitap tam da bunu yapmaya çalışıyor. Bunu başardığı oranda demokrasinin imkân ve dinamiklerinin, hızlandırılmış bir kapitalist modernleştirme programına nasıl kurban edildiğini gösteriyor.

Bu bağlamda yüz yıl sonra geldiğimiz ve mevcut Cumhuriyet'in kısmi kazanımlarını bile tasfiye eden yeni statükonun aşılmasını, onun kuruluş konseptine geri dönüşte arayan ulusalcı yaklaşımlardan temel ayrımla, hayat bizden devrimci bir açılım, yani demokratik, gerçekten laik ve sosyal bir cumhuriyet programına yönelmemizi bekliyor.

Bu noktada yargıyı okura bırakırken, kitabı önceden okuyup irdelemeleriyle katkıda bulunan Fikret Başkaya ve İzzettin Önder hocalara, Gencay Gürsoy, Ayşe Hür, Zafer Aydın, Salih Zeki Tombak, Ahmet Güneş, Fahri Aral, Mustafa Çolak, Cem Tüzün ve Oya Baydar'a, tabii her zaman, herkesten büyük katkılarıyla Sebla Arcan'a teşekkür ediyorum.

Ekim 2024 / İstanbul

Demokratik Cumhuriyetin İmkânları ve Tasfiyesi

1920 Meclisi ve Meclis Egemenliğinin Kötürümleştirilmesi

Yerel kongrelerden gelerek 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanacak olan Büyük Millet Meclisi, sadece Millî Mücadele'de karar yetkisine sahip olmasıyla değil, aynı zamanda bileşimi ve kendini anlamlandırma biçimiyle de Türkiye tarihinin en özgün meclisidir. Farklı milliyetlerden Müslümanların ortak organı olarak bu Meclis, Türkiye'nin, Müslümanlık paydasındaki bütün sınıfsal ve kimliksel renklerini kabul ve temsil eden, toplumun, illerin özerkliği temelinde kendisini yönetme hakkı başta olmak üzere temel hak ve özgürlüklerini taahhüt eden bir yapıydı.

Mustafa Kemal'in, 1 Mayıs 1920'de Meclis kürsüsünden çizdiği çerçeve, Millî Mücadele'nin gerçek bileşimini ve ön kabullerini şöyle belirginleştirir:

> Burada maksut olan ve Meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir. Binaenaleyh bu heyet-i âliyenin temsil ettiği, hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur-u İslâma münhasır değildir. Anasır-ı İslâmiyeden mürekkep bir kitleye aittir. Bunun böyle olduğunu hepimiz biliriz. Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki de birincisi olan, hudut meselesi tayin ve tespit edilirken, hudut-u millîmiz İskenderun'un güneyinden geçer ve doğuya doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudut-u millîmiz budur dedik! Hâlbuki Kerkük'ün kuzeyinde Türk

olduğu kadar Kürt de vardır. Biz onları ayırmadık. Binaenaleyh muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğimiz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslâmiyeden mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İslâm bizim kardeşimiz ve menafi-i tamimiyle müşterek olan vatandaşımızdır. Ve yine kabul ettiğimiz esasatın ilk satırlarında, bu muhtelif anasır-ı İslâmiye ki vatandaştırlar, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ile ve yekdiğerinin her türlü ırki, içtimai, coğrafi hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar teyit ettik ve cümlemiz bugün samimiyetle kabul ettik, Binaenaleyh menafimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet; yalnız Türk değil, yalnız Çerkes değil, hepsinden oluşan bir unsur-u İslâmdır. Bunun böyle telakkisini ve kötü anlamlara meydan verilmemesini rica ediyorum. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 102-103)

Özetle, bu aşamada Mustafa Kemal'in, Millî Mücadele'nin toplumsal sözleşmesi olarak döne döne teyit ve teslim ettiği şey, yürütülen mücadelenin Müslüman milliyetlerin ortak mücadelesi, bunu yönetmek üzere kurulan Meclis'in de Müslüman milliyetlerin ortak meclisi olduğu; ortaklığı teyit edilen unsurların bugün ve gelecekte birbirlerinin ulusal, toplumsal, coğrafi her türlü hukukuna, yani kolektif kimlik haklarına karşı saygılı eşit vatandaş olacakları ve olduklarıdır. Yani bizzat Mustafa Kemal'in ağzından öğreniyoruz ki kurulan Meclis de yürütülen mücadele de, "Türk ulusunun ulusal kurtuluş mücadelesi" değil, bağımsızlığı hedeflenen ülkede Türk, Kürt, Çerkes, Laz vb. olarak adı anılan İslam milliyetlerinin birlikteliğiyle şekillenen ve birbirlerine eşit haklı ortak gelecek taahhüdünde bulundukları inşa mücadelesidir.

Bu konuşmada özel olarak anılmasa da bu Meclis, aynı zamanda farklı sınıf ve siyasal görüşlerden temsilcilerin de ortak meclisidir ki bunun da yansımasını milliyetçisinden muhafazakârına, komünistinden liberaline farklı siyasal-sınıfsal pozisyonların Meclis'teki varlığında göreceğiz. Bu bütünlüğü içinde bu Meclis ve toplumsal sözleşmesi, kuşkusuz tek tek bileşenlerinin kimliğinden bağımsız olarak demokratik bir niteliğe sahipti. Dolayısıyla izleyen dönemde, bu gerçekliği ortadan kaldırmaya yönelik fiilî müdahale ve tarih anlatıları, gerçekte bu demokrasi imkânlarının ve tarihsel gerçekliğin çarpıtılması olacaktır.

Kuşkusuz önceden de belirttiğim gibi, bu toprakların tarihsel yerlilerinden Gayrimüslimlerin bu gelecekten dışlanması, bu yeniden yapılandırma açısından çok büyük bir sorundu. Ancak buna rağmen gerek egemenliğin kayıtsız şartsız millete aitliğinin teyit edilmesi, gerek "millet"in, farklı Müslüman halkların varlığı ve haklarının tanınması anlamında tanımı, keza (gerçekte Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin programı olan) yerel yönetim eksenli bir yönetim modelinin taahhüt edilmesi gerekse de birbirini dengeleyen fiilî bir çoğulculuğun varlığı, söz konusu bu fiilî demokrasiyi mümkün kılan koşulları oluşturuyordu. Kısacası, Osmanlı Türk siyasal geleneğinden yapısal olarak farklı, özgün (ama ne yazık ki ömrü çok kısa sürecek) bir dönem karşısındayız. Savaşın, kırımın ve yıkımın (bkz. Aydın, 2021) sorumlusu olan İttihatçılar, âdeta yapısal bir dönüşüme uğramış gibiydiler.

İlk celsesini 50 kalpaklı, 41 fesli ve 21 sarıklı 112 kişiyle (Demirel, 2012, s. 19) açan Meclis, aynı zamanda Türk, Kürt, Laz, Çerkes, Sünni, Alevi her kimlikten mebusun, kimlikleriyle eşit haklı bir katılım gerçekleştirdikleri, ayrıca milliyetçi, muhafazakâr, sosyalist, liberal vb. farklı sınıfsal ve siyasal yapılardan oluşan bir bileşime sahipti.

Resmî tarih ezberlerine karşın Birinci Meclis, asker sivil bürokrat, eşraf, din adamı, aşiret lideri vb. ögeleriyle, görüntüsünden çok ileri bir yapıdaydı. Nitekim egemenliği, "kayıtsız şartsız millete" veren taahhütler üretmekte zorlanmadığı gibi, anayasasında devlete din kaydı koyma gereği duymayacak, halife/sultana da iktidara ortaklık hakkı vermeyecek, yani özü itibariyle demokratik ve seküler bir yönelim sergileyecekti. Dahası yerel kongre iktidarlarından gelerek, merkeziyetçi değil, yerel yönetimlerin iradesini önceleyen bir gelecek taahhüt etmesiyle zamanının ilerisinde ve millî geleneği tersyüz eden bir anayasa yapabilecek, memleketin en azından Müslümanlardan oluşan mevcut çoğulcu bileşimini ve çoğulculuğu meşru kabul edecek ve izleyen süreçte saltanatı oybirliğiyle lağvetmekte de bir ikircikleme yaşamayacaktı. Kısacası, bu demokratik ve seküler karakteriyle Birinci Meclis, kendi hukukuna uygun devam edebilmesi halinde cumhuriyet ilanında da laiklik yöneliminde de karar çoğunluğuyla engel çıkartmayacak bir niteliğe sahipti.

Özetle iktidar önceliği üretebilmek için sonradan geliştirilecek spekülatif iddialara rağmen bu Meclis, İslamcı ve saltanatçı olmayan,[1] aksine

1 Esasen İslamcılık ve saltanatçılık daha 1876 Meclisi'nde aşılmış bir sorundu. Kuşkusuz İslamcı ve saltanatçı nitelikte tek tek üyeler vardı, ama daha ötesini iddia etmek, sonradan gerçekleştirilecek anti-demokratik müdahaleleri meşrulaştırmak üzere üretilen

sekülerleşmenin önemli bir mesafe kazandığı, siyasal, kimliksel ve sınıfsal çoğulculuğun meşru kabul edildiği bir gerçekliğe sahipti. Kendi içinde tartışıyor, farklılaşan bölünmelere uğruyor, bu anlamda demokratik bir nitelik ve işlerlik sergiliyor ve sonrası için demokrasi eğitimi gerçekleştiriyor, deneyim biriktiriyordu. Yani ne İslamcıların "gâvura karşı din için", ne de milliyetçilerin "Türk ulusunun kurtuluş savaşı" kurguları bize bu dönemin gerçekliğini verir.

23 Nisan 1920'deki kuruluşunda Meclis, gerek kimliksel gerekse de siyasal düzlemdeki kendi iç farklılaşmalarını meşru addetmiş, belirlenmiş programını başarıya ulaştırmakta anlaşmış bir siyasal yönetim birimi durumundaydı. Öyle ki kendi içinde sıkı tartışmalar yaparak karar almasına karşın, en azından Mustafa Kemal'in Birinci Grup'u kurduğu zamana kadar sistematik bir gruplaşmadan uzak duran, farklı kararlarda farklı bileşimler sergileyen âdeta çok kanatlı, esnek bir demokratik parti görünümündeydi. Bu çoğulculuğu içinde gerek Millî Mücadele'nin gerekse de egemen olunan toprakların yönetimi için gereken kararların alınması noktasında verimli bir işlerlik sergiliyordu.

Bu demokratik işlerliği gölgeleyen ilk ciddi adım, Mustafa Kemal'in, Meclis'in 4 Eylül 1920'de gerçekleşen içişleri bakanı seçme iradesini tanımayarak gerçekleştirdiği güç denemesinden Meclis egemenliğini gerileterek çıkmasıdır. Üstelik buradaki geriletme, Meclis'teki bir gericiye veya gerici dirence karşı değil, sosyalist bir milletvekiline ve Meclis'in bir sosyalisti seçme iradesine karşı gerçekleşeceğinden, resmî tarihin, "gericiliğe karşı ilericilik" kurgusunu daha ilk adımda çökerten bir anlam taşıyor. Bunu, Meclis içindeki ve dışındaki sol hareketin, İstiklal Mahkemesi silahı yanında fiziki imha operasyonlarıyla tasfiye edilmesi izleyecekti. Siyasetin soldan arındırılması ile eşzamanda, silahlı güçleriyle Meclis'e haklarını savunma özgüveni sağlayan Çerkes Ethem'in de tasfiyesiyle Meclis egemenliği biraz daha kötürümleştirilecekti.

1920-21 kışında sola ve Çerkes Ethem'e yönelik gerçekleştirilen bu birleşik tasfiye operasyonu, egemenlik kullanımının çoğulcu yapısı ve dengeleri yanında siyasetin ufkunda da önemli bir gerilemeye neden olmuştur. Bu tasfiye ile 1) Meclis'in ve siyasal kararların soldan etkilenmesi

tarih çarpıtıcı kurgulardan ibarettir. Bu kurguyla amaçlanan şey, Mustafa Kemal'in Meclis egemenliğiyle ters orantılı yükselecek olan egemenliğine meşruiyet sağlamak, daha ötesi onun "gericiliklere karşı kurtarıcı iradesine" minnet yükümlülüğü üretmekti.

imkânı, 2) Çerkes toplumunun özgüveni ve bunun sağladığı kimliksel çoğulculuk imkânı, 3) Meclis'in orduya hâkim Mustafa Kemal karşısındaki dengeleme ve denetleme imkânı ciddi bir etkinlik kaybına uğramıştır. Nitekim izleyen süreçte göreceğimiz gibi karar süreçleri daha sermaye yanlısı, daha tek kimlikçi ve daha merkezcil bir hatta girecekti. Bu sayedir ki Anayasa'nın taahhüt ettiği kendi kendini yönetime hakkını kullanmak isteyen Koçgiri halkı üzerinde denenecek olan Merkez Ordusu kurulacak ve 1921 Martında bu Alevi-Kürt topluluğa karşı gerçekleştirilecek olan imha operasyonu Meclis denetiminden kaçırılacaktı.

Mustafa Kemal, tüm bu tasfiyelerde, Meclis'in bilgilendirilme ve onayından olabildiğince imtina ederken, bu süreçlerden, Meclis'e karşı gücünü artırarak çıkacak, onun bilgilenme ve karar verme gücünü artan oranda kötürümleşecekti. Gerçi meclis üstünlükçü ve çoğulcu anlayış Birinci Meclis'teki diğer muhalifler ve Anayasa'nın varlığıyla görece sürecekti; ancak bu imkânlar da 1923'teki Meclis değişimiyle muhaliflerin tasfiyesi ve karakter farkına sahip 1924 Anayasası'nın ilanıyla bu görece imkânlar da ortadan kaldırılarak otokratik bir yönetime geçilecekti.

Oysa 1919'da yerel kongrelerden Meclis ve anayasal taahhütlere gidilirken, yani İttihatçıların denetimsiz merkeziyetçilik ve Türk-İslam senteziyle memleketi sürükledikleri savaş ve etnik arındırma felaketlerinin yıkıntılarından çıkmaya çalışılırken olabildiğince demokratik taahhütlerle yol alınmıştı. Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin desteğini garanti etmek için halkçılık programı, tüm etkin toplumsal güçleri sürece katabilmek için tüm Müslüman anasıra eşit haklı gelecek ve yerel yönetim taahhüdü, uluslararası meşruiyet için İttihatçılığın reddi ve meclis egemenliği, bu yolun temel ögelerini oluşturuyordu. Resmî tarih yazımları ise bu temel dayanaklardan ya hiç söz etmeyecek ya da olabildiğince belirsizleştirecek; onun yerine gericileri kullanıp Millî Mücadele'yi kazandıktan sonra "millî sır olarak" içinde sakladığı devrimleri mecburen baskı uygulayarak hayata geçiren kurtarıcı önder tablosu çizilecekti.

Esasen Mustafa Kemal'in, daha 29 Şubat 1920 tarihinde, önceki dönemin muktediri Talat Paşa'ya yolladığı gizli mektup, sonraki dönemde yapılacaklara ilişkin izlenecek yol açısından da çarpıcı bir örnek olarak anılmalı:

> Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum: Birincisi sulha kadar takip olunacak tarz-ı hareket; ikincisi sulhtan sonraki tavır ve hareket.

> Bunlar birbirinden farklı olmak lazım gelir. Çünkü bugün yalnız dâhilî düşmanlarımıza karşı değil, onlarla beraber doğrudan doğruya İtilaf devletlerine, bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecburiyetindeyiz. Hâlbuki istiklalimiz mahfuz kalmak şartıyla bir sulh akdedildikten sonra, yalnız dâhilî hasımlarımızla karşı karşıya bulunacağız. Bugünkü genel ve yaygın kuvvet ve nüfuzumuzu iyi muhafaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara layık oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülat tasavvur etmiyorum. (Yalçın, 2002, s. 215)

Görüldüğü gibi, savaş döneminde tahammül edilmek, geleceğe ilişkin kendilerine dostluk güvencesi verilmek zorunda kalınan, üstelik daha herhangi bir sorun yaşanmayıp savaş arkadaşlığı yapılırken bile "dâhilî hasımlar" olarak kodlananların hakkından gelme planı yapılmış, ama bu iş Yunan işgalcilerin yenilip emperyalistlerden güvence elde edileceği barış sonrasına bırakılmıştır. Oysa o sırada ve devamı süreçte geleceğe ilişkin Meclis egemenlikçi çok kimlikli ve özerklikçi bir gelecek taahhüdüyle ortak anayasa, Erzurum ve Sivas Kongre kararları, protokol ve millî egemenlik vazeden kucaklayıcı Meclis konuşmaları yapılıyordu. Tabii bu erken tarihli ve sırdaş mektup, aynı zamanda birer demokrasi taahhüdü olan tüm sözlerin, daha bu aşamada dostlara karşı bir taktik olarak kullanıldığını göstermesiyle ciddi bir sorun.[2] Elbette bu yeni bir şey değil, Doğu'da kadim siyaset geleneğinin bu özgüldeki tezahürü karşısındayız; ancak bu tarzın, liderin yandaşı tarih yazıcıları ve siyasetçilerin dilinde "siyaset dehalığı" örneği olarak genç nesillere aktarımı, sorunu daha da büyütüyor. Nitekim demokratik taahhütleri birer taktiğe indirgeyen bu anlayış, Cumhuriyet'in sonraki yüzyılı boyunca tüm egemen siyaset temsilcilerinin iktidar yürüyüşünde uygulayacağı ve yurttaşların her seferinde aldatıldığını görerek yaşayacağı bir siyaset mirasına dönüşecekti.

Bu bağlamda halkçılığın kabulü de, sahte Komünist Parti ve halkların eşitliği taahhüdü gibi tamamen taktik bir adım olarak şekillenecekti.

2 Bu süreçte kuşkusuz saltanatın lağvı, cumhuriyetin ilanı, hilafetin lağvı gibi her biri çok önemli adımlar da gerçekleşecekti, ancak bu devrimsel karakterli adımların, ezberletildiklerimizden farklı olan, gerçek neden ve sonuçlarının da belirginleştirilmesi gerekiyor, ki ilgili bölümlerde bu yapılacaktır.

Nitekim Mustafa Kemal, solun yükselen etkisini ne yapıp edip engelleme kapsamında şöyle yazacaktı:

> Meclis'te sonradan ortaya çıkan Halk Zümresi, bizim tanıdığımız arkadaşlardır [gerçekten de İttihatçılığın içinden gelen unsurlar]. Bunlar memlekette bir toplumsal inkılabın kısmen olsun lüzumuna kani olanlardır. Bu girişimin tehlikelerini kavrayamamaktadırlar. Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik, mümkün olmadı. Fakat şimdi Halkçılık Programı altında hükümetçe bir program kabul ettik. Halk Zümresi kendiliğinden dağılmış gibidir. (Efe, 2007, s. 103)

Dikkat edilirse daha bu erken dönemde bile, "bir toplumsal inkılabın kısmen olsun" varlığını ve "hükümetten ayrı bir zümre" oluşumunu "tehlikeli" bulan bir anlayışla karşı karşıyayız. Bu anlayışta meşru addedilen siyasal görüş, kısmen de olsa toplumsal inkılaba yönelmeyen görüş; meşru addedilen hareket de hükümetin, dolayısıyla kendisinin kontrolü altında olan harekettir. Meşru addedilmeyenleri etkisizleştirmeye yönelik taktik ise, "Halkçılık Programı altında hükümetçe bir program kabul" etmiş görünüp Halk Zümresi'ni de buna inandırarak dağıtmak,[3] (böylece halk ile lider arasında, liderden özerkleşebilen herhangi bir ara etki alanı bırakmamak) olacaktır.

Burada söylenenler, gerçekte halkçı bir hassasiyet karşısında olmadığımızı göstermesi bir yana, aynı zamanda sosyalistlerin (Nazım Bey) veya demokrat bir muhalifin (Abdulkadir Kemali Bey-Yazar Orhan Kemal'in babası) niçin (anayasayı ihlal ve kriz yaratmak pahasına) hükümete alınmayacaklarını da açıklıyor. Çünkü kontrol altında bir hükümet, Meclis'in, hem istendiği kadar bilgilendirilip istenmiyorsa bilgilendirilmeyip iktidarsızlaştırılmasını hem de güdülebilmesini sağlama açısından kritiktir. Oysa sosyalist veya demokrat bir bakan, anayasal olarak egemenlik organı olan Meclis'ten gizli işler çevrilmesini hazmedemeyeceğinden, bu manipülatif siyaset tarzını imkânsızlaştıracaktı. Sonradan olgularla

3 Aynı yöntem, gelişen komünist örgütlenmelere karşı da, sahte bir Komünist Parti kurarak yinelenecektir; ancak sahte oluşumların yetmediği noktada, Nazım Bey, Mustafa Suphi'nin başına geleceği gibi, İstiklal Mahkemesi'yle ağır cezalar ve fiziki imha yollarına gidilecektir (ilgili bölümde irdeleyeceğiz).

göreceğimiz gibi meclise bir egemenlik aygıtı olarak değil, dışarıya karşı bir meşruiyet aracı olarak ihtiyaç vardı. Kendini iktidar organı sanmaya başlayacak bir meclis ise bu anlayış için bir kriz nedenidir ki bunu, en çarpıcı olanı Cumhuriyet'in ilanı olmak üzere bir dizi örnekte göreceğiz.

Ancak bir iktidar organı değil sadece bir meşruiyet aracı olması istense de, devletin ve liderin tüm merkezkaç güçleri tasfiye ettiği zamana kadar, süreç sorgulayan ve anayasal yetkilerine sahip çıkan muhalifler üretmeye devam edecekti. Nitekim bakanların meclis başkanının göstereceği adaylar arasından seçilmesi yöntemine geçilmesini sağlayan 4 Kasım 1920 düzenlemesini, "Meclis'in yetkilerini sınırlamak" olarak değerlendiren (Demirel, 2012, s. 43-44) muhalifler de giderek istikrarlı bir konum oluşturmaya başlayacak ve Birinci Meclis'in hâlâ demokratik yeteneklerle anılmasını sağlayan bir denge kuracaklardı. Ancak tıpkı Nazım Beylerin "ajanlıkla", Ethem Beylerin "hainlikle" damgalanması gibi, bu muhalefet de "saltanatçılık", "gericilik" vb. yüklemlerle damgalanarak itibarsızlaştırılmaya çalışılacaktır.

Oysa böylesi spekülatif yüklemlerin aksine, bu muhalefet, bizzat varlığı ve muhalefetiyle, Meclis'in iktidarsızlaştırılma sürecine karşı, millî egemenlik imkânının sürdürülebilmesini savunan bir hatta duracaktı. Sonradan "İkinci Grup" adıyla örgütlenmek zorunda bırakılacak olan bu muhalifler, tutanaklardan da izlenebileceği gibi Meclis'in bir bütün olarak koruyamadığı egemenlik hukukunu korumaya çalışan bir pozisyon alacaklardı. Kuşkusuz bu muhalifler içinde Mustafa Kemal'e göre daha geri (ve tabii daha ileri) görüşlere sahip kişiler vardı; ancak bu muhalefetin ortak paydası, kesinlikle programatik görüşleri değil, Meclis egemenliği ve anayasal meşruiyetin korunmasıydı.

İşte bu eksende itirazlarda bulunup şeffaflık arayan mebusların etkisizleştirilme çabaları Birinci Grup'un kuruluşuna yol açacak, ona karşı özsavunma çabaları da (çok sonradan) İkinci Grup'un kurulmasını getirecekti. Bu etki-tepki sarmalı içinde hep azınlıkta kalsa da, sergilediği büyük etkinlikle İkinci Grup (Birinci Meclis'in birden çok kere lağvedilmesinin düşünülmesine neden olacak ve nihayet 1 Nisan 1923'te de, anayasaya rağmen erken seçime götürülüp Hıyanet-i Vataniye Yasası'nın tehdidi altında

gerçekleştirilen seçimle tasfiye edilene kadar), Meclis'in gerçek bir meclis gibi çalışmasını sağlayan başlıca etken olacaktı. Öyle ki aynı canlılık ve egemenlik kullanma performansı İkinci Meclis'te görülmeyecekti.[4]

Birinci Meclis'teki bu gruplaşma sorununu daha yakından izlemek, sürecin bütünsel şekillenmesini daha gerçekçi kavramak açısından da büyük önem taşıyor. Solun, Çerkes Ethem'in ve Koçgiri'nin ezilmesi sonrasında Mustafa Kemal'in, farklı vesilelerle de olsa muhalefet edenleri etkisizleştirme ve karar süreçlerini mecbur kalmadıkça Meclis'le paylaşmama çizgisinde siyaset yapmaya devam etmesi üzerine Meclis'te giderek artan itirazlar gelişmeye başladı. Mustafa Kemal, işte bu itiraz dalgasını etkisizleştirmek ve Meclis'te karar çoğunluğunu garanti etmek üzere kendisine bağlı bir çoğunluk grubu örgütledi.

Bu bağlamda 10 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (A-RMHG) ismiyle ve kendine muhalefet etmiş, edebilen vekilleri dışlayarak bir grup kurma yoluna gitti. Böyle bir gruplaşmayı bizzat başlatması, Meclis'in başkanı olan, dolayısıyla herkesin başkanı olarak tarafsız olma yükümlülüğünün gerektirdiği sorumluluğun da ihlal edilmesi demekti. Diğer yandan oluşturduğu gruba seçtiği A-RMHC'nin ismi de, esasen Millî Mücadele'ye dâhil olmuş olan herkesin ve Meclis iradesinin ortak ismi olması nedeniyle sorunluydu. Üstelik ortada hedeflere, Anayasa'ya, Meclis egemenliğine ilişkin bir farklılaşma da söz konusu değildi; bu gerçeklikte hem A-RMHC'nin isminin hizip karakterli bir iç gruba mal edilmesi hem de karar süreçlerinde Mustafa Kemal'e itirazlarda bulunmuş olanların bu gruptan dışlanması, yani parti benzeri kapalı bir grup oluşturması, bizzat herkesin başkanı olması gereken kişinin Meclis'te aleni bir ikilik yaratması demekti.

İlkeler bazında meşru bir gerekçeye sahip olmayan bu gruplaşmaya karşın bir grup özelliği göstermekten uzak durumdaki "muhaliflerin" tepkileri, Meclis'in bilgilenme ve karar süreçlerinde devre dışı bırakılmaması, başkanın kendi başına karar verme alışkanlığından vazgeçmesi, parti başkanı gibi değil, Meclis başkanı gibi davranması vb. noktalarda düğümleniyordu. Bu durumda bu gruplaşmanın dışında bırakılanların

4 Gerçi İkinci Meclis'te de, Millî Mücadele'yi başlatan eski yol arkadaşlarından oluşan ve çok sesliliği geri kazanmaya çalışan yeni bir muhalefet oluşacaktı; ancak bu çaba, 1925 Şubatında Kürt isyanı gerekçe yapılarak tüm geride kalan hak ve özgürlüklerle birlikte tasfiye edilecek ve memleket, Takrir-i Sükûn altına alınarak nihayet istenen bir sessizlik formuna sokulacaktı.

ilk haklı tepkisi, zaten bütün mebusların aynı programatik amaç için anlaştıkları, dolayısıyla böylesi bir gruplaşmaya gerek olmadığı şeklindeydi.

Nitekim Birinci Grup'un 133 vekille toplayacağı kurulda oluşturulan iki programatik madde, yani "1) Misak-ı Millî'nin sağlanması, 2) Devlet teşkilatının anayasa çerçevesinde adım adım oluşturulması" (Demirel, 2012, s. 43-44) talepleri, bu gruplaşmadan dışlananların da talepleriydi. Yani bunlar, muhafazakârlardan liberallere kadar tüm Meclis'in üstünde mutabakat açıkladığı görüşlerdi.

Diğer yandan bu gruplaşma kararı, Meclis'in egemenliği ve özgür karar iradesine de zarar verecekti; çünkü bu gruplaşmayla, Meclis kararlarına öngelen bir karar organı oluşturuluyordu. Bu ise, Meclis ekseninde özgür karar oluşturma süreçlerinin engellenmesi, liderin istemediği görüşlerin önceden bloke edilmesi, istediği kararların ise önceden grup kararı haline getirilerek Meclis'in rezervsiz egemenliğinin darbelenmesi demekti. Kısacası böylesi bir iç grup örgütleme yoluna gidilmesi, anayasal meşruiyet çerçevesinde açıklanabilir olmaktan uzaktı.

Bu bağlamda eleştirel söz kullanan vekillerden Hüseyin Avni, "Meclis'teki bütün mebusların zaten kurulan grubun programını oluşturan esas maddenin gerçekleşmesi için çalıştıklarını belirttikten sonra, bu grubun kurulmasının, Meclis'te bu gayeye muhalif kimselerin mevcut olduğu izlenimi yaratabileceğini vurgulayarak" (Demirel, 2012, s. 48) itiraz geliştiriyordu. İlkesel olarak haklı mıydı? Açık ki haklıydı. Gerçekten de Erzurum ve Sivas Kongreleri yanında Meclis'in kuruluşu bu ilkeler ekseninde olmuş, atıfta bulunulan Anayasa da birlikte oluşturulmuştu.[5]

Peki bu dönemde örneğin bu kişilerin ayrışmasını gerektiren herhangi bir görüş farkı, örneğin saltanat, cumhuriyet, veya herhangi başka bir ciddi konuda herhangi bir kategorik ayrışma var mıydı? Bu da söz konusu değildi. Dolayısıyla teslim edilmeli ki Birinci Grup, resmen ilan edilen taahhütlerin gerçekleştirilebilmesi gereğiyle değil, itiraz edebilen, şeffaflık talep eden, Meclis'in kayıtsız şartsız egemenliğini savunan vekillerin etkisizleştirilmesi ve Meclis'in daha kolay ve hesap vermeden yönlendirilebilmesi, grup içi ön kararlarla bloke edilmesi için kuruluyordu.

5 Üstelik arada anımsatalım ki, Lozan görüşmeleri tıkandığında Misak-ı Millî'de ısrar etmekten, Musul'dan, dolayısıyla ortak taahhütlerden vazgeçen de yine bizzat Mustafa Kemal olacaktı; keza devlet teşkilatının inşasını da, Meclis egemenlikçi ve adem-i merkeziyetçi mevcut anayasanın hilafına bir anlayışla değişime uğratan, bu anlamda süreci anayasal hattından çıkarıp kendisine bağlayan da...

Üstelik çok daha sonra, ancak 14 ay sonra "İkinci Grup" olarak örgütlenecek olanlar, bu sırada grupsal bir yapıdan yoksun, dahası fikri olarak birbirlerinden farklı görüşlere sahip olan tek tek milletvekilleriydi. Eleştirel ve denetleyici tutumlarından geri durmayan, ama uzun dönem gruplaşmaya da itiraz etmeye devam eden bu vekillerin nihayet İkinci Grup olarak örgütlenmeleri, 16 Temmuz 1922'de gerçekleşti, daha doğrusu Birinci Grup'un kendini sürdürmekteki ısrarı üzerine kurulmak zorunda kalındı.

İkinci Grup'un ilanı sürecinde oluşturulan 3 maddelik programda, öncelikle "Misak-ı Millî çerçevesinde millî birlik ve bağımsızlığa ulaşılması" hedefi yineleniyordu. Bu görüş Birinci Grup'un programında da yer alan ilkenin tekrarıydı ve aslında mevcut gruplaşmanın programatik temelden yoksun olduğunu ima ediyordu. Buna karşın "mevcut kanunların millî egemenlik ilkesine göre değiştirilmesi ve düzeltilmesini öngören ikinci maddenin asıl hedefi, Başkumandanlık, İstiklal Mahkemeleri ve vekillerin seçim şekline ilişkin kanuna" muhalefetti. Bu durum, "herkesin hukukunun dokunulmazlığı ve saygınlığını sağlama" zorunluluğuna işaret eden üçüncü bir maddede de yineleniyordu (Demirel, 2012, s. 75). Görüleceği gibi İkinci Grup'un kurulduğu zaman bile ortada henüz programatik bir görüş farklılığı söz konusu olmayıp farklılık uygulamalara ilişkindi.

Sonraki egemen tarih yazımında genel olarak "dinci, gerici, saltanatçı vb." yaftalamalarla anılacak olan bu İkinci Grup'tan ayrıca, Meclis'te bir de "Müstakil Grup" diye anılacak bir üçüncü grup daha oluşacaktı. İrdeledikçe daha da net göreceğimiz gibi, bu dönemdeki gruplaşmayı, "egemen literatürde belirtildiği gibi, modernleşme yanlısı laik devrimci radikaller ile Osmanlı düzeninin sürdürülmesini amaçlayan saltanat yanlısı muhafazakârlar veya dinci gericiler" (Demirel, 2012, s. 37) ekseninde okumak bizi gerçeklikten koparır. Çünkü bu dönemde bu bağlamda herhangi bir tartışma olmamıştı, dolayısıyla bu suçlamaları haklı kılacak bir saflaşma söz konusu değildir.

Aksine göreceğimiz gibi ayrışma ve tartışmalar yönetim tarzı ekseninde şekillenmiştir. Ankara'daki Meclis'in tüm bileşenleri, dolayısıyla Mustafa Kemal'in dışlamasına uğrayan muhalifler, saltanatçılıktan ve işbirlikçilikten uzak, ama İstanbul'un temsil ettiği statüden kurtulmaya çalışırken yeni tek adamlara da teslim olmama hassasiyetini temsil ediyordu. Nitekim bu

gerçeklik, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasında en küçük bir ikircik-lenme sergilenmemesinde de kendini gösterecekti.

Bu noktada saltanat ve hilafetin "kurtarılması" söylemine gelince, başta Mustafa Kemal olmak üzere Erzurum ve Sivas Kongreleri yanın-da Ankara Meclisi'nin de amacı olarak bizzat Mustafa Kemal tarafından savunulmuş, Amasya Protokolleri ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda da yer almış, Mustafa Kemal tarafından da defaatle dillendirilmişti; yani özel olarak İkinci Grup'a mal edilemeyecek bir durum vardı. Tabii saltanat ve hilafetin "kurtarılması" söyleminin, o konjonktürde İstanbul iktidarına karşı yürütülmekte olan hegemonya mücadelesinin taktik argümanı ol-duğu da unutulmamalı.

Esasen daha İttihatçılar zamanında iyice etkisizleştirilmiş, işgal yıllarında da Vahdeddin'in şahsında iyice itibarsızlaşmış olan bu kurumların, savaşı kazanmış ve "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" ilkesini anayasal düzeyde ve alkışlar eşliğinde ilan edip deneyimlemiş bir meclise karşı yeniden belirleyici olma şansı da zaten artık olamazdı. Kuşkusuz tek tük de olsa ayrı düşüncede olan vekiller de vardır, ama cumhuriyet yönünde ilerlemeye engel bir direnç olmadığı gibi tasfiyesi sürecinde de açıkça göreceğimiz gibi saltanatçı bir İkinci Grup veya herhangi başka bir grup da söz konusu değildi. Keza sonraki dönemde de bazı Millî Mücadele önderlerinin, hilafetin tasfiyesinin zamanlamasına ilişkin farklı öneriler dillendirdiğini göreceğiz. Ancak bu çalışma boyunca belirginleştirileceği gibi, resmî tarih yazıcılığının, hem Birinci Meclis'te oluşmak zorunda bı-rakılan İkinci Grup'u hem de İkinci Meclis'te oluşmak zorunda bırakılan TpCF'yi, "saltanatçılık ve hilafetçilikle" karalama yoluna gitmesi, gerçekte o süreci anayasasızlaştırma ve keyfîleştirme pratiklerine ve otokratik ku-rumlaşmaya meşruiyet sağlamanın gereğiydi.

Bu kurgulanmış tarih anlatısıyla gerçekte yapılmaya çalışılan şey, Türkiye'nin tüm sınıfsal ve kimliksel damarlarını içeren bir çoğulculukla Millî Mücadele'yi başarıya ulaştırarak Cumhuriyet'e ve modernleşmeye doğru yol alan bir meclisin, çoğulculuğuna son verip onun bir el kaldır-ma indirme mekânına indirgenmesini meşrulaştırmak için bizi, kurgu-lanmış bir "ilericilik-gericilik" ikilemine hapsetmektir. Oysa yüz yıldır yaşayageldiğimiz demokratikleşememe sancısı ve Cumhuriyet'in son yir-mi yılında İslamcılıkça bu denli kolay teslim alınabilmiş hali karşısında bugün yapmamız gereken şey, daha ciddi bir muhasebedir.

Üstelik bu ilk ayrışmalara ilişkin Mustafa Kemal'in kendisi bile, onu yüceltme yarışında nesnellikten kopan resmî tarih yazıcılarından daha gerçekçi açıklamalar yapmıştır. Nitekim daha 1923'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı mülakatta durumu şöyle aktarır:

> Şimdi bu ayrılan adamlar ve bu grup ile öteki grup arasında, gerçekte aramızda bir ilke anlaşmazlığı yoktur. Bu anlaşmazlık, fikir ve içtihat anlaşmazlığı mıdır diye karşılaştırdığımızda görürüz ki, sırf çıkar ve duygusal şeylerden doğma bir şeydir. Fakat anlaşmazlık gerçekte var olmamakla beraber her ne şekilde olursa olsun başarılı olmak için gerçek bir anlaşmazlık noktası bulmak zorunda kaldılar. (Mustafa Kemal, 1993, s. 125)

Bu birinci el tanıklık ışığında teslim edilecektir ki, İkinci Grup'un "saltanatçı ve dinci" olduğu iddiası boşlukta kalıyor. Ancak bu açıklamada başka boşluklar var. Çünkü "çıkarcılıkla" suçlananlar, söz konusu gruplaşmayı başlatanlar değil, aksine gruplaşmaya karşı çıkanlardı. Bu durumda "çıkarcılığın" adresi de karışıyor. Herhangi bir ideolojik farklılığın olmadığı gerçeği bizzat Mustafa Kemal tarafından da teyit edildiğine göre, bu durumda yanıt aramamız gereken diğer soru, söz konusu ayrılığın "sırf çıkar ve duygusal şeylerden" mi kaynaklandığı, yoksa herkesi araçsallaştıran ve giderek artan keyfî yetki kullanımı karşısında Meclis egemenliği ve anayasal meşruiyet için sergilenen direnç sorunuyla mı karşı karşıya olduğumuzdur. Bu sorunun nesnel cevabı, bizim, Meclis üstünlüğünden ve anayasal meşruiyetten mi yoksa tek adamların anayasasızlaştırılmış keyfî yönetimlerinden mi yana olduğumuzun ve tabii gerçekten de cumhuriyetçi olup olmadığımızın da aynası olacaktır.

Üstelik 10 Mayıs 1921'de belirginleştirilen gruplaşmayı bizzat başlatan ve kimi vekilleri, üstelik "gerçekte bir ilke anlaşmazlığı olmadığı" halde dışarıda bırakan, hatta bu gruplaşmayı ideolojik ayrışmaların belirginleşmesi üzerine değil, eleştiri ve denetim yetkisini kullanmak isteyenleri etkisizleştirmek için gerçekleştiren de Mustafa Kemal'dir. Bu durumda teslim edilmeli ki Birinci Grup'u kurmanın herhangi bir meşru dayanağı yoktur.

Ama daha önemlisi, Mustafa Kemal İkinci Grup'u oluşturacak olanlarla "ilkesel bir sorun, fikir ve içtihat ihtilafı" yaşanmadığı gerçeğini

bizzat teslim ettiği bir yerde kraldan çok kralcı tarih yazıcılarının onları ısrarla saltanatçı ilan etmesidir. Bunlara ek Hüseyin Avni'nin, sıklıkla kullandığı, "Bugün de yarın da ben tarihin kötülüklerini padişaha ve onun etrafındaki yaldızlı üniformalı haşerata yüklemekteyim" (Demirel, 2012, s. 96) gibi ifadeleri anımsanırsa, böylelerinin nasıl tarih çarpıtıcısı olduğu gerçeği daha da belirginleşir.[6]

Sonraki bölümlerde de göreceğimiz gibi esasen saltanat ve hilafetin tasfiyesi gibi kendi başına devrimci karakterli adımlar bile, cumhuriyetçi ve laik ideallerin gerçekleştirilmesi bağlamında değil, bu ortak tanımaz iktidar anlayışı çerçevesinde şekillenecekti. Nitekim cumhuriyet ve laiklik, halkı yönetimde belirleyici kılacak katılım imkânlarının yaratılması ve devletin toplumdaki inançlar karşısında eşit mesafeye çekilmesi olan gerçek anlamlarında şekillenmeyecekti. Aksine cumhuriyet ve laiklik dâhil, atılacak ilerici adımlar da İttihatçılık döneminden devralınmış olan, Türkleştirmek, Müslümanlaştırmak (Sünni/Hanefileştirmek) ve muasırlaştırmak hedefinin yanı sıra siyaseten otokratik, iktisaden kapitalist bir düzen amacının ihtiyaçlarınca belirlenecekti. Kısacası, gerçek bir cumhuriyette olması gerektiği gibi halkın farklılıklarıyla kendini ifade, egemenlik kullanımı ve inanç farklılıklarıyla eşit yurttaş olma durumu değil; devlet geleneğinin kendini ve toplumu yeniden formatlama, kendi ihtiyacına göre bir "ülke ve millet" yaratma durumu söz konusuydu.

Bu bağlamda 1921 ilkbaharına gelindiğinde, her ne kadar anayasal düzeyde fiilî bir demokrasi taahhüdü olsa da "Mustafa Kemal'in şahsında önemli bir yetki toplulaşması sağlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa bir lider olarak sivrilmiş ve Anayasa'ya göre hem yasama hem yürütmenin başı idi, aday gösterme yöntemi sayesinde yalnızca birlikte çalışmayı istediği kişiler bakan seçilebiliyordu" (Demirel, 2012, s. 46).

Gerçekten de 1921 ilkbaharı, sosyalistler ile Çerkes Ethem'in tasfiye edilmesinin ardından, ademi-i merkeziyetçilik öngören Anayasa'ya rağmen Koçgirililerin ezildiği, diğer yandan Meclis'in kontrolü ve güdülebilmesi için bir manivela olarak Birinci Grup'un kurulduğu bir zamanı temsil ediyor. Ancak o zamana kadar fiilen gerçekleştirilen tasfiyelerin

6 Üstelik Ahmet Demirel'in *Birinci Mecliste Muhalefet* kitabında "sunduğu kanıtların desteklediği gerçeklik, sosyalistlerden liberallere ve muhafazakârlara farklı kesimleri içinde barındıran İkinci Grup'un yaptığı muhalefetin temelinde, erkin tek elde toplanmasına karşı bir direniş, Meclis üstünlüğünün her konuda üstün tutulması ve kişi haklarının korunması olduğudur" (Demirkent, 2017, s. 172).

ve kurumsallaştırılmak istenen merkezîleştirmenin en küçük bir anayasal dayanağı da yoktu. Asıl amaçlananlar fiilî oldubittilerle gerçekleştiriliyor ve bu davranış Anayasa'ya rağmen olağanlaştırılmaya çalışılıyordu.

Bu süreçte 1) komünistlerin tasfiyesi, Meclis'teki anti-komünist eşrafın desteği alınarak ve Mustafa Suphilerin öldürülmesinde görüleceği gibi gizli operasyonlarla, 2) Çerkes Ethem'in tasfiyesi, Yunan ordusuna karşı "ancak düzenli ordu ile zafer elde edilebileceği" gerekçelendirmesiyle ve savaşın çok daha fazla uzamasına neden olunması pahasına, 3) bakan saptama yetkisinin Meclis'in elinden alınması "istikrar ve uyum" gerekçelendirmesiyle ve tabii her seferinde Meclis'e dayatmalarda bulunarak gerçekleştiriliyordu. Ancak tüm bu vb. fiilî dayatmalar Anayasa ihlaliyle yapılıyor, oldubittiye getirilerek gerçekleştiriliyordu.

Cumhuriyetçi tarih yazımında "gericiliğe karşı" gerekçelendirmesiyle meşrulaştırılmaya çalışılan şey, Mustafa Kemal'ce de, "inkılabın kanununun mevcut kanunlardan üstün olduğu" (Demirkent, 2017, s. 169), yani Anayasa dâhil mevcut kanunların ihlal edilebileceği gerekçelendirmesiyle meşrulaştırılmaya çalışılıyordu. Bu durumda anayasal dayanaktan yoksun, itirazî seslerle karşılaşan ama buna rağmen yol almayı başaracak güç avantajlarına sahip bir iç iktidar vardı. Bu iç iktidar, gerek karşısına çıkacak muhalefetleri gerekse de mevcut anayasa ve meclis egemenliği sistemini parça parça etkisizleştirerek kendi otokratik iktidarı yönünde ilerleyecekti.

İşte bu koşullarda muhalefet, Birinci Grup'un fiilî dayatmalarını engelleyemediği ve onu anayasal meşruiyet çizgisine çekmekte yetersiz kaldığı oranda, kendini "İkinci Grup" olarak kurumlaştırmak ve nihayet 16 Temmuz 1922'de resmen ilan edilmek durumunda kaldı. İkinci Grup, önceki dönem sosyalistleri gibi programatik bir görüşe sahip değildi. İçinde muhafazakârından liberaline kadar pek çok farklı unsuru barındırıyordu. Ancak kendisine yüklenmeye çalışılan yaftalamalara karşın "gerici" bir odak olmadığı gibi, İstanbul iktidarına karşıtlık konusunda Birinci Grup'tan farklı bir duruşa da sahip değildi. Bunu Mustafa Kemal'in Sultan'la ilişki kurma yönelimine karşı sergilediği şiddetli muhalefette ve yine saltanatın tasfiyesi sırasında ikirciksiz tutumunda göreceğiz. Bundan önceki sürece gelince zaten Mustafa Kemal'in de saltanat veya hilafet hakkında en küçük bir eleştirel yaklaşımı söz konusu olmadığı gibi onları "kurtarmak" söylemi onun tarafından da dillendirilen bir şeydi.

Meclis tutanaklarının da tanıklık ettiği gibi, İkinci Grup'un Birinci Grup'la yaşadığı gerilimler hilafet, saltanat gibi konularda değil, demokrasinin gerekleri konusunda belirlenecekti; mesela, 1) hükümetin görev ve sorumlulukları, 2) Meclis üstünlüğü, 3) bakan seçimlerinde aday gösterme yetkisi, 4) Başkomutanlık Kanunu'yla verilen yetkiler, 5) Meclis Başkanlık Divanı'nın tarafsızlığı, 6) İstiklal Mahkemelerinin kapsamı, 7) temel hak ve özgürlükler vb. örnekler sıralanabilir (Demirel, 2012, s. 48).

Dahası İkinci Grup'un, emek, Gayrimüslimlerin hakları, komünistlerin tasfiyesin gibi pek çok temel konuda Birinci Grup'la benzer düşüncelere sahip olduğu da unutulmasın. İkinci Grup'un, Ali Şükrü gibi bazı temsilcileri şahsında Birinci Grup ortalamasına oranla daha muhafazakâr tepkiler vermekle birlikte, Meclis egemenliği ve mevcut Anayasa'yı savunma konusunda Birinci Grup'tan çok daha net (ve ileri) olduğu da kesin. Bu bağlamda sürece demokratikleşme imkânları açısından bakıldığında, İkinci Grup'un salt varlığı bile, en azından bütün iktidarın tek bir grupta, giderek tek adamda toplanmasının engellenmesi, denetlenmesi, dengelenmesi, şeffaflaştırılmaya zorlanması anlamında demokratikleşme açısından büyük bir imkândı. Dolayısıyla eğer tasfiye edilemeseydi, tıpkı öncesinde olduğu gibi iktidarı dengeleyerek otoriterleşmeyi engelleyen, süreci demokratikleşme yönünde baskılayan, onu Meclis'e hesap vermeye zorlayan bir işlev görecekti. Bu ögelerin ne denli kıymetli olduğunu kanıtı, 100 yıl sonra bugün iktidar eliyle bize yaşatılanlardır.

Bu bağlamda yinelemeliyim ki sorun, İkinci Grup'un Birinci Grup'tan görece "ilerici" (veya "gerici") olduğu gibi ideolojik bir kanıdan kaynaklanmıyor; aksine salt iktidarı hesap vermeye, uzlaşmaya, oldubitti kararlar almasını engellemeye yönelik dengeleyici ve denetleyici varlığının öneminden kaynaklanıyor. Çünkü bir cumhuriyet, iktidarın verasetle geçişinin sona ermesiyle başlasa da asla buna indirgenebilir bir şey değildir; aksine bir cumhuriyetin asıl belirleyeni, halkın iradesini yansıtabileceği nitelikte bir seçim hakkı, iktidarın denetlenebilirliği, temel hak ve özgürlüklerin kullanılabilirliği, yani ne yazık ki Cumhuriyet'in ilanından sonra da yaşayamadıklarımızdır.

Bu durumda teslim edilmeli ki İkinci Grup'un yarattığı "sorun", onların "ilerlemeyi" değil, bizatihi dengeleyici varlıkları, denetim kapasiteleriyle keyfî yönetimi engelleyip onu Anayasa içine çekme etkinliğiydi. Nitekim Meclis'in feshine yönelik girişimler de saltanat, cumhuriyet vb.

yapısal nitelikli gündemler yüzünden değil, aksine Meclis'in denetim yetkisini kullanma girişimlerinin verdiği rahatsızlıktan ortaya çıkmıştır. Tıpkı önceden sol güçlerin tasfiye edilmesinde olduğu gibi İkinci Grup da, denge ve denetim yapmaya çalışmasının bedelini ödeyecekti. Bu noktada Tevfik Çavdar'ın şu toparlaması hem verilerle örtüşen hem de sergilediği nesnellikle çok önemli:

> Birinci Meclis üyeleri hangi gruba bağlı olurlarsa olsunlar demokratik bir tartışma zeminini yaşatmayı başarmışlardır. Muhalefetin hırçınlıklarını da anlamak durumundayız. Özgürlük, ulusal egemenlik ve temel haklardan ödün vermediğini her fırsatta sergileyen İkinci Grup üyeleri, Millî Mücadele'ye halkın daha içten gönül vermesinin de bir nedeni olmuşlardır. Şu noktayı da açıklıkla belirtmeliyiz: İkinci Grup üyeleri, çoğu kez söylendiği, özellikle resmî tarih diye nitelenen kitaplar ve onlara dayanan yapıtlarda ileri sürüldüğü gibi "Müdafaa-i Hukuk"a, Mustafa Kemal'e karşı değillerdi. Demokrasi, insan hakları açısından yanlış buldukları uygulamaları acımasızca eleştiriyorlardı. Ama bu eleştiriler bir yerde halkın da yakarışı demekti. (Çavdar, 1993, s. 239)

Kendi 100. yılını bile kutlayamaz hale getirilmiş olan Cumhuriyet'in bilançosu olarak yinelemeliyim ki, devletin seçtiği din/mezhep dışındaki inançlara eşitlik ve güvenlik geliştirmeyen bir yerden nasıl ki gerçek bir laikliğe varılamıyorsa, cumhurun yönetime katılım kanallarının açılıp desteklenmediği bir yönetimle de gerçek bir cumhuriyete varılamıyor. Tarih, tüm gerçek ilerleme kurumlarının, muhalefetlerin iktidarları dengeleyebildiği koşullarda mümkün olduğunu gösteriyor; oysa bizim cumhuriyet deneyimimizde görüleceği gibi bu haklar (üstelik savaş yürütülen dönemde görece var olmalarına karşın barışa gidildikçe) ortadan kaldırılmıştır.

Bu açıdan İkinci Grup'u değerlendirirken, onun, kuvvetler ayrılığı sistemini getirmeye çalışmasına, meclis başkanlığını sembolik hale getirip Meclis'e karşı sorumlu bir başbakan ve kabine sistemi oluşturma önerisine hakkını vermemiz gerekiyor. Anımsansın ki İkinci Grup, başbakanı seçmesi gerekenin meclis başkanı değil, güvenoyu yetkisiyle doğrudan Meclis olmasını istiyordu. Nitekim muhalif mebusların çoğunluk

oluşturduğu Meclis komisyonunda oluşturulan "teklife göre Meclis başbakanı seçecek, bu kişi hükümeti oluşturarak Meclis'in güvenoyuna başvuracaktı. Meclis başkanı ise âdeta 'sorumsuz bir devlet başkanı' [dolayısıyla yetkileri sınırlı] konumuna getiriliyordu" (Demirel, 2012, s. 49). Tabii 24 Kasım 1921'de Meclis'e sunulacak olan bu doğrultudaki önerge, Birinci Grup tarafından reddedildi. Çünkü Meclis başkanı (sonradan cumhurbaşkanı), tarafsız, sembolik bir devlet başkanı değil, her şeye karar veren, Meclis'ten istemediği bir karar çıktığında onu engelleyebilen, parti kuran, ama başkalarının kurmasını engelleyen bir devlet başkanıydı, aynı zamanda Meclis'in tüm yetkilerine sahip olmak kaydıyla başkomutan olmak istiyordu.

Bu bağlamda bir cumhuriyetin gerekleri ile yürürlükteki Anayasa ve hukukun mantığı açısından doğru yerde duranın Birinci Grup değil, İkinci Grup olduğu kabul edilmelidir. Ancak bütün iktidarı kendi elinde toplamaktan yana bir kararlılık sergileyen Mustafa Kemal, Meclis çoğunluğunu hâkimiyeti altında tutmayı başardığı oranda, Meclis'in egemenliğini işlevsizleştiriyordu. Buradaki paradoksu, yani çoğunluğun antidemokratik amaçlar için araçsallaştırılması örneklerini, Cumhuriyet'in sonraki bütün dönemlerde ve farklı siyasal iktidarlar özgülünde, ama özellikle de bugün yaşıyoruz.

Ne yazık ki Cumhuriyet'in harcına dönüşecek olan bu anti-demokratik yönelim, sonraki dönemlerde bu kez de darbeci veya İslamcı cumhuriyet karşıtlarının da elinde işlevsel bir araç olarak kullanıldı. Oysa gerçekten de meclis egemenliği ve cumhuriyet amaçlansaydı, sembolik yetkili ve tarafsız bir meclis başkanlığı (giderek cumhur/devlet başkanlığı) sistemi ile halkın ve adil seçimlerle belirlenmiş temsilcilerinin belirleyici olacağı bir sistem kurumlaşabilirdi. Ancak 1921 Anayasası'nın yapım sürecinde sergilenen olumlu uzlaşı yolu, giderek tersi bir kulvara sokuldu, bunun kaçınılmaz sonucu ise, biçimsel olarak cumhuriyet formunda, gerçekte ise bir otokrasi ile karşı karşıya kalmamıza yol açtı.

Bu noktada İkinci Grup'un demokratikleşme ve hukuka olan katkısının, gerçekte onların Birinci Grup'tan ayrımla demokrat olmalarından değil, bizzat var olmalarından, çoğunluk olana muhalefet edebilme imkânlarından, dengeleme ve denetleme yapabilmelerinden kaynaklandığını söyleyebilirim. Bu açıdan onları, örneğin muhalefet yaparken kullandıkları argümanlardan veya itiraz noktalarının doğal olarak hak

talepli olmasından hareketle "demokratlar" olarak anan tarih yazıcılarını da sorunlu bulduğumu belirtmeliyim. Üstelik bir demokrasi için önkoşul olarak ihtiyacımız olan şey, farklılıkların siyaset arenasında temsil edilebilmesi ve varlıklarını güvenle sürdürebilmesidir. Açık ki demokrasiler, salt demokratlar veya ilericiler var diye değil, çoğulcu güç dengelerine uygun bir kurumlaşmayla ve tabii hak eksenli toplumsal sözleşmelerle kurumlaşabiliyorlar. İşte tam da bu nedenledir ki İkinci Grup, varlığı, dengeleyici ve denetleyici gücüyle demokrasiye hizmet eden ve mümkün kılan bir işleve sahipti ve tam da bu nedenledir ki onun tasfiyesi, demokrasinin, gerçek cumhuriyetin, hatta gerçek bir laikliğin kurumlaşabilme imkânsızlaşmasının nedenlerinden biri olmuştur.

Burada belirginleştirilmeyi gerektiren bir diğer öge de Birinci Meclis'in, Mustafa Kemal tarafından, varmış gibi gösterilen "meclis egemenliği" için bir deneme tahtası olarak kullanılmış olmasıdır. Ancak bu meclis, aşağıdan gelmiş olmasının da gücüyle gerçek bir meclis gibi çalışmak iradesi gösterdiği oranda da onun için bir soruna dönüşecek ve tabii kötürümleştirilecekti. Anayasal zamanından önce, 1923 Nisanında seçim kararı aldırılarak feshedilmesi de bundan kaynaklanıyordu; İsmail Habib Sevük'ün aktarımıyla, "Kız gibi Meclis yapalım" (Akt. Oran, 1990, s. 179) isteniyordu. Ancak sonradan göreceğimiz gibi tüm mebus adayları tek tek Mustafa Kemal'in elemesinden geçirileceği halde İkinci Meclis'te de bu amaca tam olarak ulaşılamamıştı, çünkü Millî Mücadele'den gelen güç dengeleri hâlâ bağımsız irade ve itiraz üretebiliyordu. Ancak Meclis aleyhine yetki artırımları, itiraz edenlerin Meclis gündeminin dışına atılmaları, partilerinin kapatılması, gazetelerin susturulması ve bir kısmının da Şeyh Sait davasına, kalanların da İzmir Suikastı davasına dâhil edilerek tasfiyesi sonrasındadır ki artık istenen amaca ulaşılabilecekti. Nihayet 1927 ve sonrasında Meclis, gerçekten de varmış gibi olan, ama gerçekte sadece alkış ve onay mercii olan bir kurum haline getirilecekti.

Esasen karar süreçlerini dikkatle incelediğimizde Mustafa Kemal'in, fikirlerini o anki konumuna ve güç dengelerine göre değiştirmesi bir yana, her dönemde tüm yetkili konumları aynı anda kendi elinde toplamaya ve paylaşmamaya çalıştığını görüyoruz. Birlikte çalışmak

istemediği kişilerin, Meclis gibi en üst organca seçilmiş olsalar bile, kriz çıkararak engellemesi de sıklıkla karşılaşacağımız bir durum olacaktı. Bu noktada resmî tarih yazımı, birlikte çalışmak istemediği kişilerin, "kendi ileri hedeflerine ayak uyduramayan", "mürteci" nitelikli kişiler olduğu fikrini hâkim kılmıştır ki olgular bu yargının da doğru olmadığını gösteriyor. Nitekim 4 Eylül 1920'de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası lideri Tokat Mebusu Nazım Bey Dâhiliye Vekili, 1 Kasım 1920'de de Tesanüt Grup'unun yöneticisi Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey Adliye Vekili seçileceklerdir. Tabii bu iki sonuç da Mustafa Kemal'e çarpacak ve izleyen birkaç gün içinde istifa etmek zorunda bırakılacaklardır.

Bu noktada Nazım Bey örneğini, dayatılan yönetim anlayışına ayna olması açısından özellikle irdelemek gerek. Çünkü Nazım Bey, ne "gericilik" ne "saltanatçılık", ne "halifecilik yaftalamalarının üzerine yapışması en küçük anlamda mümkün olmayan bir siyasal duruşa sahipti; o bir komünistti. Bu bağlamda söz konusu örnek, Millî Mücadele ve Cumhuriyet tarihinin "ilericilik-gericilik" ikilemiyle doğru anlaşılamayacağını, aksine doğru bir kavrayış için bu noktada doğru bir pusulaya ihtiyacımız olduğunu gösteriyor. Tabii bu örnek, "gericiliğe karşı" bahanesiyle meşrulaştırılagelen diğer hukuk ihlallerinin de yeniden irdelenmesini zorunlu kılıyor. Çünkü Nazım Bey örneği, mesnetsiz bir şekilde "ajan" gösterilmeye vardırılacak kadar kabalaşabilen bir milliyetçilik yanında, istemediği hiçbir gelişmeyi Meclis kararı ve Anayasa hukukuna rağmen kabul etmeyen anti-demokratik bir davranış karşısında olduğumuzu gösteriyor.

4 Eylül 1920'de Nazım Bey, Meclis'in oy çokluğuyla içişleri bakanı seçilir. Ona karşı Mustafa Kemal'in seçtirmek istediği kişi ise, Refet Bele'dir[7] ve bütün çabalara karşın Nazım Bey'in 98 oyuna karşılık ancak 89 oy alabilmiştir. Mustafa Kemal daha sonra *Nutuk*'ta, küçümseyici bir edayla, "Nazım Bey dakika geçirmeksizin büyük bir ivedilikle bakanlık katına gidip işe başladı" diyecektir. Kaydın bizi asıl ilgilendiren kısmı ise bundan sonrası:

7 Refet Bey de bir müddet sonra, ilk yola çıkılan diğer Millî Mücadele yoldaşları gibi muhalifler veya dışlananlar safına itilecek, resmi tarihçe hilafetçilikle damgalananlardan olacaktır. Ama bu dönemde Mustafa Kemal'in en yakınlarından biridir. Çerkes Ethem'in tasfiyesinde de İnönü'den sonra en kritik sorumluluğu üstlenen kişi olacaktır.

> Sonra Bakanlar Kurulunun başkanı bulunmam dolayısıyla beni görmeye geldi. Ben Nazım Beyi kabul etmedim. Yüksek Meclisçe güvenilen ve seçilen bir bakanı kabul etmemekle yaptığım işlemin niteliğini ve önemini kuşkusuz biliyordum. Ama yurdun büyük çıkarı beni böyle yapmaya zorluyordu. (Küçük, 1989, c. 2, s. 620)

Kendisinin de teslim ettiği gibi bu davranışının meşru ve anayasal bir gerekçesi yok. Nitekim siyasal tarihimizde hiç de yabancısı olmadığımız bu yolla, yasal zorunluluğu tanımamayı, kendine mündemiç kıldığı "yurdun büyük çıkarıyla" meşrulaştırmaya çalışırken hem Nazım Bey'i hem de onu seçen Meclis çoğunluğunu "yurdun çıkarına" ilişkin ağır zan altına sokuyor. "Yurtseverlik" iddiasının, egemenliğin kayıtsız şartsız sahibi olacağı taahhüt edilmiş olan Meclis kararını çiğnemenin gerekçesi olarak araçsallaştırılması, siyasal tarihin bilinen en temel problemlerinden biri. Böylece Meclis egemenliğini ve Anayasa'yı çiğnemenin, demokrasiyi tanımamanın sihirli kalkanı devreye sokulmuştur ki halkı manipüle etmede bir hayli işlevsel olan bu sihirli kalkan, izleyen 100 yıl boyunca, birbirinden farklı, hatta zıt ideolojilere sahip, ama ortak paydaları antidemokratiklik olan tüm liderlerin sıklıkla başvuracağı bir silah olacaktı. Bu davranışın her seferinde halkı yasaya karşı liderden yana bir keyfîliğe, siyasetin anayasasızlaştırılmasına ve "çağdaşlığın" da hukuk yerine modernleşmeye indirgenmesine yol açtığı biliniyor.

Bu Meclis iradesi karşısında Mustafa Kemal, elbette bir hak olarak bu karara muhalefetini belirtebilir, hatta gerekçelerini sunarak oylamayı yineletmeyi dileyebilirdi; ama o, Meclis'in kararını tanımama ve onu kendi kişisel iradesine boyun eğdirme yoluna gidiyor. Kendisini, başkanı olduğu Meclis'in moderatörü olarak değil, amiri olarak, karşısındakileri de millet iradesinin seçilmiş temsilcileri değil de bir komünistin peşine düşebilen çocuklar olarak konumlandırıyor. Kendi iradesini Meclis'in iradesinin üstünde görüyor, "yurdun/milletin/devletin büyük çıkarının" kendisinde toplandığını varsayıp bunu dillendiriyor, "böyle yapmaya zorunlu" olduğunu ilan edebiliyor![8]

8 Tabii anayasaya ve halk egemenliğine karşı sergilenen bu davranışın böylesi bir rahatlıkla anlatılabilmesinin, 1927 tarihinde, yani artık karşısında vekil olanların tümünün kendi tarafından seçildiği, buna rağmen muhalif olanların ayıklandığı, sadece alkışlayan ve onaylayan konumuna düşürülmüş bir Meclis karşısında yapıldığı da anımsanmalı.

Bu mazeretin ne yazık ki yabancısı değiliz: Öncesinde sultanlardan, sonrasında Enver ve Talat Paşalardan, günümüzdeki tek adam rejimine kadar, kendisini ve kendi doğrularını anayasanın üstünde konumlandıran pek çok otokrat lider, kendisini vatanla (veya dinle) özdeşleştirip gerisini "teferruat" ilan eden, kendisini hepimizden daha yurtsever, daha millî vb. addeden bu bildik davranışa başvurabiliyor. Toplumların bu yolla boyun eğdirilebildiği oranda bunun bedeli, ülkenin demokrasi imkânından uzaklaşması, anayasanın, meclis egemenliğinin dışına çıkılması, halkın geleneksel veya modern ama tebaalaşması olarak ödetiliyor. Dolayısıyla bu örnek, saltanata bağlanan kişisel keyfîliğe karşı halk egemenliğine yönelmekle alkışlanan bir başlangıcın, daha en baştan nasıl kötürümleştirildiğine de ayna tutuyor.

Muktedirin kendini, Meclis ve toplum karşısında çoban-sürü retoriğiyle konumlandırabilmesi, bu davranışını meşrulaştırması ve kurumsallaştırabilmesi, sonraki dönemde de niçin demokratikleşemediğimiz sorusunun yanıtını oluşturuyor. Oysa yalnız demokrasi değil, cumhuriyet de, çağdaşlık da, "muasır medeniyet" de, yurdun çıkarının ne olduğuna, "devlet benim" davranışındaki adamların değil, halkın karar verebildiği, bazen yanılabildiği ama yanılarak olgunlaştığı ve yurdun (vatanın) sahibinin yurttaşlar (vatandaşlar) olduğu rejimlerin adıdır. Üstelik saltanat rejimine karşı kendisini "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" belirlemesinde tanımlayıp bunu anayasasının birinci maddesi yapan Ankara mutabakatı da, aksi bir davranışa izin vermiyordu.

Ancak Meclis iradesini devre dışı bırakan bu müdahale ve sıklıkla karşılaşacağımız tekrarları, saltanat türü otokrat bir siyaset tarzının, bu kez saltanat dışı bir otokrasiyle kendini devam ettirdiğini gösteriyor. Bu davranış tarzı, cumhuriyet ilanında anayasallaşacak, uzadıkça uzayan tek parti ve tek lider döneminde gelenekselleşecek, ardı sıra, "Söz konusu vatansa gerisi teferruattır", "Vatan toprağı kutsaldır, kaderine terk edilemez" gibi "millî" özdeyişlerle devletin topluma dayattığı bir siyaset normuna dönüşecekti.

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF), Mustafa Kemal'in ifadesiyle, "dıştan gelen komünizm akımıyla ilişkiye bile girmemiş olan" (Toker, c. 2, s. 192), deyim uygunsa Türkiye'nin "millî" komünist partisidir. Bir müddet sonra iktidar tarafından ezilip tasfiye edilecek olsa da, o günün Anadolu'sunda yaygın komünist düşüncenin Meclis'teki

temsilcilerindendi. Hem Bolşevik Devrimi'nin hem de Sovyetler Birliği'nin Millî Mücadele'yle sergilediği paha biçilmez dayanışmanın büyük etkisiyle sosyalist düşünce, bu dönemin Anadolu'sunda hem yaygın bir siyasal akımdı hem de toplum nezdinde büyük prestije sahipti. Mustafa Kemal ise, bunu engellemeyi önceleyen bir siyaset izliyordu. Bir yandan komünist kadroları fiziki olarak imhaya yönelirken diğer yandan da bu komünist dalgayı kontrol altına alabilmek için sahte bir Komünist Partisi kurdurmuştu. Öyle ki Millî Mücadele'nin ilk resmî partisi de bu sahte Türkiye Komünist Partisi olacaktı.[9]

Mustafa Kemal, Nazım Bey'in istifası için öncelikle (bir müddet sonra üstüne İsmet ve Refet Beylerin ordularını süreceği) Ethem Bey'i devreye sokacaktır. Nitekim Ethem Bey, Mustafa Kemal'in Hacı Şükrü Bey ile birlikte yanına gelerek "İçişlerinin henüz nazik ve önemli bir safhada[10] bulunduğunu (...) herhangi bir iç karışıklıktan ve uygunsuzluktan dolayı sorumluluk kabul edemeyeceğini, gerekirse Meclis başkanlığından istifaya da hazır olduğunu" ima ederek, "özel olarak bu soruna müdahale etmemi, eğer Nazım Bey'e selam gönderirseniz onun istifa etmesi pek mümkündür" (Çerkes Ethem, 2008, s. 89-90) dediğini aktarır.

Gerçekten de Nazım Bey, Ethem Bey'in, Hacı Şükrü Bey üzerinden ilettiği ricasını kırmayarak istifa edecektir; ancak ertesi günkü yüz yüze görüşmelerinde, kendisine "saf ve temiz kalbinden bahsederek" (Çerkes Ethem, 2008, s. 91) gerçekte aldatıldığını ima edecekti. Ancak bu gelişme, tarafların gerekçelendirilen diyaloglarla aralarındaki sorunları pekâlâ çözebileceklerini göstermesi açısından önemli. Buna rağmen Mustafa Kemal, (üstelik uzlaşıp geri adım atan tarafın Nazım Bey, ricasının gereğini yapan da Ethem Bey olmasına rağmen), bir müddet sonra hem Nazım Bey ve arkadaşlarını hem de Ethem Bey ve Kuvayı Seyyare'yi tasfiye etmekten geri durmayacaktı.

Nazım Bey'i 4 Eylül 1920'de İçişleri Bakanı seçen Meclis iradesinin Mustafa Kemal tarafından tanınmaması, Meclis'e rağmen iktidarını paylaşmayan mutlakiyetçi kurumlaşmanın işaret fişeğiydi. Dolayısıyla bu örnek, Meclis'e karşı belirginleşen keyfî yönetim tarzına ayna tutmanın yanı

9 Bu keyfiyeti ve rejimin emek karşıtı kurumlaşmasını İkinci Bölüm'de ayrıntılarıyla irdeleyeceğim.

10 Bu "nazik ve önemli safha" söylemi, izleyen 100 yıl boyunca görüleceği gibi hiçbir dönem bitmeyecek, rejimin harcı olarak egemenin hak vermez davranışının temel bahanesi olacaktır.

sıra, "gericiliğe karşı ilericilik" retoriğini de çöpe atan bir niteliğe sahip. Çünkü Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) önderi olarak, laikliği de cumhuriyeti de, Mustafa Kemal'den çok önce dillendiren bir siyaset geleneğinin temsilcisiydi. Bu durumda ona başka kulplar bulmak gerekiyordu. Nitekim "Mustafa Kemal, daha sonra *Nutuk*'ta, [Nazım Beyi] 'her gün yeni siyasi faaliyet' göstermekle, 'her hizb-i siyasi ile temas' kurmakla, Halk İştirakiyun Fırkası başında 'gayr-i millî faaliyette' bulunmakla, hatta 'casusluk' ve 'paralı uşaklık'la" (Tanör, 2008, s. 242) suçlayacaktır.

Amaç için her iftirayı mubah gören yüklemler karşısında olduğumuz açık. Bu bağlamda suçlamaların dozu daha da artırılır, "İyi ama Anayasa hükmü ve Meclis iradesi?" sorusunu sormaya kimse cesaret edemesin. Benzeri yüklemler İkinci Grup, Terakkiperver Fırka vb. tüm rakiplere karşı da kullanılacaktı. Bu siyaset tarzı, sorunların hakiki boyutlarıyla kavranışını engellemek isteyen tüm tek partici, tek liderci, tek doğrucu rejimlerin ortak paydasını oluşturuyor; âdeta modern bir "hikmet-i hükümet" hali karşısındayız. Bu gerçekliğin Mustafa Kemal'den yana olabilecek en nazik, en kollayıcı yerden ifade edilmesi halinde bile, durum şundan ibarettir:

> Meclis bu seçimi yaparken 3 sayılı kanuna dayandığı için yasal, bu kanun bir anayasa değişikliği niteliğinde olduğu için de anayasal bir hak ve yetki kullanmış bulunmaktadır. Meclis ve hükümet başkanının seçilmiş bir vekili istifaya mecbur bırakması ise, yasal ve anayasal çerçeveye girmemektedir. Dolayısıyla ortada Nazım Bey'in seçilmesinden doğan bir anayasal bunalımdan ziyade, görev yapabilmek için gerekli ve yeterli şart olan Meclis'in güvenini almış bir bakanı âdeta azleden Mustafa Kemal Paşa'nın eyleminden doğan bir siyasal bunalım ya da tıkanma vardır. (Tanör, 2008, s. 242)

Bakanlık yapmak için "gerekli ve yeterli şart", egemenliğin kayıtsız şartsız karar yeri olan Meclis'in bu kararına ve güvenine karşı başkanın hukuk dışı müdahalesi karşısındayız. Ne var ki hukukçu etiğiyle bunu büyük bir açıklıkla saptamasına rağmen Bülent Tanör gibi sosyalist bir aydın bile, devamında, resmî tarih basıncı karşısında siyasal mazeret cümleleri üretmekten kendini kurtaramıyor: "Tutarlı bir bakanlar kurulunun

yaratılabilmesi", "içinde bulunulan zor koşullarda bu değişiklik ihtiyacı kendini dayatmış", "Meclis'in ve İcra Vekilleri Heyeti'nin başkanı bunu en yakından tartabilecek durumdadır"... (Tanör, 2008, s. 243).

Oysa kendini Meclis'in ve Anayasa'nın üstünde görerek dayatan, bir mesnedi olmadığı halde istemediği mebusa "ajanlık" iftirasında bulunabilen bu davranış, Türkiye'nin daha kuruluşu sürecinde uğratıldığı ciddi hukuk kaybı ve anayasasızlaştırma hali yanında, muhalif olana her türlü yaftalamayı mubah sayan egemen siyaset dilinin de başlatıcı örneği olacaktı. Tüm bu özellikleriyle oluşturulan kurumsallaşma, monarşi döneminden yapısal bir farklılık ortaya koyma imkânını kötürümleştireceği gibi, sonrasında da Türkiye'yi, "derin devlet" üreten bir hukuksuzluklar zincirine mahkûm edecekti. Yani devlet/egemen olanın anayasa dâhil istediği yasayı ihlal edebileceği, diğerlerinin ise buna rıza göstereceği ve muhalif olana her türden iftiranın atılabileceği bir statü...

Atatürk *Nutuk*'ta, Nazım Bey için, "Bu zatın ecnebi mahfiline casusluk ettiğine asla şüphe etmiyordum. Nitekim bilahare İstiklal Mahkemesi birçok hakikati meydana koymuştu... Meclis'te gizli celsede malumat ve mütalaatımı açıkça söyledim" demektedir. Oysa hem İngilizlerin hem de Rusların "paralı uşağı" olmakla suçladığı Nazım Bey hakkında, bu konunun görüşüldüğü 1 Şubat 1921 tarihli gizli oturumda bildiklerini ve düşündüklerini açıkça söylememiş, Meclis'e 15 kişilik özel bir kurul seçtirerek onlara açıklamalarda (?) bulunmuştur (*Gizli Celse Zabıtları*, I, s. 356-363).[11] Üçüncü Şube soruşturması sonucu, Meclis 21 Mart 1921'de Nazım ve Mehmet Şükrü Beyler ile Şeyh Servet Efendi'nin sanık olarak mahkemeye sevk edilmelerine karar vermiştir. Fakat bu tutanaklarda casusluk iddialarına ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Ankara İstiklal Mahkemesi'nin mahkûmiyet kararında da casusluktan söz edilmeyip,

11 Tabii Mustafa Kemal, bir milletvekilini "ajanlık" gibi çok ağır bir şekilde suçlamasına karşın bunu o gün seçilen Meclis özel grubunda da gerekçelendiremeyecek, üstelik sonradan verilen mahkeme kararında da söz konusu edilmeyecek, ama buna rağmen iddiasını 1927'de *Nutuk*'ta da yinelemekten geri durmayacaktır. Nitekim söz konusu özel kurula seçilen Adliye Vekillerinden Rıfat Bey, bu garip durumu şöyle aktarır: "Hoca Vehbi ve Gazi bir gün bizleri başkanlık odasında topladılar. (...) herhangi bir arkadaşın hafiye olduğuna veya casusluğundan şüphe edildiğine dair bir şey söylenmedi. Hep dinledik. İhbarların kim tarafından olduğunu soran bir arkadaşımız cevapsız bırakıldı. Sonuçta konuşulan konuların hiç kimseye söylenmemesi ve arkadaşların idare edilmesi istenildi. (...) Biz aydınlanmadığımız için Meclis'i de aydınlatamadık" (Akt. Akbulut- Tunçay, 2019, s. 12). Bu örnek, gerek *Nutuk*'tan öğrenilecek tarihin niteliğini, gerekse de kuruluş sürecinde dayatılan normları göstermek açısından kritik önem taşıyor.

[sadece], "gizli Komünist Partisi teşkili suretiyle (...) Taklibi hükümet cürmünü irtikâp teşebbüsü"nden dolayı suçlanır (Akbulut-Tunçay, 2007, s. 101-102).

Bu keyfî dayatmacılık karşısında, İçişleri Bakanlığı'na layık görecek kadar saygıdeğer ve başarılı bulduğu üyesi Nazım Bey'den yana iradesini savunamayan Meclis, kendi egemenlik kaybına da yol vermiş olacaktı; nitekim sonraki süreçte Meclis, başkanla karşı karşıya geldiği her krizden biraz daha iktidarsızlaşarak çıkacaktı. Bu kendi yetkilerini savunamama hali, 1 Kasım 1920'de Adliye Vekili seçtiği Abdülkadir Kemali Bey örneğinde de tekrarlanacak ve daha acısı, başkan karşısında bu kez havlu atacaktı.

Nitekim bunu izleyen 4 Kasım'da Meclis, yapacağı düzenlemeyle, bu boyun eğişini yasallaştıracak; "Bakanların, Meclis Reisinin Meclis üyeleri içinden göstereceği adaylar arasından mutlak çoğunlukla seçileceği" hükmünü getirecektir. Böylece Meclis'in Reisi, doğal başkanı olduğu Bakanlar Kurulu'nun uyumlu bir şekilde çalışabilmesini sağlayacak bir olanak elde edecektir" (Tanör, 2008, s. 243). Bu "uyumlu şekilde çalışabilme" mazereti, sonraki 100 yıl boyunca halkın iradesini geliştirebilmesine karşı tüm hak gaspı müdahalelerinin başlıca gerekçelerinden biri olacaktı; oysa bu yolla gerçekleşen şey, başkanın, Meclis'e karşı konumunu yasal olarak da güçlendirmesi, Meclis'in ve yurttaşların ise yetki kaybının yasayla bağlanması olacaktı.

Tabii başkanın Meclis iradesine karşı kazandığı bu zaferle kalınmayacak, aksine gerek fiilî dayatmalar gerekse de yasal yetkilerini artıracağı düzenlemelerle Meclis'in bu iktidarsızlaştırılma süreci derinleşerek sürecekti. Bu yönelimin belki de en tipik örneği, daha sonra ayrıntılarıyla göstereceğim gibi, tam bir paradoks olarak bizzat Cumhuriyet'in ilanında yaşanacaktı. Böylece seçtiği bakanı ve kendine ait yetkileri savunamayan Meclis, benzeri örneklerle karşılaşmaya ve iktidarsızlaştırılmaya devam edecekti. Bunu izleyen dönemde yeniden ama bu kez liberal bir kimlikle toparlanan muhalefetin etkisizleştirilememesinin bedeli ise (sonradan göreceğimiz gibi) Birinci Meclis'e tasfiye olarak ödettirilirken, bu demokrasi kaybı, İkinci Meclis'e kimlerin seçileceğinin saptanmasının önceden Mustafa Kemal tarafından belirlenmesiyle daha da derinleşecekti. Bu hat üzerinden Meclis, giderek başkanın yapmak istediklerini yasallaştırdığı bir el kaldırma ve alkış mekânına dönüşecekti.

Nazım Bey örneğini Meclis içi ve dışı tüm sol muhalefetin ve aynı zamanda Çerkes Ethem ve Kuvayı Seyyare'nin tasfiyesiyle birlikte okuduğumuzda, oluşturulmakta olan rejimin hem sınıfsal hem de muhalefet kabul etmez tekçi karakteri daha da belirginleşmiş olacaktır. Bu bağlamda olgulara sadakatle yapacağımız bir irdeleme, gerçekte halkın yönetimi belirlediği bir cumhuriyet idealinin gerçekleştirilmesi ile değil, otoriter ve homojenleştirilen bir modernleşme ve seküler bir otokrasi olarak şekillenen burjuva bir rejim inşası karşısında olduğumuzu gösterecektir.

Bu bağlamda Meclis, kurumlaştırılacak olan rejimin incir yaprağı işleviyle varlığını sürdürecek, ama rejimin muktedirlerine sorun çıkaramaz hale getirilecek, sınır aştığı zaman da müdahalelerle hizaya sokulacaktır. Nitekim bu başlangıç örneğinde de Meclis karşısında gücünü sınayarak başarı elde eden Mustafa Kemal, Meclis'e sadece kendi iradesine boyun eğdiği zaman saygılı davranacak, eğdiremediği zamanlar ise (bizzat İnönü'nün de tanıklığıyla) onu feshetmeyi bile kendine hak görebilecekti. Bu gerçeklik İnönü tarafından şöyle aktarılacaktı:

> Gayet iyi hatırladığıma göre Atatürk muharebeler esnasında meclis ile beraber çalışmanın artık mümkün olamayacağı kanaatine varmış ve ümidini kaybetmiş duruma birkaç defa gelmişti. Bunlardan birini anlatacağım. 1922 Martında müttefikler bize bir sulh teklifi yapmışlardı. (...) Ben böyle bir zamanda, Atatürk'ten bir telgraf aldığımı bilirim: "Artık Meclis ile beraber çalışmamız mümkün olmayacak. Meclis'in faaliyetine nihayet verdikten sonra orduda ve memlekette hâsıl olacak vaziyet hakkında mütalaan nedir?"
> Benden bunu soruyordu. Kendisine cevap verdim:
> "(...) Yalnız bilmek gerekir ki şimdiye kadar bir Millet Meclisi'ne dayanılarak, millet namına muharebe etmenin bu mücadelemizde bize çok itimat veren tarafı vardır. Şimdiye kadar buna dayanarak bu mücadeleye devam edebildik. İstanbul hükümeti, padişah, bunların hepsi düşman elindedir. Meclis dağıtılırsa, millet namına, milletin kararı ile mücadele ediyoruz tezi elimizden gitmiş olacaktır. Bunu tamir etmek lazımdır."
> Benim mütalaam bundan ibaretti. Atatürk'ün 1922 Martında Meclis'i dağıtmak istediğini bildiren ve mütalaamı soran telgrafına verdiği cevabın sonunda dedim ki:

"Ne karar verirseniz veriniz, bunu tayin edemiyorum. Bunu tayin etmek benim için mümkün değildir. Şartları siz biliyorsunuz. Biz vereceğiniz kararı tatbik ederiz. Mülahazalarım bundan ibarettir." Cevap geldi: "Hallolunmuştur. Çalışmaya devam ediyoruz" diyordu. Bu bir. Ondan sonra bir defa da Atatürk Ankara'da bizi toplamıştı. Yine Meclisle çalışmak artık mümkün olmuyor, bir çare bulamıyoruz, tarzında şikâyette bulundu ve meseleyi aramızda uzun boylu konuştuktan sonra Meclisi devam ettirebilmek için çare bulmamız lazımdır kanaatine varmıştık. Şimdi üçüncü defa oluyor. Bu üçüncü safhada doğrudan doğruya Meclisin kararı ile seçimleri yenilemeye gidiyorduk. (İnönü, 2006, s. 377-378)

Meclis, bu açıklamada da görüldüğü gibi, boyun eğmeyip lideri rahatsız ettiği her seferinde feshedilmesi düşünülebilecek, ama gerek uluslararası meşruiyet gerekse de Türkiye'deki toplumsal kuvvetleri sevk ve idare meşruiyeti için katlanılacak taktik bir araçtı. İnönü'nün tanıklığıyla Meclis, "Millet namına, milletin kararı ile mücadele ediyoruz tezi elimizden gitmesin" diye tahammül edilen bir kurumdu. Özne olan, amir olan, Meclis'in üstünde olması gereken, yurdun çıkarının tayinine hakkı olan, yani egemenliği kayıtsız şartsız kullanması gereken kendisiydi; onu engellemeye, farklı görüşlerle uzlaşmaya zorlayan aktör ister komünistler, ister İkinci Grup, ister Rauf-Kâzım Beyler, isterse de Meclis'in bütünü olsun tasfiyeye çalışıyor; sonradan irdeleyeceğimiz gibi, kendisine "muhalefet edenleri" bağışlamıyor, bunun temsilî bir "mecliste doğal olduğunu" kabul etmiyordu (Adıvar, 2023b, s. 290).

Meclis'in tasfiyesinden vazgeçiyor veya erteliyorsa ya güç dengeleri henüz yetmediğinden ya da İnönü gibi yakın arkadaşları tarafından bunun ciddi bir meşruiyet sorunu yaratacağı doğrultusunda ikna edildiğinden vazgeçiyordu.[12] Ancak söz konusu hamleler, ona sorun yaratan kurum, artık sorun yaratamayacak hale gelene kadar devam ediyordu ki İkinci Meclis'in oluşturulma biçimi ve özellikle üçüncüsüne girecek

12 Dolayısıyla onun daha en başından bir cumhuriyet hedeflediğine ilişkin iddialar, olgusal bir kanıta zaten sahip olmadıkları bir yana gerçekçi de değildir. Davranış ve tarihsel çizgisi çerçevesinde başından beri modern bir devlet/toplum hayali kurduğu kesindir, nitekim bunu olgular eşliğinde gözleyebiliyoruz; ancak aynı iddianın, egemenliği halka vermek anlamında bir cumhuriyeti hedeflediği iddiası olgularla örtüşmüyor. Bunu, Cumhuriyet'in ilanı bölümünde daha net göreceğiz.

olanları saptama yetkisini yasayla kendine verdirtmesi bu amaca ulaşma yönündeki sınırsız kararlılığını gösteriyordu.

İnönü'nün işaret ettiği gibi Meclis'in feshine yönelik hamlelerinin üçüncüsünde, bu kez gerçekten de feshettirilecek, nitekim bu üçüncü fesih yönelimi, İsmet Paşa tarafından da desteklenecekti. Tabii bu desteklenme hali, sorunun öncekilerden daha şiddetli olması, muhalefet veya Meclis'in bu kez gerçekten de tasfiyeyi hak etmesinden kaynaklanmıyordu. Nitekim yine İkinci Adam bu durumu şöyle belirtecekti:

Bu kez, artık "yaratılan vaziyetin içerde büyük bir müşkülatı olmayacaktı. Atatürk'ün millet nazarındaki itibarı erişilemeyecek bir noktadaydı. Esasen, hiç olmazsa, memleket şimdilik bir tehlike karşısında değildi. Kesin bir zafer kazanılmıştı" (İnönü, 2006, s. 378). Üstelik İngiliz emperyalizminin onu ezmek istediği bir önceki dönemden ayrımla artık uzlaşmak ve birlikte yol yürümek istemesinin yarattığı rahatlama sürecine girilmişti. Yani onun feshinin bir meşruiyet sorunu yaratmayacak olması ve bunun oluşan yeni güç dengelerinde rahatlıkla yapılabilir bir iş haline gelmesi söz konusuydu. Kısacası artık emperyalist kuşatmaya karşı bir meşruiyet aracı olarak, "milletin kararı ile mücadele ediyoruz" tezine ihtiyaç kalmamıştı. Buna karşılık Musul'u emperyalizme bırakarak kotarılacak bir anlaşmayı sorun çıkartmadan onaylayacak bir meclise ihtiyaç vardı. Bundandır ki aşağıdan gelmiş ve bu sayede direnebilen Meclis'in feshi, onun yerine Mustafa Kemal tarafından saptanmış vekillerden oluşan dolayısıyla "sorun yaratmayacak" bir meclisle değişimi zorunluydu.

Açık ki bir meclis egemenliğinden söz edebilmek için, şekil olarak bir meclis kurumunun varlığı değil, kararların gerçekten de orada alındığı, yürütmenin denetlenebildiği, toplumsal farklılıkların temsil edilebildiği gerçek bir meclisin varlığı gerekir. Nitekim 16 Nisan 1923'te Meclis, azınlıkta olan, bu anlamda kararları engelleyemeyen, ama tartışılmalarını sağlayıp sınırlı da olsa denge ve denetimi gerçekleştiren muhalefet nedeniyle feshedilecekti. Üstelik bu fesihle memleket, yeni meclisin seçilip göreve başlayacağı 11 Ağustos'a kadar tam 4 ay boyunca meclissiz bırakılacak, bu süreç boyunca ülke, anayasal egemenlik makamının yokluğundan en küçük bir sıkıntı bile duyulmadan yönetilecekti.

Oysa meşruti yönetimlerde bile yenisi gelene kadar eski meclisin yetkili olarak çalışmaya devam etmesi zorunluydu. Üstelik geçen 30 Ağustos'tan beri savaş gibi olağanüstü bir mazeret, dolayısıyla onun

acilen tasfiyesini gerektiren ertelenemez bir neden de yoktu.[13] Dahası saltanatın ortaklaşa kaldırılmasından gelen artı bir birliktelik de sağlanmıştır. Ama savaş zorluklarının aşılmasıyla ters orantılı olarak demokratik imkânlar da yok edilecekti. Böylece zaferden elde edilen prestij ve uluslararası uyumun sağladığı rahatlık, Meclis'in tasfiyesi, yerine onun gibi olmayan bir meclisin konulması ve otokratik bir yönetimin inşası için araçsallaştırılacaktı.

Burada rejimin gelenekselleşen iki ögesine değinmek gerek: Bunlardan birincisi İnönü'nün, karşı çıkmasına rağmen, "Ne karar verirseniz verin (...) biz vereceğiniz kararı tatbik ederiz" cevabında yansıyan ilişki tarzının, (kendisinin de bir tren vagonunda, "Seni görevden alıyorum" denerek tasfiye edileceği 1937 Ekimine kadar) ikinci adam olmasını sağlayan etken olacak ve Mustafa Kemal de bütün tek adamlar gibi çevresinden artık böyle itaatkâr bir davranış bekleyecekti.

Daha önemlisi, sonraki meclisin tüm milletvekillerinin önceden Mustafa Kemal tarafından saptanması gibi oldukça garip bir davranışa geçilmesidir. Ama bundan daha garip olanı, bu davranışın bundan sonra gelenekselleştirilecek ve 1927'de de yasallaştırılacak olmasıydı. Yani Birinci Meclis'in belirlendiği o savaş, işgal ve belirsizlik koşullarında bile gerçekleşebilen yerel ilişkilerin seçme hakkı, barış, uluslararası tanınma koşullarında yerellerin elinden alınıp başkana devredilecek, yerele sadece önüne konulmuş listeleri onaylamak kalacaktı. Nitekim bundan sonraki seçimler, başkanın seçtiklerini halkın onayına sunmaktan ibaret olacaktı; yani 1876 tarihli iki kademeli seçim yasasının (hem de 1946'ya kadar) sürdürülecek olması yetmezmiş gibi, o ana kadar yerellerin kendi dinamikleriyle Meclis'e taşınması imkânı da sona erdirilecekti. Bundan sonra "seçilecek" olanlar, yerellerin merkeze taşınan temsilcileri olma niteliğiyle değil, başkanın güveni esasınca ve yerelleri kontrol ihtiyacınca belirlenecekti; farklı sınıf ve görüşlerin, hele ki Kürt, Çerkes, Alevi vb. kimliklerin temsil edilmesinin de engelleneceği bir mizansene dönecekti.

Tabii iktidarı paylaşmayan, Meclis'i sadece onay makamına indirgeyen, onay vermeyenlere tasfiye dayatan bu çalışma tarzı, bütün üyeleri

13 Görüntüde yoktu; ama gerçekte vardı! Lozan'daki tıkanıklığın, sürekli bilgi ve denetim isteyen, Misak-ı Millî'de taviz kabul etmeyen Birinci Meclis'le aşılması imkânsızdı ve tam da bu nedenledir ki hem meclissiz bir döneme hem de lidere sorun çıkarmayacak yeni bir meclise kritik bir ihtiyaç vardı. Üstelik Lozan'ın, İngilizlerin talebi karşılanarak Musul'suz imzalanması halinde bu Meclis'te onaylatılması imkânsızdı.

kendi onayından geçse de İkinci Meclis'te de kendi muhalefetini üretmekte gecikmeyecekti. Ancak muhalefetin tasfiyesi için Birinci Meclis'i feshettirerek girilen muhalefete tahammülsüzlük hali, (hepsi de Millî Mücadele'nin ilk başlatıcılarının oluşturduğu) sonraki muhalefete hiçbir tolerans göstermeyerek daha da katılaşacaktı. Nitekim sola karşı sergilenen şiddet bir yana, TpCF adıyla örgütlenecek bu muhalefet de, önce "gericilik" suçlamasıyla kuşatılacak, sonra "Şeyh Sait Ayaklanması'nın müsebbibi" suçlamasıyla yasaklatılacak, ardından da kurucuları İzmir Suikastı davasına bulaştırılarak idamla yargılanıp siyasi hayattan tamamen sökülüp atılacaktı.

Bundan sonrası ise, artık muhalefet bile üretemeyecek denli ağır kontrol altındaki meclisler eşliğinde 1938'e, sonra da 1945 sonrasına kadar sürecek olan tek şefli tek partili bir rejim olacaktı. Arada bir muvazaa partisi (Serbest Fırka) denemesine girişilse de, kurulu sistem ona bile tahammül edemeyip 4 ay içinde kapanmaya mecbur edecekti. 1945 sonrasının uluslararası dengeleri ise (yine bir muvazaa partisi olarak düşünülen) Demokrat Parti'nin benzer bir sona uğratılmasını engelleyecek, çünkü uluslararası güç dengeleri buna imkân vermeyecek, dahası kurucu partinin bir daha kendi başına iktidar olamayacağı bir sürece girilecekti. Ancak kurulu sistemin taşıyıcı aktörleri değişse de, onun kurduğu (tek milletli, tek inançlı, tek sınıflı ve devlet güdümlü) Türk, Sünni/Hanefi ve kapitalist otoriterliği esnemeyen bir rejim olarak yoluna devam edecekti; ta ki 1990 sonrası dünya koşullarının da yardımıyla onun bile gerisinde İslamcı bir yeniden yapılandırmanın denetimine girene kadar...

Rejimin Anayasal Taahhütleri ve Millî Egemenlik Sorunu

Cumhuriyet'in tek partiyle, hatta tek şefle gitmesi gerektiğine, giderek demokrasiye geçmenin koşullarını oluşturmak için bile onun güdücü önderliğine ihtiyacımız olduğu, ama "demokrasiye" de toplumun hazır olmadığı bir zamanda erken geçtiğimize ilişkin yaygın bir algı karşısındayız. Resmî tarih yazımı böylesi bir inanç üretti ama kendine inandırdıklarını bir yerlerde yanlış yapmış olabileceği sorgulamasına kapattı. Oysa hiç olmazsa 100. yılında artık soğukkanlı bir yüzleşmeden kaçılamayacağı ortada.

Oysa Cumhuriyet öncesi tarihimiz bile, birden çok kritik aşamada önemli demokrasi deneyimlerine sahip olduğumuzu gösteriyor. Bu deneyimlerin de açıklıkla gösterdiği gibi bu umutvar dönemeçlerin tümü, egemenlerin bastırıcı müdahaleleriyle berhava edildi. Bu bağlamda bizdeki asıl sorun, devlet aklı ve egemenlerin, halka "davulcuya kaçacak kız" muamelesi yapmasıyla, toplumun hak ve özgürlükleri yerine kendi doğruları ve iktidarını esas almasıyla yaşadığımız kötürümleşmeydi. Öyle ki İkinci Meşrutiyet'i ilan edenler de, cumhuriyetle monarşiyi aşanlar da, kendilerinden önceki üsttenci ve güdücü devlet geleneğini devralıp sürdürecekti. Sonuçta ülke, kendisine nasıl bir ülke ve millet yaratacağına kendisi karar veren, bunun kaçınılmaz sonucu her türden hak ihlalini meşru, dahası vatanseverlik (veya dinin gereği!) olarak algılatan bir ideolojik formatlamaya geleneğinden kurtulamayacaktı. Nitekim kendilerine yaratacakları ülkeyi önce Gayrimüslimlerden, sonra Müslüman halkın farklı renklerinden ve tabii emek hakları ve siyasetinden arındırılmış Türk-Sünni-modern-kapitalist kılmayı başardıkları oranda demokrasi imkânlarından uzaklaşacaktık.

Genellikle unutmuş görünüyoruz ama 1908 atılımı "çoğulcu bir siyasi hayatı başlatmış", lağvedilmiş bir anayasayı geri getirmiş, olmayan dernek ve parti kurma, gazete, kitap çıkarma ve toplanma hürriyeti başlatmış (Tunaya, 2003, c. I. s. 128) olmasıyla devrim ve ilerleme nitelemesini hak ediyordu. Öncesinin haklı olarak istibdat kavramıyla nitelenmesinin nedeni ise halkın parti, dernek, miting vb. ile katılımına, özgür basına, seçimlere izin vermemesinden kaynaklanıyordu. Gerçi bunlar, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi sonrası 1909 değişikliğiyle yasalaşacaktı ama 1908'in ertesinden başlayarak fiilen kullanılıyordu. Partiler, dernekler, gazeteler, broşürler, mitingler, grevler, sendikalaşma vb. kendiliğinden siyasal hayatın doğal ögelerine dönüşmüşlerdi. "Yalnız 1908-1913 yıları arasında 13 siyasi parti kurulmuştu, siyasi cemiyetler bu sayı dışındadır" (Tunaya, 2003, c. I. s. 128). Dahası Panislamist siyasetten tüm Osmanlı halklarının haklarıyla kabul edildiği bir yurttaşlaşmaya geçilmişti ki bu sayede devrim ve demokrasi, manipülasyona ihtiyaç duymadan kullanılmayı hak eden bir kavramlar haline geliyordu.

Bu ilk dönemde Meclis-i Mebusan, "güncel sorunların serbestçe dile getirildiği bir forum" olacak, siyasi hayatın ve karar süreçlerinin odağı haline gelecekti. Haberleşme ve ulaşım imkânlarının çok zayıf, ülkenin çok kimlikli olduğu, üstelik ara ara savaşların yaşandığı bu dönemeçte "imparatorluğun her yönünden gelen temsilciler, etnik ve emredici bir vekâlet anlayışıyla" ülkeyi yöneteceklerdi.

Kuşkusuz bu dönemde da daha 1909'dan başlayarak İttihatçı kadrolarının eliyle gerçekleştirilen gazeteci öldürmeleriyle basın özgürlüğünün tasfiyesine başlanacaktı; dahası bunu gerçekleştirenler, biz müddet sonra söz konusu bu devrim ve demokrasiyi tümden lağvedeceklerdi. 1911'de gizli kongrelerinde Osmanlı'yı Türkleştirme ve Müslümanlaştırmaya karar verecek, bunun kaçınılmaz sonucu bir dizi insanlık suçu işleneceği döneme hazırlık başlayacaktı. Keza 1912 Seçimlerinden başlayarak fiilî müdahalelerle, Müslümanlar da dâhil tüm halkın iradesinin Meclis'e özgürce yansıması engellenmeye çalışılacak, dahası 23 Ocak 1913 Bab-ı Âli darbesiyle toplam 4,5 yıl kadar süren bu Meclis iradesi de ortadan kaldırılacaktı. Tarih bunu yapanları (her ne kadar onları "devrimcilikle" maskelemeye çalışanlar hâlâ mevcutsa da), bu ilk demokrasi ve devrim deneyinin tasfiyecileri olarak kaydedecekti. Abdülhamid dönemi için kullandığımız ölçütle, hak ve özgürlüklerin yeniden kullanılamaz hale

geldiği 1913'te devrim ve demokrasi tamamen kaybettirilmiş, istibdat geri gelmişti. Aynı ölçüt sonraki dönemin yönelimlerine de ayna tutar.

Bu bağlamda ilerleme ve gerileme kavramlarını, eğer modernleşmeye indirgemeyeceksek, başka deneyimlerimiz de var. Klasik monarşinin keyfîliklerini sınırlayıp onu denetim altına almak anlamındaki 1876 Anayasası ve Meclis-i Mebusan, halkın, yetkisini babadan oğula devralan keyfîliğe karşı farklı inanç ve milliyetlerden halkın katılımına ve çoğulculuğa açılım anlamında demokratik devrim değerinde bir ilerlemeydi. Ancak bu atılım, Mehmet Akif'in, "Ne mel'unsun ki rahmetler okuttun rûh-i İblîs'e!" diye anacağı Abdülhamid'in (Meclis'i ve Anayasa'yı askıya aldığı) 13 Şubat 1878 darbesiyle tasfiye edilecekti.

Demokrasinin en zor koşullarda bile pekâlâ mümkün olduğuna ilişkin daha ilginç bir deneyimimiz daha var. Bu deneyim, Turan'a egemen olma ve Gayrimüslimlerden arındırılmış bir Osmanlı yaratmak için memlekete büyük felaketler yaşatanların Alman denizaltısına binip kaçmaları sonrası İstanbul'unda yaşanacaktır. Öyle ki yeniden çoğulculuğun ortaya çıktığı, sonrasında da işgali protesto amaçlı kadın mitingi, keza işçi mitinglerinin yapılabildiği, grevler yanında Millî Mücadele'yi destekleyen gazete ve örgütlerin faaliyet yapabildiği ve Misak-ı Millî'nin ilanına kadar süren Meclisli dönem buna delalet. Ancak işgalci dayatmalar ortamında gerçekleşmesi nedeniyle bu dönemi yok sayabiliriz. Ama yok saymak, işgali kırıp ülkeyi bağımsızlaştırırken, söz konusu bu fiilî demokrasi kazanımlarının tasfiye edildiği gerçeğini, yani bağımsızlığın, haklarımızın tasfiyesi için kullanıldığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. Nitekim Millî Mücadele güçleri, İstanbul'u İngilizlerden devralırken, sadece şehri kurtarma hakkını gerçekleştirmekle yetinmeyecek, aynı zamanda (işbirlikçi Müslüman sermaye hariç) emek haklarından basın özgürlüğüne kadar hak kullanımlarını da yok edeceklerdi.

Tabii bu noktada en önemli deneyimimiz, bizzat Millî Mücadele döneminin demokrasi deneyimidir. Resmî tarih yazımlarında bir yandan övünçle anılan ama diğer yandan da "gericilik yatağı" muamelesi yapılan Büyük Millet Meclisi'nin, onun seçimle gelmiş temsilcilerinin Millî Mücadele gibi çok ağır bir süreçte gerçekleşmesi nedeniyle bu deneyim, çok özel bir öneme sahip. "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" diyen ve yerel yönetimlerin yerellerdeki seçilmişlere bırakılacağını vaat eden, insanların kimliksel ve sınıfsal farklılıklarını meşru kabul eden ve geleceğin

Türkiye'sinin bu eksende kurulacağına dair sözleşme yapan bileşimiyle pek çok kritik kararın hakiki tartışmalarla alındığı, Nazım Bey gibi bir komünisti 4 Eylül 1920'de İçişleri Bakanlığı'na, Abdülkadir Kemali Bey gibi bir demokratı, 1 Kasım 1920'de Adalet Bakanlığı'na (üstelik başkanın bütün engellemelerine rağmen) seçmekte ikirciklenmeyecek kadar çoğulculuğa açık, kısacası Osmanlı-Türkiye tarihi açısından, 1877, 1908-1913 dönemleri kadar kıymetli ve güncel bir deneyim!

Ne ki bu üçüncü deneyim de, önceki kısımda gördüğümüz kötürümleştirme hamleleri bir yana, kısa zamanda tasfiye edilecekti. Hem de Yunan işgalinin kırıldığı, İngiltere'nin de Ankara'yla anlaşma yoluna gittiği, dahası yeni yönetimin uluslararası güçlerce Lozan'da onaylandığı, saltanat ve güçlerinin tasfiye edildiği, dolayısıyla herhangi bir risk yaşanmadığı bir dönemde! Nitekim Lozan sonrası süreçte de, çoğulculuğun, basın özgürlüğünün, halktan yana kazanım ve taahhütlerin (kadın hakları hariç) somut bir geriye götürülüşü yaşanacaktı. Dolayısıyla sadece itibar edilmeyen demokrasi kavramı değil, çok sevilen devrim kavramının da 1923 sonrasında niçin kullanılamayacağını teslim etmek açısından bu dönem kritik bir laboratuvar.

Bu noktada 1908'deki gelişimin yönü ile Lozan sonrası gelişimin yönünü kıyaslarsak, istibdadı sona erdirmek anlamında birincinin devrim kavramını hak etmesine karşın ikincinin (bağımsızlık, modernleşme kavramlarını hak ederken) devrim kavramından yana hakkını kaybettiği gerçeğiyle karşılaşacağız. En azından bu kitap bittiğinde ve tabii saltanat ve hilafetin tasfiyesi yanında Cumhuriyet'in ilanına dair hakiki durum (ilgili kısımlarda) belirginleştiğinde ve tabii emek ve sol siyasetin, keza Çerkesler ve Kürtler başta olmak üzere kimlik haklarının uğradığı tasfiye ile yüzleştiğimizde, "devrim" ezberini de yeniden anlamlandırmak zorunda kalacağız.

Bu barış ve güvenlik döneminde demokratik kazanımların tasfiyesini, ne yazık ki bütün var olabilme ve kurumlaşabilme koşullarına rağmen uzun bir demokrasisizlik (1924-1946) dönemi izleyecekti (tabii sonrasının demokrasi olduğu yanılgısına karşı da kendimizi uyarmalıyız!). Öyle ki bir kısmı monarşi ve istibdat karşıtı mücadele tarihimizden gelen, diğer kısmı Millî Mücadele dönemindeki zorunlu uzlaşmalarla kazanılan demokrasi birikimlerimizin böyle kötürümleştirilmesi, sanılanın aksine modernleşme hamlesinin topluma içselleştirilebilmesini de

kötürümleştirecekti. Çünkü toplumlar, iyi şeyleri bile ancak kendi sindirme ve benimseme kapasitelerini artıracak katılım imkânları yanında hak ve özgürlük kazanımlarıyla içselleştirebiliyorlar. Oysa bizim egemenlerimiz, "halka rağmen" kendi doğrularını sadece dayatan bir davranış sergiliyorlardı ve örneklerini kitap boyunca göreceğimiz gibi bu konuda oldukça uzlaşmaz bir tutum içindeydiler.

Esasen Millî Mücadele'nin bu ilk döneminden başlayarak ikili karakterli bir süreç karşısında olacağız. Nitekim bir yandan çoğulculuğun dayanakları fiziken darbelenir ve Meclis'in bağımsız iradesi etkisizleştirilip merkeziyetçilik güçlendirilirken, diğer yandan demokratik karakterli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası), 20 Ocak 1921'de, "İşte bizim Anayasamız" diye dosta düşmana ilan edilecekti.

Yani bir yandan onu uygulatacak güçler zayıflatılır, özellikle de bunların en radikali olan komünistler ve silahlı güçleriyle Meclis'e özgüven sağlayan Ethem Bey tasfiye edilirken, diğer yandan Osmanlı-Türk yönetim geleneğine karşıt karakterli ve oldukça ileri bir toplumsal sözleşme üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. Bu süreçte bir yandan bu anayasanın gereği olan özerklik hakkının uygulanmasını talep eden Koçgiri halkı, dönemin Sivas Valisi Tepeyran'ın[1] ifadesiyle, "toplam 132 köy, savaştaki düşman istihkâmları gibi yakılıp, yıkılıp ve yüzlerce nüfus öldürülüp, ayrıca bütün mal, eşya, zahire ve hayvanları yağmalanıp, binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda açlıktan ve sefaletten ölüme mahkûm edilerek" (Tepeyran, *2009*, s. 216) ezilirken, aynı sırada muhalif milletvekillerinin henüz var olması sayesinde, bu ezmeyi uygulayan Merkez Ordu Komutanı Sakallı Nurettin Paşa, katliamlarından dolayı Meclis'te suçlanıp soruşturulmuştur.[2]

1 Ebubekir Hazım Tepeyran, bu vicdanlı vali, gerçek durumu şu ironik ifadeyle özetleyecektir: "İçlerinde en kanlı eşkıya başkanlarının da bulunduğu bildirilen ayaklanmacıların, 200 çeşitli cins ve hayli cephane ile velev bir tanecik olsun asker yaralayamamış olması çok gariptir. Yani bu da gösteriyor ki, Nurettin Paşa bu kadar çok nüfusu çatışma ile değil, katliam biçiminde öldürmüştür" (age, s. 217). Ancak diğer yandan aynı vali, halkın uğratıldığı vahşetin bütününü açıklamaktan da bürokratik bir deformasyonla imtina eder: "Yazmadıklarım, yazamadıklarım, yazma azabına dayanabildiklerimden daha az değildir. Yazamadıklarımın neler olduğunu o bölge halkı bilir" (age, s. 225). Tabii Koçgililer bildiğini konuşamayacaktır; çünkü kurumlaştırılacak rejim, hem bildiklerini söyleyebilmelerini imkânsızlaştıran bir baskıyı sırtlarından eksik etmeyecek hem de söylemeye kalktıklarında bunları duyuracak bir basın ve örgütlenme de bırakmayacaktır.

2 Ne ki Meclis kararına rağmen Nurettin Paşa'nın yargı önüne çıkması Mustafa Kemal tarafından engellendi, soruşturmanın üstü kapatıldı. Nitekim "Meclis, Nurettin Paşa'nın yargılanmasına da karar verdi. Bu iş benimle Bakanlar Kurulu arasında bir sorun çık-

Sonuçta o konjonktürde kabul edilmekle birlikte, onu savunacak ve uygulatacak güçlerin zayıflığı nedeniyle gerçekte uygulatılmayan 1921 Anayasası, değişen güç ilişkilerine bağlı olarak da 1924'te tümüyle lağvedilecekti. Ancak çok kısa ömürlü olmasına karşın bu Anayasa, Osmanlı'dan beri süregelen merkeziyetçi siyasal kurumlaşma geleneğini dönüştürüp, "Türkiye'nin siyasal-anayasal hukukunu altüst eden bir büyük dönüşüm" (Tanör, 2008, s. 269) belgesi, devrimsel önemde bir toplumsal sözleşme örneği olarak tarihteki yerini alacaktı.

Bu sıra dışı niteliğiyle onun oluşturulabilmesini ve ilanını sağlayan şey, başarıya ulaşmak için memleketin çoğulcu sosyolojisiyle hak eksenli bir uzlaşı yapmayı zorunlu kılan iç koşullar ve emperyalist kuşatmanın ancak demokratik bir vizyonla geriletilebileceğini gösteren dış koşullardı. Ömrünün bu denli kısa olmasını belirleyecek olan şey ise, iktidar sahiplerinin 1923 Temmuzunda Lozan'da elde edilen güvencelerle, artık gerçek programlarına geri dönme özgüveni elde etmelerine karşılık, bu anayasayı koruyabileceklerin, örgütsel güç ve bilinç düzeylerinin yetersizliği yanında, en etkin olanlarının da önceki süreçte tasfiye edilmiş olmalarıydı. Bundandır ki onun "öngördüğü yerinden yönetim kurumları ve mekanizmaları uygulama alanı bulamayacaktı" (Tanör, 2008, s. 266).

Esasen daha başından beri karşılaşacağı ötelemeler ve savaş koşulları nedeniyle "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun öngördüğü vilayet ve nahiye şûraları ve diğer organlar oluşmamıştır. Yerel yöneticilerin halkça seçilmesi önerileri de iyi karşılanmamıştır. Olağanüstü koşulların buna engel olduğu ileri sürülebilse de, daha kolay olmayan [önceki] koşullarda yerel kongre sistemlerinin bir buçuk yıl daha yaşayabilmiş olduğu unutulmamalıdır. Millî iradenin 'yegâne tecelligâhı' olarak Meclis'i gören, 'her vilayetin veya mıntıkanın ayrı ayrı birer idare teşkil etmesi'ne karşı duran Mustafa Kemal, ağırlığını merkeziyetçilikten yana koymuş

masına da yol açtı. Ben Nurettin Paşa'ya uygulanmak istenen işlemi kabul etmedim. (...) Meclis'te Nurettin Paşa'yı savundum, kendisini ağır bir işleme uğramaktan kurtardım" (Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 909) diyecekti. Konu Erzincan Milletvekili Emin Bey'in de Meclis zabıtlarına yansıyan raporlamasıyla, "Nurettin Paşa kendi deyişi ile hükümetin önerilerini daha da genişleteceğim diye tuttuğunu öldürmeye, ırzlara geçmeye, namuslara saldırmaya kalkıyor, rica ederim, hangimiz bu facia karşısında sabredebiliriz? Bu hareket karşısında nasıl karşısındakine kurşun atmazsınız?" derken, Türkçü Erzurum Milletvekili Mustafa Durak bile, "Bu kötü olayları saklamayalım. Biz bunları sakladığımız için kötü olaylar oluyor" demiş ve ordunun görevini kötüye kullandığını (Akt. Bahadır, 2002, s. 47) belirtmişti.

bulunmaktadır. [Nitekim] *Nutuk*'ta Erzurum vali vekilinin geçici olarak halk tarafından seçilmesi girişiminde bulunanları kınayacaktı [ve tabii engelleyecekti]. Ama buna rağmen, onun üzerinden sağladığı güç tahkimatı ve meşruiyet nedeniyle, sanki özerklik ve vilayet şûralarını savunuyormuş gibi bir görüntü vermekten de vazgeçmeyecekti. [Nitekim] A-RMH Grubu'nun 1923 seçim bildirgesinde hâlâ 'Vilayet muhtariyeti ve Şûralar Kanunu hazırlığı vaadi yer alıyordu" (Tanör, *2008*, s. 266-267).

Tabii yerel yönetime karşı Meclis'ten yana sergilenen bu tercih, görüp göreceğimiz gibi Meclis'i gerçekten de muktedir kılmak anlamına gelmeyecekti; aksine yerel yönetime karşı Meclis savunulur gibi yapılırken, Meclis'e karşı da asıl olarak kendini "yegâne tecelligâh" yapan bir çizgide ilerlenecekti. Nitekim Birinci Grup'un kurulması, ordu üstündeki hâkimiyeti paylaşmaması ve savaşın çıkarı gerekçesiyle özerk güçlere karşı şiddet uygulaması bu bağlamda şekillenecekti. Yine bu bağlamda Meclis, esasen yerel yönetim taahhüdünün ötelenebilmesi için "millî iradenin yegâne tecelligâhı" olarak yüceltilirken, söz konusu "tecelligâh"ın yetki kullanımını kısıtlamaya yönelik bir dizi müdahale yapılacaktı; bu bağlamda ondan bilgi kaçırılacak, onun kaçınılmaz çoğulculuğu bir kriz nedeni yapılacak, yetkileri başkomutanlık kararlarıyla elinden alınmaya çalışılacak, en sonunda Cumhuriyet ilanı vesilesiyle atama yetkileri de elinden alınacaktı.

Kuruluş döneminde tipik bir yansımasını göreceğimiz, muktedirin zayıfken demokrasiyle uzlaşıp, güç kazanınca otoriter ve otokratik eski geleneğe geri dönme hali, âdeta 100 yıllık siyasal tarihimizin en karakteristik özelliği olacaktır. Ancak teslim edilmeli ki Millî Mücadele gibi çok özel bir dönemde toplumsal sözleşme olarak ilan edilen bu adem-i merkeziyetçi sistem, kurumlaşma imkânı bulamadıysa da, Türk egemenlik geleneğinde yapısal bir değişimi taahhüt ediyordu. Ne yazık ki açılan bu kapıdan yakalanan demokratikleşme imkânının kurumsallaşmasına izin verilmeden tasfiyesi yoluna gidilecekti. Zayıf oldukları zaman demokratikleşmeye razı olan, bu temelde taahhütlerde bulunanlar, Millî Mücadele zaferinin ve emperyalist sistem nezdinde elde edilecek güvencenin yarattığı avantajları, hem bu kapıyı kapatmanın hem de tüm yetkileri kendilerine bağlanmasını sağlayan yeni bir anayasanın aracı yapacaklardı. Bu ise, Türkiye'nin doğru bir çağdaşlaşma, gerçek bir cumhuriyete yönelme ve demokratik kurumlaşma imkânlarının bir kez daha berhava edilmesi olacaktı.

Teslim edileceği gibi Millî Mücadele'nin ilk dönemi, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışıyla değil, yerel kongre iktidarlarıyla başlamış ve onun da katkılarıyla bu iktidarların birleştirilmesi yoluna gidilmişti. İzleyen süreçte çatı olarak kurulacak olan Meclis ve hükümet, bu bileşimin tamamlayıcı ve bütünleyici parçası olmaları gerekirken, bu yerel kongre iktidarlarını tasfiye edip yeni anayasada taahhüt edilen özerk yerel yönetimlerin de engellenmesi aracı kılınacaklardı. Nitekim yerel kongre iktidarları kendilerini Meclis'in parçası olarak görürken, Mustafa Kemal, onlara tasfiye edilmesi gereken rakipler olarak görecekti. Oysa her birinin ne düşünüp zamanla nasıl şekilleneceklerinden bağımsız olarak bu çoklu yapı, demokratik bir cumhuriyete gidişin ve egemenliğin millete dağılması için de sağlam bir dayanak oluşturuyordu. Nitekim egemenliğin "kayıtsız şartsız millete aitliğini" ve bunun "halk tarafından doğrudan kullanılacağını" birinci maddesinde ilan eden, devamında da yerel yönetim ve özerkliği düzenleyen 1921 Anayasası tam da bu ortamın ürünü ve eğer engellenmeseydi hukuki güvencesi olacaktı.

Böylece her şeyin merkezden (giderek Sultan veya Millî Şef tarafından) belirleneceği kadim merkeziyetçi sisteme tekrar geri dönmek üzere şimdilik mevcut duruma razıymış gibi davrananlar ile Anayasa'da da kayda geçirmeyi başardıkları gibi, bundan sonra artık adem-i merkeziyetçi bir yönetim modeline geçildiğine inananlar arasında bir gerilim hattı oluşmuştu. Ancak Mustafa Kemal'in başından beri kendi merkezli ve merkezcil bir yönetim modelinin bilinçli ve kararlı takipçisi olduğunu ve bu bağlamda mevcut sistemi, oldubittiler yaparak kendine boyun eğdirmeye ve nihayet yeterli güce ulaştığında da değiştirmeye yöneleceğini göreceğiz. Bu bağlamda bizlerin "kulluktan vatandaşlığa geçiş" olarak ezberletilegeldiğimiz Cumhuriyet'e geçiş, (ilgili bölümde göreceğimiz gibi) gerçekte eski geleneğin bu kez modern bir bağlam içinde yeniden hâkimiyet sağlamasının stratejik hamlesi olacaktı.

Bu noktada belirlenmeli ki süregelen merkeziyetçi siyasal gelenek içinde devrim niteliğinde olan 1921 Anayasası'nın "pek demokratik hükümlerinin gerçek anlamıyla uygulanamamış olmasının Kurtuluş Savaşı'nın havasına" bağlamak (M. Soysal; Akt. Sevinç-Demirkent, 2017, s. 14) gerçekçi bir okuma değildir. Yerel yönetimlerin kurumlaşmasına karşı çıkılırken Meclis'in, "millî iradenin yegâne tecelligâhı" olarak sahiplenilmesi, mevcut süreçte daha kolay kontrol edilebilir olması ve diğer merkez-kaç

güçlere karşı büyük bir iktidar meşruiyeti sağlaması nedeniyledir. Yoksa Meclis'in de gerçek bir egemenlik aygıtı olabilmesini engellemeye yönelik bir dizi müdahale yanında, kontrol edilemez hale geldiğinde de dağıtılması ve üyeleri önceden Mustafa Kemal tarafından belirlenmek üzere yenisinin oluşturulmasından geri durulmayacaktı. Sonuçta "egemenliğin yegâne tecelligâhı" Meclis görünürken gerçekte Çankaya olacaktır.

Öyle ki Meclis, zaman içinde kâh üyelerinin tek tek Mustafa Kemal tarafından belirlenmesi, kâh yetkilerinin elinden alınması ve nihayet asla karşıt fikir oluşturamaz ve iktidarı denetleyemez hale getirilip sadece uygulamalara meşruiyet dayanağı olarak el kaldıran ve alkışlayan bir konuma düşürülmesiyle rejimin incir yaprağı haline getirilecekti. Bundandır ki Türk çağdaşlaşması, "fikri hür irfanı hür vicdanı hür" nesiller yaratmanın gereklerini imkânsızlaştırdığı oranda, toplumun artan bir kesimini muhafazakârlara kaptırırken, azınlığından da "Mustafa Kemal'in askerlerini" yaratma becerisi sergileyecektir.

Gelecekteki rejimin anayasal taahhüdü olarak ilan edilen, "1921 Anayasası bir 'halk hükümeti' kurmak amacında o derece ileri gitmektedir ki, illerdeki bucaklardaki yönetimin seçimle iş başına gelen şûralara (yönetici meclislere) bırakılmasını, eğitim, sağlık, ekonomi, bayındırlık ve sosyal yardım gibi işlerin onlara devredilmesini öngörmesiyle" (M. Soysal; Akt. Sevinç-Demirkent, 2017, s. 14) Türk ve Müslüman devlet geleneklerinden de radikal bir kopuşu temsil edecekti.

Açık ki bu niteliğiyle 1921 Anayasası sistemi, o özgün koşulların, özellikle de orduyu elinde tutan iktidar ekibinin toplumsal etkinliğinin zayıflığı ve uluslararası meşruiyet arayışı nedeniyle mecburen kabullenmiş göründüğü bir toplumsal sözleşme örneğidir. Kürtlerin kucaklayıcı varlığından yoksun olunması halinde Erzurum Kongresi'nin bile toplanması ve mücadele için toplumsal bir dayanak üretilmesinin mümkün olmayacağı bir yana, Yunan işgali ve Sultan'ın iç bastırma ordularına karşı Ethem Beyin örgütlediği yerel direnişin olmaması halinde Meclis'in bile ayakta kalabilmesinin imkânsız olduğu bir dönemden geçiliyordu. Dolayısıyla Osmanlı Türk anayasal geleneği içinde ilk (ve son) defa olarak "egemenlik hakkını kesin olarak millete veren, bütün devlet yetkilerini BMM'de toplayan" bir sistem kuruluyor, en azından bu taahhüt ediliyordu; bu ise, "adı konmamış Cumhuriyet'ten başka bir şey değildi" (Tanör, 2008, s. 267). Daha ötesi bunun toplumsal sözleşmesi olarak belirginleşecek olan 1921

Anayasası, sadece içeriğiyle değil, "hazırlanış ve kabul özellikleri bakımından da Osmanlı-Türk anayasacılığının en demokratik, belki de tek demokratik örneği" (Tanör, 2008, s. 250) olacaktı.

Kuşkusuz kişi hak ve özgürlükleri yanında yargılama gibi bir dizi anayasal gereksinimi kayıt altına almamasıyla eksik bir anayasadır bu, ama bizim anayasa tarihimizde örneği de olmayan, öncesi ve sonrasının tersi olan bir kuruluş mantığını temsil ediyordu. Daha birinci maddesinde, "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" diyerek, gerçekte iki taahhüt ilan ediyordu; hem "milleti" sonradan yapılacağı gibi "Türklüğe", yani devletin/Reis'in milletine dönüştürmeye yeltenmiyor, hem de egemenlik kullanımını, öncesinden farklı olarak bu millete vermesiyle önceki dönemden demokratik, cumhuriyetçi anlamda bir ayrışma temsil ediyor.

Topluma, içerdiği millî ve inançsal farklılıkları tanıyarak katılım imkânları sağlamasıyla hakiki bir cumhuriyete yol veren bu toplumsal sözleşme, gerekleri hayata geçirilmemiş olsa da Millî Mücadele döneminde ciddi bir demokrasi tecrübesi edinilmesini sağlıyordu. Nitekim "24 maddelik kısa bir anayasa olan 1921 Anayasası, 14 maddesini yani yarıdan fazlasını taşra yönetimine, özellikle de yerinden yönetim ve yerel yönetim ilkelerine ayırmıştır (md. 11-23). Buna yerel katılım ve yerel demokrasi adını vermek yanlış olmaz" (Tanör, 2008, s. 263).

Öyle ki 11-14. maddelerde düzenlenen "Vilayet" bölümünde, "Vilayet denilen idari birim, manevi şahsiyet ve muhtariyete (özerkliğe) sahiptir. BMM'nin koyacağı yasalar çerçevesinde, evkaf, medreseler, maarif, sağlık iktisat, tarım, bayındırlık ve sosyal yardımlaşma işlerinin düzenlenmesi ve yürütülmesi Vilayet Şûralarının yetkisi içindedir. Ancak iç ve dış siyaset, şer'iye, adliye ve askerîye ile ilgili konular, uluslararası ekonomik ilişkiler ve birçok vilayeti ilgilendiren hususlar merkezî yönetimin yetki alanındadır (md. 11)" (Tanör, 2008, s. 263-264).

"Vilayet Şûraları, vilayetler halkınca seçilen üyelerden oluşur (...) (md. 12). Vilayet Şûrası bir idare heyeti seçer. (...) Yürütme yetkisi, daimi olan bu heyete aittir (md. 13). Vilayetlerde Büyük Millet Meclisi'nin vekili ve mümessili olarak bir vali bulunur. Büyük Millet Meclisi tarafından atanan valinin görevi devletin genel ve ortak işlerini yürütmektir. Vali, yalnız devletin genel görevleri ile yerel görevler arasında bir çatışma belirdiğinde duruma müdahale edebilir (md. 14)" (Tanör, 2008, s. 264).

Görüldüğü gibi bu "Anayasa sisteminde merkeziyet usulü sınırlı ve hatta istisnaidir. Yerinden yönetim (adem-i merkeziyet) ise asli ve geneldir. Bunun kurum ve araçları; seçimlerle oluşan organlar ve tüzel kişilikler, yürütücü karar alabilme yetkileri ve özerkliktir. Nahiye yönetimin bile iktisadi, mali ve hatta yargısal yetkilerle donanması ve seçimle oluşması, özerkliğin boyutları konusunda bir fikir verir. Böylece klasik Osmanlı sisteminin ve Kanuni Esasi'nin öngördüğü geleneksel merkezi için sistem tersine çevrilmiş, yerinden yönetime ve özerkliklere ağırlık verilmiştir. 1921 Anayasası idarenin örgütlenmesi bakımından, getirdiği yerinde yönetimci esasları bakımından aşağıdan yukarı bir yönetim yapısı geliştirmiştir. Bu, Osmanlı-Türk idare geleneğinden çok farklı bir siyasal felsefeye işaret eder. Nahiye çekirdekli bir örgütlenme modeli, taşranın, köyün ve Anadolu'nun merkeze karşı bir tepkisi [ve güvencesi] olarak anayasallaşmış durumdadır. 1924 Anayasası'nın bu konuya getireceği düzenlemeler ise, yine merkeziyetçi klasik idari örgütlenmesinin canlandırılması anlamına gelecektir" (Tanör, 2008, s. 265).

1921 Anayasası ne yazık ki açılıp kapanan bir parantez olarak kalacaktı. Oysa tarih yazımlarında da genellikle es geçilmiş olan bu büyük imkân, Türkiye tarihinde kaybedilmiş büyük bir fırsata örnekti. Çünkü 1921 Anayasası'yla bir toplumsal sözleşme olarak taahhüt edilen şey, bizzat egemen geleneğin yapısal değişimiydi. En azından muktedirleri, iktidarlarını halkla paylaşmaya zorunlu kılıyor, halkın söz ve karar yetkisiyle katılımcı kurumsallaşmasını tanıyordu. Egemenleri, toplumu "sınıfsız" ilan edip sınıfsal halklarına el koyma, keza kimlik farklılıklarından gelen haklarını inkârla Türkleştirmeye yönelik sürgün ve asimilasyon planları uygulama meşruiyetinden yoksun bırakıyor; yani gerçekten de ülkeyi bir cumhuriyet olmaya, kulluktan vatandaşlığa geçişi gerçekten de kabullenmeye zorluyordu. Tam da bu nedenledir ki, Millî Mücadele'nin yönetimine hâkim olan askerî bürokrasinin hem meşruiyet hem de toplumsal destek elde edebilmek için mecburen kabullendiği bu anayasanın ömrü uzun olamayacaktı. Osmanlı-Türk idare geleneğinden gelen merkeziyetçi refleksler, hem halkın (artık anayasal hak olan) katılım kurumlarını engelleyecek hem de kendi içinde tek adamın belirleyiciliğine yönelen bir katılaşmayla (anayasayı tasfiyeyle) geçmişine geri dönecekti.

Üstelik bu sürecin sınıfsal boyutu da unutulmasın. Çünkü 1921 Anayasası, bu çerçevede halkçılık programı üzerinde çalışmalar yapan

Özel Komisyon'un, 18 Kasım 1920'de Meclis'e sunduğu teklif, o sırada Meclis'te hâkim olan atmosferi yansıtacaktır. Nitekim oybirliğiyle kabul edilen Halkçılık Beyannamesi'nin (kısa bir süre sonra ilan edilecek olan 1921 Anayasası'nda da aynen yer alacak olan) birinci maddesinde, "egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu [ve daha da önemlisi] yönetim usulünün halkın kaderini doğrudan doğruya ve fiilî olarak kendisini yönetmesi esasına dayandığı belirtiliyordu. Yani, adı konmadan cumhuriyet esası benimseniyordu. İkinci maddeyle yasama ve yürütme yetkisi Meclis'e veriliyor, üçüncü maddede Türkiye devletinin BMM tarafından yönetildiği ve adının BMM Hükümeti olduğu belirtiliyordu" (Demirel, 2012, s. 45). Tabii BMM tarafından yönetilme belirlemesi, görüp göreceğimiz müdahalelerle kötürümleştirilecek sonra da lafta kalacaktı.

Diğer yandan bu anayasa, 7. maddesinde "ahkâm-ı Şer'iyyenin tenfizi", yani temel kararları alma yetkisinin Meclis'e ait olduğunu kayıt altına almakla, esasen "hilafet yetkilerinin meclise aktarıldığını" (İnalcık, 2009, s. 17) alenen tespit etmiş, yani siyasal kurumlaşmaya laik bir başlangıç yapmıştı. Ama daha önemlisi bu anayasa, devlete din biçme gereği duymama rahatlığı ile bu başlangıcı daha da pekiştiriyordu. Bunlara ek olarak "egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait" olmasını ilan eden birinci maddesiyle, hem halife-sultan vesayetini daha en baştan dışlayarak laikliğin yapısal zeminini kuruyor hem de açıkça cumhuriyetçiliği belirginleştiriyor, bu anlamda "Osmanlı-Türk anayasacılık tarihinde keskin bir dönüm noktası"(Tanör, 2008, s. 255) oluşturuyordu.

Ancak bu meclis egemenlikçi, üstelik yerel yönetimleri muktedir ve muhtar (özerk) kılan adem-i merkeziyetçi taahhüdün gerekleri, savaşın sağladığı imkânlar ve askerî bürokrasinin çok daha örgütlü olması nedeniyle sürekli ötelenecekti. Millî Mücadele'nin kazanılması sonrasında ise, yani taahhüt edilmiş anayasanın uygulanması önünde artık en küçük bir mazeret kalmadığı dönemde ise tam tersine geleneksel egemenlik biçimine, üstelik uygulamaya sokulacak olan tekkimlikçilikle 1876 Anayasası'nın bile gerisine[3] gidilecekti.

Bu gerileme hali BMM tarafından kabul edilmiş olan Halkçılık Programı'nın, "...hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes amaç bildiği

3 Gerçekten de gerisine dönülecekti, çünkü merkeziyetçi ve meşruti karakterine rağmen 1876 Anayasası, çok kimlikliliği, ulusal ve dinsel bir kimlik dayatmayan Osmanlı vatandaşlığını esas alıyordu.

Türkiye Halkını, emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmak ..."(Tanör, 2008, s. 248) taahhüdünde de kendini gösterecekti. Nitekim Lozan Antlaşması'yla birlikte, bırakalım 1921 Anayasası'nın taahhütlerini, emperyalizm de artık müttefikliği kazanılmaya çalışılan bir konuma geçirilecek; kapitalizme gelince, emeğin tüm haklarının gaspı dâhil hızlandırılmış bir sermaye birikim yöntemi olarak devletin resmî ve sorgulanamaz ekonomi politikası olarak uygulanacaktı.

Özetle bu anayasanın geçerlilik döneminde de tam uygulanmasına (düşünün ki Erzurum'da, dahası yeni kuruluşun vitrini Ankara'da bile) izin vermeyenler, zafer ve Lozan Antlaşması sonrasında ise tasfiyesine yönelecek, Osmanlı'nın merkeziyetçi yönetimini yeniden diriltecekler-di. Yani Türkiye'nin demokratik bir cumhuriyet hattına yönelebilmesi ve Osmanlı'dan yönetim sistemi anlamında gerçek bir kopuş imkânı, koşullar tarafından değil, bizzat yeni egemenler tarafından engellenmiş olacaktı. Böylece bağımsızlıkla birlikte içine girilen modern dönüşüm hattı, onu gerçekleştiren askerî bürokratik öncünün elinde demokrasiyi dışlayan bir kastlaşmaya oturuyor, nihayet tasfiye edilen geleneksel tek adam sistemi bu kez modern tek adam sistemi olarak yeniden diriltiliyordu. Bu anlamda gerçekleşen şey, ta Tanzimat günlerinden beri başarılmaya çalışılan modernleşme, kalkınma, devleti güçlendirme arayışlarının devlet güdümüyle hızlandırılmış bir Türkleştirme, Sünnileştirme ve kapitalistleştirme atılımı olarak belirginleştirilecekti.

Bu noktada yüz yılın bilançosu olarak, o ana kadarki imkân ve tecrübelerin tasfiye edilmemesi halinde neler olabileceği ihtimali üzerinde düşünülmeye değer! Kuşkusuz tarihin hiçbir cevabı kesinlikle veremeyeceğini unutamayız ama, bu olasılıkta demokrasi, laiklik ve kalkınma açılarından çok daha yapısal dönüşümlere ulaşılabileceğini varsaymak gerçekçi olacaktır. Çünkü bunun imkân ve dinamikleri olduğunu görüyor ve görmeye devam edeceğiz. Üstelik elimizde yüzbinlerin sürgünü, asimilasyonu, katli ve her sınıftan çok daha fazlasının yasaklanan hakları, mahpusluğu, yoksunluklara mahkûmiyeti pahasına geride bıraktığımız 100 yılda geldiğimiz yer, bu biçimsel Cumhuriyet'i bile fazla bulan ağır bir siyasal İslamcı vesayet altına girmemiz olacaktı. Dolayısıyla yüz yılı ve onun yanlış iliklendiği ortada olan ilk düğmesi olan kuruluş konseptini devrimci bir cesaretle sorgulama zorunluluğu açısından da ek bir zorunluluk karşısındayız.

Oysa her şeyi liderin "kurtarıcı" iradesine bağlayıp, bizi de âdeta ona tapındırmaya yönlendiren kurgulanmış resmî tarih anlatısının aksine, Osmanlı-Türk tarihinin en ileri anayasasını yapabilen, saltanatı oybirliğiyle kaldırabilen, Müslümanlarla sınırlanan geriliğine karşın farklı kimlik ve siyasal eğilimleri içererek çoğulcu bir gelecek imkânı yakalayan bir meclis, anayasa ve Millî Mücadele tecrübesinden söz ediyoruz ki tüm bunlar hem fiilen bir cumhuriyet inşası hem de burjuva devrimci bir dönüşüm anlamına geliyor. Buna karşın bu sürecin tüm demokratik ögelerini tasfiye ederek kurulan mevcut Cumhuriyet'in ilan biçimi ve kurumsal özellikleri ise, ne yazık ki bu imkânı akamete uğratarak Türkiye'yi süreğen demokrasisizliğe, bir güvenlik devletine mahkûm edecekti.

Buna rağmen "devrimcilik" kavramının kendisine bonkörce hibe edilmesiyle karşı karşıya kalacağız. Oysa 1919-23 dönemi, seçilmiş temsilcilerin ortak iradesi dışında bir güç kabul etmeyen, devlete din biçmeye kalkmayan, meclisinde toplumun siyasal ve kimliksel çoğulculuğunu kabullenerek işe başlayan ve halkın kendi kendini yönetim hakkını kayıtsız kabul ve ilan edişiyle, "kamu hukukumuza getirdiği devrimci nitelikteki ilkeler ve yerel özerklikler (...) bakımından" (Sevinç-Demirkent, 2017, s. 44) gerçekten de devrimci bir anlam taşıyan bir kuruluş imkânını tasfiye eden bir irade karşısındayız. Tabii sadece bir anayasal devrimin tasfiyesi karşısında kalmayacağız. Bu tasfiyenin de olmazsa olmaz gereği ve sonucu olarak, aynı zamanda, emeğin kendini savunma ve siyasal temsil olanaklarını bütünüyle yasaklayan bir cumhuriyet kurulacaktı. Keza Türk/Sünni İslam ve modern kimlik dışında kalan kimliklerin tüm kamusal alanlardan tasfiye ve reddedileceği ve tabii bu amacın başarısı için çok ağır hak ihlallerine gidip bunu da süreğen kılınacağı bir rejimin adı olacaktı bu cumhuriyet.

Egemenliği kayıtsız şartsız millete veren, millî iradenin yegâne tecelligâhı olarak meclisi gören bir anayasanın daha en başından yapıldığı anımsanırsa, Meclis'i saltanatçı dirençle anmak açık ki gerçekliğe aykırı olacaktır. Esasen bu gerçekliği diğer bir dizi olguyla da gözleme imkânına sahip olacağız. Nitekim hilafet ve saltanat aleyhine görüşlerin, bu mecliste doğal bir rahatlıkla dillendirilebildiğini göreceğiz; buna karşın M. Kemal bu dönemde hilafet ve saltanatı savunan ifadelerde istikrar sergiler. Kuşkusuz Mustafa Kemal'in kendisi de sultancı değildir, ama iddiaların aksine bu noktada Meclis'i ileriye çeken bir konumda da değildir. Buna karşılık

Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkilerine Dair Kanun tasarısı irdelenirken de açıklıkla göreceğimiz gibi, hem millî egemenliğin saltanata karşı temel referans olarak içselleştirildiğini hem de devleti sultansız düşünme eğiliminin Meclis'te etkin bir fikir haline gelmiş olduğu görülecekti:

Örneğin, Komisyon sözcüsü Selahattin Bey, "[Meclis], Hilafet ve saltanat makamına ayrılmış bütün güçleri kendi benliğinde toplamıştı. Böylece gerek yasama gerek yürütme gücü BMM'nin kişiliğinde birleşmişti" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 256) diyerek saltanat karşıtı bir Meclis fikriyatını dillendirir.

Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey: "İstanbul'daki padişahın hainliğini gördükten sonra (...) artık yapılacak kanunlarda sultanlık hakları gibi hususlar söz konusu olamaz. Çünkü millet, kayıtsız ve şartsız millî egemenliği kabullendi. Her şey bendedir dedi" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 258).

Kırşehir Mebusu Müfit Efendi, "eski hükümetlerimiz, milleti, imam diye başa geçirilen hükümdarlara körü körüne itaat ettirerek, egemenliğin zorla elinden alınmasına sebep olmuşlardır" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 259).

Edirne Mebusu Şeref Bey: "Millet, millî iradeyi egemen kılmak, geçmişi bir yana bırakarak parlak bir geleceğe yönelmek için sizi buraya getirdi ve devlet kuvvetlerini kendinde topladı. Nezaket olsun diye de Hükümdarın esarette olduğu gerekçesini ileri sürdü" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 261)

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey: "Düşmanlarımızın ve sarayın yüzünden Ankara'ya geldik, uygar milletler gibi yaşamak için bu meclisi kurduk. Millet bütün haklarını eline aldı ve bunu ilan etti" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 262).

Böylesi yinelenen saltanat karşıtı görüşlere karşı saltanat yanlısı fikir beyan edilmemesi, hem Meclis'in ortak aklının geldiği düzeyi gösterir ki bu düzey, "sultanı savunan Meclis'e karşı devrimci önderin dönüştürücü iradesi" anlamına gelecek yorumların dayanaktan yoksun ve tarihin çarpıtılması olduğunu gösterir. Üstelik iddiaların aksine bu görüşleri dillendirenler muhalif mebuslardır. Tabii bu sultan karşıtı çıkışlar, aynı zamanda sultan dışı yeni tek adamlar oluşmasına da itiraz eden bir karakterdedir; ancak bu ikinci eğilim kendisini yeterince etkin hale getiremeyecektir. Bununla birlikte, saltanat karşıtı hassasiyet yanında, egemenliği

veya bir kısmını başkana ve onun denetimindeki hükümete verilmesi eğilimine itirazlar muhalefetçe dillendirilecek ve hükümetin başkandan bağımsızlaşması savunulacaktır.

Başkanın, "hükümet içi uyumsuzluk çıkmasın" gerekçesiyle vekilleri belirleme ısrarına karşı, hükümet içi uyumsuzluklarda son karar vericinin Meclis olması, bakanların Meclis tarafından seçilmesi hassasiyeti savunulacaktır. Nitekim oluşturulan komisyonun taslağı bu bağlamda Meclis'in belirlediği bir hükümet şeklinden ve başkanın ise denetçi olmasından yana olacaktır. İlginçtir, bu teklif Mustafa Kemal'in ekibince "Meclis'i ekarte edebilecek bir hükümet şekli" olarak nitelendirilecektir. Bu bağlamda Aydın Mebusu Mazhar Müfit Bey şöyle diyecekti:

> Meclisin bir kısım görev ve yürütme yetkilerini kesin olarak hükümete aktaran kabine şekline karşıyım. Kaldı ki anayasamız da bakanlar kurulunun kendi arasından bir başkan seçeceğini göstermiştir. Bu hüküm yürürlükte iken başka bir kanunla yeni hükümet şekli teklif etmek mümkün değildir. Hiç gereği yokken halifelik ve sultanlık haklarını pekiştiren sözler edilmesi uygun değildir. [?!] Çünkü millet artık sultan istemiyor ama Halifemizi kurtaracağız[!] (Akt. Mahmut Goloğlu, 2010, s. 263)

Mustafa Kemal ve çevresi, Meclis'in denetiminden bağımsızlaşıp kendisine bağlanan bir hükümet sistemini savunurken, bunun Meclis'i ekarte etmek olmadığını, ama Meclis'in belirleyip başkandan bağımsızlaşan bir hükümetin olacağını iddia eder. Buna rağmen bu sırada ise Meclis henüz daha bütünüyle boyun eğdirilmediği için başkanın yetkilerini sınırlayan ve dengeleyen bir hükümet formülü yasallaştırılmaya çalışılır. Zaman zaman ciddi gerilimlere neden olan bu görüşmeye Mustafa Kemal, yetkilerini korumak hassasiyetiyle katılacaktır. Nitekim Dersim Mebusu Hasan Basri Bey, "Bütün işleri bir kişiye yüklemenin doğuracağı mahzur" belirlemesiyle özellikle Enver Paşa örneğini vererek başkanlık yetkilerinin kısıtlanması gerektiğini şöyle irdeler:

> Şimdi her işi bu sayın kişiye yüklemek istememiz, bakanları atamak görevini de onun üzerine yüklememiz, sonra da bundan ötürü sorumluluk karşısında bırakmamız bence doğru değildir.

> Enver Paşa Balkan Savaşından Genel Savaşa kadar nasıldı? (İyiydi sesleri!) Evet iyiydi! Sonra ne yaptık? İyi işler gördü diye bütün işleri onun eline bıraktık. Vatanı tepetaklak döndürdü. De buyur! (...) Şimdi Mustafa Kemal Paşayı da onun akıbetine uğratmak istiyorsak bunu verelim.

İşte tam bu noktada Meclis, o ana kadar sessiz kalan Mustafa Kemal'in uç tepkisiyle karşılaşır:

> "Başkanı Enver'in akıbetine uğratmak senin elinde değil, başkanın kendi elindedir. O yetkiyi Enver Paşa'ya sen mi verdin? Beni onunla karşılaştırmayın!" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 260)

Mustafa Kemal benzeri bir tepkiyi, komisyon metninde geçen, "Meclis başkanının yürütme kurulunun da tabii başkanı olması sorumlu bir yürütme amiri olması demek değildir. O sadece denetçidir" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 256) ifadesine karşı da verecektir. O denetçi, moderatör bir başkanlık değil, bütün yetkileri kullanan bir başkanlık istediğinden (nitekim Cumhuriyet ilanında tam da bunu sağlayacaktı), getirilmeye çalışılan demokratik önlemleri uçlaştırarak reddedecektir. Bunun için bir yandan, "Yüksek meclisiniz, görev yapmakta hiçbir sınır tanımaz. Kendi yetkilerini, hele ki Meclis'i fesih yetkisini kimseye veremez" diyerek Meclis'i yüceltecek ama "O halde bu görev, ancak, her bakımdan güvene layık görerek başkanlığa seçeceğiniz kimseye verilebilir" diyerek kendi şahsına kapı açacaktır. Ardından da komisyonun, başkanın yetkisini kısıtlamaya çalışan tasarısına itirazını dillendirecektir:

> Komisyon tasarısında, "Başkanın oyu danışmalıktır" denilmektedir ki bu kayıt, başkanlığa seçeceğiniz kimsenin onurunu kırmaktan başka bir şeye yaramaz! (Akt. Goloğlu, 2010, s. 265)

O sırada kullandığı yetkilerinin bir kısmını da kaybetme riskiyle karşı karşıyaydı Mustafa Kemal. Oysa yetki kaybetmek değil, aksine yetkilerini arttırmak, yasalaştırmak, süreğenleştirmek istiyordu; ama bu koşullarda beklentilerini karşılayacak bir düzenlemenin Meclis'ten çıkartılması da imkânsızdı.

Bunun üzerine oldukça uzun ve her konudan söz ettiği çok uzun ve üstelik muhalefetle, komisyonla polemik yaptığı konuşmasının sonunda önergenin kabul edilmemesini ister. Konuşmasının akabinde bir de yeterlilik önergesi verilir. Oturum başkanı, garip bir şekilde diğer mebuslara, hatta komisyon sözcüsüne bile söz vermeyerek yeterlilik önergesini oylayıp kabul edildiğini ilan eder (Gologlu, 2010, s. 273). Böylece Mustafa Kemal'in isteği karşılanmış, yetki eksilmesine uğrama riski atlatılır.

> Mustafa Kemal Paşa bu sırada kurduğu Müdafaa-i Hukuk Grubu ile Meclis çoğunluğunu elinde tutuyordu. Meclis Başkanlığı da eklenince Meclise hâkim bir durumu vardı. Ayrıca hükümetin de doğal başkanı idi. Keza başkomutandı ve bu yetki ile bütün devlet güçlerini, geçici süre için de olsa elinde toplamıştı. Böyle kritik bir zamanda, bu kadar hâkim durumda iken, devlet güçlerinden bir kısmını, hem de bütün yürütme yetkilerini bir başkasına veremezdi. Buna memleketin şartları kadar, Mustafa Kemal Paşanın gerçek kişiliği de müsaade etmezdi. O halde ne olursa olsun devlet düzeni şimdilik olduğu gibi kalmalı, bütün yetkiler Meclis'te, yani bütün güç kendi elinde bulunmalıydı. Devlete yeni düzen vermekten önce devleti kurtarmak, devlete hâkim olmak, devleti elde bulundurmak gerekliydi. Bunun için mevcut düzeni savunmak, bilinen öteki hükümet şekillerinin hepsini, hatta meşrutiyeti, cumhuriyeti, demokrasiyi yetersiz, zararlı, hiç olmazsa zamansız göstermek, bilinen hükümet şekillerinden hiçbirine benzememekle beraber mevcut hükümet şeklinin, toplumun sosyal niteliğiyle bağdaşmış, en uygun hükümet şekli olduğunu ileri sürmek gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa da öyle yaptı. (Gologlu, 2010, s. 265)

Dikkat edilirse burada kuvvetler ayrılığını ve denetlenmeyi istemeyen, halkın gerçekten yönetimini de istemeyen ve Gologlu tarafından, "memleketin şartları" eklentisi ile meşrulaştırmaya çalışsa da gerçekte sorunlu bir durum karşısındayız. Bu sorunlu durum, "Mustafa Kemal Paşa'nın gerçek kişiliğinin müsaade edeceği" bir formülü geçirene kadar düzenlemenin ertelenmesi olarak belirginleşecekti. Nitekim Cumhuriyet ilanında, işte tam da bu ihtiyaç karşılanacak, yani kalan yetkilerin de başkana verileceği, ama adına da "cumhuriyet" denileceği bir sisteme geçilecekti.

Burada görülen aşırı güç yoğunlaşması sorunu, gerek o gün yaşanan gerilimlerin doğru anlaşılması gerekse de sonraki bütün bir tarihi belirleyecek niteliğiyle gerçekten de büyük önem taşıyor. Bu nedenle saflaşmanın ve tarafların niteliğini belirginleştirmek açısından irdelememizi biraz daha sürdürmek gerek. Çünkü 24 Kasım 1921'de Meclis Komisyonu'nun, Meclis'e sunduğu kabine usulü getiren teklife ilişkin sorun, (üstelik konuyu soldan irdelemeye çalışanların da maalesef ortak olduğu) yanlış yüklemlerle tartışılıyor:

> Kanun teklifine göre, Kanun-i Esaside Padişaha ait bütün yetkiler Meclis'in manevi şahsiyetinde toplanıyor, Yürütme sorumluluğu, Meclis tarafından seçilecek olan hükümet reisine devrediliyor ve Meclis Reisi, hükümetin denetçisi durumuna sokuluyordu. Vekillerin seçimi ise, hükümet Reisine bırakılıyordu. (Sezgin, 1984, s. 85)

Mustafa Kemal bu önermeye karşı çıkıyordu, ama açık ki Meclis Komisyonu'nun getirdiği bu önerme; 1. maddesinde "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir", 2. maddesinde "Yürütme kudreti ve yasama yetkisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olan BMM'de belirir ve toplanır" diye yazan anayasal zeminin doğal gereğiydi. Bu bağlamda yürütme ve yasama arasında kuvvetler ayrımına yönelen ve başkanda biriken güç yoğunlaşmasını dengelemeye gereğiyle bakanlar kurulunun oluşumuna ilişkin en uygun önermenin yasalaştırılması, dolayısıyla millî egemenliğin işlerliğini sağlama çabasıydı.

Bu durumda Mustafa Kemal'in bu önermeye niçin "şiddetle karşı çıktığı" sorusunun cevabı da, "memleketin şartları", "önce devleti kurtarmanın" vb. gerekleri değil kendisini iktidarı paylaşmaya zorlamasında belirginleşiyor. Kendisi o sırada hem Meclis'in başkanıdır hem Bakanlar Kurulu'nun, hem de Meclis'in yetkilerine sahip başkomutandır. Oysa bu önerge, hiç olmazsa Bakanlar Kurulu'nu onun denetiminden çıkarıyor, bakanları belirleme ve başbakanı seçme yetkisini, millî egemenliğin belirme ve toplanma odağı olduğu Mustafa Kemal tarafından da kabul ediliyor görünen Meclis'in eline veriyordu. Meclis başkanına düşen yetki de, "Heyet-i İcraiyenin murakıbı", yani hükümetin denetçiliği ile sınırlanıyordu. Tabii M. Kemal, meclis başkanlığından vazgeçip hükümet

başkanlığını da tercih edebilir. Ama Komisyon ikisini ayrıştırmayı öneriyordu.

Bu durumda "Meclis reisinin, yani Mustafa Kemal'in o güne kadar fiilen sahip olduğu yetkiler (5 Ağustos 1921'de Başkumandanlık Kanunu ile Meclis'in yetkilerini de eline aldığı unutulmamalı) büyük ölçüde kısıtlanıyor ve yürütme yetkisi Meclis tarafından seçilecek bir Heyet-i Vekile reisine bırakılıyordu" (Sezgin, 1984, s. 86). Ama Mustafa Kemal hiçbir şeyden vazgeçmek, bu konumları başkalarıyla paylaşmak istemiyordu!

Görüldüğü gibi saltanatçıların cumhuriyetçilere karşı hamlesiyle değil, o sırada hasbelkader komisyonda çoğunluk olsalar da Meclis'te azınlık olan bir muhalefetin, tek adam rejiminin pekişmesine karşı anayasadan ve Meclis'i güçlendirmekten yana, yani hâkimiyet-i milliye hamlesiyle karşı karşıyayız. Durum bu denli açık olmasına karşın Ö. Sezgin'in de dâhil olduğu sorunlu yaklaşım; bu doğrudan eleştirecek gerekçe bulamadıkları önermeyi, önerge sahipleri üzerinden niyet okuyup, bunu da bize sanki gerçekmiş gibi anlatmaya yönelmeleridir.

Üstelik bu önerge, kimin başbakan olacağını saptama ve hükümet listesinin onaylama yetkisini, yine Meclis'e veriyor (ki Birinci Grup çoğunluk olduğuna göre sonucu o belirleyecekti), Meclis başkanının hükümeti denetleme yetkisini de teyit ediyordu. Yani gerçekten de anayasa ve Meclis egemenliğini dert edinenler açısından ortada en küçük bir sorun yoktu. Aksine Meclis'in yetkisinin bir kişi tarafından devralındığı, üstelik de savaş koşullarında ordu ve bürokrasi üzerindeki hâkimiyete sahip olduğu ve Meclis'i de Birinci Grup üzerinden güdebildiği bir ortamda, tamamen Cumhuriyetçi bir önerge karşısındayız. Durum bu kadar açıkken, o sırada başkan olan, yetkilerini fiilî müdahalelerle genişleten, üstelik başkumandan olarak Meclis'in yetkilerini de ele geçirmiş olan M. Kemal, bizzat kendi yaptıklarını bağımsız hükümetin de yapabileceğini söyleyerek Meclis'i uyarır:

> Bir hükümet ki millî iradenin mümessili olacaktır, ispat edeceğim; onun eline salahiyet verdiğiniz zaman o istediğini yapacaktır ve haberiniz olmayacaktır. Sorarım size: Hükümet sizin buradan dağıtılmanıza karar verirse ne yapacaksınız? (Akt. Sezgin, 1984, s. 86)

Açık ki kendisinin bu mantık yürütme biçimi bile artık kuvvetler ayrılığının gerçekleşmesi, dolayısıyla önergenin geçmesi, Meclis'in kendi

yetkilerini başkumandandan geri alıp kullanabilmesi, iktidardan bağımsız mahkemelerin işlemesi gereğinin ne kadar önemli hale geldiğini gösteriyor. Üstelik Meclis'in seçtiği hükümet Meclis'in dağıtılmasına karar vermez, niye versin? Ama yetkileri kısıtlanmaya kalkıldığında, isteklerini yaptıramayınca Meclis'i dağıtmayı düşünen, kriz çıkaran bir Mustafa Kemal gerçekliği olduğunu hem İsmet İnönü'nün tanıklığından hem de birden çok örnekte görüyoruz. Bu bağlamda kimse tek yetkili olmamalı, kuvvetler birbirinden ayrışmalı ve birbirini dengelemeli ki gidişat gerçek bir cumhuriyete, dolayısıyla demokrasiye yönelebilsin. Ama Mustafa Kemal, elindeki yetkileri kaptırmamak, komisyon özgülünde elinden kaçırdığı inisiyatifi geri almak üzere konuyla ilgili ilgisiz her türlü "ikna" yolunu dener:

> Biz hayatını ve bağımsızlığını kurtarmak için çalışan işçileriz, zavallı halkız. (...) Halkçılık, sosyal düzenini çalışmaya dayatmak isteyen bir sosyal meslektir. Bunun için bizler, bizi yok etmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı milletçe mücadeleyi gerekli gören bir mesleği izlemekteyiz. İşte bizim hükümetimizin şekli, esası budur. Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş. Biz benzememekle ve benzetmemekle övünmeliyiz. Çünkü biz, bize benzeriz. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 266)

Görüldüğü (ve 100 yıl sonra da örneklerini göreceğimiz) gibi "Türk tipi", "millî" bir düzenin gerekçelendirilmesi yapılıyor. İlgili ilgisiz âdeta Meclis'i takatsiz bırakıp önergenin geri çekilmesini sağlamaya yönelik bu çok uzun konuşmasında Mustafa Kemal, "kuvvetler ayrılığı"nı itibarsızlaştırmaya çalışırken, hafızasının onu yanıltması sonucu işi, kendisi gibi "kuvvetler birliği"ni savunan J. J. Rousseau'ya "mecnun" demeye kadar vardırır. "Özel durumunu araştırdım, anladım ki bu adam deli idi ve eserlerini de deliliği sırasında yazmıştır. İşte meşrutiyet teorisi de böyle bir aklın ürünüdür" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 271) iddiasıyla elini güçlendirmeye çalışır. Oysa "kuvvetler ayrılığı"nın savunucusu J. J. Rousseau değil, Montesquieu'dür.

Tabii bu gerekçelendirmede asıl sorun, kuvvetler birliğini, bütün yetkilerin Meclis'te toplanması üzerinden meşrulaştırmaya çalışırken, gerçekte Meclis'in kendi aleyhine yetkisini artırmasını engellemeye çalışmasıdır. Yani kuvvetler ayrılığına karşı çıkarken gerçekte Meclis'in değil,

kendi egemenliğini savunur. Sonuçta istediği olur ve Meclis'in, başkan karşısındaki yetkilerini artırma çabası püskürtülür. Önerge, Kanun-i Esasi Komisyonu'nun da katılımıyla yeniden düzenlenmek üzerinden geri çektirilir ve yeni birleşik komisyon, 6 Temmuz 1922'de, M. Kemal'in yetkilerini kaybetmeyeceği, ama görece sınırlanacağı bir uzlaşı teklifi üretir:

"Yeni teklife göre, İcra vekillerinin sadece Meclis Reisi tarafından değil, Reis ile birlikte Meclis Komisyonları üyelerinin aralarında anlaşarak aday göstermesi usulü getirilmesi" (Sezgin, 1984, s. 92) noktasından bir uzlaşma sağlanmıştır. Ancak bu komisyon kararı, muhalefet azınlık olmasına karşın, Birinci Grup'tan bazı vekillerin de Meclis egemenliğinden yana tutum alması sonucunda Meclis'te onaylanmayacak, "icra vekilleri reisi ve vekillerin ayrı ayrı Meclis tarafından seçilmesi usulü" doğrultusunda karar çıkacaktır (Sezgin, 1984, s. 95).

Sonuçta mevcut hükümet çekilir ve 10 Temmuz'da Birinci Grup'tan Rauf Bey başkanlığında, İkinci Grup'un da desteğiyle yeni hükümet kurulur. Ancak muhalefetin asıl isteği olan Meclis başkanının yetkilerinin kısıtlanması, hükümetin onun denetiminden çıkarılması ve Meclis'in güçlendirilmesi hedefine ulaşılamaz. Buna karşın Mustafa Kemal de istediği şeyi, yani hükümetin kendisi tarafından belirlenmesini gerçekleştiremez. Bunun için Cumhuriyet ilanına kadar beklemesi gerekecekti. Bu anlamda bulunan çözüm ara çözümdür. Gerçekten de başbakanın tayinini ve Meclis'e karşı sorumlu kılınmasını (dolayısıyla kuvvetler ayrımını) Meclis'e çok gören Mustafa Kemal, bu yetkiyi, Cumhuriyet ilanındaki anayasa tadilatında gördüğümüz gibi, bütünüyle kendi üzerine alacak ve nihayet kendi ideali olan sistemi kurmayı başarmış olacaktı. Tabii bu "ideal", muhalif, grup/parti, özgür basın, en önemlisi egemen bir meclisle uzlaşamaz olduğundan, tek tek hepsinin hakkından gelinecek, nihayet 1921 Anayasası da 1924 Anayasası ile tasfiye edilip üstüne de Takrir-i Sükûn Kanunu getirilecekti.

İşte bu yolda kurumlaşacak sistem, egemenliğin milletçe de meclisçe de kullanılmasını imkânsızlaştıracaktı. Nitekim kurulan sistemin en muteber temsilcilerinden Mahmut Esat Bozkurt, muhalefetin hâkimiyet-i milliye eksenli eleştirilerine karşı Meclis kürsüsünden, olacak olanın niteliklerine ilişkin (âdeta çocuktan al haberi örneği olarak!) şöylesi gerekçelendirmeler yapacaktır:

> Hâkimiyet-i milliye kayıt altına girmedikçe hiçbir mana ifade edemez, memleket anarşi haline girer... Efendiler, bütün milletler için

> çok aziz olan bu hâkimiyet-i milliyenin bazı memleketlerde tamamen tatbik edilmesi, o memleketleri yok etmiş ve tüketmiştir. (...) TBMM de, o yolda koşarak Türk milletinin ölümüne sebep olamaz (...) Meclisin hâkimiyeti pek cüzi bir surette kayıtla bağlanmıştır ve fakat buna zaruretler vardır efendiler. Bizim Meclisimiz teşekkür nedenidir ki şiddetli kavga içinde bir parti hayatı yaşamamaktadır ve parti hayatı yaşamayacaktır. (Akt. Sezgin, 1984, s. 94)

Görüldüğü gibi hâkimiyet-i milliyeyi "anarşi", "ölüm", "yok olma sebebi" olarak niteleyen, onu kayıt altına almayı şart gören, bu kayıtlardan biri olarak parti yasaklı bir gelecek tasarlayan sözde bir "hâkimiyet-i milliye" düşünülüyor. Muhalefetten Hüseyin Avni'nin, "Teşekkür nedenidir ki Meclis bir fırka hayatı yaşamamaktadır" iddiasına, çok haklı olarak, bir partiden farksız olan Birinci Grup'a atfen "Ya Grup...!" sorusunu Mahmut Esat, "Grup parti değil. Grubun ne olduğunu hepiniz bilirsiniz" diye geçiştirecektir. Kaldı ki bu anlayış bir müddet sonra bu grubu resmen Halk Fırkası'na döndürürken, ikinci bir partide hak değil "düşmanlık" görüp yasaklayan bir siyasal hayat dayatacaktır. Nitekim bu sırada iktidarın yanında duran Kâzım ve Rauf Beyler, bir müddet sonra parti kurmak zorunda kaldıklarında da başlarına gelmeyen kalmayacaktır. Mahmut Esat, şöyle devam eder:

> İsviçre'de mesela doğrudan doğruya Meclis seçer. Fakat zannediyor musunuz ki kendiliklerinden seçer? Orada bileği demir gibi bir parti vardır... Bizim Meclis'te parti bulunmadığına göre... (Hah hah sesleri) Resmen yoktur (gülmeler, alkışlar, gürültüler) (...) Hâkimiyet-i milliye bir nebze zarar görüyorsa efendiler, bu memleketin selameti içindir. (Sezgin, 1984, s. 95)

Kuşkusuz Mustafa Kemal, ihtiyaç duyduğu zamanlarda, "Türkiye halkı kayıtsız şartsız hâkimiyetine sahip olmuştur" vurguları yapmaya devam edecektir. Ancak uygulama ve kurumlaşma, Mahmut Esat'ın belirlemeleri çerçevesindeki gibi kayıtlı, özgürlükleri, farklı olma hakkını askıya alan, hâkimiyet-i milliyeyi engelleyen kayıtlarla gerçekleşecektir. "Kamu yararı" gerekçelendirmesiyle hakları askıya alan ve askıda tutan bu anlayışın yüzyılımıza damgasını vurması da kuruluştaki bu tercihlerin kaçınılmaz sonucu olacaktı.

Çerkes Ethem'in Tarihsel İşlevi ve Tasfiyesi

Millî Mücadele'nin ilk döneminde (Mustafa Kemal'den sonraki) en etkin şahsiyetin Ethem Bey olduğunu söylemek abartı olmaz. Bu bağlamda ona hakkını vermeyen anlatılarla ne Millî Mücadele'nin ne de rejimin şekillenişinin doğru kavranışı mümkün olmayacaktır.

25 Mayıs 1919'da evlerini ziyaret eden Rauf Bey üzerinden Millî Mücadele'ye katıldığı düşünülen Ethem Bey, gerek saltanatın örgütlediği ayaklanmaları ezmesi gerekse de Yunan ordularının ilk ilerlemesini durdurmasıyla Meclis'in ve Ankara'da oluşan seçeneğin kurumlaşabilmesinin öncelikli güvencesi olacaktı. Bu bağlamda Ethem Bey, Millî Mücadele açısından stratejik bir misyonu temsil ediyor. İşte bu niteliğine rağmen "ihanetle" damgalanarak tasfiyesi, sadece parçası olduğu tarihin doğru hafızası açısından değil, aynı zamanda oluşmakta olan rejimin karakterine ilişkin bize ayna tutması nedeniyle de kritik bir önem taşıyor.

Tüm saltanatçı ayaklanmaları ezerek Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da güvenle çalışabilmesi, dahası ordusunu kurabilmesi ve var kalabilmesi imkânını yaratması, bir paradoks olarak kendisine duyulan yaşamsal ihtiyacı ortadan kaldıracaktır. İşte bu koşullarda Çerkes Ethem, önce çok fazla popülerleşip reel bir seçenek haline gelmesiyle lideri rahatsız eden bir etkene dönüşecek, sonra yükselen sol hareketle birlikte davranmaya başlayıp farklı bir ilerleme yolunu mümkün kılması sonucunda da tasfiye edilecekti.

Ethem Bey'in, sola ait tüm unsurlarla birlikte ve aynı zamanda tasfiyesi ile tasfiye biçimi, Mustafa Kemal'in şahsında şekillenmeye başlayan (otokratik, tekkimlikçi ve kapitalist) geleceğin yolunu döşeyen bir işlev görecekti.

Her şeyden önce şaşırtıcı askerî performansıyla Ethem Bey, 1) Millî Mücadele'nin çok daha kısa bir zamanda bitirilebilmesi ihtimalini, 2) Mustafa Kemal'in liderliğini dengeleyen popüleritesiyle siyasal çoğulculuğun yaşayabilmesini, 3) geçirdiği sol dönüşümle memleketin, emeği gözeten bir demokrasiye zorlanmasını ve 4) Çerkes toplumunda oluşturduğu ulusal özgüvenle çok kimlikli bir Türkiye imkânını temsil eder hale gelmişti. Dolayısıyla onun, "hainlik" boyasına bulanarak başarılan tasfiyesi, 1) öncelikle Millî Mücadele'nin uzamasına ve çok daha büyük kayıplarla bitirilebilmesine, 2) Meclis'in Mustafa Kemal karşısında anayasal yetkilerini kullanamaz hale gelmesine, 3) emekçi haklarının siyaset ve toplumda kurumlaşabilmesinin engellenmesine ve 4) 1921 Anayasası'na uygun yerel yönetim ve çok kimlikli bir rejim imkânının tasfiyesine neden olacaktı.

İlk anda bazı okurları irkiltebilecek bu iddialar, kuşkusuz kanıtlanmaya, somutlanmaya, dolayısıyla Ethem Bey'in bu dönemdeki hayatının olgular eşliğinde yeniden değerlendirilmesine ciddi ihtiyaç duyuyor. Ancak hemen belirtmeliyim ki bu bölümün sonuç cümleleri olarak şekillenen bu yargıların bölüm sonunda okurca da paylaşılacağına inanıyorum. Karşılaşacağı uzlaşmaz tasfiye kararlılığı karşısında Yunan hattı gerisine savrulmasını kuşkusuz unutmamak/affetmemek gerek. Bununla birlikte Ethem Bey'i bu savruluşa indirgemek, resmî tarih yazıcılığının özellikle tercih ettiği, ama gerçekte bizi 1) Millî Mücadele'nin nasıl kurumlaşabildiğinin nesnel bilgisinden, 2) Ethem Bey'in böyle bir savruluşa nasıl sürüklendiğinden ve 3) çoğulcu ve birleşik bir Millî Mücadele sürecinin nasıl oldu da otokratik bir dönüşüme uğratılabildiği sorularının yanıtını aramaktan uzaklaştıran bir kapan oluşturuyor.

Bu kapsamda asıl irdelememiz gereken, generallerin çaresiz ve başarısız kaldığı taktik muharebeleri zaferle sonuçlandırarak Meclis'in yaşayabilmesini sağlayan, generallerin inisiyatif almaktan imtina ettiği muharebelerin birinden diğerine, üstelik rütbe ve milletvekilliği beklemeden koşturup duran bir kişinin bile bu denli kolay "hain" kılınabilmesini kabullenen ezberlerimizdir. Dolayısıyla Millî Mücadele hafızamızın nesnel bir zemine yükseltilebilmesi yanında vicdanlarımızı uyandırmak için de bu ezberlerimizi sorgulamak zorundayız.

Sivas Kongresi'nden sonra Millî Mücadele, Ankara'da Meclis olarak kurumlaşmaya yönelirken, saltanatın bir dizi bastırma seferi yanında

Yunan işgal güçlerinin de saldırıları karşısında kalacaktı. Dolayısıyla Millî Mücadele'nin başarısı, bunları durdurma ve püskürtme kapasitesi üretebilmesiyle doğrudan bağlıydı. Genellikle unutturulmuş olmamıza karşın bu püskürtme kapasitesi, Ankara'da kurulan iktidar tarafından üretilemiyordu ve bu realite de onu daha kurumlaşamadan yok olma riskiyle karşı karşıya bırakıyordu. İşte Millî Mücadele'nin kurumlaşabilmesi için gereken bu püskürtme kapasitesi, Çerkes ismiyle bilmemiz istenen Ethem Bey tarafından üretilecekti. Bu dönemde Yunan işgalinin kurumlaşmasına karşı direncin yanı sıra Hilafet Ordusu'nun bastırılması da, esas olarak Ethem Bey komutasındaki Kuvayı Seyyare güçleri tarafından gerçekleştirilecekti. Nitekim Millî Mücadele'yi ezmeye yönelik Kuvayı İnzibatiye komutanı Anzavur Ahmet Paşa yönetiminde örgütlenen Hilafet kuvvetlerinin 1 Ekim 1919'da başlattığı ilk saldırı seferi, 12 Kasım 1919'da Ethem Bey kuvvetleri tarafından Kirmastı'da bastırılacaktı. Tabii Hilafet güçlerinin saldırıları devam edecektir:

> Ankara'dan İsmet İnönü, Geyve'den Ali Fuat ve Mudurnu'dan Refet Bele telgraflar çekerek Çerkes Ethem'in yetişmesini istiyorlardı. Ethem büyük bir hızla Geyve Boğazına ilerledi Kuvayı İnzibatiye'yi bozdu. Sabanca ve Adapazarı'na girdi. Hendek ve Düzce'yi isyancılardan temizledi. İsyancıların esir almış oldukları subayları ve milletvekillerini kurtardı. (Ergin, 1978, s. 107)

Şubat 1920'de yeniden saldırıya geçen Anzavur Ahmet, Biga'dan başlayarak Çerkes yerleşimlerinin olduğu Gönen, Manyas, Bandırma, Susurluk, Karacabey'i ele geçirerek Ege'de saltanat hâkimiyetini yeniden sağlayacaktı. Durumun vahametini, 61. Tümen Komutanı Kâzım Özalp'in, "Salihli Komutanı Ethem Beyefendi'ye" hitabıyla yazacağı 10 Mart 1920 tarihli imdat çığlığından anlamak mümkün:

> Her yanda cephemize yakın ve geri bölgelerinde bile durum son kerte tehlikeli bir biçim almıştır. Biga dolaylarında kuvvetlerimizi bozmayı başaran Anzavur melunu, birkaç gün önce Gönen üzerinden ilerleyerek Yarbay Rahmi Bey alayını bozguna uğratmıştır. Alay komutanı Rahmi Bey içinde olarak kimi subayların şehit edilmesi üzerine alay dağılmış, ayaklanmacılar Gönen ve

çevresine hâkim olmuştur. (...) Durumu tehlikeli gören Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa Bandırma'dan çekilmiş, Anzavur ise direnmesiz Bandırma'ya girmiştir. Bandırma'da kalan kimi subaylar ve bir bölüm halkça Anzavur karşılanmıştır. Yusuf İzzet Paşa'nın Bursa'ya ansızın çekilmesi tümenimizin durumunu tehlikeye düşürdüğü gibi bu moral üzerine de kötü etkiler yaratmıştır. Bize ne Bekir Sami Bey Tümeni'nden ne de bir başka yandan yardım gelmesine imkân olmadığını biliniz. Ayaklanmacıların Balıkesir'i ele geçirmeleri Yunanlılarla bağlantı kurmalarını sağlamaya yol açacaktır ki bunun ne kerte tehlikeli bir sonuç doğuracağını tahmin edersiniz. (...) Durum tehlikelidir. (...) Telgraf başında muvaffak cevabınızı bekliyorum. (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 252-253)

Anzavur düzenli ordu birliklerini hallaç pamuğu gibi atıyor, subaylar buna karşı bir direnç geliştiremiyordu. Ethem, yetişene kadar Anzavur, Karacabey'i ve Osman Bey Alayı'nı da dağıtarak Kirmasti (bugünkü ismi Mustafakemalpaşa) ilçelerini de alır. Ethem Bey, Kâzım Bey askerlerini de alarak Anzavur kuvvetleriyle Susurluk'ta 10 saate varan bir çatışmaya girer ve onu bir kez daha yenmekle kalmaz, bir kolorduyu donatacak kadar silah ve mühimmatı da ele geçirir. Bu sırada generalliğe yükseltilmiş olan Anzavur kaçarak kurtulur. Ancak saltanatın Ankara'da oluşan seçeneği ezme umut ve kararlılığı sürer. H.İ. Dinamo'nun, "Dev bir körük gibi ayaklanış ocaklarını uzaktan yakından üfleyip duruyor, bütün Marmara bölgesini Orta Anadolu'ya kadar bir ayaklanış yelkeni olarak şişirip duruyordu" (Dinamo, 2013, c. 4, s. 254) diye tanımladığı Anzavur, Nisan ayında yeniden sahneye çıkacaktı. Mustafa Kemal'in, "Kumandanlar her andaki duruma karşı duraksamaksızın ve çabucak gereken tedbirleri almak zorundadır" (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 316) talimatına rağmen düzenli birlikler, söz konusu saldırı ve ayaklanmalara karşı bir türlü etkinlik sağlayamaz. Bu sırada Genelkurmay Başkanı olan İsmet Bey, Mustafa Kemal'in de yanında olduğunu belirterek Ethem Bey'e âdeta yalvarır:

Sizinle bu görüşmeyi sağlayabilmek için çok zorluğa uğradık. Kimi yerlerde şimendifer tellerinden yararlandık. Birçok yerlerde bağlantımız hemen hemen yoktur. Merkezde de gücümüz kalmadı.

> Albay Mahmut Bey Tümeni Hendek Boğazı'ndan Düzce'ye geçerken saldırıya uğradı. Mahmut Bey'le kimi subaylar şehit ve bir bölümü de tutsak düştü. Tümen silahları, cephaneleri ve hayvanları ayaklanmacılara geçti. (...) Ankara'nın kuzeybatısındaki öbür ayaklanma bölgesine gönderdiğimiz Yarbay Arif Bey'in kumandasındaki bir müfrezenin felaket haberi geldi. Ankara'ya doğru çekilirken bir suikasta uğradı. Müfrezesinden bir bölümü ayaklanmacılara katıldı, bir bölümü de dağıldı. Geyve Boğazı'nı ayaklanmacılara karşı savunan 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın da durumu tehlike göstermekte ve günden güne sıkıştırılmaktadır. Böyle bir sırada sizin başarınız büyük ve güzel bir rastlayıştır. Sizi kutlarız. Bulunduğu yerdeki ikinci derecedeki işleri Kâzım Bey'e (Özalp) bırakarak, en kestirme yolla ve atlı kıtalarınızla birlikte Geyve Boğazı'ndaki Ali Fuat Paşa'nın yardımına koşmanızı dileriz. Bunu Ali Fuat Paşa'ya bildirmek üzere evet demenizi bekliyoruz. (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 417-418)

Bu noktada; Millî Mücadele'yi kendileriyle başlatıp bitiren onca general, albay vb. niye kendileri koşmaz da, daha sonra "çeteci" denilerek aşağılanıp, tarihe "hain" yazdırılmaya çalışılacak olan bu köylü önderinin peşine düşer sorusu karşımızda duruyor. Tabii Ethem ikirciksiz bir şekilde yardıma koşar. Geyve'ye vardığında "Halife ordusu, Geyve Boğazı'nın bütün egemen noktalarını ele geçirmiş, Ankara'ya doğru yapacakları saldırının hesaplarını yapmaktadır" (Dinamo, 2013, c. 4, s. 428). Mustafa Kemal, telgraf üzerinden, "doğrudan doğruya saldırının" başarısız olacağını, bunun yerine "yön değiştirip, üç günlük bir yürüyüşten sonra kuzeydoğu yanında ve Ankara yönünden saldırıya geçilmesi" gerektiğini savunur. Ethem ise bu planın, Geyve Boğazı'nın bütünüyle kaybedilmesine yol açabileceği için yanlış olduğunu, "cüret denilen yıldırım kılıcını çekip şu başıbozuk sürülerin üzerine atılmak" gerektiğini savunur ve bu yolla mutlak bir zafer elde eder (Dinamo, 2013, c. 4, s. 428). Bu çok karşılaşmalı mücadele sürecinde Refet Bey'in güçlerince ele geçirilmesi gerekirken, Bolu'daki Kuvayı İnzibatiye egemenliğini kırmak da Ethem Bey'e kalır.

Bu savaşlar, daha sonra geliştirilecek üstenci spekülasyonlara karşı, gerçekte komutanlık kapasitesinden yana açık bir rüşt ispatıdır. Geyve

zaferi öncesi ve sonrası tüm savaşları, gerek gönüllü toplama, gerek kendinden üstün kuvvetleri yenme ve planlama/kurmay kapasitesiyle, (sonradan onu düşmanlaştıracakları zamana kadar) hayranlık, şaşkınlıkla ve kıskançlıkla izlenir. Nitekim inisiyatif aldıkları yerlerde başarısızlığa uğrayan veya sıkışılan her yerde onu imdada çağıran, keza onu tasfiye etmeyi başardıktan sonra da (ta ki Sakarya zaferine kadar) peş peşe yenilgi alan, toprak kaybeden bir genelkurmay var karşımızda.[1] Ethem Bey'in şahsında ise, âdeta Rus Çarlığı'nın eğitimli generallerini yenip atan Kızıl Ordu generallerinin Millî Mücadele versiyonunu görürüz.

Mayıs 1920'de Hilafet Ordusu'nun, yine Anzavur Ahmet Paşa komutasındaki son büyük ezme harekâtı da ezilecekti. Bu seferki yönü Eskişehir olan saldırılar, birden çok yüzleşmede, yine Ethem Bey tarafından tekrar tekrar yenilerek Eskişehir, Adapazarı, Düzce, Bolu hattı, Ankara'da güvenle kurumlaşılabilmesi için bütünüyle güvence altına alınacaktı. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa, "Ethem Bey, memlekette büyük ve şerefli hizmetlerde bulundunuz. Anzavur olayı, sizin bildiğinizden de önemliydi" (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 416) diyerek bu kritik işlevi dillendirecekti.

Teslim edilmeli ki her ihtiyaç duyulan yere koşmasıyla âdeta bir Robin Hood efsanesi ve tabii girdiği her savaşı kazanmasıyla da bir savaş tanrısı karşısındayız. Saltanatın örgütlediği kuvvetler karşısında çaresiz konumda olan düzenli ordu güçlerinin korunması ve saldırının ezilerek Meclis'in güvenle çalışabilmesini sağlayan güçtür Ethem. Esasen düzenli ordunun kurulabilme imkânları bile onun kurduğu bu alan hâkimiyeti ve güven sayesinde gerçekleştirilebilecekti.

Nitekim Mustafa Kemal bu iç isyanlar için *Nutuk*'ta, "Ayaklanma dalgaları Ankara'daki karargâhımızın duvarlarına dek çarptı. Karargâhımızla kent arasındaki telefon ve telgraf haberleşmesini kesmeye dek varan kudurgan saldırışlar karşısında kaldık" (Mustafa Kemal, 2020, s. 658) diyecektir. Ancak ilginçtir, neredeyse tümünü bastıran kişi olduğu gerçeği

1 İlginçtir bu nerde sorun varsa gönderilen ve gönderildiği her yerden zaferle dönen Ethem Bey'e rütbe verilmeyecek, sonraki tecrit ve tasfiye sürecinde de yönetim kabiliyeti küçümsenmeye çalışılacaktır. Örneğin Mustafa Kemal, "Ethem Bey'in kendi komuta edebileceği kuvvetin sayısı en çok bin iki yüz, ya da iki bin olabilir. Bu artırılırsa düzensizlikten dağılıp Ethem Bey'in yıkımına yol açar" (*Söylev*, s. 259-60) gibi gerçekten de çok garip iddialarda bulunabilecekti. Oysa böyle küçültülmeye çalışılan kişi, daha ilk savaşlarında bile bundan büyük kuvvetleri başarıyla yönetmiş bir komutandandı. Buna rağmen Topal Osman'ı yarbaylığa yükselten iradenin Ethem Bey'i çavuşlukta tutması normal sayılabilir mi?

olgularca sabit olmasına karşın "karargâhımızın duvarlarına çarpan" bu "dalgaları" kıran iradeyi anmaz. Keza "Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin her türlü düşmanlarla ortak olan 'silah ile sonuç alma planı', uygulamada başarılı olamamıştı. İç ayaklanmalara karşı direndik ve savaştık" (Mustafa Kemal, 2020, s. 735) der, ama Ehem Bey'i yine aynı ısrarla anmaz, çünkü ona biçtiği "hainlik" damgasının sorgulanabilir olmasını istemez.

Oysa Saltanat Ordusu'nun saldırılarını ezmesiyle öyle büyük bir sorunu halletmişti ki, "Büyük Millet Meclisi, kendi adına Ethem Bey'e gönderilecek teşekkür mektubunu sürekli alkışlarla kabul" (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 441) edecektir. Mustafa Kemal de Ali Fuat Paşa'ya yolladığı telgrafta, "Başarıları ve hizmetleri kurtuluş tarihimizde en parlak satırları işgal edecektir. Pek içten kutlama ve teşekkürlerimizin BMM adına kendilerine bildirilmesi için delaletinizi dileriz efendim" (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 441) diyecektir.

Düzenli ordu paşalarının tam bir çaresizlik sergilemesi sonucunda Ankara'yı var kalıp kalmamanın eşiğine getiren Saltanat Ordusu'nun Ethem tarafından bu kadar kolayca yenilmesi, Meclis üzerinde öyle ferahlatıcı bir etki yapmıştır ki, ona yağan mesajlarda, "ümid-i halas" (kurtuluş umudu), "kahraman-ı millet" (milletin kahramanı) ifadeleri birbirini izliyordu (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 442).

Diğer yandan bu dönem, Yunan ordusunun da bir tek Kuvayı Seyyare tarafından oyalanabildiği, yer yer durdurulduğu bir dönemdi. Onun bu paha biçilmez inisiyatifi, gönüllü toplama becerisi ve daha sonra "eşkıyalığına" yorulacak olan büyük zenginlerden haraç alma inisiyatifi olmaması halinde, Yunanlıların, bir türlü ordu kuramayan Ankara'ya karşı daha 1919-20 kışında çok hızlı bir şekilde ilerleyebileceği, dolayısıyla Millî Mücadele'nin bu denli güvenli koşullarda örgütlenebilme imkânı bulamayacağı açıktı.

Ethem Bey Hilafet kuvvetlerinin bastırılması ve Yunan kuvvetlerinin oyalanmasındaki başarılarıyla o denli büyük bir prestij ve güvenilirlik elde etmiştir ki, düzenli askerî hiyerarşinin bastırmakta başarısız kalacağı Yozgat İsyanı'nın bastırılması da ondan beklenecektir. Nitekim Ali Fuat Paşa, Ankara'dan gelen talebi, Ethem'in Yozgat'taki Çapanoğulları isyanını bastırmak üzere göreve çağrıldığı bilgisini iletir.

Ethem ise kendi bölgesinde yoğunlaşan tehlike bulutlarına işaret ederek bu görevi kabul etmeyeceğini belirtir. "Ona göre bütün tehlike Yunan cephesindeydi. Ankara'dakileri biraz kendilerini sıksalar

Çapanoğullarının tutuşturmaya çalıştığı yangını çabucak söndürebilirlerdi." Üstelik "sanıyorum ki Yunanlılar, bugünlerde saldırıya geçeceklerdir. Salihli Cephesinin çöküşü, Alaşehir'i ve hatta Uşak bölgesini bırakmamıza yol açar" (Dinamo, 2013, c. 4, s. 560-561) diyerek asıl tehlikeyi nerede gördüğünü belirtir. Gerçekten de Ethem'i Batı Cephesi'nden çekmenin, Yunan ordusunun ilerlemesine yol vermek gibi çok da ağır bir faturası olacaktı. Ama Ankara'daki kurmay akıl, bunu göremeyecek kadar kendi yakın çeperini tehdit eden tehlikeye kilitlenmiş vaziyettedir ve bunu etkisizleştirecek bir fizik kuvvet üretemediği için Ege bölgesini riske atmak pahasına Ethem'in gelişinde ısrar eder. Bu bağlamda Genelkurmay'ın, "Ege'yi bırak Yozgat'a yetiş!" çağrıları hem abisi Reşit Bey'in Adapazarı'na gönderilmesi hem de Ali Fuat'ın ısrarlarıyla sürer.

Onu Yozgat İsyanı'nı da bastırmaya çağıran Ankara, Batı Cephesi'nin karşılaştığı riski umursayamayacak kadar panik tablosu çizer. Oysa Ethem'in de işaret ettiği gibi bu durumda yapılması gereken, Batı Cephesi'ni tutmaya ve Yunanlıları yıpratmaya devam ederken, Yozgat İsyanı'nı bastırma ve Ankara'yı doğu tarafından da güvenceye alma işini Ankara'daki komutanların, örneğin savunma Bakanı Fevzi Çakmak'ın, örneğin Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'in veya bir başka generalin, eğer hiçbiri olmuyorsa doğrudan Mustafa Kemal'in yapmasıydı. Üstelik Mustafa Kemal herhangi bir meclis başkanı da değil, aynı zamanda ciddi bir askerî tecrübeye sahip, pek çok başarısı olan bir generaldi. Esasen Meclis'teki beklenti de onun inisiyatif almasıydı; ama belli ki başarılamaması ihtimalinin sonuçları veya başka bir kaygıyla buna yanaşmıyordu. Böyle olunca tek imdat simidi olarak tekrar Ethem'e başvurulur. Bu ısrarlı istekler üzerine, Ehem Bey görüşmek için Ankara'ya gider. Karşılanması, herhangi bir komutan gibi değil, âdeta bir kurtarıcı gibi muhteşem olacaktır. Karşılayanlar arasında Mustafa Kemal de vardır:

> Eskişehir'den trene binerek Ankara'ya vardım. Orada başta M. Kemal Paşa olmak üzere mazhar olduğum karşılamalar ve orada kaldığım birkaç günlük müddet zarfında gördüğüm iltifatlar, denebilir ki haddinden kat kat üstündü. Ankara istasyonunda ve ayakta beni karşılayan bazı zevatla el sıkıştıktan sonra M. Kemal Paşa beni otomobiline aldı ve doğruca Ziraat Mektebi'ne gittik. Bu bina Genelkurmay ve Savunma Bakanlığı olarak kullanılıyordu. (Çerkes Ethem, 2008, s. 51)

Ethem Bey'in Ankara'ya gelişini Halide Edip şöyle anlatır:

> Ethem Ankara'ya silahlı kuvvetleriyle girdiği zaman halk sokakları doldurmuştu. Adamları arasında kadınlar da vardı. Dikkati çeken Ethem, büyük şevkle karşılandı. M. Kemal Paşa otomobilini ona verdi. Bu Ankara'da bulunan tek otomobildi. Ethem BMM'ne geldiği zaman coşkunlukla karşılandı. (Akt. Şener, 1994, s. 45)

Ethem Bey Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın özel konuğu olur. Fevzi Paşa ve İsmet Paşa ziyaretine gelirler. Aralarındaki o günkü durum ve özellikle Yozgat İsyanı tartışılır. İsmet Bey, Ankara iktidarı ve Yozgat İsyanı ile ilgili şu görüşleri öne sürer: "Bizim Yozgat dolaylarındaki ayaklanışı ne yazık ki kökünden söndürecek bir gücümüz kalmamıştır. Bu gerçeği, acı da olsa aramızda açığa vurmalıyız" (Akt. Şener, 1994, s. 45). Ethem Bey mevcut duruma karşı tepkisini, çok ağır ama teslim edilmeli ki çok gerçekçi şekilde belirtir:

> Hayret ediyorum ki Sivas'ta Heyet-i Temsiliye ve Ankara'da Büyük Millet Meclisi sıfatıyla kurulalı bir seneyi geçtiği halde bu müddet zarfında koca Anadolu'da millî harekete karşı neden esaslı bir hareket görülmedi. Ve niçin merkezinizi takviye etmediniz? Sonra en mühim ve esas olan cephelere ait şimdiye kadar en küçük bir yardımınıza tanık olmadık dersem[2] itiraf buyrulur zannederim. Nihayet bizleri düşman cephesinden ayrılmaya ve sırf gerilerde size düşen işlerle biz uğraşmaya mecbur bıraktınız. Şimdi görüyor ve siz de itiraf buyuruyorsunuz ki, Orta Anadolu'da ve bir köşede yabancılarla ve İstanbul Hükümeti ile irtibatı kalmayan Yozgat İsyanı'nı söndürmekten acizsiniz. Anladığım şudur ki başından beri hâlâ vaziyeti kavrayamadınız ya da şahsi ve daha ehemmiyetsiz şeylerle meşgul oluyorsunuz. Belki de Heyet-i Temsiliye ve Ankara Hükümeti namına yaptığınız tamimlerle, tebliğlerle, konferanslarla her şey olup bitiverecek sandınız ve aldandınız. Af

2 Kılıç Ali bu gerçekliğe rağmen, sıklıkla yaptığı tarih çarpıtıcılığı örneklerinden birini sergiler. Güya İsmet Bey, Ethem Bey kuvvetlerinin Meclis önünden geçişleri sırasında, "At benim, silah benim, kuvvet benim, yalnız kumanda benim değil" diyesiymiş! (*Kılıç Ali*,2010, , s. 136)

buyurunuz, bu serzenişten muradım, bu gafletlerin tekrarlanmamasıdır. (Çerkes Ethem, 2008, s. 54-55)

Gerçekten de Ethem Bey çok ağır, âdeta eşitleri, dahası altlarıyla konuşur gibi konuşur. Söyledikleri (veya söylediğini iddia ettikleri- ki Ethem'in çok rahatlıkla söyleyebileceği şeylerdir) doğru mudur? Buna rağmen Mustafa Kemal (hiç kuşkusuz ki bu pervazsız adamı tasfiye etmeye daha o zaman karar vermiştir, ama) onun ortaya koyacağı iradeye o sırada öyle muhtaçtır ki alttan alır; "Ethem Bey, bu isyanı da bastırabilirseniz, vatana tahmin ettiğinizden çok daha büyük bir hizmette bulunmuş olacaksınız" (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 459) der. Ethem Bey de, bu muhtaçlık hali karşısında dilini yumuşatır, ama koşul belirterek devam eder:

> Ben bu isyan meselesini de emriniz üzerine üzerime alıyorum. Ve sizleri bu dertten kurtaracağımı ümit ediyorum. Lakin ben bu vazifeyi yerine getirip geri dönünceye kadar Yunan cephesinin mesuliyetini üçünüzden biriniz kabul etmelisiniz. Şu şartla ki bizzat Salihli'de bulunmak ve Ali Fuat Paşa'ya tabi olmak üzere. Zira şu günlerde Yunan ordusu tarafından bir taarruz baş göstereceğini hissediyorum. (Çerkes Ethem, 2008, s. 55)

Ethem'in Ankara'da mebusların ve başkalarının ziyaret etmek istemeleri üzerine Mustafa Kemal, Ethem'i Meclis'e davet eder ve "Görüyorsunuz ya Ethem Bey, siz de siyasetin içine giriyorsunuz" diye şaka eder. Bu davete Ethem, "Aman Paşam, benim sivil elbisem ve kıyafetim yok, müsait değil" deyince, M. Kemal, "Millet Meclisi sizi kıyafetiniz içinde ve heybetinizle görsün, daha iyi" der (C. Kutay, Akt. Şener, 1994, s. 47).

Mustafa Kemal, Ethem Bey'e, "Sizden rica edeceğim. Meclis önünden düzgün bir yürüyüş yapınız. Atlılar tırısla geçsinler. Piyadeler yığın düzeninde olsun" der. Ethem Bey, Paşa'nın amacını anlamıştı. O Meclis'in morali düzeltmek, güçlendirmek istiyordu" (Dinamo, 2013, c. 4, s. 563).

> Piyade kıtalarının başında da yüksek bir ata binmiş olarak Ethem Bey görülünce on binlerce Ankaralı alkıştan caddeleri inletti.
> – Yaşa! Allah seni millete bağışlasın diye haykıran mebuslar... (Akt. Şener, 1994, s. 47).

Kemal Paşa onu başkanlık odasına götürür. Ankara'da bulunduğu sürece buranın emrinde olduğunu söyler. O günler Ankara'da sadece bir tane olan otomobilini Ethem Bey'in emrine verir. Ethem Bey kuvvetlerinin başında Yozgat'a Çapanoğullarını tepelemeye giderken de Mustafa Kemal ile birlikte kumandanlar ve mebuslar onu dış kapıya kadar uğurlarlar. (Akt. Şener, 1994, s. 47)

Ethem Bey, emri altındaki 70 subay, 2.100 piyade ve toplarla Yozgat'a gider.

> 23-24 Haziran 1920 gecesi Boğazlıyan'ı basan ayaklanmacılar oradaki müfrezeyi dağıtmışlardı. Amasya'da bulunan 5. Kafkas Tümeni Kumandanı Cemil Cahit Bey [Toydemir, daha sonra generalliğe yükseltilecektir] Ankara tarafından oraya gönderildiyse de ayaklanmacılar onu da perişan ettiler. (...) Toplarını, makineli tüfeklerini ayaklanmacılara kaptırmıştı. Yalnız silahlarını kaptırmakla kalmamış, askerlerini de kaptırmıştı. Ayaklanmacıların safları, dağılan nizami güçlerin askerleriyle beslenmişti. (Dinamo, 2013, c. 4, s. 579-578)

Ethem Bey Yozgat'a vardığında alacağı haberler hep kötüdür, isyancıların hâkimiyet alanı genişlemiştir. Kılıç Ali Bey kumandasında bulunan piyade taburu ile atlı kuvvetler de, dağılmıştır, Boğazlıyan'ı kaptırmıştır ama kendisi her nasılsa Kayseri'dedir! Kılıç Ali Bey, telgraf üzerinden Ethem'e şu bilgiyi verir:

> Efendim, müfrezenin ihaneti yüzünden Boğazlıyan'daki çatışma sırasında bozguna uğradım. Ancak birkaç arkadaşımla Kayseri'ye gelebildim. Gerek süvari müfrezem gerek bundan başka Boğazlıyan'da bulunan piyade taburu bütünüyle bozuldu. Bir bölümü asilere katıldı. Şimdi Boğazlıyan ayaklanıcıların eline düşmüş bulunuyor. (Dinamo, 2013, c. 4, s. 582)

Buna karşılık Ethem Bey, "Ben bu gibi rezaletlerden bıktım. Elinizdeki top tüfeklerle sopalı asileri silahlandırıyor şımartıyorsunuz. Size ne gibi

bir emir vereyim? Umudum iki gün içinde bölgede güvenliğin sağlanacağıdır. Bunun için doğruca Ankara'ya git"[3] der.

İsyan gerçekten de kısa bir zaman sonra bastırılır. Ethem, Mustafa Kemal'e, "BMM'nin ve zatıâlilerinin verdiği bu görevi yerine getirmiş olmaktan doğan sevincim sonsuzdur. Yönetimi mülki ve askerî makamlara bırakarak temel görevimin başına dönmek üzere Ankara üzerine yola çıktığımı belirtirim" der. Mustafa Kemal de, 28 Haziran tarihli, "Kuva-i Tedibiye Genel Komutanı Ethem Beyefendi'ye" başlıklı telgrafında, "Son Arapseyfi Boğazı'nda elde edilen kahredici zaferinizden dolayı bütün kalbimle zatıâlilerini ve kahraman savaş arkadaşlarını kutlarım" diyecektir. İlginçtir tam bu sırada Fevzi Paşa, aklı fikri Batı Cephesi'ndeki gelişmelerde olduğunu bildiği Ethem'e, tamamen yanıltıcı şu telgraf çeker:

> Şayan-ı şükran başarılarınız kutlarım. Cepheleri denetledim ve durumu yakından görüp gereken buyrukları verdikten sonra bugün Ankara'ya döndüm. Yunanlıların yakında saldırı ihtimali yoktur. Cephelerimiz ani olarak yapılacak bir taarruzu püskürtmeye yeterli durumdadır. Bundan dolayı gönül rahatlığıyla bastırmalarınızı sürdürebilirsiniz. (Çerkes Ethem, 2008, s. 60)

Ama Ethem işini sanılandan çok erken bitirmiştir, Ankara'ya gelmenin arifesindedir ve gelince gerçek durumu görecektir. Bunun üzerine İsmet Bey 3 Temmuz tarihli telgrafıyla, Ethem Bey'in korktuğu ve üstelik de uyardığı bir felaketi, "Yunanlıların ani saldırıya geçtiğini ve cephelerin bozulduğu" haberini verecekti. Tabii bu telgraf da gerçeği tam yansıtmıyor, çünkü söz konusu "ani saldırı" gerçekte daha Yozgat'a gittiği günlerde başlamıştır. Kendi öncelikleri için onu Yozgat'a gönderenler, cephesinin korunması için verdikleri taahhüdü yerine getirmemişlerdir. İlginçtir İsmet Bey, 3 Temmuz 1920 tarihli şifresinde de şunları yazar:

3 Akt. Dinamo, *Kutsal İsyan*, c.4, s. 583; Kılıç Ali ise bu karşılaşmayı, başka koşullarda divan-ı harplik olabilecek başarısızlığını gizleyerek, "benimle de kapışmak istemişti. (...) Ankara'ya geldikten sonra Mustafa Kemal'i bile asacağını söylemekten kaçınmamıştı" (Kılıç Ali, 2010, s. 136) şeklinde spekülatif aktarımlarla anacaktı. Söz konusu bu Kılıç Ali'yi, rejimin sonraki en muteber temsilcilerinden biri, İstiklal Mahkemelerinin süreğen yargıcı, süreğen milletvekili olarak göreceğiz.

> Tedip (Uslandırma) Kuvvetleri Genel Komutanı Ethem Beyefendi'ye. Yunan ordusunun ani saldırısı sonucu cephelerimizi bozmayı başararak ileri harekete geçtiğini bundan önceki şifrede bildirmiştim. Genelkurmay'a gelen son savaş raporlarına göre hiçbir tarafta ciddi direniş gösteremeyen düzenli ve milis birliklerimiz düşman ilerledikçe erimekte ve dağılmakta, savunmayı zayıf bulan düşman ordusu iki koldan ilerlemesini sürdürmektedir. Bir kolu Balıkesir'i, diğer kolu da Alaşehir ve civarını işgal etmiş bulunuyor. Eğer Yunanlılara herhangi bir yandan darbe indirmeyi başaramazsak durmadan ilerleyecekler. Millî kuvvetlerin can damarlarını teşkil eden önemli noktaları ellerine geçirecekler. (Akt. Aykol, 2011, s. 71-72)

Bunları yazan kim? Genelkurmay Başkanı, yani tam da bu işin öngörülmesi ve önlem alınmasından sorumlu olan şahıs! Peki, bu rapor kime? Rütbe bile verilmeyen, ama her sıkışıldığında "aman yetiş! denilen Ethem Bey'e bilgi notu. Peki ama daha önce verilmeyen bilgilerin şimdi böyle özenle verilmesi niye? Bu sorunun cevabı da, tıpkı onu Yozgat'a gönderme günlerindeki gereksinimle ilgili! Nitekim söz konusu telgraf şöyle devam ediyor: "Böyle bir direnişi, böyle önemli bir görevi üzerine alıp başarabilecek olan kuvvet, ancak sizin morali kırılmamış birliklerinizdir" (Akt. Aykol, 2011, s. 72).

Bu gelişme, Ethem Bey'in Yozgat görevini kabul etmek istememekte ne denli haklı olduğunu, giderken kendisine verilen, boşluğunu dolduracaklarına dair sözün tutulmadığını, üstelik zamanında bilgilendirilmediğini, daha önemlisi bir kez daha kanıtlanan öngörü ve becerisine rağmen onu üçlü karar mekanizmasının içine almayıp sadece sıkıştıklarında çağırdıklarını gösterir. Üstelik onu sadece "tedip" alanında tutma kararlılıkları, bu son talepte duvara çarpıyor; çünkü bu kez göreve çağırdıkları alan düzenli bir ordunun saldırısını göğüsleme göreviydi, yani "tedip" işi değil! Esasen çok iyi bilinmektedir ki onun ilk rüştünü ispatladığı alan da bir "tedip" işi değil, Yunan işgal güçlerinin durdurulmasıydı; dahası rüştünü geliştirdiği alan da herhangi bir yerel isyanın bastırılması değil, Osmanlı Generali Anzavur Ahmet kuvvetlerinin defaatle yenilmesiydi ve bütün bu işleri, Ankara'nın generalleri yetersiz kaldığı veya imtina ettikleri için üstlenmek zorunda kalmıştı.

Kısacası Ethem, Yozgat İsyanı'nı bastırarak Ankara'nın bu kez de doğusundan güvenliğini garanti etmeye çalışırken, Yunan ordusu (İsmet, Fevzi ve Mustafa Kemal'in tahmin edemedikleri ama Ethem'in ısrarla işaret ettiği) büyük saldırısını başlatacaktı. Yunan ordusu 22 Haziran 1920'de Milne Hattı'nı geçerek, 10 tümenlik bir kuvvet ve üç koldan "Yaz Taarruzu"nu başlatmıştı. Ethem Bey'in olmadığı ve açık ki Genelkurmay'ın da sorumluluğunu yapmadığı koşullardaki Yunan saldırısı öyle etkilidir ki, 22 Haziran 1920'de Akhisar'ı, 30 Haziran'da Balıkesir'i ve o hızla 2 Temmuz'da Bandırma'yı, 3 Temmuz'da Nazilli'yi, 8 Temmuz'da Bursa'yı, 12 Temmuz'da İznik'i ve peşi sıra 29 Ağustos'ta Uşak'ı alacaktı. Yunan ordusunun bu büyük yayılması, bir kez daha düzenli kuvvetlerin ve Genelkurmay ve Savunma Bakanlığı'nın başarısızlığını gösterirken, aynı zamanda planlama, öngörü, 10 tümenlik asker yığılımının fark edilememesi, öncelik, kuvvet kaydırma vb. açılardan ciddi bir Genelkurmay zafiyeti yaşandığını ortaya koyuyordu.

Bu durumda Genelkurmay Başkanı'nın, Savunma Bakanı ve onların üstündeki gerçek karar verici Mustafa Kemal'in hem niçin böyle zaaf sergilediğine ilişkin bir muhasebe hem de durumun ciddiyetine uygun bir karşı planlama için kapsamlı bir toplantı örgütlemesi ve tabii cepheye koşmaları gerekiyordu. Oysa İsmet Bey, durumun ciddiyetini telgrafla anlatıp, Ethem'in yetişip durumu düzeltmesini talep ediyordu.

Ancak Yozgat'tan geri döndüğünde, üstelik Yunan saldırısına karşı bir kez daha ona muhtaç oldukları ve bütün Ankara'nın onu coşkuyla beklediği bu kritik dönemeçte, ne Mustafa Kemal ne de Fevzi Çakmak onu karşılamaya gelecekti! Nitekim H. İ. Dinamo, bize bu ilginç durumu şöyle anımsatacaktır:

> İsmet Bey'den aldığı şifre üzerine müfrezesini alıp cepheye dönmek üzere Ankara'ya vardığında doğru BMM'ne götürüldü. Caddeler yine coşkun kalabalıklarla dolmuştu. Ethem Bey her derde deva bir yarı tanrı kahraman gibi eller üstündeydi. Yalnız havada garip bir koku vardı. Mustafa Kemal, Ethem Bey'in Ankara'ya yollanışını telefonla sorarak, bundan iki saat sonra, Yunan saldırısını önleyecek kimi çözümler bulmak üzere acilen Eskişehir'e yollanmıştı. Fevzi Paşa da meydanlarda yoktu. (Dinamo, 2013, c.4, s. 595)

Hemen belirtelim ki Dinamo'nun, "Yunan saldırısını önleyecek kimi çözümler bulmak üzere" iddiası durumu aydınlatmıyor. Çünkü birazdan göreceğiz gibi Mustafa Kemal, Yunan saldırısını püskürtmek için Ali Fuat'ın başkanlığında yapılacak savaş planlaması toplantısında da olmayacak, bu hem kucaklaşma ve teşekkür hem de Yunan saldırısına karşı önlem gereklerinin örtüştüğü dönemeçte Ethem ile yüz yüze gelmekten kaçınacaktı. Tabii bu garip durumun, birdenbire önem kazanıveren iç politik nedenleri vardı. Bunlardan birincisi, kuşkusuz Ethem Bey'in hızla büyüyen popülaritesinin neden olduğu gerilim hattıydı. Bu katlanılamaz popülarite, toplum nezdinde artan prestijiyle ters orantılı olarak Ethem'in bir rakip olarak kodlanmasını getirecek ve tasfiyesine giden sürecin asli nedenini oluşturacaktı. Ancak resmî tarih yazımı bunu teslim etmek yerine, bu dönemde başlayıp kangrenleşen gerilimi, Yozgat İsyanı'nda sorumluluğu saptanan Ankara Valisi'nin Divan-ı Harb'e çağrılması, ama Mustafa Kemal'in onu vermemesi üzerinden anlamlandırmayı tercih edecektir. Ethem Bey'in bunun üzerine, "bir mebus heyeti önünde", "Ankara'ya gelirsem, BMM Reisi'ni Meclis'in önünde asacağım" dediği iddia edilecek ve tabii bu kanıtı olmayan iddia üzerinden, Ethem'in "çeteci kimliği", "yasa tanımazlığı", "şımarıklığı" üzerinden tasfiye sürecine geçiş yapılacaktı. Ama şimdilik henüz ona Yunan cephesinde ihtiyaçları vardı!

Bugün bile özellikle tekrarlanmasından fayda umulan bu iddiayla, yaşanan gerilimde Mustafa Kemal'den yana bir denge üretilmeye çalışılıyor. Örneğin H. İ. Dinamo bile, çok kıymetli bir belgeler derlemesi olan kitabında, bu durumu hem sosyalist hem de Kemalist hassasiyetle dengelemeye çalışıp, "Ethem'in Meclis'in önünde asacağını söylediği devrim başkanını elbette karşısında boynunu ilmiğe uzatmış bulmayacaktı" (Dinamo, 2013, c. 4, s. 595) diyecekti. Oysa bu kullanışlı tevatürün asılsızlığını yine kendisi ayrıntılandıracaktı:

> Reşit Bey kardeşine sorar: "Sen Mustafa Kemal Paşa'yı Meclis önünde asacağım" dedin mi?
> "Hiçbir vakit düşünemeyeceğim böyle bir şeyi nasıl söylerim?" diyeceği sırada Reşit, "Bunu Yozgat Mebusları duymuş" diye üsteleyince, Ethem Bey "şaşkınlık içinde" Reşit'e şöyle anlatır:
> "Tevfik Ağabeyim, Yozgat ayaklanışının bastırılması sonrasında mahkemece ifadesine başvurulmak üzere Yahya Galip Bey'in

getirilmesinin gerekli olduğunu söyledi. Yozgat'tan kimi kişiler, ayaklanışı vaktiyle haber verdiklerini ve bir liste ile kışkırtıcıların adlarını Yahya Galip'e gönderdiklerini ileri sürmüşler. Oysa görünürde bu kişiler ayaklanışın içindeydiler ve cezalandırılmaları gerekiyordu. Ben de 'Araştırma için gerekli ne yapılacaksa yaparsınız' dedim. Başka hiçbir şeyden haberim yok". (Dinamo, 2013, c. 5, s. 50-51)

Ethem, bu spekülasyondan yana rahatsızlığını, daha sonra doğrudan Mustafa Kemal'e de belirtecektir:

> Demek ki Paşam, ben sizin için böyle bir söz söylemişim. Ben sizi "Meclis'in önünde asacağım!" demişim. Bunu kime söylemişim? Hangi namuslu insansa bunu duyan, gelsin burada yinelesin. Duyanlar içinde Yozgat mebusları da varmış. (...) Sizin için dediğim darağacına kendimi çektireyim. (Dinamo, 2013, c.5, s. 56)
> – Evet Ethem Bey, bunları sizin söylediğinizi bana anlattılar. Hatta direttiler. Ne var ki ben buna inanmadım. İnanmadığımın en büyük kanıtı da, size ne o zaman ne de sonra sözünü ettim. (Dinamo, 2013, c. 5, s. 57)

Bununla birlikte Yahya Galip soruşturulması üzerinden resmî tarih yazımında da çokça konu edilecek bir gerilim yaşanacaktır. Yozgat Divan-ı Harp Mahkemesi, Ankara Valisi Yahya Galip'in de Yozgat İsyanı'ndan sorumlu olduğu bilgisine ulaşarak, sorguya çekilmek üzere Yozgat'a gönderilmesini isterken Mustafa Kemal, bunu engeller. Nitekim Ethem Bey'e verdiği cevapta, telgrafı üzerine "Yahya Galip Bey'in vazifesine son verildiğini, ancak kendisinin yol zorluklarına dayanamayacak kadar hasta olduğunun doktor raporu ile anlaşıldığından gönderilemeyeceğini" (Şener, 1994, s. 50) bildirir. Tabii Yahya Galip hasta falan değildir, ama Mustafa Kemal yargılamanın sonucundan emin olmadığından veya daha kuvvetle muhtemel bu girişimi, "Ankara'daki hükümet üzerinde nüfuz denemesi" olarak yorumladığından özellikle göndermez.

Açık ki yapılması gereken şey, söz konusu kaygılar belirtilerek de olsa Yahya Galip'in gönderilmesiydi. Ama buna rağmen sorun Ethem tarafından da büyütülmez. Nitekim Mustafa Kemal'in, abisi Reşit Beyi devreye

sokmasıyla sorun çözülür ve üyeleri arasında küçük kardeş Tevfik Bey'in de olduğu Yozgat Divan-ı Harp de (değil mi ki isyan bastırılmıştı ve lider de Vali arkadaşından yana hassasiyet göstermişti), bu ısrarından vazgeçer.

Ama buna rağmen dönüp *Nutuk*'a baktığımızda, bu dönemin anlatısında, Yozgat İsyanı'nın bastırılmasıyla yaşanması beklenen olağanüstü sevinci de, keza o dönmede olağanüstü önemli olan Yunan ilerlemesinin neden olduğu yıkım ve kaygıyı da göremeyeceğiz. Aksine *Nutuk*'ta, Mustafa Kemal tarafından kollanan Ankara Valisi Yahya Galip özgülünde yaşanan sorun ve Ethem Bey'in ne denli zararlı ve sorunlu bir kişi olduğunu ispatlama kaygılarının öne çıkarıldığı görülür. Yani millî kaygı ve gelişmelerin değil, keza mevcut yasaların gereği de değil, sadece rakip olarak kodlananın tasfiyesinde ne kadar haklı olunduğunu ispatlama telaşı öne geçer.

Nitekim *Nutuk*'ta Mustafa Kemal, Yahya Galip için şöyle bir savunma hattı kuracaktı: "Yozgat'a gönderilmesini istediği Ankara Valisi millî teşebbüslerde bulunmuş, fevkalade hizmet ve fedakârlıklar göstermiş ve göstermekte olan" bir şahıstı. "Kendisi bizce takdir olunmuş idi... işte böyle birini kendilerine, idam sehpasına vermeye mecbur ederek en büyük nüfuzunu kazanmış olabileceğini düşünmüştü. Tabii Yahya Beyi veremezdik, vermedik" (Şener, 1994, s. 51).

Yahya Galip'in hangi "millî teşebbüslerde bulunduğu", hangi "fevkalade hizmet ve fedakârlıklar gösterdiği" ispata muhtaç; ama Ethem Bey'in bu dönemde nasıl olağanüstü hizmet ve fedakârlıklar gösterdiği, Meclis'i ve Ankara'yı nasıl ölümcül risklerden kurtardığı ispata muhtaç değil.

Bu durumda Millî Mücadele'yi önceleyen bir liderden, elbette ki keyfî yargılama söz konusuysa ona prim vermeyen, ama en azından bu denli kritik bir rol oynamış savaş arkadaşına ve daha da önemlisi Divan-ı Harp Mahkemesi'ne saygılı olan, yüzleşip dinleyen, araya denetleyici ve sorun çözücü aktörleri koyan bir davranış beklenir değil mi? Üstelik eğer Yahya Galip'in istenmesinde yasadışı bir iş varsa, onun Yozgat'a gönderilmemesine, "Kendisi bizce takdir olunmuş idi, veremezdik, vermedik" gibi öznel bir gerekçeden daha ötesinin, olgusal gerekçelerin belirtilmesi gerekirdi. Ama belli ki bu işten, Ethem'in "en büyük nüfuzunu kazanmış olabileceği" düşünülmüş ve işte tam da bunu engellemek üzere, sanki Yahya Galip "idam sehpasına çıkarılacakmış da engellenmiş" mizanseni üretilmiştir. Ethem ise *Anıları*'nda ise şöyle yazar:

> Hakikaten M. Kemal Paşa, bir iyi niyetle de olsa, Yozgat İsyanı'nın büyümesine sebep olmuş, bunun yaratıcısı kendisi bulunmuş Yahya Galip için bir doktor raporu tanzim ettirmesi de telaş ve heyecanından idi, bunda da pek haksız değildi. (Şener, 1994, s. 51)

Bu sürecin iki kritik aktörü arasındaki belirginleşen ve açık ki lider tarafından gün günden kasılarak çözümsüzlüğe sokulan gerilimin gerçek nedenini, güç ve psikolojik dengelerin değişiminde aramak daha gerçekçi olacaktır. Nitekim Ankara halkı ve Meclis tarafından büyük bir sevinçle karşılanan Yozgat başarısı, olması gerekenin aksine Ankara'da kurulu iktidar için kaygı nedenine dönüşecekti. Bu kaygı Rahmi Apak'ın satırlarına şöyle yansır:

> Ethem ve kardeşleri, Yozgat İsyanı'nı bastırdıktan sonra kuvvetleriyle birlikte Ankara üzerinden geriye döndükleri zaman, Ankara'da kendilerine yapılan gösterilerle Anadolu'nun başkentinde dahi biricik güç, şeref ve iktidar sahibi adamlar olduklarını gördüler... Ethem ve kardeşleri kendilerini Millî İhtilalin efendisi saymakla haklı görüyorlardı... Düşüncelerine göre, bütün millî Anadolu varlığı Meclis ve hükümet onların tüfeklerinin kuvvetiyle yaşıyordu. (Akt. Şener, 1994, s. 53)

Teslim etmeliyiz ki kardeşler böyle düşünmeyi hak etmişlerdi, ama böyle düşündüklerine ilişkin somut bir kanıt yoktu. Üstelik Ethem'in, buradaki iddianın aksine eskisi gibi mütevazı ve herhangi bir talepte bulunmaktan uzak davranmaya devam ettiğini görüyoruz. Nitekim memleketin, İsmet Bey'in ifadesiyle tek "morali kırılmamış müfrezelerin" komutanı olmalarına ve açık ki Ankara'nın güvenle işini devam ettirebilmesini bir kez daha sağlamış, dolayısıyla "Millî İhtilalin efendisi saymak hakkını" pekâlâ elde etmiş olmalarına rağmen, iktidar ilişkilerini değiştirmek üzere en küçük bir girişimde bulunmamışlar, öncesinde olduğu gibi işlerinin başına dönmüşlerdi.

C. Şener, Ethem'in *Anıları*'nda geçen, "İsteseydim her şeyi ele geçirirdim. Buna kim engel olabilirdi?" belirlemesini, Ethem Bey'in, "Ankara'ya gelirsem, BMM Reisi'ni Meclis'in önünde asacağım" iddiasını "doğrulayan" bir kanıt sayar (Şener, 1994, s. 53). Oysa tam tersine bu vurgu, her

şeye hâkim olabilecek gücüne ve o dönemki sistemin meşru mahkeme kararının keyfî olarak engellenmesine rağmen, bunu sorun yapmayan bir davranışın yansımasıdır.

Ethem Bey, Yozgat sonrası konumunu sistem içi güç devşirmek için değil, aksine bir felakete dönüştürülen cephedeki sorunu çözmek için kullanan sorumlu bir kişilik sergiler. Öyle ki Meclis'teki çoğunluk desteğiyle neredeyse mutlaklaşan gücünü, bırakın iktidara el koymayı, ortak olmak için bile kullanmaz. Nitekim Ankara'da kalmayacak, vekil olmaya çalışmayacak, rütbe talebinde bulunmayacak, rütbe verilmemesi ve törenle karşılanmamasını sorun yapmayacak, eski köylü önderi mütevazılığı ile doğrudan cepheye, yani kendisi Yozgat'ta uğraştırılırken, gerçekleşen büyük Yunan ilerlemesini durdurmak üzere koşturacaktır. Oysa açık ki, binlerce askerîn ölümü ve geri alınması için daha binlercesinin ölüme sürüleceği böylesi büyük bir (üstelik kendisinin önceden uyarmış olmasına rağmen gerçekleşen) alan kaybı, Genelkurmay ve düzenli kuvvet komutanlarının başarısızlığı yüzünden gerçekleşmişti ve açık ki hesap vermeyi, görev değişikliğine gitmeyi, en azından Savunma Bakanı ile Genelkurmay Başkanı'nın görevden alınmasını gerektiren bir durum söz konusuydu.

Kemalist kimliği belirgin bir yazar olan Cemal Şener'den olduğu için, Yahya Galip görüntüsü arkasındaki gerilim ve ayrışmanın gerçek nedenine dair analizini gönül rahatlığıyla aktarabilirim:

> Yozgat İsyanı'nın bastırılması hem de rekor denecek bir süratle bastırılması, Çerkes Ethem'i, M. Kemal'in gözünde hiçbir zaman istemeyeceği kadar büyütmüştü. Mustafa Kemal'i de Ethem'in gözünde, sonucu tehlikeli olabilecek kadar küçültmüştü. M. Kemal sadece siyasal bir güçtü. Askerî güç tamamen Çerkes Ethem'in arkasındaydı. Yahya Galip meselesi salt bir Divan-ı Harp meselesi değil, aslında iktidar kavgasının bir başlangıç noktasıydı. (Şener, 1994, s. 52)

Gerçekten de durum buydu ve bu durumun, sonrası için tehlike çanı çaldırması kaçınılmazdı. Ancak C. Şener, Mustafa Kemal'in Ethem Bey'e ilişkin tasfiye planı hazırlamaya başladığı gerçeğini dengelemek için, Ethem Bey'in de Mustafa Kemal'e ilişkin aynı şeyi düşündüğünü iddia

ediyor. Nitekim Mustafa Kemal'in, "kendisini de hedef alacaklarını kestirebiliyordu" der; ancak bu yargısının, önceki arka plan bilgisinden farklı herhangi bir kanıtı yoktu ve sonrasında da olmayacaktı.

Ama görüp göreceğimiz gibi her şeyi yalnızca kendisi yönetmek isteyen Mustafa Kemal'in, böylesine sınırsız bir prestij ve etkinlik elde eden Ethem'e tahammül edebilmesi imkânsızdı. Nitekim onun Ethem'i katılması gereken karar süreçlerinden dışlama, rütbe verdirtmeme, önerilerini dikkate almama, etrafını boşaltma, onu tasfiyeye teşne komutanlarla kuşatma ve son olarak da tasfiye eylemlerini olgular eşliğinde izleyebileceğiz. Yozgat sonrası süreçte başlayan bu gerilimli satranç, o sırada büyük güç ve prestij sahibi olmasına rağmen bir duygu adamı olan Ethem'in değil, her adımını, onlarca hamle sonrasını incelikle planlayarak atan ve gelişkin bir vizyona sahip Mustafa Kemal'in galibiyetiyle sonuçlanacaktı.

Artık hükmü kesilmiş bir rakip durumundadır Ethem, ancak o denli büyük bir prestijle Ankara'ya dönmüştür ki ona ilk anda sadece saygı gösterilmek zorunda kalınır. Ama veriler onun etki alanının kırılması planlamasının tam da bu dönemde yapılmaya başlandığını, nitekim Kuvayı Seyyare'nin kayıtsız şartsız dağıtılması dayatmasıyla şekillenen düzenli orduya geçiş kararının da işte bu amaçla gündemleştirilmeye başlandığı görülür. Ancak o sırada ona olan kritik ihtiyacın zirvesindedir. Nitekim tam da bu dönemeçte düzenli ordu, bizzat Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'in diliyle, "hiçbir yanda dişe dokunur direnç gösterememekte (...) düşman ilerledikçe erimektedir" felaketinin yaşandığı, "Yunanlılara herhangi bir yandan bir vuruş indirmeyi (...) başarabilecek olan güç, ancak sizin morali kırılmamış müfrezelerinizdir" (Akt. Dinamo, 2013, c. 4, s. 594) denilmek zorunda kalınan bir dönem yaşandığından bu yönelim ötelenmiştir.

Açık ki bu denli büyük askerî başarılarıyla Ethem Bey'in, üstelik Yunan saldırısı karşısında kendisine yeniden kritik anlamda ihtiyaç duyulan koşullarda artık karar süreçlerine katılması gerekiyordu. O ana kadarki süreçte, savaşın ihtiyaçlarına karşı başarısızlık ve etkisizlikle belirlenmiş düzenli ordu kadroları, hem milletvekili hem de savaş planlamasına katılır durumdadır. Ethem Bey ise, hiçbir şey konumunda tutulmaz, rütbelendirilmez, politik konum olarak da yetkilendirilmez ve bu durum, gerek mantık yürütmelerde gerekse de tarih yazımlarında sanki olağanmış gibi gösterilmeye çalışılır.

Üstelik o da, bu açık hak ihlali karşısında olağanüstü bir mütevazılık sergiler, herhangi bir konum talep etmez. Oysa o ana kadarki bütün savaşları, her biri ayrı ayrı rütbe ve madalya almasını zorunlu kılan bir dizi askerî zafer o kazanmıştır. Birbirlerine rütbe ve madalya vermekte pek cömert davranan düzenli orduların bütününde gördüğümüz refleks burada da karşımıza çıkıyor ve bu aşağıdan gelen bu adama sadece teşekkür ediliyor, hakkından gelemedikleri her yeni başarısızlıkta onu tekrar yardıma çağırıyor, ama aralarına dâhil etmemekte mutabakat sergiliyorlardı.

Üstelik bu sadece basit bir vefa ve adalet sorunu değil, aynı zamanda savaşın ve ülkenin çıkarlarının da zorunlu gereğiydi. Çünkü Ethem, saltanatın ezme harekâtlarını ve Yunan ilerlemesini durdurmuş olmakla, sadece onların başaramadığı işi başarıp Meclis'in güvenlik ve istikrar kazanmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda İstanbul ve uluslararası düzlemde Ankara Meclisi'nin dikkate alınmak zorunda bırakılmasını sağlamıştı. Bütün bunlar Ethem Bey'e hakkını teslim etmeyi gerektirirken, tersine (Ali Fuat ve Kâzım Orbay gibi birkaçı hariç) ona yönelik tahammülsüzlüğü artıyordu.

Öyle ki düzenli ordu subaylarının çoğu onun bu yükselişini hazmedemez, "jandarma çavuşu" diye küçümserler. Fahrettin Altay'ın, "Bir jandarma çavuşluğundan yetişen bu adamın bizlere karşı aldığı durumu düzeltmesine delalet buyurulması yerinde olacaktır" demesine karşılık, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa, Ethem Bey'i savunmak gereği duyacaktır: "Hürmetkâr olması tabiidir amma, Jandarma çavuşluğu çok eskidir, şimdi büyümüş ve millî kumandan olmuştur. Ona da hakkını vermeliyiz" (Akt. Efe, 2007, s. 113).

Tabii Fahrettin Altay bu durmadan hiç hoşlanmayacak, "jandarma çavuşunun" albaylarla, generallerle kıyaslanmasına itirazını, "Biz de bir taş parçası gibi durmadık. Bu sebeple aramızdaki nispet (rütbe farkı kastediliyor) değişmemiştir" diyerek rütbe yarıştırmayı sürdürür. Durumu hakşinaslıkla bakabilen ama karşısındaki albayı da kırmak istemeyen farkıyla Ali Fuat Paşa, "merak etmeyin her şey düzelecektir" diyerek (Akt. Ahmet Efe, 2007, s. 113) Fahrettin Bey'i idare etmeye çalışır. Ama tabii bu dayatmadan kazanan, Millî Mücadele'nin çıkarları değil F. Altay'ın rütbe üstenciliği olacaktır. Nitekim "birkaç saat sonra aldığı emir üzerine Ankara'ya giden Ali Fuat Paşa, bir daha da cephesine geri dönemeyecektir; Ethem'e karşı operasyonun ilk adımı olarak Moskova'ya gönderilecektir.

Ancak onun (Ali Fuat'tan) tecrit, (İsmet ve Refet Beylerle) kuşatılma operasyonlarına başlanmadan önce, Yunan taarruzunun neden olduğu dağılma halini durdurabilmek için ondan bir kez daha yardım istenecektir. "Jandarma çavuşu", "tedip komutanı" vb. nitelemelerle küçümsenen Ethem Bey, bir kez daha düzenli ordu güçlerinin yaşadığı dağılmayı durdurmak üzere Ankara'dan hızla Eskişehir'e yönelir. Durum kritiktir ve İnönü'de, Ali Fuat Paşa'nın başkanlığında bir savaş divanı kurularak, düşmanın Afyon, Kütahya ve Eskişehir'i de ele geçirip Kuvayı Milliye'nin belini kırmasının nasıl engellenebileceği karara bağlanacaktır.

İlk defa böylesi kritik bir karar toplantısındadır, ama ilginçtir Mustafa Kemal yoktur! Ethem Bey, "Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerinden yararlanamıyoruz, nerededir?" şeklinde ironik sorusunu sormaktan geri durmaz. Ali Fuat Paşa, "O oyunu bize bırakarak iki saat önce Afyon'a gitti. Biz şimdi durumu ve ne yapacağımızı inceleyelim" (Dinamo, 2013, c. 5, s. 33) diye geçiştirir. Yapılan karşı planlama ilginçtir, çünkü asıl yük yine Ethem tarafından yüklenilir. İki general, düzenli ordularıyla yanlardan savunma görevi alırken merkezden saldırı sorumluluğu "jandarma çavuşu"na yüklenir. "Ali Fuat Paşa Eskişehir'e ilerlemek isteyecek düşmana karşı İnönü'de, Mustafa Kemal Paşa Fahrettin Altay yerine Afyon'u savunma sorumluluğunu üstlenecek, Ethem ise ortadan, Demirci yönünde ilerleyen düşman koluna karşı saldırıya geçecekti" (Dinamo, 2013, c. 5, s. 35).

Sonradan İstiklal Mahkemesi tarafından punduna getirilip asılacak olan Bolşevik Tabur Komutanı Yüzbaşı İsmail Hakkı, Kütahya çevresinden gönüllü toplarken, "hain" ilan edilecek olan Ethem de, savaşma sözü karşılığında hapishaneden saldırdığı gönüllülerle kuvvetlerini güçlendirerek Yunan saldırısına karşı ilerler. Bu arada Simav Ayaklanması'nı ezer ve oradan da ek güçler devşirerek Demirci üzerinde iki gün süren boğazlaşma sonucunda Yunan kuvvetlerini dağıtır. Henüz zaferin kazanılmadığı saatlerde, 13 Temmuz'da Afyon Telgrafhanesi'nden Mustafa Kemal'in şu telgrafı gelir:

> Ethem Beyefendi'ye. Gözü daima ilerde olan saldırgan düşman birliklerinin yoğunluğu oranında buralarda güç bulamadım. Elden geldiği kadar takviye ettirdiğim Aşir Bey Tümeni son bir çabayla Uşak önünde savunma halindedir. Tüm dikkatler ve umut

> deneyimli müfrezelerinizin atılışlarının sonucuna çevrilmiştir. İstenen topçu cephanesi size süratle ulaştırılmak üzere yola çıkarılmıştır. (Akt. Aykol, 2011, s. 81)

14 Temmuz'da gün boyu süren çarpışmalarda Demirci, Kuvayı Seyyare'nin eline geçerken Yunan ordusunun Afyon ve Eskişehir hattını ele geçirmek üzere başlattığı Büyük Yaz Taarruzu da kırılır. Türk düzenli ordusunun generalleri yanlardan savunma görevi üstlenirken Kuvayı Seyyare Yunan düzenli ordusunun saldırısını kırar. Aynı gün güneş batarken Mustafa Kemal gönderdiği telgrafta şöyle der:

> Demirci'yi geri alan kahraman müfrezelerinizin aralıksız kahramanca hücumlarıyla bozulan, askerce durumlarını düzeltme derdine düşen Yunan Ordusunun ileri hareketinin durduğu ve gevşediği anlaşılmaktadır. (...) Yardımınıza bir askerî birliğin gönderilmesini Uşak civarındaki tümen komutanına emrettim. Benim Ankara'ya dönmem gerekiyor. Nedenini açıklamak şifre ile dahi doğru değildir. Bu hususta sözlü bilgi vermek üzere Tevfik Rüştü Bey ile Hüsrev Sami Bey şimdi hareket ettiler. Gözlerinizden öper, başarılarınızı kutlarım. (Akt. Aykol, 2011, s. 82)

Ancak bu arada Uşak şehrinin Fahrettin Bey tarafından boşaltıldığı bilgisi gelir ki bu Ethem Bey'in olası çekilme olasılığı için büyük risk oluşturur. Bu durumda Mustafa Kemal'in Ankara'ya gitmiş olması da durumu daha ciddi kılıyordu. Tevfik Rüştü ve Hüsrev Sami'nin açıkladığı gitme gerekçesi de şuymuş:

> Ankara'da Millet Meclisi üyeleri arasında Yunan taarruzunu durdurmaya cephelerde olanak kalmadığı şeklinde olumsuz propaganda almış yürümüş. Bu arada Çerkes'in savaşta yaralandığı da iddia ediliyormuş. Mustafa Kemal Paşa işte bu konularda gerekli açıklamayı yapmak ve heyecanı yatıştırmak için acele Ankara'ya dönmeye mecbur kalmış. (Aykol, 2011, s. 87)

Mustafa Kemal'in Meclis kürsüsünden yaptığı açıklama gazetelerde yayımlanır:

> Savaş durumu her tarafta lehimize döndü. Yunan saldırısı durduruldu ve kırıldı. Bu hususta Ethem Bey güçlerinin özverisi cidden büyüktür. Ethem Bey gayet ustaca yaptığı bir plan ve manevra ile Demirci civarına yığılan düşman alaylarına karşı kahredici bir darbe daha indirmiştir. Hatta bugün güçlerimiz Demirci'nin güneyinde savaş durumunda ve saldırı halindedir. (Akt. Aykol, 2011, s. 87)

Dengeler değişmiştir; Ankara rahatlamış, Yunan ordusunun alan hâkimiyeti ve morali bozulmuştur. Ancak bundan sonraki süreçte Mustafa Kemal'in Ethem'le teması en az hattına çekilecek, kazandığı zaferlerle "büyüyüp millî kumandan" olduğu gerçeğine uygun olmayan bir dışlama haline geçilecektir. Hele ki Gediz Savaşı sonrasında Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya yollanması akabinde İsmet Bey üzerinden ve kuşatma hali başlayacaktır. Ona karar süreçlerindeki hakkını veremeyenler, ülkeyi de, giderek farklı renkleriyle ve farklı ekonomik ve siyasal program sahiplerinin dengelemesiyle demokratikleşebilme imkânına da kapı kapatan bir hatta geçecektir. Tabii ona hakkını vermek demek, Ethem Bey'in bu sırada belirginleşmeye başlayan sola yönelimi bağlamında, aynı zamanda tüm alttakilere, kimsesizlere de hakkını verme zorunluluğu demekti. Sadece bu da değil; ona hakkını vermek, onun başarılarıyla özgüven kazanmaya başlayan Çerkes millî kimliğine de hakkını vermek, dolayısıyla çok kimlikli bir rejim imkânının güçlenmesi demekti. Diğer yandan onun askerî başarılarıyla sağladığı dengeleme, Meclis'in de egemenlik hakkını kullanma özgüveninin artıran bir işlev görüyordu. Bütün bunların sonucu ise, siyaset ve ülkenin, emir komuta zinciriyle değil, halkın değiştirebilme imkânlarına açık, dolayısıyla gerçek bir cumhuriyete yönelebilmesi imkânı demek olacaktı.

Oysa İttihatçı paşalar geleneği için bunlar kâbus gibi bir şeydi. Onlar içlerinden birinin ordu hiyerarşisindeki gibi başa geçtiği bir yönetim geleneğini temsil ediyorlardı ve o birisi de, Ali Fuat, Kâzım, Rauf, Refet, Dr. Adnan, mücadeleye sonradan katılan İsmet ve Fevzi Paşaların da mutabakatıyla zaten Mustafa Kemal olarak belirlenmişti. Oysa bu aşağıdan gelen köylü önderinin yıldızı birden bire öyle bir parlamaya başlamıştı ki, (kendisinin bu yönde en küçük bir çabası olmamasına karşın) yukarıdan belirlenmiş bu hiyerarşiyi seçeneksiz olmaktan çıkarıyor, kriz zamanları için BMM'nin önüne ciddi bir seçenek çıkarıyordu.

İşte tam bu sırada Ethem Bey, bu tasfiye arayışlarını daha da zorunlu kılan bir yönelime girmiş, komünistlerle yakınlaşmaya, onlara destek vermeye ve komünizmi benimsemeye başlamıştı. Öyle ki *Açıkgöz* gazetesi muhabirinin kendisiyle yaptığı mülakatta Ethem'i, "Evet, Bolşevizm cihanı istila edecektir. Biz onu layık olduğu hisle karşılayıp kabul edersek, memleket herhalde mesut olacaktır. Emin olunuz. Bolşevizm hali hazırda içinde yüzdüğümüz felaketten ziyade istikbalimiz için daha verimli ve daha faydalı olacaktır. Şimdi memleketi kurtaracak, istikbalde hayat ve saadet-i beşeriyeti temin edecek" diyebildiğini, yani Bolşevizm'den yana saf tutup, umut üretmeye başladığını göreceğiz. Tabii yaşanan anın önceliğini de unutmaz; nitekim, "Bolşevikliği ilan etmezden evvel, bu masum millete, hain ve katil düşmanımız Yunan'la nihayete kadar mücadele esasını kabul ettirmeli, sonra hemen ilan etmeli fikrindeyim..." (Akal, 2012, s. 347) diyecektir.

Açıkgöz gazetesi muhabirinin, "Bolşevikliğin memleket ve milletimiz için kurtuluş çaresi olarak mı kabul buyuruyorsunuz?" sorusunu da "Şüphesiz. Bolşeviklik yegâne kurtuluş çaresi ve kurtuluşumuz olacaktır. Yine tekrar ederim ki yalnız ilanı kâfi değildir" diyecektir.[4]

Ethem'in bu sola yönelimi, kendisini sadece moral ve askerî bir alternatif olmakla bırakmaz, aynı zamanda İttihatçı modernleşme güçleri olan asker sivil bürokratlar ile eşraf ve toprak ağaları egemenliğine karşı sol

4 Emel Akal, burada araya girip "aklı fikri savaştadır" ifadesiyle onu küçümser. Oysa zaman, aklı fikri savaşta olunmayı gerektiren bir zamandı. Akal bu kadarla kalmaz, "Ethem'in siyasetle de Bolşevizm'le de pek de yakın olmadığı anlaşılmaktadır" diyerek Ethem'in tarihsel önemdeki bu dönüşümünü, nedense itibarsızlaştırmaya çalışır. Muhabirin ondan zorla Bolşeviklik itirafı ürettirmeye çalıştığını ispatlamaya uğraşır. Kuşkusuz onun Bolşevizm'le ilişkisi bir entelektüelin ilişkisi değildir, ama bir entelektüelin yapacağı etkiden çok daha kapsamlı bir etki yarattığı da ortadadır. Nitekim Mustafa Kemal, sınıf refleksiyle, onun komünist yönelimini sorgulamak gibi garip işlerle uğraşmak yerine ciddiye alır ve elindeki *Yeni Dünya* gazetesini ele geçirmek üzere ona, "Muhterem yoldaş", "Üçüncü Enternasyonal'e bağlı olarak Ankara'da bir genel merkez kurduk" diye en etkili olacak yerden seslenir. Bu dönüşümünün, güç dengelerini değiştiren dalga etkisi hemen görülür, önceden duyulmayan beka kaygısına girilir; öyle ki zaten hazmedilemeyen popülaritesine ek bir de Bolşevizm'e yönelimi üzerine Ethem'in tasfiyesi, Yunan işgalinden daha öncelikli sorun haline getirilir. Dahası Sovyetler Birliği ile ilişkilere dayanak olur diye kuruluşuna bizzat katılınmış Yeşilordu ve Halk Zümresi gibi kurumların da tasfiyesine yönelir Mustafa Kemal; çünkü Ethem'in sola yöneliminin, hem bu kuruluşları iktidarın aparatı olmaktan çıkarmaya başladığını, hem de sol harekete güç ve moral sağlayan bir etki yaptığını görür. Egemenlerin gördüğü bu gerçekliği değerlendirememek ise, Ethem'e kulp bulacağım diye, Kuvayı Seyyare ile birlikte komünistlerin de tasfiyene su taşıtır.

bir seçeneğin de fiilî bir güce dönüşmeye başlamasını sağlar. Bu ise o ana kadar Sovyetler Birliği'nden gelen yardımların yüzü suyu hürmetine rıza gösterilen komünistlerin, Millî Mücadele'nin o ana kadarki güç dengelerinde tahammül edilemez bir etkinlik sağlamaya başlamalarına yol açar; bu da Ethem'in ve komünistlerin tasfiyesi yönelimini daha da kritik hale getirir. Kuşkusuz ne Ethem Beyin ne de komünistlerin Mustafa Kemal'e başkaldırmak gibi bir yönelimi vardı. Aksine yaptıkları şey, bir yandan kendi etkinlik alanlarını genişletmeye çalışırken diğer yandan da Millî Mücadele'nin savunuculuğu çizgisini samimiyetle sürdürmekti.

Bu dönemdeki koşullar, sol hareketin kitleselleşmesi için olabildiğine uygundur. Nitekim Sovyetler Birliği'nden destek için yol verilen Yeşilordu ve Halk Zümresi'nin kısa zamanda sağladığı beklenmeyen etkinlik, keza tüm engellemelere karşın Nazım Bey'in Meclis çoğunluğunca İçişleri bakanı seçilmesi, aynı sırada bir dizi yerde komünist örgütlenmeler oluşması ve Eylül ayında Bakü'de TKP'nin kurulup Türkiye'ye gelme kararı alması koşullarında, dönemin en etkin askerî ve moral gücü olan Ethem Bey'in Bolşevizm'i benimsediğini söylemesi, tasarlanan rejim üzerinde dayanılmaz bir gerilim oluşturur.

Kuşkusuz Ethem'in komünizm yönelimi, onu Mustafa Kemal'e karşı denge aracı olarak gören Ankara'nın muhafazakâr vekillerini tedirgin edecek, dolayısıyla M. Kemal'in Meclisi anti-komünist yönelimle kendisine yedekleyebilmesi için bir imkâna dönüşecekti. Ama aynı zamanda bir komünisti İçişleri bakanı seçebilecek kadar bir etkinlik alanı oluşmasında da işlev görecekti. Ethem'in kişiliği ve sonrası üzerinden spekülasyon geliştirenlerin görmediği, ama burjuvazinin çok iyi görüp acilen ezmeye çalıştığı sınıfsal bir gerilim alanı oluşmuştu ve bu durum diğer politik, askerî ve kişisel gerilim alanlarıyla birlikte 1920-21 kışını belirleyen başlıca etkendi.

Artık Ethem Bey'in (ve onun moral ve askerî varlığıyla daha büyük etkinlik kazanan solun) tasfiyesini zorlayan bir de siyasal program anlamında ikinci bir neden daha oluşmuştu. Emekçi değildi Ethem, sosyalizme yöneltecek entelektüel bir birikimi de temsil etmiyordu, ama duygusal dünyası tam da bu dönemde onun sosyalizme, en azından sosyalistlere meyletmesini sağlamıştı. Bu ise kapitalist bir rejim inşa etmek konusundan keskin bir kararlılığa sahip olan iktidarın yanı sıra, işçi ve köylülerin sömürüsü ve el konulmuş Gayrimüslim malları üzerinden palazlanmış

burjuvazi ve büyük toprak sahipleri için, Ethem'in tasfiyesini daha da kaçınılmaz kılıyordu.

Ethem'in Yozgat'tan geri geldiği günlerde Ankara'da gerçekten de güçlü bir sol rüzgâr esmektedir. "O günlerde prestiji en yüksek askerî güç Çerkes Ethem iken, prestiji en yüksek siyasal güç de Bolşevizm'dir. Eskiden İttihatçı olan bir dizi siyasetçi artık Bolşevik olmuştur" (Akt. Şener, 1994, s. 53). Ne denli yapısal bir dönüşümdür bilmiyoruz, nitekim bir kısmı solun ve Ethem'in tasfiyesinden sonra Kemalist olacak veya siyaset alanından çekilecek, diğerlerinin ise hapishane işsizlik ve tacizle geçen bir hayata mahkûm edileceklerdir; ama bu dönemde solun popülaritesi Ankara'nın en görünür eğilimidir. H. İ. Dinamo'nun, Nazım Bey'i Ethem Bey'le konuşturması dönemin bu gerçekliğiyle örtüşür:

> Bizim paşalarımız sınıf kavgası, sosyal devrim nedir bilmediklerinden, bilmeyeceklerinden yarın bunca kan pahasına kazandığımız zaferin yemişlerini yine bu ağa ve eşraf denen ve halkın tepesinde oturan devlerin kucağına bırakacaktır. Bizim istediğimiz bir yandan dış düşmanları yurt sınırlarından dışarı atarken, yeni devletin iç düşmanları olarak her zaman pusuda kalacak burjuva, ağa ve derebey sınıf ve zümrelerini zararsız duruma getirmektir. Böylece büyük sarsıntılara uğramadan sosyal devrimi de yapıp Türkiye'yi sınıfsız bir halk hükümeti durumuna getirmek istiyoruz. Biz Meclis'te bu akımın politik gücünü yaratmaya çalışmaktayız. (Akt. Dinamo, 2013, c. 5, s. 71)

Bu kapsamda 1920 Ağustosunda Ethem Bey'i, Arif Oruç tarafından Demirci cephesinde çıkarılan *Arkadaş* gazetesinin Eskişehir'e taşınıp *Seyyare-i Yeni Dünya* ismiyle yayımlanmasına destekçi ve koruyucu olarak görürüz. Gazetenin isminin altında, "Dünyanın Fukara-i Kasibesi [proleterleri] Birleşiniz" yazmaktadır!

Dönemin konjonktürünün etkisi bağlamında Ethem'in komünistliği de tartışılabilir tabii. Ama onun bu dönüşümünün hem emekçi haklarının kurumlaşması ve temsili hem de farklı kimlik ve fikirlerin güvencede kalabilmeleri için büyük bir imkân oluşturduğu, dolayısıyla muktedirlerin tasarladıkları rejime eksen kaydırıcı bir etkinlik içerdiği tartışma götürmez. Ethem Bey bu bağlamda, tıpkı askerî performansıyla düzenli

orduya sağladığı paha biçilmez destek gibi, memleketin siyasal hayatına büyük bir açılım imkânı sağlar. Tabii bu katkı, düşmanlarını artırarak onun tasfiyesi sürecini de hızlandırır. Onun tasfiyesi ise, Mustafa Kemal'in dengelenebilmesinin, dolayısıyla demokrasi imkânlarının kaybedilmesine neden olacaktı.

Özetle 9 Temmuz'da Ankara üzerinden Eskişehir'e gidecek olan Ethem Bey'i, artık yakın geçmişinden ayrımla aynı zamanda sosyalizmi savunan bir kişilik olarak görürüz. Tabii bu durum, yaşanan gerilimi daha da taşınamaz kılarken, Ethem'in ve solun tasfiyesini de, Yunan ilerlemesinden daha önemli bir sorun haline getirir; nitekim Millî Mücadele'yi zaafa uğratmak pahasına bu iç tasfiye operasyonunu uygulama hattına sokulur. Tabii tüm sol hareketlerin tasfiye yönelimini hızlandırılmasında, "Fransız ve İtalyanların ısrarı ile 21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da toplanması planlanan konferansa, Sevr Antlaşması'nın Türkiye lehine değiştirilmesini umuduyla Ankara'nın, Batılı güçlerin güvenini kazanma..." çabasının rolü de anımsanmalı (Bkz. Hür, 2018, s. 282).

Bu kapsamda nasıl ki kurulan sahte TKP, tüm komünist ve halkçı yönelimlerin tasfiye aracı olarak kurgulanacaksa, düzenli orduya geçiş dayatması da (en son Demirci'nin kurtarılması ve Yunan saldırısının durdurulmasında da gördüğümüz gibi) olağanüstü işlevsel bir güç olan Kuvayı Seyyare'nin tasfiyesinin aracı olacaktı. Nitekim Ethem Bey, Yunan saldırısını durduğundan emin olunmasını müteakip düzenli orduya kayıtsız şartsız boyun eğme, yani ona bu büyük gücü veren Kuvayı Seyyare'nin dağıtılması baskısıyla karşı karşıya kalır. Üstelik son süreçte bile, düzenli ordu birliklerinin tutunamaması nedeniyle büyük bir ilerleme gerçekleştiren Yunan ordusu karşısında asıl etkin gücün Kuvayı Seyyare olduğu kanıtlanmış ve teslim edilmiş olmasına karşın! Açık ki bu dayatmada Yunan işgalinin bir an önce sonlandırılması gibi millî gereksinim, yani savaşın reel gerekleri değil, tamamen ve yalnızca iç rakibin tasfiyesi belirleyicidir; nitekim bu düzenli ordu dayatmasında öyle gözü kara davranılır ki, daha en son zaferin bile belirleyicisi olan Ethem'in fikri alınmaz, ikna edilmesine yönelik diyalog kurulmaz, sadece dayatılır, dolayısıyla Ethem Bey âdeta ayaklanmaya zorlanır.

Kısacası dayatılmakta olan şey, savaşın geldiği nokta itibariyle artık seyyar birliklerin ihtiyaç karşılayamadığının görülmesi nedeniyle düzenli orduya geçmek gereksinimi değildi. Aksine bu düzenli ordu dayatması,

yine Ethem'in başarısı sayesinde elde edilen pat durumunu fırsata çevirerek Yunan işgalinin ikincilleştirilmesi ve Ethem'in boyun eğdirilip tasfiyesinin birincilleştirilmesidir. Nitekim bu rasyonaliteden ve millî sorumluluk gereklerinden uzak dayatmanın başarıya ulaşması sonrasında, yani Ethem "hainleştirilip" düzenli ordu onun sayesinde denetlenen alana da hâkim kılındıktan sonra Millî Mücadele, en büyük felaketini yaşayacak, Yunan ordusu yeni bir taarruz dalgasıyla Sakarya önlerine kadar ulaşacaktı.

Salt bu realite bile ispatlayacaktı ki düzenli orduya geçiş siyaseti, nesnel bir savaş gereksinimi, dolayısıyla millî karakterli bir adım olarak gündemleşmemişti. Aksine gerek bireysel gerek sınıfsal olarak tahammül edilemeyip rakipleştirilen Ethem'in tasfiye edilmesi için yönelinmiş bir güç tahkimatı operasyonuydu. Bu anlamda resmî tarihin bize anlattığı, "savaşın geldiği noktadaki ihtiyaçları karşılamaya çalışan millî önder ile ona direnen sorumsuz çeteci!" kurgularının tozu dumanı içinde bizler, Yunan toplarının bir müddet sonra niçin Ankara'dan duyulmaya başladığının nedenlerini bile düşünemez hale gelecektik.

Bu bağlamda düzenli orduyla yapılmaya çalışılan şey, artık kimsenin itiraz edemeyeceği bir tek adam düzeninin zor aygıtını kurmak, her türden merkezkaç gücü tasfiye etmek, bu sayede Meclis ve ülkede bulunan farklı hak taleplerini tabiyete mecbur bırakmak, iktidarı dengeleme ve denetleme imkânlarını ortadan kaldırmak ve tabii Ethem Bey'in de yönelimiyle reel bir seçenek haline gelmiş olan sosyalist siyaseti ezmekti. Milliyetçi resmî tarih ise bizim bu süreci, kurtarıcı lidere ve hâkimiyet-i milliyeye karşı "çeteci bir direnme" ve "ihanet" olarak okumamızı sağlamaya çalışarak hem gerçeklik hem de demokrasi bilincimizi dumura uğratmaya çalışır.

Üstelik Ethem Bey'le yaşanan sorun, eğer Yunan ilerlemesini ikincilleyen tasfiyeci bir yöntemle ele alınmasaydı çok kolay çözülebilirdi. Esasen o ana kadar düzenli ve seyyar kuvvetler arasında bir uyum, birbirini tamamlama hali, yani cephenin gereksinimine uygun bir diyalog, paylaşım ve dayanışma zaten vardı ve pekâlâ aynen sürdürülebilirdi. Ali Fuat Paşa'nın yönetiminde Kâzım Özalp vd. komutanların da gösterdiği uyumu, Mustafa Kemal Paşa, İsmet, Fahrettin, Refet Beyler de hazmetseydi, hem savaş bu denli uzamayacak hem de bu denli ölüm, yıkım yaşanmayacaktı. En azından "millî" sorumluluğun gerektirdiği şey, pekâlâ başarılabileceğini örneklerle gördüğümüz gibi, yaşanan sorunların

diyalogla halledilmesiydi. Bu kapsamdaki en büyük sorumluluk ise açık ki Meclis başkanına, yani sadece kendi fikirlerinin değil, herkesin başkanı olması gerekene, daha çok savaşı kurmay olarak yönetme tecrübesine sahip olana aitti. Ama gelin görün ki tasfiyeyi planlayan, buna uygun olmayanları görevden alıp uygun olanları bölgeye mevzilendiren, son olarak da Meclis'ten gizli olarak Ethem Bey'i ve kuvvetlerini halletmeye çalışan da kendisi olacaktı.

Kaldı ki düzenli ordu o zaman da vardı ama Kuvayı Seyyare'yi tasfiye edilmesi gereken bir rakip değil, düşmana karşı, etkinliği ispatlanmış tamamlayıcı bir güç olarak gören bir davranış çizgisi izleniyordu. Bunu sağlayan ise Ali Fuat'ın, Ethem'i kendisine rakip değil dost görmesi, tam da bir kurmaydan beklenmesi gerektiği gibi düşman ile (varsayalım ki "sorun çıkaran") dostu birbirine karıştırmamasıydı.

Mustafa Kemal'in de istemesi halinde bu sorunu Ali Fuat'tan çok daha kolay çözebileceği açıktı. Ama sorun tam da burada düğümlenmiyor; çünkü o, kişisel ve sınıfsal dayatmacılığıyla çözüm değil, sadece isteklerinin yapılmasını istiyordu. Millî Mücadele'nin gelişiminde de, ülkenin biçimlendirilmesinde de yetki paylaşmak istemiyordu. En yetenekli olarak, eşitler arasında birinci değil, tek olmak istiyordu. Bundandır ki Ali Fuat'ın pekâlâ çözebildiği sorunu, Mustafa Kemal bizzat soruna dönüştürüyor, dahası düşmanla olandan daha öncelikli bir sorun haline getirmek üzere tırmandırıyordu. Çünkü Ali Fuat, Millî Mücadele yönetimini kolektif bir sorun olarak ele alır, dolayısıyla ilerlemeyi, olabilecek en sağlıklı yol olan uzlaşmalarla götürürken, Mustafa Kemal her şeyi kayıtsız şartsız kendine bağlayan bir tarz izliyordu. Bu tercih de kaçınılmaz olarak, Millî Mücadele'nin kendisinin öncelenmesi ile Millî Mücadele'nin kendi denetiminde olmasının öncelenmesi arasındaki farktı ve tabii bu fark, Millî Mücadele'nin bu en işlevsel komutanını o kritik dönemecin en kritik problemi haline getiriyordu.

Ethem Bey kuşkusuz farklı bir eğitim ve şekillenmeye sahipti ve ondan herhangi bir subay veya çavuş gibi "emret komutanım" davranışı beklemek, hele ki bunu dayatarak sonuç almayı beklemek, kurmayın yetenek hanesine değil, aksine problem hanesine yazılabilirdi; çünkü bir kurmay, böyle bir dayatmacılığa ancak onu rakip görüyor ve tasfiye etmek istiyorsa başvururdu. Üstelik herhangi bir "sorunlu" adamla da karşı karşıya değildik. Eleştirilerini bodoslama söylemek gibi bir "defosu" vardı kuşkusuz.

Ancak kafasına yatmayanlar da dâhil kendisinden talep edilenleri yapan, üstelik düzenli ordunun, onu küçümseyen kurmayların kazanamadığı savaşları kazanan bir askerî dehaydı Ethem.

Sergilediği bu askerî üstünlüğe rağmen de kendini başkomutan veya Millî Mücadele'nin lideri görmeye kalkmayan, "Hadi beyler, siz kenara çekilin bakalım, ben yöneteceğim!" demeyen bir adamdı. Düşünün ki böyle bir eğilimi olsa, Yozgat sonrası Ankara sokakları ve Meclis'in sergilediği coşkun tezahürat ve üstelik Mustafa Kemal'in de Ankara'da olmadığı bir dönemde Meclis'in çoğunluğunun desteğiyle bunu pekâlâ yapabilirdi! Tersine hem Meclis'in hem de kurulu askerî hiyerarşinin o ana kadarki işleyişine saygılı bir komutan davranışı sergilemişti. Ama lider artık onun varlığından rahatsızdı. Çünkü Ethem'e yönelen bu coşkun tezahüratlar ve girdiği her savaşı kazanma sihri, askerî veya siyasal kriz dönemlerinde Meclis'in aklına gelebilecek bir alternatif demekti. İşte Ethem'in varlığında görülen bu risk nedeniyledir ki onu, Yunan ilerlemesinden daha önce halledilmesi gereken bir "sorun" haline getirecekti.

Kısacası Batı Cephesi için de, Millî Mücadele'nin bütünsel çıkarları açısından da bulunmaz bir nimet olan bu adamın ispat edilmiş yeteneklerinden faydalanılacağına, onu da içine alan yeni bir komuta kolektifi oluşturulacağına, kazandığı zaferlerin doğal gereği rütbe artırımı ile ödüllendirileceğine,[5] tam tersine sorunsallaştırılacaktı. Ona karşı sergilenen blokajın yurtseverlik ve kurmay ferasetiyle açıklanamayacağına göre, geriye kalan tek neden, iktidarı paylaşmaz bir yönetim anlayışı olarak belirginleşiyor. Nitekim atılacak adımlar, öncelenecek yönelimler tam da böyle şekillendirilecekti.

Bu bağlamda öncelikle, hiçbir diplomatik geçmişi olmadığı halde, üstelik cephesini uyumla yönettiği halde Ali Fuat Paşa oradan alınıp Moskova'ya büyükelçi olarak gönderilecekti. Böylece Ş. S. Aydemir'in ifadesiyle, "Anadolu için ilk isyan bayrağını açan" kişi, çok kritik bir rol oynadığı cepheden kopartılmış oluyordu. Ardından 8 Kasım 1920 günü cephenin uyumu ve başarılarına dinamit koymak anlamında bir adım atılıp, Ethem'den hazzetmeyen iki komutan İsmet ve Refet Beyler, Batı ve Güney cephe komutanlıklarına atanacaktı; yani batısında da düşman olduğu anımsanırsa Ethem fiilen kuşatılmış olacaktı.

5 Üstelik bunu ona çok görenlerin tümünün, gösterdikleri başarılarla aldıkları rütbelerle gencecik generaller haline geldikleri de anımsansın!

Açık ki bu karar, Ethem'in kuvvetleri düşmana karşı korunurken, ayrıca daha üstte bir düzenli ordu oluşturma yönelimi değildi. Böyle olsa, Sakarya'dan Kars'a, Antalya'dan Hakkâri'ye kadar zaten alabildiğine derin bir coğrafyada asker toplamanın önünde en küçük bir sorun yoktu. Ama yapılmak istenen şey, eldeki düzenli ordu birlikleri kullanılarak Ethem'in hâkimiyet bölgesi ve kuvvetlerine el koymak, onun biriktirdikleriyle bir düzenli ordu kurarken Millî Mücadele'nin yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayan bu savaş dehasını iktidarsızlaştırmak, hakikaten bir "jandarma çavuşuna" veya çiftliğinde üretim yapan bir köylüye indirgemekti!

Yani "Bugüne kadar biz başaramadık, doğru, ama sizin sayenizde geldiğimiz noktada artık başarabiliriz, kendinizi bize devredin, devretmezseniz sizi 'hain' ilan ederiz!" demeye getiren bir yönelimdi söz konusu olan. Üstelik bu yönelimin, memleketin bütününü temsil eden egemenlik organı Meclis'in bir tasarrufu olduğu da düşünülmesin, aksine Meclis'in tamamen bilgisi dışında bireysel bir karar süreci ve dayatması karşısındayız:

> Efendiler, Gediz Savaşı'ndan, onun maddi ve manevi can sıkıcı sonuçlarından sonra, Fuat Paşa'nın cephedeki komutanlık etkinliği ve erki sarsılmış gibi görünüyordu. Kendisini Batı Cephesi'ne komutasından çekmeyi zorunlu saymaya başladım. (...) 7 Kasım günü Ali Fuat Paşa'ya, çok çabuk Ankara'ya gelmesi için emir vermeyi gerekli gördüm. (...) O günlerde Moskova'ya da bir elçilik kurulu göndermemiz gerekiyordu. Öyleyse Fuat Paşa büyükelçi olarak Moskova'ya gidebilirdi. Batı Cephesi de çok sıkı ve dikkatli çalışma istediğinden, bu cephe komutanlığını da, gerçekte savaşı yönetmekte olan Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa'ya ek görev olarak vermek en çabuk ve uygun önlem olacaktı. Bir yönden de hem iç ayaklanma ve direnmelere karşı hem de savaş için güçlü bir süvari kuruluşuna olan gereksinim açıkça belirmişti. Yalnız bu kuruluşu meydana getirmek için de İçişleri Bakanı bulunan Refet Bey'e ek olarak bu görevi verip kendisini Konya ve dolaylarına göndermeyi uygun görüyordum. (...) O günün gecesi İsmet ve Refet Paşaları çağırıp yeni durumu ve görevlerini kararlaştırdık. Kendilerine verdiğim kesin direktif, süratle düzenli ordu ve büyük süvari gücü meydana getirmek idi. Böylece 8 Kasım 1920 günü düzensiz teşkilat düşüncesini ve siyasetini yıkma kararı iş ve

uygulama alanına konulmuş oldu. (Mustafa Kemal, 2020, s. 733-735)

Görüleceği gibi burada iki temel sorun var: Birincisi, düzenlemenin yöntemi ve içeriğidir. İkincisi ise Ali Fuat Paşa'nın görev değişimine meşruiyet oluşturmak için üretilen "Gediz yenilgisi" iddiasıdır.

Söz konusu düzenleme, öncelikle başkanın kendi başına karar vermesiyle yöntemsel ve hukuki bir soruna sahip. Öyle ki egemenlik hakkına sahip Meclis'in haberi bile olmayan bir karar ve uygulama süreci karşısındayız. Üstelik içeriği açısından da sorunlu; çünkü yapılan tercihler, işgalin püskürtülmesi gereğince değil, keyfî uygulamalara karşı olası bir "iç ayaklanma ve direnme" olasılığını önceleyen bir yerden şekilleniyor. Dahası biri İçişleri bakanı, diğeri Genelkurmay başkanı gibi zaten yeterince ağır olan iki görev sahibine, sadık adam olmaları ve yetki alanlarını aslında Mustafa Kemal'in karar iradesi için tutuyor olmalarının karşılığı ikincil görev olarak Batı Cephesi komutanlıkları veriliyor. Bu durum bize, sanılanın aksine gerçekte düşmana karşı düzenli ordu kurma gereğinin değil, merkezkaç güçlerin tasfiyesiyle iç cephenin denetiminin öncelendiğini gösteriyor.

Bu bağlamda İsmet ve Refet Beylere verilen asıl görev, eldeki sahaya yönelik bir zaptiye görevidir. Üstelik komutanlardan biri olan Refet Bey, hatırlansın ki Meclis iradesine rağmen dayatmayla İçişleri bakanı yapılmıştı; bu bir yana Ethem'in İstiklal Mahkemesi'ne şikâyet ettiği ve şikâyeti somut görüldüğünden yargılanmasına başlanmış olan biridir.[6]

6 Refet Bey'in Eskişehir İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmasına neden olan şikâyet, Yozgat İsyanı'nın ezilmesi sonrasında önemli bir Alevi ruhani reisi olup Ethem tarafından affedilen Dede Galip ve çevresindekilerin af belgelerini, "Bunlar Ethem Bey'in yetkisi dışındadır, sizinle sonra görüşeceğiz" diye tehdit etmesidir. Oysa Ethem, bu af sayesinde Dede Galip'in "millî gayemize hararetli bir taraftar olmasını" sağlamış ve oğlu Gazi Bey komutasında, silah ve cephaneleri de kendilerince sağlanmak üzere 500 kişilik Alaca Müfrezesi kurdurarak, Demirci Cephesi'nde onlardan büyük yararlılık elde etmişti. (Burada dikkat edilsin önceden Ankara'nın izlediği yöntemle isyancılara katılmasına neden olunan Galip Dede, sonradan Ethem'in izlediği yöntemle Millî Mücadele'nin en kritik cephesine oğlunu ve 500 adamını göndermektedir ki birinci yöntem şimdi de Ethem'i, ya "çavuş" ya da "hain" kılmak üzere yeniden dayatılmaktadır!) Ancak Refet Bey'in tehditleri durumu değiştirmiş ve Gediz Muharebeleri sırasında, Alaca Müfrezesi'nden 150 kişi, "Mademki evlerimizde çoluk çocuğumuz, dedemiz hakaret görüyorlar, neden Yunan karşısından ölelim?" diyerek muharebeyi bırakıp Alaca'ya geri dönmüştü. Mahkeme şikâyeti haklı bulmuş ve Meclis Başkanlığı'na tezkere yazarak Refet Bey'in Eskişehir'e gönderilmesini istemişti. Ama örneğini önceden Yahya Galip (ve tabii son-

Bu durumda onun İçişleri Bakanlığı'nda tutulması bile sorunluyken, bir de kendisini şikâyet edene karşı cephe komutanlığına atanmaktadır ki işin bu yanı, âdeta Ethem'i direnişe geçmeye kışkırtmaktır!

Bu durumun neden olduğu öfkeyle Ethem, "Batı Cephesi Kumandanlığı'na geldiğinden beri hareketleri sözlerine hiç uymayan"[7] diye nitelediği İsmet Paşa'nın karargâhına gidip tavır koyar:

> Samimiyetten eser kalmayan ve sizinle müşterek olan hayatımıza son vermeye geldim. Şu günlerde olan aleyhtarlıklardan maksat nedir? Eğer bana ve Kuvayı Seyyare'ye artık lüzum kalmamışsa, bunu açıkça söyleyiniz, derhal bu kuvveti dağıtmaya hazırım. Görüyorsunuz ki hastayım, fikren ve bedenen dinlenmeye ihtiyacım var. Beyefendi, ben sizinle açık ve ciddi konuşuyorum ve öyle cevap istiyorum. (Çerkes Ethem, 2008, s. 119)

İsmet Bey'in tavrı sorunu açıkça konuşmak ve çözmek değil, olduğundan farklı görüntü vererek onu teslim almaktır: Nitekim bu öfkeli misafirin yanına gelip, ellerini tutarak, "Ne zaman geldiniz? Sizi sinirli ve sıkıntılı gördüm. Rahatsızlığınız nasıl oldu?" (Çerkes Ethem, 2008, s. 118) diyerek öfkesini aldıktan sonra şöyle devam eder:

> Allah şu fesatçıların cezasını versin. Samimiyetle söylüyorum ki, sizi Ali Fuat Paşa'dan çok seviyorum ve takdir ediyorum. İtimat ediniz, emin olunuz, memleket müdafaasından size ve kuvvetlerinize lüzum kalmadığı kanaatinde değilim. Fakat görüyorum ki bire bin katan münafıklar sizi hakkımda tereddüde sevk etmiş. (...) Ben sizin gibi arkadaşların fedakârlıklarına güvenerek ordu kumandanlığını kabul ettim. (...) Evvela şunu söyleyeyim ki sizi

radan da Sakallı Nurettin) örneğinde gördüğümüz gibi M. Kemal araya girip bunu engelleyecekti. Ethem Bey, çok haklı olarak sorar: "Mahkemede evrakı bulunan birinin Dâhiliye Vekâleti'nde bırakılması kanuna aykırıyken, bir de buna ilaveten geniş yetkilerle cephe kumandanlığına gönderilmesi nasıl doğru olabilirdi?"(Bkz. *Çerkes Ethem'in Anıları*, s. 114-116).

7 Gerçekten de İsmet Bey, Ethem'in ipleri erken koparmaya kalkması halinde (en son Yozgat ve Demirci örnekleri olmak üzere) nelere kadir olduğunu çok iyi bildiğinden, tasfiye sürecini Ethem'in gönlünü okşayan bir görüntüyle ve zamana yayarak götürür. Bu bağlamda bölgeye iyice yerleşene, düzenli ordu subaylarını bütünüyle denetim altına alana, Ethem'in güç toplama imkânlarını kısmaya, bu arada düşmanla mevzi müsademeler yaptığından elindeki güçlerini eritene kadar bekleyerek zaman kazanmaya çalışır.

> bir askerî üniforma içinde sizi görmek isterim. Rütbenin derecesini tayin size aittir. Karar ve emri almak benim vazifemdir. (Çerkes Ethem, 2008, s. 119)

Ethem'in gardı düşmüştür ve şu ifadelerle rütbe almayı gerekçeli olarak reddeder:

> Şahsıma gösterdiğiniz teveccühe teşekkür ederim. Evvela şunu söyleyeyim ki ben rütbe meraklısı değilim. Mütareke sonrasındaki fevkalade hal içinde müdafaasız kaldığını gördüğüm vatanın müdafaası için ortaya atıldım. Zararlı gördüğüm bazı vatandaşları, hatta bazı akrabalarımın bile idamını onayladım. Rütbe alırsam halk nazarında küçülürüm. (Çerkes Ethem, 2008, s. 120)

İsmet Bey, yakaladığı ortamı Refet Bey'den yana da kullanmaya ve "Sizi daima takdir edenlerdendir. Sizden istediğiniz yerde özür dileyecektir. Hatta isterseniz elinizi öptürürüm" diye andığı Refet Bey'in bağışlaması ve İstiklal Mahkemesi'ne verilen evrakın geri alınması ister. Ancak Ethem Bey bu talebi reddeder (Çerkes Ethem, 2008, s. 120).

Ancak milis toplamanın İçişleri Bakanlığı tarafından yasaklanması ve düzenli orduya tam tabiyet dayatmaları, savaş arkadaşlığına dayanarak alan genişletme fiiliyatları ile söylenenin tersi hamleler artarak sürer. Nitekim Ethem'in yönettiği bölge parça parça elinden alınır, beslenme kaynakları yasaklanır, herhangi bir ast olarak emir dinlemek ve rapor vermek konumuna indirgenmeye çalışılır. Ancak bu iş olabildiğince kuşkulandırmadan ve sanki eski önemi kabulleniliyormuş gibi yapılır; çünkü Ethem hâlâ elinde çok büyük bir kuvvet tutmaktadır ve o zamana kadar girdiği hiçbir savaşı kaybetmeyen sıra dışı bir komutandır.

"Fuat Paşa'nın Batı Cephesi'ne komuta edemeyeceğinin" kanıtı olarak gösterilen Gediz Savaşı'na gelince... 24 Ekim'de Ethem Bey, Gediz'deki Yunan tümenine saldırı önerisinde bulunur. Ali Fuat da buna ikna olur. Ancak Genelkurmay Başkanı İsmet ve M. Kemal karşı çıkar.

Mustafa Kemal *Nutuk*'ta, "Baylar, dalgalı, düzensiz ve komutasız birtakım savaşlardan sonra, bildiğiniz gibi Gediz'de yenildik" derken, Ethem Bey ise anılarında, "Bizler Gediz'de düşmana, millî ordunun

mevcudiyetini ispat için dövüşmüştük. Zafer de kazanmıştık" (Akt. Küçük, 1989, c. 2, s. 625-626) der.

Daha sonra Orgeneral Kâzım Özalp, 1962 tarihinde *Yakın Tarihimiz* dergisinde, "Kuvayı Seyyare Komutanı Çerkes Ethem ve arkadaşları, Gediz bölgesinde münferit bir durumda bulunan Yunan tümenine karşı taarruz edilmesini istiyor ve bunda birtakım faydalar tasavvur ediyorlardı. Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa da böyle bir taarruzun faydalı olacağı kanaatinde idi. Genelkurmay ise buna taraftar değildi" (Akt. Küçük, 1989, c. 2, s. 629) diyecekti. Ancak bu itiraza rağmen Ali Fuat Paşa, durumu araştırınca Ethem Bey'in önerisinin hem makul hem de başarılabilir olduğuna ikna olur ve onaylar.

Gediz Savaşı'na Ertuğrul Grubu komutanı olarak katılan Kâzım Özalp, 24 Ekim sabahı başlayan saldırının akşama kadar sürdüğünü, ama Yunan direnişinin büyüklüğü nedeniyle Ali Fuat Paşa'nın ricat emri verdiğini söyler. Bunun üzerine Özalp, kuvvetlerini çekmeye başlar ama düşman topçusunun ateş etmemesinden kuşkulanır. "Tam bu esnada bir köylü çocuğu koşarak geldi. Yunanlılar bütün gece çekildiler. Gediz'de hiçbir Yunanlı kalmadı" bilgisini getirmesi üzerine bütün kuvvetlerini yeniden Gediz'e yöneltir. Gediz, Kuvayı Milliye'nin eline geçmiştir. İlk tahkimatı Gediz'in birkaç kilometre güneybatısında gerçekleştirir. Ethem Bey de anılarında çok şiddetli çarpışmalar olduğunu belirtir ve verilen kayıpların Demirci Muharebesi dâhil o güne kadar verilen en büyük kayıp olduğunu belirtir. "Düşmanın zayiatı bizimkinin asgari iki misli idi. Halbuki o müdafaada biz taarruzda idik" (Küçük, 1989, c. 2, s. 632) der.

Kısacası Gediz alınmıştır; yani Gediz'de bir yenilgi yoktur, bizzat içeri girip birkaç kilometre güneybatısında da tahkimat kuran K. Özalp gibi önemli bir tanığımız var. Ama buna rağmen Mustafa Kemal, 1927'de bile bu iddiada bulunabilecektir. Daha sı, 27-28 Ekim'de Ali Fuat Paşa'dan gelen ve kışlık giyecek, ayakkabı vb. yanı sıra "...silahlı ve donatılmış bin erin acilen gönderilmesi..." talebini de, "daha Gediz Savaşı'nın yapılmakta bulunduğu bir sırada okuduğumuz bu telyazısı kapsamının, özellikle bunda sezilen anlamın..." diyerek, Gediz'in alınmadığı iddiasına dayanak yapar.

Oysa istenen yardım, Gediz alındıktan sonra daha ileriye taşınmış olan çatışmanın daha ileriye taşınabilmesi içindir. Nitekim 27-28 Ekim

gecesi savaş, Özalp'in ilk tahkimatı kurduğu birkaç kilometre ötesinden daha da ileriye taşınmış, çok şiddetli bir şekilde Gediz'in güneybatısında Uşak'ın girişinde, Hamidiyehanı'nda gerçekleşmiştir. Gerçekten de cephenin ihtiyaçlarına yoğunlaşılsa, daha da ilerlemek mümkün, en azından Gediz'in daha sonra anlaşılmaz bir şekilde boşaltılıp Yunan ordusuna teslim edilmesi durumu ise olmayacaktı. Yalçın Küçük, bu noktada haklı olarak, "dolayısıyla Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta söyledikleri burada da tarihe denk düşmüyor" (Küçük, 1989, c. 2, s. 636) diyecektir.

Yalçın Küçük'ün bu noktada Genelkurmay "Türk İstiklal Harbi" tarihinden yaptığı aktarımlar, Gediz sonrası bu ilerlemede de Ethem Bey'in inisiyatifine işaret eder. Gerçekten de Ethem Bey, Bolşevik Taburu Komutanı İsmail Hakkı, Parti Pehlivan ve diğer Kuvayı Seyyare güçleri, canını dişine takmış saldırırlar. Nitekim Yunan tümeninin Gediz'den çekildiği Hamidiyehanı'na saldırıyı da Ethem başlatır:

> Ethem Bey Hamidiyehanı'nda bulunan 13. Yunan Tümenine 190. Alayla birlikte 27 Ekim günü öğleden sonra saldırıyı başlattı. (...) 1. Kuvayı Seyyare'nin üç saat devam eden taarruzu çok şiddetli oldu. Güneş batmadan önce Parti Pehlivan müfrezesi Asaklar batısındaki yüksek sırtları işgal etti. 190. Alay bu taarruza 4 saatlik bir gecikmeyle katılabildi. (Küçük, 1989, c. 2, s. 640-641)

Tam da bu noktada, Ethem Bey'in Gediz'e saldırma yönelimindeki ısrarı ve cansiperane çabasının, artık kendini iyiden iyiye hissettiren tecridini kırmaya yönelik bir hamle olması da muhtemel. Ama ne olursa olsun Gediz'e yapılan saldırı Yunan ordusunun çekilmesiyle sonuçlanmıştı ve Genelkurmay eğer bu muharebeye gerekli desteği verseydi, bu ilerleme pekâlâ sürdürülebilir veya savunma hattı çok daha ileri bir mevzide kurulabilirdi; dolayısıyla Yunan ordusunun özgüveni kırılarak sonradan gelecek büyük saldırısının koşulları kırılabilirdi. Ancak Genelkurmay'ın o dönemeçteki asıl yönelimi Yunanlılar değil Ethem'di! Bu gerçeklikte Gediz'i bir "mağlubiyet" olarak nitelemek, "Çerkes Ethem ve kuvvetlerine yöneltilecek bir saldırının hazırlığı oluyor. Kuvayı Seyyare'nin prestijini kırmak için Gediz'de mağlup olmak gerekiyor" (Küçük, 1989, c. 2, s. 642).

Olguların gösterdiği gibi önce Ethem'i halletmek, hiyerarşik düzeni güvenceye almak, Yunanlıları sonraya bırakma stratejisi izleniyordu.

Oysa Ethem'in o süreçteki kritik dinamizmi ve yönelimleriyle yol alınsa Yunan işgali daha o yıl içinde kırılabilecekti; ama tabii bu yönelim Ethem'in daha da büyümesi demekti. Buna karşı Ethem'i halletmeyi önceleyerek Yunanlılara zaman ve tahkimat süresi kazandıran bu stratejinin bedeli, birkaç ay sonra başlayacak olan büyük Yunan saldırısının Polatlı önlerine kadar ilerlemesiyle ödenecekti. Ethem, "Bizler Gediz'de düşmana, millî ordunun mevcudiyetini ispat için dövüşmüştük" derken, Genelkurmay'ın enerjisi ve mevzilenmesi onu tasfiyeye yoğunlaşıyordu.

Böylece 1920 kışı, gerçekten de "Kuvayı Seyyare ile yurtiçi ve yurtdışı komünist örgütlerin ezilmesine" harcanacaktı. Oysa millî çıkarı öncelemenin samimiyeti ve aklı, onları kucaklayarak işgalciye karşı savaş planlaması yapmayı gerektiriyordu. Tabii böylesi bir yaklaşım, kurtuluş sonrası için de güçlü bir Ethem ve güçlü bir komünist hareketin varlığı, dahası çoğulcu bir devlet ve toplum düzeni, kısacası demokrasi demekti. İşte böyle bir "kâbus" ile karşılaşmaktansa Yunan sorununu erteleme yoluna gidilecekti.

Bu bağlamda Genelkurmay'ın 1920 sonbaharı ve kışı için yaptığı "Yunanlıların büyük ölçüde taarruzu beklenemez" saptaması (Bkz. Küçük, 1989, c. 2, s. 644-645), Gediz'deki sınamanın da verdiği rahatlıkla, Yunan ordusunu daha da geriye atılması, en azından gelmesi kaçınılmaz olan saldırısını yapamayacak hale getirilmesi için fırsat olarak görülebilirdi. Oysa tam tersine, bu taarruz beklememe tespiti, Yunanlılar yerine, hem askerî kuvvetlerin hem de milletin, kendi içindeki farklı renklerden arındırılması için bir fırsat olarak kullanılacaktı. Tabii bu siyaset tarzının bir sınırı yoktu; nitekim Ethem ve komünistlerle başlayacak olan bu iç temizlik, sonra İkinci Grup'a, sonra Rauf ve Kâzım Beylere, sonra ta ki mükemmel ikinci adam İnönü'nün 1937'deki tasfiyesine kadar!

Mustafa Kemal'in Ali Fuat'ı Moskova'ya yollamasının gerçekte Ethem'i kendi bölgesinde dayanaksız bırakarak tasfiye etmenin ilk adımı olduğunu belirtmiştik. Bu kararlılığın daha en baştan bütün planlamalara yansıyan ve Ethem'den tümüyle kurtulmayı hedefleyen uç karakterini *Nutuk*'ta da göreceğiz. Nitekim şöyle der:

> Efendiler, gerçekten Ethem ve kardeşlerinin Türkiye'den uzaklaşmaları, Türkiye'nin ve kendilerinin yararı ve esenliği bakımından uygun idi. Bu nedenle Fuat Paşa'ya, eğer kendileri isterse, bunları

da birlikte götürüp, uygun görülecek işlerde görevlendirebileceğini söylemiştim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 747)

Cepheyi Ethem hegemonyasından kurtarmak için Ali Fuat'ı zoraki "diplomat" yapması yetmezmiş gibi (oysa kurumsal bir akıl, en azından Batı Cephesi komutanı yapılmış Albay İsmet yerine Genelkurmay Başkanı veya Refet Bey yerine İçişleri bakanı yapılmasını gerektirirdi, ama Ali Fuat, onlar gibi güdülme güveni vermediğinden yönetim aygıtı ve bilgisinden uzaklara yollanıyordu!), işgal koşullarında en çok ihtiyaç duyulan savaş dehası Ethem'in de Moskova'da işlevsiz memur yapılmasına kalkılıyordu!

Tabii bu düşünce duyulunca, Ethem çevresinin ve Ege cephesinin içine sokulduğu güvensizlik hali daha da güçlenir. Nitekim bu durum *Nutuk*'ta da belirtilir; 13 Kasım 1920'de gelen bir telgrafta, "Ethem Bey'in Fuat Paşa ile birlikte Rusya'ya gideceği söylentisi, cephedekiler ve geride bulunan halk arasında bir kötü düşünceye yorulmaktadır. Bu gibi kişilerin çevrenizden uzaklaştırılması, yüksek kişiliğinizin diktatör olacağınız sanısını uyandırmıştır" (Mustafa Kemal, 2020, s. 747) denildiği aktarılır.

Görüldüğü gibi yapılanlar, Millî Mücadele'nin o konjonktürdeki kritik dengelerini bozmak pahasına Ethem'in etkisizleştirilip dışlanması, âdeta kışkırtılıp ayaklanmaya zorlanmasına yönelik biçimleniyor. Tabii Ethem bu keyfîliğe ayaklanmayacaktı; ama buna rağmen "ayaklandıkları" iddiasıyla "hain" ilan edilip ezilecekti. Öyle ki hiçbiri olgularla desteklenmeyen kurgularla davranıldığı, bu kurgulardan hareketle de görevlendirme ve önlemler geliştirildiği *Nutuk*'taki anlatıya da yansır:

> Kolaylıkla anlaşılmakta idi ki Ethem (ve çevresi) millî hükümete karşı ayaklanmaya karar vermişlerdi. (...) Ayaklanma planını başarıyla uygulamak için her şeyden önce buna engel sayılan Batı Cephesi'nin komutanı, değerden düşürerek görevden uzaklaştırarak, (...) ondan sonra da Meclis çoğunluğunu büsbütün kendilerinden yana çevirerek komutan, bakan ya da hükümet değiştirmekte kolaylık sağlamak önemli idi. İşte bu amaçla çalışmakta olduklarına kuşkumuz kalmamıştı. (...) Biz de durumu olduğu gibi gördük. Siyasal ve askerî bakımdan gerekli önlemlerimizi ona göre uygulamaya başladık. Efendiler, şunu bilgilerinize sunmalıyım ki

> hem cephede hem Ankara'da her bakımdan gereken önlemleri aldırmıştım. Ethem kardeşlerinin ayaklanmasından hiç çekinmiyordum. (Mustafa Kemal, 2020, s. 754)

Görüldüğü gibi bu kurgular üzerinden beklenen ve olsun diye de kışkırtmaların yapıldığı sırada, ilginçtir Ethem Ankara'dadır ve ağır hastadır. Ama Mustafa Kemal, bir kere onun "ayaklanmaya karar vermiş" olduğuna ve "ayaklanma planı" yaptığına karar vermiş ve bundan "kuşkusu kalmamış" ve "durumu olduğu gibi görmüş" olduğundan "gerekli önlemler ona göre uygulanmaya başlanmıştı"; ama Ethem bir türlü ayaklanmamak bir yana Mustafa Kemal'in en güçlü olduğu Ankara'da sağlık sorunlarıyla cebelleşiyordu. İşte bunun üzerine bu kez de meşhur tren seyahati devreye sokulur:

> ...Ethem ve Reşit Beyleri ve kimi kişileri yanıma alarak Eskişehir'e gitmeye ve orada İsmet Paşa ile birleşerek yüz yüze konuşmaya ve anlaşmaya 2-3 Aralık'ta karar verdim. (...) istese de istemese de Ethem Beyi birlikte götürmeye, gitmemekte direnirse ona göre davranmak üzere gereken önlemlerin alınması emrini verdim. Gerçekten de ertesi gün Ethem Bey hasta olduğunu söyleyerek birlikte gelemeyeceğini bildirdi. Doktor Adnan Bey de Ethem'in rahatsızlığının yolculuğa engel olduğunu söyledi, üsteledim. En sonunda 3 Aralık akşamı özel bir trenle Eskişehir'e gitmek üzere yola çıktık. (Mustafa Kemal, 2020, s. 755)

Görüldüğü gibi Ethem'in ayaklanacağına karar vermiş, onu Eskişehir'e götürüp "konuşmaya", istemezse de zorla götürmeye, direnirse de "ona göre" davranmaya karar vermiş bir Meclis başkanı var karşımızda. Ethem'in yola çıkamayacak kadar ağır hasta olmasına rağmen, üstelik ayaklanacağından kuşku kalmadığı iddia edilirken özel bir trene bindirilip palas pandıras çıkılan böyle bir yolculuğun "konuşup anlaşmak" amaçlı olduğuna inanılabilir mi? Aksine savaş arkadaşının ağır hastalığına (üstelik o sırada Mustafa Kemal'in en yakınlarından olan Dr. Adnan Bey'in de teyidine rağmen) inanmayan bir öfke hali görüyoruz.

Niyeti gerçekten de anlaşmak olanın bu toplantıyı Ankara'da yapacağı, illaki İsmet de gerekiyorsa onun gelmesini sağlayacağı açık değil mi?

Üstelik Eskişehir denilmesine karşın, "İsmet Paşa'nın o sırada Bilecik'te bulunduğu önceden anlaşılmış olduğundan, Eskişehir'de durmayıp Bilecik istasyonuna gitmeye karar vermiştik" açıklaması da durumu daha kuşkulu hale getiriyor.

Durum gerçekten vahimdir ve bu vahameti fark etmemesi imkânsız olan Ethem Bey, trenin plan dışı bir şekilde Eskişehir'de durması üzerine adamlarınca kaçırılacaktı. O sırada uykuda olan Mustafa Kemal uyanıp yaverlerine "trenin niçin durup yoluna devam etmediğini" sorduğunda diğer vekillerin kahvaltı ihtiyacıyla treni durdurduğunu öğrenince de "çabuk gelmeleri" emrini verir. Ancak "yapılan soruşturmada Ethem Bey ve arkadaşları ortada yoktur". Yapılan plan suya düşmüştür; "Öyleyse Ethem Bey olmaksızın bizim Bilecik'e gitmemizde bir yarar yoktur, İsmet Paşa'yı da buraya çağırırız" der (Mustafa Kemal, 2020, s. 755).

Mademki İsmet pekâlâ gelebiliyor, o halde Ethem varken de niçin onca milletvekili ve tabii Topal Osman ve adamları da dâhil niye İsmet Bey'in karargâhına gidilmekte ısrar ediliyor? Tabii gariplikler bu kadar değil; bu aşamada bile yanlarında bulunan (üstelik en sadık adamlarından oluşan) vekillerden bilgi kaçırma davranışı sergilenir; nitekim "İsmet Bey de, telgraf başında yapılan özel görüşmeden sonra Eskişehir'e gelmek üzere yola çıkar". Ne ki "Daha önce, yalnız ve özel olarak görüşmemiz gerekli olduğundan, ben de bir iki istasyon ileri gittim ve buluştuk" (Mustafa Kemal, 2020, s. 755) ifadesinde de görüldüğü gibi İsmet'le, vekillerden gizli görüşme için Mustafa Kemal iki istasyon ileri gider.[8]

8 Benzeri bir hikâye tersinden M. Kemal için anlatılacaktır: "Çerkes Ethem 17 Temmuz'da, 20 silahlı adamıyla Ankara'ya geldi. İstasyondaki dairesinde M. Kemal'le görüştü. Binadaki er ve subaylar dört veya beş kişiden ibaretti. M. Kemal ve oradakiler o gün can korkusu geçirdiler. Çerkes Ethem, isteklerini ve şikâyetlerini anlatarak geri döndü." (Ergin, 1978,, s. 110) Bu olay genellikle İnönü ve M. Kemal ile gerilim bağlamında aktarılır ki bu dönemde böylesi bir gerilim yoktur. Demirci püskürtmesinin hemen sonrasına denk gelmektedir. Dolayısıyla bu olay, yukarıdaki tren yolculuğundan tamamen farklı ve sıra dışı bir astın üstüyle ilişkilerinden ve taleplerini iletmesinden ibaretti. Her yere silahla giren Ethem, M. Kemal'in yanına da silahla girmiştir ve anıldığına göre, belli ki M. Kemal de tedirgin olmuş ve Muhafız Birliği'ni kurmaya da bundan sonra karar vermiştir. Ancak bu dönem "İsmet Bey'i Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan uzaklaştırma" istenecek dönem değildir, çünkü Kasım başına kadar komutan Ali Fuat'tır. Üstelik İsmet Bey'in odasına da böyle silahlı girdiğini ve İsmet'in bir iki cümlesiyle sorunun halledildiğini önceki sayfalarda görmüştük. Buna rağmen egemenler, tarihi kendi ihtiyaçlarına göre önkoşullandırma aracı kılmakta sakınca görmez; nitekim Kılıç Ali, söz konusu olayı şöyle aktarma yoluna gider: "... taşkınlıkları ve şımarıklıkları daha da artmıştı. Hatta M. Kemal'i bile küçük görmeye başlamıştı. Bağımsız bir Çerkes devleti kurarak

Mademki İsmet bir emirle hemen çıkıp gelebiliyordu, o halde ağır hastalığı doktorlarca saptanan Ethem'in niçin dağ başına kaldırılır gibi götürülmesi yoluna gidildiği sorusunun meşru bir cevabı olabilir mi? Veriler Ethem'in Bilecik'e bu zoraki taşınmasının gerçekte meşru bir iş için, örneğin İstanbul Hükümeti'nin temsilcileriyle görüşmede etkinlik sağlamak[9] veya İsmet Bey'le uzlaştırmak dışında bir sebeple götürüldüğünü gösterir.

Bu tren seyahatinde olanlardan Kılıç Ali, Ethem Bey'in trenden ayrıldığını öğrenmesi üzerine Mustafa Kemal'e atfen, "Paşa'nın sezgileri de mantığı kadar güçlüydü. Çerkes Ethem'in neden gelmediğini hemen anlamıştı, Fakat soğukkanlı hareket ediyor, kızgınlığını belli etmiyordu" (Kılıç Ali, 2010, s. 138) diyerek, âdeta M. Kemal'i överken sorunlu işi de ifşa edecekti. Gerçekten de zoraki götürülen Ethem, götürülüş nedenini anlayıp oradan uzaklaşırken, onu zorla götüren M. Kemal de, onun durumu anladığını anlayıp planını değiştirir. İlginç bir diğer noktayı da yine Kılıç Ali'den öğreniyoruz; öyle ki, Ethem'e bir şey olması halinde hikâyenin nasıl yazılacağını da âdeta ifşa eder:

> Trende Mustafa Kemal'in müfrezelerinden birinin komutanı olan Topal Osman da vardı. Topal Osman Mustafa Kemal'e öyle bağlıydı ki, Ethem'in şımarıklıklarına dayanamıyor, her an bir olay çıkarmak istiyordu. Onun M. Kemal'le birlikte gelmek istemeyişini büyük nezaketsizlik ve münasebetsizlik sayıyordu. Beni ve Recep Zühtü'yü bir kenara çekerek, "Uygun görürseniz ben bu Ethem'i bu gece yok edeceğim!" dedi.[10]

Ethem Bey'in aktarımları ise, bu garip sürecin sanılandan da garip olduğunu gösterir: Eskişehir'e vardıklarında, yaveri aracılığıyla ve iki subaydan şu bilgiyi alır:

başına geçmeyi bile hayal ediyordu. Bu hayalinin önündeki en büyük engel ise M. Kemal Paşa'ydı. Öyleyse onun ortadan kaldırılması gerekiyordu. (...) Amacı, İsmet Beyi Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan uzaklaştırması için Mustafa Kemal Paşa'ya baskı yapmaktı. Bu amacını gerçekleştiremediği takdirde Paşa'yı kendi yatak odasında vuracaktı." (Bkz. Kılıç Ali, 2010, s. 134)

9 Kaldı ki İzzet ve Salih Paşalarla da meşru bir müzakere yapılması düşünülmüyordu. Nitekim zorla Ankara'ya getirilecekler ve ta ki İstanbul'a döndüklerinde hükümet görevi almayacakları taahhüdü imzalayana kadar orada rehin tutulacaklardı.

10 Kılıç Ali, 2010, s. 137. Benzer bir "nezaketsizlik ve münasebetsizlik" iddiasının bu Osman tarafından nasıl halledileceğini Ali Şükrü örneğinde göreceğiz.

> ...dün gece özel bir trenle İnönü'den hücum taburunu Eskişehir'e naklettiler. Aynı sırada başka bir piyade alayı da Kütahya yolu üzerindeki Porsuk Nehri köprüsüne yakın bir yere yerleştirildi. İsmet Paşa iki günden beri bizzat Bilecik taraflarında bulunuyor. (...) Bazı nizamiye subaylarından gelen bilgilere göre bu tertibatın hepsi sizin içindir." (...) Ustalıkla tertip edilen bu tren seyahatinde ben ve gerekirse sayıları az olan adamlarım ortadan kaldırılacaktı. Bu yolla imkân bulunamazsa bu takdirde Bilecik'e vardığımız sırada seçme bir müfreze ile ben ve adamlarım kuşatılacak, teslim olmazsam ölü olarak ele geçirilecekmişim. Eskişehir'e getirilen hücum taburunun vazifesi muhtemel bir halk ayaklanmasına karşıymış. Porsuk Köprüsü civarına yerleştirilen piyade alayının vazifesi de, Kuvayı Seyyare Eskişehir'e yürürse onu karşılamakmış. Ben bunları öğrendikten sonra, işi şansa bırakmayı uygun bulmadım. Bilecik seyahatine katılmam hususunda ısrarın dostça olmadığını anlamıştım. (Çerkes Ethem, 2008, s. 130-131)

Söz konusu bu askerî mevzilendirmelerin Yunan saldırısının durdurulmasının rasyonel gerekleriyle yapılmadığı ortada. Aksine karar, çok fazla prestij ve etkinlik geliştirmiş olan iç rakibin ve onun varlığı koşullarında dizginlenmesi imkânsızlaşan Meclis'teki çoğulculuk ve komünistlerin tasfiyesi amacına işaret etmektedir. Nitekim bu gerçekliği olguların desteğiyle izleme imkânına sahip olacağız. Tabii olgularca izlenebilen bu önceliklerin, çok önemli iki sonucu olacaktı: 1) Askerî olarak Yunan ordusu karşısında tutunma ve onu geri atma kapasitesinin zaafa uğraması, savaşın uzaması ve zayiatların artması, 2) politik olarak demokrasi imkânlarının kaybedilmesi ve Ethem'le birlikte komünistlerin de tasfiyesiyle önderin sorgulanabilme, denetlenebilme, dengelenebilme imkânının bütünüyle ortadan kalkması...

Kısacası Kuvayı Seyyare'yi dağıttırarak tümden düzenli orduya geçiş savaşın zorunlu kıldığı bir gereksinim değildi. Üstelik Ethem Bey, Kuvayı Seyyare'yi korumakta direnirken düzenli orduya bir karşı çıkış da sergilemiyordu. Nitekim Batı Cephesi Ali Fuat'ın yönetimindeyken (Ankara'dan gelen özel emirleri de yapmak yanı sıra) düzenli ordunun emrinde olmakta hiçbir sorun yaşanmamış, onun uyumlu, işlevsel ve tamamlayıcı parçası olmuştu. Düzenli askerî teşkilata muhalefet etti yargısına ilişkin olarak da şu sözleri olgularca örtüşür:

> Bu doğru değildir. Ben işin başından beri ordu ve nizami teşkilatı temsil eden kıtaları zorluklar karşısında dağıldıkça toplamış, millet arasında birliği sağlamakla vasıta olmuş, orduya şerefini kazanma fırsatlarını temin etmişimdir. (Çerkes Ethem, 2008, s. 108-109)

Buraya kadar Ethem'in halledilmesi çabaları akamete uğramıştır gerçi, ama halledilme kararlılığı daha da artmıştır. "Ayaklanacağına" karar verilmiş olan Ethem'e yönelik saldırının kararlaştırıldığı 27 Aralık 1920 tarihi, onun "ayaklanma" tarihi olarak gösterilecektir. Peki, gerçekten de bir ayaklanma olmuş mudur? Tabii ki hayır! Peki ne olmuştur? Oldubittilerle teslimiyete zorlanan Ethem Bey, diyalogla ve adaletle bir çözüm sağlamak için direnir; âdeta onurunu kurtarmaya çalışır. İyi niyetli bir yaklaşımla bu dağıtmanın mümkün olduğunu, bizzat İsmet Bey'le yaptığı önceki görüşmeden biliyoruz. "Kuvayı Seyyare'ye artık lüzum kalmamışsa, bunu açıkça söyleyiniz, derhal bu kuvveti dağıtmaya hazırım" sözünün, "Görüyorsunuz ki hastayım, fikren ve bedenen dinlenmeye ihtiyacım var" şeklindeki gerekçelendirilmesi oldukça insani ve samimi görünüyor. Ama bu işin onurunu kırmadan yapılması beklentisindedir. Oysa her geçen gün, bunun ona çok görüldüğüne işaret eder, bu da onu direnç yönlendirir.

Belli ki bu direncinin, en azından Meclis nezdinde bir meşruiyeti var ki, sorunu çözmek üzere bir Uzlaştırma Kurulu[11] oluşturulur. Üstelik söz konusu bu Uzlaştırma Kurulu, sorunun pekâlâ çözülebilir olduğunu da gösterecektir. Nitekim kurulun, 26 Aralık'ta altına imzalarını da atarak Mustafa Kemal'e yolladıkları telgraf, sorunun bütün boyutlarıyla çözüldüğünün/çözülebildiğinin belgesidir. Eğer Millî Mücadele'nin çıkarını ve Meclis eksenli meşruiyeti esas alacaksak, açık ki Uzlaştırma Kurulu'nun ürettiği bu çözümün uygulanması, bu sayede kardeş kavgasının bitirilip bütün güçlerin işgalcilere yönlendirilmesi zorunluydu. Ne var ki Mustafa Kemal, böyle bir çözümü istemez. Tabii o istemeyince, tıpkı daha önce Nazım Bey örneğinde gördüğümüz ve daha sonra Cumhuriyet ilanı öncesinde göreceğimiz Meclis'in ürettiği çözümlerin başına gelenlerde göreceğimiz gibi bu çözüm

11 M. Kemal, buna "Öğüt Kurulu" diyor. Bizim egemen siyaset geleneğimizde üstün altla, merkezin çevreyle uzlaşması yoktur. "Ayak ayaklığını bilecek", 'alt' 'üstün' buyruğuna uyacak, Cumhuriyet'e de, 'ayakların', 'başlarla' eşitlenemediği bu anti-cumhuriyetçi gelenekle gidilecekti.

de, kendisine kulp takılıp çöpe atılır. Çünkü onun istediği, milletvekillerinin ürettiği ve Millî Mücadele'nin çıkarları ekseninde adil bir uzlaşı değil, Ethem'in kayıtsız şartsız teslimiyeti, bir aktör olmaktan çıkarılmasıdır.

Beş milletvekillik Uzlaştırma Kurulu'nun Mustafa Kemal'e yolladıkları telgrafta ulaşılan çözüm şöyle açıklanır:

> Ethem ve Tevfik Beylerle şimdi görüştük. Orada iken arkadaşlar önünde bahis konusu olan konuşmaları tekrar ederek, usul ve inzibat dâhilinde hareket ve BMM'nin kararlarına harfiyen riayet edilmesini söyledik. Bunun için anlaşmazlık varit olamayacağını ve işlerin tamamen bu şekilde cereyan edileceği cevabını aldık.

Telgraf aynı zamanda Ethem Bey'in, belli ki Uzlaştırma Kurulu'nu ikna etmiş olan şikâyetlerini de dillendirerek şöyle devam eder:

> Emniyet ve itimadın fiilen teessüs ve devamı için, vaziyeti bu şekle soktukları iddia edilen Fahrettin ve Refet Beylerden Fahrettin Bey'in daima düşmana ganimet bırakmakla kumanda mevkiinin sarsıldığını ve bundan başka düşman karşısında kuvvetlerin parçalanmasına sebebiyet verdiğini ileri sürerek artık başka bir yerde çalışmasına ve Refet Bey Dâhiliye Vekâleti'ne dönünceye kadar, şahsen tanıdıkları ve güvendikleri Kâzım Bey'in, Fahrettin Bey'in yerine getirilmesine vatanın selameti namına müsaade buyrulmasına veya Refet Bey'in Dâhiliye Vekâleti'ne dönmesinin süratlendirilmesiyle bu takdirde herhangi tarafsız bir zatın 12. Kolordu'ya tayinini tasvip etmenizi temenni etmektedirler.

Telgraf, bizzat heyetin görüşü olarak şöyle bitiyor:

> Hissettiğimize ve kanaatimize göre, meselenin hal noktası buradadır. Bu nokta-i nazardan meselenin yüksek ve ihtiyatlı tedbirlerinizle hal buyrulmasını vatanın selameti namına bilhassa istirham ederiz efendim. Kılıç Ali, Vehbi, Eyüp Sabri, Reşit, Celal.[12] (Akt. Y. Küçük, 1989, c. 2, s. 688)

12 Kılıç Ali, daha sonra buradaki imzasını unutup şöyle yazabilecektir: "Çerkes Ethem ve kardeşleri sadece İsmet Paşa'yı değil, Güney Cephe Komutanı Refet Paşa ile Süvari

Söz konusu heyet raporundan, bizzat Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta aktardığı kısmında belirtildiği gibi; "1) Güvenlik düzeni alındığına kuşku yoktur. Durumları kendilerini savunmak içindir. Kendilerine karşı yığılan ve konulan kuvvetler ve yeni kurulan karakollar eski yerlerine çekilirse bu önlemlerden de vazgeçilecektir. 2) Düşmanca davranışlarla karşılaşmadıkça, yurdun gelecekteki esenliği ve yüce kişiliğinize karşı besledikleri içten bağlılık dolayısıyla, her türlü çatışmadan sakınacaklarına en büyük antlarla söz vermişlerdir" (Mustafa Kemal, 2020, s. 776). Bu arada Fahrettin Paşa'nın tutukladığı Konya ve Alaca'dan gelenler dâhil Kuvayı Seyyare'nin birlik komutanlarından Kürt İsmail Ağa'nın kendi hısımlarından topladığı savaşçılarının da bırakılması talep edilmiştir.

Görüldüğü gibi Kuvayı Seyyare'de en küçük bir ayaklanma emaresi, keza Mustafa Kemal'in liderliğini tanımamak ve hükümeti düşürmek gibi bir niyetinin de olmadığı, ama tam tersine merkezin izlediği kuşatma ve sıkıştırma politikalarının neden olduğu tedirginlikler vardır ve güvence istemektedirler. Alenen, "Bu bizi ezme yönelimlerini bırakın da hep birlikte işgalcilerle uğraşalım" demeye getirirler ve içlerinde Kılıç Ali ile Celal gibilerinin de olduğu Meclis Heyeti de buna inancını teyit eder.

Tabii 26 Aralık gecesi iletilen bu çözüm paketi, ya tam teslimiyet veya tam tasfiye dışında bir "çözüm" istemeyen Mustafa Kemal'in kabul edebileceği bir çözüm değildir. Nitekim Meclis temsilcilerinin, niyeti Millî Mücadele'nin acil başarısı olan herkesin sevinçle karşılaması gereken bu çözümünü provoke eden bir yoruma gidecekti; *Nutuk*'ta şöyle devam eder:

> Bunlardan çıkan anlam nedir efendiler? Oraya giden arkadaşlarımızın tümünün bu anlamı kavrayamayacakları düşünülebilir miydi? Öyle ise, biraz önce belirttiğim gibi Kütahya'ya giden Kurul gerçekten tutuklanmıştı. Bu yazılan şeyler, kendilerine zorla yazdırılıyordu. Bunun böyle olacağını Kurul gitmeden önce biliyordum. (Mustafa Kemal, 2020, s. 776)

Bu ifadeler 1927'de söyleniyor. Yani kurulun teslim alınmadığı tamamen ortadayken, heyet üyeleri, Reşit Bey hariç, Kılıç Ali ve Celal sadık adamları olmak üzere hepsi de kendisini lider kabullenen insanlardı.

Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşa'yı da çekemiyor, taşkınlıklar ve şımarıklarıyla onları da rahatsız ediyorlardı" (Kılıç Ali, 2010, s. 136).

Üstelik Genelkurmay Başkanlığı tarafından yazdırılan tarih kitaplarında da Mustafa Kemal'in bu iddiasını doğrulayacak bir belge ortaya konulamaz. Ama buna rağmen iddia 1927'de yinelenir, çünkü zaman artık kimsenin ona "Yanlış hatırlıyorsun Paşam" diyemeyeceği bir zamandır ve "tarih" de artık o ne derse odur! Nitekim Celal Bayar, daha sonra İsmet Bozdağ üzerinden, imzasını tekzip edecek, hakikati liderinin iddiasına uyduracaktır:

> Faydasız, ara bulmak değil, yatıştırmak bile mümkün görünmüyordu. Nitekim bütün tekliflerimizi reddettiler ve bizi rehine olarak kullanmak düşüncesiyle olacak, bir odaya kapadılar! Artık mahpustuk... (Bozdağ, 2000, s. 65)

Oysa ilerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi aynı C. Bayar'ın, Mustafa Kemal'e "yurdun ve milletin esenliği için (...) sorunun artık daha çok sürüncemede bırakılamayacağını" yalvarırcasına dillendiren ikinci telgrafın da beş imzacısından biridir.

Mustafa Kemal'in Meclis heyetinin telgrafına verdiği cevap, beklemediği ve istemediği önermelerle karşılaştığı için, "Telgrafınızı yarın Bakanlar Kurulu'na arz edeceğim"den ibarettir. Tabii ortada onun istediğinden başka bir karar verebilecek bir Bakanlar Kurulu da yoktur. Nitekim Bakanlar Kurulu'nun "yarın" ne karar vereceğini, hemen bu sırada operasyon için gerekli hazırlıkları yapmış olan İsmet Bey'e çektiği telgrafta anlatır:

> Telgrafınızı, yarın Bakanlar kuruluna sunacağım dedim. Yarın sözü geçen heyete, Bakanlar Kurulu kararıyla görevlerine son verildiğini, acillikle Ankara'ya dönmelerini bildireceğim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 777)

Açık ki heyetin gerçekten de tutuklandığına inansa, böylesi bir durum, konunun hemen Meclis'e getirilip, esir arkadaşlarının kurtarılmasına ve böylesi bir eşkıyalığa başvuran Ethem'in ezilmesine yönelik bir Meclis kararı çıkartılması için de bulunmaz bir fırsat olurdu. Üstelik trajik tesadüfe bakın ki, bu sırada İstanbul Hükümeti'nin, Mustafa Kemal ile görüşmek üzere gelmiş olan iki bakanı, Ankara'da resmen rehin tutulmaktadırlar.

Ertesi gün Bakanlar Kurulu imzasıyla yollanan cevap, Bakanlar Kurulu'ndan habersiz İsmet Bey'e yollanan kararın yinelenmesi olarak, Meclis Heyeti'nin sağladığı çözüm paketini tamamen yok sayar, sadece kayıtsız şartsız teslimiyet dayatır:

> 1) Birinci Kuvayı Seyyare, diğer bütün kuvvetler gibi kayıtsız şartsız kanunlara ve hükümetin koyduğu kurallara ve verdiği emirlere uymakla yükümlüdür ve askerî disipliniyle bağlıdır. 2) Askerlik görevleri ve konularıyla ilgili bütün öneri ve düşüncelerini, ancak emri altında bulunduğu kumandanlığa ve bu kumandanlık aracılığıyla gereken makamlara bildirilir, 3) Yukarıdaki kararları Genelkurmay Başkanlığı uygulayacaktır. (Mustafa Kemal, 2020, s. 778)

Doğaldır ki söz konusu Uzlaştırma Kurulu, "Hükümet" imzasıyla gelen kararı şaşkınlıkla karşılar. Nitekim 28 Aralık'ta bir kez daha "yurdun ve milletin esenliği için" âdeta yalvaran bir telgraf daha yollarlar. "İçten inançlarına dayanarak" önerdikleri "çözüm yoluna" ilişkin gelen "kararın anlamını kavrayamadıklarını", kavrayabildikleri kadarıyla "ilgili dileklerinin iyi karşılanmadığını gördüklerini", oysa "sorunun artık daha çok sürüncemede bırakılamayacağı" ricalarını, bir kez daha kararın bilinen sahibine, doğrudan Mustafa Kemal'e iletirler:

> Bakanlar Kurulu kararını bildiren emrinizi aldık. Gerçekte her birimiz yurdun ve milletin esenliği için, emrinize canla başla uyarak buraya geldik. Eskişehir'in ve buranın tutumunu ve durumunu gördük; uyuşmazlık konusu olan sorunu hiç yan tutmadan, tam doğrulukla irdeledik ve inceledik. Görüşmelerin gidişini ve evrelerini olduğu gibi bilgilerinize sunduk ve içten inançlarımıza dayanarak işin çözüm yolunu, anladığımız gibi yazdık. Buna karşılık bize bildirilen Bakanlar Kurulu kararının anlamını kavrayamadık. Tersine, yurdun esenliği ve mutluluğu ile ilgili dileklerimizin iyi karşılanmadığını gördük. Sorunun artık daha çok sürüncemede bırakılamayacağına inanmanızı rica ederiz. (Mustafa Kemal, 2020, s. 779)

Bu son çığlığın da altında Kılıç Ali ve Celal Bey dâhil yine hepsinin imzası vardır. Ama bu da işe yaramayacaktır. Çünkü kurulan gelenekte, resmî

komisyon kararları, mahkeme kararları vb. eğer egemenin çıkarına hizmet ediyorsa kabul edilmeye değerdir. Mustafa Kemal, son cevabında, "Yüce yazılarınız hiçbir zaman kötüye yorulmuş değildir" diyerek, başlarına bir iş gelmeyeceğinden yana onları rahatlatmakla birlikte, sınırı aştıklarını ve onları yollamaktaki amaçtan saptıkları net uyarısı yapmaktan da geri kalmaz. "Sizlerden, oradaki arkadaşlara uygun olan yolu tutmaları gerektiğini anlatmak ve kavratmak üzere bu yolculuğun yorgunluklarına katlanmanızı rica etmiştim" hatırlatması yapar ve sözlerini, "İşin çözümünü ve izlenmesini sorumlu ve ilgili makamlara bırakmış bulunuyorum" (Mustafa Kemal, 2020, s. 780) diyerek noktalar. Tabii "sorumlu ve ilgili makamlara bırakmış bulunmak" ifadesinin Türkçesi *Nutuk*'ta şöyle belirtilir:

> Efendiler, Kütahya'daki Kurula, Bakanlar Kurulu kararını ve geri dönmeleri gerektiğini bildirdikten sonra cephe komutanlarına da, başkaldıran Ethem ve kardeşlerine karşı savaşa girişmelerini buyurdum. (Mustafa Kemal, 2020, s. 780)

Görüldüğü gibi hiçbir olgusal dayanağa sahip olmadığı halde ve buna gereksinim duymadan Ethem'in "ayaklandığına" karar verdiği gibi kurulun da "tutuklandığına" karar vermiştir! Eh mademki Ethem mebusları "tutuklamış" ve "ayaklanmıştır", o halde yapılması gereken iş de bellidir. Tabii bu aşamadan sonra da yine ciddi bir meşruiyet problemi karşısında kalacağız, çünkü "Ethem ve kardeşlerine karşı savaşa girişilmesi buyruğunun" anayasal bir dayanağı yoktur, çünkü Meclis'in haberi yoktur, bir mahkeme kararı da yoktur, işin doğrusu hükümet kararı da yoktur! Ama buna rağmen, zaten tam da bu amaçla Batı ve Güney Cephesi komutanlıklarına yerleştirilen sadık adamlar İsmet ve Refet Beylere operasyon buyruğunu gönderir; çünkü Meclis'ten, hâlâ büyük popülariteye sahip olan Ethem'e saldırı emri çıkartmasının mümkün olmadığını bilmektedir. Nitekim bu gerçeği *Nutuk*'ta şöyle teslim eder:

> Kuvvetlerimiz Kütahya'ya girerken ben de Meclis'te kimi milletvekillerince sorguya çekilmiş bulunuyordum. Ayaklanan Ethem'in üzerine yürümemize, ona saldırmamıza, onu kovalamamıza karşı çıkılıyordu. Fuat Paşa, Ethem ve kardeşlerini çekip çevirebildiği

için, onun değiştirilmemesi uygun olurmuş. (...) Bu denli önemli bir işe kim ve nasıl karar vermiş? Böyle bir karar Meclis'e bildirilmeksizin nasıl alınırmış... gibi birçok sorular... (Mustafa Kemal, 2020, s. 782-783)

Tabii bunlar operasyon kararından sonra ve Ethem'in, bunca şeye rağmen bir türlü harekete geçmeyen Meclis'e öfkeyle yazdığı eleştirel mektubunu okutup Meclis'in dengelerini değiştirme imkânı bulduktan sonraki (29 ve 30 Aralık) sözler. Ne ki Mustafa Kemal, "o denli çirkin ve o denli utanmazca (...) milletvekillerinin onurlarına ve millî Meclis'in yasallığına saldıran" diye nitelediği telgrafa rağmen Meclis'i ikna zorluğu yaşar. Nitekim olgularla örtüşmeyen yüklemlerini yinelerken Meclis'in tutumundan da şikâyetini sürdürür:

> Her şey bir yana yalnız Meclis'in yasallığına saldıran telgraf, telgrafı çekenleri Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na çarptırmaya yeter iken, bu ayaklananların aylardan beri süregelen karşı gelici durumları ve millî hükümeti yıkmak, kendi akıllarınca başka türlü bir hükümet kurmak, düşüncelerini uygulamaya yeltenmeleri dikkate alınmıyordu. Tersine bunlar tepelenmekten, ceza almaktan kurtarılmaya çalışılıyordu. (Mustafa Kemal, 2020, s. 784)

Ethem'in eleştirel mektubu öncesindeki bu kritik aralıkta Mustafa Kemal, Güney Cephesi Komutanı Albay Refet ile Batı Cephesi Komutanı Albay İsmet'e 27 Aralık'ta şu telgrafı çeker:

> Kütahya'daki Kurul'un cevabı, Kuvayı Seyyare işinin artık barış yoluyla ve siyasetle çözümünün mümkün olamayacağını ispat etmiş ve sorunun kuvvet yoluyla çözümlenmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bunun son safhasını şimdiden Meclis'e bildirmeye ihtiyaç yok. Başarı ile sonuçlandırırsak, Meclis'in yaptıklarımızı onaylayacağı kuşkusuzdur. Haklı olduğumuz ispat edecek yeteri kadar belge ve delillerimiz mevcuttur. Albay İsmet Eskişehir'i bir kuvvetle güven altına alarak, kuvvetinin çoğu ile derhal Kütahya'yı, Albay Refet de bütün süvari ve fazla piyade ve topçu ile Altuntaş'ı işgal etmeli, ondan sonra Kuvayı Seyyare'ye bütün istekler dikte ettirilmeli ve bir

taraftan da dağılmaları için propagandalar yapılmalıdır... (*Türk İstiklal Harbi*, 1974, c. *VI*, s. 234)

Yalçın Küçük, bu trajik durumu şöyle özetler:

> 1) Çerkes Ethem isyan etmiyor. Her ne pahasına olursa olsun isyana zorlanıyor. 2) Çerkes Ethem'e karşı savaş Meclis'e haber verilmeden açılıyor. 3) Başarı mutlak olarak gerekli görünüyor. 4) Mustafa Kemal, haklı olduklarını, belge ve delillerle fakat sonucu aldıktan sonra kanıtlayabileceğini, cephede doğrudan doğruya savaşacak arkadaşlarına, inandırmaya çalışıyor. Bu telgraf, "özet" olarak şöyle devam ediyor: "Albay İsmet, Eskişehir'i bir kuvvetle güven altına alarak kuvvetinin çoğu ile derhal Kütahya'yı; Albay Refet de bütün süvari ve fazla piyade ve topçu ile Altıntaş'ı işgal etmeli; ondan sonra Kuvayı Seyyare'ye bütün istekler dikte ettirilmeli ve bir taraftan da dağılmalarını sağlamak için propagandalar yapılmalıdır." Bu kadar. Çerkes Ethem'in tam anlaşma olduğunu düşündüğü bir zamanda Albay Refet ile Albay İsmet kuvvetlerine taarruz emri veriliyor. (Küçük, 1989, c. 2, s. 690)

Uzlaştırma Heyeti'nin ürettiği çözümden ve Kuvayı Seyyare'ye saldırının başlatılmasından önce Demirci Mehmet Efe'nin de halline gidilir. Nitekim Ethem Bey'e yazdığı mektupta, ondan yardım isteyecektir:

> Yanımda kalan birkaç arkadaşımla hiçbir şeye karışmıyordum. Fakat Konya'ya dönüşümden beri apaçık görüyor ve anlıyorum ki şahsımı hedef alan birtakım entrikalarla çevrilmiş bulunmaktayım. Hatta çok yakınımda bulunanlar bile aleyhime tahrik edilmekte ve bana suikast yapılması için ihanete sevk edilmektedir. Refet Bey'den dün bir telgraf aldım. "Teşkil ettiğim askerî kıtalardan birine kumanda etmek üzere Konya'ya gelmenizi bekliyorum" diyor. Bu pek tuhaf değil mi? Bir kere benim bulunduğum yer cepheye Konya'dan daha yakın, sonra nizami kıtayı idare etmek için davet edilmek ne demek? Biz vatanın müdafaası için silaha sarılmış kimseleriz. Ben bunda bir samimiyet görmüyorum. Bilmem nasıl buluyorsunuz? (Çerkes Ethem, 2008, s. 125)

Ethem'in önerebileceği somut bir şey yoktur, ancak şu sözlerle ona umut verir:

> Kardeşim Mehmet Efe, (...) şikâyet ettiğin durumla ben de karşı karşıyayım. İhtiyatlı olmanı ihtar etmekle beraber, hançerini vatanın bağrına sokmakta ısrar eden Yunanlılara fırsat verebilecek her hareketten sakınmanı tavsiye ederim. (...) Refet Bey'i geri aldırmak ve azlettirmek suretiyle meseleyi barış yoluyla halletmeye uğraşan milletvekilleri var. (Çerkes Ethem, 2008, s. 126)

Belli ki Meclis'in bu işi çözeceğine olan umudunu sürdürüyor. Tabii bir gelişme olmaz, çünkü Refet zaten İçişleri Bakanı/komutan olarak tam da bu kişilerin halli için gönderilmiştir. Artık sıra, o zamana kadar Batı Cephesi'ni sayelerinde tuttukları kuvvetlerin tasfiyesine gelmişti ve merkezin kurumlaşması arttıkça sıra (tabii sıra Refet Bey'e de gelecektir) merkezin dışına düşen herkesi kapsayarak genişleyecekti. Nitekim Demirci Mehmet Efe'ye doğrudan askerî saldırıyla boyun eğdirilmesi ardından, 1921 Ocağında sıra Ethem'in Kuvayı Seyyare'sine (ve komünistlere) gelmişti. Böylece Yunan işgaline karşı önlem halinde veya Ethem kuvvetleriyle birlikte karşı saldırıda olması gereken kuvvetler, buradan çekilerek, o sırada Yunan kuvvetleriyle savaşmakta olan Ethem'i pusuya düşürmeye yönlendiriliyordu. Açık ki düşmanı değil, "milletin" farklı bileşenlerini ezmeyi önceleyen bir "millî mücadele" mevzilendirmesi karşısındayız. Nitekim eldeki kuvvetlerin ezici çoğunluğu düşman cephesinden çekilip, yeterince söz dinlemediğine inanılan kardeşi ezmeye yönlendirilecekti:

> Bursa'da bulunan Yunan kuvvetlerine karşı bir piyade tümeni bırakılarak, iki piyade tümeniyle bir süvari tugayına, Eskişehir'in güneybatısında ve Kütahya doğrultusunda yığınak yaptırılmıştı. Uşak'ta bulunan Yunan kuvvetlerine karşı da, yalnız bir tabur cephede bırakılarak, iki piyade tümeniyle yedi süvari alayına, Dumlupınar yakınlarında ve Kütahya doğrultusunda yığınak yaptırılmıştı. (Mustafa Kemal, 2020, s. 781)

Bu durumda Ethem Bey, ya kendisine yönelen "millî" namluları kendi namlularıyla karşılayacak ya da kuvvetlerini dağıtıp savaş alanını terk

etmek ve Millî Mücadele'ye verdiği olağanüstü katkısını gölgeleyecek olan Yunan cephesinin gerisine geçme yoluna gidecek; yani "hain" olacaktı. Ethem Bey karşılaştığı bu saldırı karşısında öncelikle bir yandan oyalama muharebeleri yaparken diğer yandan da uzlaşma arayışlarını sürdürecek ama tabii bulamayınca, kuvvetlerini dağıtıp, yakın çevresinden bir avuç insanla, Yunan ordusundan, cephe gerisine geçme talebinde bulunacaktır.

Burada düşünelim, eğer en başından düzenli ordu kuvvetleriyle savaşmayı esas alan bir çizgiyi seçseydi ne olurdu? Büyük olasılıkla düzenli ordu, bu kardeş kırımı operasyonundan çok, ama çok ciddi zayiatlarla çıkardı. Ama Ethem, bu yola başvurmayacak, Sultanın iç savaş kuvvetlerini ezerek ve Yunan ordusunu Salihli'de, Demirci'de gösterdiği ezici performansı, millî kuvvetlere karşı yapmaya kıyamayacak, oyalama ve uzlaşı gelgitlerinden sonra gidip kendine kıyacaktı.

Açık ki millî kuvvetlere karşı mevzilenme yolunu seçseydi, Yunan ordusu yerine kendi tasfiyesini önceleyenlere çok büyük bedeller ödetebilecekti. Bunu yapabilecek olmasının kanıtı, düzenli birliklerin peş peşe başarısız kaldığı cephelerde peş peşe kazandığı zaferlerde sınanmıştır. Buna karşılık onu tasfiye etmede bu denli cevval davrananların, ondan sonraki Yunan ilerlemesi karşısında sergileyecekleri performans, (sonraki bölümde göreceğimiz gibi) yaralılarını bile geride bırakarak, Ethem tarafından tutulan tüm bütün bu bölgelerden geri çekilmek olacaktı. Gerçeklik buyken salt Yunan cephe gerisine geçmesini "vatan hainliği" yaftalamasına ek gerekçe yapanların aksine, kendisini imhaya yönelenlere etkin bir karşılık vermemekle, Millî Mücadele'nin bu aşamasında bile Millî Mücadele'ye büyük bir hizmet vermeye devam etmiştir.

Meclis Heyeti henüz yanındayken Ethem Bey birbirinden önemli iki haber alır. Bunlardan birincisi, Kurmay Başkanı Halil Bey'den, "Uşak'ın 30 kilometre kuzeyinde ve Gediz'in güneyindeki ileri karakolumuzla Yunan keşif kuvvetleri arasında baş gösteren çatışmanın süratle büyüdüğü, Yunan kıtalarının iki muharebe hattı arasındaki önemli bir tepeyi işgale" (Çerkes Ethem, 2008, s. 137-138) çalıştıkları haberidir. Ama daha önemli haber, aynı sırada Kütahya cibasında gözetleme yapan Parti Pehlivan'dan, İsmet Bey'in 8. ve 11. Tümenlerle Kütahya'ya 15 kilometre kuzeyinde Alayunt İstasyonu'na geldiği haberiydi. Bu, sabahleyin Kütahya'nın ablukaya alınacağı, yani heyetle varılan anlaşmanın ve onların yürüttüğü

haberleşmelerin bir oyalamacadan ibaret olduğu demekti. Bundan sonrası işte bu travmanın etkisiyle gelişecektir.

Böylece bir yandan düşmanla savaşırken Meclis Heyeti'yle çözüme ulaştığını zanneden Ethem Bey, gerçekte iki ateş altına alındığı gerçeğiyle karşı karşıya kalır. Bu şok edici durum üzerine Ethem şöyle yazar:

> Kütahya'da bulunan mebuslar heyetini tutuklayarak Kuvayı Seyyare karargâhı olan Gediz'e sevk etmek istedim. Fakat sonradan bu fikrimden vazgeçtim. Çünkü ne de olsa bunlar elçiydiler. Sonra bunların arasında cidden benim kadar bu durumdan üzgün olanlar ve gerçeği geç anlamış olmaktan başka bir günahı olmayan kimseler de vardı. Kardeşim Reşit hariç olmak üzere diğerlerinin Ankara'ya dönebileceklerini söyledim. (...) Heyete, İsmet Bey'in fiilen harekete geçmek üzere olduğunu anlattım. Gediz Cephesi'nde Kuvayı Seyyare ile düşman arasında savaş devam etmektedir. Düşman cephede bazı mevkileri işgal etmek istiyormuş. İşte vaziyet budur. Gidin Ankara'da samimi arkadaşlarınızı ikaz edin. (Çerkes Ethem, 2008, s. 138-139)

Ancak bu duygusallık içinde bir de çok büyük bir hata yapar ve BMM'ye hitaben hakaretamiz bir telgraf yazıp yollar. Bu telgraf, Mustafa Kemal'e, Meclis'ten gizli başlattığı operasyon için, Meclis'in desteğini alma imkânı verecekti. Kendi egemenlik haklarını kullanma cesareti gösteremeyen, kardeş katliamını engelleme sorumluluğunu üstlenmeyen Meclis'e hitaben şöyle diyecekti Ethem:

> Bir seneden beri toplantı halinde bulunduğunuz halde, bu müddet zarfında en büyük icraatınız, kendi maaşlarınızı 3-4 yüz liraya çıkarmak olmuştur. (...) Herhalde aylardan beri ordu arasına sokulan fitneden haberdar edildiğiniz halde, bir gizli celseyle bunları gidermeye ve mani olmaya cüret edemediniz. Her biriniz başka başka endişeler peşinde, hedefi unutmuş, gayeyi ihmal etmiş bulunuyorsunuz. Sabık Meclis-i Mebusan gibi sizler de hükümettekilere dalkavukluk etmek suretiyle mukaddes vazifenizi şahsi menfaatlere feda etmiş görünüyorsunuz.

İşte bu telgrafı okuyan Mustafa Kemal, o ana kadarki eylemini gizlediği Meclis'i derhal toplayıp telgrafı onlara okur. Telgraf, yazılanları kendilerine hakaret kabul eden bir kısım vekilin saf değiştirmesiyle gerçekten de Meclis'in dengesi değiştirecek ve bir önceki dönem Ethem'e karşı çıkarılması imkânsız olan karar, iki oy farkla da olsa artık çıkarılabilir hale gelir. Bu telgraf sayesinde Ethem, iki oy farkla Meclis nezdinde de "isyan" etmiş bir konuma düşer. M. Kemal, bu kapışmanın sonunu *Nutuk*'ta şöyle anlatır:

> Ethem kuvvetlerini kovalayan birliklerimiz, 5 Ocak 1921 günü Gediz'i ele geçirerek o bölgede toplandı. Ethem ve kardeşleri de kuvvetleriyle birlikte düşmandan yana geçip kendilerine yaraşan durumu aldılar. Ordumuzun içinde bulunan düşman kovularak gerçek yerine sürülmüştü. (Mustafa Kemal, 2020, s. 784)

Tabii bırakın düşman olmayı, aksine Millî Mücadele'nin bütün o ezici badirelerden kurtarılıp bu noktaya getirilebilmesinin en belirleyici gücünü, böylesi gözü kara bir iktidar mücadelesine kurban edip "içimizde bulunan düşman" haline getiren, onun Yunan cephe gerisine geçişini, "kendilerine yaraşan durum" olarak sevinçle anan, bu siyaset tarzının, çok önemli iki sonucu olacaktı. İşgalciyi değil, Millî Mücadele'nin farklı güçlerinin kendine boyun eğdirilmesini önceleyen bu tarzın birinci etkisi, doğrudan içinde bulunulan sürece olacak, işgalin çok daha uzun, çok daha kanlı, çok daha tahrip edici bir hale gelmesine yol açacaktı. Bu tasfiye Millî Mücadele'yi, hem "milletin" farklı güçlerinin birliğinden hem de girdiği bütün savaşları zaferle sonuçlandıran bu olağanüstü komutanın katkısından yoksun bırakacaktı. Millî Mücadele koşullarında bile bu denli önemli bir aktörün düşmandan önce tasfiyesine gidebilen bu tarzın ikinci etki ise ülkenin sonraki bütün bir siyasi tarihine olacak, milleti iç farklılıklarıyla kabul etmeyen, farklı olma hakkını düşmanlaştıran, dolayısıyla demokratikleşebilmeyi imkânsızlaştıran bir kurumsallaşmanın da önü açılacaktı.

Millî Mücadele'nin çıkarları açısından problemli niteliği bir yana, söz konusu savaş da bu kadar kolay halledilemeyecekti. Ethem önce kuvvetleri içindekilere, "Bize saldıracak olanlara karşı silah kullanmak istemeyenler varsa, zorlama yok, bizimle kalmak istemeyenleri, silahlarını alarak serbest bırakacağım" der. Gidenler gider, kalanlar kalır. Ama sorun

bundan ibaret değildir, çünkü elde kalan güçlerin ikiye bölünmesi, iki cephede birden savaşması gerek; buna uygun görev paylaşımları yapılır. Resmî subay olan kurmay başkanını şöyle bilgilendirdiğini anlatır:

> "Halil Bey, siz yarın şafakla beraber eski Yunan savaş hattına, ben de yeni iç cepheye hareket etmeliyiz." Bunu söylerken dilim âdeta dönmüyor, gözlerimden yaşlar boşalıyordu. Halil Bey de ağlıyordu. (...) İsmet Bey, Gediz'in kuzey sırtlarındaki müdafaa hattımız üzerine kıtalarını saldırtmış, hatta top bile kullanmaya başlamıştı. Yunan cephesinde de savaşın şiddetlendiği, karşılıklı top seslerinin sıklaşmasından anlaşılıyordu. İki ateş arasında kalmıştık. (Çerkes Ethem, 2008, s. 145-146)

Arada Binbaşı Aziz Bey'i İsmet Bey'e yollayıp, cepheden gelen yaralılara da işaret ederek, bir uzlaşı talep eder. İsmet Bey taarruzu daha da şiddetlendirir. Bu uzlaşmaz tutum üzerine Yunan tarafına Yüzbaşı Sami'yi göndererek, birkaç günlük ateşkes talep eder. General Maneta'dan 4 günlük ateşkes alınır. Bunun avantajıyla İsmet Bey'in kuvvetlerine taarruza geçen Ethem Bey, bundan sonrası için, "İki buçuk saat süren çetin bir boğuşma sonunda İsmet Bey'in kuvvetleri bozguna uğradı" der ve Kütahya'ya doğru onun peşine düştüğünü söyler (Çerkes Ethem, 2008, s. 149).

Bu arada Yunan cephesini tutan Bolşevik Taburu komutanı İsmail Hakkı'ya da, bundan yararlanmaya kalkmaları olasılığına karşı daha dikkatli olmasını bildirir. Afyon ve Eskişehir'den getirilen yardımlarla Kütahya'da mevzilenen İsmet Bey kuvvetleriyle tekrar çarpışma başlar. Bir sonraki gün çatışma devam eder. Bu arada Refet Bey kuvvetleri de yetişir. Ethem Bey, kuvvetlerin artık üç cephede bölündüğünü ve buna rağmen İsmet Bey cephesinde çözülmeler başladığını ve Refet Bey kuvvetlerine karşı da hücuma geçip püskürttüğünü (Çerkes Ethem, 2008, s. 151-152) kaydeder.

Ancak Yunan generalle yapılan ateşkes de bir gün sonra bitecektir. Bu nedenle Ethem yeniden Gediz tarafına güç kaydırır. Bu sefer de Maneta, Ethem Bey'in Yunan çekilme hattını tehdit eder konuma geçmesi üzerine geri çekilecektir. Ama bu üç taraf arasında, hem yardım alma hem de en önemlisi yaralılarını tedavi ettirme imkânlarından yoksun durumdadır.

Yunanlılar da bu çatışmayı kışkırtarak kendilerine ilerleme imkânı yaratmaya çalışırlar.

Bu çoklu karşılaşmalar sürecinde Ethem Bey savaştan çekilir. Abisi Reşit üzerinden Yunan ordusuyla gerçekleştireceği iltica protokolü ile Yunan cephe gerisine geçiş imkânı sağlar. Ama kardeş ve akrabaları geçmesine karşın kendisi bunu uygulamayı içine sindiremeyip 50 kişilik özel birliğiyle dağlarda dolaşmaya başlar ve nihayet şubat ayı sonunda Yunan tarafına teslim olur (Şener, 1994, s. 112-113).

Böylece Çerkes Ethem sorunu Ankara açısından halledilmiş olur. Yunanlılara sığınmaktansa taburunu terhis edip teslim olan Ethem'in önemli komutanlarından Bolşevik Taburu Komutanı Yüzbaşı İsmail Hakkı ve bazı Kuvayı Seyyare kadrosu daha sonra idam edilecekti. Bir diğer büyük komutanı Parti Pehlivan, iki tarafa da teslim olmayı kendine yedirememeyecek ve Yunan askerleriyle çarpışırken öldürülecekti. Diğer taraftan bu sırada Türk ordusu ile Yunan ordusunun karşılaşmasından Birinci İnönü Savaşı gerçekleşecek, iki taraf da önce geri çekilecek, sonra da eski pozisyonlarına razı olacaklardır. Dolayısıyla Ethem'in kendi eski kuvvetlerinin bastırmasına karşı mevzii savaşı sürerken Türk ve Yunan düzenli orduları da birbiriyle savaşacak, resmî tarih bu "İnönü Zaferi" olacaktı.

Bütün mebusları aşağılamış olmasına karşın Meclis kararının sadece iki oy farkla alınabilmesi, sorunun Meclis nezdinde de karanlık kalmaya devam ettiğini gösterir. Mustafa Kemal ise bu mektubun avantajını artırmak üzere yaptığı konuşmada, Ethem için olabildiğine hakaretamiz bir dil kullanır:

> Askerliği çapulculuk sanan, (...) haydutluğu sanan, şarlatanlıklarıyla, yaygaralarıyla (...) utanmaz, kendini bilmez, saygısız ve herhangi bir düşmanın boğaz tokluğuna casusluğunu, uşaklığını yapacak kertede aşağılık yaratılışlı ... (Mustafa Kemal, 2020, s. 780)

Bu konuşmasına karşılık, Balıkesir Mebusu Basri Bey'in itirazi konuşmasında söyledikleri, hiç olmazsa 100. yılda üzerinde düşünmeyi gerektirir:

> Yalnız bu güne kadar millî mücahit olarak alkışlanan Ethem Bey'in, Meclis'in teşekkülünde âmil olduğu beyan edilmek suretiyle, makamı riyasetten alkışlanan Ethem Bey, eğer fena ise,

> fenalıkları daha evvelden görülmek icabederdi. (...) Paşa hazretleri, benim kendi kanaati vicdaniyeme göre Ethem Bey'de bir ihanetten ziyade bir idaresizlik neticesi vardır. (Şener, 1994, s. 120)

"Konuşmasına devamla Basri Bey, Ethem'in Balıkesir'e üç defa hareket için geldiğini, hiçbir çapulculuğu vs. görülmediğini ve hiçbir kimsenin tek tavuğuna bile dokunmadığının ispat edildiğini söylüyor. Bu durumda Kâzım [Özalp] Bey'in de şahit olduğunu söylüyor ve ümmet-i Muhammed'in kanını düşünelim, birbirine kırdırmayalım" (Şener, 1994, s. 120) der. Mustafa Kemal'in buna cevabı ise şundan ibaret:

> Diyorsunuz ki Ethem iyi adamdır. Hâlbuki öyle değildir. Ethem Bey şakidir. İdare edilerek kullanılıyordu. Şaki daima şakidir!

Tabii Ethem Bey'in bu tasfiyesi, askerî alanın yanı sıra rejimin şekillenmesinde de etkilerini göstermekte gecikmeyecekti. Meclis'in Mustafa Kemal'i dengeleme ve denetleme imkânları iyice zayıflayacaktı örneğin. Diğer yandan Ethem'in Çerkes kimliği özellikle vurgulanarak "hain" ilan edilmesini izleyen siyasal kurumlaşma, kimlik haklarını ezme yönünde pervasızlaşma imkânı sağlayacaktı. Bu bağlamda Güney Marmara Çerkeslerine uygulanacak kitlesel sürgün (Koçgiri kırımı yanında) rejimin kurucu şiddet örneklerinin en önemlilerinden biri olacaktı.[13]

13 Gerçekten de 43 Çerkes köyünü kapsayarak uygulanan "Gönen-Manyas sürgünü", Cumhuriyet'in Osmanlı'dan ve İttihatçılardan devralarak sıklıkla başvuracağı kitlesel sürgünlerin ilk prototipi olacaktı. Kendilerine uygulanan ayrımcılık ve baskılara karşı Çerkeslerde görülen hoşnutsuzluğa karşı fiilî hukuksuzluklarla yetinilmeyecek, 1923 Mayısındaki "Sürgün Kararnamesi" ile buna kanuni gerekçe üretilecekti. Ethem Bey'in eski birlik komutanlarından biri olan Takığ Şevket'in Manyas'ı basmasına karşılık Aralık 1922'de Mürüvvetler köyünün sürgünüyle başlamış olan bu toplu cezalandırma, Mayıs Kararnamesi akabinde önce 13 köyün, 775 haneden oluşan çoluk çocuk hasta kadın 3.775 sakinini, balık istifi doldurulduğu hayvan vagonlarıyla bilmedikleri diyarlara göndermeyle genişletilir. Yol boyu birbirlerinden koparıla koparıla götürülen Çerkesler, nereye iskân edildiklerini ancak trenden indikten sonra öğrenebilecekti: Ulukışla, Niğde, Kayseri, Sivas, Malatya, Van... Akabinde 30 köye daha sürgün tebligatı gönderilecekti. Önceki örneğin korkusuyla alelacele bağ, bahçe, tarla, hayvan neleri varsa yok pahasına elden çıkaran bu köylüler, sürgün vaktini beklerken Lozan Antlaşması'nın "umumi af" protokolü sayesinde sürgünden kurtulurlar gerçi. Ancak bütün varlıklarını elden çıkarmış olduklarından bu 5.800 insanın sonraki hayatı, hem çok ağır yoksulluklarla (Bkz. Mehmet Bozkurt, https://haber.sol.org.tr/...) hem de tüm diğer Çerkeslerle birlikte ağır asimilasyon uygulamalarıyla belirlenecekti. Çerkesler için kimlik haklarını kaybetmek ve geleneklerini unutmaya zorlanmak şeklinde gelecek olan yeni rejim, diğer kimliklere ve emekçilere çarpan etkisini göstermekte de gecikmeyecekti.

Ricat, Başkomutanlık Kararı ve Otokratikleşme

"İnönü Zaferleri" olarak tarihe kaydedilecek olan iki muharebe, düzenli ordunun Millî Mücadele'deki işlevselliğini ilk defa ispatlama başarısı olarak önemlidir kuşkusuz. Birincisi Kuvayı Seyyare'nin tasfiyesine, ikincisi ise sonrasına denk gelen bu savaşlar, Yunan ordusunun ilerleme hamlelerinin ilk defa olarak düzenli ordu tarafından göğüslenmesi örneklerini oluşturur.

Esasen düzenli ordu ilk defa kurulmuyordu, zaten vardı. Ama hem o güne kadarki savaşlarda bir başarı elde edememişti hem de bizzat Kuvayı Seyyare'nin iç savaş yöntemiyle tasfiyesi ekseninde yeniden yapılandırıldığı bir dönemeçte, âdeta sınavdan geçiyordu. Dolayısıyla bu savaşlar, Kuvayı Seyyare'nin tasfiye dayatmasının meşrulaştırılması yanında Mustafa Kemal'in de Meclis ve süreç üzerindeki hâkimiyet düzeyini yükselten bir işleve sahipti. İşte bu kritik önemlerinden dolayı gerek o gün gerekse de resmî tarihte olabildiğince abartılmıştır.

Bu bağlamda onların ve sonuçlarının yeniden irdelenmesi, Millî Mücadele'nin de daha doğru anlaşılması açısından önemlidir. "I. İnönü Zaferi" diye bildiğimiz 10 Ocak 1921'deki muharebe, Eskişehir yönündeki Yunan ilerlemesini durdurmak anlamında "zafer" ilan edilecek olsa da, gerçekte her iki tarafın da birbirinden habersiz geri çekildiği, bir karşılaşmadır. Esasen yıldızı bununla parlayan İsmet Bey'in kendisi bile, bu muharebeyi abartmaz, ondan zafer değil "mütevazı bir muharebe" diye söz eder:

> Yunan Ordusu Başkomutanı Papulas, Ethem ile ayrı cephede muharebe ettiğimizi hesaba katarak, bizden böyle bir mukavemet

> beklemiyordu. Fakat 9-10 Ocak günleri bizim mukabil taarruzlarımızla karşılaşıp, o zamana kadar Anadolu'da görmediği bir muharebe tarzına Türk ordusunda rastlayınca, "Keşif yaptım, bu kadarı kâfi, öğrendik" dedi ve bırakıp gitti. Birinci İnönü Muharebesi, daha ziyade Kuvayı Seyyare'nin Yunanlılarla beraber gelişen taarruzunun muvaffak olmaması şeklinde bir adım telakki edilmek lazımdır. Atatürk, Birinci İnönü Muharebesi'nin neticesine çok önem vermiş görünmektedir. Aslında Birinci İnönü Muharebesi askerî bakımdan mütevazı ölçüde bir muharebedir. (İnönü, 2006, s. 233)

Tabii "Kuvayı Seyyare'nin Yunanlılarla beraber gelişen taarruzu" ifadesi gerçekliğin tersyüz edilmesi olmakla birlikte, başındaki komutana rağmen bu mütevazı muharebeye asıl önem atfeden Mustafa Kemal olacaktır. Çünkü yakın zamana kadar Millî Mücadele'nin yıldızı olan Ethem'in tasfiyesinin sorgulanılırlıktan çıkarılması, düzenli orduyla zafer kazanılabileceğinin gösterilmesi ve bu sayede Meclis üzerinde hâkimiyetin güncellenebilmesi, öyle ki vergi ve asker toplayabilmek için bile Yunan ordusuna karşı bir "zafere" büyük gereksinim vardır. Nitekim bu muharebenin "zafer" olarak sunulması için etkin bir çaba sergilenir, bu kapsamda İsmet Bey'in rütbesi tümgeneralliğe yükseltilir. Anımsansın; onca kritik ve hakiki zaferden sonra bile Ethem'i çavuşluktan çıkarmaya eli varmayanlar birbirlerine rütbe teşviki yapıyorlar! Yine anımsansın; Gediz'de çok daha somut bir kazanım söz konusuyken onu "yenilgi" yapanlar, komutanı İsmet Bey'in bile "mütevazı muharebe" dediği İnönü muharebesini "zafer" yapıyorlar!

Tabii gerçekte böyle bir zafer olmadığı için Yunan ordusu, asıl büyük ilerlemesini bundan sonraki süreçte gerçekleştirecekti. Evet bir "zafer" kazanılacaktır tabii; ama Yunan ordusuna karşı değil, Yunan ordusu önünde o zamana kadarki engel olan Ethem Bey'e karşı! Oysa anımsayalım ki düzenli ordu kendisine karşı saldırıya geçtiğinde, Ethem, Millî Mücadele adına Yunan saldırısını durdurmaya çalışan muharebe hattındadır. Yine anımsayalım ki Meclis Heyeti'yle sergilediği uzlaşmanın da gösterdiği gibi Ethem, Millî Mücadele önderliğiyle Yunan işgaline karşı birlikteliği kaybetmeme çizgisinde ısrar etmektedir. Hatta Gediz sonrası Kuvayı Seyyare'nin Uşak'a doğru Hamidiyehanı'nda üç saat boyunca

süren saldırısına, eğer 190. Alay, dört saat gecikmeden katılabilseydi, belki de daha o zaman Yunan ordusunun saldırı motivasyonunu tümüyle kırılabilirdi. Keza yine Meclis Heyeti'nin uzlaşı metnine uyulsaydı, sonraki saldırılara imkân vermeyen bir savaş dengesi daha o zamandan kurulabilirdi.

Bu "İnönü Zaferi" sorununa, Yalçın Küçük'ün, Genelkurmay belgelerinden hareketle yaptığı irdeleme de ufuk açıcıdır. Nitekim "İnönü Zaferi" denilen şeyin ertesi sabahı, Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'in, Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'e yolladığı 11 Ocak 1921 tarihli ricat emrini aktararak, iddia edilen zaferden başka bir gerçeklik karşısında olduğumuzu hatırlatıyor. Genelkurmay Başkanı İsmet Bey'in 11 Ocak tarihli söz konusu emrinde şöyle deniliyor:

> 2) Durum Eskişehir'in başarı ile savunulmasına izin vermiyorsa, (...) birlikleri Eskişehir'in doğusuna almalıdır. Bu sırada Seyitgazi-Sivrihisar-Ankara istikametinin özellikle asi Ethem kuvvetlerine karşı örtülmesi ve muhafazası için batıdan Ankara'ya gelen istikametlerin tıkanması göz önünde tutulmalıdır. 3) Batı Cephesi emrindeki demiryolu araç ve gereçlerin düşman eline bırakılmaması ve Eskişehir'deki harp silah, araç ve gereçlerine ait tezgâh, avadanlık ve mühimmatın da emniyetle geri alınmasının sağlanması ve bırakılacak demiryollarının esaslı olarak tahrip edilmesi gereklidir. 4) Eskişehir'in elden çıkması halinde de doğrudan doğruya düşman tarafından ciddi bir taarruza uğranılmadıkça, Güney Cephesi, şimdi bulunduğu durumda kalacak ve süvari tümeni, memleket içine sarkması umulan Ethem kuvvetlerine karşı kullanabilecek şekilde kendi sağ kanadında bulunduracak ve Batı Cephesi sol kanadı ile irtibat kuracaktır. (Küçük, 1989, s. 653-654)

Yani Genelkurmay'ın emriyle de teyit edildiği gibi, ortada bir zafer değil, sınırlı zayiatla gerçekleşen muharebe sonrasında, ta ki Yunanlıların da geri çekildiği öğrenilene kadar, düzenli ordunun geri çekilmesi kararı söz konusudur. Ama daha önemlisi, bu sırada bile Ethem'den yana kaygının, Yunan ordusundan yana duyulan kaygıdan daha ön planda olmasıdır. Nitekim Ethem'in direneceği ve Ankara'ya yönelebileceği hesabı ön

planda tutularak,[1] "Ankara istikametinin özellikle asi Ethem kuvvetlerine karşı örtülmesi ve muhafazası" ve "süvari tümeninin de, memleket içine sarkması umulan Ethem kuvvetlerine karşı kullanabilecek şekilde" konumlanması emredilir.

Neyse ki bu arada köylü Numan Ağa sayesinde Yunan ordusunun da İnönü'den geri çekildiği öğrenilince, İsmet Bey kendi geri çekilmesini durdurur ve gerçekte bu iki tarafın da geri çekildiği yenişememe hali, birdenbire "İnönü Zaferi" haline dönüşüverir! Ancak Genelkurmay'ın Ethem karşıtı önceliği değişmediğinden, örneğin Gediz sonrasında Uşak önlerine kadar süren ilerleme benzeri bir hamle bile yapılmaz!

Açık ki iktidara tam hâkim olmak güdüsüyle Millî Mücadele içindeki farklı kuvvetleri düşmanlaştıran bir strateji izlenmeseydi, İnönü'de Yunan ordusunun da çekildiğinin öğrenilmesinden sonra peşine düşülecekti. Ancak o sırada Ethem'in diz çöktürülmesi öncelikli hedef olduğundan bu düşünülmeyecekti bile. Bu yapılamayınca, Yunan ordusunun, bir süre sonra başlatacağı ve Batı Anadolu'nun bütününü işgal etmek dâhil Polatlı önlerine ilerleyeceği yayılma harekâtı için hazırlığı da devam edecekti.

Birinci İnönü Muharebesi yanında Ethem kuvvetlerinin dağılması sonrasında sürecin yönetiminde ciddi kurmay, hazırlık, motivasyon boşlukları yaşandığı görülüyor. Öyle ki her işin mükemmel yönetildiği, görüldüğü, bilindiği vb. iddiaların sürdüğü ve iç hâkimiyetin daha da güçlendirilmesi yönünde bir tahkimata gidilen ortamda, Yunan kuvvetleri, işgali genişletmek için tahkimat yapar. Nitekim Yunan saldırısı başladığında peş peşe yenilgiler, ağır zayiatlar ve büyük bir alan kaybı yaşanır. İsmet Bey, İnönü Muharebesi'nin hemen sonrasını şöyle resimler:

> Londra Konferansı henüz devam ederken biz yeni bir Yunan taarruzu bekliyorduk. (...) Ayrıca cephe ilerisindeki istihbaratımızdan, Bursa yöresindeki Yunan kuvvetlerinin artırıldığını, yeni bir

1 Bu keyfiyeti İnönü'nün anılarında da göreceğiz: "Millî Mücadele'de siyasi ve askerî hareket bakımından en çok bunaldığım, en çok sıkıldığım devre, Kuvayı Milliye isyanlarının bertaraf edilip, düzenli ordu yönünde politikanın esaslı olarak değiştirilmesine kadar geçen devredir. Muharebeden az bir müddet sonra (...) Ankara'ya geldim. Mustafa Kemal Paşa da çok memnun olmuştu. Beni istasyonda karşıladı. Kendisine 'Büyük mesele halledildi' dedim." Tabii Mustafa Kemal soruna bir de Meclis'teki dengeler üzerinden bakar; nitekim "Hangi büyük mesele? Çok çok mesele hallolundu" diye cevap verir (İnönü, 2006, s. 233).

> Yunan Tümeninin bu bölgeye geldiğini öğrenmiştik. Hazırlığımızı buna göre yapmıştık. (...) bizim bu az zamanda sarfettiğimiz gayretlerden ve muharebe meydanlarında çözülemeyecek bir ordu kurmuş olduğumuzdan düşman haberdar değildi. (İnönü, 2006, s. 236-237)

Bu özgüven ve övünç tablosu, kısa bir müddet sonra yaşanacak olan ve Millî Mücadele'nin en büyük felaketinin hemen öngününde çiziliyor. Gerçi İsmet Bey, 28 Mart'ta başlayan Yunan saldırısını 31 Mart'ta geri çekilmeye zorlayan (İkinci) İnönü Zaferi'yle durdurur, ancak bu durdurma geçicidir. İsmet Bey, durumu, "Bozüyük yanıyor. Düşman binlerce ölüsüyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir" şeklinde raporlar ama kendi kuvvetlerinin de, yaşanan zayiatın büyüklüğü nedeniyle Yunan ordusunun peşine düşülemez. Mustafa Kemal, İsmet Bey'in raporunu, 1 Nisan'daki şu meşhur övgüyle ödüllendirir:

> Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstila altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün son noktasına kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istila hırsı, azim ve kahramanlığınızın yalçın kayalarına başını çarparak hurdahaş oldu. (İnönü, 2006, s. 241)

Tabii düşmanın hurdahaş olmadığı, sadece mevzi bir muharebeyi kaybetmiş olduğu kısa bir zaman sonra görülecekti. Ancak Ankara'daki hâkimiyeti güçlendiren bu zaferi izleyen günlerde Mustafa Kemal ile İsmet Paşa'nın ilişkisi, en üst düzeye çıkmıştır.[2] Buna karşı Refet Bey'le ilişkilerde ise soğuma emareleri başlar.

Mustafa Kemal *Nutuk*'ta, Refet Bey'i, bu süreçte başarısız olduğunu, "yenildiği halde düşmanı yenmiş olmak" iddiasında bulunduğunu söyleyecektir. Gerçi o sıradaki görevlendirmelerden bu yenilmişlik iddiasına uygun bir tavır söz konusu değildir. Nitekim Refet Bey'in sorumluluk alanı Güney Cephesi'ni İsmet Bey'e, Genelkurmay Başkanlığı'nı da, o sırada Savunma bakanı olan Fevzi Paşa'ya verirken, Savunma Bakanlığı'nı da

2 Nitekim İnönü de, bu telgrafa verdiği karşılıkta M. Kemal'den, ".. milletimizin maddi ve manevi bütün yetenek ve güçlerini ruhundaki ateşte toplayan ve harekete geçiren .." diye söz edecektir.

Refet Bey'e veren bir yeniden yapılandırmaya gider. Ancak Refet Bey'in bu görevi Genelkurmay başkanı olmak isteğiyle reddettiğini kaydeder. Bu yargıyla Refet Bey'e, "Genelkurmay Başkanlığı bizim teşkilatımıza göre, bugün gerçekte fiilî olarak başkomutanlık katıdır. Siz daha Türk ordusuna başkomutan olacak nitelikleri kazanmış değilsiniz" (Mustafa Kemal, 2020, s. 843) demesi üzerine araları soğuyacaktı.

Bu noktada sürecin daha nesnel kavranışı açısından birkaç anımsatmaya ihtiyaç var. Burada Refet Bey'e verilmek istenmediğinden Genelkurmay Başkanlığı, "başkomutanlık" konumuna yükseltiliyor. Ama Refet Bey'de görülmeyen, "Türk ordusuna başkomutan olacak nitelikler" çok daha önceden, üstelik Refet (Kâzım, Rauf, Ali Fuat) Beylerden farkla, Millî Mücadele'ye Fevzi Paşa gibi sonradan katılan İsmet Bey'de görülür. Açık ki buradaki ölçüt "nitelik" değil, sadakatten yana güvendir. Gerçi daha sonra Refet Bey tekrar Savunma Bakanlığı'na getirilir. Dahası işgal sonrası İstanbul Komutanlığı gibi kritik bir görev de ona verilir, ama bunlar, o dönemin dengelerinin sonuçlarıdır. Bu süreç iktidar triumvirasının (daha doğrusu Mustafa Kemal'in iki temel yardımcısı ve meşruiyet dayanaklarının) şekillendirildiği dönem olarak kayda geçer.

İkinci İnönü Zaferi ile elde edilen yeni denge, izleyen günlerde görüleceği gibi yanlış değerlendirilecek, işgalin püskürtülmesi ekseninde ilişki ve düzenlemeler yerine, bir kez daha içerinin kontrolünün geliştirilmesi için kullanılacaktır. Bu bağlamda hem Yunan davranışının yönü doğru değerlendirilemeyecek hem de buna neden olmak üzere işgalcilerin değil, "milletin" farklı eğilimlerinin baskılanmasını esas alan bir çizgi izlenecektir. Nitekim Merkez Ordusu'nun işgalciler yerine Koçgiri'nin anayasal hassasiyetine karşı mevzilendirilmesi, Meclis'in egemenlik kullanımının önünü açmak yerine onu gütme kapasitesinin artırılması bunun yansımasıdır.

Oysa Yunan ordusunun geriye doğru attığı adım, gerçekte topyekûn bir saldırının hazırlığına delaletti. Yani "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. (...) Düşmanın istila hırsı, azim ve kahramanlığınızın yalçın kayalarına başını çarparak hurdahaş oldu" sözleri çok güzeldi, ama gerçeklikten uzaktı.[3] Nitekim Yunan saldırısındaki

3 Yalçın Küçük, bu sözlerin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu tarafından makalesinde yinelenmesi üzerine, Refet Bey'in ona, "Birinci İnönü Zaferi münasebetiyle İsmet'i bir millî kahraman mertebesine çıkaran makalenizi okudum. Çok şairaneydi doğrusu, fakat hakikatle hiçbir alakası yok" dediğini aktarır. Karaosmanoğlu bu çıkışa çok şaşırıyor tabii ve "Şu halde M. Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya çektiği telgraf da sizce bir şiirden mi

bu duraklatmanın ömrü uzun olmayacak, söz konusu bu abartılı vurgular da, Haziran sonunda başlayan Yunan taarruzu karşısında çökecekti; ta ki Yunan Ordusu bu fazla dağılmış ve fazla derine girmiş olmasının bedelini Sakarya'da yenilerek ödeyeceği 13 Eylül'e kadar...

Bu noktada çifte standart keyfîliğin ulaştığı düzeyi yineleyelim: Hatırlayalım ki resmî tarihe "yenilgi" olarak kaydedilen Gediz Muharebesi sonrasında Ali Fuat Paşa (Ethem Bey'le kurduğu uyum sayesinde Yunan ilerlemesine karşı çekilen setin güvenlik supabı olmasına rağmen) görevinden uzaklaştırılırken, İsmet Bey, Gediz Muharebesi'yle aynı nitelikteki İnönü Muharebeleri sonrasında abartılı şekilde ödüllendirilecekti. Buna karşın Ethem Bey'in, milletin makûs talihini gerçekten de değiştiren, Meclis'in kurumlaşabilmesini sağlayan bir dizi zaferi ona en küçük bir rütbe artırımı olarak dönmeyecek, ısrarla "çavuş" konumunda tutulacaktı. Buna karşı Mustafa Kemal'in güvenilir adam ihtiyacıyla, albay rütbesine rağmen hem Genelkurmay Başkanı hem Batı Cephesi Komutanı yapılmış olan İsmet Bey, tümgeneralliğe yükseltilecekti. Oysa ortada, örneğin düzenli ordu kuvvetlerini dağıtmış Anzavur Ahmet Paşa'nın ezilmesi veya Yunan saldırısını durdurup onu savunma mevziine gerileten Sakarya gibi bir zafer de yoktu.

İlginçtir, İnönü Savaşlarında hiçbir rolü olmadığı halde Fevzi Paşa'nın rütbesi de bundan dolayı Meclis'te yapılan özel törenle orgeneralliğe yükseltilecekti! Tabii bu ödüllendirmelerle gerçekte, Ali Fuat'ın Moskova'ya atıldığı, Kâzım Karabekir'in Ankara politikasından uzakta sınır bekçisi olarak tutulduğu bundan sonraki dönemin ikinci ve üçüncü adamlarının ilanı sağlanıyor, yani iktidar alanını tutacak sacayağı oluşturuluyordu! Oysa daha kısa bir zaman önce bu Fevzi Paşa, Millî Mücadele'ye çok geç katıldığından, Mustafa Kemal tarafından, "Geldiği yere gönderin!" denilerek kabul edilmek istenmemiş, ama Ali Fuat tarafından ikna edilerek kabulü sağlanmış olan adamdır. Ancak bu süreç içinde sadakati ve uyumu saptanmış, diğerleri gibi eleştirel bir tutum içinde olmadığı görülmüş ve sadakatinden zaten kuşkulanılmadığı önceki görevlendirmelerde gösterilmiş olan İsmet Bey'le birlikte, sonraki dönemin merkezî dayanağı kılınmıştır. Kısacası, bir başarı süreci sonrasının olağan ödüllendirmesiyle

ibaret?" diye sorunca, Refet Bey, "Ona ne şüphe! Bahsettiğiniz telgrafı yazanın da sizin edebiyat arkadaşlarınızdan biri olduğunu bilmiyor musunuz?" diyecekti. Burada kastedilen ise Hamdullah Suphi Tanrıöver'di (Bkz. Y. Küçük, 1989, c. 2, s. 642-643).

değil, tamamen siyasal amaçlı bir halkla ilişkiler ve iktidar çekirdeği inşası karşısındayız.

Tabii Yunan ordusunun acilen geriye atılmasının gereği olan kucaklayıcılık yerine Ethem Bey'in ve "milletin" diğer farklılığını belirtenlerin tasfiyesi önceliğiyle belirlenen davranışın gerçekten de çok ağır bedeli olacak günlerin arifesinde yaşanıyordu. Ancak iç tasfiyecilikle, iktidar hiyerarşisinin sadece liderle uyumlu olanlarca oluşturulmasında ısrar edilmesi, işgalciye alan ve umut üretiyordu. Nitekim bu ikinci yoldaki ısrarın neticesinde oluşan bu boşluk halinden yararlanan Yunan ordusu, kış koşulları geçer geçmez etkin bir yayılma harekâtına girişecekti.

İnönü Savaşlarına neden olan nabız yoklamalarının ardından Yunan ordusu ilkbaharda başlatacağı büyük saldırı için hazırlanıyordu. Buna karşı Mustafa Kemal (İsmet ve Fevzi Beyler etrafında) kendi iç iktidarını tahkim etme yoğunlaşması içindeydi. Burada iktidar sorununun memleket sorunundan daha öncelikli hale getirildiği bir gerçeklikle karşı karşıyayız. Bu kritik aşamada memleket çıkarlarının öncelenmesi, dolayısıyla Millî Mücadele'nin farklı eğilimli güçleriyle uzlaşmayı ve eldeki tüm güçlerin uyumlandırılarak işgale karşı seferberliğinin öncelenmesi gerekirken, liderle uyum içinde olmayanların etkisizleştirilmesi ve tasfiyesi hattında iç iktidar sorununun öncelenmesi yoluna gidiliyordu... Kısacası bu kritik koşullar, eldeki tüm imkânların cephenin gereklerine karşı uyumla seferberliğini gerektirirken, iç siyasal denetim ve herkesin emir altında bir ast konumuna geçirilmesi önceleniyordu. Bu öncelik ise, o ana kadar biriktirilmiş asker, alan ve malzeme kaybı dâhil memlekete çok ağır bir bedel ödetecekti.

Nitekim Ankara'nın kendisinden çok içiyle ilgilendiğini gören Yunan komutası, bu durumdan faydalanma cesareti üretecek ve Türkiye'nin derinliklerine yüklenme politikasına yönelecekti. Bu bağlamda (I. ve II. İnönü'deki) deneme muharebeleri ardından gerçekleştirdiği tahkimatlarla üç koldan Ankara'ya doğru âdeta baskın etkisi yapan saldırıya geçecekti.

Bu atılımla 17 Haziran'da 1921'de Kütahya'yı ele geçiren Yunan ordusu, 13 Temmuz'da tekrar Afyon'u, 20 Temmuz'da Eskişehir'i alarak ve tabii yağma ve tecavüzlerle ve tabii o ana kadar biriktirilmiş düzenli ordu birliklerini kırıp malzemelerini de ele geçirerek Ankara yönüne ilerleyecekti. İşte ancak Eskişehir'in düşmesi sonrasındadır ki Mustafa Kemal cepheye gidecekti. Cephede durumun vahametini görünce, "ricat emrinin

derhal verilmesini ve geride yalnız artçı savaşını sürdürecek birliklerin bırakılmasını söyler. Savaş alanlarında 37.000 ölü ve yaralı bırakılır. Ordu mevcudu, endişe verilecek derecede azalmıştı" (Ergin, 1978, s. 119).

İlginçtir İsmet İnönü'nün bu büyük alan ve insan kaybına ilişkin anlatımı, sorumlu bir yöneticiden beklenenin aksine hem gerçekte bir yenilgi olmadığı hem de çekilmenin "beş-on günlük" bir yeniden düzenlenme gereksinimi için olduğu anlamında büyük bir keyfilikle şekillenir. Tabii iktidar çekirdeğinin, kaybedilmesi göze alınamaz parçası olmasının rahatlığıyla zayiatların büyüklüğünden söz etmez bile:

> Eskişehir'den çekilmemiz üzerine Eskişehir muharebelerinin kaybolduğu havadisi yayıldı. M. Kemal Paşa cepheye geldi. Buluştuk, vaziyeti mütalaa ettik. (...) yapmayı düşündüğüm teşebbüsleri tasvip etti ve "tecrübe et" dedi. Netice alamazsam Sakarya gerisine çekilmek lazım. En son ihtimal ve en son yapacağımız hareket budur. Kendisiyle böyle hareket etmeyi kararlaştırdık. "Ben Ankara'ya gideyim" dedi ve gitti. (...) On gündür muharebe ediyoruz. Ordular arasında zaten bulunan dengesizlik büsbütün artmış durumda. Ordumuzun yeniden düzene sokulması ve kendine gelmesi için beş-on günlük bir zamana ihtiyaç var. Bunu yapabilmek için de muharebeyi kesmek ve düşmanla aramızdaki mesafeyi açarak Sakarya gerisine çekilmek gerekiyor. (...) Bunun üzerine 22 Temmuz'da orduya çekilme emri verdim. (İnönü, 2006, s. 247-248)

Oysa bu "çekilme", 23 Ağustos'ta Sakarya'da savaşın yeniden başlaması, ama bu sefer 13 Eylül 1921'de Yunanistan aleyhine bitmesine kadar sürecekti. Yukarıda andığım tüm "Durum kontrol altında, her türden hazırlığımızı yaptık!" demeye getiren övünmelere karşın veriler, gerçekte beklenmeyen bir saldırıyla karşılaşıldığını gösteriyor. Bu kapsamlı saldırı karşısında, yer yer mevzi direnişler gösterilse de, sonuçta yaralıların bile bırakılıp kaçıldığı büyük bir felaket yaşanacaktı. İktidarın sadık adamı Kılıç Ali'nin aktarımı, "Millî Mücadele'de ilk ve tek yenilgi" başlığı ile küçümsemesine karşın, içine düşülen felaketin büyüklüğünü şöyle teslim eder:

> ... her geçen gün biraz daha toparlanıyorduk. Fakat Yunanlılar, geri çekildikleri hatta yeniden toplandılar, kuvvetlendiler ve

> tekrar saldırıya geçtiler. Kütahya-Altıntaş muharebelerinde yenilmiş, geri çekilmiştik. (...) Cepheden gelen kötü haberler sanki beynimize bir yıldırım gibi inmişti. Meclis'teki kurmay arkadaşlar ve kumandan milletvekilleri, yenilgi ve perişanlığın orduyu sevk ve idarede gösterilen hatalardan kaynaklandığını söylüyorlardı. (...) Aldığımız haberler maalesef doğruydu. Eskişehir'i terk ederek Sakarya'nın gerisine çekilmiştik. Eskişehir hattından Sakarya gerisine kadar uzanan yüzlerce kilometre mesafe üzerinde bütün bir ordudan kalanların ağırlıkları ile nakli, yerleştirilmesi, günün şartları ve imkânsızlıkları içinde başlı başına bir meseleydi. Eldeki ordu, ülkenin büyük fedakârlık ve zorluklarla meydana getirdiği tek orduydu. Şimdi yenilen de işte bu son kuvvetti. (Kılıç Ali, 2010, s. 145)

Bu sırada Ankara'da da bir afet durumu yaşanır. Sözde egemenlik organı olmasına karşın Meclis, sürecin doğru düzgün bilgisine ulaşabilmek imkânından yoksundur. Yunan ordusunun bu baskın ilerleyişi karşısında Ankara'da Meclis'in ve bürokrasinin Kayseri'ye taşınma paniği yaşanır. Mustafa Kemal cepheye gitmiştir gerçi, ama çok geç gittiğinden, yapılabilecek tek şeyin cepheden geriye kalanları Sakarya gerisine taşımak olduğunu görür. Kâzım Paşa Kars'ta, Ali Fuat Paşa Moskova'da, Nurettin Paşa Koçgiri bastırmasında, pek çok savaş tecrübeli general de M. Kemal'in güvenine sahip olmadığından kızakta bekletilir. Oysa hem Genelkurmay hem Batı Cephe komutası İsmet Paşa'da, dolayısıyla bütün diğer konumlar gibi yalnızca Mustafa Kemal'in elinde değil de bu gibi savaş tecrübeli generallerden oluşan bir kurulda olsa, hem daha doğru mevzilenme hem de boşluk dolduracak seçenekler olurdu. Ama böylesi bir kurumlaşmadan özellikle kaçınılması bir yana, Ethem Bey gibi en zor koşullarda bile kendi savaş güçlerini üretip düşman kuvvetlerini felç eden yerel inisiyatifler de Ocak ayında iktidar mücadelesine kurban edilmişlerdi. Kılıç Ali hem durumun büyük vahametini hem de savaş yerine iktidar ilişkilerine yoğunlaşmaktan kaynaklı nedenini, kendisinden beklenmeyecek bir açıklıkta teslim eder:

> (Benim de üyesi olduğum Meclisin Millî Müdafaa Komisyonu) Heyet olarak Millî Savunma Müsteşarına şöyle protestoda

> bulunduk. Düşmanın hazırlığı biliniyordu. Düşmanın durumu öğrenilerek zamanında ve doğru önlemler alınsaydı bu felakete uğramayabilirdik. Savaş bölgesindeki köylerde hiç değilse yaralılarımızı geriye nakledecek kadar at, araba, vesaire yok muydu? Meclis'teki asker arkadaşların dedikleri gibi, faciaya büyük bir hata ve ihmal sebep olmuştu. (Kılıç Ali, 2010, s. 146)

Düşünün ki "80 bin kişi tahmin edilen Batı Ordusu'ndan ancak 17 bin kişi kadarlık bir kuvvet toplanarak Sakarya'nın doğusuna gidilebilecek ve oradaki mevzilere yerleşilebilecekti" (Kılıç Ali, 2010, s. 147). Geri kalanlar ya ölü ya esirdi; onun deyimiyle, "ülkenin büyük fedakârlık ve zorluklarla meydana getirdiği ordu" yitirilmişti!

Hem Millî Müdafaa Komisyonu üyesi hem de iktidarın sıkı adamı olması nedeniyle Kılıç Ali'nin verdiği 80 bin kişilik ordudan geriye 17 bin kişinin kaldığı (demek ki Feridun Ergin'in ulaşabildiği 37.000 ölü ve yaralı rakamından çok daha büyük bir zayiat söz konusu) bilgisi nasıl bir felaket yaşandığına delalet. Diğer yandan onun bu bilgilendirmesi, Yunan kuvvetlerine sadece esir, silah, mühimmat, arazi ve bölge halkının işgalciye bırakılması anlamında büyük bir askerî yenilgiye değil, aynı zamanda ölüme terk edilmek üzere pek çok yaralının da bırakılması anlamında büyük bir dağılma hali ve insani drama işaret ediyor.

Millî Mücadele tarihi resmî yazımlarında es geçilen veya bulanıklaştırılıp geçiştirilen bu vahim tablo karşısında, "Neticeye bakalım, sonuçta bir yıl sonra kazanan biz olmadık mı?" demeye getirildiği biliniyor. Oysa bu sınırsız bedeller ödetilegelmiş halkın hakları üzerinden bakıldığında durumun öyle kolay geçiştirilebilir olmadığı açık.

Üstelik maddi nedenlerle engellenmesi olanaksız bir durum karşısında da değiliz. Aksine bu dönemin sorumlu ve nesnel bilgisi, bizi bir şeylerin yanlış öngörülüp yanlış yapıldığı gerçeğiyle yüzleştirir. Bu noktada sorun, yanlış görevlendirmeler, izlenen yanlış mevzilenme ve tabii bunların asli nedeni de düşmanın değil, düşmanlaştırılan dostların tasfiyesini önceleyen siyasetti. Bu bağlamda siyaseti ve geleceği tam kontrol altına alabilmek için bütün kuvvetlerin kayıtsız şartsız tek kişiye bağlanması yöneliminin oldubitti bir tarzda dayatılmasının sonucu, hem bu büyük kayıplarla belirlenen felakete hem savaşın uzamasına neden olmuştur.

Kılıç Ali'nin, "Düşmanın hazırlığı biliniyordu" saptaması beraberinde, "O halde niye önlem alınmadı?" sorusuyla yüzleşme gereğini getirir. Açık ki burada akla ilk gelecek şey, komutanın yetersizliğiydi; bütün "karpuzlar" görünüşte Albay İsmet'e verilmişti, cephe de ondaydı, Ethem'i tasfiye sorumluluğu da, Genelkurmay olarak her işin denetimi de! Ama bu görevlendirme de kurumsal bir askerî kurul veya hükümet tarafından değil, doğrudan Mustafa Kemal tarafından yapılmıştı. Yani bu keyfiyet, İsmet Bey'in o sıradaki en yetkin kurmay olmasından değil, sadakati ve uyumluluğuyla en "güvenilir" kişi olmasının sonucuydu ki bu sayede asıl denetim ve mevzilendirme kararı yine Mustafa Kemal'in elinde kalıyordu. Mustafa Kemal'in o sıradaki asıl önceliği de iç cephenin tahkimiydi, ki bu da ciddi bir sorun alanı oluşturuyordu.

Kılıç Ali'nin bile teslim ettiği gibi, yaşanan "faciaya büyük bir hata ve ihmal sebep olmuştu". Zaten bu denli kısa bir sürede bu denli büyük bir kaybın başka bir izahı olabilir miydi? Peki ama zaferlerin sorumlusu oluyor da böylesi büyük insan ve toprak kaybına neden olan "hata ve ihmalin" bir sorumlusu olmaz mıydı?

Açık ki Yunan ordusuna karşı bir mevzilendirme problemi karşısındayız. Bunun Mustafa Kemal'in kurmay yetersizliğine bağlanması da doğru olmaz, çünkü onun bu konudaki kapasitesinin büyüklüğü biliniyor. Geriye az önce işaret ettiğim problem, yani merkezkaç güçlere, uzlaşarak kurumsal yönetmeye, özerkliği öngören anayasal hükme tahammülsüz tekbenci liderlik anlayışı kalıyor. İşte bunu söyleyemeyen İsmet Bey de, dağılma sonrası "güçlerimiz zayıftı da ondan" mazereti üretiyor.

Oysa felaketin büyüklüğü nedeniyle Kılıç Alilerin bile katılmak zorunda kalacağı bu sorgulamalar Meclis'te de alarm zilleri çaldırınca, nihayet "birkaç gün sonra Başyaver Salih Bozok Cephe Karargâhı'ndan özel olarak Millî Müdafaa Komisyonu'yla görüşmeye gelir" ve Mustafa Kemal'in, yine muhaliflere işaret eden şu yaklaşımını iletir:

> Durum gerçekten kritiktir. Paşa Eskişehir'e yetişti ve duruma müdahale etti. Cephe kumandanına gereken talimatları verdi. Paşa, "Onlar da pekâlâ bilirler ki savaşın bütün aşamaları daima aynı tarafın zaferiyle sonuçlanmaz. O kadar telaşa gerek yoktur. Durum bizi işbaşında bulundurmak istemeyenlerin yaygara koparmalarına elverişlidir. Onlar için [yani bizim için-Kılıç Ali] yapılacak

iş sükûnet ve soğukkanlılık göstermektir" diyor ve gözlerinizden öpüyor. (Kılıç Ali, 2010, s. 146)

Açık ki ordunun yaşadığı bu dağılma halini geçiştiren, yaralılarını düşmana bırakacak denli bozgun halini bile sorgulatmayan, sanki doğru önlemlere rağmen bir yenilgi yaşanmış gibi durumu doğallaştırmaya çalışan bir yaklaşım karşısındayız. Böyle bu felaket sonrasında bile sorumlulukları kendi dışlarındaki nedenlerde arayıp, Meclis'in durumu sorgulamasını "bizi işbaşında bulundurmak istemeyenlerin yaygara koparmaları" olarak kötücülleştiren ve tabii komisyona da, "Sizin misyonunuz sorgulamalara katılmak değil, yaygara koparanları etkisizleştirmektir" demeye getiren bir yaklaşım!

Bu süreçlerde ödüllendirmeler gibi görevden almaların da keyfîlikle uygulanması Millî Mücadele ve siyasetin kritik sorunudur. Anımsayalım ki Haziran-Temmuz 1920'de, üstelik öngörü eksikliği ve Ethem'in uyarılarına kulak asmamaları sonucunda Balıkesir'i Bandırma'yı, Nazilli'yi, Bursa'yı kaybedenler, bu büyük insan ve toprak kaybını kendi konum ve siyasetleri için en küçük bir sorun yapmazken, düşmanın Uşak önlerine kadar geri çekilmek zorunda kaldığı Gediz Muharebesi'ni "yenilgi" olarak niteleyip Ali Fuat'ı görevden almak ve Ethem'i tecrit için kullanmakta sakınca görmeyeceklerdi. Oysa aynı ekip, Ethem'in ite kaka "hain" yapılması sonrasında, üstelik de, "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz!" güzellemeleri ve rütbelendirmelerinin akabinde bu kez de Polatlı'ya kadar ikinci büyük alan ve insan kaybı dalgasının sorumlusu olacaklar, ama yine kimse yerinden olmayacak, dahası "telaşa gerek yok, yaygara koparılıyor" denilerek durumun geçiştirilmesi yoluna gidilebilecekti. Çünkü Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı da yine İsmet Bey'dir ve onun üstü ise, İsmet Bey'in bu kilit mevkileri elinde tutmasını özellikle isteyen ve siyasetin sıklet merkezini Yunan ordusundan, başta Ethem Bey olmak üzere iç güçlere yönlendiren de Mustafa Kemal'dir. Kısacası neden böylesi büyük bir boşluğa imkân verildiğini yukarıdan değerlendirebilecek, sorgulayabilecek, sorumluları azledebilecek bir komuta kolektifi yoktur ve olamaması da özellikle sağlanmıştır.

Peki ama askerî olarak olmayan şey, politik olarak var mıydı? O da kalmamıştır. Anayasa'ya göre egemenlik kayıtsız şartsız Meclis'tedir ama

Meclis, bırakın bir azletmeyi, komisyon kurup ciddi bir sorgulamayı yapabilecek bir konum ve bilgilenme imkânından uzaklaştırılmış, kötürümleştirilmiştir. Ne kadar bilgilendirilmesine gerek görülüyorsa o kadar bilgilendirilen, önderin adamlarınca kontrol altında tutulan bir durumdaydı. Hem karar sahiplerini istifaya veya özeleştiriye davet edebilecek hem de onların yerine yeni bir komuta veya komutanın genişletilmesini sağlayabilecek bir Meclis egemenliği bırakılmamıştı.

Üstelik anımsayalım; İkinci İnönü Savaşı sonrasında, Mustafa Kemal, "İşi hemen şöylece çözdüm. Refet Paşa'nın komutası altındaki Güney Cephesi'ni Batı Cephesi'ne bağlayarak İsmet Paşa komutasına verdim"(Mustafa Kemal, 2020, s. 843) şeklinde ifade eder. Yani artık bütün Batı Cephesi komutası İsmet Paşa'da, dolayısıyla Mustafa Kemal'dedir! Yani Yunan saldırısı buna rağmen başarıya ulaşıyor. Bu durumda onun bu büyük çekilmeyi nasıl değerlendirdiği meselesi büyük önem kazanıyor.

Nutuk'ta, "yetersizliği" gerekçesiyle Refet Bey'i savaş dışına çektiğini belirttikten, yani cepheyi yeterli hale getirdiğini iddia ettikten hemen sonrasına gelen bu büyük yenilginin değerlendirilmesine geçmeden önce, uzun uzun Dışişleri Bakanı Bekir Sami eleştirisi (Bkz. Mustafa Kemal, 2020, s. 844-848) ve ardından Meclis'teki muhalif gruplaşmanın işleri nasıl zorlaştırdığı ve bu gruplaşmaya karşı Birinci Grup kuruluşunun gereği anlatılıyor (Bkz. Mustafa Kemal, 2020, s. 856-859). Sonra buradan Kâzım Karabekir eleştirilerine (Bkz. Mustafa Kemal, 2020, s. 859-862), sonra rehin tutulan İzzet ve Salih Paşaların hükümette görev almama sözü veren belge imzalama karşılığında serbest bırakılmaları, ama sözlerinde durmamalarına (Bkz. Mustafa Kemal, 2020, s. 862-866) geçiliyor. Ancak bunlardan sonradır ki nihayet sıra Yunan saldırısına geliyor. Ama bu noktada bile, onbinlerce insanın ve çok büyük alanın kaybıyla belirlenen felaketin çözümlenmesine doğrudan değil, "Saygıdeğer efendiler, Sakarya Meydan Muharebesi'ne değinmek istiyorum. Ama bunun için izin verirseniz ufak bir başlangıç yapacağım" (Mustafa Kemal, 2020, s. 870) açıklamasıyla üstünkörü değiniliyor. Nitekim yapılan açıklama şundan ibaret:

> Yunanlıların bu saldırısı üzerine yapılan ve Kütahya-Eskişehir savaşları adıyla anılan bir sıra savaşlar vardır. On beş gün sürmüştür. Ordumuz 25 Temmuz 1921 akşamı büyük kısmıyla Sakarya'nın doğusuna çekilmişti." (Mustafa Kemal, 2020, s. 870)

Peki ama niye iki sefer zafer kazanılmış İnönü'den, bütün ikmal hatlarının kesiştiği Eskişehir'den, Afyon'dan, Kütahya'dan çekiliverilmişti? Onun da cevabı şudur:

> İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra genel seferberlik yapmış Yunan ordusu, insan, tüfek, makinalı tüfek ve top sayısı bakımından bizim ordumuzdan önemli derecede üstündü. Temmuzda Yunan ordusu saldırıya geçtiğinde Millî Hükümet'in ve mücadelenin gelişimi, bizim daha genel seferberlik yapmamıza ve böylece ulusun bütün kaynaklarını ve araçlarını, başka hiçbir şey düşünmeksizin, düşman karşısında toplamaya uygun ve elverişli görülmemişti. (...) Yunan ulusunun bütün gücüyle yaptığı bu saldırı karşısında bizim askerlik yönünden temel ödevimiz, Millî Mücadele'nin başından beri izlediğimiz ödevdi ki o da: her Yunan saldırısı karşısında kaldıkça bu saldırıyı direnerek ve uygun harekât yaparak durdurmak ve boşa çıkarmak, yani orduyu kurmak için zaman kazanmak diye özetlenebilir. (Mustafa Kemal, 2020, s. 871)

Peki ama neden genel seferberlik yapılmadı? Mustafa Kemal Meclis'e getirdi de Meclis'teki "saltanatçılar" karşı mı çıktı? Genel seferberlik yapmak için illaki Meclis'in bütün yetkilerinin tek adamda toplanması mı gerekirdi? Yunanlılar genel seferberliğe geçişi, üstelik dış işgal gibi dezavantajlı bir yönelim için ve Yunan komünistlerinin direncine rağmen, üstelik Venizelos'un kaybedip kralcıların kazandığı seçim öncesi, sırası ve sonrasında pekâlâ yapabilmişti de biz aynı lider, hükümet ve aynı Meclis'le niye yapamamıştık? Çünkü savaşın bilgisine, gelişimine ve tabii Meclis'in gündemlerinin belirlenmesine hâkim olan irade bu gereksinimle davranmamıştı.

Peki ama kısa bir zaman sonra durumda ne değişmişti de yaralılarımızı bile bırakarak dağıldığımız 25 Temmuz'daki ricattan bir ay sonra (23 Ağustos'ta) başlayıp 13 Eylül 1921'de sonuçlanan Sakarya Savaşı'ndan zaferle çıkabilmiştik? Bu bir ay içinde ne olmuştu da hem seferberliği gerçekleştirebilmiş hem de savaşın makûs talihini (bu kez İnönü'deki gibi sözde değil gerçekten) tersine çevirebilmiştik? Söz konusu bu yenilgi ile zafer arasındaki tek fark, Başkumandanlık Yasası'nın çıkması, yani

Meclis'in, zaten kuşa dönmüş denetim yetkilerinden de havlu atıp, artık bütün yetkilerini Mustafa Kemal'e bırakmış olmasıdır.

Bu noktada tabii ki çok çok ince, öyle ki bizi lider tapıncına sürükleyip, demokrasinin gereksizliğine inanan modern tebaalar haline getirecek bir püf noktası karşısındayız. Gerçekten de bütün sihir, (âdeta Çanakkale Savaşı'nı da evliyaların kazandığı iddiasının dünyevileştirilmiş versiyonu) liderin sınır tanımaz belirleyiciliğinde ise, bu durumdan çıkacak sonuç, açık ki kazanmak ve sonrasında da ilerlemek için bütün yetkiler önderde olmalı, çoğulcu ve muktedir, yani gerçek bir Meclis olmamalı oluyor! Oysa her durumda çok önemli olan liderliğin doğru anlamı, anayasada teyit edilmiş egemenlik organının gündemini doğru kuran, karar için gerekli önerme ve bilgileri onun önüne koyma sorumluluğu gösteren bir liderlik olacaktır ki bunun ötesi diktatörlük alanına girecektir. Kaldı ki Sakarya'da kazanılacak zaferin haklı başarısı; 1) önceki yenilginin ve geri getirilemez kayıpların sorumluluğunu, 2) Meclis egemenliğine uygun davranma ve milletin farklı kimliksel ve sınıfsal temsilcileriyle uyum kurma ve birlikte çalışma sorumluluğunu ortadan kaldırmıyor.

Peki bu noktada "memleketin makûs talihini" döndüren nedeni nerede aramalıyız? Bu sorunun da cevabı iki şıklıdır: 1) Önceden yapılması gerektiği halde, iktidar tahkimatına yoğunlaşılması nedeniyle yapılmayan, ancak mutlak hâkimiyet elde edildikten sonra pekâlâ gerçekleştirilen işgali püskürtmenin öncelenmesi ve seferberlik çizgisine geçişi. 2) Düşmanın maddi gücünü aşan ve kontrol kurmasını imkânsızlaştıran genişlikteki yayılması sonrasında işgal bölgelerini elde tutma ve zafer kazanmaya devam etme imkânını kaybederek, kendisinden daha zayıf bir güce karşı yenilme kırılganlığına geçmesi.

Açık ki Yunan liderliğinin böylesi büyük bir zafer sarhoşluğuna girip, çapını aşan ilerlemesine zemin hazırlayan şey, Türk liderliğinin hem politik hem askerî açıdan üzerine düşen sorumluluğu yapmamış olmasıdır. Yani bizim salt övünç vesilesi yaptığımız süreç, gerçekte eksik okunup yanlış sonuçlar çıkarılan resmî tarih perspektifinin sonuçlarıdır. Oysa işgalcinin yenilebilmesi için illaki bu denli geniş bir işgalini beklemek ve bu arada, "Biz zayıftık düşman güçlüydü", "Meclis'te sorun çıkaranlar vardı" vb. kurgusal mazeretler gerekmiyordu.

Üstelik "çete" diye küçümsenen Ethem Bey bu işleri çok daha az kuvvetle pekâlâ başarıyor; Ali Fuat örneğinde gördüğümüz gibi bu merkez

dışı güçlerle düşmanlık değil, uyum içindeki bir kurmay aklıyla ise işgalin böyle kolayca yayılabilmesi durdurabiliyordu. Yani Yunan ordusunun yenilmesi için illaki zafer sarhoşluğuyla kendini bu denli dağıtmasını beklemek, bunun için de bu denli büyük insan, toprak ve zaman kaybı gerekmiyordu.

Oysa başka bir bakışla, diğer millî güçleri tasfiye yerine, farklılıklarıyla birleştiren bir liderlikle başka bir sonucun elde edilmesi, bu denli derin bir işgalin yaşanmaması, bu denli çok insanın böyle kolayca ölüme bırakılmaması pekâlâ mümkündü. İşgalcileri değil, "milletin" farklı konum ve düşüncelere sahip kesimlerinin boyun eğdirilmesini önceleyen siyaset stratejisine sapılmasaydı, başta seferberlik olmak üzere, tıpkı Saltanat Ordusu'nun ezilmesi gibi işgalin de çok daha önceden ve çok daha az zayiatla püskürtülmesi mümkündü. Oysa yüksek vizyonu tartışma götürmez liderin 1927'de bile yaptığı değerlendirme, onbinlerce insanın ölümü, yaralıları bile bırakıp kaçılan ricat halini, keza savaşın çok daha geç ve çok daha büyük kayıplarla bitirilmesinin gerçek nedenini aydınlatmıyor. Çünkü o ve tarih yazıcıları, bizi, onun egemenliğinde her şeyin iyi, başkalarının varlığıyla ise her şeyin kötü olduğuna inandırmaya çalışıyorlar ki bütünüyle onun hâkimiyeti altında şekillenmiş bu yenilginin es geçilmesi de bundan kaynaklanıyor.

Oysa Yunan egemenliğinin kendi çoğulculuğu ve iktidar değişimleri içinde pekâlâ başarabildiği seferberliği, bizim, üstelik yurt savunması koşullarında bile başaramamış olmamızın nedenleri üzerinden düşünsek, daha gerçekçi bir çözümleme yapabilme imkânı bulabiliriz. Keza bizim liderimizin, niçin Yunan ordusu ilerlerken sahada değil de Ankara'da kalmayı tercih ettiği, niçin millî kuvvetleri birleştirmek yerine farklılıkları tasfiyeye yönelmekle uğraştığı ve işler iyice sarpa sarınca da bu kez niçin Meclis'in yetkilerinin de tümüyle kendisine verilmesini dayattığı üzerinden soğukkanlı bir çözümleme yapabiliriz. İşte bunları yapmamızı engellemek içindir ki ağır bir resmî tarih manipülasyonuna maruz bırakılıyoruz. Bunun da etkisiyle, Meclis'in yetkilerini üç aylığına isteyip de bir daha da vermeyecek olan bir liderliğin kazanacağı zaferin, demokratik bir ülke ve yurttaşlık hakları sunabilmesinin imkânsız olacağı gerçeğine yabancılaşıyor ve temel hakların çoğundan mahrum bırakılıp salt bağımsızlıkla yetinen bir "aydınlanmaya" mahkûm ediliyoruz.

Açık ki bu süreçte eğer düşmanı değil de "milletin" diğer bileşenlerini öncelikli hedef haline getiren bu yönelime girilmeseydi, dolayısıyla böylesi büyük bir boşluk yaratılmasaydı, Yunan ordusunun bu çok kolay ve çok geniş ilerlemesi de mümkün olamayacak; tabii 1922 yazında gerçekleşecek olan "Büyük Taarruz" gibi bir hamle de hem çok daha önce hem de çok daha az kayıpla gerçekleştirilecekti.

Ancak yitirilen zamanın ve zamandan çok daha önemlisi yitirilen canların nedenleri sorgulanamayacak ve buna bağlı olarak Meclis egemenliği ve "milletin" farklı bileşenlerinin tasfiyesi hattında daha da ileri gidilecekti. Bu bağlamda savaşın uzaması ve kayıpların artmasıyla demokrasi dinamik ve imkânlarının tasfiyesi de atbaşı gidecekti. Bu açıdan Ethem Bey ve komünistlerin tasfiyesi, Meclis'in egemenliğinin ve itiraz kapasitesinin moral dengelerini felç etmişti; sonradan oluşacak diğer muhalefetlerin tasfiyeleri de bu bağlamda kolaylaşacaktı. Nitekim ortaya çıkan bu muhalefet boşluğunun, İkinci Grup'un 16 Temmuz 1922'deki kuruluşuna kadar doldurulamaması nedeniyle Meclis, bir dizi oldubittiye çaresiz boyun eğecekti.

Kısacası 1921 yazındaki felaket, yönetimde hiçbir değişim olmadan, hiçbir özeleştiri yapılmadan ve döneme ilişkin tarih yazımlarında da görünmez kılınarak geçiştirilecekti. Ama bu yetmezmiş gibi Meclis, bu kez de memleketin içine düşürüldüğü bu çok ağır koşullardan kurtarılabilmesi için Başkumandanlık dayatmasıyla karşı karşıya bırakılacak, yetkilerinin başkumandana devri anlamında çok ağır bir iktidarsızlaştırılmayı da kabul etmek zorunda bırakılacaktı.

Kuşkusuz tarihin ironisi, yaşanan bu büyük felaketten bir de önemli bir imkân çıkacaktı. Çünkü ölenler, yaralananlar, kaybedilen topraklar ve savaşın bütün musibetleriyle uzamasına karşın bu denli kolay ilerlemek Yunan ordusunun başını döndürecek, tam bir zafer ve özgüven sarhoşluğu içinde asker sayısı, lojistik ve denetim imkânlarını çok fazlasıyla aşan bir ilerleme yönelimine girecekti. Öyle bir sarhoşluk ve güven patlaması yaşayacaktı ki, Kral Konstantin, Yunan Yüksek Askerî Meclisi'ni gelip Kütahya'da toplayacak ve "Ankara'ya doğru genel saldırı kararını" açıklayacaktı. "Megali-İdea (büyük ülkü) ihtirası, zamanın ve şartların elverişli olduğu inancı içinde ayaklanmıştı" (Kılıç Ali, 2010, s. 149).

Oysa onların beklemediği denli kolayca ele geçirdikleri (neredeyse kendi ülkesi ve nüfusundan büyük) bu çok geniş alan, hiçbir yeri tam

anlamıyla kontrol altında tutamayacağı bir güç dağılması yaratacaktı. Diğer yandan ana üslerinden güvenli bir akış sağlanmasını imkânsız kılacak denli uzaklaşılması da, ileri harekâtı alabildiğine kırılgan hale getirecekti. Ama içine girilen bu zafer sarhoşluğu, bu basit gerçeklerin bile görülemeyeceği bir körleşme yaratacak, öyle ki "İlk hedef Ankara!" diyen bir maceracılığa, salt bu nedenle bile kendi yenilgisini kaçınılmaz kılan bir stratejinin büyüsüne düşülecekti. Buna bir de Türkiye'nin iç derinliğinin büyüklüğü ve geri kalan bölgesinde bile Yunanistan'la kıyaslanamayacak kadar büyük Türk, Kürt, Çerkes vd. insan kaynağı da eklenince Sakarya'da Yunan yenilgisi artık kaçınılmaz hale gelecekti.

Ancak bu zaman aralığında Ankara'da panik yaşanıyordu; üstelik hükümet de "savaşın gerekirse daha geri cephelerde sürdürüleceğini söyleyerek, hükümet dairelerinin Kayseri'ye nakledilmesi konusunda hükümetin karar aldığını açıklayacaktı" (Çavdar, 1995, s. 197).

> Seyitgazi civarında ciddi bir savunma savaşı yapıldığını, (...) Her iki tarafın da ciddi kayıplar verdiğini belirten Fevzi Paşa; Meclis'in ve hükümetin Ankara'da olmasının ordumuzu öncelikle burayı koruma hassasiyetine sürüklediğini, üstelik düşmanın da burayı hedef alarak saldırılarını Ankara'ya yöneltmesinin Türkler açısından sakıncalarını anlatmış ve ordunun serbest manevra yapabilmesi için Heyet-i Vekile toplantısında hükümet merkezinin Kayseri'ye naklinin uygun bulunduğunu belirtmiştir."(Ortak, https://doi.org/10.30692/sisad.1120127)
>
> Meclis'in 23 Temmuz 1921 tarihli gizli oturumunda milletvekilleri söz alarak hükümeti eleştirdi. Hükümet Başkanı ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın hükümetin Kayseri'ye taşınmasını istemesi gerginliği daha da artırdı. Zira bunun halkta panik yaratacağından ve halkın çözüleceğinden endişe edilmeye başlandı. "Biz buraya kaçmaya mı geldik, yoksa düşmanla dövüşmeye mi? Biz kaçarsak milleti durdurmamız mümkün olmaz. Ankara'yı savaşsız bırakamayız son tepeye kalıncaya kadar savaşmalıyız!" sesleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da kalması istekleri Meclis'e hâkim oldu. Ankara'nın savunulması kararlaştırıldı. Bu gergin ortam, 4 ve 5 Ağustos 1921'deki Meclis

oturumlarında da sürdü. (Güneş, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/baskomutanlik-kanunu-5-agustos-1921/?pdf=3759)

Aynı şekilde "Dersim Mebusu Diyap Ağa, kürsüye çıkarak, "Efendiler, biz buraya kaçmaya mı geldik, yoksa kavga ederek ölmeye mi?" [Bir yere kıpırdamayız. Meclis'in Ankara'dan ayrılması millette korku yaratır. Burada kalıyoruz ve kalacağız" (Velidedeoğlu, 1990, s. 137)]deyince bütün milletvekilleri alkışlarla onu desteklediler. Bu kere milletvekilleri kumandanları suçlamaya başladı. Fevzi Paşa kürsüye gelerek ordunun yönetiminden kendisinin sorumlu olduğunu, dolayısıyla her türlü cezaya hazır olduğunu söyledi. Bu konuşma Meclis'in havasını değiştirdi" (Çavdar, 1995, s. 197).

Tabii havanın değişmesi, hem gelinen noktada artık bir çare bulunmasının yaşamsallığı hem de bu sorumlulukta (iktidara dayanak olmaktan başka) payı olmayan Fevzi Paşa tarafından üstlenilmesiyle yumuşatılmasının etkisi oldu. Ancak Ankara'nın boşaltılma önerisi, Sakarya gerisine çekilme halinin de gerçekte daha avantajlı bir konum almak üzere mevzi değiştirme değil, çözülme olduğunu gösteriyor; bu anlamda yönelim değişimini asıl belirleyen şey, Meclis'te sergilenen bu dirençli duruş olacaktı. Meclis "Ankara'yı savaşsız bırakamama ve son tepeye kadar savunma" kararıyla savaşın yönünü değiştirmişti ama ortada bir sorun vardı. Düşmanın artık Ankara'dan duyulan top sesleri karşısında savaşı kim yönetecekti? Meclis'te, hem artık İsmet Paşa'yla bu işin yürümeyeceği hem de diğer komutanlar kenara düşürüldüğünden, eldeki tek seçenek olarak Mustafa Kemal'in doğrudan bir sorumluluk alması konusunda bir mutabakat oluşmuştu.

Mustafa Kemal ise bu talebe karşılık, İsmet Paşa'dan, onun savaş sahasında kendi adına tuttuğu kritik işlevden vazgeçmek istemiyor, Yunan saldırısı karşısında tartışma kaldırmaz bir yenilgi yaşanmış olmasına rağmen, İsmet Paşa'nın yerine geçmeye yönelmiyor; aksine onun, geri çekilmeyi kendi adına yürütmek üzere savaş meydanında kalmasını isterken (Meclis'i, anayasal yetkilerini kendisine teslim etmeye zorlamak için) Ankara'ya geri döner.[4]

4 "... böyle hareket etmeyi kararlaştırdık. 'Ben Ankara'ya gideyim' dedi ve gitti" (İnönü, 2006, s. 247); M. Kemal'in Eskişehir'deki Batı Cephe Karargâhı'nda, "Tebrik ederim. *Déjà*- başarılısın" diyerek elini sıktığı İsmet Bey, "Ben ne zaman güç durumda kalsam, elimden tutar beni kaldırırsın! Fakat bu kez durum ağırdır" der. Durumun ağırlığı ortadadır ama Mustafa Kemal'in burada yaptığı şey, hem bir an önce politik savaş alanı

Nitekim Meclis başkanlığını bırakmamanın yanı sıra Meclis'in diğer yetkileriyle de donatılmayı, yani Meclis'in tam teslimiyetini ister. Bu durumda Meclis, bir yandan Ankara'ya yaklaşmış olan Yunan ordusuna karşı acil bir mevzilenmeye geçip durumu değiştirmek için çaresiz bir arayışa girerken, diğer yandan da haklı olarak, kendisine karşı keyfî yetki kullanan başkanına bütün yetkileri vererek daha da zayıflamak istemiyordu. Bu dirence karşı Mustafa Kemal, talep ettiği sınırsız yetkilendirmenin üç ay ile sınırlanacağı bir uzlaşı zemini sunuyordu. Gizli oturumda Meclis'e verdiği önergede şöyle diyordu:

> TBMM Başkanlığına. Meclis'in genel olarak beliren isteği üzerine Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu görevi şahsen üzerime almaktan doğacak faydaları olabildiğince çabuk elde etmek, ordunun maddi ve manevi gücünü büyük bir hızla artırmak, ikmal ve yönetimini bir kat daha takviye etmek için TBMM'nin yetkilerini üzerime alıyorum. Ömrüm boyunca millî egemenliğin en sadık bir hizmetkârı olduğumu milletime bir kez daha göstermek için bu yetkimin üç ay gibi kısa bir süre ile sınırlandırılmasını ayrıca rica ediyorum. (Çavdar, 1995, s. 198)

Daha sonra *Nutuk*'ta da bu talebini şöyle gerekçelendirecekti:

> Durum, Meclis'in anladığı ve belirttiği gibi olağanüstü olduğuna göre, benim alacağım kararların ve icraatlarımın da olağanüstü olması gerekeceği kuşku götürmezdi. (Mustafa Kemal, 2020, s. 874)

Tabii burada ciddi sorunlar var. Evet, durum gerçekten de olağanüstüydü. Ama dikkat edilirse durumun böyle olağanüstü hale gelmesindeki sorumluluk en küçük anlamda tartıştırılmıyordu. "Maalesef düştüğümüz bu fecaatte benim de payım var!" imasında bile bulunmayan, sorunları dışsallaştıran, çözüm vaadini ise mutlak hâkimiyet koşuluna bağlayan amir bir duruş karşısındayız. Oysa "Milletin makûs talihi değişti" denilen

Ankara'ya gitmek hem de askerî savaş alanını elinde tutan adamını ayağa kaldırıp dağılmayı durdurmaktır: "İsmet, yaptığın muharebe Eskişehir muharebesi değil, İstiklal muharebesidir. Muhakkak muvaffak olacaksın" der (Akt. Kılıç Ali, 2010, s. 146).

"İnönü Zaferi"nden bu noktaya gelinmesindeki sürecin, öncesi dâhil bütünü kendi belirleyiciliğinde şekillenmişti; ama o sadece başarıları üstleniyor, sorumlulukları ötekileştiriyor veya tartıştırtmıyor ve daha çok, sınırsız yetki isteniyordu.

> Düşünce ve kararlarımı çabuk ve şiddetli olarak yürütmek ve uygulamak zorunluluğu vardı. Bakanlar Kurulu ve Meclis'ten izin istemekle doğacak gecikmelere durum elverişli olmayabilirdi. (...) Onun için sınırsız ve koşulsuz olarak emir verebilmeliydim. Bunun için de BMM'nin yetkisi benim kişiliğimde belirmeliydi. Bunu başarı için zorunlu görüyordum. Onun için bu noktada direttim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 875-876)

Dünyanın bütün tek adam rejimlerinde gördüğümüz gerekçeler ve yetki talepleri karşısında olduğumuz açık. Evet, o sırada gerçekten de sıra dışı bir durum vardı ama o bu olağanüstü yetkileri; 1) o duruma düşülmesi sürecindeki tek amir adam olarak ve 2) o sırada Meclis'i ikna etmek için bu yetkiyi üç aylık bir sınırlamayla istiyordu. Tabii üç ay sonra görüleceği gibi, bir daha, sonra bir daha ve nihayet süreğen olarak isteyecek ve memleket de (Cumhuriyet ilan sürecinde bile göreceğimiz gibi) bu emir komutayı doğallaştırmaya çalışan bir yönetim sistemine sürüklenecekti. Yani içine girilen bu gerçekten olağanüstü durum ve öyle olmayan diğer durumlardan hareketle, ele geçen her fırsatta Meclis'in yetkileri biraz daha ve geri verilmemek üzere çalınıyordu.

> Selahattin Bey ve Hulusi Bey gibi birtakım milletvekilleri, Meclis'in, yetkisini bir kişiye vermekle işlemez hale geleceğini, milletten aldığı vekilliği başkasına verme yetkisi bulunmadığını, aslına bakılırsa orduya komutanlık edecek kişiye Meclis yetkisinin verilmesinin söz konusu olamayacağını ve bunun gerekli olmadığını söylediler. (Mustafa Kemal, 2020, s. 876)

Teslim edelim ki çok haklı gerekçeler bunlar. Oysa o, bu gerekçeyi sorumsuzluk örneği olarak aktarıyordu! Gerçekten de orduya sınırsız yetkiyle "komutanlık edecek kişiye Meclis yetkisinin verilmesi gerekmiyordu", savaşın o kritik aşamasındaki yönetilmesiyle sınırlı olması

gereken "sınırsız yetki", Meclis'in daha geniş ve savaş sonrasını da kapsayan anayasal yetkilerinin alınmasının meşru gerekçesi olamazdı; en azından meşru bir yönetimde, hele ki cumhuriyetçi bir yöneliminde olamazdı. Dolayısıyla istenen şey, Başkumandanlık konumu ve onun sınırsız yetkiyle istenmesinden öte, bizatihi Meclis'in, savaş sonrası dönemin de belirlenme yetkisiydi. Ama gelin görün ki Polatlı önlerinden Yunan toplarının sesleri geliyordu ve hem sürecin doğrudan bilgisine sahip hem de mevcut atanmışlarıyla ordu hiyerarşisini kontrol edebilecek başka bir komutan bırakılmamıştı. Bu olağanüstü sıkışmışlıkta talep, 5 Ağustos'ta oybirliğiyle kabul edildi.

Gerçekte bu denli büyük bir yetki talebinin hiçbir meşruiyeti yoktu. Ama lider, mevcut sıkışmışlığı, Meclis üzerindeki hâkimiyeti ve onu kendine boyun eğdirerek ele geçirme ısrarında bulunacak ve kazanacaktı (Bkz. Demirel, 2012, s. 53). Tabii bu olağanüstü koşullar sayesinde elde edilen sınırsız yetki talebi giderek kazanılmış hakka çevrilecek, bu da memleketin demokratikleşme imkânını öldürecekti. 31 Ekim ve 2 Şubat 1922'de birer kez daha uzatılan yetki, artık Mustafa Kemal'i mutlak yetkilerle donatan ve bunu süreğenleştirerek Meclisi daha da kötürümleştiren bir anlam taşıyordu. Bunun bedeli sonraki dönemler için de Meclis'in ve millî egemenlik hakkının vesayet altına alınması geleneğinin bu kez seküler bir liderlikle sürdürülmesi olarak ödenecekti.

4 Mayıs 1922'de önerge bir kez daha getirildiğinde Meclis'ten itirazlar artacak ve bu kez 73 kabul oya karşılık 91 oyla reddedilecekti. Sonradan durum, Refet Bey'in Keçiören'deki evinde, Rauf ve Ali Fuat Beylere verilen meşruiyet sınırlarının dışına çıkılmayacağı sözü karşılığında onların Meclis'te Mustafa Kemal'e kefaletiyle değiştirilse de açık oylamada gereken 161 kişilik katılım sağlanamadığından oylama geçersiz sayıldı (Demirel, 2012, s. 54). Ancak önceden gelmeyen Mustafa Kemal'in katılımıyla geliştirilen basınçla 6 Mayıs'ta yetkinin üç ay daha uzatılması sağlanacaktı. İnönü'nün çarpıcı ifadesiyle; "Bakıyorlar ki durum çok kritiktir. Çaresiz kabul ediyorlar" (İnönü, 2006, s. 250) şeklinde sonuçlanacaktı.

Bunu izleyen süreçte Mustafa Kemal, başarılı bir organizasyon ve olağanüstü bir seferberlikle, olabilecek her imkânın Ankara'ya akıtılmasını organize edebilme başarısı gösterecek ve böylece Ankara'ya bu denli yaklaştığı koşullarda Yunan ordusuna karşı saldırının imkânları oluşturulacaktı.

Yunan ordusunun son başarısı, Mangaldağ'daki güçlerin geri püskürtülmesi oldu. Buna karşı Mustafa Kemal'in, o çok bilinen, "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır ve satıh bütün vatandır" diyen ve hiçbir kuvvetin hiçbir şekilde bulunduğu yerden geri çekilmemesi emrini yayınlandı. Akabinde Yunan ordusu, kendisi için bu en dezavantajlı bölgede gerçekleşen Sakarya Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bu galibiyetle birlikte, zafer için hâlâ bir yıllık süre geçmesi gerekecekti ama Millî Mücadele'nin gidişatı bu sefer gerçekten de karakter değiştirecekti.

Bölümü bitirirken şunu özellikle belirtmeliyim:

Millî Mücadele'nin buraya kadar iki kritik ve "makûs talih" değiştiren dönemeci olacaktı. Bu dönemeçlerden birincisinin askerî anlamda belirleyeni kayıtsız şartsız Ethem Bey'di. Ama o merkezi değil çeperi, aşağıdakilerin de haklarıyla var olabilecekleri bir imkânı temsil ediyordu. Ancak tarihin ironisi olarak, kendi kazandığı zaferler sayesinde kurumlaşabilen merkez, yanında yer aldığı sosyalist akımlarla birlikte Ethem'i tasfiye edecekti. İkinci talih değiştiren dönemecin belirleyeni ise (birinci dönemin de politik lideri olan) Mustafa Kemal'di. Başından beri izlediği siyasetle, "milletin" farklı kesimlerinin temsilcilerinin parça parça tasfiyesiyle otokratik bir yönetim tarzını kurumsallaştırıyordu. Meclis'in yetkilerini de devralan Başkomutanlık kararıyla bu yeni yönetim tarzının zaferi akabinde, Sakarya'da başlayıp Büyük Taarruz'la sonuçlanan zaferlerin sonucu olarak bağımsız ve modern, ama otokratik bir cumhuriyete gidilecekti. Birinci dönemecin atlatılmasını sağlayan merkez dışı güçler ise, Çerkes kimliği de dâhil, Türkiye'nin tüm toplumsal bileşenlerinin haklarıyla var olabilmesini, dolayısıyla memleketin, kimsesizlerinin temsili dâhil çoğulculukla/demokrasiyle yol alabilmesini sağlayan bir dengeleme ve denetim etkinliğini temsil ediyordu. Bu çeperin dağıtılması ise Türkiye'nin, sadece tek kimlikli ve kapitalist bir medeniyet olarak inşasını değil, aynı zamanda burjuva anlamda bir demokrasinin bile imkânsızlaştırılacağı bir otokrasi olarak şekillenmesini sağlayacaktı.

Saltanat, Cumhuriyetçi Kaygılarla mı Kaldırıldı?

Amacı gerçekten de cumhuriyet, yani egemenliğin sultandan alınırken millete verilmesi olsaydı, başkanın, kendisine tabi olacak bir yönetim organı dayatması yerine, Meclis tarafından seçilecek yöneticilerle uzlaşmaya çalışması beklenirdi. Oysa bizde tersi olacak, (Cumhuriyet ilanı sürecinde daha vahim örneğini göreceğimiz gibi) başkan, Meclis iradesine rağmen istediği kişi ve kararları bloke edecek, aksi durumda kriz çıkararak, Meclis'i boyun eğmeye zorlayacaktı. Zaman zaman Meclis karşısında geri adım atmak zorunda kalsa da, bu geçici olacak, bir müddet sonra kendini yeniden dayatma yinelenecekti; ta ki bütün karar süreçlerini belirleyen bir statüyü oturtana kadar.

Bir cumhuriyet rejimi için kritik sorun, farklı sınıf ve eğilimleriyle halkın kendini yansıtabileceği, yani milletin egemen olabilme kanallarının açık kalıp kalmayacağıdır. Oysaki başkanın belirleyiciliğinde süregiden bir cumhuriyet, (iktidarın babadan oğula geçmemesi anlamında) şekil şartını tamamlasa da gerçek anlamıyla bir cumhuriyet olamayacaktı. Bizdeki bu ikincisi olacak, üstelik öyle çok sınıfsal, ulusal, ideolojik kayıtla bağlanacaktı ki (çok parti şartı yerine geldiğinde bile) demokratikleşmeye açılamayacaktı.[1]

1 Bu açıdan 14 Mayıs 1950 değişiminin "demokrasiye geçiş" olarak kodlanması da, en az iktidarı kaybedenlerin iddia ettiği "karşıdevrim" kodlaması kadar mesnetsizdir. Gerçekte 1950'de ne "demokrasiye" geçilmiştir ne de "karşı devrim" olmuştur. 1908'den beri birlikte yol yürüyüp, aynı rejim konseptinde davranan bir ekip, çok partili bir hayata geçilmesini müteakip iktidarı devralmıştır. Üstelik yerimize geçecekse "bizim çocuklar" geçsin mantığıyla bu dönemde kurulan diğer partiler, tabii özellikle sosyalist partiler de kapatılacaktı. Sonuçta hükümet değişecek, ama dün yasaklı olan ne varsa, yani emeğin hak ve siyasetine karşı kategorik yasaklar, Kürtlerin ve Alevilerin kimlik yasağı ve artık küçücük bir parçaya indirgenmiş olan Gayrimüslimlerin sözde vatandaşlığı (örneğin

Üstelik bırakın bir cumhuriyeti, meşruti bir monarşi için bile karar süreçlerine Meclis'in egemenliği ciddi bir ölçüt iken, bizim Cumhuriyet'te böyle olamayacaktı. Nitekim 1908 Osmanlı Meclisi bile, 31 Mart Ayaklanması'nı bastırmasını müteakip gerçekleştirdiği anayasa tadilatı ve fiilî dengeyle, sultanın yetkilerini biçimsel hale getirirken Cumhuriyet döneminde Meclis, devlet başkanı karşısında gerçek bir egemenlik organı olma imkânını yitirecekti. Yani reel Cumhuriyet, sultandan aldığı egemenliği (hem de Vahdeddin'in aklından bile geçiremeyeceği kadar) başkanda toplayan şekillenişiyle, cumhuriyeti bir biçime indirgeyecekti.

Bu ölçekten baktığımızda Birinci Meclis, egemenliği "kayıtsız şartsız millete" veren anayasasıyla, yerel dinamiklerin kendiliğinden seçilmiş temsilcileri ve bu bağlamda içerdiği farklılıkları ve muhalefetiyle demokratik ve cumhuriyete doğru yol alması mukadder bir niteliği temsil ediyordu. Oysa bu Meclis'in egemenlik kullanım haklarına karşı giderek gelenekselleşecek olan engellemeler bu süreci kötürümleştirecekti. Üstelik bu otokratik müdahalelerini, "Meclis'teki saltanatçıları" denetleme iddiasıyla meşrulaştırılmaya çalışılacak olan iktidar, o süreçte sultanla gizli görüşme yoluna sapmaktan da geri kalmayacaktı. Bu açıdan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in hükümet adına Vahdeddin ile gerçekleştireceği görüşme, Ankara'daki tarafların gerçek pozisyonuna ayna tutması açısından kritik önemiyle irdelenmeyi gerektiriyor.

20 Şubat 1922 gibi oldukça geç bir tarihte Vahdeddin ile Meclis'ten gizli olarak yapılan bu görüşme (önceden irdelediğimiz Nazım Bey örneğinde de gördüğümüz gibi), Anayasa'ya ve Meclis egemenliğine karşı bir davranış çizgisinin yeni bir örneğini oluşturuyor. Bu Anayasa ve Meclis egemenliği ihlallerinden Nazım Bey'e karşı gerçekleşeni, iktidarın sınıfsal yanına ayna tutarken, Sultan'la gizli görüşme örneği ise saltanat karşısındaki gerçek tutumun, resmî tarih kurgularından farklı olduğunu gösteriyordu. Bu bağlamda saltanatın lağvı sürecini aydınlatmadan önce sorunun bu yanını belirginleştirelim.

Söz konusu bu görüşme, örneğin saltanat hükümetiyle 1919 Ekiminde Amasya'da gerçekleşen görüşme gibi, Ankara'nın çok zayıf olduğu, üstelik

1934 pogromu, 1942 Varlık Vergisi afetleri, 1955'te 6-7 Eylül olarak) aynen devam edecekti. Özetle 1950'de gerçekleşen şey, yenidünya koşullarına bağlı olarak rejimin kontrollü ve görece restorasyonundan ibaret olacaktı.

sultanın temsilcilerinin ortaklaşma aramak için geldiği bir zeminde değil, aksine Sakarya Zaferi'nden çok sonra ve Mustafa Kemal'in de başkomutanlık yetkisiyle egemenliğini oldukça güçlendirdiği bir dönemde gerçekleşmektedir. Bu ise açık ki Mustafa Kemal ve ekibinin sultanla ilişkilenmek ve hatta ondan meşruiyet devşirmeye çalışmakta sakınca görmez bir yerde durduğunu göstermektedir (buna karşın "saltanatçılıkla" suçlanacak olan muhalefetin bu duruma karşı sergileyeceği tutum ise resmî tarih kurgusunu çökerten nitelikte olacaktır).

Bu anlamda Mustafa Kemal ve onun denetimindeki hükümetin gizli bir kararla Sultan'la görüşmesi; 1) anayasal zorunluluk olarak Meclis'e sunulması gereken bu kararın Meclis'ten kaçırılması anlamındaki yasa ve meşruiyet ihlali yanında, 2) "saltanatçı Meclis çoğunluğuna karşı cumhuriyetçiliği millî sır olarak içinde saklayan anti-saltanatçı Mustafa Kemal" portresi açısından ciddi bir sorundur.

O günün meclisinden, Sultan'ın kapısına gitmek için karar çıkarılmasının imkânsızlığı nedeniyle Dışişleri Bakanı'nın Sultan'la görüştürülebilmesi için sahte bir oyun planı düzenlenerek Meclis'e karşı hile yoluna gidilmesi, ezberlerimizi sorgulamayı zorunlu kılıyor. Nitekim 4 Şubat'ta Yusuf Kemal Bey için Meclis'ten, "Türk millî davasını Avrupa'da savunmak ve davayı insanlık dünyası önünde bir kez daha pekiştirip ispatlamak için!" gerekçelendirmeyle güvenoyu istenir. Tabii bu talebin meşruluğu nedeniyle mebuslar istenen güveni tereddütsüz verir (Goloğlu, 2010, s. 245). Ancak "millî davayı Avrupa'da savunmak" üzere yola çıkan Yusuf Kemal Bey İzmit'e vardığında, İstanbul Hükümeti de İzmit'e özel bir tren göndermiştir ve Yusuf Kemal Bey 15 Şubat'ta bu özel trenle İstanbul'a gider. Bir Fransız torpidosu da koruyucu görevle denizden bu özel treni izler.

> Bu durum Ankara Hükümeti'nin, Meclis'e haber vermeden, İstanbul Hükümeti ile anlaşmalı bir yolculuk hazırladığını gösteriyordu. Gerçek de öyleydi. Yusuf Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın direktifi ve Ankara Hükümeti'nin kararıyla, Padişah'la görüşüp anlaşmak amacıyla İstanbul'a gidiyordu. Nitekim vardığının ertesi günü, 16 Şubat'ta Sadrazam Tevfik Paşa'yı evinde ziyaret etti. İstanbul'un Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşa da oradaydı. (...) [Nihayet] 20 Şubat'ta Padişah VI. Mehmed Vahdeddin'in huzuruna çıktı, Sadrazam Tevfik Paşa da yanındaydı. Yusuf Kemal

> Bey, Padişah'a TBMM Hükümeti'nin saygı ve bağlılığını bildirerek, kendisinden TBMM Hükümeti'ni meşru hükümet olarak tanımasını diledi. Padişah bu sözleri gözlerini hiç açmadan dinlemiş, sözleri bittikten sonra da gözlerini açmamış, hiçbir şey de söylememiş, böylelikle Yusuf Kemal Bey'in dileğini kabul etmediğini, isteğini reddettiğini ve hatta çıkıp gitmesi gerektiğini anlatmıştı. Yusuf Kemal Bey bu davranışın anlamına varmış, müsaade isteyerek huzurdan çıkmıştı. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 245-246)

Kısacası Mustafa Kemal, Dışişleri Bakanı'nı, Sultan'dan "TBMM Hükümeti'ni meşru hükümet olarak tanıması" için yollarken, Sultan da onu ayağına getirtip, taleplerini sunmasını sağlayıp refüze ederek karşı hamlesini yapıyordu. Açık ki burada Sultan'a bağlılık bildiren, onu hiyerarşik olarak kendi üstünde ve meşru gördüğünü, kapısına gidip ondan icazet almaya çalışarak gösteren bir davranış karşısındayız. Bu davranış karşısında Padişah'ın yaptığının tersi davranış sergilediğini, "Sizi affediyorum!" dediğini düşünün; bu durumda Mustafa Kemal'in, Talat Paşa'nın sadrazamlık konumuna geçeceği açık değil mi? Bu olasılığın düşünülmemiş olması mümkün mü? Ancak Vahdeddin en küçük bir uzlaşı emaresi göstermemiş, aksine ayağına gelen Millî Mücadele'nin Dışişleri Bakanı'na "hoş geldin" bile dememiş, onu aşağılamış, bu yolla monarşinin kalıcılığını da bizzat kendisi imkânsızlaştırmıştı.

İşin doğrusu nasıl ki Yunan ordusu kontrolsüz yayılmasıyla kendini yenilgiye mahkûm ettiyse Vahdeddin de, BMM Hükümeti'ni kabul ve kendine bağlama fırsatını tepmekle kendi saltanatının devamını imkânsızlaştıracağı bir sürece girecekti! Belli ki altı ay sonra Yunan güçlerinin yenileceğini düşünememişti. Ancak bu özgülde bizi asıl ilgilendiren öge, Mustafa Kemal'in, olabildiğine güçlü olduğu bu ortamda bile bir cumhuriyetçi gibi değil, bir meşrutiyet rejimi lideri gibi davranması, saltanatla uzlaşı gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Salt bu düzeyde bile, tüm resmî tarih kurgularını berhava eden acayip bir durum karşısında olduğumuz açık.

Kuşkusuz Mustafa Kemal için bu, Ankara'daki kendi hükümeti için avantaj sağlamaya yönelik taktik bir hamleydi; ancak bu hamle hem o zaman kadar kurum olarak saltanatı sorgulamayan bir zihniyet dünyasının somut belgesiydi hem de saltanatla birlikte yürümeye yönelik kurumsal

düzeyde bir açık çek uzatmaydı. Üstelik tanıkların önünde, ama Meclis'in iradesi hilafına Sultan'a "TBMM Hükümeti'nin saygı ve bağlılığını bildiren" bu davranış, ancak Meclis'in hükmi şahsiyetine saygı duymayan bir tutumla yapılabilirdi!

Resmî tarih yazıcılarının çizmeye çalıştığı "saltanatçı meclisi sürükleye sürükleye cumhuriyete götüren kurtarıcı!" portresinin aksine Meclis, özellikle de "gericilik ve saltanatçılıkla" yaftalanan muhalif mebuslar bu duruma büyük tepki gösterecektir. Nitekim "Bir iki gün sonra olay herkes tarafından duyuldu. Halkçılık yolu ile cumhuriyete doğru yönelmiş olan mebusların büyük tepkilerine yol açtı. İstanbul Hükümeti diye bir hükümetin kabul edilmediği, padişahlık makamı ile bütün bağların kesilmek istendiği ve Meclis tarafından 'cumhuriyete doğru' yol alındığı bir sırada, Dışişleri Bakanı'nın Meclis'e haber vermeden, hem de varlığını kabul etmediği İstanbul Hükümeti'nin aracılığı ile Padişah'a giderek Ankara Hükümeti'ni tanıması dileğinde bulunması, TBMM üyelerince aklın almayacağı, anlaşılmaz bir olay olarak görünüyordu. Konuyu açıklığa kavuşturmak amacıyla arka arkaya gensoru önergeleri verilecektir" (Goloğlu, 2010, s. 246).

Bu gezinin deşifre olmasıyla ortaya çıkan bilgiler, 1) Meclis'ten bilgi kaçırılmasının gerçekte onun hukukuna saygı duymamaktan kaynaklandığını, 2) eleştirel tutum takınan mebusların hükümete alınmama nedeninin liyakat ve millî hassasiyet değil, Meclis'ten gizli işler yapılabilme hassasiyeti olduğunu, 3) muhaliflerin "saltanatçı", Mustafa Kemal'in ise "başından beri millî egemenlikçi" olduğuna ilişkin iddianın da, hakikat bilgimizi iğdiş eden bir resmî tarih kurgusu olduğunu gösterir.

Nitekim bu kurguların aksine Meclis, saltanat konusunda Mustafa Kemal'den daha ilkeli bir paydada duracaktı; öyle ki saltanat karşıtlığının Meclis'teki bu etkisi nedeniyle, Sultan'la yürütülmek istenen diplomasi ancak Meclis'ten gizlenerek yürütülebiliyor, deşifre olunca da geri adım atılıyordu. Bu bağlamda ortaya çıkan demokratik ve anti-saltanatçı enerji, esasen Birinci Grup'un da, sorunların özgürce tartışılması ve gereğinin yapılabilmesinin engellenmesine yönelik bir manivela olarak kurulduğunu gösteriyor. Bu tartışmalar sırasında özellikle muhalif vekiller, ikirciksiz bir saltanat karşıtlığı ve millî egemenlik bayraktarlığı yapar:

Aydın Mebusu Tahsin Bey şu ifadeleri kullanır:

> VI. Sultan Mehmed denen şimdiki padişah Vahdeddin, halifelik bayrağını Yunanlılara teslim eden adamdır. Böyle bir adamla görüşmek ve anlaşmaktan iyi bir sonuç beklenir mi? (...) Padişah esirdir. Esirle değil efendisi ile anlaşmak gerekirdi. Efendisi ise Harrington'du. Onun da efendisi Lloyd George. Bütün bu yanlışlar, Hükümetin görevini bilmemesinden ve bu gibi meselelerde Meclisin düşünce ve kararını almamasındandır. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 247-248)

Edirne Mebusu Şeref Bey, Padişah'a gitmeyi zayıflık olarak niteler ve şöyle der:

> Meclis bu zayıflığı kabul etmez. Millet kararını vermiştir. Halifeliğe karşı yüreğindeki ulu duyguları kötüye kullanan halifeye hiçbir zaman boyun eğmez. Sarayın çevresinde yetişenlerden bir şey ummak kadar bahtsızlık olmaz. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 248)

Aynı bağlamda Afyon'un sosyalist Mebusu Mehmet Şükrü, "Meclis'e danışmadan, hatta Meclis'ten gizleyerek yapılan işin sorumluluğunu belirt[ip]. (...) İstiklal Mahkemesi'ne verilmesini iste[rken]" Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey de, "Bakanlar Kurulu, hiçbir vakit Yüksek Meclis'in ve hükümetinin meşruluğunu Padişah'a tasdik ettirme ihtiyacı olduğuna karar veremez" der. Mustafa Kemal Paşa da, onu, "Öyle bir şey yoktur, böyle bir karar alamaz" diye karşılamaya çalışır. Mehmet Bey konuşmasına şöyle devam eder:

> Amacımızın kutsallığı inkâr edilemez durumda iken yine de Padişah'a sarılmakla, onunla barışmaya çalışmakla, varlığımızın onaylanmasını istemekle bütün İslam ve insanlık dünyasında utandırıcı duruma düşeceğiz. (...) Şimdi yapılacak tek şey var: Hükümeti düşürmek ve Padişahı tahttan atmaktır. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 248)

Dikkat edilirse, Meclis, üstelik Lozan'da ikili bir temsiliyet oluşma riski üzerine değil, daha 8 ay öncesinden saltanatın kaldırılmasını tartışabiliyor ve Sultan aleyhinde edilen sözlere karşı da bu Meclis'ten, "Hey ne

oluyoruz, sultan bizim kutsalımızdır, ona elletmeyiz!" diyebilen bir tek milletvekili bile çıkmıyor.

İşte bu noktada hükümet faka basmış olmanın ve bunu savuşturmaya çalışmanın telaşındadır. İktidarın sacayağı ve o sırada Başbakan olan Fevzi Çakmak, Yusuf Kemal Bey'in organize ziyaretini, Avrupa'ya, "Halife'ye uğramadan sıvışıp gidemezdi. Birlik ve beraberlik göstermek gerekirdi" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 249) gibi bir gafla, (deyim uygunsa "şecaat arz ederken sirkatin söyler" misali) hükümetin halife/sultana karşı gerçek yaklaşımını da dışa vurur. Ama gelin görün ki tarihi galipler yazdığından, muhalefet resmî tarihe "saltanatçı" ve "gerici", Fevzi Çakmak, Mustafa Kemal ve hükümet "cumhuriyetçi" ve "devrimci" olarak yazılacaktı!

Nihayet "Bakanlar Kurulunun tabii başkanı, yasama ve yürütme gücüne birlikte sahip BMM'nin başkanı ve Başkomutanlık Kanunu gereğince bütün devlet güçlerinin sahibi Mareşal Gazi Mustafa Kemal Paşa" durumu şu garip sözlerle savuşturmaya çalışır:

> Yüksek Meclisinizin bütün milletle beraber izlemiş olduğu bir esastır ki, yüksek halifelik makamına bağlıyız. Çünkü halifelik ve sultanlık makamı herhangi bir kimsenin değildir, bizimdir. Onu koruduk, sonuna kadar da koruyacağız. Bundan ötürü "Bu makamda oturan kimse Meclis kararlarına, millet isteklerine uyacağını bildirirse onunla da görüşebiliriz" diye Bakanlar Kurulu'nca karara varılmıştı. Bu hükümetin yetkisi içindedir. İstanbul'dakiler bir oyun çevirmişlerse, Yusuf Kemal Bey'in ne sebeple kabahati olur? (Akt. Goloğlu, 2010, s. 249)

Açık ki "milletin isteklerine uyacağını" söyleyen veya bu ihtimali yaratan bir sultan olmadığı gibi görüşmeyi isteyen de o değildir. Üstelik onun kapısına gönderilmiş olan Dışişleri Bakanı 16 Şubat'tan 20 Şubat'a kadar bekletildikten sonra da reddedilip geri gönderilmiştir. Ancak burada konumuz açısından daha önemli olan nokta, 1922 Şubatı gibi geç bir tarihte, "Yüksek halifelik makamına bağlıyız. Çünkü halifelik ve sultanlık makamı herhangi bir kimsenin değildir, bizimdir. Onu koruduk, sonuna kadar da koruyacağız" sözlerinin, yapılan hukuk dışı işi meşrulaştırmak için de olsa Mustafa Kemal tarafından bu denli açıklıkla ifade edilmiş olmasıdır.

Açık ki bu ifade, ideolojik olarak saltanata ve hilafete karşı olmayan bir duruşun yansıması ve kanıtıdır. Dolayısıyla Meclis'e yanlış bilgi verip onun anti-saltanatçı tepkilerini atlatmaya çalışırken, gerçekte onun ortalamasının, ona hegemonik hale gelmiş olan fikrin gerisinde bir başkan örneği karşısındayız. Nitekim Büyük Taarruz'a hazırlanılan sürecin önünde olunmasına ve "mebusların çoğu Paşa'dan yana olmalarına rağmen, hükümet oldukça büyük bir zorlukla güvenoyu alabilecekti" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 249).

Bu arada yaşanan tepkilerin büyüklüğü yanında sonradan "ilericilik-gericilik" ikilemindeki inşa edilen resmî tarih yazımına uyum göstermek bağlamında olsa gerek Yusuf Kemal de bu süreci yapısal bir revizyondan geçirerek aktarır. Örneğin Mustafa Kemal'e, "Paşam bana bu yolculuk hakkında sizde bazı tereddütler var gibi geliyor, acaba doğru mu?" dediğini ve "Evet var... Neden Beyrut yoluyla gitmiyorsun da İstanbul yolunu tercih ediyorsun?" (Tengirşek, 1981, s. 240) dediğini aktarır. Buna karşın kendisinin de, "Vereceğiniz talimata harfiyen riayet edeceğime söz verirsem mesele hallolur mu?" yanı sıra "Avrupa'ya giderken İstanbul'dan geçişimin sebebi, BMM Hariciye Vekili'nin ileri sürdüğü fikirler İstanbul Hükümeti namına da yapılmış olduğunu kabul ettirmektir" dedikten sonra, "O vakit mesele kalmaz" diye olur verdiğini (Bkz. Tengirşek, 1981, s. 240-241) aktarır. Bu durumda zabıt ceridelerine de yansıyan kriz ve duruş gidiyor, Sultan'la görüşme ve ona iletilen dilek Mustafa Kemal'in bilgisi dışında gerçekleşen bir inisiyatif haline düşürülmüş, böylece anti-saltanatçı ve cumhuriyetçi duruşu başından beri içinde millî bir sır olarak saklayan devrimci imaj kurtarılmış olur.

Tabii Vahdeddin'in, Ankara'dan uzatılan eli refüze ederek Mustafa Kemal'i düşürdüğü bu zor durum ve Meclis'te bu nedenle uğranılan ağır eleştiriler, saltanatın tasfiyesi yoluna girilmesini sağlayan ciddi bir etken olacaktı. Nitekim M. Goloğlu da, "Meclis'ten habersizce padişahla görüşmesinin mebuslar üzerinde yarattığı tepkiden ve mebusların bu konuda hükümete yönelttiği ağır tenkitlerden sonra artık eski devlet düzeninde esaslı bir değişiklik yapmak kaçınılmaz zorunluluk haline gelmişti ve epeyce kolaylaşmıştı" (Goloğlu, 2010, s. 274) diye yazacaktır.

Ancak yine de sorunun nasıl çözüleceği konusu henüz muğlaktır. Kâzım Karabekir'in bu noktadaki bir tanıklığı, Millî Mücadele yöneticilerinin soruna, saltanatın tasfiyesi edilip edilmemesi düzeyine

yaklaşmadıklarını, Vahdeddin ile mi başkasıyla mı yola devam etmek hattında olduklarını gösteriyor. Bu noktada Karabekir'in spekülasyon geliştirmeye yöneleceğini düşünmek için en küçük bir neden görünmüyor. Onun tanıklığı, Mustafa Kemal'in Vahdeddin'le yol almaya devam etme niyetinde olduğuna, kendisinin ise kirlenmemiş bir aday bulmak gerektiğine ilişkindir. Nitekim bu tanıklığını Uğur Mumcu'ya şöyle aktarır:

> Paşa, Vahdeddin'in kalmasını istiyordu. Sebep olarak da suçlu olduğundan sözümüzden çıkmayacağını, eğer Mecid Efendi halife olursa, bize zorluk çıkarabileceğini ileri sürüyordu. Benim buna karşı mütalaam şuydu: Millete bağı (serkeş) diyen, bizi asi diye fetva çıkararak idama mahkûm eden ve düşmanlarımızla birleşerek millî hükümetimize karşı halife ordusu gönderen bu adamı tutmak millete karşı olduğu kadar tarihe karşı da bizi küçük düşürür. (Akt. Mumcu, 1994, s. 53)

Kısacası bu aşamada bile saltanata ilişkin tutum, ilkesel bir tutum değildir. Ancak Yunan ordusunun yenilip İngiltere'yle muhataplık elde edilen bir noktada, nihayet saltanatın kaldırılmasına yönelinmesini sağlayan bir zorunluluk ortaya çıkacaktır ve bu bağlamda sorunu ilkeler değil taktik gereksinimler çözecektir. Nitekim İngiltere'nin Lozan Barış Görüşmeleri'nde Sultanı Millî Mücadele güçlerine karşı bir denge gücü olarak kullanmak istemesi, saltanatın tasfiyesini pratik bir zorunluluk haline getirecekti.

Elbette ki Anayasa'ya rağmen bile Meclis'le ve Millî Mücadele içindeki diğer güçlerle ilişkisinde ortak tanımaz tutumu defaatle sınanan bir lider olarak Mustafa Kemal'in, elinin bu en güçlü olduğu noktada iktidarını Sultan'la paylaşması düşünülemezdi. Ancak bu düzlemde sorun, Talat Paşa ile Sultan Reşat ilişkisinin biraz daha sultan aleyhinde bir örneğiyle karşılaşmamız büyük olasılıktı. Ne ki İngiltere'nin saltanat temsilcisini barış masasına oturtmak girişimleri karşısında sadece ortak tanımaz özelliğiyle Mustafa Kemal değil, bir bütün olarak Meclis saltanatın ortadan kaldırılması yönünde bir kararlılığa ulaşacaktı.

Özetle Şubat ayında gerçekleşen bu refüze etme ve bu nedenle Meclis'te uğranılan kınanmalara rağmen saltanatın tasfiyesi yönelimi ancak 8 ay sonra, yani Ekim sonunda gündemleştirilecek ve göreceğimiz

gibi bu tasfiye bile anti-saltanatçı bir programla değil, Sultan'ın Lozan sürecine ortak edilme riskini göğüsleyen bir hamle olarak gerçekleşecekti.

Üstelik saltanatı Lozan sürecine ortak etmeme hassasiyetinin bu aşamada bile cumhuriyetçi bir hassasiyetten kaynaklanmadığı gerçeğini, Meclis'in de bu sürece ortak edilmemesinde görecektik. Nitekim saltanatı tasfiye etme meşruiyeti için sırtını Meclis'e dayayan Mustafa Kemal, sıra Meclis'in Lozan sürecini yönetme hakkına gelince, onu da aynı kararlılıkla engelleyecekti. Yani saltanatı engellemekte meşru, Meclis'i engellemekte gayrimeşru, ama her ikisinde de cumhuriyetçi olmayan, sadece iktidarı kendinde toplayıp kimseyi ortak etmeyen bir irade karşısında kalacaktık. Bu davranış hattında Meclis de Sultan gibi araçsallaştırılabildiği oranda değere sahipti. Nitekim Lozan'da İngiltere ile Meclis hilafına (Musul'suz) bir uzlaşma sağlanıp bu anlaşmanın Meclis'te onaylatılabilmesi imkânının olmadığı görülünce, tıpkı saltanatın lağvında olduğu gibi bu kez de anlaşmayı onaylatabileceği yeni bir meclis oluşturabilmek için Meclis'in lağvedilmesi yoluna gidecekti.

Tabii M. Goloğlu da, bu olguları aktarmasına rağmen, M. Kemal'in başından beri "saltanatı tasfiye etme kararındaki bir devrimci olduğu, ama koşulların olgunlaşmasını beklediği" şeklindeki resmî kurgunun dışına çıkmaz. Nitekim onun Dışişleri Bakanı'nı Sultan'la görüştürmek bağlamında geliştirdiği meşruiyet dışı ilişkiyi, "devrimciliğinde yıkıcı olmamak", "sağlamcasına amaca doğru ilerlemek isterken zaman zaman frenleyici davranışlarda bulunmak, hatta mevcut düzeni savunmak zorunda kalmak" (Goloğlu, 2010, s. 273) olarak meşrulaştırmaya çalışacaktı.

Oysa Meclis'te, böyle dolambaçlı bir davranışı meşrulaştıracak güçlü bir saltanatçı eğilim yoktur. Ancak bu yargı, resmî tarih yazıcılığınca öyle hegemonik hale getirilmiştir ki, aktardığı belgelerle sürecin gerçekçi kavranışına büyük katkı yapan Goloğlu (hatta pek çok sosyalist analist) bile, bu hegemonyayı sorgulamaktan kaçınacaktı. Nitekim resmî tarihçe inşa edilen portresi hilafına Mustafa Kemal'in, "Türkiye'nin başında bir halife ve sultan bulunacaktır" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 252) sözünü de bu çerçevede, "amaca doğru ilerlemek isterken zaman zaman frenleyici davranışlarda bulunmak" şeklinde bir yorumla kuşatmayı tercih edecekti.

Kısacası, saltanatın kaldırılması kararının önceden düşünüldüğünü kanıtlayan herhangi bir olgu yoktu; bunu sağlayacak olan etken İngiltere'nin, Yunan işgal güçlerinin püskürtülmesi sonrasında kurulacak

uluslararası masaya Sultan'ı da ikinci muhatap olarak oturtma ısrarıydı. İşte İngiltere'nin bu dayatmasını etkisiz kılma gereksinimidir ki, önceden "kurtarılmasından" söz edilen, kendisiyle Meclis'ten gizlemek pahasına uzlaşı aranan Sultan'ın tasfiyesini de geciktirilemez bir gündem haline getirecekti.

30 Ağustos'ta Büyük Taarruz başarılmış, 9 Eylül'de İzmir kurtarılmıştı. Artık başka bir aşamaya geçilmişti. Bir yandan Mudanya Mütarekesi'nin çalışmaları yapılıyor, diğer yandan da İtilaf Devletleri'nden barış konferansı için tarih ve yer belirlenmesi bekleniyordu. Nitekim konferansın 13 Kasım tarihinde Lozan'da toplanacağına ilişkin nota da 27 Ekim'de geldi.

Ancak bir önemli bir sorun vardı ki söz konusu nota, aynı zamanda İstanbul'daki saltanat hükümetine de gönderilmişti. Bunun verdiği imkânla, Sultan'ın sadrazamı Tevfik Paşa da, "birlikte hareket edilmesi, önceden buluşulup görüşülmesi" üzerine BMM Hükümeti'ne talepte bulunuyordu. İngiltere savaşı Ankara Hükümeti ile bitiriyor ama barışı İstanbul Hükümeti'ni dâhil ederek kotarmak istiyordu.

Bu ise Meclis'te, ayrımsız her kesim tarafından büyük bir infial ile karşılandı. Örneğin muhalefetin sözcüsü Hüseyin Avni, Sultan'ın ve İstanbul Hükümeti'nin temsil yetkisini şu sözlerle reddediyordu:

> Tevfik Paşa elindeki mührü kimden aldı? O mühür benim memleketimin çiftlik gibi zorla alınmasında kullanılan cinayet mührüdür. Meşrutiyet diyerek zorbalık yoluyla amirlik iddia eden bu mührü, millettin idam kararı olan Sevr Antlaşmasını mühürlemek cinayetini de işledi. (...) Türkiye Büyük Millet Meclisi, hilafet perdesi altında saltanat cinayetlerine kapı açmalarına, memleketi altüst eden meşruluk dışı sıfatlar takınmalarına artık meydan vermeyecektir. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 279)

Bayındırlık Bakanı Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, "Bugün millet, artık Osmanlı sultanlığını tarihe karışmış sayıyor, Osmanlı sultanlığını tanımıyor, doğrudan doğruya milletin egemenliğini tanıyor" derken, Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey, "Açıkça yazmalı ve ilan etmeliyiz ki halife olarak bir adam yoktur. Açık söylemediğimiz için kabahat bizdedir" diyecektir. Sinop Mebusu Rıza Nur Bey, "Hâkimiyet milletindir ve Türkiye hükümeti buradadır. Eski Osmanlı İmparatorluğu yıkılmıştır. Yerine dinç ve

millî bir Türkiye devleti doğmuştur ve bütün hâkimiyet ondadır" derken Kâzım Karabekir de, "Bütün şehitlerimiz, bütün gazilerimiz bu adamları lanetliyor. Onların bir hiç olduklarını bütün İslam dünyasına göstermeliyiz" diyecekti (Akt. Goloğlu, 2010, s. 280). Daha ileri tutum geliştirenler de vardı. Örneğin Erzurum Mebusu Nusret Efendi şöyle diyecekti:

> Bugün için yapılacak ilk iş, padişahlık ve halifelik iddiasında bulunan bu adamı atmaktır. Bin üç yüzyıldan beri gelip geçen hükümetler içinde meşru olarak ancak BMM Hükümeti'ni görüyoruz. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 280)

Görüldüğü gibi muhalefetinden iktidarına bütün kesimleriyle Meclis, Sultan'ın iktidarını sürdürmesine de iktidara ortak olmasına da karşıdır. Yani, sonradan inşa edilecek olan, "kurtarıcı lider ve onu engelleyen Meclis" iddialarının aksine, saltanata karşı bir Meclis'le karşı karşıyayız. Bu çok ileri atmosfer içinde Meclis Başkanı Mustafa Kemal, saltanat karşıtı ideolojik dönüşüme öncülük yapmayan ama oluşmuş olan karşıtlığın bir yasa hükmü haline getirilmesinde öncülük yapan kişidir. Ancak bu noktada bile saltanatın kaldırılmasına ilişkin bu topyekûn mutabakatı kucaklayarak ilerlemek yerine Birinci Grup'un kendi ayrı önergesini oluşturma yoluna gitmeyi tercih edecek, bütün Meclis'in kucaklayıcı başkanı olmayı istemeyecektir; tabii böyle olunca hem birlik beraberlik havası tekrar dağılacak hem de birden fazla önerge ile sorunun bir iç kavga konusuna dönüşmesine neden olunacaktır.

Bu önergelerden birinin sözcüsü olan Hüseyin Avni, Rıza Nur ve 78 arkadaşının imzasıyla sunulan Birinci Grup'un önergesiyle ortaklaşmak için, "hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız milletin olduğu" vurgusunun eklenmesi gerektiğini belirtir. Bir müddet sonra kendisi de tasfiye edilecekler kervanına katılan Rıza Nur ise, bağlı olduğu grubun dışlayıcı hassasiyeti ve nasılsa Birinci Grup'un önergeyi geçirmeye gücünün yeteceği özgüveniyle, bir an önce karar verilmesini gerektiren bir aciliyet olduğunu ve böyle bir eklemeye gerek olmadığını söyler. Oysa saltanatın kaldırılması hedefi konusunda zaten mutabakat içinde olan ekiplerin uzlaşması için en fazla birkaç saat ek zaman yetecekti; ama bu durumda söz konusu çok önemli karar, oybirliğiyle çıkmanın gücüne sahip olacaktı.

Burada tabii tercihler devreye giriyor. Böylesi önemli bir adımı, yaşanan sorunları aşmanın ve sağlam bir ilerlemenin manivelası yapmak da mümkün, tersine, salt kendine mâl edip ötekileri tasfiye etmenin aracı kılmaya çalışmanın da. Tabii bu tercihler, iddiaların aksine "hızlı gitme gereğinin" değil, tersine onun yerine neyin konulacağı sorunuyla doğrudan ilgiliydi: Monarşik rejimi tasfiye ederken yerine modern tek adam rejimini mi koyacağız, yoksa artık savaş da bittiğine göre kurallara uygun demokratik bir yönetimi mi? Bu tercihler, hem o andaki sorunun çözüm yöntemine hem de sonraki rejimin nasıl şekilleneceğine dair belirleyici sonuçlar üretecekti.

Kısacası resmî tarih kurgularının aksine, Meclis'te saltanatın kaldırılmasını engelleyici bir güç yoktu, ama gerekçelendirme ve düzenlemenin ayrıntıları konusunda farklılık vardı. Mustafa Kemal bu süreci, iktidarı sadece Sultan'la değil, Meclis'teki muhalefet ve kurumlarla da paylaşmayan bir yeniden yapılandırma için araçsallaştırırken, muhalefet, saltanatın kaldırılması sonrasında mutlak yetkilere sahip bir kişi yönetimine geçilmesi kaygısı duyuyor ve buna karşı ek önlemler alınması ihtiyacı belirtiyordu. Üstelik muhalefetin duyduğu kaygıların doğruluğu bir yana, taleplerinin çok kolay karşılanabileceği de açıktı. Ancak bu kaygıları giderici uzlaşmalar yerine (Cumhuriyet'in ilanından 100 yıl sonra da çarpıcı örneklerini görmeye devam edeceğimiz gibi), muhalif kaygıları çiğneyip geçme yolunda ısrar edilecekti.

Nitekim Mustafa Kemal, muhalefetin bu usul ve revizyon düzeltmesiyle önergelerin tekleştirilmesi talebine karşı çıkıp Rıza Nur'un önergesini oylamaya sokturur. Ancak bu oldubitti dayatmacılık ters teper ve Birinci Grup'un önergesi, (grubun bazı üyelerinin de, bu dayatmacılığa göstereceği pasif tepkiyle geri çekilmeleri sonucu) gerekli çoğunluk için 25 oy eksik kalacağından düşer.

Birinci Grup'un önergesi böylece yasalaşamayınca, oylama mecburen ertesi güne bırakılır ve tabii uzlaşı talebi reddedilen muhalefetle uzlaşmak zorunlu hale gelir (Bkz. Goloğlu, 2010, s. 384-386). Bu uzlaşı, ertesi gün saltanatın oybirliğiyle tasfiyesini sağlar gerçi, ama Meclis'in demokratik yönetimine geçişin vesilesi olamaz, aksine muhalefetin sonraki tasfiyesi için kararlılık nedeni olur.

Görüldüğü gibi saltanatın kaldırılması yönelimi, iddiaların aksine "ulusal egemenliği vurgulayan" (Zafer Toprak) bir yerden şekillenmeyecekti.

İkinci Grup, Meclis'i erken seçime sürüklemek pahasına bir müddet sonra tasfiye edilecekti gerçi, ama muhalefetin, bu şekilde gidilecek olursa saltanatın yerine dünyevi nitelikli bir kişisel iktidar alacağı şeklindeki kaygıları, artan oranda doğrulanacaktı. Daha sonraki dönemde aynı kaygıları yineleyecek olan Millî Mücadele'nin diğer önderleri, keza bu önergeyi bizzat kaleme alan Rıza Nur ise, bu dönemde Mustafa Kemal'in yanında saf tutuyor ve İkinci Grup'un meşru kaygılarının kulak ardı edilmesine yataklık ediyordu. Oysa kurumlaşmasına hizmet ettikleri bu muhalefet kabul etmez mekanizma, bir müddet sonra onları da yutacaktı.

Bu tablo içinde saltanatın; 1) millî egemenliğin yolunu döşeyen bir yerden kaldırılması ile 2) Lozan öngününde karşısına çıkarıldığı için mecburen kaldırılması olarak belirginleşen iki eğilim karşısındayız. Ancak saltanatın kaldırılmasına ilişkin ortaya çıkan söz konusu önergeler "sultanlığın kaldırılmasında birleşmektedir. Halifelik konusunda düşünceler de hemen hemen birbirinin tıpkısıdır. Fakat Hüseyin Avni'nin değişikliğinde, fazladan olarak sultanlıktan sonraki devlet düzeninin alacağı şekilden, yani bir başka yolla yine diktaya gidilmesinden duyulan kuşku sebebiyle, egemenliğin ulusa[2] ait olduğunu ve BMM Hükümeti şeklini pekiştirmeye çalışan bir hüküm fıkrası daha vardır" (Goloğlu, 2010, s. 387).

1 Kasım günü gerçekleşen toplantıda Mustafa Kemal, bir önceki günkü tavrının aksine bu kez ortak bir komisyon kurulması ve gerekli uzlaşının sağlanması yoluna gitmeyi kabullenmek zorunda kalacaktır. İslam tarihinde siyasetin şekillenmesi üzerine, yine çok uzun bir konuşmayla uzlaşı hamlesi gerçekleştirecek ve okunan önergelerin "her üçünün içindekiler de esas noktalarda birdir. Bundan ötürü yapılacak şey, bu üçünü daha açık ve daha güzel bir tarzda tespit etmek ve yüce kurulunuzun kesin oyuna bağlayarak tez elden ilan etmek ve bu sayede bütün düşmanlarımızın aleyhimizde aldığı tedbirlere engel olmaktır" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 399) diyecektir.

Bunun üzerine önergeler, Anayasa, Adalet ve Din İşleri komisyonlarından oluşan Ortak Komisyon'a havale edilecektir. Gece yarısı çalışmaya başlayan Ortak Komisyon, sabaha karşı saat üçte son halini verdikleri önergeyi şöyle saptayacaktı:

2 Doğrusu "millete" olacak, çünkü bu dönemde Türk ulusu anlamında "ulus" değil, "anasır-ı İslam", yani Türkler, Kürtler, Çerkesler, Lazlar, Araplar vb. milliyetlerin birlikte tanımı anlamında "millet" kavramı kullanılıyor.

1. Anayasa ile Türkiye halkı, hükümdarlık ve egemenlik haklarının gerçek temsilcisi olan TBMM'nin manevi kişiliğinde; bırakılması, parçalanması, başkasının üzerine geçirilmesi mümkün olmamak üzere, temsil etmeye ve kendisi kullanmaya ve millî iradeye dayanmayan hiçbir kuvveti ve kurulu tanımamaya karar verdiğinden, Misak-ı Millî sınırları içinde TBMM Hükümeti'nden başka hükümet şekli tanımaz. Bundan ötürü Türkiye halkı, kişisel egemenliğe dayanan İstanbul'daki hükümet şeklini, 16 Mart 1920'den [işgalin başlamasından] beri ve sonsuzluğa kadar tarihe geçmiş sayar.
2. Halifelik, Osmanlı padişahlık ailesine ait olup halifeliğe, TBMM tarafından, bu ailenin bilim ve ahlak bakımından iyi, uygun yararlı ve yol gösterici olanı seçilir. Türkiye Devleti, halifelik makamının dayanağıdır. (Akt. Goloğlu, 2010, s. 399)

Birinci Grup'tan Mustafa Kemal Paşa ve İkinci Grup'tan Hüseyin Avni Bey'in onaylayıcı birer konuşmasından sonra ortak önerge, şiddetli alkışlar ve (söz talebi karşılanmadan oylamaya geçildiğinden Ziya Hurşit hariç) oybirliği ile kabul edilecektir. İlginçtir, başta *Nutuk* olmak üzere resmî tarihlerin bize genellikle "saltanatçı ve hilafetçi" olarak anlatageldiği Rauf Bey bu sırada başbakandır, Mustafa Kemal'in, deyim uygunsa sağ koludur ve saltanatın lağvından öyle bir sevinç içindedir ki, bu noktada kişisel bir inisiyatif kullanarak, saltanatın kaldırılmasının anısına 2 Kasım gününün bayram kabul edilmesini Meclis'ten isteyecek ve bu isteğini onaylatacaktır.

Böylece 2 Kasım 1922'de hilafet siyasal güçten arındırılıp Meclis'in iradesine bağlanırken, meşruiyetini Tanrı'ya bağlayan saltanat rejimi de oybirliğiyle kaldırılmış oluyordu. Kuşkusuz devrimsel karakterli bir değişim karşısındayız. Ancak "egemenliğin sultandan alınıp halka verildiği" gibi gerçek dışı ezberlere de itibar edilmemelidir.

Açık ki bir tarihsel dönemi bitiren bu karar, olguların da gösterdiği gibi, saltanatçılar ve saltanat karşıtları diye iki kuvvetin çarpışmasının sonucu şekillenmiyordu. İddiaların aksine karar, Meclis'in ortak iradesidir. Resmî tarih illüzyonuna karşı yinelenmeli ki, olgular, "Birinci ve İkinci Grupların, saltanatı kaldırma konusunda âdeta birbirleriyle yarıştıklarını" (Demirel, 1995, s. 483) gösteriyor. Bu bağlamda sonuçlandırılmak

üzere Ortak Komisyon'a gönderilen tekliflerin hiçbirinin saltanatı koruma eğiliminde olmadığı, hepsinin onun tasfiyesi konusunda ikirciksiz bir mutabakat içinde oldukları, farklılaştıkları tek noktanın ise, saltanat sonrasında yeni bir tek adam rejimi olasılığına karşı Meclis üstünlüğüne vurgu gereğidir.

Anımsanması gereken bir diğer öge de, Mustafa Kemal'in, çok yakın zamana kadar saltanata karşı olduğuna ilişkin en küçük bir sözlü veya yazılı kanıta sahip olmadığımız, aksine 1922 Martında bile saltanatı, kendisinden meşruiyet devşirilecek bir kuvvet olarak gördüğü gerçeğidir. Meclis zabıtlarından da görüldüğü gibi, saltanata itiraz fikri, onun herhangi bir katkısı olmadan Meclis'te baskın bir karakter kazanacaktı.

Bu noktada nesnel bir kavrayış için özellikle yinelenmesi gereken iki öge karşısındayız: 1) Saltanatın kaldırılması kararı, iddiaların aksine saltanat karşıtı bir siyasal programdan hareketle değil, aksine İngiltere'nin Lozan'a gelecek heyeti ikileştirme oyununu engellemek ve iktidarı İstanbul ile paylaşmamak gibi tamamen pratik bir nedenle gerçekleşecekti. 2) İkinci Grup'un sözcülerinin saltanata karşı çok daha erken zamanlarda bayrak açmasına karşın, Mustafa Kemal'in adımları, ancak koşulların olgunlaşmasını takip edecek ve iktidarın tekliğini geliştirmeye yönelik taktik yönelimlerle şekillenecekti. Durum buyken söz konusu bu devrimci değişimi salt Mustafa Kemal'e atfederek anlatıp, buradan yeni bir kişisel iktidar ve ona minnet yüklü bir ülke üretilmeye çalışılması, toplumsal özgürleşme ve yurttaşlaşmayı değil, modern tebaalık formunu üretecekti.

Bu süreçte yeniden hatırlatmamız gereken nokta, Başbakan Rauf Bey başta olmak üzere Millî Mücadele'yi başlatan kadronun da bu sırada Mustafa Kemal ile birlikte Birinci Grup'un liderliği içinde olduğu gerçeğidir. Bunu özellikle anımsatma gereği, Mustafa Kemal'in sonradan bu sürece ilişkin *Nutuk*'ta anlatacakları nedeniyle zorunludur; çünkü anlattıkları gerçeklikle örtüşmüyor. Ya hafızası onu yanıltmıştır ya da tarihin bu şekilde anlatılmasını sağlamaya yönelik bilinçli bir manipülasyon gerçekleştirmiştir. Üstelik ilginçtir, söz konusu gerilimler İkinci Grup'la yaşanmasına ve bu dönemde Rauf Beyler, İkinci Grup'a karşı kendisiyle birlikte davranıyor olmasına karşın, *Nutuk*'ta sanki tartışma, sonradan TpCF'yi kuracak olan bu yol arkadaşları ile yaşanmış gibi, üstelik onların saltanatı koruduklarını iddiasıyla anlatılıyor. Yani *Nutuk*'taki tarih yazımı,

tarih yapıcıların gerçeğinden kopartılmış, tamamen keyfî bir deformasyona uğratılmıştır. Bu bağlamda *Nutuk*'u dinleyelim:

> 1 Kasım 1922 gününden önce, Meclis çevrelerinde muhalifler, benim saltanatı kaldıracağım yolunda telaşlı ve heyecanlı propaganda yapıyorlardı. Rauf Bey bir gün Meclis'teki odama gelerek benimle önemli bir takım işleri görüşmek istediğini; akşamleyin Refet Paşa'nın Keçiören'deki evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Bey'in önerisini kabul ettim. Fuat Paşa'nın da orada bulunmasına izin vermemi istedi, onu da uygun gördüm. Rauf Bey'den dinlediklerimin özeti şu idi: Meclis saltanatın, belki de halifeliğin ortadan kaldırılması düşüncesinde bulunulduğu kaygısıyla üzgündür. Sizden ve sizin gelecekte, takınacağınız tutumdan kuşkulanmaktadır. Bunun için Meclis'e ve dolayısıyla millet kamuoyuna güvence vermeniz gereğine inanıyorum.
> Rauf Bey'den, padişahlık ve halifelik konusundaki düşüncesinin ne olduğunu sordum. Verdiği yanıtta şu açıklamalarda bulundu. "Ben" dedi, "padişahlık ve halifelik makamına vicdan ve duygu bakımından bağlıyım. Çünkü benim babam padişahın ekmeğiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ileri gelen adamları arasına geçmiştir. Benim de kanımda o ekmekten vardır. Ben iyilikbilmez değilim, olamam. Padişaha bağlı kalmak borcumdur. Halifeye bağlı kalmak ise terbiyemin gereğidir." (...) Rauf Bey'den sonra Refet Paşa'dan düşüncesini sordum, Refet Paşa'nın yanıtı şu idi: "Rauf Bey'in bütün düşünce ve görüşlerine katılırım. Gerçekten bizde padişahlıktan halifelikten başka bir yönetim biçim olamaz" (...) Ben kendilerine kısaca şu yanıtı verdim: "Söz konusu ettiğiniz sorun, bugünün işi değildir. Meclis'te kimilerinin telaş ve heyecana kapılmasına da yer yoktur." (Mustafa Kemal, 2020, s. 1007-8)

İşin doğrusu, bu anlatının saltanatın kaldırılması kararıyla hiçbir ilgisi yoktur. Keçiören toplantısının yapıldığı dönemde saltanatın kaldırılması gibi bir gündem de yoktur. Esasen kendisi de "Saltanatın kaldırılması, Lozan Konferansı'na İstanbul'dan da bir delege heyeti çağrılması ve İstanbul'u, yani Vahdeddin ile Tevfik Paşa ve arkadaşlarının da böyle bir çağrıyı, Türk milletinin büyük emek ve özverilerle elde ettiği yararları

küçültmek, belki de anlamsız kılmak pahasına da olsa kabul eylemesi yüzündendi" (Mustafa Kemal, 2020, s. 1009) diyerek sorunun ne zaman gündemleştiğini açıklıkla teyit edecektir.

Üstelik bırakın o sırada birlikte davrandığı Rauf Beyleri, İkinci Grup'un da saltanatın kaldırılması konusunda nasıl kararlı bir netlik sergilediğini yukarıda gördük. Bu durumda saltanatın kaldırılması anlatısının Rauf Beylere bağlanarak anlatılmasından amacın, *Nutuk*'un okunduğu 1927'de yeni tasfiye edilmiş, ama etkileri hâlâ süren söz konusu kişilerin "saltanatçılıkla" damgalanarak itibarsızlaştırılması olduğu anlaşılıyor. Üstelik yinelensin ki saltanatın kaldırıldığı dönemde Mustafa Kemal, Rauf Beylerle değil İkinci Grup'la gerilim yaşıyordu ve Rauf Beyler o sırada, İkinci Grup'a karşı kendisinin yanında duruyor, dahası sıkıştığında ona payanda oluyorlardı. Ancak bu satırların yazıldığı zaman, söz konusu kişilerin İstiklal Mahkemeleri eliyle (ve kendisine yönelik suikast girişimi davasına bulaştırılarak!) tasfiye edilmesinin hemen sonrasıydı ve bu nedenle tarihin, saltanatın tasfiyesi sürecinin yaşandığı dönemin gerçekliğine göre değil, içinde bulunulan dönemin ihtiyaçlarına göre anımsanması sağlanmaya çalışılıyordu. Oysa Mustafa Kemal 16/17 Ağustos 1931'de Türk Tarih Tetkik Cemiyeti başkanına yazdığı mektuptaki şu çarpıcı sözlerin de sahibi olacaktır:

> Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir! Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır. Siz buna razı mısınız?

Oysa *Nutuk*'taki kimi kritik anlatılar, bu uyarıdan kast edilenin, hakikate sadakat değil de, önderin tercihlerine göre bir tarihsel hafıza ve anlatı istendiğini gösteriyor. Nitekim "bu değerlendirmenin diğer tarafında olanların bu sava karşı en azından Gazi hayattayken bir savunma yapmaları [engellenecektir. Örneğin] Karabekir, bir nevi *Nutuk*'a cevap olarak kendi anılarını yazmış ve yayınlamaya çalışmış, ancak yayınevi basılmış ve kitaplar toplatılmış (...) resmî tarih o an için kendisinden başka anlatıya izin vermemiştir. Resmî öğretinin yegâne kaynağı *Nutuk* olmuştur" (Ufuk Er, https://tarihakli.com.tr/tr/nutuk-uzerine-tarih-yazan-tarih-yapana-sadik-kaldi-mi).

Resmî tarih anlatısını şekillendirme kaygısıyla yazılmasının da etkisiyle *Nutuk*'ta olayların gelişiminin bilinçli olarak saptırıldığı iddiasından

vazgeçilecek olursa, bu durumda da birbirine karıştırıldığı teslim edilmek zorundadır. Nitekim atıf yapılan, Refet Bey'in Keçiören'deki evinde gerçekleştirilen paşalar toplantısı, saltanatın kaldırılması sorununun en küçük anlamda gündem olmadığı bir zamanın, 1922 Mayısının konusudur. Keçiören toplantısı, Mustafa Kemal'in Meclis'teki otoritesinin zayıfladığı ve adı geçen arkadaşlarıyla da ilişkilerinin eski sıcaklığını kaybettiği bir konjonktürde yaşanmıştır. Mustafa Kemal de dâhil, saltanatın tasfiyesi gibi bir gündemin bulunmadığı bir dönemde gerçekleşen bu toplantının asıl nedeni, başına buyruk davranışlarının Meclis'te yarattığı kaygı ve tepkilerdi. Kendisi ve yakın çevresi dışındaki Meclis çoğunluğunun gündemi de korkusu da, başkomutanlığı aldıktan sonra iyice artan bu başına buyrukluğun nasıl dizginlenebileceği sorunuydu. Bu bağlamda Keçiören'de, eğer dizginlenebilecekse, başkomutanlığın yenilenmesinde ona destek olacaklarını teyit etmek, yok eğer başına buyruk halini sürdürecekse de artık ona destek olmaktan vazgeçeceklerini bildirmek ve ondan söz almak üzere toplanılmıştır.

Mustafa Kemal, Millî Mücadele'yi birlikte başlattığı bu arkadaşlarının da etrafından çekilmeye başlaması üzerine Meclis'le daha çok sorun yaşamaya başlamıştı. Nitekim "1922 Mayısında başkomutanlık görevinin ve olağanüstü yetkilerinin uzatılmasını öngören önerge Meclis'ten geçmemişti. Muhalefet günden güne daha aktif hale geliyordu. Bütün fonksiyonların Mustafa Kemal'de toplanması bir huzursuzluk yaratıyordu. Bir kısım milletvekilleri, [hiç olmazsa] icra vekilleri heyetinde bir başbakan bulunmasını istiyordu" (Ergin, 1978, s. 127).

1922 Mayısında başkomutanlığı uzatma önergesinin Meclis'ten geçmemesi demek, Mustafa Kemal'in, Meclis'in yetkilerini kullanabilme imkânını kaybetmesi demekti. Meclis'le bir uzlaşı sağlayamaması halinde bu durum, başkanlık dâhil diğer yetkilerini de risk altına almış bulunuyordu. Onun keyfî davranışlarının yarattığı tepki, muhalefeti, hem daha aktif hem de daha güçlü hale getirmişti. Bütün fonksiyonların Mustafa Kemal'de toplanmasını önceden kabullenmiş olan Meclis, onun bu yetkileri, Meclis'i ekarte eden başına buyruk bir şekilde kullanma biçiminden rahatsızdı ve bunun sonucu olarak 1922 Mayısında başkomutanlık önergesi geçmemişti. Büyük Taarruz'un öncesinde bu durum, yerine bir başka komutan atanması ve sonraki hayatın seyrinin tümden değişmesi, örneğin geleceğin her şeyi olmak yerine, emekliye ayırdığı generallerden biri haline gelmesi riski demekti. Kuşkusuz

orduya hâkimdi ama eğer onu kullanarak Meclis'e darbe yapmayacaksa[3] ki böyle bir olasılık bile o koşullarda Kâzım, Refet ve Ali Fuat'a rağmen olamazdı, siyasal hayatının radikal bir şekilde değişmesi demekti. Yani hayatın onu bütün uzlaşmalara hazır hale getirdiği bir konjonktürdeydi ve *Nutuk*'ta anlatılanın tam tersine, eski arkadaşları Keçiören'de ona, gerçekte imdat simidi uzatıyorlardı.

Kısacası "Mustafa Kemal'in Meclis çoğunluğu üzerindeki eski etkinliğini kaybetmişti. Başkumandanlık görevinin ve yetkilerinin uzatılması için Rauf Orbay ve Ali Fuat Cebesoy yardımcı olabilirlerdi. Gazi, Rauf, Ali Fuat ve Refet Bey'le bir akşam Keçiören'de toplandılar. Buluştukları yer Refet Bele'nin eviydi. Arkadaşları, Gazi'nin gelecekte de iktidarı tekeline alacağından endişe duyuyorlardı" (Ergin, 1978, s. 129).

Yani 1) Keçiören'de yapılan, saltanatın kaldırılması, dolayısıyla Rauf Bey'in saltanatı savunması ihtimalinin gündemleşebileceği bir toplantı değildi, 2) dahası Rauf Bey, saltanatın kaldırılması sırasında, kararın geçirilmesinde en öndeki insanlardan biri ve aynı zamanda başbakandı ve bu kararı bayram ilanıyla taçlandıracak kişiydi. Dolayısıyla *Nutuk*, bu çok ciddi konuda ne yazık ki tarih çarpıtıcılığı yapıyor.

Keçiören toplantısı ise, başkomutanlık önergesinin Meclis tarafından uzatılmaması karşısında, eski arkadaşlarının yardımına muhtaç hale geldiği bir konjonktürün çözüm toplantısıdır. Bu nedenle bu toplantıda geri adım atıp onlara uzlaşacak, Meclis'le uyumlu çalışacağı sözü verecek ve bu sayededir ki başkumandanlığı yeniden alması için onların desteğini talep eden kendisi olacaktı.

3 Ama ilginçtir, Mustafa Kemal bu kritik aralıkta Meclis kararına, "ülkenin ve genel amacın yüksek çıkarı için" uymama ve direnme arayışındadır: Nitekim "Ordu Meclis'in oyu belli olduğu dakikadan sonra komutansız kalmıştı. Genelkurmay Başkanı ve Vekiller Heyeti de çekilecek olursa ülkenin genel yönetiminde düşünülmeye değer ağır bir bunalımın doğması kaçınılmazdı. Onun için gerek Genelkurmay Başkanı'na gerekse de Vekiller Heyeti'ne daha 24 saat güçlüğe dayanmalarını rica ettim. Ülkenin ve genel amacın yüksek çıkarı için ben de Başkomutanlık görevimi sürdürmeye karar verdim" (*Nutuk*, s. 939) diyecektir. Falih Rıfkı Atay da bu durumu teyit eder: "Mustafa Kemal'in kürsüye çıktı – 'Efendiler, Ordu yirmi dört saattir komutansızdır. Bunu böyle kabul ettiğimi ve komutayı bıraktığımı mı sanıyorsunuz? Bırakmadım ve bırakmayacağım.' Bu diktatörce bir sözdür" (*Çankaya*, s. 519). Ancak Atay, bu işin adını koyduğu saptamanın ardını, şu ilginç iddiayla onun Meclis'i ne kadar önemsediğine bağlayacaktır: "Fakat aynı adam: 'Canım neden bu meclisin dertlerini çekiyorsunuz? Dağıtalım, rahat ediniz!' diyen şiddetçileri de aynı kuvvetle reddediyordu: – 'Meclis olmazsa biz neyiz? Hiçbir şey...' Türk milletinin o ölüm kalım günlerinde irticaın çoğunlukta olduğu bir muhalefetli Meclis'i dahi meclissizliğe tercih ediyordu" (*Çankaya*, s. 519).

Bu kapsamda Rauf Bey'in başbakanlığı almasını önerecekti. Buna karşın Rauf Bey, çok iyi tanıdığı arkadaşına, "çalışmalarına müdahale edilmemek koşuluyla" başbakanlığı kabulleneceğini belirtecekti. Önceden Ethem Bey'in tasfiyesi için Moskova Büyükelçiliği'ne atanarak iktidar ilişkilerinden uzaklaştırılmış olan Ali Fuat Bey'in de Müdafaa-i Hukuk Grubu Başkanlığı ve Meclis Başkan Vekilliği'ni üstlenmesinin kabulü de bu toplantıda gerçekleşecektir. Yani ilk ve son olarak Mustafa Kemal yetkilerini arkadaşları arasında paylaşmaya razı oluyor, hatta bizzat öneriyordu. Bu sayede Meclis'e, yetkilerini paylaşan, üstelik Meclis'e düzenli bilgi sunacaklarına güvenilir insanların yetkilendirilmesiyle aynı zamanda Mustafa Kemal'i de denetleyecekleri izlenimi veriyordu.

Bu bağlamda Mustafa Kemal'in de sadece Meclis başkanlığı ve başkomutanlıkla yetinme, yani her şeyi belirleme konumundan geri çekilerek fiilî bir kuvvetler ayrılığına gidilmesi sözü vermesi üzerine, ertesi gün arkadaşları, ona kefil olarak Meclis'e güvence verecek ve bunun üzerine Meclis de, başkumandanlık ve olağanüstü yetkilerinin devam etmesi kararını onaylayacaktı. Özetle Keçiören toplantısı, Rauf Beylerin, başkomutanlık yetkisini kaybetmiş olan Mustafa Kemal'i uyarması, anayasal meşruiyet çizgisine geri çekilmeye ve orada durmaya söz vermesi karşılığında, onun adına Meclis'e kefil olarak başkomutanlığının yeniden kabulünün sağlanması toplantısıydı.

1927'de ise Rauf Bey sürgünde, Kâzım Bey idam sandalyesinden yeni kurtulmuş evinde göz hapsinde, basın ağır denetim altında, Meclis sadece kendisini alkışlayanlardan ibaretti ve memlekette Takrir-i Sükûn vardı. İşte bu gerçekliktedir ki Mustafa Kemal, bu geçmişi kendi isteğine göre anlatıyordu:

> Akşamüzeri başlayan konuşmamız sabaha dek uzadı. Rauf Bey'in bir şeyi sağlamak istediğini sezinledim. Benim halifelik, padişahlık ve ilerde alabileceğim durum üzerinde kendilerine söylediğim ve kendilerinin de inandırıcı buldukları sözleri bana kürsüden kendi ağzımla söyletmek... (Mustafa Kemal, 2020, s. 1008)

Oysa orada kendinden istenenin saltanatı kaldırmama sözü değil, bütün yetki ve karar süreçlerini kendinde toplamaktan vazgeçmesi ve bu anlamda padişah olmaya yeltenmeyeceği taahhüdüdür. Üstelik o toplantıdaki arkadaşları o süreçte Mustafa Kemal'le birlikteler ve Birinci Meclis

dönemidir. Ama gerek onların gerekse de İkinci Grup'un ortak kaygısı, "Yoksa saltanatı mı kaldıracak!" kaygısı değil, tersine, böyle bütün yetkileri elinde toplayan yöneliminin kaygısıdır.

Nitekim saltanatın kaldırılacağı zaman geldiğinde hem başbakan olarak Rauf Bey ve diğerleri hem de İkinci Grup birbiriyle yarışan bir tutum alacaktı. Üstelik önceden aktardığımız zabıtlarda da görüldüğü gibi saltanat karşıtı tavır açıklamalarının akışını izlediğimizde, Mustafa Kemal'in bu konuda da ilk sözü söyleyenlerin içinde olmadığı da özellikle anımsansın. Buna rağmen *Nutuk*, herhangi bir tanıklık göstermeden, süreci doğrudan kendisinin başlattığını, zaten her şeyi kendisinin yapıp diğerlerini mecbur bıraktığını ve Rauf Bey'in bu süreçteki pozitif tutumunu hatırlayanlara karşı da onu zan altında bırakan iddialarda bulunacaktır:

> Efendiler, belki birtakım kişilere göre Rauf Bey, üzerine aldığı görevi yapmıştı. Ben de genel ve tarihsel görevimin o güne ilişkin evresini, açıkladığım gibi yapmıştım. Ama genel görevimin gerektirdiği temel işi yapma ve uygulama zamanı gelince de hiç duraksamadım. Tevfik Paşa'nın telgrafları dolayısıyla saltanatı halifelikten ayırmaya ve önce saltanatı kaldırmaya karar verdiğim zaman, ilk yaptığım işlerden biri, hemen Rauf Bey'i Meclis'teki odama çağırmak oldu. Düşüncelerini ve görüşlerini hiç bilmiyormuş gibi ayakta kendisinden şunu istedim: 'Halifeliği ve padişahlığı birbirinden ayırarak padişahlığı kaldıracağız! Bunun uygun olduğunu kürsüden söyleyeceksiniz!' Rauf Bey'le bundan başka bir şey konuşmadık. Rauf Bey odamdan çıkmadan önce, yine bu iş için çağırmış olduğum Kâzım Karabekir Paşa geldi. Ondan da bu yolda konuşmasını rica ettim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 1008)

Dikkat edilirse, *Nutuk*, o sırada onun eşiti olan, mücadeleyi birlikte başlattıkları, İkinci Grup muhalefetine karşı ona payanda olan, başkumandanlık onayını kendileri sayesinde alabildiği, ancak buna rağmen karar süreçlerini paylaşmayan, sadece güden davranış tarzına itirazla 1923 yazından sonra muhalefet etmeye başlayacak olan yol arkadaşlarından âdeta emirerleri gibi söz eder. Oysa söz konusu kişilerin onun

karşısında emireri gibi durduğunu destekleyecek hiçbir olgusal kanıt yoktur.[4]

Bu sırada Kâzım Karabekir'in Ankara'ya gelişi de çözümsüzlük kazanan krizin çözümü ve belli ki kendisinin de katılmaya başladığı kaygıyladır; nitekim Mustafa Kemal'e; "Evet, sizin hilafet ve saltanatı almanız arzusunu haber aldım. (...) daha önce sevgi ve saygı ile bağlı bulunduğum başkomutanımı ikaz etmek istedim" diyecektir (Akt. Mumcu, 1994, s. 58). Büyük olasılıkla Mustafa Kemal'in "hilafeti ve saltanatı üzerine alma arzusu" sübjektif bir kaygıdır, ancak diğer yandan bu kaygıların oluşma nedeni de, bütün yetkileri kendinde toplama ve kararları oldubittiye getirme tavrıyla Mustafa Kemal'in kendisidir. Nitekim Kâzım Karabekir, bazı vekillerin kendisinden, "Mustafa Kemal Paşa'ya 20 Temmuz 1922 celsesinde, başkomutanlık kendisine verilirken, zaferle beraber diktatör olarak istediğini yapacağından endişe edenleri tatmin için verdiği vaadi kendisine hatırlatmayı istiyorlar ve nutkunun şu parçasını okuyorlardı:

> Başkanlık makamınızda bulunmakla günahı ve sevabı olmayan acizleri o gün iki kere mesut olacağım. İkinci saadetimi temin edecek husus, benim bundan üç sene evvel kutsal davamıza başladığımız gün bulunduğum konuma geri dönmekliğim olacaktır. Hakikaten sine-i millette serbest bir ferd-i millet olmak kadar dünyada bahtiyarlık yoktur. Gerçek olarak hak ve vicdanında manevi ve mukaddes haklardan başka zevk tanımayan insanlar için ne kadar yüksek olursa olsun maddi makamatın bir kıymeti yoktur. (Akt. Mumcu, 1994, s. 59)

Bu 20 Temmuz 1922 konuşmasında Doğulu siyaset diline özgü, fazlasıyla abartılı nitelemeler karşısında olduğumuz açık. Tabii o ana kadarki pratiğin burada ifade edildiği gibi mütevazı ve paylaşımcı olmadığı gerçeği bir yana, sonraki dönem uygulamaları da, burada taahhüt edildiği gibi "milletin bağrında bir birey" olma hattına çekilme yönünde olmayacaktır. Kendisinden beklenen, böylesi gerçeklikten uzak mizansenler ve

4 *Nutuk*'un, her şeyi tek başına, önceden tasarlayarak ve diğerlerini de yönlendirerek başaran bir önderin hikâyesi olarak şekillendirilen resmi tarih kurgusunun, birinci elden yazılmış ilk taslağı ve çerçevesi olduğu ve sonraki tüm resmi tarih yazımlarının, *Nutuk*'taki anlatıyı eksikliklerini giderme ve zaaflarını örterek zenginleştirme hattında şekillendiği anımsansın.

uygulanmayacağı başından belli sözde taahhütler vermek yerine, kendisine zaten oldukça geniş yetkiler vermiş olan mevcut yasalara uygun bir davranış içinde olmasından, artık yetkilerini aşmaması, tahakkümcü alışkanlıklarından ve ortak hukuku çiğnemekten vazgeçmesinden ibaretti. Ama o, herhangi bir kuralla bağlanmadan her şeyi belirlemek isteğinden ve bunu kısıtlamaya çalışanları da devre dışı bırakmak eksenli bir davranış hattından vazgeçmeyecek, aksine bu davranış hattını gün geçtikçe daha da belirginleştirecekti. Bu bağlamda istediği kararları çıkaramadığı veya çıkaramayacağı zamanlarda kabul edilmiş görünen bu uzlaşılar, hep istisna ve geçici örnekler oluşturacaktı. Buna karşın (en çarpıcı örneğini bizzat Cumhuriyet'in ilanında göreceğimiz) Meclis egemenliğini devre dışı bırakıp onu kendinin meşruiyet aparatına indirgeyen ve kendisini engelleyenleri de ötekileştiren siyaset etme tarzını kurumlaştırarak sürdürecekti.

Üstelik başta yakın yol arkadaşları olmak üzere kimse ondan 20 Temmuz'da verdiği söze uygun, yani "sine-i millette serbest bir ferd-i millet olmak bahtiyarlığı" istemiyor, aksine millî egemenliği çiğnememek kaydıyla milletin cumhurbaşkanı olarak en üstte olmasını istiyordu. Örneğin K. Karabekir, Erzurum'dan başlayarak yol verdiği ve sonrada lideri olarak kabullendiği M. Kemal'in sonrasına ilişkin düşüncesini şöyle belirtir:

> Önce saltanatın ilgası ve hilafeti Osmanlı Hanedanında bırakmak suretiyle sulhumuzu akdetmek. Bundan sonra Cumhuriyeti ilan etmek ve cumhur reisliğine sırf tarihi bir nam olmak suretiyle mükâfatlandırmak ve maddi olarak da ölünceye kadar bu makamın terfilerinden istifade etmek üzere M. Kemal Paşa'yı seçmek ve millet kürsüsünden verdiği vaat mucibince istifasından sonra halka serbest cumhur reisini seçtirmek. (Akt. Mumcu, 1994, s. 60)

K. Karabekir'in bu anlatısının samimiyetinden kuşku duymayı sağlayacak olgusal bir neden bulunamaz; nitekim uyarı ve rezervlerle de olsa Millî Mücadele arkadaşları İkinci Grup'un tasfiyesi dâhil olmak üzere kendisine destek olmaya devam edecek ve İkinci Meclis'te de umutvar bir başlangıca dâhil olacaklardır.

Ancak süreç oldubittilerle devam ettikçe ilişkilerde yabancılaşma başlayacaktı. Öyle ki Millî Mücadele'yi birlikte başlattığı ve birlikte ileri

adımlar atmanın önünde hiçbir gerçek engel olmayan yol arkadaşları da karar süreçlerinin dışına atılacak, ya oldubittileri kabullenip boyun eğmeye ya da itiraz belirtip muarız haline getirilme ikilemiyle karşı karşıya bırakılacaklardır; tabii uygulanan bu dışlamaların nedeni meşru olmadığından, onlara ilişkin spekülatif koşullandırmalar üretilmesi de kaçınılmaz olacaktır. Bu bağlamda saltanatın lağvının karar haline gelebilmesini sağlayan ve bu sonucu bayram gerekçesi yapacak denli önemseyen Rauf Bey hakkında bakın ne yazılacaktır:

> Efendiler, Meclisin o günlerle ilgili tutanaklarında görüldüğü üzere Rauf Bey, kürsüden bir iki kez konuştu ve dahası, padişahlığın kaldırıldığı günün bayram ilan edilmesini de önerdi. Burada bir nokta, kafalarda düğümlenip kalabilir. Bana Padişaha bağlı kalmayı borç bildiğini, (...) söylemiş olan Rauf Bey; benim yeni kararımı desteklemesi ve padişahlığın kaldırılması için Meclis'te bir konuşma yapması yolundaki isteğim karşısında hiçbir şey söylemeksizin uysallık göstermesi nasıl yorumlanabilir? Rauf Bey eski inançlarını değiştirmiş miydi? Yoksa bu inançlarında eskiden de içtenlikli değil miydi? (Mustafa Kemal, 2020, s. 2009)

Kendisine "Padişaha bağlı kalmak borcumdur" dediğinin kanıtı yok, ama saltanatın tasfiyesinde ülkenin başbakanı olarak öncü katkı koyanlardan biri olduğu belgeli olan Rauf Bey'e ilişkin bu anlatının ne kadar sorunlu olduğu açık. Gerçekten de ortadaki belgeli davranışlar hilafına Rauf Bey'in böyle kuşkulu hale getirilmesi ve saltanatın kaldırılması gibi daha 5 yıl gibi kısa bir zaman önce gerçekleşmiş bir gelişmenin böylesi tek yanlı tahrifi, esasen o sırada kaçak durumda olsa da saygınlığı süren eski arkadaşını itibarsızlaştırma çabası anlamında oldukça ciddi bir sorun oluşturur.

Nutuk, saltanatı kaldırma önergelerinin tekleştirilmesine yönelik üç komisyonun ortak toplantısını da, gerçeklikten ve bizzat tutanaklarda kayıt altına alınmış kendi belirlemesinden tamamen farklı bir yerden aktaracaktı. Nitekim sanki saltanatın kaldırılmasına karşı çıkan önergeler de varmış gibi ve sanki kararı da, ancak bu hayali saltanatçıları tehditle susturması sayesinde çıkartmış gibi şöyle aktarır:

> Bu üç komisyon üyelerinin bir araya gelerek, bizim güttüğümüz amaca göre sorunu çözümleyip sonuçlandırmaları elbette güçtü. Durumu yakından ve kendim izlemem gerekti. (...) hoca efendiler, herkesçe bilinen uydurma sözlere dayanarak halifeliğin saltanattan ayrılamayacağını savundular. Bu savları çürütmek için özgür düşünceli kimseler de ortaya çıkar görünmedi. (...) Önümdeki sıranın üstüne çıktım. Yüksek sesle şunları söyledim: 'Efendiler' dedim, 'egemenlik hiç kimseye, hiç kimseye bilim gereğidir diye, görüşmeyle, tartışmayla veremez. Egemenlik güçle, kudretle, zorla alınır. Osmanoğulları zorla Türk milletinin egemenliğine el koymuşlardı. Bu yolsuzluklarını altı yüz yıldan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi de Türk milleti bu saldırganlara artık yeter diyerek ve bunlara karşı ayaklanıp egemenliği kendi eline almış bulunuyor. (...) Sorun zaten gerçekleşmiş olan bir olayı yasa ile saptamaktan başka bir şey değildir. Bu kesinlikle yapılacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes sorunu doğal bulursa sanırım ki uygun olur. Yoksa gerçek yine, yöntemine göre saptanacaktır; ama belki bir takım kafalar kesilecektir. (Mustafa Kemal, 2020, s. 2011-12)

Resmî tarih yazımı bu "birtakım kafalar kesilecektir" retoriğini çok sevecektir; çünkü burada, saltanatçı milletvekillerini devrimci zorla yola getiren bir kahramanlık öyküsü vardır. Oysa sürecin burada kurgulanmış mizansenle uyuşmadığını yukarıda görmüştük. Aksine, aktardığımız tutanaklarda da görüldüğü gibi, söz konusu üç önergeyi; "her üçünün içindekiler de esas noktalarda birdir. Bundan ötürü yapılacak şey, bu üçünü daha açık ve daha güzel bir tarzda tespit etmek ve yüce kurulunuzun kesin oyuna bağlamak" (Akt. Goloğlu, 2010, s. 399) diyerek Ortak Komisyon'a havale eden de bizzat Mustafa Kemal'in kendisiydi.

Bu durumda hangi anlatının doğru, hangisinin tarih çarpıtıcısı olduğu ciddi sorunu karşısındayız. Tarihsel veriler saltanatın tasfiyesi sorununun daha komisyona havale edilmeden önce zaten çözülmüş olduğunu, dolayısıyla birisinin sıranın üstüne fırlayıp, "Ya yaparsınız ya da bir takım kafalar kesilecektir" türünden bir tehdit yoluna gitmesini gerektiren bir tıkanma hali söz konusu değildi. Üstelik sorunun daha ilk günden ve tüm mebusların ortak sevinciyle halledilmemesinin nedeni de, yukarıda gördüğümüz gibi kendi sekterliğiydi. İlk gün çözülmeyen kısım, bu kararı,

yeniden (bu kez modern) bir tek adam rejimine (otokrasiye) kapıları kapatma vurgusuyla güçlendirmek kaygısı duyan vekillerin rezervleriydi.

Gerçi onların bu noktada Mustafa Kemal'i uzlaşmak zorunda bırakarak kazandıkları taktik zafer, sonraki süreci kurtarmaya yetmeyecek, korktukları şeye, yani sultanın kullanabildiği yetkilerden bile çok fazlasını kullanan bir otokrasiye gidilmesi engellenemeyecekti. Durum bu olmasına rağmen *Nutuk*, sanki kendi önergesi (ki bunu kaleme alan ve sunanın da, sonradan "gericilik" gerekçesiyle düşmanlaştırılacak olan Rıza Nur olduğu anımsansın!) dışındaki önergeler saltanatçıymış gibi ve eğer radikal bir tehdit yoluna gidilmeseydi saltanat sürecekmiş gibi bir anlatı gerçekleştirmekte sakınca görmez. Üstelik bu, ancak tehditle güdülebilen Meclis ve ancak tehditle kaldırılabilen saltanat, ancak Meclis'ten gizli kararla ilan edilebilen Cumhuriyet anlatısı, gerçekliğin böyle olmadığı bir yana, Meclisin, Meclisin şahsında milletin ve kurulacak cumhuriyetin kötürümleştirilmesinin nedenlerine ayna tutacaktır.

Oysa saltanatın kaldırılması sürecinin gerçek hikâyesi: 1) "Muhafazakâr Meclisi, saltanatı tasfiye etmek zorunda bırakan devrimci önder" efsanesini yıkmaktadır, 2) Zamanı olgunlaştığında ülkenin sırtındaki sultan asalağını atmakta ikirciklenmeyen bir Meclis gerçekliği karşısında olduğumuzu, dolayısıyla, 3) sınıfsal, kimliksel ve siyasal çoğulculuğunun tasfiye edilmemesi halinde bu Meclisin, sonraki dönemde benzeri pek çok devrimci adımı da pekâlâ atma yeteneğinde olduğunu ispatlamaktadır.

Bu vesileyle belirginleştirmeliyiz ki Birinci Meclis, daha kuruluşundan itibaren, 1) "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" diyen bir anayasayı gerçekleştirecek kadar cumhuriyetçiliğe, 2) (Cumhuriyet ilanı sırasında İkinci Meclis tarafından eklenene kadar) devlete din biçme gereği duymayacak kadar laikliğe ve 3) memleketin sınıfsal, kimliksel ve siyasal farklılıklarını meşruiyetinin dokunulmaz bir hak yapacak kadar demokrasiye ve 4) yerel yönetim özerkliğini taahhüt edecek denli doğrudan demokrasiye ve unutmayalım, 5) bir komünisti içişleri bakanı seçebilecek kadar sosyal devlete de açık bir meclisti.

Ne yazık ki tüm bu ileri özellikleri sonraki süreçte tek tek kaybettirilecek, İttihatçıların, ne yazık ki örneğini faşist rejimlerde gördüğümüz "tek millet, tek inanç, tek parti" merkeziyetçiliğiyle bütünleşen tek şeflik sistemiyle kötürümleştirilecek, üstüne üstlük bir de emeğin haklarının inkârının kılıfı olarak "sınıfsızlık" deformasyonuna uğratılacaktı.

Tarihin nasıl hatırlanması gerektiğinin çerçevesini çizen *Nutuk*'un okunduğu 1927 tarihinde ise bu Meclis, ne yazık ki artık "ebedî şefi" sadece alkışlayan bir el kaldırma indirme mekânına dönüştürülmüş durumdaydı.

Lozan'da Meclis Egemenliğinin Reddi ve Ali Şükrü'nün Katli

Saltanatın oybirliğiyle kaldırılması sonrasında kısa bir dönem de olsa Meclis'te bir balayı yaşanır. Öyle ki İkinci Grup liderlerinden Hüseyin Avni, 9 Kasım 1922'de Meclis birinci başkan vekili bile seçilir (Demirel, 2012, s. 95). Ancak saltanatın ortaklaşa kaldırılmasının sağladığı bu yakınlık fazla sürmez. Çünkü tarafların pozisyonunda değişim olmaz. İkinci Grup, Meclis egemenliğine uyulması gereğinde hassasiyetini sürdürürken, Mustafa Kemal de kendi başına karar verme, Meclis'ten bilgi kaçırma, onu ihtiyaç olduğunda el kaldırılıp kararlarını meşrulaştıran bir araç olarak kullanma şeklindeki tarzını sürdürmeye devam eder.

Oysa savaş kazanılmış, mütareke imzalanmış, saltanat lağvedilmiş, Meclis içi ilişkilerde de bir iyileşme imkânı yakalanmıştı. Artık her şeyin çok daha uzlaşıcı, demokratik, anayasaya uygun bir yerden götürülmesinin koşulları oluşmuştu. Ancak buna rağmen tam tersi olur. Öyle ki bu süreçte muhalefetin en öndeki milletvekillerinden Ali Şükrü'nün öldürülmesi sonrasında bile iktidar bloku uzlaşmazlığını sürdürür, muhalefetsiz bir Meclis'in oluşturulması yönündeki basıncını artırır.

Kısacası, saltanatın kaldırılmasında ortaklık ve savaşın kazanılmasıyla oluşan rahatlama, hukuk eksenli uyumu getiremeyecekti. Meclis'e, dışarıya karşı meşruiyet için katlanmaya çalışan, ama gerçek bir karar ve yönetim aygıtı olmasına tahammül etmeyen bir yönelim sergilenir. Bu bağlamda Mustafa Kemal, zaferin kazanılmış olmasının, kişisel etkinliğindeki artışın ve artık Anadolu'ya hükmedecek etkin bir örgütlülüğe sahip olmanın avantajını, muhalefetin olmadığı, kendisine tâbi bir meclis

yaratmak için kullanır. Bu aşamanın temel gerilim hattını Lozan sürecinin nasıl yönetileceği sorunu oluşturur.

Mustafa Kemal, hem Lozan'a gidecek heyetin belirlenmesini hem de müzakerenin gelişim sürecinin denetimini Meclis'e bırakmak istemiyor ve bu bağlamda iktidar ile muhalefet ilişkisinin yeniden gerilim hattına girmesinin asli nedeni oluyordu. Bu özgülde muhalefet, gerçekte Meclis'in egemenlik hakkının kullanımını, yani anayasal meşruiyeti temsil ediyordu; ancak yarattığı büyük etkiye rağmen, Mustafa Kemal'in zaferle elde ettiği büyük güç karşısında etkisiz kalıyordu.

Sürecin Mustafa Kemal'in dayatmalarına uygun biçimlenmesi ise Meclis'in egemenlik kaybını derinleştirirken, anayasanın biraz daha devre dışı kalmasını sağlıyordu. Bırakın muhalefete tahammül etmeyi, giderek her kararına "Peki efendim!" tutumu bekleyen, böyle davranmayanları da, karar süreçlerinden uzaklaştırmaya ve iktidarsızlaştırmaya yönelen bir liderlik anlayışı sergilenecekti. Bu ise muhalefetin artan oranda da direnç üretmesine neden olacaktı. Özetle, bu dönemdeki gerilim düzeyi ve gerçek nedeni, ilericilerle gericiler arasında programatik bir ayrışma değil, millî egemenlik hukuku ile keyfîlik ve dayatmacılık arasında belirlenecekti.

Lozan sürecindeki ilk kritik gerilim temsil heyetinin belirlenmesinde belirginleşir ve burada da iki karşılaşma alanı yaşanır: Bunlardan birincisi Lozan heyetinin belirlenmesiydi ki burada Meclisin devre dışı bırakılması ve kararın hükümete devrinin sağlanmasına çalışılacaktı. Bunun için başta Başbakan Rauf Bey olmak üzere hükümetin de desteğiyle Meclis'ten karar çıkarılacaktı. İkincisi ise, özellikle heyet başkanının, hükümette açık müzakere ile belirlenmesi gereğine karşın oldubittiye getirilmesi ve bu kez de Rauf Bey'in ve hükümetin devre dışı bırakılması olacaktı. Çünkü delegasyonun başı için hükümette ve hatta Meclis'te, âdeta üstünde mutabakat sağlanmış olan aday Rauf Bey'di. Ancak Rauf Bey, hem "tamam efendim"ci değildi hem de onun başdelege olması halinde müzakere sürecinin denetimi ve yönetilmesinin hükümet ve Meclis'e taşınması kaçınılmazdı, ki bu da Mustafa Kemal'ce istenmiyordu.

Görüşmeleri İngiltere, Fransa ve diğer taraflar gibi, kurumlarının denetimine açık bir şekilde yürütmek istemiyor, müzakerenin gelişimini tek başına belirlemek, ancak direnmek istediği bir uzlaşmazlık halinde elini güçlendirmek amacıyla hükümeti ve Meclis'i devreye sokmak istiyordu.

Dolayısıyla Ankara'dan ayrılmadan Lozan sürecini doğrudan yönetebilmesini sağlayacak nitelik ve güvenilirlikte bir başdelegeye ihtiyacı vardı. Burada diplomaside değil ama Genelkurmay başkanlığında sınanmış bir aday belirginleşiyordu. Nasıl ortada bir dizi general dururken, ordu hiyerarşisini bozarak bir albayı genelkurmay başkanı yapmış ve kendisi gerçekte Ankara siyasetini belirleme yoğunluğu içindeyken Genelkurmayı da kendinden habersiz veya ona rağmen karar almayacağı garanti bir vesayet altında tutmuşsa, şimdi de böyle bir başdelege belirleme yoluna gidecekti.

Uluslararası eğilim bu sorumluluğun dışişleri bakanlığınca karşılanması yönündeydi. O sırada dışişleri bakanı Yusuf Kemal Tengirşek'ti. Gerçi Yusuf Kemal de Mustafa Kemal ile çok uyumluydu ama Sultanla görüşme jokeri olmanın bedeli olarak çok yıpranmıştı ve Meclis'te büyük bir kriz nedeni olurdu. O, İsmet İnönü'de karar kılmıştı; Meclis'e ve diğer komutanlara karşı ilişkilerinde en sınanmış sırdaşlık ve sözden dışarı çıkmama uyumu onunla kurulmuştu.

Sonuçta böylesi tüm kritik kararlarda hep olageldiği gibi sorun önce Mustafa Kemal'in kafasında karara bağlanmış olacak, yani kurumsal ve anayasal olmayan yollardan halledilecek, sonra da gerekli kişi ve kurumların yönlendirilmesiyle karar haline getirilecekti. Nitekim söz konusu delegasyonun saptanmasına yönelik kurumsal düzeyde heyecanlı arayışlar sergilenirken, o bunları dikkate bile almıyor, kendi kişisel oyun planını oluşturuyordu. Bu bağlamda önce Yusuf Kemal Bey'i, kendisine yolladığı gizli bildirimle istifa ettirecekti. Ardından kişisel güven üzerinden İsmet İnönü'nün önce dışişleri bakanı sonra da baş delege atanması yoluna gidecekti. Bu el çektirme ve yetkilendirme kararı, esas meşru karar organ olan Meclis'in yanı sıra ikinci meşru karar organı olan hükümetin de resmî gündeminden kaçırılarak oldubittiyle halledilyordu. Nitekim kurumları devre dışı bırakarak ilerleme yolunu kendisine meşru gördüğü için de söz konusu keyfiyeti şöyle anlatacaktır:

> Bakanlar Kurulunda, Meclis'te, komisyonlarda barış konferansına gönderilebilecek Delegeler Kurulu söz konusu ediliyordu. Bakanlar Kurulu başkanı Rauf Bey, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Sağlık Bakanı Rıza Nur Bey, barış konferansına gidecek delegeler kurulunun doğal üyeleri gibi görülüyordu. Ben bu konuda

> daha kesin görüşümü ve kararımı saptamamıştım. Ancak Rauf Bey'in başkanlığı altında bulunacak kurulun, bizim için ölüm dirim sorunu olan bu konuda başarı kazanacağına güvenemiyordum. Rauf Bey'in de kendini yetersiz görmekte olduğunu sezinliyordum. Kendisine danışman olarak İsmet Paşa'nın verilmesini önerdi.[1] Bu öneriye verdiğim yanıtta: 'İsmet Paşa'dan danışman olarak pek az yararlanılabilir. İsmet Paşa başkan olursa kendisinden daha çok yararlanılabileceğine ben de inanıyorum' dedim. Bu nokta üzerinde fazla görüşülmedi. Ondan sonra Rauf Bey, Delegeler Kurulu meselesinde başladığı bileşim ve oluşumlara devam ettiler. Ben buna önem verir görünmedim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 998-999)

Görüldüğü gibi gerçekte İsmet Paşa'dan yana kararını vermiş, ama bu arada sanki kurumlar verecekmiş gibi onları oyalayan, kurumların görüş talebini geçiştiren bir davranış biçimi karşısındayız. Devlet işlerinin bu denli kişiselleştirildiği bir ilişki tarzı, acaba Cumhuriyet'in 100 yıl sonraki dönemi hariç, bir başka dönem yaşanmış mıdır? Nitekim bu meseleyi de kurum dışı ilişkiler üzerinden kendi başına manipüle edecektir:

> İsmet Paşa'nın delegeler kurulu başkanlığı yapıp yapamayacağını, bütün bildiklerime karşın bir daha inceledim. Mudanya Konferansı'nı nasıl yönettiğini ayrıntılarıyla anlamaya çalıştım. İsmet Paşa'nın kendisine, düşüncelerimi sezinletecek hiçbir şey söylemiyordum. Sonunda kararımı olumlu olarak verdim. İsmet Paşa'nın Delegeler Kurulu başkanı olması için daha önce Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'e özel ve gizli olarak çektirdiğim bir kapalı telde, kendisinin dışişleri bakanlığından çekilmesini ve yerine İsmet Paşa'nın seçilmesine aracı olmasını rica ettim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 999)

1 Açık ki Rauf Bey'in "kendini yetersiz" gördüğü yargısı, *Nutuk*'taki daha pek çok şey gibi doğru bir aktarım değil. İsmet Paşa'nın da danışman olarak heyette olmasının iyi olacağını düşünmesi, hükümetin başı olmakta kendini yetersiz görmeyen kişinin "yetersizliğine" değil, eğilimler ve uzmanlıklarla daha etkin, daha kapsayıcı bir heyet arayışına, daha kolektif ve sorumlu bir davranışa delalettir. Kaldı ki İsmet Paşa da iki yardımcı ve her alanda uzmanlarca desteklenerek gönderilecekti.

Yusuf Kemal Bey bu "rica" ile istifaya yönlendirildikten sonra, "İsmet Paşa'ya bir oldubitti biçiminde Dışişleri Bakanı olacağını, ondan sonra da Barış Konferansı'na Delegeler Kurulu Başkanı olarak gideceğini söyledim. Paşa birdenbire şaşırdı. Asker olduğunu ileri sürerek özür diledi.[2] En sonu, önerimi bir emir sayarak kabul etti" (Mustafa Kemal, 2020, s. 1006).

İsmet Paşa'nın Lozan müzakerelerini iyi götürdüğü, dolayısıyla bu sonuçtan hareketle yanlış bir seçim yapılmadığı söylenebilir. Ama bu diğerlerinin, örneğin Başbakan Rauf Bey'in kötü yapacağı, dolayısıyla engellenmiş olmasının doğru olduğu anlamına gelmiyor. Daha önemlisi, izlenen bu başına buyruk davranışla kurumsal ve anayasal işlerlik devre dışı bırakılmış oluyordu. Süreçlerin böyle, kurumlardan kaçırılıp kişi eksenli yönetilmesi ise, o zaman hâlâ kısmi dayanaklara sahip demokrasinin biraz daha örselenip imkânsızlaştırılması anlamına geliyor.

Bu kurumsal ciddiyetten uzak durumu sorgulamak yerine övünçle yâd eden tarih anlatılarının gördüğü işlev de, kurtarıcı kişi kültü inşa etmeye çalışırken Meclis'i, kurumları, yasayı işlevsizleştirip toplumu sürüleştirmek olacaktı.[3] Oysa süreci bugüne kadar yapılmayan bir yerden, demokrasinin ve o zamanki anayasal yükümlülüklerin gerekleri ve güç dengeleri üzerinden değerlendirmek bizi bambaşka bir analize taşıyacaktır. Bu süreçte Meclis ve hükümet iradesinin devre dışı bırakılmış olduğu gerçeği bir yana, bu nedenle Lozan'da daha güçlü olunabilmesinin ve Misak-ı Millî'nin dolayısıyla Kürt ve Türk birlikteliğiyle çoğulculuğun elde edilebilmesinin maddi koşulları da harcanmış olacaktı.

Bu süreçte Meclis en genel anlamda bilgilendirilecektir gerçi, dayatılan bu atlatma tarzına karşı Meclis'ten yükselen tepkilere karşı gönül alıcı açıklamalar da yapılacaktır; ama asıl bilgilendirme ve karar süreçleri Meclisin devre dışı bırakılmasıyla hükümet üzerinden, daha kritik müzakerelerde ise, hükümetin de devre dışı bırakılmasıyla doğrudan Mustafa Kemal ile İnönü arasında özel hattan yürünecektir.

2 Rauf Bey'inki değil ama İsmet Bey'in bu tepkisi gerçekten de kendini yetersiz görme haline işaret ediyor; ama karar verici sorunun bu yanıyla ilgili değildir. Çünkü zaten karar süreçlerini telgraf haberleşmesi üzerinden fiilen o yönetecektir. Onun için bu görevlendirmedeki belirleyici kriter, onun karar vericiliğini garanti edecek, isteği dışında hükümet ve Meclis'i devreye sokmayacak güvenilirliktir.

3 Nitekim Cumhuriyet eğitiminden geçmiş insanlar arasında "Mustafa Kemal'in askerleri!" olmaktan övünçle söz edebilme hali de, bu durumun 100 yıl sonraki yansımalarından birini oluşturuyor.

18 Ekim 1922'de muhalefetin, egemenlik organı olan Meclis adına Lozan'a gidecek temsil heyetinin belirlenmesi yönlü talebi, "henüz daha görüşme yerinin belirlenmemiş olması" gibi ciddiyetten tamamen uzak bir gerekçeyle reddedilecekti. Görüşme tarihinin belirlenmesi sonrasında ise, bu kez sadece ödenek konusu Meclis'e getirilecek, heyetin ise hükümet tarafından belirlenmesi dayatmasında bulunulacaktı. İlginçtir, Birinci Grup adına Meclis'in bu şekilde devre dışı bırakılmasında en önde yer alanlardan biri de (o sırada henüz Mustafa Kemal ile davranan ve heyet başkanı olmasına kesin gözüyle bakılan) Başbakan Rauf Bey olacaktı.[4]

Açık ki Lozan heyetinin bu şekilde saptanması ve müzakere sürecinin bu şekilde kontrolü, bakanlar ve başbakan dâhil temsil organlarını seçme yetkisindeki Meclis geleneğine ve onun egemenliğini teyit eden anayasaya alenen aykırıydı. Dolayısıyla, "delegelerin hükümet tarafından seçilmelerinin yanlış olduğunu, bunların Meclis tarafından seçilmesi gerektiğini" (Demirel, 2012, s. 282) vurgulayan İkinci Grup temsilcileri bu noktada tamamen anayasal meşruiyeti ve Meclis egemenliğini savunuyor, dolayısıyla gelecekteki demokrasi imkânlarını temsil ediyorlardı.

Ancak anayasal zorunluluğa rağmen oturum başkanı Adnan Adıvar (ki O da sonradan dışlananlardan olacaktır), hükümetten gelen tezkereyi, henüz ikna süreçleri tüketilmeden oylamaya sokacak ve Meclisin, süreci belirleme ve denetleme imkânının devre dışı bırakılmasının, 67 ret, 8 çekimser oya karşılık 121 oyla onaylanmasına aracılık edecekti. Mustafa Kemal tarafından oldubitti heyetin başkanı yapılacak olan İsmet Bey ise, Meclis'teki bu haklı tepkileri, "Misak- Millî ve yüce heyetinizin siyasetimize esas kabul ettiği anlaşmalar, bizim hareket hattımızın esasını teşkil eder" (Demirel, 2012, s. 283) taahhüdüyle gidermeye çalışacaktır.

Tabii 20 Kasım'da Lozan'da başlayan konferansta uzun dönem somut bir ilerleme sağlanamayacaktı. Çünkü İngiliz emperyalizmi, Ankara'nın kazandığını kabullenmiş, Yunanlıları ve İstanbul iktidarını arkasız

4 Meclis'in bu kritik süreçte ekarte edilmesi, dolayısıyla anayasanın ihlal edilmesinde Mustafa Kemal'e destek olan Rauf Bey, bir müddet sonra görüşmelerin tüm bilgisinden, hele ki kritik kararlardan kendisinin de yoksun bırakıldığını görecektir. Nihayet Musul meselesinin hallindeki tutum farklılıklarının bedelini, bu kez kendisi de devre dışı bırakılarak ödeyecekti. Bu durum karşısında tepki olarak istifa etmekten başka çare geliştiremeyecek, izleyen süreçte de bu tepkisinin bedelini, cumhuriyetin ilanı dâhil bir dizi önemli karar sürecinden haberdar bile edilmeyerek ve tarihe "saltanatçı" olarak kaydedilmeye çalışılarak ödeyecekti.

bırakmıştı, ama uzlaşma çıtasını yüksek tutmaya devam edecekti. Bu bağlamda görüşmeler tıkanacaktır. Meclis de, uzayan ama kendilerinin bilgilenemediği bu sürece karşı artan tepkiler vermeye başlayacaktı. Bunun üzerine Müzakere Heyeti üyesi Hasan Saka, bu duruma ilişkin 1 Ocak 1923'te Meclis'i bilgilendirmeye gelir.

Tabii bu bilgilendirme toplantısı, tıkanan görüşmeler karşısında alınacak tutumu kararlaştırma yetkisinin Meclis'te mi hükümette mi olması gerektiği konusunu, bir kez daha ve yine haklı olarak gündemleştirir. Muhalefet, "Hükümet bizim fikrimizden faydalanırsa fena mı olur?" diyerek, sürece Meclis'in katılımı talebini yinelenir. Bunun üzerine Tahsin Uzer ve 30 arkadaşının, "hükümet'in bir karara varması ve bunu Meclis'e sunması" önergesi devreye sokularak Meclis bir kez daha karar sürecinde devre dışı bırakılır (Bkz. Demirel, 2012, s. 284). Mustafa Kemal, Birinci Grup üzerinden kurduğu vesayetini, Meclis'i Lozan'a bulaştırmamak için kullanır.

Ancak hem Lozan'daki tıkanıklık aşılamamakta ve bu durum Meclis'te giderek artan tartışmalara neden olmakta, hem de İkinci Grup, şeffaflık ve kararlara katılım taleplerini yükseltmekte ve bu sayede Meclis'teki etkinliğini arttırmaktadır. Bu meşru ve anayasal yönetim talebini etkisizleştirmekte giderek daha çok zorlanan Mustafa Kemal, Ocak 1923'te, "Meclis'in kendisini feshetmediği takdirde milletin bunu yapacağını, direniş hakkını kullanacağını belirterek" (Atatürk, Bütün Eserler, c. 14, s. 303-304, Akt. Demirkent, 2017, s. 172) karşı atağa geçer.

Artık eskisi gibi bir Keçiören toplantısına ihtiyacı yoktur; zaferin komutanı olarak, Meclis karşısında olabildiğine güçlüdür ve zaten İngiltere ile anlaşmanın kotarılması halinde de bu Meclis'ten kurtulmak için çok daha güçlü hale gelecektir. Ama bu aşamada, İngiltere ile uzlaşıda elini zayıflatacağı için, Meclis'e yönelik tehditlerini sözden fiiliyata dökememektedir. Güç ilişkileri anlamında etkili pozisyonu nedeniyle Mustafa Kemal, muhalefetin Birinci Grup üzerinde kurmaya başladığı etki alanını bloke edebilse de ortadan kaldıramayacak, bu da dönem dönem ciddi krizlere neden olacaktı.

Açık ki karşımızdaki problem, Meclis'i, dolayısıyla egemenliği kayıtsız şartsız millete veren anayasayı devre dışı tutmakta ısrar eden bir liderlik anlayışıyla, anayasanın basit gereği olarak Meclis'in sürece ilişkin tam bilgilenme ve karar verme yetkisine sahip çıkan bir muhalefetin gerilimidir.

Anayasal taahhütle egemenliğin kayıtsız şartsız sahibi olan Meclis'in, Türkiye'nin kurucu anlaşmasının şekillenmesinde devre dışı bırakan garip bir durum karşısındaydık. Karşımızda, kritik kararları Meclis'in değil kendi yetki alanında gören, ülkeyi bu en kritik süreçte anayasasızlaştırma dayatmasında bulunan bir liderlik anlayışı bulunmaktadır.[5] Bu anayasa dışı durum karşısında direnme hakkı Meclise aitken, tam tersine Meclise had bildirmeye kalkan, "ya kendini feshet ya da ben senin hakkından gelirim!" demeye getiren, milletin özgürce bilgilenme ve seçme hakkı engellenirken "millet" adına konuşma yetkisini kendine veren bir liderlik anlayışı!.. Öyle ki her bir engelin aşılması sonrasında bu durum daha da pekişecektir. Kısacası Meclis'i karar organı değil, onun verdiği kararları onaylamak durumundaki bir meşruiyet organı olarak konumlandıran bir liderlik anlayışı vardı.

Bu gerçeklikte Mustafa Kemal'i, "Ama o doğruları temsil ediyordu!" "Ama o devrimciydi!", "Ama çağdaşlığın temsilcisiydi!" vb. gerekçelendirmelerle meşrulaştırmaya çalışanlar, sonraki bütün yüz yıl boyunca kâh seçimle gelen sivilin kâh darbe yapan askerîn, 'ama vatanın çıkarı bunu gerektiriyor!' gerekçelendirmesiyle sürdüregeldiği hukuk ve meşruiyet karşıtı uygulamaya karşı söz söyleme hakkını da kaybeder. Açık ki bu davranış, hem sonraki tüm hukuk dışı uygulamaların, hem de halkın demokrasiyi tecrübe etme imkânının bizzat kurucu uygulamalarla imkânsızlaştırılması demekti.

Bu bağlamda kurucu dönem normlarının bedelini, anayasal kurum ve taahhütlerin yanı sıra yurttaşlaşabilme ve demokratikleşebilmenin "sözde" hale gelmesi ve 100. yılında "Cumhuriyet'in parantezde tutulması" ile ödeyecektik. Sonuçta yetkisini Tanrı'dan almak iddiasındaki geleneksel otokrasi devre dışı kalırken, onun yerine, yetkisini "vatanın ve milletin çıkarları", "devrim" vb. gerekçelendirmelerden alma iddiasındaki modern bir otokrasinin kurumlaşması durumuyla karşılaşacaktık. Böylece

5 Başkomutanlığın uzatılmaması krizi yaşanan 1922 Mayısındaki şu sözleri, Meclis ve millet karşısında kendini nasıl konumlandırdığını göstermesi açısından çarpıcıdır: "Efendiler, açık konuşacağım, beni bağışlayınız, her birinizin olağanüstü yetkiyle seçilmesine ve olağanüstü yetkisi olan bir meclisin kurulmasına ve bu meclisin memleket alınyazısını elinde tutacak bir nitelik kazanmasına çalışan benim! Bunu başarmak için en yakın arkadaşlarımla düşünce mücadelesi yaptım. Bütün yaşamımı, varlığımı, bütün onurumu ve özsaygımı tehlikelere attım. Demek ki, bu, benim eserimdir"(Mustafa Kemal, 2020, s. 939).

geleneksel hikmet-i hükümet tarihe karışırken, onun yerini bu kez modern kavramlarla meşrulaştıran bir hikmet-i hükümet hali alacaktı.

Bu arada Lozan'daki görüşmelerde hiçbir temel konuda ilerleme sağlanamaması karşısında bir mutabakat üretme arayışındaki Mustafa Kemal, izlenecek ekonomi politikaya ilişkin İngiltere'nin kaygısını gidermeye yönelik palas pandıras bir İzmir İktisat Kongresi toplama hazırlıkları başlatır. Bu kapsamda, o ana kadar saltanat rejimi ve emperyalistlerle saf tutmuş olan İstanbul'un Müslüman tüccarlarına belirleyici rol verilecek ve bu kongre üzerinden, Türkiye'nin kapitalist yoldan ilerleyeceği taahhüdünün dünyaya ilan edilmesi sağlanacaktı. Düşünün ki Ali Kemal linç ettirilecek, ama siyasetçi Ali Kemal'in sermayedar versiyonları, İstanbul'dan getirtilip yeni rejimin yeni egemeni kılınarak ve onlar üzerinden İngiltere'ye selam gönderilecekti. Bu beklenmedik kongre ile gerçekte, kapitalist-emperyalist dünyaya, Sovyetler ile değil kendileriyle birlikte olunacağı güveni verilerek, Lozan'daki tıkanmayı aşma imkânı için bir yol temizliği yapılıyordu.[6]

Ancak İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması kararı ve hazırlıkları, bir kez daha anayasal hukukun ihlaliyle, yani yine Meclis'e bilgi verilmeden yapılacağından, bu durum doğal olarak Meclis'teki gerilimi yeniden arttıran bir diğer faktör olacaktı. Mustafa Kemal zorunlu kalmadıkça, yani Birinci Grup üzerindeki hâkimiyetini (dolayısıyla onun aracılığıyla Meclis'in kontrolünü) riske atmadığı müddetçe, Meclis'le uyum kurma gereği duymadan karar alma ve uygulama tavrını sürdürüyor, dahası Meclis'le muhatap olmaktan bile kaçınıyor, zorunlu kalmadıkça gitmiyordu; asıl egemenlik ve karar organının Meclis olduğunu dikkate almıyor, aksine bu dayatmacı davranışa herkesi razı etmeye, Meclis'i kendi başına buyruk kararlarına boyun eğdirmeye çalışıyordu.

Bu noktada İkinci Grup'un, çoğunluğu oluşturan Birinci Grup'tan farkı, bu anayasal hükmü sahiplenmekte gösterdiği inat olacaktı. Nitekim "Ali Şükrü, 3 Şubat'ta İktisat Kongresi hakkında Meclis'e sözlü soru önergesi verecekti" (Ergin, 1978, s. 144). 5 Şubat 1923, Ali Şükrü'nün önergesinin gerilimli tartışılmasıyla geçer. Ancak Birinci Grup mebusları, bir kez daha, İkinci Grup'un en haklı taleplerinin bile ekarte edilmesinde el

6 Sonradan göreceğimiz gibi bu yol temizliğinin ikinci maddesi, Musul'u içeren Misak-ı Milli'den vazgeçilmesi olacaktı; ancak bu değişimle yapılacak anlaşmanın bu Meclis'ten geçmesi imkânsız olduğundan bu kez de Meclis'in yenilenmesi, M. Kemal'in gizli ama temel gündemi haline gelecekti.

kaldırma indirme aracı olarak kullanılmayı hazmedecek, böyle davranmakla sadece muhalefeti değil Meclis'le birlikte kendilerinin de iktidarsızlaştırılmasına yol döşeyeceklerdi.

Bu arada Lozan görüşmeleri de 4 Şubat 1923'te resmen kesintiye uğrayacaktı. Heyetin Ankara'ya dönmesini takiben 2-6 Mart arasında yapılan gizli görüşmelerde muhalefet vekilleri, İngiltere'nin dayatmalarına karşı "taviz verilmesine şiddetle karşı çıktıklarından Meclis'teki ortam giderek gerginleşecekti" (Demirel, 2012, s. 285). Üstelik bu kez muhalefetle sınırlı kalmamak üzere milletvekilleri, İsmet İnönü'ye "güven beslemediklerini, diplomaside başarısızlığa uğradığını, en basit sorunları bile karışık hale soktuğunu, Musul'u düşmana sattığını, yerine başka delege seçilmesi gerektiğini ileri süreceklerdi" (Ergin, 1978, s. 144).

Musul meselesi, gerçekten de hem İngiltere ile hem de Meclis'teki dengelerde sorunun düğümlenme noktasıydı. Mustafa Kemal, İktisat Kongresi girişiminde olduğu gibi Musul konusunda da İngiltere ile bir uzlaşı yolu aramaktadır. Ama İngiltere ile sağlanacak bu uzlaşı arayışının Meclis'teki halli İktisat Kongresi'ndeki gibi kolay bir çözüm imkânı sunmamaktadır. İktisat Kongresi'nin toplanmasındaki hukuksuzluk, Birinci Grup'un aleyhte el kaldırmasıyla atlatılmıştı ama Musul sorununda bu sağlanamıyordu. Çünkü Birinci Grup'un bir kesimi, buna Başbakan Rauf Bey de dâhil bu konuda muhalefet gibi düşünüyor, yani İngiltere ile uzlaşı için Musul'u vermek bu meclis bileşiminde mümkün değildi.

Ancak Mustafa Kemal, Musul'u vermenin, İngiltere ile anlaşmanın imzalanabilmesinin kritik koşulu olduğunu düşünüyor ve bunun sadece bir an önce uluslararası tanınırlığı elde etmek için değil aynı zamanda kafasındaki tektipleştirme programına uluslararası dayanak oluşturmak için de zorunlu olduğunu biliyordu. Hızlandırılmış bir kapitalist gelişme için emperyalist sistemin desteğine ihtiyacı olduğu gibi, egemenlik elde edilen toprakların Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması için de dünyanın sessizliğini ve tarafsızlığını satın almak zorunda olduğunun farkındaydı. İngiltere'nin Ermeni meselesine sırtını dönmesinin satın alınması gibi, sonraki asıl büyük lokma olan Kürtlerin asimilasyonu yöneliminde karşılaşacağı isyan ve hak ihlalleri sürecinde Milletler Cemiyeti'nin, dolayısıyla yine İngiltere'nin sessizliği şarttı.

Dolayısıyla ilk bakışta Mustafa Kemal'in alabildiğine rasyonel göründüğü bir denklem karşısındayız. Tabii buradaki rasyonellik, ağır hak ve

hukuk ihlallerine yönelen bir yönetimin muhtaç olduğu bir rasyonellikti. Sonradan göreceğimiz gibi, dilleri yasaklanıp Türkleştirilmesi ve buna geliştirecekleri itirazlarının da ezilmesince belirlenecek olan Kürt politikasının başarısı için gereksinilen emperyalist dünyanın uzun süreli sessizliğini sağlamak üzere Kürdistan'ın petrollü bölgesini İngiltere'ye bırakma rasyonelliğiydi söz konusu olan.

Bu bağlamda 1) Meclis'in ortak kararı olarak kurtarılacağı ilan edilmiş toprakların bir kısmını İngiltere'ye bırakma karşılığında Türkiye'nin egemenliği yanı sıra Kürtlere yönelik asimilasyon ve tenkil uygulamalarımda uluslararası güvence sağlanacak, 2) Kürtlerin önceden de bölünmüş halini daha da arttırarak bir bütün olarak direnme imkânları ortadan kaldırılırken diğer parçalarıyla da İngiltere Irak'ı, İran ve Fransa Suriye'si ilgilenecek ve bu paylaşım bölgedeki tüm egemenleri sömürgeci mutabakatta birbirine çıkar dostu kılacaktı.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal barış isterken muhalefet savaş istiyor şeklindeki kaba izlenimin aksine, Mustafa Kemal dış savaşı bitirmenin rahatlığıyla içeride, bütün bir yüzyıla yayılacak bir hak ihlali programını uygulayabilme imkânını elde ederken, muhalefet, emperyalizmle savaşmayı göze alarak içeride barışı ve demokrasiyi mümkün kılacak bir bileşimde duruyordu. Üstelik bu ayrışma diğer sorunlarda olduğu gibi Birinci ve İkinci Gruplar olarak değil, onları birbirine harmanlayarak Meclis'te de demokrasiye hizmet edecek bir yeniden saflaşma imkânı sunuyor.

Diğer yandan Mustafa Kemal'in politikası, emperyalizmle barış için toprak tavizi verme zorunluluğu olarak da nitelenemez, çünkü verilen toprak, bir müddet sonra alenen ilan edilecek olan kendini tanımladığı halkın (Türklerin) toprağı değil, o zamana kadarki kardeş millet olarak ilan edilen Kürtlerin toprağı. Dolayısıyla başka bir halkın sırtından, onların toprağının bir kısmını İngiltere'ye sunarak yapılan bu anlaşma, hem düne kadar birlikte kan dökmüş bir halkla olan kardeşlik hukukunun ihlali, hem de anti-emperyalist savaş iddiasının... Dolayısıyla emperyalizmle yapılan uzlaşma, yorgun bir halkın barışla huzura erdirilmesi için verilen meşru bir taviz, dolayısıyla sorumlu bir liderliğin davranışı değil, gerçekte bu anlaşmayı yapmak için Kürtlerin topraklarının paylaşılması eksenli, yani emperyalist karakterli bir anlama bürünüyordu.

O güne kadar savaş arkadaşlığı yapmış, toprakları güvenlik yatağı, insanı savaş kaynağı kılınmış, savaş sonrası için de, özerk yerel yönetim

güvencesinde birlikte bir gelecek sözleşmesi yapılmış olan kardeş halkın satılması karşılığında emperyalist düşmanla dostluk sağlama davranışı karşısındayız. Nitekim bu anlaşma çerçevesinde, o ana kadar "milletin" temel parçası olan Kürtlerin ve topraklarının bir kısmı İngiltere'ye bırakılırken diğer kısmı da Türkleştirilme dayatmasına uğratılacaktı. Dolayısıyla çok ciddi insan hakları ihlali ve hukuksuzluğun yapısallaşmasına neden olacak bir karar sürecinin arifesindeydik.

Ancak sonraki tarih yazımlarının ürettiği zehirlenmeyle Millî Mücadele, Çerkeslerin, Kürtlerin, Türklerin hak ekseninde ortak bir gelecek üretme çabasından çıkartılıp, "Türklerin emperyalizme karşı ulusal kurtuluş mücadelesi" haline getirilince, doğru analiz için gerekli denklem verileri eksiltilmekte, dolayısıyla eksik verilerle yanlış bir sonuca varılmakta, memleket sonu gelmez bir kanama haline sürüklenmektedir. Kürtlerin ülkesini paylaşma karşılığında hem Gayrimüslimlerin tasfiye edildiği statü emperyalizme kabul ettirilmekte hem de "bize" düşen parçasındaki Kürtlerin inkârı ve asimilasyonuna zımni bir onay alınmakta, yani Millî Mücadele, emperyalizmle anlaşıp Türk-Sünni-burjuva egemenlere bir ülke yaratılmasına dönüşmektedir. Oysa eksiltilen verileri de denklemdeki yerlerine yerleştirip, çözümlememizi bu gerçeklik ve bütünlük üzerinden yaptığımızda, sadece kapitalizmi ve modernleşmesiyle değil aynı zamanda temel insan haklarıyla da bütünlüklü bir uygarlık imkânına çıkılmaktadır.

Bu bağlamda milliyetçilikle zehirlenmiş bir bilinçle eksiltilmiş verilerle doğru anlaşılması, çözülmesi mümkün olmayan bir sorun alanı karşısındayız. En azından savaş halinden müzakereye geçilen o dönemde, kaba bir şekilde toprak karşılığı barış sorununa indirgenebilir bir durum karşısında değiliz. Aksine Kürtlerin ve Türklerin birlikte yürüttüğü bir Millî Mücadele'nin müzakere aşamasında Kürtlerin ve ülkelerinin paylaşılması, petrol bölgesinin İngiltere'ye bırakılması karşılığında İngiltere'nin Türk devletini tanıması, Ermeni sorununu unutması ve Kürtlere karşı girişilecek uygulamalara karşı da sessiz kalması anlaşması karşısındayız. Tabii evdeki hesap hayata uymayacağından, kotarılan anlaşmaların hazmı masa başındaki gibi kolay olamayacak, sonraki yüzyıl boyunca Kürtlerin asimilasyonu için sistematik hak ihlallerine girişilecek, bu hak ihlallerini meşrulaştırabilmek için de Türk halkının vicdanıyla oynanacak ve Türk aydınlanmasının muasır hukuka yabancılaştırılacaktı.

Özetle Lozan'da Musul sorunu özgülünde, birincisi, Lozan sürecinin Meclis'ten bilgi ve irade kaçırılarak, anayasa ihlaliyle kotarılmaya çalışılması; ikincisi, henüz resmen açıklanmasa da "Türklerin ve Kürtlerin ülkesi" taahhüdünden vazgeçilip, bütün meşru mutabakatların tasfiyesi yoluna gidilecektir. Bu noktada Misak-ı Millî ısrarıyla muhalefet, gerçekte hem Meclis'in ve anayasanın hukukunu, hem de Erzurum Kongresi'nden başlayarak yapılmış halkların ortaklığı mutabakatını savunmuştur. Oysa Mustafa Kemal'in, Musul'u vererek gerçek programını, yanı İttihatçıların yenilmesiyle yarım kalmış olan Türkleştirme programını Kürtler nezdinde sürdürebilecek bir uluslararası destek, özellikle de bölgede olan ve pastayı yiyecek olan İngiltere'nin desteğini elde etmeye çalışmaktadır.

Kısacası devletlerarası onayla artık savaş durumundan düzenin inşası durumuna geçmek için; 1) tasarlanan düzenin kapitalist karakteri gereği uluslararası sermaye güçleriyle anlaşma, 2) kendine kalacak Kürtleri Türkleştirme programının güvenliği için İngiltere'nin mutabakatını alma, 3) bu mutabakatın gereği olarak Musul'u İngiltere'ye bırakma rasyonalitesi izleniyordu. Oysa Millî Mücadele, Kürtlere taahhüt ettiği hakları tanıyan bir yerden hem pekâlâ Misak-ı Millî'yi kazanabilirdi hem de sonraki yüzyılına demokratik bir kurumlaşmayla devam edebilirdi.

İngiltere kuşkusuz Misak-ı Millî'ye karşı ısrarını sürdürecekti. Ama bunu savaş düzeyine çıkaramayacak, sonuçta mutlaka uzlaşmak zorunda kalacaktı. Çünkü İngiltere bir savaşı yürütemeyecek, bunun için halkından destek alamayacak kadar yorgun düşmüş, hem içerde hem dışarda ciddi bir meşruiyet sorunu yaşıyordu. İngiliz işçi sınıfı bütün sanayi merkezlerinde ayaktaydı. Halk yeni bir savaşa dâhil olmak istemiyordu. Askerî olarak kullandığı Yunan ordusu yenilmiş ve yerine bir şey koyabilme imkânı da kalmamıştı. Dolayısıyla emperyalist güçler elbette direnecek, hemen teslim olmayacaktı; ama Türk Kürt kardeşliğiyle zafere yürümüş olan Millî Mücadele'nin artık avantajlarının zirvesine ulaşmış olan direnci bu meşru talebi rahatlıkla kazanabilecek durumdaydı. Peki Türkler ve Kürtler Musul için savaş sürdürülebilir miydi? Elbette! Kazanabilirler miydi? Elbette! Çünkü kendi topraklarını savunma ve kurtarma savaşı veriyorlardı, bir meşruiyet problemleri yoktu ve askerî özgüven ve güçlerinin zirvesindeydiler. Dolayısıyla burada Musul için büyük bir avantaj vardı ama Londra'nın güç dengeleri ve realitesinde bunlar yoktu.

Lozan'a ara verilirken iki nokta iyice belirginleşmiş görünüyor ve resmî zabıtlara yansımasa da Türkiye'ye âdeta şu ikili mesaj veriliyordu: 1) Sovyet Rusya'yla kapitalist dünyanın sınırı Kafkasya'dan mı geçecek Trakya'dan mı bunu bilelim, böyle iki arada bir derede durduğun müddetçe böylesi büyük bir coğrafyada sana uluslararası güvence veremeyiz. 2) Musul'u ve güvenlik hinterlandını bize bırakacaksın.

Gerçekten de İngiltere ile anlaşmanın zemini, kapitalist bir hatta yürüneceğinin belirginleştirilmesi ve Kürdistan'ın petrollü kısmının ve güvenlik hinterlandının kendinde kalmasıydı. Bu koşullar Türkiye egemeni için de uygundu. Kapitalizm konusunda zaten başka bir düşüncesi yoktu zaten, ama bunu resmen ilan etmek için uluslararası taahhütle kapitülasyonlardan kurtulmanın, yani bağımsızlığın garanti edilmesi isteniyordu. Musul'a gelince, bunun bedeli olarak da, artık uygulanmasına geçilecek olan Kürtlerin Türkleştirilmesi ve buna karşı gelişecek direnişin ezilmesi süreci için İngiltere'nin tam sessizliği taahhüt edilmeliydi. Böylece anlaşmanın çerçevesi belirginleşmişti.

Ama tam da bu noktada Mustafa Kemal'in ciddi bir problemi vardı. Bu planın Meclise kabul ettirilmesi pek mümkün görünmüyordu. Sorun sadece muhalefet değil, Birinci Grup'taki vekillerin önemli bir kesiminde de Misak-ı Millî vazgeçilemezdi. Bir kısım mebus için sorun, olması gerektiği gibi, birlikte mücadeleyi kazanmış, birlikte kan dökmüş iki halktan birinin inkârı ve düşmana sunulmasının kabul edilemezliği idi. Diğer kısım mebus için ise Kürtler önemli değildi ama Musul İngiltere'nin değil bizim olmalıydı. Gerekçeleri farklı da olsa birlikte, Misak-ı Millî'yi savunan bir Meclis çoğunluğu oluşturuyorlardı. Dolayısıyla varılan gizli mutabakatı Meclis'e kabul ettirmek imkânsızdı. Bu durumda Birinci Meclis'in tasfiye edilip yenisinin kurulması, sadece İkinci Grup'tan değil, Birinci Grup'ta olup Misak-ı Millî'de ve Meclis egemenliğinde ısrar etmek isteyen mebuslardan (Rauf Bey gibi henüz karizması çiğnenemeyecek kadar büyük olan bir kaçı hariç) kurtulmak için de zorunluydu.

İşte bu gerçeklikte İkinci Gurup üyelerinden Sırrı Bey'in, "Misak-ı Millî haricinde müzakereye yetkimiz olmadığından keyfiyetin milletin genel oyuna arzını teklif ederim" (Demirel, 2012, s. 286) önergesi, Meclis'in değişimi için bir fırsat penceresi açmıştı. Sırrı Bey kuşkusuz, Birinci Grup önderliğinin Misak-ı Millî tartışması üzerinden asla bir seçime gitmeyeceğini biliyor, deyim uygunsa şantaj yaparak Meclis'in egemenlik hakkını

geri kazanmaya çalışıyordu. Ama bu önerme, Meclis'in yenilenmesini ne zamandır isteyen Mustafa Kemal için, kazanmasını garanti edecek bir konjonktürde uygulanmak üzere (çünkü bu sırada ve bu gerekçe ile seçime gitmek onun için asla kabul edilemez bir durumdur) bir kenara konacaktı. Taraflar birbirine kılıç çekmişlerdi ve bundan sonrası, Mustafa Kemal'in açık güç üstünlüğünün yanı sıra açık taktik kabiliyet üstünlüğüyle şekillenecekti.

Kronikleşen gerilim düzeyi, Meclis içindeki saflaşmanın kırılganlığını daha da artırır ve Lozan'da kotarılmak istenen anlaşmanın bu Meclis'ten geçirilmesinin imkânsızlığını belirginleştirirken, Mustafa Kemal açısından bu Meclis'in, kendisiyle uyumlu bir Meclis'le değiştirilmesini daha da kaçınılmazlaştırır. Ama istenen sonucun elde edilebilmesi için bunun, kamuoyunu ikna edecek bir gerekçelendirmeyle yapılması gerekiyordu.

Yani seçimin Misak-ı Millî'nin tartışılmadığı bir ortamda (ve tabii Kürtler ve onların haklarını samimiyetle savunanlar açısından olmazsa olmaz karakterdeki Anayasa'nın özerk yerel yönetim taahhüdü sürdürülerek) yapılması gerekiyordu. Nitekim bu gerekçe üretilene kadar Mustafa Kemal, daha önceden de (örneğin başkomutanlık yetkisini yeniletmek için Keçiören toplantısında) yaptığı gibi, Meclis'in koşul ve kaygılarını kabul eder görünerek, aleyhine dönen güç dengeleriyle taktik bir uzlaşı gerçekleştirecekti. Bu bağlamda Misak-ı Millî'ye ters bir dayatmayı kabul etmeyeceğini belirterek, hem muhalefetin bu tartışma üzerinden geliştirdiği inisiyatifi kıracak, hem de müzakere yetkisinin hükümette kalmasını sağlayan yeni bir destek kararı çıkarıp bu tartışmayı şimdilik kaydıyla öteleyecekti.

Bu bağlamda Birinci Grup adına 6 Mart'ta Saruhan Mebusu Reşat Bey ile 129 arkadaşının verdikleri önergede, "İtilaf Devletlerinin Lozan Konferansı neticesi olarak delegeler kurulumuza verdikleri anlaşma projesi istiklalimizi[7] bozan koşullar ihtiva ettiğinden kabul edilemez. İtilaf devletleri bu projenin kabulünde ısrar etmeleri halinde tekliflerini katiyetle ret ederiz. Bu takdirde harp milletimiz [Kürtler ve Türkler anlamında!] için zaruri olur" dedikten sonra hükümete güvenoyu verilmesini ve İsmet Paşa başkanlığındaki delegeler heyetinin Lozan'da bundan

7 Burada "istiklalden" kasıt, her zamankinden daha da belirgin olarak, Türklerin ve Kürtlerin, istiklalidir, çünkü konu doğrudan Misak-ı Millî, yani Musul ve Kürdistan'ın bütününü içeren bir Türkiye taahhüdü ekseninde tartışılıyor!

böyle yapılacak görüşmelerde de yetkili kılınmaya devam etmesini ister (Demirel, 2012, s. 288).

İlginçtir başkanlık adına Ali Fuat, önceden de yapıldığı gibi, muhalefetin karşı önermesini dikkate almadan ve üzerine görüşme açmadan bu önergeyi oylatır.[8] Bu keyfî uygulamayı protesto eden İkinci Grup'un katılmadığı, ama Birinci Grup'tan muhalefete yaklaşmış olanların katıldığı oylamada 170 oyla İsmet Paşa heyetine güvenoyu alınır. Böylece Misak-ı Millî gibi Birinci Grup'u zayıflatan bir sorun gündem dışına çıkarılarak Birinci Grup'taki dağılma hali atlatılmış, bu kritik sorunda Meclis hâkimiyeti yeniden sağlanmıştır

Meclis'in çizdiği çerçevenin dışına çıkılmayacağı, yani Misak-ı Millî'den taviz verilmeyeceği taahhüdü sayesinde 6 Mart oturumunda güvenoyu alınır gerçi ama taraflar, özellikle Mustafa Kemal ile Ali Şükrü arasında gerilim de had safhadadır. Mustafa Suphilerin öldürülmesiyle başlayan karanlık işlere ilişkin geçen polemikleri yanında İkinci Grup'a söz vermeden gidilen oylamayla yetki alınması gerilimi iyice artırır.

> Müzakerelerin son günüydü. Mustafa Kemal ile yine birbirlerine bağırmışlardı. Ali Şükrü tehdit edildiğini ima eder bir tavır almıştı. Milletvekillerinden biri de, Ali Şükrü'nün hayatının tehlikede olduğunu söylemişti. Meclis karışmış ve gruplar birbirlerine yürümüşlerdi ve herkes silahlıydı. Başkanlık yerinde olan Ali Fuat Cebesoy kürsüdeki çanı iki grubun ortasına savurmuş ve oturuma ara vermişti. Tekrar toplanınca güven oylaması yapılmış ve Hükümet güvenoyu almıştı, ancak çekimserlerin çokluğu dikkate çarpmıştı. (Ergin, 1978, s. 145)

İşte Meclis'i bu gerilimli ortama sokan nedenler orta yerde duruyorken, sonraki süreci etkileyecek iki gelişme olacaktı. Öncelikle Mustafa Kemal, 15-24 Mart tarihleri arasında, seçim olasılığına ilişkin nabız

8 Ali Fuat Cebesoy, bu süreçte Mustafa Kemal'le birlikte ve muhalefetin ekarte edilmesinde rol üstlenenlerden biridir; ancak bir müddet sonra, kendi nezdinde bile hazmedilemez hal alacak olan anti-demokratik işlerliğe tepkiyle İkinci Meclis'te ortaya çıkacak muhalefetin önde isimlerinden olacaktır. Tabii o da bu davranışının bedelini önce tecrit, sonra da tasfiyeyle ödeyecekti.

yoklamak üzere güney illeri gezisine çıkar.[9] İkincisi Trabzon Vekili ve İkinci Grup'un liderlerinden Ali Şükrü Bey, 26 Mart'ta birdenbire ortadan kayboluverir.

19 Ocak 1923'ten beri yayınladığı *Tan* gazetesinde[10] ve Meclis'te etkin bir muhalefet yürüten Ali Şükrü Bey'den 2 Nisan'a kadar haber alınamayacaktı; tabii onun adına bulunabilecek olan şey de, telle boğulup gömülmüş cesedi olacaktı! Tabii cesedinin bulunabilmesi de kolay olmayacak, bunun için sadece İkinci Grup'un değil, Birinci Grup'tan pek çok milletvekilinin de giderek artan ve Meclis'i kilitleyen tepkileri gerekecekti.

Amiyane tabirle bir "Türk filmi" karşısındayız! Nitekim Ali Şükrü'yü boğdurup gömen kişinin Mustafa Kemal'in Muhafız Tabur Komutanı Topal Osman olduğu açığa çıkacaktı; onun da sorgulanması mümkün olamayacaktı, çünkü o da ölü ele geçecekti! Bu meşruiyet dışı garip sürece dair Kâzım Karabekir, daha sonra şöyle not düşecektir:

> Elazığ Valisi Ali Galip'in vurdurulması teşebbüsü, Mustafa Suphi heyetinin Trabzon'da uğradığı feci akıbet, sonra onun mürettibi olan Kâhya'nın 8 Temmuz 1922'de öldürülmesi, arkasından da (Herif Sivas Mahkemesi'nde beraat kazanmıştır, bunu askerler öldürdü) diye orduya leke sürülmesi ve 20 Temmuz'da başkomutanlık müzakeresinde iş Büyük Millet Meclisi'nin el koyarak

9 Esasen Meclis'i muhaliflerden arındırmak amaçlı bir seçim kararını daha önceden verip buna yönelik hazırlıklarını yaptığını gösteren bir diğer veri de Teşkilat-ı Mahsusa'nın son şefi Hüsamettin Ertürk'ü, "Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup'a mensup mebuslar muhalefeti artırdılar. Her türlü akıl ve havsalanın almayacağı şeylere kadar dillerini uzatıyorlar. Bu sebeple nazik devirde Meclis'i yenilemeye karar verdim. Yakında seçime girişeceğiz. Fakat İstanbul'daki din mensuplarını, Bektaşileri, medrese hocalarını, kürsü vaizlerini Kırşehirli Cemalettin Efendi kandırmış. Bütün Alevilerin reylerini ona vereceklerini haber aldım. Sen Bektaşi'sin, göreyim senin Bektaşiliğini! Hemen kalk İstanbul'a git, bunların arasına gir, bizim maksadımızı anlat, onları bizim tarafımıza kazan" (Ertürk, 1996, s. 473) emriyle görevlendirecektir. Üstelik bu yönlendirme Cemalettin Efendi'nin 20 Ocak 1922'deki vefatından önceki bir durumdur. Çünkü ondan sonra postnişin Veliyettin Çelebi, 25 Nisan 1923 tarihli *Yeni Gün*'de, Mustafa Kemal'in "her bir arzusunu yerine getirmek bizlere farz-ı ayindir" diyecek bir dönüşümü temsil edecektir.

10 Kâzım Karabekir, 14 Ocak 1923 günü, Fevzi Paşa dâhil birlikte İzmir'e gittiği Mustafa Kemal'e atfen şunları aktarır: "Gazi pek asabi idi. Muhaliflerden 'Ali Şükrü Bey Ankara'ya matbaa makinası getirmiş. *Tan* adında bir gazete çıkaracakmış. 'Siz hâlâ uyuyorsunuz' diye yaveri Hüseyin Abbas Bey'e verdi veriştirdi. Ve 'yakın, yıkın!' diye çıkıştı. Yalnız kalınca kendilerini teskin ettim. Bu tarzdaki beyanatının dışarıya aksedebileceğini ve pek de doğru olmadığını anlattım" (Bkz. Mumcu, 1994, s. 68).

> üç mebus göndermeleri ve işi bu kanaldan orduya, dolayısıyla da bana tevcih etmek istemeleri, fakat bu işin Ankara'dan gönderilen Osman Ağa'nın adamları tarafından yapıldığının ortaya çıkışı, bunu çıkaran Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in boğduruluşu, Osman Ağa ve bazı adamlarının öldürülüşü, hep bir sinema şeridi gibi gözümün önünden geçti... (Mumcu, 1994, s. 105-106)

Tabii Ali Şükrü'nün katli ardından yaşananlar, bu Meclis'in kontrolü ve güdülmesi imkânının iyice zorlaşmasına, İkinci Grup'un meşruiyet ve etkisini arttırmasına yol açacaktı. Çok önemli bir üyesinin, Ali Şükrü'nün katli ardından Meclis'in sergilediği performans, meşruiyet ve anayasa çizgisine geri çekilmek için de bir fırsat olabilirdi pekâlâ, ama ne yazık ki bu imkân da, zafer sonrası iyice belirginleşen devlet gücüyle engellenecekti. Birinci Grup önderliğinin Meclis'i yenisiyle değiştirme kararlılığı nedeniyle uzlaşmama tavrı daha da güçlenecekti. Oysa egemenlik kullanan, sorgulayan bir Meclis, denetleyen ve dengeleyen gücüyle demokrasinin de kurulabilmesi için güçlü bir etki yaratıyordu. Ama olguların da gösterdiği gibi, istenmeyen şey, işte tam da buydu.

Ali Şükrü'nün kaybettirilmesi sonrasındaki ilk davranış, üstünü örtme ve geçiştirme olur, ama Meclis'in gösterdiği duyarlılığın Birinci Grup'a da bulaşarak hesaplanamayan artışı karşısında bu kez de cinayetin faili Topal Osman'ın öldürülüp cesedinin kaybettirilmeye çalışılması yoluna gidilir. Âdeta Kâhya Yahya örneğinde olduğu gibi, Topal Osman'ın da aleni bir yargılanma sürecine girmesi istenmez.

Meclis'te İkinci Grup'u aşarak büyüyen tepki nedeniyle cinayetin üstünün kapatılmayacağının görülmesi (nitekim Ali Şükrü'nün boğdurulmak üzere evine getiren yakın adamı Mustafa Kaptan'ın tutuklanıp kendisinin de aranmaya başlanması) üzerine Topal Osman, ilginçtir, (âdeta ihanete uğramış bir adam öfkesiyle) Çankaya'ya saldırıp Mustafa Kemal'i öldürmeye çalışır. Ama bu saldırı, Topal Osman'ı gözden çıkaranlarca önceden tahmin edilip, hemen öncesinde Mustafa Kemal Çankaya'dan İstasyon binasına kaçırıldığından amacına ulaşamaz.

Ali Şükrü'nün 26 Mart akşamında kaybolması ve güvenlik birimlerinden de en küçük bir açıklama elde edilememesi üzerine Hüseyin Avni, 29 Mart'ta son kozunu oynar ve Meclis kürsüsünden, "Bu şerefli milletin mebusları bugün kalpleri kan ağlamış birer zavallı, birer çaresiz gibi

birbirlerine bakıyorlar. Ey milletin Kâbesi sana da mı saldırı? Ey milletin oyu sana da mı saldırı? Ey milletin mukaddesatı sana da mı saldırı" diye başlayan meşhur nutkunu söyleyerek, Ali Şükrü'nün kaybı karşısındaki sessizliği kırmaya ve Meclis'i ayağa kaldırmaya çalışır.

Hüseyin Avni, "[Millî] egemenlik demek, oy'un memleket içinde serbestçe kullanılması demektir. Bir mebusun ağzı, kalemi, bu milletin namusudur. Bu namusa saldıran eller kırılsın. (...) Kendini sorumsuz, kanun üstü sayanlar namussuzdur" (Goloğlu, 2011b, s. 149-150) diye sürdürür konuşmasını. Bakanlar Kurulu'nu göreve, vekillerin dokunulmazlığını korumaya ve Ali Şükrü'nün akıbetini açıklamaya çağırır. Sorumluluğunu yerine getirmezse "namussuzdurlar" der ve nihayet içine girilmiş korku ortamını yırtarak Meclis'in diğer üyelerinden de destek almaya başlar.

Ancak bu konuşma ile sağlanan tepkiden sonradır ki Başbakan Rauf Bey nihayet, olayın ciddiyetle soruşturulduğunu, "eğer bu görevi yapamazsa hükümetinizin aynı zamanda yürütme yetkisine de sahip olan yüksek meclisinize gelip gücünün nereye kadar yettiğini, yeteneğinin nereye kadar ilerleyebildiğini ve bundan ilerisine de zekâ ve bilgisinin yetmediğini söylemeyi kendine bir şeref ve görev bilir" (Goloğlu, 2011b, s. 153) diyerek tepkilere ortak olacağını ilan eder.

Ancak bu taahhüdün üzerinden iki gün daha geçtiği halde hâlâ bir gelişme yoktur, dahası Meclise herhangi bir bilgi de verilmemektedir. "Ankara denilen köy kadar yerde" muhalefet liderleri bir milletvekili kaybolmuştur ve bulunamamaktadır. Ancak Meclis de bir infial haline girmiştir ve genişleyerek süren tepkiler nedeniyle artık olayın kapatılması imkânının kalmadığı koşullarda somut bir sonuca varıldığı açıklanacaktır. Nihayet 2 Nisan günü, Başbakan Rauf Bey Meclis'i, "Arkadaşımızın yürekler acısı akıbeti dün öğleden sonra geç vakit belli oldu" diye bilgilendirir. Tabii başbakanın bu çok gecikmiş bilgilendirmesinin iki çok önemli defosu vardı:

Birincisi Ali Şükrü'nün boğulmuş cesedi ile birlikte, katilin de bulunduğu açıklanmaktadır; ama hem öldürülmüş hem de kafası kesilip gömülmüş olarak. Yani Ali Şükrü'nün akıbetinin açıklanması için öncelikle katilinin öldürülmesi beklenmiştir, oysa Ali Şükrü'nün cesedi ve başına gelenlerin bilgisine, Mustafa Kaptan'ın yakalandığı andan itibaren, yani günler öncesinden ulaşılmıştır. Ancak devletin, güya egemenliğe kayıtsız

şartsız sahip olan Meclis karşısındaki tutumu, Topal Osman'ın öldürülüp, kafasının kesilip cesedini de gömerek işi kapatma yönündedir.

Açıklamanın ikincisi büyük defosu ise Başbakanın, Meclis'i konuyu tartışmamaya, unutmaya çağırmasıdır:

> Yüksek kurulumuza bilgi vermek ve sonucu ilgili makamlara bırakmak bugün için en uygunu olacaktır. Yani anlatacaklarımda görüşmelere sebep olacak ya da konuyu aydınlatacak kadar geniş bilgi yoktur. Evvelce de bildirmiş olduğum gibi genel kurulda bugün bu gibi meselelerin tartışılması doğru değildir. (Goloğlu, 2011b s. 161)

Mustafa Kemal'in muhafız alay komutanı olan katil, âdeta sus payı olarak ve tabii konuşamaz hale getirilerek ilan edilmektedir:

> Sanık bulunan Giresun Alayı Komutanı birkaç günden beri ortalıkta görünmez olmuştu. (...) sonradan geceli gündüzlü sürdürülen kovuşturma, bu sabah yaklaşık olarak saat altıda bir sonuca varmıştır. (...) Ayrancı bağlarında Papazın Bağı olarak tanınmış bir evin içinde (...) Giresunlu Osman Ağa ile birkaç arkadaşı, kendisi ağır yaralı, arkadaşları ölü ve çok az bir zaman sonra kendisi de arkadaşlarına katılmak üzere yine ölü olarak köklerinden koparılmıştır. (Goloğlu, 2011b s. 162)

Konu işte bu kadarlık bir açıklamayla kapatılmak isteniyordu, ama İkinci Grup ve bu konuda onlara hak veren mebuslar da, katilin konum ve rütbesi nedeniyle arkasındaki ilişkilerin aydınlatılmasını istiyor. Hüseyin Avni, milletvekilinden ayrıca, "bir yavru mehmetçik de öldü. O zalimin kandırıcı eteğine düşen zavallılar da öldü. Bunlar kimin günahı? (...) Tanınmış bir lanetliğin eline silah verdiniz, bugünkü cinayetlere sebep oldunuz" (Goloğlu, 2011b, s. 164) diyerek haklı tepkisini sürdürmekte, cinayetin gerçek bilgisini istemektedir; tabii bu bilgi asla verilmeyecektir.

Meclis çoğunluğunun bu çağrılara hak verdiği bu ortamda, "katil Yarbay Topal Osman'ın Meclis kapısı önünde asılarak herkese gösterilmesini teklif eyleriz" (Goloğlu, 2011b, s. 167) önergesi oybirliğiyle kabul edilir. Ne ki bu karar hemen uygulanamayacaktır. Çünkü yaralı ele geçtiği

halde, soruşturma konusu yapılmak istenmemesi bağlamında öldürülüp gömülmüştür bile. Meclis kararı nedeniyle mecburen gömüldüğü yerden çıkarıldığında da bu kez cesedin başsız veya kafasına sıkılan çok sayıda kurşunla tanınmaz hale getirildikten sonra bir de kafasının kesilmiş olduğu ortaya çıkacaktı.

Veriler Ali Şükrü'nün bulunamaması, bulunmak zorunda kalındığında ise katilinin bulunamaması, bulunmak zorunda kalındığında ise açık yargılanmasının imkânsızlaştırılmak üzere öldürülüp tanınamayacak hale getirilmesi üzerine kurulmuş bir organizasyona işaret ediyor. Ama tepkilerin boyutu nedeniyle bu engellemelerin bir kısmı aşılacak ve her ne kadar açık bir mahkemede yargılanması imkânsızlaştırıla da ceset ayaklarından asılacaktır.

Gerçekten de "tanınmış bir lanetli" örneği karşısındayız.[11] Pontus Rumlarının tasfiyesi sonrasında Koçgirili Alevi Kürtlerin imhasında da Merkez Ordusu'nun yardımcı kuvveti olarak kullanılmış olan ve yaptığı tüm katliamlardan sonra hayvan sürüleri ve kıymetli maden ve mal ne bulursa yağmalar gerçekleştiren bu çete reisinin ilginç hayat hikâyesinin en düşündürücü yanı da, onun resmen yarbay rütbesiyle ödüllendirilip Meclis Başkanı Muhafız Komutanlığı'na yükseltilmesidir. Millî Mücadele'nin savaş kahramanı Ethem Bey "çeteci" olduğu gerekçesiyle lanetlenirken, çeteciliği, daha ötesi katliamcılık ve yağmacılığı tartışma götürmez olan "Topal Osman, Mustafa Kemal'in Muhafız Kıtası olarak" (Atay, 1984, s. 262) yetkilendirilmiş, çeteci kimliği, yarbay üniformasıyla örtülmüştür.

Gelinen noktada artık halledilmesi kaçınılmaz olan Topal Osman'a yönelik operasyona geçilirken öncelikle Mustafa Kemal'in güvenceye alınması yoluna gidilir. Meclis Basımevi Müdürü Feridun Kandemir, "İlk günlerdeki araştırmalar Ali Şükrü Bey'in bir kişisel düşmanlıkla

11 Ali Şükrü cinayetini, "Zaferden sonra milletvekili boğdurarak M. Kemal'in başına büyük dert açmıştı" şeklinde dışsallaştırarak anlatan F. R. Atay, Topal Osman'ı şöylesi anekdotlarla anlatır: "Bir Türk evine karşılık üç Rum evi yakmak, mezarını kendisi kazdırıp diri diri adam gömmek, vapur kazanına kömür yerine canlı insan atmak gibi zulüm ve işkenceleri ile tanınmıştır" (*Çankaya*, s. 237); "Bir gün bir kaymakama kızmış, eline kazmayı vermiş, 'burada bir çukur kaz' diye emretmiş, derinlik kıvamını bulunca 'gir içine' demiş ve kaymakamı, kendi eliyle kazdığı mezara gömmüştü" (age, s. 265); "her türlü şiddet hareketini önlemek için başkomutan ve cephe kumandanlarından dilekerde bulunan" Halide Edip'e ilişkin, "Ah Mustafa Kemal Paşa o kadını bana verse de karşı koymak nedir ona göstersem" (age, s. 262) vb...

öldürülmüş olamayacağını anlatınca, siyasi sebeple öldürüldüğü kanaati kuvvetlenmiştir" (Akt. Goloğlu, 2011b, s. 170) diyerek operasyonun gelişimini şöyle anlatır:

> Bu akşam Topal Osman'a karşı harekete geçilmedi. Gece alınan tedbirlerle Mustafa Kemal Paşa ile eşi Latife Hanım kimse duymadan Çankaya Köşkü'nden istasyondaki binaya aktarıldı. Bundan sonra güvenlik kuvvetleri harekete geçerek Topal Osman'a teslim olmasını bildirdiler. Karşı koyunca yirmi dakika kadar süren silahlı bir çatışmadan sonra yanındakilerden bazıları öldürüldü. Topal Osman yaralı olarak ele geçti ise de kısa bir süre sonra o da öldü. (Kandemir, Akt. Goloğlu, 2011b, s. 171)

Başbakan Rauf Bey, Mustafa Kemal'i istasyon binasına getirterek güvenceye aldırdıktan sonra Topal Osman'ı "Meclis Muhafız Birliği ile yakalatacağını" söyler. Ancak Mustafa Kemal tedirgindir:

> Meclis Muhafız Birliği'nde [de] Topal Osman'ın adamları olduğunu, bunların birbirine ateş etmemesi halinde hiç birimizin kalmayacağını söyledi. Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı Tekçe'yi çağırttı. Osman Ağa'yı yakalamak için nereden ve nasıl hücum edileceğini krokisini de çizerek anlattı. (Akt. Goloğlu, 2011b, s. 172)

Rauf Bey'in aktarımında da görüleceği gibi Mustafa Kemal, siyaseti ve güç ilişkilerini istediği gibi yönlendirdiği Ankara'da, Topal Osman karşısında ciddi bir güvenlik ve güven problemi yaşar. Nitekim kendisine karşı harekâta geçileceğini anlaması üzerine Topal Osman'ın yapacağı ilk şey, Çankaya'yı basmak olacaktı. "Osman Ağa üstüne gelindiğini sezince Çankaya Köşkü'ne hücum etti. Köşkte kimseyi bulamayınca kapıyı kırıp içeri girdi, ne bulduysa parçalayıp ortalığı karmakarışık etti" (Kandemir, Akt. Mahmut Goloğlu, 2011b, s. 172). Oysa bu değişimin hemen öncesinde bambaşka bir ruh haline ve güce sahip, Ankara'nın güvenlik amiri durumundaydı:

> Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif düşüncede bulunan, bunu açıkça söyleyen ve Topal Osman Ağa'nın anlayışına göre kafa tutan bir

kimseyi herhangi bir emir ve işaret almaya lüzum görmeden ve gözünü kırpmadan öldürebilirdi ve böyle bir kimseyi yaşatmamak istemesi onun huyuna da uygun düşerdi. Kaldı ki gerçekten Mustafa Kemal Paşa'ya büyük bağlılığı vardı. (...) Topal Osman Ağa ile Mustafa Kemal Paşa'nın tanışıklığı oldukça eskiydi. Millî Mücadele'nin ilk günlerinden başlardı. Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkışından kısa bir süre sonra ününü duyduğu Topal Osman Ağa'yı Havza'ya çağırıp görüşmüştü. Topal Osman Ağa o sırada Karadeniz kıyılarını Pontusçulardan temizlemektedir ve Mustafa Kemal Paşa vatana yararlı olan bu davranışını övmüştü. Topal Osman Ağa işte o gün Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanmıştı.[12] Mustafa Kemal Paşa'ya yan bakanı öldürme duygusu daha o zaman içinde doğmuştu. Nitekim Ali Şükrü Bey'i öldürmeye kalkması bu uğurdaki ilk davranışı değildi. (...) Dilediği anda serbestçe Meclis'e geliyor, özel yerine oturuyor ve konuşmaları dinliyordu. En yakın adamı olan Kaptan [Mustafa] adındaki çeteci de subay üniforması ile Meclis Muhafız Komutanı olmuştu.[13] Kendisince Meclis'in korunması görevi de Topal Osman'ın eline verilmiş demekti. Yani Topal Osman Meclis'in de kendisinden sorulduğu kanısındaydı. Ali Şükrü Bey de Meclis'teydi ve Mustafa Kemal Paşa'ya sert bir muhalefet yapıyordu. Hele son gizli toplantılarda Birinci ve İkinci Grup üyeleri eller cepte karşı karşıya gelmişti ki Topal Osman Ağa buna dayanamazdı. (...) Mustafa Kemal Paşa hiçbir zaman ona "suçlu" dememiş, hep "sanık" demiştir. (Goloğlu, 2011b, s. 173-174)

12 Topal Osman'ın "Paşa'ya, yan bakanı öldürme duygusu" ile dolacak denli gözü kara bir şekilde bağlanmasının bu nedeninin, hukuku önemseyen bir yaklaşımla hazmedilemeyeceği açık. Bizzat F. Rıfkı'dan gördüğümüz, "Karadeniz kıyılarının Pontusçulardan temizleme" biçimi, açık ki insanlığa karşı suçtur. Nitekim o sırada Osman bu insanlığa karşı suçlarla İstanbul yargısınca aranmaktadır. İstanbul'un İngiliz işgali altında olması bu evrensel suçu suç olmaktan çıkarmaz; ama bunu "vatana yararlı olan bu davranış" olarak niteleyip " övmek", vatanın etnik arındırmayla inşası ve tarihimizin hukuk sevmez şekillenmesini doğallaştırır. İstanbul'da soruşturma nedeni olan suçlarından dolayı övülmesi Osman Ağa'nın gözü kara bir şekilde bağlanma nedenini açıklamaktadır.

13 Terfiler Meclis onayından geçerek gerçekleştiği halde bu çetecilerin subaylıkları Meclis dışından halledilecekti. Dahası Mustafa Kaptan, Milletvekillerinin tüm itirazlarına rağmen askerî cezaevinde tutulacak ve bu cinayetten dolayı Kaptan dâhi yargılanmayacak, dava kapatılacaktı.

Paşa'ya bu denli büyük bağlılığı olan birinin dönüp bu kez onu öldürmeye kalkacak denli çılgına dönebilmesinin anlamı ihanete uğramışlık duygusu dışında açıklanabilir mi? Topal Osman'ın öldürülerek ele geçirilme kararı, Ali Şükrü'yü boğdurması değil de gerçekte yargılanması halinde konuşabilecek olması ve Çankaya'yı basması mıdır? Bunlar hep ciddiyetle irdelenmesi gereken sorular. Karadeniz'in binlerce yıllık yerlilerini fırınlarda yakmak dâhil imha ederken övülen, Koçgiri halkının imhasına gönderilen ve sonra da burada yaptıklarından dolayı soruşturulması engellenen, bir eğitimden yoksun olduğu halde yarbay yapılıp Muhafız Alay Komutanlığı'na yükseltilecek kadar güvenilen bir çetecinin, bu son örnekte, yaralı yakalandığı halde delik deşik edilip kafasını kesmek düzeyinde bir vahşetle imhası kendiliğinden olabilecek işler midir?

Topal Osman'ın nasıl bir bağlantı ve yönlendirme zinciri içinde söz konusu cinayeti işlediğine gelince, bunun soruşturulmayacağı bir yana Ali Şükrü'nün ölümü de geçiştirilecekti. Dahası Meclis egemenliği ve söz hakkına yönelik bu tecavüze karşı en küçük bir onarıcı adalet de geliştirilmeyecek, aksine bu cinayetten sonra muhalefete yönelik kuşatma daha da artırılacaktı. Ali Şükrü'nün Trabzon'a gönderilecek cenazesinin o günün yol koşulları nedeniyle İstanbul'dan geçmek zorunda kalacağı sorunu bile, halk tarafından karşılanmasını engellemek üzere bir krize döndürülecekti. Dahası ailesine şehit maaşı bağlanması da, yeniden kontrol altına alınan Birinci Grup iradesince engellenecekti (Bkz. Çavdar, 1995, s. 236). Aynı şekilde Birinci İnönü Savaşı'na İkinci Süvari Grubu safında katıldıklarından Millî Savunma Bakanlığı tarafından Özel Kurdeleli İstiklal Madalyası'na layık görülen 8 mebustan biri olan Ziya Hurşit'e madalya verilmeyecekti.

Bütün bunlar, muhaliflere karşı "düşman ceza hukuku" izlendiğinin ve içine girilen siyasal tablonun asgari insani ve hukuki gereklerden nasıl koptuğunun göstergesi. Esasen salt soruşturmanın örtülmesi bile, hukuk kaygısından yoksun bir "vatan" inşası karşısında olmamıza delalet etmesi yanında, sonraki yüzyıl boyunca, egemenin taraf olduğu tüm davalarda yinelenecek pek çok özelliği birden yansıtıyor. Bu bağlamda Meclis'in ve milletvekillerinin gerçek bir egemenlik ve güvenceden yoksun bırakılmasının da milatlarından biri karşısındaydık; Meclis ve vekiller için bile egemenliğe katılım, halkın seçimiyle değil, egemenin belirlemelerine uymakla elde edilebilen bir statü olacaktı.

Seçimler ve Sonrasında Belirginleşen Yeni Yönetim Sistemi

Saltanatın 1 Kasım 1922'de kaldırılmasına rağmen Cumhuriyet'in ilanının bir yıl sonraya sarkacak olması genellikle Birinci Meclis'teki muhalefete, onun saltanatçı eğilimlerine bağlanır. Öylesine etkin kılınmış bir yargıdır ki bu, sosyalist saflarda bile hayli yaygın bir kabul bulur. Bu bağlamda Birinci Meclis'in erken seçimle tasfiyesi bile, "Cumhuriyet'in önündeki engellerin aşılması için" gerekçelendirmesiyle meşrulaştırılır. Buna örnek bir yaklaşım da şudur:

> Birinci Meclis'in bilinen yapısı ve güçlü muhalefeti ile Cumhuriyet'in ilanına onay vermesi kolay değildi. (...) Bu meclisle saltanatın kaldırılmasını göze alan Mustafa Kemal'in, Cumhuriyet'in ilanı konusunda pek de güvenemediğini düşünmek için yeterince nedenimiz var. [Bu bağlamda] "ancak bileşimini tümüyle kendisinin belirlediği yeni meclisle hem Cumhuriyet'in ilanı hem de ardından Hilafetin kaldırılması gündeme geldi. Kaldı ki yeni Meclis'le bile bu adımları atmak kolay olmadı. Özellikle Cumhuriyet'in ilanı neredeyse bir darbe ve baskın tarzında gerçekleştirildi... (Bkz. Öngider, 2003, s. 221)

Oysa böylesi yaklaşımların, zaten bizzat yapılanları meşru ve biricik kılmaya yönelik bir hiza verme kitabı olarak düzenlenmiş olan *Nutuk*'tan başkaca bir dayanağı olmayacaktı. *Nutuk*'u dayanak yapmak ise, genellikle kurulacak olanın gerçek bir cumhuriyet olacağı varsayımından kaynaklanacaktı. Bu açıdan Cumhuriyet ilanının, izleyen bölümlerde

de göreceğimiz gibi, "cumhuriyete karşı bir muhalefete bir tür baskın" olduğunu, olmak zorunda kaldığını iddia etmek gerçekçi değil. Çünkü Meclis'te, iddiaların aksine cumhuriyete karşı kendini gösteren bir muhalefet yoktur. Dolayısıyla söz konusu "darbe ve baskın" da, Cumhuriyet için değil, gerçekte bir cumhuriyetin olmazsa olmazı olan katılım ilkesine karşı olacaktı.

Yine göreceğiz ki 1923 Seçimlerine de, iktidarın uzlaşmazlığı derinleştiren ve çoğulculuğu reddeden atmosferinde, anayasal haklarını talep ve kullanmakta ısrar edenleri, Meclis'i bir vitrin haline getirilmesine karşı egemenlik organı olmasını sağlamaya çalışanları tasfiye etmek için gidilecekti. Üstelik bu süreçte, Mustafa Kemal'in cumhuriyet yöneliminde olduğuna ilişkin dikkate değer tek bir veri de yoktu. Aksine Cumhuriyet'e de, katılım hakkını kullanmak isteyenlere karşı ve mevcut katılım imkânlarını da ortadan kaldırmaya yönelik bir hamle olarak, yani anticumhuriyetçi bir yöntemle gidilecekti. Nitekim milletin egemenlik hak ve özgürlükleriyle hep sorunu olan, onları kendisine karşı bir beka sorunu olarak görüp kısıtlayan, bu anlamda kendini halkın hak ve özgürlükleriyle değil devletin adı olarak anlamlandıran bir cumhuriyetimiz olacaktı.

Bu keyfiyetin ilk ve temel yansımasını, bizzat kendi toplumsal sözleşmesi olarak ilan edeceği "1921 Anayasası'nın öngördüğü yerinden yönetim kurumları ve mekanizmalarının" uygulanmasının engellenmesinde görecektik. Bu bağlamda Meclis'in ve Anayasasının gerekleriyle uzlaşmaktan gerçekte hoşlanmayanlar, Millî Mücadele'yi sürdürebilmek için bu hak ve özgürlükleri taahhüt edermiş gibi davranacak, ama Anayasa'nın önceden irdelediğimiz temel emirlerini savaş döneminde öteleyecek, barış döneminde ve birazdan irdeleyeceğimiz seçim sonrasında ise lağvedeceklerdi.

Esasen Ali Şükrü'nün öldürülmesi ve akabinde yapılanlara rağmen ortak hukuka geri dönülmesi hâlâ mümkündü. Ne ki adımlar hep tersi yönde atıldı, muhalefetin tasfiyesine yönelik tutumda daha da kararlı bir davranış sergilendi. Nitekim bir öncüsü katledilmiş muhalefetin Meclis'teki varlığının da tümüyle ortadan kaldırılmasına yönelik olarak 1 Nisan 1923'te seçim kararı alındı. Yani henüz Ali Şükrü'nün akıbeti muhalefet ve Meclis tarafından bilinmiyor, oysa Birinci Grup yöneticileri tarafından bütün ayrıntılarıyla biliniyor ve o sırada Topal Osman'ın ortadan kaldırılmasına yönelik operasyon yürütülüyorken!

Bu durumda seçim kararı, ortaya çıkan "yol kazası"[1] sırasında alınmıştır. Dolayısıyla bu kararın zamanlaması, Meclis'in tam saha pres dizayn edilme çabasında el yükseltme olarak okunabilir. Bu koşullarda seçime gidilmesi kararı, İsmet Paşa tarafından, "barışın kurulması için son merci olan milletin oyuna gidilmesi" (Demirkent, 2017, s. 173) gibi alabildiğine demokratik bir görüntüyle gerekçelendirilirken, Meclis ertesi gün Ali Şükrü'nün boğdurulmuş cesedinin bulunduğu bilgisiyle karşılaşacaktı.

İkinci Grup seçim teklifini kendilerine yönelen bu meydan okuma olarak okumuş ve gerçek bir seçime gidileceğini sanarak kabullenmişti. Oysa 15 Nisan'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan tadilatla, seçimlere katılma güvenliği ve eleştiri hakkı imkânsızlaştırıldı. Bu bağlamda seçim kararının ertesi günü ortaya çıkan cinayetin ürkütücü bilgileri ve buna rağmen soruşturmanın üstünün örtülmesi, seçim sisteminin adil bir temsile imkân verecek bir revizyondan geçirilmemesi ve tümünün üstüne söz konusu Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile İkinci Grup'un özgüveni kırıldı; nitekim 16 Nisan'da, "seçimlere grup olarak katılmama kararı alacaktı" (Bkz. Demirel, 2012, s. 82, 152).

Esasen seçime gidilme nedeni de, Lozan'da elde edilecek sonucun Meclis'in onayından geçirilip, Türk/Sünni/modern/kapitalist ve önderinin izinde yürüyen bir toplumun gerçekleştirilmesinin dayanaklarının üretilmesi olarak görünüyor. Lidere biat etmiş bir meclis, bu süreçteki en önemli meşruiyet dayanağı görünüyor ve bunu elde etmeye yönelik gözü kara ve hızlandırılmış bir yol izleniyor. Bu gerçeklikte Ali Şükrü'nün, yukarıdan bir karar üzerine mi yoksa izlenen gerilim siyasetinin oluşturduğu iklimden kendine vazife çıkaran bir suç makinasının bağımsız eylemi olarak mı öldürüldüğü sorusu, İkinci Grup'u tasfiyeye yönelik siyaset örgüsünün sıradan bir ayrıntısı gibidir. Seçim sonucunu garanti etmeye yönelik Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi şöyle düzenlenmiştir:

> Sultanlığın kaldırılmasına ve egemenlik hakkı ile egemenliği kullanma hakkının vazgeçilmez, bırakılmaz, başkasına aktarılmaz

1 Eldeki veriler ışığında "yol kazası", Ali Şükrü'nün öldürülmesinden çok, öldürülüp gömülmüş olmasına rağmen Meclisin kontrolden çıkması nedeniyle bulunmak ve Topal Osman'ın da imha edilmek zorunda kalınması görünüyor.

olarak Türkiye halkının gerçek temsilcisi olan BMM'nin manevi kişiliği içinde bulunmasına dair olan 1 Kasım 1922 günkü karara aykırı olarak ya da TBMM'nin meşruluğuna karşı ayaklanma anlamına gelen söz, yazı ve eylemle, bilip isteyerek aykırı, bozguncu davranışta ve yayımda bulunanlar vatan haini sayılırlar. (Akt. Gologlu, 2011b, s. 200)

Gerçi söz konusu düzenleme henüz "Türkiye halkı" vurgusuyla Kürtlerin ve diğer Müslüman halkların haklarını tanıma çizgisindedir. Dahası "vilayet özerkliği" ve "Şûralar Kanunu" çıkarılmasını vaat eden bir seçim bildirgesi de ilan edilecekti (Bkz. Tanör, 2008, s. 267). Ama saltanatın oybirliğiyle kaldırıldığı ortadayken, sanki saltanatı geri getirmeyi düşünen bir muhalefet varmış gibi davranan bir düzenleme yapılmıştı. Daha önemlisi, sonraki yüz yıl boyunca yapılacak yasa düzenlemelerinde de sıklıkla göreceğimiz gibi, yargıyı elinde bulunduran egemene sınırsız bir yargılama ve rakiplerini tasfiye keyfiliği sağlayan elastiki bir düzenleme karşısındayız. Açık ki böyle bir yasa ve egemenin işaretine bakan özel mahkemeler varsa, hiçbir muhalefetin hukuki güvencesi olamazdı; nitekim bu yol, yasa ve özel mahkemelerin ismi, numarası değişse de sonraki yüzyılın bütününde Türkiye "hukukunun" aşılamaz dişlisi olacaktı.

Özellikle "Meclis'in meşruluğuna karşı ayaklanma anlamına gelen söz, yazı ve eylemle, bilip isteyerek aykırı, bozguncu davranışta ve yayımda bulunanlar vatan haini sayılır" vurgusu, hem seçimi ağır bir vesayet altına alacak hem de sonraki dönemler için demokrasiyi, temsili, çoğulculuğu, basın özgürlüğünü, muhalefet hakkını vb. imkânsızlaştıracaktı. Üstelik iktidar tüm ilerici kavramların içeriğini boşaltıp onları birer biçime indirgerken, bu muhalefetin Meclis'in egemenlik hakkına savunduğu da ortada.

Kanun teklifi aleyhine konuşan milletvekilleri, "kanunun bu haliyle her muhalefet odağını susturacağını" (Demirkent, 2017, s. 177) dile getirdiler, ama bu haklı ses, sayısal çoğunlukla etkisiz kılındı. Üstelik temel haklardan yana kanunların bile memurların elinde nasıl işlevsizleştirildiği gerçeği ortadayken, temel haklara karşı bu keyfî düzenlemenin getireceği ihlallerin sadece seçim özgülünde değil, genel anlamda da sorun üreteceği açıktı. Nitekim Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey, "hükümet memurlarının, askerlerin, hatta adliyecilerin kişi haklarına saygı göstermediklerini, anayasaya aykırı davranışlarda

bulunduklarını" dolayısıyla mevcut anayasa ve kanunlardaki temel özgürlüklere dair düzenlemelerin bile korunamadığını ve kullanılamadığını belirterek, "Eğer kanuna bu tecavüzler için ceza konmazsa diktatörlük yönetiminin kanunlarıyla yeni yönetimi sağlamaya imkân kalmaz" (Goloğlu, 2011b, s. 203-204) demiştir. Böyle bir gerçeklikte Hıyanet-i Vataniye Kanunu gibi hukuk mantığına karşıt bir kanunla, muhalefetin hareket alanı açık tehdit altına alınıyordu.

Nitekim Ali Şükrü'nün öldürülmesi, soruşturmanın geçiştirilmesi ve anılmasının engellenmesi yanında her tür muhalife karşı rahatlıkla kullanılabilir esneklikteki bu "Vatan Hainliği Yasası" ile muhalefetin etrafı boşaltıldı ve gözünü karartan birkaçı hariç seçimden çekilmek durumunda bırakıldılar. Karşımızdaki gerçeklik, hem Abdülhamid hem de İttihatçı geçmiş dönemlerin muhalefete tahammülsüz ruhunun, yeni dönemin de üstüne çökmesi ve sonraki yüzyılda da bir daha gitmemesinin yeni dönemdeki başlangıcı oldu.

Söz konusu bu yasa tadilatından gerçekte ne murat edildiğini görmek açısından (o sırada Birinci Grup'un sıkı elemanlarından olan) Feridun Fikri'nin (Düşünsel) 22 Nisan 1923 tarihli *Yeni Gün*'de yaptığı (faşizm dostu ve anti-komünist fikriyatın daha bu dönemde merkez kadrolarda nasıl benimsenmiş olduğunu gösteren) analiz çarpıcıdır:

> Kendimi birden bire Moskova'da, komünizmin en kudretli bir köşesinde zannettim. Bütün Avrupa faşizmin cihana getirdiği emniyet ve neşe ile ona doğru atılırken, faşizmin bu suretle sanki pek tehlikeli bir şeymiş gibi görülmesi beni derin düşüncelere sevketti... Faşizm korkulacak bir şey addolunamaz. Bilakis bizim inkılap yapmış ve onu yaşatmaya azmetmiş milletler için faşizmden çıkarılacak düsturlar vardır, başlıcası vatanın ihtiyaçlarını hiçbir vakit şekli mülahazalara, indî nazariyelere feda etmemektir. İşte böyle yaptığımız, o büyük düstura riayet etmeyi bildiğimiz içindir ki Hıyanet-i Vataniye Kanunu tadil olunabildi. (Akt. Sezgin, 1984, s. 131-132)

Burada muhalefetten kurtulmak üzere alınan seçim kararından tam sonuç elde etmek için değiştirilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun hangi

zihniyetle davranıldığını görüyoruz. Sonradan, "Vatan toprağı kutsaldır kaderine terk edilemez", "Söz konusu vatansa gerisi teferruattır", "Her şey vatan için" gibi sloganlarda ifadesini bulacak olup, vatandaşın hak ve özgürlüklerine karşı bir yerden oluşturulan "vatan" anlayışı, o süreçten başlayarak Türkiye'de hukuku, demokrasiyi, fikir hürriyetini, sınıf ve kimlik haklarını, dolayısıyla halkın yurttaşlaşabilmesi ve egemenlik hakkını kullanabilmesini "teferruat" konumuna düşüren, muktedir olanın kendi iradesini "vatan için" gerekçesiyle dayatabilmesini ve onu "kaderine terk etmemeyi" kendine hak görebilmesini gelenekselleştirecekti.

İktidarın muktedirin elinde toplanmasını sağlayan bir gelenek üretecek olan bu anlayış, kendi dışındaki herkesten sonu gelmez "hainler" üretip duracaktı. Sosyalistlerle, Çerkeslerle, Alevi Kürtlerle, İkinci Grup'la başlayan bu döngünün bir sonraki kurbanı, o sırada iktidarla birlikte davranan Millî Mücadele'nin başlatıcı kadroları ve o ana kadar eşit yurttaşlık hakları kabul ve vaat edilen Kürtlerin bütünü ve yine sosyalistler ve diğerleri olacak ve bu döngü bütün bir 100 yıla damgasını vuracak, gelenekselleşecekti.

M. Goloğlu, seçim kararının gerçek nedenini, "Böyle bir İkinci Grup'un bulunduğu bir meclisle, ağır sorumlulukları gerektiren işleri çevirmek, hele Misak-i Millî'den fedakârlıkları kapsayan bir barış anlaşmasını kanunlaştırmak mümkün olmazdı" (Goloğlu, 2011b s. 188). şeklinde meşrulaştırıcı bir yerden gerekçelendirir. Yani Lozan ve barışçıl bir kuruluş sürecinin sorumlulukları, açık ki bundan çok daha ağır olan Millî Mücadele döneminin sorumluluklarını yüklenip başarıyla tamamlayarak rüştünü ispatlamış olan bir Meclis'in tasfiyesine bahane yapılıyor. Oysa "böyle bir İkinci Grup'un varlığı", dünyanın bütün siyasal tarihlerinde de görüleceği gibi ilerlemeyi engelleyen değil, tersine (muktedirleri hesap vermeye zorlayıp canlarını sıksa da) sağlıklı bir karar alma sürecinin, gerçek bir millî egemenliğin, yani cumhuriyetin ve ötesi demokratikleşerek ilerlemenin güvencesi olacaktı.

Geçmişte uzlaşmaya mecbur olacak kadar zayıf ve uluslararası meşruiyetten yoksun olan muktedirler, güçlendikçe yol arkadaşlarını ve anayasal taahhütlerini bir bir tasfiye eden bir çizgi yönelmişlerdi Üstelik bu özgülde azınlıkta kalan bir muhalefetten söz ediyoruz ki, karar almayı engelleyen değil, ama denetlenerek ve dengelenerek ilerleyen bir karar sürecinin güvencesini oluşturuyordu. Tabii bu spekülatif yüklemlerin içinde

doğru olan bir saptama vardı ki o da, muhalefetin, "Misak-i Millî'den fedakârlıkları kapsayan bir barış anlaşmasını kanunlaştırmayı engelleyici" işleviydi. Ki zaten tam da bu nedenle, Lozan görüşmelerinin tıkanıp ara verildiği bir dönemeçte onların, dolayısıyla Birinci Meclis'in hızla tasfiyesi yoluna gidiliyordu.

Salt seçim kararının, Ali Şükrü'nün kaybettirildiği sırada verilebilmiş olması, gözlerin ne denli karartıldığının göstergesi. Üstelik seçimin yasal olarak yenilenmesine bir yıl kadar zaman vardır ve gerek anayasal gerekse de meşruiyet açısından seçimi öne almanın hiçbir gerekçesi yoktur. Elde edilmek istenen sonuç Meclis'in muhalefetten arındırılması, liderin kararlarının Meclis'te sorgulanabilirlikten çıkartılmasıydı. Bu bağlamda 1922 Aralık ayından başlayarak Birinci Grup'un partiye çevrilmesi yönelimi de Meclis'in güdülebilme etkinliğinin artırılması içindi. Tabii bu yönelim de, yine her adımda olduğu gibi Mustafa Kemal'in kendi başına kararlaştırmasıyla gerçekleşecekti. "Meclis son senesine girmiş bulunuyordu. Yeni seçim nedeniyle A-RMHC'ni siyasi bir partiye dönüştürmeye karar vermiştim" (Parla, 1991a, s. 111) diyecekti. Böylece muhalefeti Meclis'teki sorgulama, denetleme, dengeleme imkânlarını daha da etkisiz kılmaya yöneliyordu.

Bu kapsamda Mustafa Kemal, 1923 Ocak ayında bunun koşullarını sınamak ve halkı, kendi mutlak liderliğine hazırlamak üzere Batı Anadolu gezisine çıkar ve bu temaslarından toplumu gütme kapasitesinin yüksek olduğunu görüp kararını sürdürme özgüveni edinerek döner. Bu süreçte muhalefete karşı uzlaşmazlık ve dışlama daha da artırılır. Muhalefete, daha da önemlisi Anayasa'ya göre egemenlik aygıtı olan Meclis'e bile haber vermeden, önceden kurgulanmış bir şekilde toplatılan İzmir İktisat Kongresi üzerinden kapitalist yoldan gidileceği kararı ilan edilir. Her vesileyle muhalefet (ve genel olarak Meclis) bilgi ve kararlara katılım yoksunu bırakılır ve bu arada Lozan'a dair, özellikle de Musul'a dair artan kaygılar üzerinden arttıkça artan gerilim ortamında Ali Şükrü öldürülür. Buna rağmen ne onarıcı bir adalet yoluna ne de demokratik uzlaşma yoluna gidilmez.

Ali Şükrü'nün kaçırılmasından kısa bir zaman öncesinde de Mustafa Kemal, 15-24 Mart tarihleri arasında kamuoyunun olası bir seçimde kazanmaya uygun olup olmadığını öğrenmek ve seçime hazırlamak üzere bu kez de güney illeri gezisine çıkar ve buradan da toplum nezdindeki

otoritesinden yana tatmin olmuş olarak geri döner. Bu geziden de istediği sonuçları aldığına inançla döner dönmez, Başbakan Rauf Bey ve kabine üyeleri yanı sıra Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa'nın da katıldığı toplantıdan seçimin yenilenmesi kararı çıkartır. Yani, kaçırılmış üyesinin akıbetini çığlıklarla aramakta olan Meclis, söz konusu kişinin öldürülmüş olduğu bilgisine sahip olan yöneticilerce koşar adım seçime sürüklenmeye çalışılır. Nitekim bu süreç *Nutuk*'ta şöyle anlatılır:

> Kısa bir münakaşadan sonra hükümetle mutabık kaldık. Aynı gecede Meclis'teki, ARMH Grubu Yönetim Kurulunu ve hükümeti toplantıya davet ettim. Bu Yönetim Kurulu içinde teklifimi yersiz bulup yadırgayanlar bulundu. Müzakere ve münakaşa ertesi güne kadar sürdü. Bununla beraber bu heyetle de anlaştık. Ondan sonra derhal Grubun Genel Yönetimini toplattım. Orada memleketin genel durumunu, acilen yapılması gereken millet işlerini anlattım ve Meclis'in artık bu görevi yerine getirmeye yeteneği kalmadığını ifade ve ispat eyleyerek Meclis'ten seçimle yenilenmeye karar vermesini istemek gerektiğini bildirdim. (Parla, 1991a, s. 118)

Bu bağlamda hazırlanıp 120 mebusa imzalatılan önergeyle Meclis seçime itelenir. Ali Fuat Paşa önergeyi hemen işleme koyar ve 1 Nisan 1923 tarihinde kararın çıkarılmasını sağlar. Düşünün ki bütün bunlar, kaybedilmiş üyesinin akıbetinden habersiz bir Meclise karşı, onun kim tarafından kaçırıldığı, boğulduğu, gömüldüğü bilgisine sahip yöneticilerce kotarılıyor. Mustafa Kemal'e yakın milletvekilleri bu soruna vaka-i adiye muamelesi yapar, İkinci Grup'un içine düştüğü can telaşını âdeta fırsata çevirerek aradan seçim kararı çıkarmaya çalışırlar. Düşünün ki telle boğulup kaybettirilmeye çalışılan üyesini bularak Ankara'yı adalete ve güvenliğe ulaştırma acil sorumluluğuyla uğraşması gerekenler, "Meclis'in artık bu görevi yerine getirmeye yeteneği kalmadığı" şeklindeki garip iddiayla onu seçime sürüklemeye ve kafalarına göre bir meclis yaratmaya girişirler. Bu bağlamda Meclis'in "yerine getirme yeteneği" edinmesi istenen yeni görevi, Musul'suz bir Lozan'ı onaylamak ve liderin canını sıkmayacak bir şekilde hizalanmaktır!

İzleyen 8 Nisan 1923'te Mustafa Kemal, kurmaya çalıştığı partiye program niyetine "dokuz umde" (ilke) ilan edecekti. Söz konusu bu

ilkeler demetinin, bir parti programı için olabildiğine yetersiz olduğu, üstelik sonradan yapılacakları da içermediği görülecektir. Ancak bu aşamada onun için önemli olan Birinci Grup'u elinde tutmak, onun üzerinden Meclis'i ve seçim sürecini daha etkin yönetmek ve formatlamak olduğundan partileşme de bu ihtiyaçla belirlenecekti. 1927'de ise bu eksikliği, "cumhuriyetin ilanı, hilafetin, Şer'iye Vekâleti'nin, medrese ve tekkelerin kaldırılması, şapka giydirilmesi" vb. (Parla, 1991a, s. 113-114) ekseninde açıklayacaktır.

Açık ki o aşamada, başta Cumhuriyet'in ilanı olmak üzere bunların düşünüldüğüne ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Ama her şeyin önceden düşünüldüğü ama zamanı gelmediği için söylenmediği iddiası sadece *Nutuk*'ta değil, resmî tarih yazımlarında da bir "politika dehası" davranış özelliği olarak övgüyle yinelenir. Oysa bu yaklaşım, siyasetin ilkeler temelinde değil, amaç için her yolun mubah görüldüğü ve "Makyavelizm" olarak tanımlanan siyaset tarzının göstergesidir.

Şu ana kadar irdelediğimiz veriler, barış ve kuruluş sürecinin, temsil imkânı artırılmış bir meclisle yönetilmesi, bu bağlamda "son merci olan milletin oyuna gidilmesi" gibi halisane bir durum karşısında olmadığımızı gösteriyor. Aksine başkanın sorun yaşamayacağı muhalefetsiz bir meclis üretmeye yönelik bir oyun planı karşısındayız. Bu oyun planının başarıyla yürütüldüğü açık; ama bu "başarı", sonraki yüzyılın, iktidarı almak ve orda uzun yıllar kalmakta başarılı olan tüm farklı ideolojilerdeki liderlerce de göreceğimiz bir durum. Ve bu "başarı" ile ters orantılı olarak her seferinden kaybeden halkın katılım, memleketin demokratikleşme, laikliğin topluma içselleştirilebilme imkânı olmuştur.

Bunlar bir yana kararı verilmiş olan seçime gidişin önünde anayasal engel vardı. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda yer alan "Ayrı Madde" bu aşamada meşru bir seçime gitmeye engeldi. Çünkü söz konusu "Ayrı Madde'ye göre bu Meclis, kesin olarak amaca varılıncaya, yani barış yapılıncaya kadar süreceğini" (Goloğlu, 2011b, s. 189) kayıt altına alıyordu. Ancak Musul'suz bir barışın bu Meclis tarafından onaylatılamayacağını gören irade, bu anayasal müeyyidenin ekarte edilmesinin yolunu Lozan müzakerelerinde daha güçlü olmak ekseninde meşrulaştırmaya çalışacaktı. Nitekim başmüzakereci İnönü, "BMM'nin verdiği karar üzerinden memleketin bütün kaynakları ve araçlarıyla yürümek için seçimi yenilemek suretiyle kamuoyunu yeniden meydana çıkarmayı teklif ediyorum"

(Bkz. Goloğlu, 2011b, s. 190) diyecekti. Oysa halka Lozan'da hangi koşullarla barış yapılacağına ilişkin bir bilgi kırıntısı sunulmadığı gibi seçim de halkın gerçek iradesini ortaya çıkaracak bir sistemle yapılmayacaktı.

Bu seçim oldubittisinin yapıldığı dönem, kaçırılmış üyesine ölü veya diri ulaşmaya çalışan bir meclisin, gerçekte kurum olarak da direnç gösteremeyecek bir konuma düşürülmesi sağlanacaktı. Bu koşullarda muhalefet, kendisine çekilen "Seçimden korkmayalım!" restine restle karşılık vererek, "Ayrı Madde"nin kaldırılmasını kabul eder. Tabii başta yargı, ordu ve seçim komisyonları olmak üzere devletin bütün kurumlarıyla kendisini tasfiyeye yönelmiş olduğu bir seçime sürüklendiğini öngörebilmekten uzak, ama halkın iradesini ortaya çıkarabilmek için seçim sisteminin değişimini şart olduğunu görmüştür. Nitekim Hüseyin Avni, son bir hamleyle bu değişimin talebini şöyle dillendirir:

> Dilerim ki bu memlekette seçimsiz, hiç kimse söz söylemek hevesine kapılmasın (...) Fakat seçim nasıl yapılacaktır? Yine eski saltanat döneminin yarım oyuyla yapılacak, hükümet oyu ile mebus gönderilecekse, seçim boşuna olur. TBMM yeni bir devrim yapıyorsa, sadece Ayrı Madde'yi kaldırmak yetmez, her şeyden önce eldeki seçim kanununu değiştirip yeniden yapmalı ve yeni seçim kanunu ile seçilecek mebuslar buraya gelmelidir. (Bkz. Goloğlu, 2011b, s. 192-193)

Ancak Birinci Grup yönetimi, ikinci seçmenleri devlet aygıtları üzerinden güdebilmesi sayesinde sonucu belli bir seçimi riske atmak istemediğinden İkinci Grup'un bu çok meşru, doğrudan seçim önerisini oyçokluğuyla reddeder. Birinci Meclis seçimleri, henüz ikinci seçmenler üzerinde tam hâkimiyet kurabilecek bir devlet organizasyonunun olmadığı bir dönemde yapıldığı için, yerel ve farklı dinamikler Meclis'e taşınabilmişti; üstelik bu farklı dinamikler, Meclis'e katacağı güç ve meşruiyet dolayısıyla özellikle isteniyordu. Oysa şimdi seçim, hem zafer kazanmış hem de başta askerler bürokrasi üzerinde tam hâkimiyet sağlamış bir devlet organizasyonuyla ve üstelik tam da muhaliflerin tasfiyesi amacıyla gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla 47 yıl öncesinin seçim sistemi, gerçekte memleketin iradesini açığa çıkarmak değil, muhalefetin tasfiyesini amaçlayanlar için idealdi.

Seçim öncesi en önemli tartışmalardan biri yine de seçim yasasının adil hale getirilmesine yönelik olacaktı. Nitekim Meclis Komisyonu tasarısında, "halkın doğrudan doğruya seçme hakkını kullanacağı belirtilmekle, tek dereceli seçime yer verilmişti. [Ancak] Mesleki temsille birlikte bu hüküm de reddolundu ve seçimlerin iki dereceliliğinin sürmesine çoğunlukla karar verildi" (Tanör, 2008, s. 251).

Bu süreçte en çok tartışılan diğer konu da mesleki temsil ilkesiydi. Nitekim Meclis Özel Komisyonu tasarısında,

> BMM üyelerinin doğrudan halk tarafından ama "meslekler erbabı temsil edilmek üzere" seçilmesi önerilmişti. Bunu savunan üyelerin, korporatif temsilin halkı ve özellikle üretici tabakaları (çiftçi, zanaatkâr vb.), "memurin sınıfı" (bürokrasi) karşısında daha güçlü kılacağı düşüncesine dayanmışlardı. Mesleki temsil, o zamanlar Meclis'te en etkili düşünce akımı olan Halkçılık ilkesinin de bir gereği olarak savunulmuştu. Buna karşı çıkanlar ise (...) mesleki temsilin, esnaf vb. tabakaların siyasal bakımdan yetersiz mensuplarına ya da yerel nüfuz sahiplerine Meclis'te etkinlik vereceğini vurgulamışlardır. Sonuçta mesleki temsil önerisi reddolunmuş, genel siyasal temsil üzerinde çoğunluk sağlanmıştır. (Tanör, 2008, s. 250-251)

Tabii bu kararların sonucu, İkinci Meclis'in, Mustafa Kemal'in önceden hazırladığı listenin (iki fire hariç) tulum kazanmasının yanı sıra özellikle kendine sadık bürokratların Meclis'te iyice baskın hale gelmesi olacaktı. Bu çerçevede 3 Nisan'da yapılan seçim sistemi tadilatında, sadece 50 bin yerine 20 bin erkek adına bir mebus seçilmesi ve 18'ini bitirmiş olanların da oy kullanması gibi, toplumsal çoğulculuğun Meclis'e yansımasına en küçük katkısı olmayan göz boyama değişimleriydi.

Açık ki asıl maksat, muhalefetin tasfiyesi değil de, söylendiği gibi "milletin iradesini tazelemek, bu güçle dünyaya karşı el yükseltmek" olsaydı, öncelikle temsil sistemini adil bir hale getirme sorununun çözümü yoluna gidilirdi. Çünkü 47 yıl öncesine ait ve milleti egemen kılmak vizyonundan tamamen uzak, ama padişahı görece dengelemek üzere saraya yabancılaşan toplumun ve farklı kimliklerin rejime katılımını sağlamak amacıyla şekillenmiş olan iki dereceli seçim sistemi, adil bir temsil

sağlama yeteneğinden de bütünüyle yoksundu. Millî Mücadele'nin ilk döneminde bu sistemin uygulanmış olması da doğaldı; çünkü o gün için bir an önce ülkeyi temsil kapasitesinde bir Meclis'le, saltanata karşı meşruiyet üretme aciliyeti vardı ve bu seçim sistemini manipüle edecek bir merkezî irade de yoktu. Bu bağlamda Birinci Meclis'te, doğal olarak iki kademeli seçimle, görece adil bir sonuca ulaşılabilmişti.

Buna karşılık 16 Nisan 1923'te sona erdirilen Meclis'in yenilenme sürecinde, temsil imkânlarını hiç olmazsa koruyacak yeni bir seçim yasası yapmamak için, seçimden gerçek bir halk iradesi çıkmasını engellemek dışında hiçbir mazeret yoktu. Özetle hem Meclis'in acilen yenilenmesini gerektiren meşru bir neden de yoktu hem de artık savaş bitirilip barış dönemine girildiğinden milletin gerçek temsiline yönelik bir düzenlemeyi ötelemenin hiçbir mazereti olamazdı. İlk seçim olması nedeniyle 1876 için ilerici (1920 seçimleri için mecburi) bir açılım olan bu seçim sistemi, 1923 için sadece gericiydi ve halkın temsilini değil, aksine temsilinin engellenmesi ve manipülasyonunu sağlıyordu.

1923'te seçimleri bütünüyle devre dışı bırakarak bir meşruiyet üretilemeyeceği için, seçimleri sözde yapan, ama kendi istemediği bir sonuçla karşılaşmayı da imkânsızlaştırmak üzere içeriğini boşaltan bir yapıyla karşı karşıyaydık. Öyle ki bu irade, sadece o gün için, diyelim ki gericileri engellemek için değil, gelecek için de uygulanacak bir sistem kurumsallaştırmasıydı. Nitekim 1946'ya kadar da bu sitemin keyfî sürülmeye devam edecekti. Çünkü katılım, temsil, denetim, dengelenme vb. demokrasiye ait "sorunlarla" yaşamak istemiyordu!

Buna karşılık muhalefet de, temsile imkân verilmesi ve siyasetin normalleştirilmesi tutumunda, seçim olmayan dönemde de istikrar sergiliyordu; nitekim Hüseyin Avni, iki dereceli seçim sisteminin değiştirilmesi gereğine ilişkin muhalefetini daha 1921'deki konuşmasında dillendirmişti. "Millet oyunu hakkıyla kullanamıyor. İkinci seçmenler etki yapıyor ya da ikinci seçmenlere etki yapılıyor. Buraya gelen mebusların bütün oyları haiz olması için tek dereceli seçim uygulanmalıdır" (Demirel, 2012, s. 97) diyordu.

Değiştirilmeden uygulanmak istenen bu iki dereceli seçim sisteminde önce birinci seçmenler ikinci seçmenleri seçiyordu. İkinci seçmenler ağırlıkla iktidarın çizgisinde ve iktidar tarafından saptanmış kişiler olduğundan önceden belirlenmiş milletvekili aday listesine oy veriyorlardı.

Üstelik oylar herkesin gözü önünde açık kullanılıyor, buna karşılık memurlardan oluşan komisyonlarca gizli sayılıyordu (Koçak, 2009, s. 100). Böylece hem seçim yapılmış hem de içerik olarak "eski tas eski hamamdan" bile geriye giden sistem garanti edilmiş oluyordu.

Bu bağlamda asıl seçim sandıkta değil, liderin hazırladığı listeyle gerçekleşiyordu. Ötesi görüntüyü kurtarmaya yönelikti. Bu açıdan eski sistemle yapılsa da seçime en yakın seçim Birinci Meclis'in seçimiydi; çünkü bir merkezî denetim olmadığından toplumun farklılıklarının bir şekilde Meclis'e yansıyabiliyordu. Kuşkusuz bu seçimde de emekçi sınıfların doğrudan temsili imkânsıza yakındı, çünkü devleti belirleyen egemenler yanında yerellerde de egemen konumdakiler belirleyici oluyordu. Ancak bütün sürecin denetlenip belirlenemediği bir ortamda, eksik de olsa farklılıkların ve yerellerin temsili sağlandığından, ortaya çıkan çoğulcu yapının çelişkileri sayesinde halkın da bilgilendiği ve dolaylı da olsa denetleyebildiği ve Birinci Meclis'te gördüğümüz gibi emekten yana vicdanlı siyaset de kendine temsiliyet sağlayabiliyor; bu sayede eksik de bir tür "millî egemenlik" kurulabiliyordu.

Buna karşılık bir siyasal merkezin ve o merkezde de bir liderin mutlak hâkimiyetinin kurulduğu koşullarda, temsil adaletinin asgarisi bile imkânsızlaşıyor, "millî egemenlik", çokça sözü edilen ama gerçekte imkânsızlaştırılan bir standarda dönüşüyordu. Seçim halkın seçenekler arasında seçimini yapması değil, liderce seçilmiş olanları (mecburen) onaylamasından, onu bile ancak dolaylı olarak yapabilmesinden ve giderek ona rıza geliştirmesi veya katlanmasından ibaretti.

Bu sistem bir sonraki aşamada, liderin seçtiği vekillerin (birkaç fire dışında) kendisini cumhurbaşkanı seçmesi ve sonraki seçimde de onun tekrar kimin vekil olacağına ve kendini kimin seçeceğine karar vermesi şeklinde bir fasit daire olarak sürüp gidecekti. Öyle ki seçimler, liderin atamasına dönüşecek ve kurulan sistem, adına seçildikleri şehirle hiçbir bağı olmayan milletvekillerinin artan sayısıyla sürecek, dolayısıyla halka değil lidere sorumluluk üzerinden âdeta bir tür memurluk olarak devam edecekti. Liderle karşı karşıya gelmek, en hafif ihtimalle bir daha seçilememek, daha olası ihtimalle de muhalif olanların (Nazım Beylerin, Mustafa Suphilerin, Çerkes Ethemlerin, Ali Şükrülerin, Kâzım Karabekirlerin vb.) başına gelen uygulamaların gelmesi anlamına gelirdi.

1923'te seçim bölgelerinin çoğunda seçilecek mebus kadar aday gösterilip, seçim yerine onay yoluna gidilmişti. Sonraki seçimlerde daha belirgin göreceğimiz, milletvekilliğinin yerelden kopuşunun ilk adımları da bu sistem sayesinde atılmaya başlanmıştı. (Demirel, 2012, s. 152) Öyle ki sadece kimin aday olacağı değil, kimin nereden seçileceğine de lider karar verecekti. Nitekim Hıfzı Veldet Velidedeoğlu bu durumu şöyle aktarır:

> ... Seçim işin formalite yönüydü. Halk Partisi tarafından gösterilen aday mutlaka seçiliyordu. Bu adaylar "halkın seçimine sunuluyordu" demektense, "halkın onayına sunuluyordu" deyişini kullanmak belki daha yerinde olur. Gerçi ikinci Meclis'te Bursa'dan Nurettin Paşa, Gümüşhane'den Zeki Bey bağımsız olarak seçilmişlerse de bunlar tek tük olaylardı. Başka yerlerde bağımsız adaylar seçim kazanamamışlardı. (Akt. Demirel, 2012, s. 153)

Böylece Birinci Grup'un mutlak zafer kazanacağı bir sistemle seçime gidilmesinin de avantajıyla Mustafa Kemal, bu seçimden istediği amacı tam anlamıyla elde etmiş olacaktı! Kâzım Karabekir de bu seçimlere dair, (bu açıklıkta itiraz etmiş midir bilmiyoruz) ama şu yargısını aktarır:

> İkinci Grup'tan kimse namzet gösterilmedi. Hâlbuki bunların çoğu İstiklal Harbi'ne ilk gününden beri canla başla hizmet etmiş insanlardı. Bu hususta aramızda biraz da münakaşa oldu. Gazi, "Ben muhalif istemiyorum" diyerek kendisine sözle veya yazıyla en çok sadakat gösterenleri ve Birinci Meclis'te fiiliyatıyla bu emniyeti kazananları ve hemen bütün karargâhının mensuplarını namzet gösteriyordu. Ben de böyle emre uyan bir meclisle dünyaya hâkim İtilaf milletlerinin emniyetini kazanamayacağımızı ve içerde de hürriyet mefhumunu kaldıracağımızı ve belki daha şiddetli bir muhalefete yol açılacağını söyleyerek itiraz ediyordum. (Akt. Demirel, 2012, s. 83)

Âdeta bir tür 1912 seçimi yaşanacaktı. Sopa kullanılmayacak ama Hıyanet-i Vataniye'nin tehdidi altında ve savaş kazanmış askerî güçlerin, onlar sayesinde iyice güçlenmiş olan yerellerdeki bürokrasinin, İstiklal Mahkemesi yargıçlarının, ikinci seçmenlere hâkim tek örgütlü gurubun,

kısacası devletin hâkimiyeti ve inisiyatifiyle elde edilmiş bir seçim zaferi! Ama teslim etmeliyiz ki bu zafer, gerçekte gericiliğe karşı değil; demokrasiye, demokratikleşme imkânlarına karşı kazanılmış bir zaferdi ve Türkiye bunun bedelini sonraki 100 yıl boyunca (1965 seçimi hariç) bir daha demokratik bir seçim yapamayarak ödeyecekti.

Seçim kararı alındıktan ve Meclis'le atılması gereken zorunlu adımlar atıldıktan sonra, Mustafa Kemal ve henüz onunla birlikte geleceğe dair söz haklarını sürdürebileceklerine inanan dar bir çevre dışında kalan mebuslar memleketlerine döner. Seçim kararının ardından seçimi yönetmek ve vekilleri saptamak üzere Müdafaa-i Hukuk Grubu Yönetim Kurulu üyelerince oluşturulan Seçim Kurulu çalışmaya başlar. Ancak daha ilk toplantı sonrasında, Ali Fuat, Kâzım Karabekir ve Rauf Bey gibi Millî Mücadele'nin başlatıcısı kadro, karar süreçlerine katılımlarının engellenmesiyle karşılaşacaklardı. Çünkü Mustafa Kemal, yeni Meclis üyelerinin saptanması işini onlarla bile paylaşmak istemiyor, aksine tüm listeyi tek başına belirlemek istiyor ve bu en yakın çalışma arkadaşlarını bile, kendi dayatmalarına boyun eğmek zorunda bırakıyordu.

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in, Seçim Kurulu'nun ilk toplantısında "Millet bana güvenoyu versin ve mebusların seçimini bana bıraksın" şeklinde bir görüş ortaya attığını (Demirel, 2012, s. 151) söyler ki sürecin gelişimi ve sonradan *Nutuk*'ta söylenenler de bu iddiayı doğrulayacaktı. Gerçi K. Karabekir buna ek olarak "ancak karşı görüşlerin ağır basması üzerine bundan vazgeçtiğini" (Demirel, 2012, s. 151) de belirtir, ama bu vazgeçişi destekleyecek bir veri yoktur. Belli ki itirazlar üzerine görece geri adım atar gibi yapmış, onların gönlünü alan sözler edip bazı önerilerine yer vermiş, ama yine de bildiğini yapmaktan geri durmamıştır. Kâzım Bey'in iyimser yorumuna karşın *Nutuk*'taki açıklama, tek tek bütün adayları tek başına belirlemekten vazgeçmediğinin belgesidir:

> Yeni seçimlere bildiğiniz ilkelerimizi ilan ederek girdik. Görüşlerimizi kabul edip milletvekili olmak isteyen kişiler, önce ilkeleri kabul ettiğini ve görüşlerimize katıldığını bana bildiriyordu. Adayları ben saptayacak ve zamanında partimiz adına ben ilan edecektim. Böyle bir yöntem izlemeyi gerekli görmüştüm. Çünkü yapılacak seçimlerde milleti aldatarak çeşitli amaçlarla milletvekili

olmaya çalışacakların çok olacağını biliyordum. (Mustafa Kemal, 2020, s. 1064)

Böylece, İkinci Meclis'in, en azından "Müslüman anasırın" ortak meclisi olan birincisinden farkla, "Dokuz Umde"si ilan edilmiş bir partinin meclisi olacağını, ama daha ötesi, kuracağı partinin kolektif iradesinin değil, seçime girebilme hakkını bile kendi onayından geçme şartına bağlayan Reis'in meclisi olacağı ilan ediliyordu. Öyle ki "Müdafaa-i Hukuk Grubu Yönetim Kurulu" ve "Seçim Kurulu" üyelerinin bile devre dışı bırakılacağı bir aday saptama süreci ve kendi başına karar verdiği parti kuruluşu ve "Dokuz Umde"si bunu gösteriyordu.

Oluşturulan bu işlerliğe göre aday adayları kendisine başvuracak, onun saptadığı "ilkeleri" kabul ettiğini göstereceklerdi öncelikle. Ama bunu yapanlar halkın karşısına çıkıp seçim çalışması yapabilme vizesi almış olmayacaktı. Çünkü içlerinden kimin aday olacağını halk değil yine o saptayacak ve o ilan edecekti; lider "böyle bir yöntemi gerekli görmüştü", çünkü "milletin aldatıcılardan" tespit ve engellemek ancak onun yapabileceği bir işti!

Bu arada diğer kurul üyelerini listeye alacaktı gerçi, ama grup kararı olmasına rağmen onları aday belirleme iradesine ortak etmeyecekti! Dahası sonraki diğer karar süreçlerine de ortak etmemeye devam etmesi üzerine de muhalefete başlayacaklardı gerçi, ama artık çok gecikmiş ve etkisizleşmiş olacaklarından, demokratik bir etki yerine sadece kendi tasfiyelerini hızlandırıcı bir işlev görebileceklerdi; oysa İkinci Grup'un tasfiyesine, keza daha önceden komünistlerin ve Ethem Bey'in dışlanmasına sessiz kalmasalardı Mustafa Kemal'i pekâlâ dizginleyebilecek ve yakalanan demokrasi imkânlarının tasfiyesini engellemek gibi demokratik bir işlevleri olabilecekti.

Mebus adaylarının seçimle değil lider iradesiyle belirlenmesi ve üstelik bunun 1927'de yasal hale getirilmesi, 1923 seçim kararıyla birlikte içine girilen dönüşümün yönü açısından belge değeri taşır. Oysa Birinci Meclis'in kuruluşunu duyuran 19 Mart 1920 tarihli bildirgenin 6. maddesinde, "Bu Meclis üyeliğine, her parti, grup, dernek tarafından aday gösterilmesi caiz olduğu gibi her ferdin de bu kutsal savaşa fiilen katılmak için bağımsız olarak adaylığını istediği yerde ilana hakkı vardır" deniyordu (Akt. Parla, 1991a, s. 120). İkinci Meclis'in oluşum özellikleri memleketin

aleni bir şekilde geriye götürülüşüdür. Üçüncü seçim ve Meclis ise, zaten artık kimsenin Reis'in seçme iradesini tartışmaya bile yeltenemeyeceği, sadece alkışlayıp övdüğü bir kurumlaşma olacaktı.

Dikkat edilsin, savaş koşullarındaki Meclis'e "her parti, grup, derneğin aday göstermesi" tartışılmaz bir hak iken, lider güçlendikçe bunlar sorunsallaştırılıp tasfiye edilecek, barışa geçildikten sonra tersi olması gerekirken temel hakların tasfiyesine geçilecek, Cumhuriyet'e geçildikten sonra ise tümüyle imkânsız hale getirilecekti. Bu gerçeklik ise, savaş zamanındaki çoğulcu görüntünün, demokrasi bilinciyle değil, etkinlik yetersizliği nedeniyle meşruiyet ve güç devşirmeye yönelik mecburen katlanılmış bir taktik olduğunu gösteriyor.

Bu noktada "bilinen ilkelerimiz" söylemi de, yapılanlara ilkesel bir görüntü vererek perdelemeye yönelik boş bir sözden ibaretti. Çünkü ilkesi olan değil, tek koşulu kendine tabiyetin kurumlaştırılması ve taktik ihtiyaçlarca belirlenen bir süreç yaşanıyordu. Nitekim seçim sonrasından başlanarak düşmanlaştırılacak olan yerel yönetim ve özerklik de bu dönemin "ilkelerinden" biriydi! Oysa gerçek siyaset tarzı ilkelerin değil taktik ve çıkarların tarzıydı. Nitekim 1923 sonbahar kışında dahi önerilen idari yapı vilayet ve nahiyelerin özerkliğine dayanır ve bu durum seçim bildirgesinde kamuoyuna taahhüt edilirken, "Nisan ayında kabul edilen 1924 Anayasası'nda, aylar önce hazırlanıp Mustafa Kemal'in üzerinde düzeltmeler yaptığı metinde yer alan (m. 105-114) yerel yönetim modelinden eser yoktu" (Sevinç-Demirkent, 2017, s. 43). Çünkü dengeler değişmiş, gerçek düşüncenin uygulanması için gereken koşullar olgunlaşmıştı.

Bu çizgi içinde Birinci Meclis'in ite kaka seçim kararı vermeye sürüklenmesinin de çok garip bir yorumu ile karşı karşıya kalacaktık; nitekim Mustafa Kemal, bu kararı vermekle Meclis'in, "kendinde beliren hastalığı kabul ettiğini ve bundan dolayı milletin duyduğu üzüntüyü anlamış olduğunu gösterdi[ğini]" (Mustafa Kemal, 2020, s. 1064) iddia edecekti.

Görüleceği gibi emir komuta içinde davranmayıp egemenlik kullanmaya kalkan, lideri dengelemeye ve denetlemeye yönelik ögeler içeren, yani meclis gibi olan bir meclisin Mustafa Kemal nezdindeki anlamı "hastalıklı hal", seçim kararı da "hastalığın itirafı" olmaktadır! Bu garip saptama bir yana, başka bir olasılığın ortaya çıkabilmesini engellemek üzere şekillendirilmiş seçim sonucuna ilişkin yorumu da ilginç olacaktı:

> Bütün millet, ortaya attığım ilkeleri bütünüyle benimsedi. İlkelere ve dahası bana bile muhalif durum alacakların, milletçe milletvekilliğine seçilemeyecekleri anlaşıldı. (Mustafa Kemal, 2020, s. 1064)

"Milletin", burada söylendiği gibi, "ilkelerini tamamen benimsemiş", daha ötesi, "bana bile muhalefet gösterecekleri milletvekilliğine seçmeyecek" kadar kendisiyle özdeş bir yerden tanımlandığı yerde, açık ki özgürlük ortamına geçilmesi gerekirdi. Oysa açık bir seçimde böyle olmayacağı biliniyordu ve işte tam da bu nedenle milletin, katılım ve sosyal politikalarla değişimi hedefleneceğine baskı ve yasak yoluna gidilecek ve bunun tamamlayıcı parçası olarak millet adına gerçek dışı iddialarda bulunulacaktı. Çünkü nasılsa yalnızca Ata'nın konuştuğu, yalnız onun seçtiği, yalnız onun partisinin olabildiği, farklı seçenek üretenlerin ya hain ya gerici vb. ilanla tasfiye edildiği bir yapıda başka bir sonuç eşyanın doğasına aykırıydı. Ancak o böyle düşünmeye koşullanan bir toplum ve "aydın" üretme kararlılığıyla, "milletin vicdanında ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme yeteneğini, bir millî sır gibi vicdanımda taşı[dığına]" Mustafa Kemal, 2020, s. 76) olan inancından söz edecek, ama tabii bu "milletin", seçme ve bilgilenme dâhil temel haklarından yoksun bırakılması konusunda kararlılığını sonraki döneme taşıyacaktı.

Bir müddet sonra cumhuriyet adını alacak olan rejim, ne yazık ki kendisini, halkın katılımı ve seçme hakkıyla bağlı görmeyen, hak ve özgürlükler ayağı kötürümleştirilmiş bir "muasırlaşmayla" anlamlandırılıyordu. Saltanatın lağvı üzerinden kurduğu meşruiyetini, modern tipte bir tek adam rejimi kurmakla zedeliyordu. Ta 1876'da saltanat koşullarında yapılmış olan seçim yasasını gelecek için de yeterli görebiliyordu. Çünkü onun kaygısı monarşiye karşı halkın egemenliğini kurmak değil, monarşiye karşı kendi modern egemenliğini kurmak için gereken bir meşruiyetti. Onun için "millî egemenlik" kendi doğrularını muhalefetsiz ve halka katılım imkânları vermeden uygulatabilmek, onun "muasır medeniyeti" geç kalmış kapitalist toplumu hukuk, demokrasi engeline takılmadan geliştirmekti.

Görünüşte seçim yapılıyor muydu, yapılıyordu; meclisli yönetim sürdürülüyor muydu, sürdürülüyordu. Kurulan sistem sonraki dönemlerde de seçimleri kesintisiz sürdürecek, Meclis hep olacaktı, ama kimin

seçileceğinin, Meclis'ten hangi kararların çıkarılacağının belirlemesi, tıpkı kimin yargılanacağı, kimin gazete çıkarabileceği, kime operasyon çekileceği, hangi fikir, sınıf, inanç ve kimliklerin yasak, hangilerinin devlet desteğinde palazlandırılacağı, neyle övünülüp neyden utanılacağı vb. liderin iradesince belirlenecekti. Sonuçta 100 yıl sonra da karşılaşacağımız yöntemler (kuşkusuz yüzünü bu kez geriye çevirmiş bir ideolojiyle) gerçekte bu kurumlaşmanın mayasına yerleştirilmişti.

Sonuçta bilgisine ulaşılan "66 seçim bölgesinin 57'sinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aday listesinde seçilecek milletvekili sayısı kadar aday gösterilecek ve bu seçim bölgelerinin Gümüşhane hariç gösterilen adayların tümü mebus olacaktı." (Demirel, 2012, s. 154) Böylece muhalefetsizleştirilme amacına uygun oluşturulan İkinci Meclis, 11 Ağustos 1923'te açılacak ve 4 aylık meclissiz dönem de son bulmuş oluyordu. Başkanı yine M. Kemal, onun iradesiyle Fethi Bey de başbakan seçilecekti. İkinci Grup'un tasfiyesi ve Rauf Beylerin eski etkinliklerinin de kırılması sayesinde Meclis'in ilk işi, Musul'suz imzalanmış olan Lozan Antlaşması'nın, 23 Ağustos'ta onaylanması olacaktı. Bundan sonra da önüne gelen her şeyi onaylamak durumunda kalacaktı; tıpkı seçimlerde halkın önüne gelen listeleri onaylamak durumunda bırakıldığı gibi!

Oysa 1923 Seçimlerinde farklıların temsili engellenmeseydi, memleket, deneyimlemekte olduğu ilerlemeyi daha da genişletme imkânı bulacaktı. Bu imkânın engellenmesi ise, hep birlikte göreceğimiz gibi demokrasiye geçişi güvenli kılacak bir ilerlemeyi değil, aksine güçlendikçe güçlenen bir devlet ve onun şeflerine karşılık, zayıfladıkça zayıflayan, yani demokratikleşmeye kötürümleşmiş bir devlet ve toplum ortaya çıkacaktı. Oysa 1919-1923'ün dinamik ve deneyimleri gösteriyordu ki, ilerici bir kurumlaşma pekâlâ mümkündü. Ancak toplumsal katılım ve temsil baskılandıkça, başta toprak ağaları olmak üzere toplumun egemenleri kendi çıkarlarını temsil ettirmekte en küçük bir sıkıntı yaşamazken, toplumun demokrasi dinamikleri kötürümleştiriliyor, bu koşullarda kimsesiz çoğunluk da kendi yerel egemenlerine ve onların değerlerine rıza geliştiriyordu. Bu bağlamda görünüşte herkes Mustafa Kemal'in adaylarına oy veriyor, o da bunu tarihe, "bütün millet, ortaya attığım ilkeleri bütünüyle benimsedi" olarak kaydettiriyor; ancak durumun böyle olmadığını en iyi bilen olduğu için de katılım, denetim ve özgürlük kapıları kapalı bir sistem kurumlaştırıyordu. 100 yıl sonra gelinen yer tam da bunun acı

sonuçlarını çarpıyor yüzümüze. Oysa ulusalcı resmî tarihçiler, kuruluştaki hak ve hukuk ihlallerine "ilerici" mazeretler üreteceğim diye gerçeklikten kopuşlarını daha da derinleştiriyorlar.

"Uygulanan tasfiye ve dayatmalar olmazsa ilerleme de olmazdı" ezberlerine karşı anımsansın ki bir cumhuriyetin asgari koşulu olan saltanatın kaldırılması, Birinci Meclis'te, üstelik İkinci Grup'la oybirliğiyle halledilmişti. Egemenliğin kayıtsız şartsız millete aitliğine ilişkin temel cumhuriyetçi ilke yine bu Meclis tarafından hazırlanan Anayasa ile oluşturulmuştu. Dahası İttihatçılar ve devamcılarınca Gayrimüslimlerin tasfiyesiyle kötürüm kılınmışsa da bu Meclis, devlete bir din biçmeye kalkmamış, laikliğe kapısı açık bir toplumsal sözleşme bu Meclis'te oluşturulmuştu. Anımsayalım ki eğer hukuk dışı bir şekilde tasfiye edilmeselerdi, sosyalistlerin de, içişleri bakanı seçilecek kadar saygın bir temsile sahip olduğu bir meclisti bu birincisi. Bu durumda geriye, bir cumhuriyetin biçimsel ilanı kalmıştı ki onun da açık ki 1876 Seçim Yasası ve Hıyanet-i Vataniye Yasası eşliğindeki tasfiye ve dayatmalara ihtiyacı yoktu. Kaldı ki ihtiyaç olan şey de, biçimsel ilanı anlamında yapılandan öte katılım kapılarını açmak anlamında gerçek bir cumhuriyetti. 11 Ağustos 1923'te açılacak olan İkinci Meclis ise, milletin farklı sınıf ve kimliklerinden, dolayısıyla milletin temsili ve egemenliğinden uzaklaştırılmış haliyle, başta cumhuriyet tüm çağdaşlaşma atılımları, biçimsel şartı dışındaki diğer niteliklerinden yoksun bırakacaktı.

Gerçeklik buyken Birinci Meclis'in tasfiyesini, "padişahlıktan yana olduğu sanılan mebusları meclis dışında bırakan bir seçimin yapılması" (Goloğlu, 2011b, s. 305) gereğiyle açıklamaya çalışmak, olgusal verilerden yoksun bir propaganda yüklemi olacaktır. Aksine kritik ayraç, her dönemeçte liderin arkasında durup durmamak olacaktır. Nitekim bu sırada M. Kemal'in yanında başlatıcı kadro bile, sonradan "cumhuriyet karşıtlığı" ile suçlanmaktan kurtulamayacaktı. Bu bağlamda Birinci Meclis'teki muhalefetin tasfiyesi için üretilen bu kullanışlı mazeret, tek tek tüm üyeleri onaydan, deyim uygunsa "güvenlik soruşturmasından" geçirilerek oluşturulan İkinci Meclis'te oluşacak yeni muhalefetin de damgalanma gerekçesi olacaktı. Durum buyken M. Goloğlu, Meclis'in yenilenmesindeki öncelemeye ilişkin şöyle mesnetsiz bir gerekçelendirme üretir:

> Eğer dilediği adaylardan kurulu bir meclis kurulabilirse, böyle bir meclise Cumhuriyet'e doğru gidişi tamamlayarak amaca

> varabileceği kanısını taşıyor. Amacına vardıktan, yani idealini gerçekleştirip Cumhuriyet'i ilan ettikten ve uyguladıktan sonra da politikadan ayrılabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle bir gazete habercisine, "Yüklendiğim görevi tamamlandıktan sonra siyasetten çekileceğimi söylemiştim. Bu düşüncemi değiştirmedim ve sözümü tekrarlıyorum. Ancak henüz barış yapılmamış geleceğimiz belirmemişken nasıl olur da milleti bir karmakarışıklık içinde bırakabilirim?" (Goloğlu, 2011b, s. 200)

Meclis'in değişiminin "cumhuriyet idealini gerçekleştirmek için" yapıldığını kanıtlamak, eğer salt sonuçtan hareketle bir izdüşüm yapılmayacaksa imkânsızdır. Nitekim cumhuriyetçi ideale uygun bir yönelim ve hazırlık ögeleri, önceki aşamalarda bulunamadığı gibi (ilgili bölümde de göreceğimiz gibi) sonraki dönemde de olmayacaktır.

Burada öne sürülen "henüz barışın yapılmamış, geleceğimizin belirmemiş olması" gerekçesi de mesnetsizdir; aksine bu süreçte görüp göreceğimiz gibi, barış güçlendikçe otoriterleşmenin de güçleneceği ters orantılı bir ilişki karşısındayız. Nitekim Birinci Meclis'in sahip olduğu hakiki temsil, çoğulculuk, egemenlik gibi özellikler, ne yazık ki İkinci Meclis'te en alt düzeye düşürülecek, sergileyeceği birkaç demokratik inisiyatif de, bizzat Cumhuriyet'in ilan biçimiyle kötürümleştirilecek, dahası İkinci Meclis'te çıkacak muhalefete karşı davranış, da çok daha katı olacaktı. Sonraki meclislerde ise ikincisindeki kadar bile bir inisiyatif olamayacaktı.

Böylece seçiliş biçiminden kaynaklı olarak Meclis'in iktidarsızlaştırılması hali oluşturulurken karar iktidarı ise liderde toplanacaktı. Böyle olunca Meclis'in ve egemenliğinin kaybıyla liderin "kurtarıcı Ata" kültüne yükseltilmesi ters orantılı gelişecektir. Her şeye o karar verirken bütün bir ülke, ona sürekli minnet yüklenmeye formatlanacak, dolayısıyla demokrasi daha da imkânsızlaşacaktı. Bu gerçeklik içinde, yukarıda ifade edilen "siyasetten çekilme" belirlemesi de tamamen mesnetsiz kalacaktır. Nitekim sonraki dönemin pratiği, tersi yönde gelişecektir; öyle ki kurumlaştırılan yapının doğası, İnönü gibi mükemmel bir "ikinci adam"ın uyarılarına ve dengelemesine bile 1937'ye kadar tahammül edecekti.

Esasen araç ile amaç diyalektiği içinde kesinlikle iddia edebiliriz ki, bu tip rejim ve liderlik örneklerinde, "yüklenilen görevin tamamlanması"

asla mümkün olmaz; bu tip rejim/parti/liderliklerin değişimi de, ancak başka güçlerin onu geriletmesi ve iktidar edemez hale getirmesiyle mümkündür. Kaldı ki "yüklenilen görevler", eğer toplumun haklarına, hukuka ve özgürlüklere aitse, bunun ancak topluma katılım, inisiyatif ve tabii yanılma hakkı tanınmasıyla mümkün olabileceği de açıktır.

CHF'nin Kuruluşu ve Halkçılığın İçeriksizleştirilmesi

Savaş bittiğine göre artık generallerin görevinin bittiğini, artık normal ve anayasaya uygun bir yönetim biçimine geçmek gerektiğini düşünenlere karşılık Mustafa Kemal, işin asıl şimdi başladığını düşünüyor, kendisine muhalif olan ve olabilecek olanların ve tabii Meclis egemenlikçi sitemin tasfiyesine yöneliyordu. Ama bunu başarması için elindeki araçları etkinleştirmek ve geliştirmek gerekiyordu; "Halk Fırkası" adıyla kurulacak parti de işte bu bağlamda gündeme getirilecekti.

> Mustafa Kemal'in parti kurma teşebbüsü, her şeyden önce, Meclis içinde giderek artan muhalefeti denetim altına almak, hatta yapılacak olan yeni seçimlerde bu muhalefeti yok edip Meclise tamamen hâkim olabilmek isteğinden kaynaklanmaktadır. (...) Nasıl aynı nedenlerle, 10 Mayıs 1921'de Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurmuşsa, şimdi de doğrudan doğruya bir siyasal parti kurma yolunu seçiyordu. (Sezgin, 1984, s. 111)[1]

Halk Fırkası kurma kararı, muhalefetin Meclis'ten tasfiye edilmesi bağlamında Meclis'in yenilenmesi kararıyla da aynı sürece denk

1 İlginçtir, bu doğru analizin ortasından çıkardığımız cümlesinde Ö. Sezgin, "Özellikle Lozan barış görüşmelerinde gittikçe şiddetlenen muhalefet, Meclis'i iş yapamaz hale sokmaktaydı" diyerek bir resmî tarih tekrarcısına dönüşür. Açık ki böylesi gerekçelendirmelerle yapılan bir tarih yazımı, okuru anayasa ve meşruiyet gereğinden uzaklaştırıyor, demokrasiye yabancılaştırıyor. Üstelik teslim edelim ki muhalefetin o dönem için yaptığı şey, "Meclisi' iş yapamaz hale sokmak" değil, aksine çalışır kılmak, Meclis'ten bilgi kaçırılmasını engellemek, süreci denetleme hakkını savunmak, yani "egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu" hükmünün gereğini yapmaktı.

gelmektedir. Yani çoğulculuğu ortadan kaldırma ve siyasetin bütün imkânlarını kontrol altına almanın Grup'tan daha etkin bir aracını yaratma girişimi karşısındayız.

> Gazi, 6 Aralık 1922'de basına verdiği demeçle, bir parti kuracağını açıkladı. Aydınları parti programı üzerinde düşüncelerini bildirmeye çağırdı. Yaptığı açıklama geniş yankılar yarattı. İktidarı bırakmayacağının ve yeni bir siyasi düzen kurmaya hazırlandığının duyulması, muhalifleri endişeye düşürdü. Çetin tartışmalar olmadan Meclis'ten karar çıkarılamıyordu. Muhalefet kıyasıya mücadele ediyordu. (Ergin, 1978, s. 143)

F. Ergin, Mustafa Kemal'in yönelimini, Fransa'nın prestijli başbakanı G. Clemenceau'nun 20 Ocak 1920'de devrilmesinden hareketle şöyle anlatır: "Clemenceau, parlamento içinde lider düşmanlığı maya tutarsa, en güçlü kişinin nasıl harcanabileceğine örnekti. Meclis'in yenilenmesi geciktirilmemeliydi. Halk Partisi yeni Meclis'te gerçek bir grup disiplini kurabilirdi" (Ergin, 1978, s. 143).

"Zafer Baba" (Père-la-Victoire) diye anılan Fransa'nın muzaffer başbakanı Clemenceau örneği ilginçtir; nitekim savaşın kazanılması ve Versailles Antlaşması'nın da imzalanması sonrasında iktidardan olacaktı. Kısacası savaşı kazanmak yetmiyordu, sonrasında da iktidarın garanti altına alınması için, bunu garanti etmeye yönelik bir kurumsallaşma gerekiyordu ki Halk Fırkası tam da bu ihtiyacın ürünüydü. Bu bağlamda önderin yönelimlerini "millî karar" haline getirmek üzere Meclis'i, basını, geleceği ve devleti belirleyecek ve her türden rekabet aracına tahammülsüz bir mekanizma olarak tasarlanan Halk Fırkası'nın kuruluşunu takiben, kendine tâbi kılmadığı bir boşluk bırakmamaya çalışacaktı. Tabii Clemenceau örneğinden, paylaşımın ve halkçılığın yükseltilmesi gibi demokratik bir ders de çıkarılabilirdi; ama görülen o ki çıkarılan ders, bütün ipleri sıkmak, kimseye hareket alanı bırakmamak şeklinde olacaktı; bunun bedeli ise sürecin otokratik bir hatta girmesi olacaktı.

Tabii diğer kararlar gibi parti kurma kararı da yine başına buyruk verilecekti. Oysa muhalefetin etkisizleştirilmesi kararı bir yana, o ana kadar yanında durmuş olan eski arkadaşları da, artık barış sürecine ulaşıldığına göre, ondan, daha rahat ve kurallı bir ilişki içinde olmasını, artık

bir grubun değil herkesin başkanı, herkesin üstünde bir millî lider gibi davranmasını istiyorlardı: Eşitler arası birinci olarak dar anlamda siyasete girmemesini, parti kurmamasını veya başına geçmemesini, her şeyi belirleme tavrından geri çekilmesi ve ülkenin birleştirici lideri olmasını istiyorlardı. Örneğin "Ali Fuat Cebesoy Halk Partisi genel başkanlığını üzerine alırsa muhalefetin gelişemeyeceğini ve gerçek bir demokrasi kurulamayacağını ileri sürmüştü. Mustafa Kemal ise asıl görevinin şimdi başladığına inanıyordu" (Ergin, 1978, s. 148). Nitekim şöyle diyecekti:

> O zamanlar, ben ve millî harekâtın ilk safhasında mühim vazife ve mesuliyetler üzerine almış olan diğer arkadaşlarımız, Mustafa Kemal Paşanın siyasi bir fırka teşkil etmesine taraftar olmamıştık. Bilakis Gazi'nin memleketin kurtuluşundan ve iç inkılaplarından sonra teşekkül edecek siyasi fırkaların üstünde tarafsız kalmasını, sulh devresinde memleketin birliğini ve siyasi fırkaların inkılap hareketlerinde birleşmesini temin gibi mühim ve vatani vazifeleri üzerine almasını istemiştik. Siyasi fırkaların sert münakaşa ve kavgalarına karışmamasını daha uygun mütalaa etmiştik. (Akt. Sezgin, 1984, s. 112)

Görüldüğü gibi bir demokrasi tasarımı o ortamın doğal düşüncesi durumundaydı. Mustafa Kemal ise, "Kâzım Karabekir benim Müdafaa-i Hukuk Grubuyla ilgimi de doğru bulmayarak: 'Ben yüksek kişiliğinizin böyle siyasi partilere katılmaktan uzak kalmasını özellikle uygun görüyorum' dedikten sonra, benim yansız bir durumda bulunmayı sürdürmemi öğütlüyor" (Mustafa Kemal, 2020, s. 860) diye yazdıktan sonra, daha 1 Ağustos 1921 gibi çok erken bir zamandaki duruşunu şöyle gerekçelendirecekti:

> [İstanbul] Mebuslar Meclisi niteliğinde bir meclisin reisi değilim. Böyle de olsa bir partinin üyesi bulunmak doğaldır. Oysa Büyük Millet Meclisi'nin Yürütme yetkisi de bulunduğundan, bir bakma, hükümet niteliğindeki bir meclisin reisi bulunmaktayım. Yürütme yetkisi de bulunan bir başkanın, çoğunluk partisinden olması pek gereklidir. Buna göre ayrıntılı bir programla ortaya atılmış siyasal bir partinin de başkanı olabilirim. (Mustafa Kemal, 2020, s. 862)

Bu çizgi farklılaşması, gerçekte meclis başkanı, cumhurbaşkanı vb. milletin içindeki herkesi temsil etmesi gereken konumun, yani görece tarafsızlığın başından beri reddi eksenli bir siyasetin kurumlaştırılması demekti. Hem kuvvetler ayrılığına hem de milletin içindeki sınıfsal, kimliksel, siyasal farklılıkların haklarına kapalı, egemen olanın her şeyi belirlemesini kendine hak gördüğü bir siyaset tarzı dayatıyordu.

> Mustafa Kemal'in parti kurmak istemesi, başta Ali Fuat, Kâzım Karabekir ve Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey olmak üzere İstanbul basınınca da hoş karşılanmamıştı. Parti kurulmasına karşı çıkmalarının başlıca iki nedene dayanıyordu: 1) Meşrutiyet döneminde ülkenin particilikten çok zarar gördüğü görüşü, 2) Mustafa Kemal'in başkanı olacağı bir partinin kurulması, ülkede demokrasinin gelişmesini değil, tek parti yönetiminin yerleşmesini sağlayacağı inancı. (Sezgin, 1984, s. 112)

Bu sırada iktidarı destekleyen Vakit gazetesinin başyazarı Ahmet Emin Yalman da, 28 Ocak 1923'te şunları yazacaktı:

> Önümüzdeki kurma, çalışma ve ıslahat yıllarında umumi hayatımıza, ayrı fikir ve menfaatlere ait cereyanların değil, ortak memleket menfaatleriyle ilgili millî gidişin hâkim olması lazımdır. Eğer maksat bu yolda elbirliğiyle yürümek ise, Mustafa Kemal'in rehberliği altında bir geçiş devrinde vazife görecek bir millî blok kurulmalıdır, parti lakırdısı hiç ağıza alınmamalıdır. (Sezgin, 1984, s. 112)

Görüldüğü gibi hem Mustafa Kemal'i kendilerinin üstünde konumlandıran, hem de memleketten yana iyi niyeti tartışılamaz öneriler geliştiriliyordu. Oysa Mustafa Kemal hem eşitler arası birinci değil tek olmak istiyordu hem de asla bir demokrasi öngörmüyordu. Aksine "biz bize benzeriz" ve "ihtilalin kanunları" üzerinden yol almayı tercih edecekti. İşin doğrusu, tüm resmî tevatüre rağmen gerçekte bir cumhuriyet idealiyle de hareket etmiyordu; çünkü temsilî de olsa halkın katılımı ve denetimini, etkin ve yapacaklarına itiraz edebilecek, onu dengeleyecek kurumlar istemiyordu; istediği şey, siyasetin şekillendirilmesinde her şeyi

belirlemesi, ama kimsenin karşı çıkmaması, kendisinin parti kurması ama başkalarının kuramaması, yani kurulsuz, denetimsiz, muhalefetsiz bir siyasal hayattı.

Esasen henüz zayıf olduğu geçmiş dönemde de, kurumsal çalışma ve bağıtlanmış kurallara uymaktan hoşlanmamıştı. Şu ana kadar irdelediğimiz örnekler bir yana, *Nutuk*'un herhangi bir bölümünü okumak, örneğin daha Erzurum Kongresi günlerine ilişkin kendi aktarımlarına bakmak bile bu gerçekliğe ayna tutar:

> Her şeyden önce ben, ne olursa olsun Kongre'ye katılmalı ve onu yönetmeliydim. (...) daha önce açıkladığım ilke ve kararlarını herhangi bir temsilciler kurulunun uygulatabileceğine benim güvenim olmadığını (şimdi) açıkça söyleyebilirim. (...) yalnız Doğu illerini değil, yurdun bütün parçalarını aynı dikkat ve duyarlılıkla savunma ve kurtarma yollarını bulmaya çalışmak gibi işleri, herhangi bir kurulun başarabileceği kanısında olmadığımı açıkça söylemek zorundayım (...) Beyler, tarih, söz götürmez bir biçimde ortaya koymuştur ki büyük işlerde başarı için yeteneği ve gücü sarsılmaz bir reisin vücudu zorunludur. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 70-71)

Mücadeleyi birlikte başlattığı arkadaşları, zafer sonrasında tarafsız bir başkan olmasını, artık anayasanın gereklerini hayata geçirmesini isterken, o tam tersine, bu denli güçlenmişken hem parti hem devlet başkanı olmak, başkumandanlığı bırakmamak, her önemli gelişmenin öncelikle kendi onayından geçmesini garanti etmek veya onlardan bağımsız aldığı kararları diğerlerinin kabullenmesi ve bunu meşru bir durum olarak içselleştirmesini sağlamak istiyordu.

Üstelik kafasında netleşmiş görünen bir de siyasi programı vardı; ama bu program, resmî tarih yazıcılarının iddia ettiği gibi, bir ideal olarak anlamı belli olan cumhuriyet kurmak, yani egemenliği gerçekten de millete vermek değildi; aksine, İttihatçılardan devralınmış olup tarafından güncellenmiş olan Türkleştirme, Sünnileştirme, muasırlaştırma ve kapitalist bir iktisat çizgisinde ilerlemek programıydı bu.

Teslim edilmeli ki bu siyasal program konusunda diğer Millî Mücadele önderleri de farklı düşünmüyorlardı; ancak onlar bu hedeflere

kırıp dökmeden, sindirilerek ve haklı olarak kendilerini de içermek üzere kurumlarla ve anayasanın öngördüğü çerçeveden ulaşılmayı savunuyorlardı; dolayısıyla kafalarındaki programın, 1921 Anayasası'nın da kapı açtığı gibi, revizyonlara uğramasına da açıklardı. Oysa Mustafa Kemal için 1921 Anayasası, tıpkı diğer çoğulculuk ve yerellik taahhütleri gibi, zayıf olduğu zaman kabul etmek zorunda kaldığı ve artık tarihin çöplüğüne atılması gereken eskimiş ve zararlı bir taahhüttü.

Madem zafer kazanılmış ve kendisi artık herkesi ezip geçecek güce sahip olmuştu, artık gerçek programının en kısa yoldan ve dengelerin yol açabileceği revizyonlara uğratılmadan hayata geçirilmesi sağlanmalıydı. İşte bunun için de kendisinin mutlak belirleyiciliğinde yol alınması gereğini, bunun gereği olarak muhalefet kabul etmez bir hiyerarşinin anayasallaştırılması peşindeydi. Nitekim bundan sonraki davranışları hep bu bağlama biçimlenecekti. Cumhuriyet diye ilan edilecek olan da, (ilgili bölümde görüleceği gibi) o ana kadarki demokratik kazanımların daraltılması olacaktı. Ve tabii gelinen aşamada bunun için Birinci Grup'tan daha organize, daha işlevsel bir araca, bir partiye ihtiyaç vardı.

Bu amaçla partinin kurulacağını açıklayan Seçim Beyannamesi, aynı zamanda parti programına taslak olmak üzere Dokuz Umde'yi (dokuz ilke) ilan eder. Tabii bu ilanatta, sonraki egemen sınıf ilanatlarında da sıklıkla karşılaşacağımız etik bir sorunla, gerçekte tasfiye edilmesi hedeflenen şeylerin sanki savunuluyormuş, sanki yapılacakmış gibi taahhüt edilmesi durumuyla karşılaşacaktık: "Yayımlanan ilkelerin ilki, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun birinci maddesinin iki fıkrasına da yer vermiş, yani [egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olması yanında] idare usulünde halkın mukadderatını bizzat belirlemesi esasını dile getirmiştir" (Demirkent, 2017, s. 175).

Bu bağlamda kamuoyuna, "Milletin hakiki ve biricik temsilcisi BMM'dir. BMM haricinde hiçbir fert, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam milletin kaderine hâkim olamaz" denilmekte ve yine aynı madde içinde, "Vilayetin yerel işlerde manevi şahsiyetini ve özerkliklerini kullanabilmelerine kefil olan Şûralar Kanunu süratle infaz ve tatbik olunacaktır" (Akt. Çavdar, 1995, s. 249) sözü verilecektir.

Seçimlere bu sözler ekseninde, yani halkın bir kez daha, ama çok daha organize bir şekilde aldatılması üzerinden gidilecekti. Düşünün ki değil Koçgiri'de, Ankara'da bile uygulanmasına izin verilmemiş olan

yerel yönetim taahhüdünün, seçimlerin kazanılması halinde ülke genelinde uygulanması sözü veriyor! Anayasanın oluşumunda kabul edilmiş görünen Meclis üstünlüğü, halkın kendi kendini doğrudan yönetimi taahhütleri, yerel yönetimlerin egemenlik ve özerkliği sözleri, bir kez daha ve sırf seçim kazanmak ve İkinci Grup'u ekarte etmek amacıyla taahhüt ediliyordu.

1921 Anayasası'nın hazırlanma sürecinde Mustafa Kemal zayıftı ve bu demokratik ilkeleri kabullenmek zorunda kalmıştı; ancak 1923'te hem çok güçlüydü hem de bir uzlaşı zorunluluğu karşısında değildi. Aksine uzun zamandır uzlaşmama çizgisi izliyor, kendisine itiraz edenleri tasfiye ediyor ve kalanları da tasfiye için Meclis'in yenilenmesini dayatıyordu. Ama buna rağmen bu oyun planının yeni aşamasını da firesiz bir şekilde kazanmak için, o zamana kadar uygulatmadığı ve bir müddet sonra tümüyle tasfiye edeceği "Şûralar Kanunu'nun süratle çıkarılması ve uygulanması" taahhüdünde bulunuyordu. Dolayısıyla teslim etmek zorundayız ki bu ikinci ilanatta ahlaki bir problem bulunuyor; bu anlamda sonraki yüzyılda farklı siyasilerin seçim programlarında göreceğimiz, hele ki son 20 yılda daha derin bir şekilde göreceğimiz amaç için her yolu mubah görmenin ilk örneklerinden biri var karşımızda.

Nitekim 1923 Seçimi'nin kazanılması sonrasında şûralar ve özerkliğin sözü bile edilmeyecek, daha garibi Cumhuriyet ilanı için yapılacak anayasa tadilatında Meclis'in o ana kadar kullandığı hükümeti belirleme yetkileri de elinden alınacaktı. Yine bu umdelerde yer almadığı halde, Cumhuriyet ilanı düzenlemesinde devlete din biçme anlayışı anayasaya eklenecekti. Dahası bir müddet sonra, adem-i merkeziyetçi 1921 Anayasası, merkeziyetçi 1924 Anayasası'yla tasfiye edilerek bu demokratik yükten de tümden kurtulunacaktı. Dokuz Umde'nin bir diğer ilginç tercihini de Taner Timur hatırlatır:

> Bu programın asıl ilgi çekici yönü, öngörülen iktisadi politikadır. Buna göre aşar vergisi tadil edilecek, tütün ekimi ve ticareti millî çıkarlara göre düzenlenecek, zirai kredi arttırılacak ve zirai makineler ithal edilecek, mali kurumlar kredi hacmi artacak şekilde düzenlenecek, demiryolu yapımına girişilecek ve eğitim seferberliği yapılacaktır. Görüldüğü gibi bütün bu tedbirler, İzmir İktisat Kongresi'nde tüccar ve çiftçi temsilcilerinin dileklerine göre

> kaleme alınmıştır. (...) Böylece Dokuz Umde'de iktisaden egemen sınıfların görüşleri dile getirilirken, işçiler ve yoksul köylüler çıkarına somut teklifler yoktur. Oysa işçiler, İktisat Kongresi'nde çalışma koşulları ve sendika haklarıyla ilgili birçok somut teklifler ileri sürmüşlerdi ve bunların çoğu oylanarak kabul edilmişti. Atatürk bunları da bir umde haline getirmek lüzumunu duymamıştır. (Timur, 1993, s. 65)

Geçerken anımsatalım ki bu birinci ilke dışında, "saltanatın kaldırıldığına ve BMM'nin millet adına egemenliğin tek organı olduğuna" ilişkin ikinci ilke dışında geri kalanlar, "dokuz ilke" şeklindeki iddialı belirlemenin ağırlığından tamamen yoksundu. Dahası geri kalanlar "ilke" niteliğinden de yoksun, "güvenliğin, iktisadi gelişmenin, sosyal yardımların sağlanması, askerlik süresinin kısaltılması, halkın işlerinin bürokratik yavaşlıktan kurtarılarak görülmesi gibi seçim vaatleridir" (Demirkent, 2017, s. 175-176).

Tersten bir gariplik de "bu umdeler arasında Misak-ı Millî'den hiç söz edilmemesiydi" (Pekdemir, 1999, c. 1, s. 170). Oysa Misak-ı Millî, o sırada Lozan'da yapılan pazarlıklar açısından Meclis'in temel mutabakatı ve vazgeçilmezliğini karar altına aldığı konuydu. Açık ki buna rağmen Dokuz Umde'de Misak-ı Millî'nin olmaması, Meclis'in kararının umursanmadığının da ilanıydı. Nitekim hem konuyu Lozan'ın sonrasına bırakan antlaşmayı Meclis'e rağmen İsmet Paşa'ya imzalatması hem de İkinci Meclis dizaynını, bunu sorun yapmayacak bir bileşimde oluşturmaya yönelik hazırlıklar ve işte tam da bu bağlamda Halk Partisi kurma yönelimi, gerçekte bir anayasasızlaştırma kararlılığı sergileniyordu.

Onun bu süreçteki ana gündemi Meclis'in egemenliğini sağlamak değil, Meclis'i kendi kararlarına meşruiyet aracı kılmaktı. A-RMHC'nin Birinci Grup'a çevrilmesi gibi mutlak iktidar yönelimine aracılık etmek üzere Halk Fırkası kuruluşuna gitmek de, işte bu amacın aracı olarak gündemleştiriliyordu. Bu bağlamda yeni dönemin siyasal dizaynı çerçevesinde başlatılan süreç, seçimlerin kazanılmasını takip eden "9 Eylül 1923'te Mustafa Kemal Paşa'nın genel başkanlığında Halk Partisi kurulmuş, tüm Müdafaa-i Hukuk kuruluşları Halk Partisi'ne aktarılmış, daha da ileri gidilip İttihat ve Terakki Partisi'nin de devamı ve mirasçı olduğu ileri sürülerek memleketin tüm güçlü politikacılarını Halk Partisi'nde toplama yoluna gidilmişti" (Gologlu, 2011b s. 309).

Tabii burada önemli bir sorun vardı; çünkü bu kuruluş, A-RMHC delegelerinin toplanması ve iradeleriyle teyit edilmiş bir kuruluş olmayacak, aksine söz konusu örgütler, Başkomutan/Reis'ten gelen talimatın gereğini yerine getirmek durumunda bırakılmışlardı. Yani tıpkı önceden Birinci Grup'un kurulması gibi! Görüntüyü kurtarmaya ve hiç olmazsa partinin kadroları olacak insanların katılımını sağlamaya yönelik en küçük bir organizasyon gereği bile duyulmayacaktı.

CHF'nin kuruluşuna, zamanlamasına ve programına, o andaki gereksinimleri çerçevesinde Mustafa Kemal (önerme formatında değil talimat formatında) karar veriyordu ki bu davranış, bundan sonra da bir siyasal gelenek olarak kurumlaştırılacaktı. Bütün kritik dönemeçlerin onun tarafından ve uygun bulacağı biçim ve zamanda kararlaştırılması ve bu karar süreçlerinde de onun daha da pekiştirilen kişisel iktidarı ile karşılaşacağız. Öyle ki Cumhuriyet'in ilanı da, halkın egemenlik kullanımına açılmak gibi anlamına uygun bir yerden değil, işte bu davranışın kurbanı olarak şekillenecekti. O, gelinen noktada artık böylesi kurumsal zorunlulukları, kongre toplamak veya benzeri temsilî organlarda tartışılarak karar alma süreçlerine itibar etmiyordu. Artık kritik kararlar, "kongre vb. bir temsilî organda tartışılarak değil, artık TBMM Reisi, Başkumandan [kısa bir zaman sonra cumhurbaşkanı] olmasının yanı sıra Halk Fırkası'nın da reisi olan tek adam tarafından ilan edilecekti. Bunu tartışmak da kimsenin haddine değildi!" (Öngider, 2003, s. 220).

Tabii Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin, Meclis üzerindeki hâkimiyetini arttırmak amacıyla Birinci Grup'a çevrilmesi sürecine karşı Birinci Meclis'te gelişen muhalefetin bir benzeri, tekrar yaşanacaktı. Ama bu kez itiraz, yeni Meclis için seçime gidilen süreçte Millî Mücadele'yi ilk örgütleyen kadrolardan gelecekti. İkinci Grup'a karşı hep yanında durmuş olan arkadaşları, seçim sürecinin bir parti örgütlenmesiyle şekillendirilmesine itiraz etmeye başlıyordu.

Örneğin Kâzım Karabekir, Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin bir partiye çevrilmesinin, kendisini partiye çeviren "İttihat ve Terakki'nin yaptığı hatanın" yinelenmesi olduğunu söyleyecekti. Kâzım Karabekir, bu konudaki itirazını şöyle aktaracaktı:

> Keşke onlar da çok ısrar ettiğim tarzda başka bir isim alsalardı da İttihat ve Terakki herhangi bir millî tehlike karşısında millî birliğe

> yarasaydı ve tarihte hep yüksek kalsaydı. İstiklalimizi kurtardığımız bir namı, siyasi bir cemiyete vermek doğru olmaz mütalaasında bulundum. (Mumcu, 1994, s. 65)

Bu noktada kendi durduğu Millî Mücadeleci yer açısından çok da haklıydı. Çünkü bu yolla yapılan iş, Müslüman anasır ve siyasetçilerin tümünü içeren ve (II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele gibi) meşru bir gerekçeyle özdeşleşen bir dinamiği, onun içindeki baskın kanadın malına çevirmek, onun prestij ve imkânlarını, onun içindeki farklı düşüncelere, örneğin Hürriyet ve İtilaf'a, İkinci Grup'a ve sonra da kendilerine (ve tabii K. Karabekir'in de geçmişte sorundan saymadığı sosyalistlere ve Gayrimüslim hak sahiplerine) karşı ve sürecin demokratik dengelerini ortadan kaldırmak için silaha çevirmekti. Üstelik bireysel davranış düzeyinde de yapılanı doğru görmüyor, gecikmiş bir şekilde İkinci Grup'un rezervlerini yineliyordu:

> Görüyorum ki başkumandanlık uhdenizde bulunduğu halde siyasi bir parti kurmakla meşgul olmanız aksi tesirler yapıyor. (...) sulhun akdine kadar bu gibi hareketlerden uzak dursanız... Bunu Ankara'da partiyi tesis kararınızı basına aksetmeden önce de rica etmiştim. (Mumcu, 1994, s. 72)

Tabii Mustafa Kemal, kendi başına yaptığı planlama çerçevesinde verdiği karardan geri adım atmayacak, nitekim basına yansıtacaktı. Karabekir, "Gazi mütalaama cevap vermedi" diye yakınacaktır. Mustafa Kemal, eski arkadaşlarının yinelenen rezervlerini, onları dışlayan bir davranış çizgisiyle karşılayacaktı.

Meclis Başkanı ve Başkumandan (ve bir süre sonra HF başkanı, sonra Cumhurbaşkanı ve sonra da her şey) olarak onun "siyasi fırkalardan uzak kalmasını" isteyen Karabekir'in bu itirazı, açık ki dünyanın tüm zamanları ve rejimleri için de alabildiğine meşru, dahası zorunlu bir talepti. Çünkü cumhuriyetçi bir rejimin, anayasayı temsil eden, toplumun farklı eğilimlerini hem tanıyan hem de onların dışında kalan bir meclis başkanına, (cumhurbaşkanına, başkumandana, yargıca, hakeme vb.) ihtiyacı vardı. Hem bütün bu yetkileri resmen ve fiilen kullanıp hem de toplumun sadece bir eğiliminin (doğrusu sadece kendisinin) siyasal örgütlenmesinin

başına geçen bir reislik, o rejimi kaçınılmaz bir şekilde otokrasiye doğru itecek, daha doğrusu otokrasi dışında imkânlarını ezecekti.

Dolayısıyla siyaset biliminin abc'si, siyasal tarihin en basit bilgisi açısından bile teslim edeceğimiz gibi, K. Karabekir, bu rezervlerinde olabildiğine haklıdır. O, bu tepkilerinden dolayı değil, aksine bunları, işin başında çok yumuşak ve tabii her seferinde gecikerek dillendirdiği ve kendisi gibi düşünenleri toplayıp alenen kamuoyu önünde engelleyici tavır koymadığı için sorgulanmayı gerektiriyor. Mustafa Kemal ise, arkadaşlarının bu toleransına karşın, onlara ya peşinden sürüklenmek ya da dışlanmak dışında seçenek bırakmıyordu. Parti kurma yöneliminde de aynı yolu izleyecekti.

Nitekim 6 Aralık 1922'de, Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye*, *Yeni Gün* ve *Öğüt* gazeteleri muhabirlerine verdiği demeçte, "...milletimin, her sınıf halkında ve hattâ âlem-i İslâmın en uzak köşelerinde beni ebediyen övünç duyuracak surette gördüğüm teveccüh ve itimada layık olmak için en mütevazı bir ferd-i millet sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhun istikrarını müteakip halkçılık esasına dayanarak ve Halk Fırkası namiyle siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim" (Akt. Uzun, *2010*, s. 234) diyerek yola koyulacaktı.

Diğer yandan o, bulunduğu konumların tarafsız olma zorunluluğu gereğini çiğneyerek kendisi parti kurarken, olası bir ikinci partileşmeye karşı halka parti karşıtı propaganda yapmaktan da geri durmayacaktı. Nitekim bu sırada cami minberinden (7 Şubat 1923 Balıkesir Ulucami hutbesi), "Bu milletin siyasi partilerden çok canı yanmıştır" (Bkz. Fığlalı, 1999, s. 27) diyerek ülkeye, başka partilere kapalı tutulan tek partili ve muhalefetsiz bir gelecek dayatıyordu (Uzun, 2020, s. 234). Bizde sınıfların olmadığı tezinin ilk dillendirilmesi örneklerinden birini görüyoruz. Böylece, "Güya bizim memleketimizde ayrı ayrı sınıflar varmış gibi oluşturulan siyasi partiler yüzünden gördüğümüz sonuçlar herkesçe bilinmektedir. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir bölük değil, bütün millet vardır" (Bkz. Fığlalı, 1999, s. 29) diyerek tek partililiğin teorisi yapılacaktır.

Bu bağlamda, 1) vatandaşların vatanı anlamında bir ülke yerine devletin ülkesi ve milletini inşaya yönelmekte ve 2) demokrasilerin aygıtı anlamındaki bir partiden yapısal ayrımla, totaliter rejimlerdeki, devletin/şefin halkla ilişkiler aygıtı ve halkı şekillendirip gütme aygıtı olarak bir devlet partisi örgütlenmesine gidilmektedir.

Bu durum kurulacak partiye yüklediği anlamda da kendini gösterecekti. Nitekim Karabekir'in aktarımıyla Mustafa Kemal, söz konusu Balıkesir cami konuşmasında, "Halk Fırkası halkımıza siyasi terbiye vermek için mektep olacaktır" (Mumcu, 1994, s. 74) diyecekti. Kısacası rakibi olmayan, "halkın terbiye edilmesinin" organı olarak kurulan, "sınıfsız, imtiyazsız ve yekparelik" dayatmasına uğratılacak olan "milletin" bütününü temsil iddiasında bulunmasıyla da totaliter özellikler barındıran bir toplumsal yönlendirme aygıtı karşısındayız. Bu konuyu 16-17 Ocak'ta İzmit'te yapılan basın görüşmesinde de aynı çifte standart içinde dillendirecektir:

> Milletimiz çok zamandan beri siyasi fırkalar, yüzünden ve siyasi fırkaların ihtirasları ve onların çatışmaları yüzünden çok büyük zararlara uğramıştır. (...) Gerçekten milletin çeşitli sınıflarından bir veya iki veya üçünü alıp da diğerlerinin zararlarına olarak, yalnız o sınıfın yararını sağlamakla uğraşan bir siyasi fırka, bizim milletimiz ve memleketimiz için zararlıdır. Bizim muhtaç olduğumuz bütün memleket çocuklarının el ele vererek çalışmasından ve çalışmasıyla elde edilecek sonuçtan ibarettir. (Mustafa Kemal, 1993, s. 233)

Açıkça görüldüğü gibi burada tek partili, tek şefli bir rejimin rasyonalizasyonuna gidiliyor. Partiler, dolayısıyla çoklu temsil ve demokrasi aşağılanıyor, ama hemen devamında, "Bütün bu görüşlerle beraber diyorum ki, siyasi bir kuruluş gerekmekte" (Mustafa Kemal, 1993, s. 233) diyor! Yani "Gerekli olan yalnızca benim kuracağım partidir, benim kuracağımın dışındakiler ise 'zarar' hanesine girer!" demeye getirecektir. Şöyle devam ediyor:

> O halde biz öyle bir fırka yapacağız ki, bundan bütün milletin, hiç ayırım yapmadan herkesin çıkarını ve mutluluğunu sağlamayı görev edinebilsin. Buna olanak var mıdır? Evet, bundan başkasını memlekete yapmanın olağan yoktur. (Mustafa Kemal, 1993, s. 233)

Tabii böyle bir aygıtın, kurumsal bir işlerlikle belirlenen, sözcüğün gerçek anlamında bir parti olma imkânı da kötürümleşecektir; Kongreler millî şefin talimatları ve yeni dönem politikalarının öğrenildiği ve

alkışlandığı, yönetim organları, kadrolar da, millî şefin aparatı, halkla ilişkiler organı, Meclis'i ve toplumu yönlendirme aracı olacaktı.[2]

Esasen en baskın sözcüğü "ben", temel mesajı da "benim kurtarıcı iradem ve bana ihanet edenler" olan *Nutuk*'un okunacağı 1927 CHP Kongresi, işte bu kötürümleşmenin aynası olacaktı. Öyle ki ülkenin tek politik organizasyonunun bu kongresi, bir kongreye özgü karar önergelerinin, güncel durum ve gelecek taktiklerinin tartışıldığı, kimlerin yönetici olacağı üzerine rekabetin yaşandığı bir süreç olmaktan tamamen farklı olarak, bir başkomutanın (ve başöğretmenin) askerlerine (ve öğrencilerine) nasıl bir geçmiş ve nasıl bir siyaset algısı edineceklerini anlatıp, onları bu "kurtarıcılık" ve kuruculuk karşılığında kendisine minnettar tebaalar kılmaya çalışacağı bir monolog olarak şekillenecekti. Bu kongre, partisinden meclisine, eğitim sisteminden çalışma hukukuna kadar her şeyiyle hazır olda duran bir ülke ve millet inşasının kritik bir dönemecini oluşturacaktı.

1927'de yapılan milletvekili seçimlerinin ardından, 15-23 Ekim 1927 tarihleri arasında gerçekleşecek olan bu "kongre", 36 saat 33 dakika (6 gün) boyunca Mustafa Kemal'in *Nutuk*'unu dinleyecekti. Mustafa Kemal bu Kongrede "değişmez genel başkan"[3] ilan edilecekti. Bu kongrenin hemen öncesinde, gidilen değişiklikle "üçüncü dönem Meclisi'nin milletvekillerini belirlemek amacıyla yapılacak secimden önce 23 Haziran 1927'de CHF'de bir tüzük değişikliği yapılarak, Mustafa Kemal'in, "milletvekili adaylarını tek başına belirleme yetkisine sahip olması sağlanacaktır. Böylece Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa, parti adaylarını fiilen olduğu gibi resmen de doğrudan kendisi seçmeye başlayacaktı" (Akt. Uzun, 2010, s. 238). Böylece "milletvekillerini kendisi seçtiği, seçtiği milletvekillerinin de kendisini cumhurbaşkanı olarak seçtiği" (Alkan, 2023, s. 18) bir garip cumhuriyet kurumlaşması yaşanacaktı. İzleyen dönemde liderin ve partisinin iktidarı sağlamlaştıkça kurumlaşmanın yönü de, özellikle 1930'lu yıllarda totaliter özellikler göstermeye başlayacaktı:

> [Bu bağlamda] Halk Partisi kendisini yavaş yavaş devlet ve milletle bir tutmaya başladı. Kendisini her türlü kontrolün dışında

2 Durumun günümüzdeki işlerlikle gösterdiği paralellik Cumhuriyet'in paradoksu olarak anılmalı!

3 Tabii cumhuriyetçiliğin gereklerinin bu şekilde deformasyonu üzerinden oluşan gelenek, kendini Mustafa Kemal'in sonrasına da taşıyacak, CHP'nin 1938 Olağanüstü Kurultayı'nda bu kez İsmet İnönü, "Partinin değişmez Genel Başkanı" olacaktı.

> sayarak, Avrupa'daki totaliter hükümetlerin başarısından cesaret alarak tahakkümünü genişlettikçe genişletti. Daha önce de belirttiğimiz gibi 1931'de yapılan Parti Kurultayı Cumhuriyet'in 6 ana prensibini tespit etti. 1935 Kurultayı Parti genel sekreterini içişleri bakanı tayin etmeyi kararlaştırdı, valiler de vilayet parti teşkilatlarının başına getirildiler; bölge müfettişleri hem parti hem de hükümet işlerini kontrol etmekle görevlendirildi ve nihayet bütün millet Halk Partisi üyesi sayıldı. (Karpat, 1997, s. 79)

Kuvvetler ayrılığına da en küçük anlamda izin vermeyecek olan bu sistemde tüm birincil ve etkili yetkiler Mustafa Kemal'in şahsında toplanırken, eşyanın doğası gereği tümüne bakabilmesi imkânsız olduğundan, sadakatinden emin olunan insanlara vekâlet verilecektir. Örneğin Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeniyle, 19 Kasım 1923 tarihinde İsmet Paşa'ya gönderdiği bir yazıyla, "...Halk Fırkası Reisi Umumiliği ile fiilen iştigale vazife-i haliyem müsait olmadığından, zatı devletlerini vekil tayin ediyorum" diyerek, onu Genel Başkan Vekilliği'ne tayin etmiştir (Akt. Uzun, *2010*, s. 236). Yani bu denli sadık bir ikinci adama bile, hiç olmazsa parti başkanlığını doğrudan vermek yerine, sadece vekillik verilmekle yetinebilen bir sistem kurulacaktı.

Bu çizgi üzerinden "tüm toplumsal katmanları kontrolü altına almaya ve kendine bağlamaya çalışan CHF, işçi ve esnaf cemiyetlerini de kendi bünyesinde örgütlemeye çalışmış, üniversitenin özerkliği de 1933 yılında çıkarılan bir kanunla son bulmuştur. 1935'teki kongrede parti genel sekreterlik görevi ile İçişleri Bakanlığı görevi birleştirilmiş, illerdeki parti başkanlığı görevi de valilere bırakılmıştır" (Uzun, *2010*, s. 239-240).

Tabii *Nutuk*'ta yansıyan resmî tarih yazımı, sadece Millî Mücadele dönemindeki diğer temel aktörlerin tarihten silinmesi veya sadece olumsuzluklarıyla anılmasıyla sınırlı kalmayacak, partinin 9 Eylül 1923'teki resmî kuruluş tarihi de değiştirilecekti. Nitekim Mustafa Kemal, kongreyi açış konuşmasında, 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'ni CHP'nin "ilk kongresi" olarak kabul ettiğini belirterek, bu kongreyi partinin ikinci kongresi ilan edecekti. Böylece tüm Millî Mücadele sürecini salt kendine ait kılmış olacak, dahası ülke ve tarihte neyin kendisine ait ve "iyi", neyin başkasına ait ve "kötü" olduğuna karar verme tekelini de tekrar belirtmiş olacaktı.

Bu tek tarafın partileşip diğerlerinin benzer haklarından yoksun kılındığı süreç, "Halkçılık" kavramının da içeriğini dönüştürecektir.

> Savaşın kazanıldığı, ateşkes anlaşmasının imzalandığı ve saltanatın kaldırılmasıyla ülke üzerinde hükümranlık haklarının BMM'ye geçtiği 1922 yılının sonunda Mustafa Kemal tarafından ilk defa ortaya konulan parti kurma süreci, birinci kuruluş halkçılığının terk edilmesi ile birlikte ilerlemektedir. Halkı, karşıtlık içermeyen "bir"lik olarak kurgulayan halkçılık anlayışının ikinci kuruluş döneminde iki temel işlevi olmuştur. İlk olarak, homojen (etnik, sınıfsal hatta cinsiyete dayalı farklılıkların ortadan kaldırıldığı) bir halk kurgusunun temel zeminini bu yeni halkçılık anlayışı sağlamıştır. İkinci olarak halkın doğrudan doğruya kaderini belirlemesi olarak özetlenebilecek birinci kuruluş halkçılığının siyasal içeriğinin (Halk egemenliğinin) terk edilmesi ile şef-parti-ulus özdeşliği kuruluşu temellendirilmiştir. (Demirkent, 2017, s. 166)

Bu kapsamda "Ulusu, tek bir program etrafında bir araya gelmiş partiyle özdeşleşecek birlik halinde görmek, bunun dışına çıkanları da 'iç düşman' olarak tanımlamayı getirecektir. [Nitekim] Mustafa Kemal, 1923 Mart'ında Konya'da yaptığı konuşmada iç düşmana karşı, dış düşmana olduğundan daha güçlü bir birlik sergilenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Akt. Demirkent, 2017, s. 169).[4] Oysa savaş ve saltanat sorunlarının aşılması sonrasında yapılması gereken şey, artık demokrasiye açılan bir sürece geçilmesi, mücadele arkadaşları ve dinamiklerinin demokratik bir birlikteliği veya bu mümkün değilse demokratik bir rekabetine geçilmesi, dolayısıyla partileşme özgürlüğünün tanınmasıydı (veya kendisinin de parti kurmaya kalkışmaması veya hakemlik yetkilerinden vazgeçmesiydi).

Yani Anayasa'nın da gereği olarak Meclis egemenliğinin gereklerinin yapılması, âdil bir seçimle Meclis'in gerçek bir temsil organı olarak çalışmasının kurum, bilgi ve koşullarının yaratılması, yerel yönetimlerin

4 Tabii ifade, burada belirtilenden çok daha büyük bir şiddet mesajı yüklüdür: "Düşman yalnız dışarda değildir. İçeride de bu milletin hayatıyla oynamak isteyen düşmanlar var. Dış düşmana gösterdiğimiz birliği ve aldığımız tedbiri iç düşmana karşı daha şiddetle ve daha dikkatle göstermeliyiz" (Akt. Goloğlu, 201 1b, s. 182). Üstelik dikkat edilirse burada düşman belirsizdir; reise ve onun uyguladığı programa muhaliflik her sınıf ve siyasetten, her etnisite ve inançtan insanın, her an bu kavramın nesnesi olması olasıdır.

inşası, basın özgürlüğü, sendikalaşma, toprak reformu vb. yönelimlere gidilmesi gerekiyordu. Oysa bunların tam tersi bir merkeziyetçi sıkılaştırma sürecine girilecek, dün ittifak yapılmak zorunda kalınan güçlerin bir bir tasfiyesi, dün hakları tanınan ve taahhüt edilen sınıfların, farklı etnik ve inançsal kimliklerin yasaklanması ve asimilasyonuna gidilecekti. Bu kapsamda toplumu ve siyaseti formatlamak ve gütmek üzere tek partinin örgütlenmesi ve denetim altına girmeyen her kesime bir kulp (Bolşevik ajanı, saltanatçı, hilafetçi, bölücü vb.) takıp etkisizleştirilmesi yoluna gidilecekti.

Kısacası işgal ve ikili iktidar sürecinde pekâlâ mümkün olan demokratik zemin, barış sürecinde otoriter yöntem ve totaliter yönelimle ortadan kaldırılacak, Mudanya ateşkesi bunun için bir imkâna çevrilecekti. D. Demirkent'in çok haklı olarak altını çizdiği öge, bu yönelimin sadece bir kişiler arası kavga olmadığı, gerçekte sınıfsal ve kimliksel tahakküme geçilebilmesi için de bir avantaja çevrildiği gerçeğidir. Savaş koşullarında anayasal düzlemde verilen "halkın doğrudan doğruya kaderini belirleme" taahhüdü, barış döneminde İstiklal Mahkemesi silahı (ve tabii Hıyanet-i Vataniye ve akabinde Takrir-i Sükûn) kullanılarak imkânsızlaştırılacaktı.

Bu bağlamda savaş döneminin sınıfsal ve kimliksel çoğulculuk taahhüdü ve "açıkça sol nitelikli olan" bir halkçılıktan, "sınıfsızlık ve imtiyazsızlık" ile içeriklendirilen "yekpare" millet halkçılığına dönüştürülecekti. Yani Millî Mücadele'nin bu güçlü kavramı tekel altında tutulacak, CHP'nin 6 temel ilkesinden biri ilan edilecek ancak içeriği, halkın "kendi kendini yönetmesi ve haklarının tanınması" anlamından ayrıştırılarak boşaltılacaktır; tıpkı önceden hakları kabul edilen "Müslüman anasırın" bütünü anlamındaki "millet" kavramının da, diğer milliyetlerin inkârıyla, devletin güdümünde şekillendirilen "Türk ulusuna" dönüştürülmesi gibi!

Halkçılık iddiasındaki dönüşümü biraz daha belirginleştirmek gerek; çünkü bu dönüşüm Millî Mücadele önderliğinin devrimci bir yönelim ve imkândan geriye dönüşünün de çarpıcı göstergelerinden biridir. Anımsansın ki sürecin başında Halkçılık, tamamen sol muhtevalı bir kavram olarak kullanılmaktaydı. Nitekim 18 Eylül 1920 tarihli ve altında Reis olarak Mustafa Kemal'in imzası bulunan Halkçılık Beyannamesi ve Hükümet Programında şöyle denmektedir:

> 2) TBMM Hükümeti, hayat ve istiklalini kurtarmayı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtarıp idare ve hâkimiyetinin hakiki sahibi kılmakla gayesine ulaşacağı inancındadır. (...) 4) TBMM Hükümeti, halkın maruz bulunduğu sefalet nedenlerini izale ile esbab ve vesaiti saadet ve refahını temin etmeyi temel ilkesi ve binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve alelumum içtimai mesailde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyaçlarına göre gerekli yenilikler ve tesisatı vücuda getirmeyi başlıca vazifesi addeder. (Akt. Sezgin, 1984, s. 148-149)

Kuşkusuz buradaki sosyalizan dil samimi değil, taktikseldir. Sovyetler Birliği'nden askerî ve parasal yardım alabilmenin gereği olması yanında yükselen sol dalgayı da rejimin kontrolü altına alma girişimidir. Nitekim Mustafa Kemal'in, "Meclis'te sonradan ortaya çıkan Halk Zümresi, bizim tanıdığımız arkadaşlardır. Bunlar memlekette bir toplumsal inkılabın kısmen olsun lüzumuna kani olanlardır. Bu girişimin tehlikelerini kavrayamamaktadırlar. Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik, mümkün olmadı. Fakat şimdi Halkçılık Programı altında hükümetçe bir program kabul ettik. Halk Zümresi kendiliğinden dağılmış gibidir" (Akt. Efe, 2007, s. 103) ifadesiyle de bunu belirtmiş olacaktı. Buna, yazışmalarda bile yapılan "yoldaş"lık vurguları da eklenince dönemin meşruiyet üretilen egemen dilinin de ne olduğu belirginleştirilir.

Bu açıdan dilin ve meşruiyet dayanaklarının söz konusu değişimi, bize, gidişatın iktisadi ve sınıfsal açılardan yönünü göstermek açısından önemlidir.

Gerçekten de Halk Fırkası'nın kuruluş döneminde, bir dizi konuda olduğu gibi, ama özellikle de halkçılık konusunda da ciddi bir dönüşüm sergilenmektedir. Artık hem emperyalist sistemle barışan hem de kapitalizmin uygulanması fikrini artan cesaretle dillendiren, sermaye ve servet sahiplerini cesaretlendiren ve onlara destek sözü veren, sarayın destekçisi olmuş İstanbul'un Müslüman burjuvazisine de (İzmir İktisat Kongresi'nde göreceğimiz gibi) öncülük misyonu biçen, bir müddet sonra da emek haklarını yasaklamaya başlayan, sosyalist siyasete ise yeniden operasyon çekme hattına giren bir anlayışına geçilmektedir. "Halk" isminden, tüm toplum üstünde hegemonya ihtiyacı açısından vazgeçilmek

istenmemekte, ama onun yüklediği sorumluluklardan hızla uzaklaşılmaya ve imajının da yeniden yapılandırılmasına çalışılmaktadır:

> Kurulacak partiye ad olarak düşünülen "halk" kavramının içeriği 1923 yılbaşı dolaylarında tartışma konusu olmuştur. CHF'nin gelişimi içinde "millet" gibi daha genel bir kavramla özdeşleştirilmesinden önce "halk", siyasal toplumun üyelerinin tümünü değil, ezilen yoksul tabakaları akla getiriyordu. Birinci Meclis'in ilk gruplaşmalarından biri olan Halk Zümresi ve ondan esinlenen hükümetin "Halkçılık Programı" açıkça sol nitelikliydiler. Halk Fırkası'nın kurulacağı günlerde de, Mustafa Kemal Paşa'ya yakın çevreler, "halkın" özellikle çiftçi ve işçilerden oluştuğunu, yeni fırkanın da bu sınıfların yararına çalışacağını ileri sürmüşlerdir. Muhalifler, köylü eşrafı mümessil tanıdığı için, köylüye dayanmak isteyince, bunun iki rakip eşraf zümresinden birine bağlanmak demek olacağını söyledikleri zaman Halkçılar, "HF, aguş-u safvetine (temiz kucağına) böyle mütegallibeyi nasıl alabilir? Eğer alsa ismi Halk Fırkası olabilir mi?" demişlerdir. (Tunçay, 1981, s. 48)

Fakat Mustafa Kemal artık öyle düşünmemektedir. Nitekim "Paşa, halk kavramını bütün sınıfları kapsayacak bir anlamda kullanmaya karar vermekte gecikmemiştir. 1923 Ocak ayında İzmit'te yaptığı özel basın toplantısında yine Halk Fırkası'nı kurma tasarımından söz etmiş ve olumlu bir çalışma programı yapma zorunluluğunu vurgulamıştır" (Tunçay, 1981, s. 48).

"Bizim milletimizin asıl unsuru köylüdür, çiftçidir, çobandır. O halde bunlar bir sınıf ve dayanmaya değer bir sınıftır" dedikten sonra, "köylünün karşısında kim düşünülebilir?" diye sorar (Mustafa Kemal, 1993, s. 233) ve yeni "halkçılık" perspektifinden bu sorusunun cevabını vermeye çalışır. Bu kapsamda diğer sınıfların köylüyle bir çıkar karşıtlığı içinde olamayacağını ispatlamaya, dolayısıyla yeni "halkçılığın", yalnızca ezilen, sömürülen, yoksul sınıfları değil, onları sömürenler de dâhil tüm sınıfları kapsayan anlamını ispatlamaya yönelik analizine girişir:

> Efendiler, memlekette çok çiftlik sahibi kimler vardır, ne kadar çiftliği ve ne kadar toprağı vardır? Bunları insafla düşünelim.

> Kendi livanızı düşünün. Kaç çiftlik sahibi vardır ve toprağın büyüklüğü nedir? Bir de Türkiye topraklarını düşünün. Efendiler, bizim memleketimizde çıkarına zarar verilecek büyük toprak ve çiftlik sahibi yoktur. (...) Dolayısıyla onların çiftliklerini yok etmek, toprağını parçalamaktansa, köylülerin toprağını büyütmeliyiz! (Mustafa Kemal, 1993, s. 233)

Tabii Cumhuriyet tarihi (Türkleştirme amaçlı toprak dağıtımları hariç) köylüleri topraklandırma gereği duymamanın da tarihi olaraktır. Peki büyük toprak sahiplerinin çıkarına dokunmama politikasının bedeli ne olacaktır? Eşyanın doğası gereği topraksız ve az topraklı köylülerin kendi geleneksel efendilerine, büyük toprak sahibi ve onların kopmaz müttefikleri olan İslamcı ulema ve tarikatlara tebaa kalmaya devam etmesi! Böyle olunca, "kimsesizlerin kimsesi" olmaya ve bunun basit gereği topraklandırmaya yönelmeyen bir Cumhuriyet'in, köylülerin cumhuriyeti olması da mümkün olamayacaktı. İşçi sınıfına ilişkin yaklaşımda da şöyle der:

> Geriye ne kalıyor efendiler: Amele...Toplasanız toplasanız, İstanbul'dakilerin hepsini alsanız belki yirmi binden fazlası amele bulamazsınız. (...) Ameleye düşman olamayız. Bu memleket ameleye muhtaçtır. Bu memleketin bugünkü sanayi kuruluşunu değil, ilerde yapacağı birçok sanayi kuruluşunda çalışacak adama ihtiyacı vardır. Amele bize gereklidir. Onu koruyacağız ve daha mutlu hale getireceğiz. (alkışlar) (Mustafa Kemal, 1993, s. 235)

Peki ama nasıl? Sendikayı, 1 Mayıs'ı, grev, miting hakkını, sol siyasete dâhil olunmayı yasaklayarak mı? Cumhuriyet ne yazık ki bu yolu seçecektir; önce sermayedarı büyüterek memleketi zenginleştirelim sonra "daha mutlu hale getireceğiz" çizgisini! Böylece devlet imkânları sermayedar büyütme hedefine dökülürken emekçilerin sermayeye karşı haklarını savunabilme imkânları yasaklanacaktı. Hem de onların "mutlu" değil, acımasız koşullarda yaşadıkları da bilindiği halde. Nitekim devamla, "amele ile tarlasında çalışan köylünün ne farkı vardır? Bu zavallılar hemhaldir" (Mustafa Kemal, 1993, s. 235) diyor Mustafa Kemal.

Yani "milletimizin asıl unsuru" olan köylüler ve işçilerin hem "aynı durumda" hem de "zavallı", yani aciz, umutları tükenmiş, kimsesiz

anlamına gelen bir kavramla nitelenecek durumda yaşadıkları biliniyor, ama buna rağmen, bırakalım kendi çıkarlarını savunacak bir parti imkânından yoksun bırakılmayı, toprak reformu, miting, sendika, grev, 1 Mayıs gibi kendilerini savunacak dayanaklardan da yoksun bırakılıyorlar. Burada açık bir sınıfsal tutum karşısındayız ki bunu sermayedarlardan söz ederken ki dilde de göreceğiz. Nitekim doğru vurguyla başlansa da, köylülüğün dertlerine çare arayışı yerine, karşıt çıkarlara sahip sınıfların birbiri için "gerekli" olduğu ispatlanmaya çalışılıp, hep birlikte "sınıfsız-imtiyazsız halk" torbasına doldurulacaktır:

> köylü sınıfı aslidir. Yalnız bunun çıkarı sağlanırsa (kasabalar ve şehirlerdeki) işadamlarının çıkarı zedelenir mi? Hayır, buna olanak yoktur. Çünkü bu işadamları halk için gereklidir. Bunlar birbirinden ayrılamazlar. Birbirine gerekmektedirler. Tersine işadamlarını desteklemek, ileriye doğru sevketmek gerekir. Bu başlı başına dikkate alınacak bir hedeftir. Bundan dolayı halkçılık açısından düşünüldüğü vakit, bunların bile hakkı verilmek gerekir. Sonra efendim kasabalarda orta tüccarlar vardır. Bu orta tüccarlar bile yine o köylü ve halk için gerekli olan bir sınıftır. Bunları da yok edemeyiz, zarar veremeyiz. Tersine onları da korumak ve daha çok zengin yapmak zorundayız. Memleketimizin genel çıkarları da bunu emretmektedir. Bu orta tüccarların üstünde ne var? Büyük tüccarlar... Büyük sermaye sahipleri...
>
> "Sorarım efendiler, memleketimizde büyük sermaye sahibi, çok servet sahibi kaç kişi vardır ve bunların kaç parası vardır. Bana Türkiye'de kaç tane milyoner gösterebilirsiniz? En zengin adamımızın kaç parası vardır? Elli bin lira, yüz bin lira sermaye nedir? Kapitalist olarak ortaya koyacağımız ve üzerlerine hücum edeceğimiz bunlar mıdır? Hayır, efendiler, bu memleket ve bu memleketin insanların daha çok zengin olmaya muhtaçtır ve bu hakkıdır. Bunun için onların servetine göz dikmeyeceğiz ve belki de orta tüccarları da onların düzeyine çıkaracağız ve hep beraber daha çok zengin olacağız. (alkışlar)
>
> "İsteriz ki efendiler memleketimizde çok ve çok milyonerler, milyarderler olsun. O zengin insanlar başlı başına bu memlekete bankalar, şimendiferler, fabrikalar, şirketler vb. sanayii kursunlar. Bizi

> yabancıların sermayesine muhtaç bırakmasınlar. Dolayısıyla onlara düşman olmak değil, onları daha çok zengin etmek bu memleketin gerçek çıkarları gereğindedir (alkışlar). O halde efendiler, onlar da halktır, onlar da bu zümrenin içindedir. (Mustafa Kemal, 1993, s. 235)

Bu anlatı biçiminde açık iki olgu var. 1) söze ülkenin çoğunluğu köylülerden başlansa da güvence ve destek vaadiyle asıl ikna edilmek istenenler sermaye ve toprak sahipleridir. 2) böyle her sınıfın birlikte "halk" kılınarak, gerçekte ulus anlamında bir halk tanımı yapılmaktadır. Yani toplumsal bir karşılığı olan halk kavramından vazgeçilmemekte ama kavramın içi boşaltılmaktadır. "Üç hafta sonra Balıkesir'deki Paşa Camii minberinden verdiği hutbeden sonra, cemaatin sorularını yanıtlarken, yine Halk Fırkası tasarısını anlatmış, burada da memleketimizde sınıflaşma olmadığından, kendisinin kuracağı partide bütün milletin temsil edileceğini ileri sürecektir" (Tunçay, 1981, s. 49). Gerçekten de 7 Şubat 1923 günü Balıkesir hutbesini takiben Mustafa Kemal, bu sınıfsal pozisyonunu şöyle yineleyecektir:

> Bizde büyük araziye kaç kişi sahiptir? Bu arazinin miktarı nedir? Araştırılırsa görülür ki, memleketimizin genişliğine karşın hiç kimse büyük araziye sahip değildir. Bu yüzden bu arazi sahipleri de korunması gereken insanlardır. (...) Kaç milyonerimiz var? Hiç. Bundan dolayı biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. (Bkz. Fığlalı, 1999, s. 29)

Bunun hemen sonrasında 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde toplanan İzmir İktisat Kongresi de, sermayeyi eksen alan bu dönüşümün açık ilanı olacaktı. Bu koşullarda S. Yerasimos'un haklı sorusuyla yüzleşmek zorundayız:

> Bu demeçlerde görülen hitabet ustalığına ve sosyal gerçekleri gözden kaçırmayı amaçlayan çelişkilere rağmen güdülen amaç açıktır. Bu amaç, devlet aracılığıyla kapitalist bir toplum yaratmaktır. İş böyleyken egemen sınıfın halkçı ideolojisine daha sonra

> 'Kemalizm' adını alacak olan bu ideolojiye, uzun bir zaman, hatta günümüze kadar nasıl olup da orijinal bir doktrin, kapitalizm ile sosyalizm arasında üçüncü bir yol gözüyle bakıldığına şaşmamak elde değildir. (Yerasimos, 1976, c. 3, s. 1253)

Bu gerekçelendirmeyle varılacak yer, kapitalist bir toplum, ama onun kendi doğallığında oluşumu değil, aksine devletin iktisadi, siyasi ve ideolojik müdahaleleriyle hızlandırılmış bir inşasıdır. Bu ise, emeğin kendi bilincine varmasını ve haklarını savunmasını imkânsızlaştıran bir illüzyonla kuşatılmasını, yani mevcut ve kurulacak toplumun "sınıfsız imtiyazsız yekpare bir bütün" olduğu iddiasını getirecektir. Mahmut Esat Bozkurt'un ifadesiyle:

> Biz ayrı ayrı birer sınıf ve zümre kabul etmiyoruz. Biz tek bir birlik tanıyoruz. Efendisiz ve kölesiz bir birlik tanıyoruz. Bu birlik Türk ulusudur. Belki başka yerlerde bu sınıf ve zümre farkı, daha açık bir deyimle bir insan farkı bahse lüzum olabilir. Fakat Türk ulusunda asla! (Toprak, 2018, s. 285)

Görüldüğü gibi "1923 sonrası gelişen ve tek parti döneminin temel ideolojisi olan 'halkçılık', etnik ve sınıfsal olarak halkın ulus içinde eritilmesine ve tek partinin meşrulaştırılmasına odaklanmıştır(Demirkent, 2017, s. 126). Şefik Hüsnü, 1924'te yazdığı "Yıkıcı Halkçılıktan Yapıcı Halkçılığa" başlıklı makalesinde, bu duruma atfen, "toplumsal kuruluşlara, sendikalara tam bir özgürlük vermeyen bir cumhuriyet kuru laftan ibarettir" diyecek, "halkın çokluğunu kabul edip örgütlenme haklarını tanımayan (...) bir cumhuriyet, azınlığın zorbalığı olacaktır" diye sürdürecektir (Akt. Demirkent, 2017, s. 126-127). İzleyen süreçte, yürürlükte kalan diğer emek hakları da çalınırken, komünistlerin süreğen polis baskısına maruz bırakılacağı emek haklarına düşman bir "halkçılık" hattına geçilecektir.

Özetle CHP'nin kuruluşuyla belirginleşen bu yeni halkçılık, iki temel açıdan önceki dönem halkçılığının ve genel olarak halkçılığın iğdiş edilmesi olacaktır. Bunlardan birincisi, anayasada kayıt altına alınmış olan, halkın egemenlik ve kendi kendini yönetim haklarının artık her alanda imkânsızlaşacağı bir sürece girilmiş olmasıdır. İkincisi ise, birinci

dönemde sınıfsal düzeyde varlığı ve hakları tanınan alttakiler anlamında halkın, artık hızlandırılmış bir kapitalist gelişmenin, hak ve özgürlüklerinden yoksun bırakılmış ameleleri konumuna indirgenmiş olmasıdır. Bundan böyle onlardan istenen, "memleket için" çalışmaları, ama toprak reformu veya grevli toplu sözleşmeli sendika vb. haklar talep etmeye, hele kl emek eksenli siyasete asla kalkışmamaları, "sınıfsız imtiyazsız, yekpare bir zümrenin" parçası olarak sermaye birikim sürecine katkılarını arttırmaları ve önderin partisine, onun tek başına belirleyeceği milletvekili adaylarına oy vererek oyuna meşruiyet sağlamalarıdır.

Bu değişimler çerçevesinden bundan böyle "halkçılık", rejimin içine girdiği yeni yönelimleri nedeniyle artık kendisinden vazgeçilemez incir yaprağı olarak işlev görecektir.

Meclis'e Egemenlik İçin Üretilen Krizden Çıkan Cumhuriyet

Bu irdelemeler üzerinden artık Cumhuriyet'in ilanı öncesindeki sürecin gerçek bilgisini anımsamaya geçebiliriz:

Bizde toplumsal bir devrimin ürünü olmayan Cumhuriyet, anlatılagеldiği şekilde bir liderin Meclise rağmen uyguladığı operasyonla verdiği bir "armağan" olmayacağı gibi bir cumhuriyetin özsel özelliklerini ülkeye kazandıran bir anlam da taşımayacaktı. İlanı sırasında da açıklanacağı gibi, esasen "egemenliğin kayıtsız şartsız millette" olduğunun Meclis ve anayasa ile resmen ilan edilmesi ile esas şartı 1920-1921'de sağlanmış, saltanatın tasfiyesiyle biçim şartı da 2 Kasım 1922'de gerçekleşmişti; yani egemenliğin, halkın seçilmiş temsilcilerine aitliği sorunu önceden çözülmüş bir sorundu. Bundan sonraki iş, bunun adını koymaya ve başta anayasal taahhütler olmak üzere o ana kadarki tecrübeler üzerinden bir cumhuriyete yakışır biçimde hak ve özgürlükler hukukunun düzenlenmesine gelmişti.

Ancak Cumhuriyet'in ilanında da göreceğimiz bundan sonrası böyle olmayacaktı. Ülkenin ihtiyacı, bunca önemli kazanım üzerinden gerçek bir cumhuriyete yönelmek iken, liderin ihtiyacı, tekrardan ortaya çıkmaya başlayan denetleme ve dengeleme çabalarına karşı hâkimiyetini anayasallaştırarak tartışılamaz hale getirmekti. Yani işin ilanıyla yapılması gerekenler açısından farklılık vardı ve ilanın zamanlaması ve içeriği ülkenin değil başkanın ihtiyaçları temelinde belirlenecekti.

İşte bu önkoşulları oluşmuş olan dönüşümün adını koyma işinin, özüne uygun bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorunu, sonraki yüzyılımızı bir cumhuriyette olmanın güvenceleriyle yaşayıp

yaşamayacağımızı belirleyecekti. Yani gelinen aşamada ancak "bazı kafaların gitmesi" ile halledilebilir bir sorun karşısında değildik. Nasıl ki saltanatın kaldırılması için bazı kafaların gitmesine değil sadece uzlaşmaya gerek olduysa, cumhuriyetin de ihtiyacı mutabakatla sürecin olgunlaştırılmasıydı. Ne var ki yönetim alışkanlıklarına karşı yeni Meclis'te de gelişmeye başlayan sorgulama ve itirazlara karşılık bu sürecin imkânları da kötürümleştirilecek, Cumhuriyet ilan süreci de araçsallaştırılacaktı.

Esasen 1923 Ağustos sonundan itibaren Cumhuriyet, daha yaygın bir şekilde dillendirilen bir sorun haline gelmiştir. Nitekim 24 Eylül'de, *Neue Freie Presse* gazetesine verdiği demeçte Mustafa Kemal, gazete muhabirinin, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda ne gibi değişiklikler yapılacağına ilişkin sorusuna, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda ilk maddelerini okuyarak şöyle der:

> Teşkilat-ı Esasiye gereğince hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Yürütme kudreti Yasama yetkisi, milletin yegâne temsilcisi olan Meclis'te tecelli ve temerküz etmiştir diye açıklık vardır. Bu iki cümleyi bir kelimede izah edebilmek için hangi lügatte aranırsa aransın aynı kelimeye tesadüf olunur. Bu da Cumhuriyet kelimesidir. Bundan dolayı dâhilî gelişimimiz henüz tamamen nihayet bulmamıştır. Burada birçok değişiklikler, ilerlemeler vuku bulacak ve bütün bu değişiklikler Cumhuriyet esasına yönelik olacaktır. Türkiye hal-i hazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır. Hiçbir surette Batı cumhuriyetlerinin sisteminden farklı olmayacaktır. (Akt. Demirkent, 2017, s. 126-127)

Görüldüğü gibi "Türkiye'nin hal-i hazırda bir cumhuriyet olduğu" gerçeği, Mustafa Kemal tarafından da dillendirildiği gibi açık olan bir durumdur; öyle ki cumhuriyetin anlamı da, onun biçimsel şartı olan saltanatın tasfiyesi öncesine taşınarak, "hâkimiyetin kayıtsız şartsız millette olması ve yürütme ve yasama yetkisinin de milletin yegâne temsilcisi olan Meclis'te tecelli ve temerküz etmesi" olarak belirginleştirilmektedir. Dolayısıyla bundan sonra cumhuriyete dair yapılacak olanlar, işin adını koymak biçimsel gereğinin ötesindeki "değişiklikler ve ilerlemeler" olup, geçilen şeyin anlamı nedeniyle başta seçilmiş temsilcilerin yetkilerinin

pekiştirilmesi olmak üzere katılımı arttırıcı adımlardır. Nitekim Mustafa Kemal'in röportajında da belirttiği ifadeyle, gelinen noktadan sonra artık cumhuriyet, ya "daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır" veya biçim olarak ilan edilse bile gerçekte o ana kadarki kazanımlar ülkenin elinden çalınacaktır.

Ne yazık ki ikinci seçeneğin hâkimiyetiyle ilan edilen bir cumhuriyetimiz olacaktı bizim. Yani burada ifade edilen, "hiçbir surette Batı cumhuriyetleri sisteminden farklı olmayacak, demokratik bir cumhuriyet" taahhüdüne kapalı ve ondan uzaklaşan "Türk tipi" bir cumhuriyetimiz olacaktı. Dolayısıyla bu umutlandırıcı taahhütler de, tıpkı İkinci Meclis için seçime giderken ilan edilen taahhütlerde olduğu gibi kamuoyunu manipüle etmekten ibaret kalacaktır.

Ancak konumuz açısından daha önemli olan öge, Meclis bileşiminin Cumhuriyet karşıtı bir güç odağına sahip olmadığının bu vesileyle bir kez daha görülmesi gerçeğidir. Nitekim *Neue Freie Presse* gazetesine yapılan açıklamalar, Ankara'da yayımlanan *Yeni Gün* gazetesinde de yayımlanacak ve ne kamuoyundan ne de Meclis'ten herhangi bir negatif tepki alacaktır. Sonradan da görüleceği gibi, muhalefet sergileyenlerin kaygısı, millî egemenliğin adının konulması değil, tersine bu ad konulurken millî egemenliğin gereklerinden uzaklaşılmasıdır.

Üstelik bu sırada anımsayalım ki cumhuriyetin nasıl bir çerçevede oluşturulacağına ilişkin kurulmuş olan Uzmanlar Komisyonu da çalışmaktadır. Nitekim söz konusu bu komisyon, yapacağı çalışmalar sonucunda hazırladığı cumhuriyete ilişkin taslağını, 25 Eylül'de Halk Partisi Divanı'na iletecektir (Akt. Demirkent, 2017, s. 126-127).

Bu bağlamda *Vatan* gazetesi 25 Eylül'de, "Cumhuriyet esaslarının kabulü için mebuslar arasında büyük bir temayül var" diye yazarken, "başta iki Ankara gazetesi olmak üzere bazı gazeteler de cumhuriyet fikrini savunmakta ve cumhuriyetin aslında yürürlükteki rejimin adı olduğunu" anlatırlar. Yani gelinen aşamada cumhuriyet ilan edilip edilmemesi gibi bir sorun yoktur; onun nasıl şekilleneceği, dahası devletin adının "Türkiye Cumhuriyeti" mi "Türkiye Halk Cumhuriyeti" mi olması önerileri tartışılır. Nihayet "Halk Fırkası Divanı, 4 Ekim'de devletin adının Türkiye Cumhuriyeti olmasını kararlaştırır."

Diğer yandan Mustafa Kemal başkanlığında Uzmanlar Kurulu da bu bağlamda Teşkilat-ı Esasiye'de yapılacak değişimleri görüşür. *Yeni Gün*

gazetesi de 8 Ekim'de bir uzmana dayanarak "Cumhuriyet idaremiz açıklığa kavuşturularak yakında ilan olunacaktır" diye yazar (Alpkaya, 2009, s. 57-63). Bu süreçte, cumhuriyet ilanı üzerine değil ama belli ki Meclis'in ve cumhurbaşkanının karşılıklı yetkileri üzerinde bir iç mücadele yürütülmektedir; bu Cumhuriyet'in nasıl şekillendirileceği, örneğin yürütmenin Meclis'in denetiminde olup olmayacağı, cumhurbaşkanının Meclis kararlarını reddetme yetkileri vb. vb. (Bkz. Alpkaya, 2009, s. 64).

Bir diğer uzmandan alınan bilgiye göre de bu süreçte sekiz ayrı tasarı oluşmuş ve bunların arasından uygun görülen tasarıya göre, "Yürütme yetkisi de eskisi gibi Meclis'te kalacaktır. (...) Başbakanı reisicumhurun, hükümet üyelerini de başbakanın seçmesi kabul edilmiştir. (...) Ayan Meclisi veya ikinci bir meclis kesinlikle olmayacaktır" (Alpkaya, 2009, s. 66). Bir diğer yetkili ise, gerçek bir cumhuriyet talebiyle komisyon çalışmalarına eleştirel tutum takınmaktadır:

> Komisyon, gerçekleşen toplantılarında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda sınırlı bir değişiklik öngördüğü anlaşılmaktadır. Hâlbuki er geç cumhuriyet sistemini tamamen kabul etmek mecburiyetindeyiz. Önümüzdeki cumhuriyet örneklerinden şimdiden tamamen faydalanmamız lazımdır. Yoksa kelime oyunlarıyla cumhuriyet idaresi kurmaktan bir şey anlamam. (Alpkaya, 2009, s. 66)

Görüldüğü gibi 1923 Sonbaharına girilirken Türkiye'nin Meclisinde, "hayır cumhuriyet istemiyoruz, saltanat geri gelsin!" diyen kimse yoktur; ama belli ki bu cumhuriyetin, saltanatvari yetkilere sahip ve Meclis'i araçsallaştıracak bir cumhurbaşkanlığı eliyle biçimsel değişime indirgeneceğine ilişkin ciddi kaygılar bulunmaktadır. Çünkü Meclis gibi komisyon da, "cumhuriyet sistemini tamamen kabul etmek" ve "önümüzdeki cumhuriyet örneklerinden tamamen faydalanmak" istemeyen, "kelime oyunlarıyla cumhuriyet idaresi kurmuş" gibi yapmak isteyen bir gücün ağır vesayeti altındadır. Bu gücün gerçekleştirmek istediği şey ise, birazdan daha da net göreceğimiz gibi, yürürlükteki anayasanın Meclis egemenlikçi ve yerel yönetimci ruhunu çalıp kötürümleştiren, Meclis'in yetkisini kısarken başkanınınkileri güçlendiren bir değişimi "cumhuriyet" diye ilan etmektir.

Nitekim komisyonun 14-15 Ekim günlerdeki toplantısında, "devlet başkanının, yasama yetkilerinin yanı sıra yürütme yetkilerine de sahip olmasını, yasama ve yürütmenin tecelligâhı olan Meclis'in, yürütme yetkisini kendi üyeleri arasından seçilecek hükümet eliyle kullanmasını kararlaştır[dığı]" basına yansır. Tabii bu gelişmenin kamuoyuna yansıması ve tepkiyle karşılanması üzerine "Anadolu Ajansı, çalışmaların henüz netleşmediğini ve hazırlanan taslağın Parti Grubu'nda ele alındıktan sonra Meclis'e gönderileceğini duyurmak zorunda kalır" (Alpkaya, 2009, s. 67).

Keza "Reisicumhura seçimleri yenileme yetkisinin verilmesi konusu Komisyon üyeleri arasında görüş ayrılıklarına yol açmış, ancak yapılan oylama sonucu, bir oy farkla bu yetkinin reisicumhura verilmesi kabul edilmiştir" (Alpkaya, 2009, s. 69).

Aynı sırada İsmail Canbulat etrafında oluşan bir grubun, "reisicumhurun Mustafa Kemal Paşa olması" ama "yetkilerinin millî egemenliği bozmayacak bir şekilde saptanması, her işe fiilen müdahale edememesi" gibi önlemler geliştirmeye yönelik bayrak açtığı görülecektir. Keza bir diğer mebusun da, "bizim seçtiğimiz bir reisicumhurun, milletin seçtiği heyeti, Meclis'i feshetmesi, milletin meşru hukukuna tecavüz etmesidir. Bu tecavüzün gerçekleşmesi ve buna izin verilmesi imkânsızdır. BMM, Reisicumhurun Meclis'i feshetme yetkisini kabul etmeyecektir" (Bkz. Alpkaya, 2009, s. 70)[1] dediği görülür.

Açık ki gerçek bir cumhuriyet, ancak egemenliğin millette ve tecelligâhı olan Meclis'te olması gerektiğini, dolayısıyla cumhurbaşkanının yetkilerinin de buna uygun olarak sınırlanması gerektiğini savunanların görüşünden çıkabilecekti. Salt basına yansıdığı kadarıyla bile, rezerv belirtenlerin, gerçekte Cumhuriyet'e değil, adını koyarken fiilen mevcut olan cumhuriyetin kaybedilme riskine karşı kaygı belirttiklerini teslim etmek zorundayız.

Yani iddia edildiği gibi cumhuriyetçiler ve saltanatçılar ayrışması karşısında değiliz. Aksine biçimsel bir cumhuriyetçilikle iktidarı daha çok belirleyecek bir güç arayanlar ile buna karşı gerçek bir cumhuriyetten

1 Cumhurbaşkanına Meclisi feshetme yetkisi (ki M. Kemal'in bunu defaatle yapmaya yeltendiğini, bizzat İsmet İnönü'nün de tanıklığıyla önceden görmüştük) verilmesine 1924 Anayasası'nda bir kez daha yeltenilecek ve bir kez daha Meclis'ten gelen eleştirilerin yoğunluğu üzerine geri çekilmek zorunda kalınacaktı.

yana rezerv belirtenler arasındaki ayrışma karşısındayız. Bu bağlamda süreç hem Halk Partisi Grubunda hem de Meclis'te ciddi tartışmalara neden olmaktadır. Üstelik anımsayalım ki bu tartışma ve kaygılar İkinci Grup'la yapılmamaktadır. Onların tasfiyesi üzerinden epeyi bir zaman geçmiştir. Bu kez tartışanlar tek tek hepsi de Mustafa Kemal'in eleğinden geçmiş milletvekilleri, yani Halk Fırkası üyeleridir. Asıl önemlisi Millî Mücadele'yi ilk başlatan kadro içinde Mustafa Kemal hariç herkes gerçek bir cumhuriyetten yana, yani hâkimiyet-i milliye aleyhine bir kişisel güç tahkimatına karşı bir duruş sergilemektedir.

Hem Meclis'te hem de Komisyon'da Mustafa Kemal'in baskın bir konumu bulunmasına karşın sorgulayan bir basının varlığı sayesinde kamuoyu baskısı ve muhalif olan vekillerin Millî Mücadele'yi başlatmaktan gelen ağırlığı nedeniyle istenmeyen bir uzlaşma oluşmuş görünmektedir. Nitekim 21 Ekim'de Mustafa Kemal'in başkanlığında yapılan son toplantısında komisyon, çoğunluğa hâkimiyeti sayesinde onun isteklerini temel alan ama aynı zamanda, isteklerinin bir kısmından vazgeçip gerçek bir cumhuriyet fikriyle de uzlaşmaya zorlamış görünmektedir. Nitekim söz konusu çerçeve, "en mühim olan devlet ve hükümet vazife ve vaziyetini tayin ve kararlaştırma" bağlamında: "1) Yürütme ve yasama yetkilerini kendinde birleştiren bir Meclis ile 2) Bu Meclis'in devleti temsile ait vazife ve vaziyeti kendisine aktardığı bir reisicumhur ile 3) Meclis'in yürütme işlerini hükümete gördürmesi genelde kabul görmüştür. Ötesi teferruata ait olup bunların tespiti bir düzenlenme meselesi kabul edilmiştir" (Alpkaya, 2009, s. 73).

Özetle buraya kadarki veriler bize, Meclis'te cumhuriyetçiler ve karşıtları diye bir bölünme olmadığını, aksine belirlenmiş yön ve hedef olarak cumhuriyete doğru mutabakatla gidiş hali yaşandığını gösteriyor. Meclis Komisyonu ve kısmen de basın üzerinden bu cumhuriyetin nasıl şekilleneceği tartışmaları yapılmakta, süreç bu katılımlar ve güç dengelerince belirlenmektedir.

Şunu da anımsatalım ki bu sürecin başında Mustafa Kemal, önceki Meclis'in İkinci Grup'u gibi organize bir muhalefet karşısında değildir. Saltanatın tasfiyesindeki yarışta tanık olduğumuz gibi Birinci Meclis'te de esasen cumhuriyet karşıtı bir direnç söz konusu değildi; ama bu kez, organize bir muhalefet bloku bile söz konusu değildi. Buna rağmen söz konusu bu cumhuriyete geçiş sürecini, Meclis'in yetkilerine el

koyma yönünde manipüle etmeye ve oldubittiler yapmaya devam ettikçe, Meclisin anayasal yetkilerini korumaya yönelik dirençler gelişmeye başlayacaktır. Âdeta bir önceki Meclis'te İkinci Grup'u ortaya çıkartan süreç bir kez daha yinelenmektedir:

Nasıl ki Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'in güdücü davranışı, Meclis'in hukukunu korumaya yönelik bir muhalefet üremesine neden olmuşsa, aynı durum, bu kez onun tarafından oluşturulmuş bu İkinci Meclis'te de yinelenmektedir. Mustafa Kemal karar süreçlerini kendi tekeline aldıkça, yola birlikte çıktığı (üstelik İkinci Grup'un tasfiyesinde de yanında olmuş) eski arkadaşlarının onu meşruiyet ve anayasa sınırları içinde tutmaya yönelik tepki ve arayışları gelişmektedir.

Anayasal sınırlar içinde kalmayı kabullenmeyen, nitekim bir müddet sonra bu anayasayı da tasfiye edecek olan Mustafa Kemal, bu bağlamda kendisini frenlemeye, dengelemeye yönelenleri devre dışı bırakmakta, onlara kulp takmakta, kendi başına karar verip grubuna ve Meclise dayatmakta ve itiraz belirtenlere karşı operasyonlar gerçekleştirmekte ve attığı her adımda Meclis'e karşı gücünü ve denetlenemezliğini gelenekleştirmeye çalışan inisiyatifini pekiştirmektedir.

Kısacası bu meşru ve anayasal reflekse hak verip onunla uzlaşmak, Cumhuriyet'i, cumhuriyetin anlamına uygun bir şekilde grup/parti, Meclis, muhalefet, basın vb. kamusal temsiliyetlerin katılımını hazmederek şekillendirmek gerekirken, karşısına çıkan herkesi, kendisini sınırlayacak her şeyi tasfiyeye yönelen bir davranış gerçekleştirilecekti. Nitekim bu süreçte cumhuriyet için süregelen hazırlık çalışmalarını ekarte eden bir inisiyatifle, kendisinden bağımsız olarak gerçekleşen ama meşruiyeti tartışılmaz bir görev değişimini krize çevirerek, kendi istediği tipte ve kritik yetkileri kendisine bağlayan bir "cumhuriyeti", fiilen var olan ve geliştirilmekte olan cumhuriyete karşı bir oldubitti olarak gerçekleştirecekti. Biçimle yetinip işin özünü önemsememekle kötürüm olan Türk aydınlanması ve tarih yazımının ezberleri nedeniyle inanılması zor olduğundan, ayrıntılarıyla irdelemeyi sürdürelim:

Tam bu sırada, Meclis ikinci başkanlığı ve İçişleri bakanlığında ortaya çıkan beklenmeyen bir boşluğun, Meclis ve parti grubu tarafından anayasal ve meşru inisiyatifle doldurulacaktı. Hikayenin inanılmaz gibi olan kısmı bundan sonra başlıyor. Çünkü Mustafa Kemal bu atamayı kendisine karşı bir komplo olarak değerlendirecek, anayasal olmayan, meşru da

olmayan bir inisiyatifle bir sistem krizi yaratacaktı. Bu yaratılmış krizini kullanarak Meclis Komisyon'u, Meclis ve basının onu uzlaşmaya zorlayarak yürüttüğü çabaları ekarte edip Cumhuriyet sorununu da kendi istediği şekilde oldubittiye getirecekti.

Bu yolla evet 29 Ekim'de biçimsel olarak bir cumhuriyetimiz olacaktı; ama bu, o sırada bütün Meclis'i içererek oluşmakta olan cumhuriyetten ayrımla, oldubittiyle oluşturulan otokratik bir cumhuriyet olacaktı. Tabii bu şekilde oluşturulan cumhuriyet, her türden muhalefete ve toplumsal farklılıklara tahammülsüz ve onları ortadan kaldırmaya çalışan, dolayısıyla da ancak süreğen bir baskıyla sürdürülebilmeye mahkûm bir cumhuriyet olacaktı.

Teslim edelim ki Nazım Bey'in içişleri bakanlığına seçilmiş olmasına rağmen reddedilmesinden başlayarak, Meclis iradesini her seferinde ekarte eden pek çok oldubitti örnekten geliniyordu. Ama bu sefer, üstelik barış dönemine geçildiği halde, söz konusu bu Meclis üstü inisiyatifin anayasal dayanakla süreğenleştirilmesi, yani Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı yapılıp tüm atama ve kararların öncelikle onun onay ve tercihinden geçirildikten sonra Meclise sunulmasının kural haline getirilebilmesini sağlayacak bir "cumhuriyet" düzenlemesi öncekilerden çok daha sorunlu bir durum olacaktı. Nitekim ilerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi cumhuriyetin yapısına ilişkin (üstelik Komisyon'un hazırlık süreci de ekarte edilerek) geliştirilen formül tam da böyle olacaktı. Dolayısıyla buna karşı gelişen kaygılar da, iddia edildiği gibi saltanatçı değil, aksine hem haklı hem de cumhuriyetçidir.

Bakanlar ve başbakanın meclis tarafından gizli oyla ve salt çoğunlukla ayrı ayrı seçilmesinin hükümet kurulmasını zaman zaman zorlaştırdığı veya uyum sorunu yarattığı doğruydu. Ama bu yol hem Meclis'in katılım ve egemenliğini, yani cumhuriyeti ve demokratikleşmeyi garanti ediyor hem de bunun bedeli olarak yaşanan "sakıncalar" her seferinde aşılıyordu. İşte bu süreçten rahatsız olan, kendi kafasındaki çözümleri Meclis'te paylaşmak, uzlaşmak ve denetlenmek zorunda kalan ve zaman zaman istediği kararları geçiremeyen Mustafa Kemal'in kendisiydi ki bu rahatsızlık, Cumhuriyet'in sonraki yüzyılı boyunca bir şekilde iktidarı ele geçirmiş olan tüm farklı muktedirlerde göreceğimiz bir rahatsızlıktı. Üretilen "çözüm" ise, güç yetirilebilen her durumda bu rahatsızlığın, demokratik hakların boğazlanmasıyla aşılmaya çalışılması olacaktı. Tabii

bu rahatsızlık halini meşrulaştırmaya çalışan yorumlarla da karşılaşırız; örneğin Bülent Tanör'ün şu vurgusu buna delalet:

> Mustafa Kemal'in bulduğu formül bu sakıncaları gidermeye yönelikti. Cumhuriyet ilan edilmeli, cumhurbaşkanı başbakanı seçmeli ve Bakanlar Kurulu başbakan tarafından oluşturulup Meclis'in önüne çıkarılmalıydı. (Tanör, 2002, s. 196)

Oysa "sakınca" diye nitelenen durum, egemenliği (sultan veya seçilmiş) bir kişiye değil de (otokrasilerden kaynaklı çok daha büyük sakıncaları giderebilmek üzere), seçilmişlerden oluşan kuruma vermekle belirlenen cumhuriyetin gereğiydi. Bu bağlamda onun "sakıncaları gidermeye yönelik" ürettiği formül, fiilen cumhuriyet olan o zamana kadarki statünün kurum ve kurallarıyla bir cumhuriyet olarak geliştirilmesinin engellenmesi, kendi istemediği atamaların Meclis veya Parti Grubu tarafından yapılamaması, kurumlar üzerindeki kontrolünün daha da güçlendirilmesi ve Meclis'in egemenlik organı olmaktan çıkarılıp tek adamın kararlarının ülkede ve dünyada meşrulaştıran aracına indirgenmesiydi.

Bu bağlamda sürece neden sonuç ilişkisi içinde yaklaştığımızda, esas hedefin cumhuriyeti gerçekleştirmek değil, cumhurbaşkanlığı konumu elde edilerek yetki ve denetim imkânlarının arttırılması olduğu görülecekti. Onun kafasındaki "cumhuriyet", irdeleyeceğimiz her veride tekrar göreceğimiz gibi, mevcut Meclis egemenliği sisteminin güçlendirilmesi değil, hele ki toplumsal katılımın arttırılması, seçimlerin demokratikleştirilmesi, muhalif olanların partileşebilmesi, mevcut anayasanın yerel yönetim emirlerinin uygulanması ve tabi toplumun sınıfsal ve kimliksel çoğulculuğunun garanti edilmesi hiç değildi. Tersine zaten yapageldiği, ama bazen güçlü bir dirençle karşılaşıp yapamadığı, bazen de ancak kriz yaratarak sonuçlandırabildiği adımları, anayasal dayanakla ve artık engellenemeden atabilmesinin garanti edilmesinin sağlanmasıydı. Nitekim bu cumhuriyet de böyle bir kriz inşa edilerek yaratılacaktı.

Meclis'in Mustafa Kemal'in istediği bileşimde yenilendiği, o sırada en üstteki makam olan Meclis başkanlığını tekrar aldığı, başbakanlığa kendisiyle çok uyumlu olan Fethi Beyi atadığı ve istediği kararları rahatlıkla geçirdiği bir Meclis oluşmuştu. Saltanat, önceki Meclis'te (ve İkinci Grup'un da desteğiyle oybirliğiyle) lağvedilmiş olduğundan gerçekte fiilî

bir cumhuriyet hali zaten söz konusuydu. Ancak tek parti Halk Fırkası başkanlığı ve başkomutanlık da dâhil o ana kadarki bütün birinci kademe yetkileri elinde bulundurmasına rağmen Mustafa Kemal, henüz resmen devletin başkanı değildi. Üstelik İkinci Grup gibi organize olmuş bir muhalefet olmamakla birlikte yeni dönemde de, yaşanan yetki ihlallerine karşı Meclis'in anayasal yetkilerini koruma çabalarıyla Mustafa Kemal'e "sorun" çıkarma eğilimleri ortaya çıkmaya başlamıştı. Cumhuriyet'in ilanına ilişkin komisyon çalışmaları sırasında bu "sakıncalar" giderek artış göstermişti. Cumhuriyet ilanından murat edilen şeyin M. Kemal ile Meclis ortalaması için anlam farklılıkları giderek artıyordu, yani egemenliğin reisin mi Meclis'in mi elinde olacağına ilişkin gerilimler giderek belirginleşiyordu.

İşte tam bu sırada ortaya çıkan bir istifa ve seçim, kurulu sistemin istendiği kadar kontrol altında tutulamadığını, Meclis'in yazılı kurallar ve gelenekteki kazanımlardan dolayı onun istemediği kararlar alabildiği, istemediği kişilerle çalışmaya zorlayan inisiyatiflerin ortaya çıkabildiğini gösterecekti. Oysa ulaştığı güç ve etkinlik düzeyinde, önceden razı olabildiği bu tip inisiyatifleri artık imkânsız kılmak istiyordu. İşte bu koşullarda gerçekleşen bir "yol kazası", Mustafa Kemal tarafından, bütün karar süreçlerinin öncelikle kendisinden geçmek zorunda kalacağı, kendisinden habersiz ve hele ki istemediği kararları almaya yeltenemeyecek bir Meclis işlerliği için gereken düzenlemeyi sağlamak üzere iradi bir krize döndürülecekti. Sonuçta bizim, Cumhuriyet'e geçiş olarak kutladığımız bu değişimin, gerçekte iktidarı tümüyle fethetme yöneliminin teknik düzenlenmesinden ibaret ironik gerçeğiyle karşılaşacaktık:

> 22 Ekim 1923'te Ali Fuat Paşa tekrar Ordu Komutanlığına dönmek üzere Meclis İkinci Başkanlığından, Başbakan Fethi Bey de kendini başbakanlık hizmetlerine daha çok verebilmek için İçişleri Bakanlığından ayrılmıştı. Halk Partisi Grubu Mustafa Kemal Paşa'ya danışmadan meclis ikinci başkanlığına kısa bir süre önce başbakanlıktan ayrılmış olan Rauf Beyi, içişleri bakanlığına da Erzincan mebusu Sabit Beyi aday seçmişti. Mustafa Kemal Paşa ise bu adayları tutmuyordu. (Goloğlu, 2011b, s. 322)

Görüleceği gibi iki sandalyenin olağan bir şekilde boşalması üzerine Meclis'in tek partisinin grubu, kendi yetki ve çalışma doğallığı içinde söz

konusu boşlukları doldurmak gündemiyle 25 Ekim'de toplanmış ve kısa bir irdeleme sonucunda, büyük bir çoğunlukla Rauf Bey ile Sabit Bey'in söz konusu görevlere seçilmesine karar vermişti. Buraya kadar her şey olağandı, ortada bir kriz yoktu; aksine Meclis'in ne denli kolay iş halledebildiği bir kez daha sınanmıştı. İki kişi anlaşılır nedenlerle konumlarından istifa etmiş, Parti Grubu da aynı doğallık içinde söz konusu boşlukları dolduran tercihler yapıp onaylanmak üzere Meclis'e havale etmişti.

Belli ki böyle düşünenler, bu üç ayda onun söz konusu şahısların sadakatinden artık kuşkulanmaya ve onları dışlamaya başladığını, çünkü bu arada, giderek artan oldubittilere itiraz belirtmeye başladıklarını bilmiyordu. Dahası, kendisinin onayını almadan yetki kullanmaya kalkabilen bir Parti Grubu işlerliğini kabul etmeyeceğini, üstelik bu partiyi de, normal bir parti gibi kendi kurullarıyla çalışsın diye değil, Meclis'i kontrol ve gütmeye yönelik bir araç olarak kurguladığını kavrayamamışlardı.

Durum buyken, kendi onayından geçmeden Meclis'in bile karar alma inisiyatifini ortadan kaldırmaya çalıştığı bir süreçte, hem de kendi Parti Grubu'nun kendisine sormadan karar yetkisi kullanımıyla karşılaşıyordu. Tek tek seçtiklerinden oluşturduğu bu yeni Meclis'te de kendisine boyun eğmeyenlerin çıkmaya başlaması yetmezmiş gibi, Parti Grubu'nun da bu artık istemediği vekilleri kritik konumlara seçebilecek denli denetimden kaçabilmesi ciddi bir sorun oluşturuyordu!

Cumhuriyete giden bir ülkede tamamen sağlık işareti olan bu durum, Mustafa Kemal'in egemenlik anlayışı ve gelecek tasarımı için bir alarm zili, bir "kriz" durumu demekti. O da bu "krizi", Parti Grubu dâhil bağımsız inisiyatif kullanımına neden olabilecek olası boşlukları ortadan kaldırmak üzere bir rejim krize çevirecek ve bu kontrollü krizden, bütün karar süreçlerini kendine bağlanan bir anayasal tadilat çıkacaktı. Bu amaca varmak için başvuracağı karar alma mekânı da Meclis veya Parti Grubu değil, en sadık ve operasyon aracı olacak kadrolarla Çankaya sofrası olacaktı.

Nitekim bu son değişim süreci de, Çankaya'da yapılan planlamayla, önce hükümetin Çankaya'ya çağrılıp istifa ettirilmesi, sonra yenisinin kurulmasının engellenerek sistemin bütünüyle tıkanması, nihayet bu sayede mebusların boyun eğmesinin sağlanması, böylece istediği değişim paketinin onaylatılması olarak şekillenecekti. Böylece asıl kararları Çankaya'da alabileceği bir işlerlik ve bunu sorgulamak yerine, "ama bize cumhuriyet

armağan etti", "zaten dışlananlar da saltanatçıydı!" diyen tarih yazıcıları türettiren bir sistem oluşturulacaktı.

Kısacası, bu sürecin başındaki istifalar üzerine Parti Grubunun gerçekleştirdiği pozitif inisiyatif, Mustafa Kemal'in istediği değişimler açısından önce kriz, sonra da fırsat olarak değerlendirilecekti. O tam da Ali Fuat Paşa'dan kurtulmuşken yerine, ondan da etkin bir ismin Rauf Bey'in, üstelik Parti Grubu'nun tam desteğiyle seçilerek gelişini hazmedemezdi. Özellikle Millî Mücadele'yi birlikte başlattığı, hatta bir kısmı kendinden önce tutum almış ve bundan aldıkları güçle kendisini karar süreçlerini paylaşmaya zorlayan, yer yer ona itiraz edebilen kadrolarla çalışmayı hiç istemiyordu. Daha önceden Halide Edip'e de belirttiği gibi, herkesten, "hiçbir eleştiri, hiçbir fikir istemiyorum. Herkes verdiğim emri yerine getirmelidir" (Ergin, 1978, s. 112) sadakati ve itaati bekliyor, hele ki kritik konumlarda ve karar süreçlerinde, sadece boyun eğecek insanlar istiyordu. Oysa Kâzım Paşa, Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Ankara Hükümeti'nin o sırada İstanbul'daki en yüksek askerî temsilcisi Refet Bey ve yabancı devletler nezdindeki diplomatik temsilcisi olan Adnan Bey gibi isimler, (onu eşitler arası birinci kabul ediyorlarsa da) kişisel yönetim tarzına boyun eğmek istemiyor, aksine kurumsal bir ilişki için frenleyici ve dengeleyici bir güç odağı oluşturuyorlardı. Esasen Türkiye devletinin, bir cumhuriyette olması gereken standartlarda kurumlaşabilmesi için böylesi dengeleyici denetleyici güç odaklarına da ihtiyacı açıktı.

Buna karşı Mustafa Kemal de, fiilî dayatmalarla kendi tarzına boyun eğdiremeyeceğini anladığı oranda, onları karar süreçlerinin dışına atmaya, onlardan boşalttığı yeri de Millî Mücadele'ye çok geç ve mecburen katılmış olup dediklerini ikirciksiz kabullenen İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak'tan oluşan ekiple doldurmaya çalışıyordu.[2] Bu keyfî tutum ise,

2 İlginçtir, F. Çakmak İstanbul'un 16 Mart 1920'deki işgali sırasında İstanbul'da Harbiye Nazırı'dır, direnmediği gibi istifa da etmemiş, dahası 25, 27 ve 28 Mart tarihli telgraflarında hâlâ "mütarekenin şartlarına uygun davranılması" ve işgal kuvvetlerine nazik davranılmasını istiyordu. 5 Nisan 1920'de yeniden hükümet kuracak olan Damat Ferit'e giderek, Anadolu'daki hareketi ancak kendisinin kontrol altında tutabileceği gerekçesiyle görev isteyecekti. Damat Ferit bunu uygun bulacak ancak Padişah, İngilizler güvenmiyor diyerek karşı çıkacaktı. Ancak bundan sonra ve Malta'ya sürüleceğini duyarak Anadolu'ya geçmek zorunda kalacaktı. (...) F. Çakmak, Ankara Hükümeti'nde aynı göreve getirilerek Millî Savunma Bakanı oldu. Daha sonraki süreçte de Mustafa Kemal'in yanından hiç ayrılmadı, iktidar kadrosunun içinde ordunun emanet edildiği isim olacaktı. (...) İsmet İnönü de Millî Mücadele'ye sonradan katılanlardandı. M. Kemal Samsun'a giderken yanına almak istemiş, ama "Daha yeni evlendim, beni biraz ra-

kaçınılmaz bir şekilde yeni bir muhalefeti, önceden her durumda yanında olmuş kadroları muhalefet yapmaya mecbur bırakıyordu. Kuşkusuz bu aşamada henüz adı konulacak bir muhalefet grubundan değil, Meclis'i ve kendilerini devre dışı bırakan gidişattan rahatsız olanların itirazları ve bu itirazlara ilişkin kendi aralarındaki arayışlarından söz edilebilirdi.

İşte bu ortamda Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'nın yerine, üstelik o sırada İstanbul'da olup durumdan habersiz olan Rauf Bey'in seçilmesini bir "muhalefet komplosu" olarak okumaya yöneliyordu.[3] Tabii bir "muhalefet komplosu" algısının olgusal bir karşılığı yok; çünkü hem böyle bir oluşum söz konusu değildi hem de Rauf Bey'i seçenler, bizzat kendi dizayn ettiği partisinin mebus ve yöneticileriydi. İşte bu durumu "kriz" olarak algılaması da bundan kaynaklanıyordu.

"Büyük zafer ve Lozan Antlaşması Gazi'yi prestijinin doruğuna çıkarmıştı" (Ergin, 1978, s. 150) ama buna rağmen, denetim gücünü artırsın diye bizzat kendi yarattığı HF Grubu, bir müddettir birlikte çalışmak istemediği, karar süreçlerinden dışlamaya, siyaseten ölüme mahkûm etmeye çalıştığı eski eşitlerini, iktidarı paylaşmak zorunda kalacağı kritik görevlere seçecek merkezkaç davranışlar sergileyebiliyordu. Tam da bu durumdur ki, sorunu Rauf Bey sorunu olmaktan çıkarıp, bizzat Parti Grubu sorunu, bizzat sistem sorunu haline getiriyordu. Bundandır ki Başbakan Ali Fethi Bey Çankaya'ya çağırtılıp hükümetin istifası sağlanarak grubun karar alma inisiyatifini cezalandırma operasyonu başlatılıyordu.

Tabii böylesi bir gelişme İstanbul basınında da hararetle tartışılacaktır. Parti Grubunca Meclis İkinci Başkanlığına seçilen ve o sırada İstanbul'da

hat bırak" cevabıyla karşılaşmıştı. 1919 yılı sonunda Ankara'ya gitmiş ama F. Çakmak'ın Harbiye Nazırı olup kendisini müsteşar yapmak için davet etmesi üzerine İstanbul'a dönmüştü. Ankara'ya tekrar gidişi İstanbul işgali üzerine olacaktı. Albay olmasına, kendisinden üst rütbeli subaylar, generaller olmasına karşın hemen ordunun başına, o zaman hükümet içinde bir bakanlık statüsünde olan Genelkurmay Başkanlığı'na getirilecekti (Bkz. Öngider, 2003, s. 134-135).

3 Bu algılama biçimi başka süreçlerde de görülür. Nitekim Rauf Bey'in Büyük Mübadele sonrası gelenlerin uğradığı sefalet, organizasyon bozukluğu ve bürokrasinin istismarları ile ilgili verdiği gensoru önergesi, Mustafa Kemal tarafından, "geniş çapta bir komplonun varlığına" ve "bütün yurtta milleti bize karşı kışkırtmak için çalışma fırsatı elde ettiklerine" (Bkz. Doğan Avcıoğlu, 1989, c. 4, s. 1341) yorulur! Tabii tespit böyle yapılınca, gensorunun araştırılması yerine onu verenlere karşı saldırıya geçilmesi kaçınılmaz olur. Teslim edilmeli ki bu siyaset etme tarzı, önceki dönemden devralınıp Cumhuriyet'in harcı yapılacağı gibi, sonraki yüz yıl boyunca da Cumhuriyetçisinden İslamcısına kadar farklı iktidarlar eliyle bir gelenek olarak tekrarlanacaktır.

bulunan Rauf Bey, kendisine yönetilen soruları Partide bir ikilik olduğu söylentilerini yalanlayarak tolere etmeye çalışır:

> Meclis'te bir Rauf Bey meselesi mevcut olduğuna inanmak bile istemem. İkilik olduğuna kail değilim. Bazı meselelerde ayrı düşünülse bile bu ikilik değildir. Aramızda post kavgası yoktur ve olamaz. Benim ikinci başkanlığa seçilmem üzerine Hükümet'in istifa ettiği haberlerinin çıkarılması gülünç bir şeydir. O Hükümet ile ben birçok sene beraber çalıştım ve hepsi beni sevdi. Gazi Paşa hazretleri ile aramızda nasıl bir ihtilaf olmasını istiyorlar? Sizi temin ederim ki katiyen böyle bir şey yoktur. (Alpkaya, 2009, s. 85)

Ancak bu yalanlayarak gerilimi ortadan kaldırma çabası durumu düzeltmeye yetmez. Rauf Bey'in durumu toparlama çabalarına karşı Mustafa Kemal, bu prestiji yüksek ve onun mutlak iktidarına bizzat Grupça ortak edilen insanlarla uzlaşmaya yanaşmaz. Grup kararının biçimsel olarak henüz değil ama fiilen Meclis kararı olacağı anımsanırsa, Mustafa Kemal'in yaptığı şey, önceden de yaptığı gibi Meclis kararını tanımamak, kriz çıkartarak ona boyun eğdirmek, yönetime katılma hakları hem Millî Mücadele önderi hem de mebus olmaları nedeniyle tartışılamaz olan bu insanları birer siyasal ölüye çevirmekte inat etmek olacaktı.

Bu tarih aralığında gördüğümüz şey, resmî tarih yazımının bize "gericiliğe karşı cumhuriyete geçiş" olarak, "tarihimizin en devrimci adımı" olarak anlatageldiği şeyin gerçekte fiilî cumhuriyetin gerçek bir cumhuriyete dönüşebilmesinin nasıl kötürümleştirildiğinin hikâyesi oluyor. Nitekim bu özgülde Meclis'e karşı sallanan parmak, "Sizin dediğiniz değil, benim istediğim olacak, siz ancak benim kabul ettiklerimi seçmiş gibi davranabilirsiniz ancak!" demeye getirmekte, onun istemediklerinin parti ve Meclis tarafından herhangi bir konuma seçilerek iktidar süreçlerinde etkili olmalarını imkânsızlaştıran bir kriz politikası izlemektedir. Yani sadece onay sürecinde devreye girebilecek, sözde bir Meclis "egemenliği" dayatmakta, Grup ve Meclis'in kendinden bağımsız veya istemediği bir karar almaya kalkamayacağı bir ilişki biçimi oturtmaya çalışmaktadır. Bu noktada Bülent Tanör süreci şöyle yorumlar:

> Mustafa Kemal'in önerisi ile hükümet bunalımı daha da körüklendi. Hükümet Mustafa Kemal'in başkanlığında toplandı. İstifa etme ve yeni heyette görev almama kararına vardı. Amaç, sistemin işlemezliğini ve Meclis'teki muhalefetin sorumsuzluğunu iyice açığa çıkarmaktı. (Tanör, 2002, s. 196)

Olgulara işaret etmekle birlikte açık ki onları yorumlama biçiminde alabildiğine öznel bir aktarım karşısındayız. Şöyle ki ortada, "sistemin işlemezliği" anlamında en küçük bir sorun yoktur; henüz önceki Meclis'teki gibi bir muhalefet ve hele ki "sorumsuzluk" nitelemesini hak edecek bir durum da söz konusu değildir. Aksine sistem işliyordu, öyle ki bu işlerlik içinde Millî Mücadele gibi olağanüstü bir süreç bile pekâlâ yönetilebilmişti. Dolayısıyla savaş döneminde bile işlemiş olanın şimdi Lozan'da onay almış bir barış döneminde, üstelik tepeden seçerek oluşturulmuş bir meclis ortamında işlememesi için bir neden yoktu. İşlemeyen şey, oldubitti seçime sürüklenip tasfiye edilen önceki Meclis'ten ayrımla, bu tüm üyeleri elekten geçirilmiş Meclis'te de vekillerin hazır olda durmamaları, anayasal inisiyatiflerini kullanmalarıydı.

Bu anlamda istenmeyen şey, tam da demokrasilere özgü bu katılım ve müzakereyle şekillenen işlerlikti. "Kriz" diye kodlanan durumlar ise, herhangi bir işin aksaması değil, Mustafa Kemal'in istemediği kararlar alındığında yarattığı durumlardı. Nitekim hükümetin istifa ettirilmesi ve yeni hükümet kuruluşlarının engellenmesiyle gerçekte olmayan "işlemezlik" ve olmayan "sorumsuzluğa" savaş gereğiyle meşrulaştırılmaya çalışılan bir tıkama ve teslim alma harekâtı karşısındayız. Durum buyken Bülent Tanör gibi dünyaya soldan bakan bu denli değerli birinin bile gerçekliğin çarpıtılmasına böylesi kolay ortak olabilmesi not edilsin.

Gerçekten de sistemin işlerliği açısından ortada bir sorun, hele ki kriz yokken ve boşalan iki sandalye Meclis'e bile gelmeden doldurulmuşken 26 Ekim gecesi hükümet Çankaya'ya çağrılacak (savunma bakanı hariç!) istifaya mecbur bırakılacak ve yeni hükümet arayışlarına da katılmaması dayatılacaktı. Yani işeyen sistem tam da böyle bir iradı organizasyonla işleyemez hale getirilecek, krize sokulacak ve yaratılan krizi çözülebilmesi de yine bu kriz organizasyonu tarafından engellenecekti. Bunun ardından ayın 28'inde yine Çankaya sofrasına çağrılanlar üzerinden sürecin bir anayasa tadilatıyla kontrol altına alınmasına yönelik bir operasyon

planlanmasına gidilecekti (Pekdemir, 1999, c. 1, s. 175-176).

Bu bağlamda hükümetin gerçekleştirdiği toplu istifa öyle agresif olacaktı ki istifanın haberi, sorumlu organ olan Meclis'e sunulmak üzerinden değil, "27 Ekim günü vekillerin hiçbirinin makamlarına gitmemesi üzerine duyulacaktı" (Alpkaya, 2009, s. 80). Belli ki ne diyeceğini bilemeyen hükümet üyelerinin Meclise gidecek yüz bulamaması hali yaşanmaktadır. Böylece Mustafa Kemal açısından "kriz" olarak algılanan şey, sistemin bütünü için gerçek bir krize döndürülmüştü!

Emrivakiden böylece haberdar olan Parti Grubu, bu kez de toplanıp bu anlam veremediği garip istifa karşısında ne yapacağını tartışacaktı.

> Meclis üyelerinin pek çoğu, bu istifaya mahal olmadığını, vekillerin vazifelerini daha önem ve güvenle ifa etmeleri lazım geldiği yolunda görüş belirtmişlerdir. Ancak buna rağmen Hükümet, daha kuvvetli bir hükümet oluşmasına ortam hazırlamak için istifa ettiklerini ve başka maksatları olmadığını ısrarla tekrar etmişlerdir. (Alpkaya, 2009, s. 80)

Dışardan bakıldığında, bu toplu istifa "genel bir şaşkınlık ve çeşitli tepkilere yol açacaktır", çünkü ortada tanımlanabilir bir sorun yoktur, sistem işlemektedir. Ama bu işleyen, üstelik demokratik olan sistem, yetkinin Meclis'ten Çankaya'ya devredilmesi için işlemez hale getirilecek, (önceden başkomutanlık kararında da olduğu gibi) yaratılan suni kriz, Meclis'in egemenlik haklarından feragat etmesi için kullanılacaktı.

İlginçtir, Parti İdare Heyeti'nin, sebebini anlayamadıkları bu krizin çözümü için 28 Ekim'de yaptığı toplantıda Mustafa Kemal, krizi bizzat organize eden olduğu halde, "tarafsız olduğunu açıklayarak" partinin, kendi kurguladığı formüle razı olmasını sağlamak için çözümsüzlüğün derinleşmesini bekler; nitekim istifa ettirilmiş "hükümet üyeleri de olası bir yeni hükümette yer almayacaklarını belirtir" (Alpkaya, 2009, s. 87).

Parti İdare Heyeti, bir dizi ek görüşmeyle nihayet yeni bir liste oluşturur ve 29 Ekim için bunu grubun onayına sunarak krizi sonlandırmayı umar. Ne ki bu listede yer verilip Mustafa Kemal ile bağlantılı olan isimler, kürsüye çıkıp, "bu listenin zayıf olduğunu ve bununla güçlüklerin aşılamayacağı" gerekçesiyle görev almak istemediklerini açıklayarak (Alpkaya, 2009, s. 88) çözümü engelleme misyonlarını sürdürür. Çok

daha zor koşullarda görev almış önceki hükümetlerin hiçbirinden daha zayıf olmayan bu seçenek de böylece berhava edilir. Bu arada asıl sorunun, bizzat Mustafa Kemal'in mevcut duruma razı olmayıp, Meclis'in hükümeti belirleme yetkisini tümden kendisine devretmesi beklentisi olduğu, bu anlamda görev almayanların arkasına sığındığı "güçlüklerin" de bahaneden ibaret olduğu anlamaya başlamış olmalı.

Her şey ortadadır, ama bilinenin bu bilmezden gelme hali, gerçekte Meclis'i iktidarsızlaştırmaya yönelik söz konusu saldırıya karşı sergilenen özgüvensizliğin yansıması olacak ve tam da bu nedenledir ki Meclis, bu karşılaşmadan, bir kez daha yenilerek ve yetkilerini biraz daha yitirmiş olarak çıkacaktır. Zaferin imkânlarıyla artık bütün iktidara ben hükmetmeliyim dayatması yapabilecek kadar güçlenmiş bir Mustafa Kemal'e karşın, anayasal haklarını savunamayacak kadar zayıflamış, bizzat onun tarafından yeniden yapılandırılırken önceki organize muhalefet dinamiğinden yoksun bırakılmış bir Meclis gerçekliği karşısındayız. Üstelik söz konusu bu dayatmaya karşı çıkarabilecek, Meclis'i kendi hukukuna sahip çıkmak üzere harekete sokabilecek etkili şahsiyetlerin de o sırada Ankara'da olmadığı bir zaman aralığında bulunulması, sürecin daha kolay manipüle edilmesini sağlayacaktır.

Açık ki bizzat Mustafa Kemal tarafından istifa ettirilmeseydi bir kabine krizi de yaşanmayacaktı, çünkü istifa etmek Fethi Beyin aklından bile geçmiyordu. Dahası bu istifa ettirmeden sonra da yine eğer bizzat Mustafa Kemal tarafından yeni bir hükümetin kuruluşunda görev almalar engellenmeseydi, yeni kabinenin seçilmesi de önceki 4 yıl boyunca pek çok kez tecrübe edildiği gibi hiç de "zor" olmayacaktı.

Üstelik bu arada, Cumhuriyet'in ilanına yönelik Meclis komisyonunun çalışması da sürmekte olduğundan, bu krizden bağımsız olarak olgunlaştırılmakta olan cumhuriyet ilanının önünde de en küçük bir risk söz konusu değildi; yani Cumhuriyet meşru yoldan zaten gelmekteydi. Oysa Meclis'e bile gitmeden Halk Partisi Grubu'nda sağlanan çözüme gösterilen abartılı tepkiyle (Gologlu, 2011b, s. 322) krize sokulan süreçten çıkarılacak Cumhuriyet, bir cumhuriyetin bir dizi temel özelliğinin ihlaliyle belirlenecekti.

Bu noktada söz konusu krizin gerekçesini bir de doğrudan Mustafa Kemal'in kendisinden dinlemek, hem yaşanan sürecin bütünlüklü bilgisine ulaşmamıza hem de nasıl bir yönetim sisteminin amaçlandığını

daha nesnel kavramamıza yardımcı olacaktır. Örneğin Parti Grubunun İçişleri Bakanı seçtiği Sabit Bey'in Mustafa Kemal tarafından istenmemesinin gerekçesi, "oysa ben Sabit Bey'in içişleri bakanı olmasını uygun görmemiştim" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 369) ifadesinden ibarettir. Bu bağlamda Meclis'in neye karar verdiğinin değil, onun "uygun görmemesi"nin yettiği bir sistem kurulmaya çalışılıyordu ki benzeri uygulamayı, önceki bölümlerde Nazım Bey örneğinde özellikle irdelemiştik. Peki ama Rauf Beyin Meclis ikinci başkanlığına seçilmesine sergilenen daha uç karşıtlığın anlamlı bir gerekçesi var mı? Cevap şundan ibaret:

> Doğru bulmuyordum. Çünkü Rauf Bey, daha dün Bakanlar Kurulu başkanı idi. Ne gibi duyguların etkisi altında çalıştığından dolayı, başbakanlıktan çekilmek zorunda bırakıldığı biliniyordu. Buna karşın, onu Meclis'in ikinci başkanlığına getirmekle, bütün Meclis'in onun görüşüne katıldığını (...) göstermek amacı güdülüyordu. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 369-370)

Görüldüğü gibi ortada yine anlamlı bir gerekçe yok. "Doğru bulmuyordum" demesinin yeterli olması istenen bir dayatma hali karşısındayız! Üstelik anlamlı bir gerekçe olsaydı bile bir kurum olarak Parti Grubu'nun üstlerinde mutabakat sağladığı bu kişilerin seçilmişliğine saygılı olmak, anayasanın ve Meclis'e saygının asgari gereği değil miydi? Gerçekten cumhuriyet kurmaya niyetlenen birisinin böyle bir dayatma çizgisi izlemesi mümkün mü? Açık ki "Meclis'in ikinci başkanlığına getirmekle, bütün Meclis'in onun [Rauf Bey'in] görüşüne katıldığını" tespit eden bir meclis başkanının, gerçekten de cumhuriyetçi duyarlılığa sahipse yapacağı şey, Rauf Bey'in ikinci başkanlığını kabul etmek veya istifa etmektir. Ancak Mustafa Kemal, kendini Meclis iradesine bağlamak yerine Meclis'i kendi iradesine bağlama kararlılığından en küçük bir geri adım atmıyor; Meclis'i kendine boyun eğdirinceye kadar kriz siyaseti izliyor. Daha da garibi, kendisine hak gördüğünü Meclis'e görmemesi, Meclis'in bu anayasal seçme hakkını "kötülük" olarak yargılayabilmesiydi:

Nitekim "kötülük, hükümetin Meclis'te seçilmesinden doğuyordu. Bu gerçeği çoktan görmüştüm" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 370) diye sürdürecekti sözünü. Bu yorumda "kötülük" Meclis'in egemen olması oluyor ki dört gün sonra, tam da bu nedenle "cumhuriyet" adı altında yapılacak

değişimde, bu yetki Meclis'in elinden alınacak, bu bağlamda "kötülük" yapamaz hale getirilecekti. Böylece Meclis'in elindeyken "kötülük" tabir edilen yetki, cumhurbaşkanı sıfatıyla Mustafa Kemal'in eline verilip, deyim uygunsa "iyilik" olacaktı!

Açık ki "millî egemenlik" kavramını, kendi içinde farklı sınıf, kimlik ve eğilimlere sahip olan, dolayısıyla egemenliği ancak bu çoğulculukla kullanabilecek olan millet yerine kendi yetkisine alan bir irade, millî egemenlik kavramının içeriğinin boşaltılması demek olacaktı. Tabii böyle yapınca, kendisine karşı itiraz belirtenler, "aldatıcılar", "iktidar tutkulu grup" yüklemleriyle nitelenecekti (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 369-371). Oysa Meclis egemenliğinin gereğini ihlal eden onlar değil, kendisiydi. Şöyle devam eder:

> Ben Meclis'te gizli ve muhalif bir grup bulunduğunu sezdikten, Meclis çalışmalarında duyguların etkin olduğunu gördükten ve bakanlar kurulu çalışmalarının her gün temelsiz bir takım nedenlerle çığırından çıkarıldığı kanısına vardıktan sonra, uygulamak için sırasını beklediğim bir düşüncenin uygulanma zamanının geldiği yargısına varmıştım. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 370)

Görüldüğü gibi "uygulamak için sırasını beklediği düşünce", daha sonra *Nutuk*'ta "millî sır" olarak saklandığı belirtilecek olan hedef, gerçekte katılım imkânı ve güvencelerinin arttırılması olarak cumhuriyet standartlarına yükselmek değil, "Meclis'te gizli ve muhalif bir grup bulunulduğunun sezilmesi" ve etkisiz kılınması hamlesi oluyor! Bir diğer ifadeyle Meclis'in hükümeti seçecek denli muktedir olmasından kaynaklı "kötülüğün" etkisiz kılınması, yani Meclis'in iktidarsızlaştırılması oluyor.

Anayasanın ruhunu oluşturan kayıtsız şartsız egemenlik yetkisinin, böylesi kötücül bir kavramla nitelenir hale gelmesinin nedeni de, Meclis'te ve Parti Grubu'nda istemediği iki insanın boşalan iki göreve seçilmesidir. Seçen de bizzat kendi kurguladığı Meclis'in ve Parti Grubu'nun üyeleri ki bu seçimin Meclis'te de onaylanması kaçınılmaz. Bu tamamen meşru gelişmeye karşı geliştirilen tahammülsüzlük, "Baylar, yeni meclis, daha ilk evresinde gizliden gizliye muhalefet yapan küçük bir grupça aldatılma durumuna düştü" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 370) ifadesiyle yansıyor. Bununla yetinilmiyor, "anlaşıldığına göre, kimi milletvekillerinde

bakan olmak istek ve dileği artmıştır. İş başındakileri beğenmiyorlardı" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 369) şeklindeki manipülatif yargılama sürdürülüyor. Eleştiriyi "aldatıcı" ilan etme, dolayısıyla toplumu şekillendirme hakkını salt kendine ait kılma şeklindeki bu siyaset etme tarzı, sonraki yüzyıl boyunca farklı iktidar odaklarınca muhaliflere karşı süreğen bir uygulama oluşturacaktır.

Oysa bir önceki Meclis'i kendisine karşı muhalifler ortaya çıkması nedeniyle dağıttırmış ve bu Meclis'i, bütün üyeleri üstünde tek tek çalışarak seçtirmişti. Tek tek kendi seçtiklerinden, dolayısıyla güvendiği insanlardan oluşturulmuş bir Mecliste bile, istemediği bir seçme iradesiyle karşılaşır karşılaşmaz bunu "aldatılma" olarak açıklamak, altında "gizliden gizliye muhalefet yapan bir grup" aramak "bakan olmak isteği" ile itibarsızlaştırmak, "milletin egemenlik hakkı"ndan, "cumhuriyet'e geçiş"ten hatta "demokrasi"den söz edilen bir yerde mümkün mü? Eleştiri ve farklı seçim iradesi ortaya konulmasını çok doğal bir hak kullanımı olarak hazmetmek yerine altında komplo arayan bir yaklaşımla, dolayısıyla kendi önermelerine muhalif olunmasına karşı tahammülsüz bir liderlik/yönetim anlayışıyla cumhuriyet ve millî egemenliğin de imkânsızlaşacağı açık.

"Aldatılma" ve "aldatılmaktan koruma" metaforunun, halkın seçilmiş vekillerine karşı bile bu denli rahat kullanılabilmesi, çok daha kolay "aldatılabilecek" olan halkı "aldatılmaktan koruyacak", liderin istemediği tercihler geliştirenleri "aldatıcılar" olarak kodlayıp etkisizleştirecek bir rejimin tasarlandığını gösterir. Nitekim daha en başından sosyalistleri imhaya başvuracak olan bu iktidar anlayışı, sonraki muhaliflerin de tasfiyesiyle yol alacak ve en son kendi içinden çıkan TpCF'yi de, 3 Haziran 1925'te Bakanlar Kurulu kararıyla, "vatandaşların aldatılmaktan ve kışkırtılmaktan korunması gerekçesiyle, Takrir-i Sükûn Yasası uyarınca kapatacaktı" (Çavdar, 1995, s. 276). Açık ki ister dinsel ister seküler olsun tüm kendine özel misyonlar biçen tek adam rejimlerinin sıklıkla başvurduğu böylesi uygulamalar, cumhuriyet umudunu kötürümleştirir ve cumhuriyetçi idealle çatışır. 19. yüzyılın ünlü Alman şairi Heinrich Heine'in, 1848 devrimlerinden sonraki hüsranla, "Geçin cumhuriyeti, geçin, çünkü ortada cumhuriyetçi yok" (Akt. Dinçer, 2023, c. 2, s. 119) sözleri, bizim deneyimize dair de yansıtıcı bir anlam taşır.

Başkalarını ikna etme, etkileme, eleştirme, seçilme, seçme ve geleceğe ilişkin plan yapmayı kendisi için hak ve görev gören bir anlayışın, diyelim

ki aynı şeyleri başkaları yaptığında, altında meşruiyet dışı etkenler arama şeklindeki bu çifte standart, egemenlik hakkını kullanmak üzere seçilmiş insanları "aldatma" olarak kodlamanın, cumhuriyet kurumlaşmasını daha en baştan kötürümleştireceği açıktı. Nitekim Mustafa Kemal, gelişmeyi, "Bizimle görüşte ve çalışmada uzlaşıp birleşmeyi gerekli görmeksizin bağımsız ve gizli olarak çalışan bir küçük grup belirdi. Bu grup, temiz yürekli ve haksever gibi görünerek bütün parti üyelerini kendi görüşlerini benimsetmede başarılı olmaya başladı" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 369) diye yorumlamayı seçecektir.

Görüldüğü gibi onun tecrit etmeye çalıştığı insanların seçilmesi Mustafa Kemal tarafından "yeni Meclis'in, daha ilk evresinde (...) aldatılma durumuna düşmesi" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 370) olarak görülüyor ve durum böyle kodlanınca, hem Meclis'in hizaya çekilmesi hem de cumhuriyet yöneliminin daha en baştan kötürümleştirmesi kaçınılmaz. Oysa Meclis iradesine ve egemenlik kullanımını ona veren Anayasa'ya saygı, bu anlamda cumhuriyet idealine asgari bağlılık, bu alabildiğine demokratik tercihin kabulünde belirginleşir. Ancak tam tersi davranılacak, hemen aynı gece, parti grubunu gütme yeteneğini kaybettiğine hükmedilen hükümet Çankaya'ya çağrılıp istifaya zorlanacaktır:

> Gerek Başbakan Fethi Bey gerek öbür bakanların çekilmeleri zamanının geldiğini ve bunun gerekli olduğunu ileri sürdüm. 'Yeni Bakanlar Kurulu seçiminde, şimdiki bakanlar Meclisçe yeniden seçilirse; bunlar yine bakanlıktan çekilecekler ve Bakanlar kuruluna girmeyeceklerdir' ilkesini de kabul ettik. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 370)

Öylesine kararlı bir kriz politikası dayatmaktadır ki Mustafa Kemal, hükümetin istifasıyla yetinmez, B Planı olarak da yeni bakanlar kurulu seçiminde, şimdiki bakanların Meclis tarafından yeniden seçilmesi olasılığına karşı da, "Bakanlar kuruluna girilmeme ilkesi"(!) belirlenir. Bununla da yetinilmez bir de bakanlardan yazılı imzalı istifa dilekçesi alınır:

> Yüksek Başkanlığa. Türkiye devletinin karşısında bulunduğu güç ve önemli iç ve dış işlerini kolaylıkla sonuçlandırabilmesi için çok güçlü ve Meclis'in tam güvenini kazanmış bir bakanlar kuruluna

gereksinim bulunduğu (...) çekildiğimizi üstün saygılarla bilginize sunarız efendim. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 371)

Burada "Meclis'in tam güvenine" yapılan atfın incir yaprağı oluyor; çünkü tüm bu işler Meclis'ten gizli yürütülür, istifa kararı da bildirimi de başkanlık köşkünde bitirilir, Meclis'i toplayıp ona hesap verme gereksinimi duyulmaz, aksine Meclis iradesine ve anayasal haklarına karşı komplo yapılır. Oysa böylesi aşamalı bir dayatmada bulunmasa, "Meclis'in tam güvenine" sahip birden çok hükümetin derhal kurulmasının önünde hiçbir engel yoktu.

Üstelik mevcut hükümet de, Meclis'te bir güvensizlikle karşılaştığı için düşmüş değildir. Dilekçede belirtilmez ama "hükümetin çekilmesi zamanının geldiğini ve bunun gerekli olduğunu" belirten Atatürk'ün tarafından dayatılmış bir istifa karşısındayız. Amaç "Meclis'in tam güvenine sahip" bir hükümet ise, cumhuriyetlerde bunun yolu bellidir, Meclis'te oylama yoluna gidilir ve görülen o ki bu güveni de rahatlıkla alırdı. Ama kurulu sistemde hükümet, asıl bağlı olduğu organın Meclis değil, Mustafa Kemal olduğunun bilincinde davranmıştır; Anayasa'nın hilafına o, Çankaya'nın bir aparatı olarak davranmış ve Çankaya'nın Meclis'e karşı operasyonunun aracı olmayı kabullenmiştir.

Üstelik yasal olarak yolunda olmayan hiç bir şey yoktu. İki görevden somut mazeretle istifa edilmiş, yerlerine hiçbir sıkıntı yaşanmadan mutabakatla yenileri seçilmiştir ve üstelik başbakanın ve hükümetin de bu gelişmeden yana herhangi bir rahatsızlığı olmamış, aksine o da bu değişimin parçası olmuştur; yani ta ki Çankaya'ya çağrılıp kendilerine hadleri bildirilene kadar yolunda olmayan hiçbir şey görünmüyordu. Özetle kurulu sistem kendi doğallığında çalışıyor ve bir cumhuriyete geçiş için gerekli olgunluğa sahip olduğunu gösteriyordu. Sistem ne zaman ki Mustafa Kemal'in istekleriyle karşı karşıya gelmiştir o zamandan itibaren "işleyemez" hale gelmiştir; açık ki Reis'e boyun eğmesi oranında işleyebilecek bir "cumhuriyet" ise, cumhuriyeti savunacak bir özgüvenden geriye düşmek demektir!

Bu süreçte tek rahatsızlık Çankaya'dadır; çünkü tek tek kendisi seçmiş olsa bile Meclis'in ve Parti Grubu'nun yaptığı seçimle gösterdiği irade, hazır olda durmama iradesidir. Bu durum bir cumhuriyet kurumlaşması için olgunluk emaresi olsa da Mustafa Kemal tarafından iplerin elden

kaçması, dolayısıyla halledilmesi gereken bir sorun olarak algılanıyordu. Nitekim "Bağımsız ve gizli olarak çalışan bir küçük grup (...) bütün parti üyelerini kendi görüşlerini benimsetmede başarılı olmaya başladı" ifadesiyle bu kaygısını dillendirecek, yarattığı krizle bu tehlikeyi köklü bir şekilde etkisizleştirmeye yönelecekti.

Özetle Cumhuriyet ilanı öncesinin egemen açısından sorunu, "millî egemenlik" sistemine geçiş arayışı değil, bu ikinci döneminde de kendi egemenlik hakkına sahip çıkmaya başlayan Meclis'in farklı tercih belirtemez hale getirilmesinde düğümleniyor. İşte bu bağlamda sorun, "kötülük" kavramıyla nitelenecek olan Meclis'in egemenliği kullanabilme hakkının, anayasanın tadilatıyla elinden alınmasıdır. İroni o ki bunun adına da "cumhuriyet" denilecek ve onun kuruluşu, memlekete bir özgürleşme adımı olarak sunulacak ve Meclis'in egemenlik haklarını savunan milletvekilleri de "cumhuriyet karşıtı" olmakla itibarsızlaştırılacaktı.

Ancak görünüşteki lafızlardan hareket eden kimi analistler, "Saltanatın yerine, ilk kez egemenlik yetkisini seçim yoluyla ulustan alan TBMM'ne dayalı bir anayasal rejim getirilmiştir" (M. Sencer, 1986, s. 104) diyebilecektir. Oysa görüntünün altındaki gerçeklik bambaşkadır. Çünkü kendisini seçecek tüm milletvekillerini tek tek seçme yetkisiyle donatılmış bir başkana karşı, ona rağmen karar alabilme dayanaklarını gün günden yitiren, kısmi bazı istisnalar hariç başkandan gelen kararları onaylama "yetkisine" geriletilmiş, yani başkanı denetleme ve egemenlik imkânlarından yoksun bir meclisli rejim kurulmuştur. Bu sistemde halka da, başkan tarafından belirlenmiş vekil adaylarının onanması için, Osmanlı saltanat rejiminin seçim sisteminden başka bir araç verilmemiş, üstelik o saltanat rejiminde bile olan denetleme imkânları (partiler, basın, sendika ve farklı kimlik kurumları gibi) ise elinden alınmıştır. Yani evet saltanat rejimi gitmiş, ama yerine değiştirilmesi imkânsız, "ebedî" şef rejimi gelmiştir.

Cumhuriyet İlanıyla Gerçekte Nasıl Bir Rejim Oluştu?

Mustafa Kemal'in, bu kurgulanmış krizden elde edeceği asıl sonuç, (zaten herkesin üzerinde mutabık olduğu cumhurbaşkanı seçilmek değil) başbakanı belirleme ve onun belirleyeceği bakanları onaylama yetkisinin Meclis'ten kendisine geçirilmesiydi. Bu bağlamda Meclis'in, ancak cumhurbaşkanını takiben karar süreçlerine katılabilmesinin sağlanmasının anayasal bir hüküm haline getirilmesi, yani Meclis üzerinde tam bir egemenlik kurabilmesiydi. İşte "Cumhuriyet'e geçiş" olarak andığımız değişimin özü de buydu ve zaten atılan adımlar da bütün karar süreçlerini kendisine bağlayan bir hiyerarşiyi kurumsallaştırma gereğince şekillendiriliyordu.

Buna karşı bu değişimde, bir cumhuriyete geçişte olması gereken, önceden olmayıp Cumhuriyet'in ilanıyla gerçekleşmesi beklenen, iç farklılıklarıyla milletin egemenliğine geçilmesi, halkın yönetime katılma imkânlarının genişlemesi söz konusu olmayacaktı. Sorun da çözüm de, tepesinde Mustafa Kemal'in olacağı bir görev ve yetki hiyerarşisinin anayasal hale getirilmesinin Meclis'e onaylatılması, yani Meclis'in, o ana kadar kullanageldiği kritik bir yetkisinden daha, yaratılan krizle Mustafa Kemal lehine vazgeçmeye razı edilmesiydi.

Cumhuriyet ilanı gibi önemli bir kararda, gerçekten de amaç bir cumhuriyete geçiş olsaydı yapılacak işler belliydi: Bir cumhuriyetin önkoşulu olarak saltanatın lağvı bir yıl önce zaten gerçekleşmiş, egemenliğin millete aitliğinin ilanı da üç buçuk yıl önce zaten ilan edilmişti. Bu gerçeklikte Cumhuriyet'in ilanıyla olması gerekenler, bunların üstüne yeni adımlar atmak, yani halkın egemenlik kullanma araçlarının etkinleştirilmesiydi; 1876 tarihli seçim sisteminin, temsili sağlayacak şekilde

yeniden yapılandırılması, basın özgürlüğü başta olmak üzere temel özgürlüklerin kullanılabilir kılınması, sendikalaşma ve diğer vatandaşlık haklarının önündeki engellerin kaldırılması, kurumsal işlerliğin güçlendirilmesi, anayasanın yerel yönetim taahhüdünün uygulanmaya başlanması, Meclis'in karar süreçlerindeki belirleyiciliğinin artması, denge ve denetleme araçlarının geliştirilmesi vb.

Oysa Cumhuriyet'in ilanı düzenlemesinde bunlar gündeme bile gelmeyecek, başkanın cumhurbaşkanı yapılıp, başta meclis egemenliği olmak üzere saydığım bu kıstaslar aleyhine artan yetkilerle donatılmasıyla yetinilecek, üstelik o zamana kadar görece kullanılabilen denetleme ve dengeleme imkânlarımızı da biraz daha kaybedecektik. Burada Cumhuriyet'in ilanına öngelen krizin de, cumhuriyete karşı olduğu varsayılanların yarattığı bir kriz değil, Meclis'e karşı yetkilerini artırmaya karar veren başkanın Meclis'e karşı yarattığı kriz olarak şekillendiği anımsanınca tablo tamamlanıyor. Bu krizin sonucunda evet artık bir cumhuriyet sahibi olacaktık, ama bir cumhuriyette olması zorunlu hiçbir hak genişlemesi edinemeyecek; aksine ilan öncesi durumun da gerisine gidecektik.

Üstelik böylesi bir yetki devrini gerektiren bir savaş veya olağanüstü bir durum da söz konusu değildi. Kaldı ki gerçek bir cumhuriyette, hem kritik kararlar meclis egemenliğinde şekillendirilir hem de bizzat bu Meclis, olağanüstü koşullarda oluşup çalışmış bir meclisti. Üstelik artık barış dönemindeydi ve savaşta rüştünü ispatlamış bir Meclis'in barışta rejimi düzenleme yetkisine saygılı olmak cumhuriyetçi bir niyetin olmazsa olmaz koşuluydu.

Kısacası savaşın yönetimi gibi, monarşinin lağvedilmesi de Meclis'te, üstelik içinde "gericilerin" olduğu iddia edilip itibarsızlaştırılarak lağvedilmiş Birinci Meclis'te ve bir yıl önce oy birliğiyle zaten halledilmişti. Artık barış ve uluslararası güvenlik ortamında yaşıyorduk ve böyle bir ortamda Cumhuriyet bizden katılımı artıran adımlar isterdi. Oysa tersi yönde bir adıma tanık olacaktık.

Niyet gerçekten de bir cumhuriyet rejimine yükselmek olsaydı, hiç olmazsa bu sürecin ilgili Komisyon çalışması üzerinden olgunlaştırılması, başta Meclis olmak üzere kamuoyunda tartışılmasının sağlanması, bir cumhuriyetin halkın katılım ve haklarına getireceği katkının gösterilmesi üzerinden yönetilmesi beklenirdi. Keza böyle bir ileri yükseliş

dönemecinin hatırına olsun Meclis Grubunun seçtiği iki milletvekilinin görevlerine başlamalarına yol verilirdi. Oysa bir cumhuriyette olması gerekenin aksine, millet ve Meclis ile devlet ve başkanın ilişkisi tersyüz ediliyordu.

Bu bağlamda halka anlatılmayan, halkla paylaşılmayan, halkın hayatına hak ve özgürlük olarak yansımayan, üstelik muvazaalı bir seçimle oluşturulmuş olsa da Meclis'e ait olan yetkilerin lidere devrinden ibaret olan bir cumhuriyet ilanı karşısında kalacaktık. Bu ise, halkın da cumhuriyeti kendine ait bir gelişme olarak görüp benimsemesi imkânlarını sorunlu hale getiren bir işlev görecekti.

Sorunun bu yanı gerçekten de çok kritiktir, öyle ki bu durum, kurucu siyasetin, hem gerçek bir seçimden kaçınmasını hem de sonraki zamanda girmek zorunda kalacağı tüm seçimleri kaybetmesinin de temel nedenini oluşturacaktı. Çünkü onun kurduğu Cumhuriyet, halkı katan, hak ve özgürlükleri genişleten bir düzenlemenin değil, tüm kritik yetkilerin başkanın eline verildiği bir düzenleme olacaktı. Daha önemlisi bu cumhuriyet, 1) egemenlik yetkisinin sultanın elinden alınarak değil Meclis'in elinden alınarak başkana verildiği, 2) halkın temel haklarına ilişkin sosyal politikalarla da desteklenmeyeceği bir düzenlemenin adı olacaktı. Bu bağlamda Türk aydınlanması da, modern bir tebaalaştırma değişimine rıza geliştirme cenderesine sıkıştırılacaktı.

Her şey, 28 Ekim gecesi, önceden de pek çok kez olduğu ve giderek Meclis üstü gerçek karar organına dönüştürülmüş Çankaya sofrasına çağrılanlara açıklanan operasyonel bir planlama ile ve Meclis bir kez daha oldubittiye getirilerek gerçekleştirilecekti:

> Mustafa Kemal Paşa 28 Ekim gecesi İsmet, Kâzım Orbay, Kemalettin Sami ve Halit Paşalar ile Fethi Bey, Rize Mebusu Fuat, Afyon Mebusu Ruşen Eşref Beyleri akşam yemeğine çağırdı. (Goloğlu, 2011b, s. 323)

Ürettiği krizi iktidarın merkezîleştirilmesiyle çözmek üzere araçsallaştırılan Cumhuriyet ilanı için, bu süreçte devre dışı bırakılan Parti Grubu'nda, ardından da Meclis'te onaylatmak için üzere hazırladığı oyun planını açıkladı. Çankaya sofrasında, "Yarın cumhuriyet ilan edeceğiz" diye söze başlayan Mustafa Kemal, konuşmasında oyun planını anlatır:

> Hepsince olumlu karşılanan bu karar üzerinde nasıl çalışacağını, yemekten sonraki konuşmalarında anlattı ve gerekli direktifleri verdi. Ötekiler gittikten sonra İsmet Paşa ile oturup bu kararı gerçekleştirmeyi sağlayacak olan kanun tasarısı üzerinde çalışmaya başladı. Bu çalışma 20 Ocak 1921 gün ve 85 sayılı anayasanın devlet şekli belirten maddeler üzerinde oluyordu. Sonunda beş maddelik bir karar tasarısı hazırlandı. (Goloğlu, 2011b, s. 323)

İnönü'nün geriye dönerek aktardıklarından da göreceğimiz gibi, Cumhuriyet ilanı, halkın katılımı ve kurumsal işlerlik açısından bir ilerleme için değil, devletin seçilmişler ve halk karşısında etkinleştirilmesi ve bu devlet içinde liderin belirleyiciliğine anayasal destek sağlanması ekseninde bir gerileme olarak şekilleniyordu:

> Atatürk *Nutuk*'ta anlatıyor. Meclis'te her gün bir takım sebeplerle hükümetin tenkitlere maruz kalmasından ve güç çalışır bir duruma sokulmasından faydalanarak Cumhuriyet'in ilanı için yürünecek istikameti tayin etmiştir. Atatürk'ün telkiniyle hükümet istifa etti ve hükümetten tekrar vekilliğe seçilenler olursa vazife almamaları kararlaştırıldı. Bütün vekillerin imzaladıkları istifanamede de, devletin karşısında bulunduğu iç ve dış vazifelerin ehemmiyeti ve güçlüğü karşısında daha kuvvetli ve Meclis'in tam itimat ve müzaheretine dayanacak bir hükümet kurulmasına imkân vermek maksadıyla istifaya zaruret hâsıl olduğu ifade ediliyordu. Cumhuriyetin ilanından önceki günlere rastlayan hükümet buhranı bundan ibarettir. Görülüyor ki Fethi Bey'in karşısında hallolmaz bir hükümet buhranı bulunması ve bunun bir cumhuriyetin ilanına varması, Atatürk'ün tasavvuru içindedir. Binaenaleyh cumhuriyet ilanı için o tertip yürütüyor. Bir telakkiye göre devlet için, memleket için lazım olan bir açık durum temin edilmiş ve esaslı bir adım atılmış oluyor. Bu telakkiyi benimserim. Ben neticeye bakıyorum. (İnönü, 2006, s. 440-441)

Açık ki buradaki gerçek netice, devletin cumhuri standartlarda, yani (sultan veya başkan) kişi vesayetinden kurtarılıp kurallara ve kurumlara bağlı ve Meclis'in egemen, halkın katılım haklarına sahip olduğu bir

denetime değil, salt biçimsel anlamda bir cumhuriyete geçişidir. Burada cumhuriyet, memleketin hukuki standartlarının yükseltilmesi değil, başkanın, bütün karar akışlarının kendisinden geçeceği şekilde cumhurbaşkanı seçilmesine indirgenecektir. 1937'de tasfiyeye uğramasına kadar İnönü de bu başkanlık ve iktidar etme biçiminin ikinci adamı ve 1938 sonrasında da (çok ağır bir seçim yenilgisine uğrayacağı 1950'ye kadar) birinci adamı olacaktı.

Dolayısıyla gerçekte ne yapıldığının nesnel cevabını arayacaksak, yapılan iş, fiilen cumhuriyet olduğu zaten teslim edilen rejimin, adının konulması görüntüsü altında, inisiyatifin Meclis'ten alınıp cumhurbaşkanı seçilecek olan başkana verilmesi, yani cumhuriyetin içeriğinin çalınması, cumhuriyete özgü niteliklerinin zayıflatılması, kötürüm bir cumhuriyet üretilmesidir. Oysa bir cumhuriyet, İnönü'nün "netice" ve "tertip" metaforuna başvurursak, neticeye değil standartlara bakma rejimidir; muvazaalı olsa da seçimle gelmiş Meclise karşı tertip yapılarak değil, aksine onun inisiyatif ve güvencelerinin arttırılacağı bir rejimdir. Oysa "tertiple" kurulan bir cumhuriyetin meclisi, sonraki dönemlerde de tertiplerle yürüyecekti.[1]

Bu sırada Parti Grubu ve Meclis ise, "tertibin" nesnesi olduklarından, yani "tertip" bizzat kendilerine karşı yapıldığından, neler olduğundan bütünüyle habersiz olacaklardı. Yavaş davranılmasını söyleyenden, yetkinin Meclis Divanı'nda olduğunu hatırlatana ve tabii haklı olarak öncelikle hükümetin niçin böyle palaspandıras istifa ettiğinin Meclis'e açıklanmasını isteyenlere, öneriler havada uçuşacaktı (Bkz. Goloğlu, 2011b, s. 324). Oysa bu krizi yaratan, bu sırada onu, "tez elden hedefe varmak ve cumhuriyeti ilan ederek hükümetin kuruluşunu yeni bir düzene sokmak, kabine usulüne gitmek" (Goloğlu, 2011b, s. 323) için fırsat olarak kullanıyordu. Kısacası, seçilmiş cumhurbaşkanı tarafından atanmış bir başvekil ve kabine sistemine indirgenen bir cumhuriyet (Pekdemir, 1999, c. 1, s. 177) karşısında bırakılacaktık.

Burada adı geçen "Cumhuriyet'i", her seferinde gerçeğinden ayırmak gerekiyor. Yaratılan krizden varılmak istenen yer, egemenliğin Meclis'te

1 Bu gelenekte ister devlet imkânlarını kullanarak isterse de halkı vatan millet din popülizmiyle yedekleyerek olsun, kim daha etkin bir tertip yürütebilirse onun vesayeti de "derin devlet" de hâkim olacaktı; halkın hakları ise, hukuk, demokrasi, cumhuriyet, laiklik, adalet standartları ise hep örselenecekti.

ve adil seçimler aracılığıyla halkta olacağı gerçek bir cumhuriyet değil, aksine biçimsel olarak cumhuriyet olan, ama gerçekte her şeyi güdebilecek yetkileri cumhurbaşkanına veren bir sistemdi. Kendi kurduğu partinin grup kararını bile, kendi tek tek seçtiği milletvekillerinin iradesini bile tanımayan, bu kararı püskürtmek için kendi kurdurttuğu hükümeti istifa ettiren ve yenisi rahatlıkla kurulabilecekken engelleyen bir davranışın, memleketi bir cumhuriyete taşıma kaygısıyla davrandığı iddiasına inanılabilir mi? Aksine, kendi partisinin grup kararını tanınmaması yanında, Grub'a boyun eğdirilmesi amacıyla sürecin krize sokulması ve bundan faydalanarak o sırada cumhuriyete geçiş sorununu olgunlaştırmakta olan Anayasa Komisyonu'nun da ekarte edilmesiyle güdümlü bir cumhuriyetin ilanıyla karşı karşıya kaldık.

Bu düzenleme içinde Mustafa Kemal, hem kendi otoritesini anayasal destekle güçlendirmiş hem de rakip gördüklerinin tecridini ve etkisizleştirilmesini sağlamış olacaktı. Resmî tarih yazımının ürettiği, "saltanatçı gericilere karşı bir cumhuriyeti kurabilmek için zorunlu müdahaleler yapan devrimci önder" portresinin, üzerimizdeki egemenliği nedeniyle inanılması zor bir gerçeklik karşısında olduğumuz açık. Oysa adı konulmamış bir önceki fiilî cumhuriyet haline göre artık Meclis'in daha yetkisiz, liderin ise çok daha güçlü hale geldiği biçimsel bir "cumhuriyete" geçmiştik.

Kısacası, kendiliğinden çıkmış bir kriz karşısında olmadığımız gibi, buradan gerçek bir cumhuriyete ulaşmak da hedeflenmiş değildi. Boyun eğeceklerinden yana emin olunmayan kişilerin keyfî bir şekilde dışlanması, Parti Grubu'nun emir dışı inisiyatiflerden men'edilmesi ve bu krizden faydalanarak o zamana kadar uygulanagelen ve devlet başkanına ihtiyaç duyurmayan fiilî cumhuriyet yerine, bütün kritik değişimleri başkana bağlayan bir yönetiminin garanti edilmesi sağlanmıştı. Cumhuriyet işte bu işin, yani kendisi bile suni olarak yaratılmış olan "anayasal-siyasal tıkanıklığı açma tekniği olarak öngörülmüştü" (Tanör, 2002, s. 196).

Bu noktada, cumhuriyet ilanına karşı Meclis'te bir direnç olacağına ilişkin en küçük bir olgusal kanıt yok. Tabii cumhuriyet gibi çok önemli bir kararın eksik katılımla gerçekleştirilmesine, Meclis'e ait yetkilerin bir kişinin eline verilmesine ve cumhuriyet ilanı gibi devrimsel bir adımın karakterine uygun olmayan bu ilan biçimine tepkiler verilmişti ki bu da cumhuriyetçi olabilmenin olmazsa olmazlarındandı.

Cumhuriyet'in bu oldubitti ilanına karşı tepkinin, gerçekte katılım hakkının gaspına karşı verilmiş cumhuriyetçi bir tepki olarak teslimi gerekirken, "cumhuriyet karşıtlığı" iddiasıyla itibarsızlaştırılması yoluna gidilmesi de, bu ortak tanımaz yönetim anlayışının yansıması olacaktı. Bu otoriter ve otokratik yönetim tarzı, sonraki yüz yılı da belirleyecek, iktidarı el geçirenler, kendilerini sorgulayanları, kendi meşreplerine göre "vatan hainliği", "Cumhuriyet düşmanlığı", "yıkıcı", "bölücü", "millî değerlere karşı", "din düşmanı" vb., ama her seferinde siyasal katılım hakkını ortadan kaldırmayı amaçlayan suçlamalarla etkisizleştirmeye çalışacaktı. Bu açıdan Rauf Bey'in İstanbul basınında çıkacak (ve sonradan Parti Grubu'nda da sorgulanmasına neden olacak) olan demecinin şu bölümü çok önemli:

> Cumhuriyet aceleye getirilmiştir. Önce iyi düşünüp doğru dürüst bir anayasa hazırlanmalıydı. Yoksa devleti bir cumhuriyet olarak adlandırmak özgürlük getirmez. İster cumhuriyet ister monarşi yönetimi olsun, asıl farklılık, isimde değil, istibdat ile demokrasi arasındadır. (Akt. Laçin, 2002, s. 12)

Soğukkanlı ve tabii bir cumhuriyette olması gerekenler ölçeğinden hareketle, Rauf Bey'in bu saptamasının bütünüyle doğru olduğunu teslim etmek zorundayız. Gerçekten de Cumhuriyet aceleye getirilmişti. Mademki rejimin yapısı bir cumhuriyet düzeyine yükseltilecek, üstelik mademki ona karşı herhangi bir tepki olmadığı ortada, o halde hak ve özgürlükleri genişleten bir anayasa tadilatı ve tabii o ana kadar taahhüt edilip uygulanmayanları uygulamaya başlayan bir pratik sergilenmesi zorunluydu. Yoksa devleti bir cumhuriyet olarak adlandırmak özgürlük getirmeyecek, özgürlük getirmeyecekse isim değiştirmekle gerçekte cumhuriyet de gelmiş olmayacaktı.

Üstelik Rauf Bey'in muhafazakâr yanlarından hareketle, onun "Cumhuriyet aceleye getirilmiştir" sözünün arkasında anti-cumhuriyetçilik keşfedip itibarsızlaştırmaya çalışanlara anımsatalım ki benzer eleştirileri hem cumhuriyetçi hem laik niteliği sorgulanamaz olan komünistlerden de geliyordu. Nitekim 5 Mayıs 1923'te *Aydınlık*'ta yayımlanan "Cumhuriyet ve Hâkimiyet-i Milliye" yazısında Şefik Hüsnü şöyle diyordu:

> Nihayet bir şimşek çabukluğuyla Cumhuriyet ilan edildi. Belirsiz bir vaziyetten bu şekilde çıkıldı ve irtica emellerine karşı yeni bir set çekilmiş oldu. Bu bir iyilik addolunmalıdır. Yalnız üzülerek belirtmeliyim ki beklentilerimizin aksine kabul edilen cumhuriyet şeklinde, bizi kurtaran Anayasanın ruhuna tamamen sadık kalınmadı. (...) Cumhuriyet ilan ediliş biçimindeki acele ve konunun hükümetin istifası üzerine vatan büyük bir tehlikeye maruz kalmış gibi, âdeta alelacele fevkalade tedbirlere müracaat edildi. Devletin esası ve şekli meselesi aceleye getirmeden tayini ile uzun uzun tetkike muhtaç bulunduğunu herkes takdir ediyordu. Bu defaki hükümet buhranı vesilesiyle bunun karıştırılmaması daha muvafık idi. Fakat arzu edilen tadilatı gürültüye getirip, telaş arasında geçiştirmek için, meğer böyle bir fırsat bekleniyormuş. Mebuslar arasında buhranın önüne başka türlü geçilemeyeceği yanlış görüşü uyandırıldı. Yegâne çare olarak Meclis'in yürütme yetkisinden vazgeçmesi talep olundu. Meclis de itiraz etmeden bu feragate razı oldu. (Akt. Çavdar, 1995, s. 264-265)

Dikkat edilirse Şefik Hüsnü istifanın arkasındaki dayatmadan da habersizdir ve "Meclis'in yürütme üzerindeki yetkisini geri alma fırsatının henüz geçmediği" fikriyle şöyle devam eder:

> Anayasaya öyle tedbirli ve etkili kural konulabilir ki milletvekillerinin hukuk ve salahiyetlerine her türlü tecavüz ihtimali önceden bertaraf edilmiş olur. Mesela en mühim ihtilaf ihtimalini nazarı dikkate alalım: Reisicumhur tarafından gösterilecek başvekillerin siyasetini Millet Meclisi tekrarlayarak tasvip etmeyecek olursa bu düğüm nasıl çözülecek? Kanaatimizce bilfiil yürütme kudretinin de Meclis'e ait olduğunu teyit için, bu takdirde Reisicumhurun istifa etmesini amir bir madde anayasaya ilave olunabilir. Bu tedbir hâkimiyet-i milliye için kurtarıcı bir etkiye sahip olacaktır. (Akt. Çavdar, 1995, s. 265)

Görüldüğü gibi karşımızdaki sorun "cumhuriyet ve karşıtları", "ilericiler ile gericiler" şeklinde manipüle edilegelen bir sorun değil, tam tersine cumhuriyet kılıfına sarmalanarak dayatılan tek adam iktidarının

engellenip engellenemeyeceği, dolayısıyla ülkemizi gerçek bir cumhuriyete layık görüp görmeme sorunudur.

Bu sırada Çankaya sofrasındaki planlamadan habersiz şekilde hükümet krizini çözmekle uğraşan Parti Grubu, 29 Ekim sabahı nihayet yeni bir Bakanlar Kurulu listesi oluşturmayı başaracaktı. Ama karşı karşıya bulunulan "tertibin" kapsamından ve M. Kemal'in, kararlarını sorgulayan mebusları tecrit etme isteğinden habersiz olunduğundan bu listede de Ali Fuat Cebesoy başbakan adayıdır. Oylamaya geçilse onay alacağı kesindir, ama tertibin parçası ve yandaşı olan milletvekillerinin hırpalamaları karşısında ilerleme sağlanamamaktadır. Çünkü "çözüm Mustafa Kemal'in cebindedir!" (Avcıoğlu, 1989, c. 4, s. 1331). Grup'ta nihayet belli bir bezginlik haline girildiğinde, önceki "gece aldığı direktife göre hareket eden Kemalettin Sami Paşa'nın, sorunun çözülme görevinin Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesini isteyen önergesi devreye sokulur. Önerge oylanıp kabul edildi ve Mustafa Kemal Paşa toplantıya çağrıldı. Mustafa Kemal [sanki bütün bunlardan habersizmiş ve çözümü de, Grup'ta yeni öğrendiklerinden hareketle oluşturacakmış gibi] bulduğu çözüm yolunu bir saat sonra genel kurula getireceğini söyleyerek bir saatlik müsaade istedi" (Goloğlu, 2011b, s. 324).

Düşünün, Meclis'in ve partinin başkanı, bu denli önemsenen bir kriz ortamında, olması gereken yerde değil, hazırlanan operasyon planı çerçevesinde, Kemalettin Sami Paşa'nın "Lütfen gel bizi kurtar!" demeye getiren önergesinin kabulünü ve bunun üzerine çağırılmak üzere Çankaya'da bekliyor. Üstelik söz konusu önerge ve arkasından atacağı adımların kabulünü sağlamak üzere, operasyonun parçası olan vekiller aracılığıyla, organize krizi çözmeye yönelik her öneriyi geçersizleştiriyor, Kurul'u karar alamaz hale getiriyor, egemenlik iradesini sürdüren milletvekillerinin havlu atıp kendi planına teslim olmasını sağlatmaya çalışıyor. Durumu şöyle anlatır:

> Görüşmeler sırasında Çankaya'da konutumda bulunuyordum. Kemalettin Sami Paşa'nın önergesinin kabul edilmesi üzerine toplantıya çağrıldım. Toplantı salonuna girer girmez doğru kürsüye çıktım. "Baylar" dedim, "Bakanlar Kurulu seçiminde görüş ayrılığına düşüldüğü anlaşılmıştır. Bana bir saat kadar izin verin, bulacağım çözüm yolunu bilginize sunarım." (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 336)

Saat 13.30'da tekrar toplanan Halk Partisi Grubu'nda Mustafa Kemal şunları söyler:

> Sayın arkadaşlar, çözümlenmesinde zorluğa düştüğünüz sorunun nedenlerinin bütün arkadaşlarca anlaşılmış olduğu kanısındayım. Eksiklik ve sakınca, izlemekte olduğumuz yöntem ve biçimdedir. Gerçekten, yürürlükteki anayasamıza uygun olarak bir Bakanlar Kurulu oluşturmaya giriştiğimizde, bütün arkadaşların hepsi bakanları ve Bakanlar Kurulu'nu seçmek zorundadır. Hepimizin birden Bakanlar Kurulu'nu seçmek zorunda kalmamızdan doğan zorluğun giderilmesi zamanı gelmiştir. Görülüyor ki bu yöntem bazen karışıklıklara yol açıyor. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 376)

O ana kadar geliştirilen öneriler ve önceki üç buçuk yıl boyunca anayasal dayanakla izlenen çözüm yöntemi böylece itibarsızlaştırıldıktan sonra Mustafa Kemal, "bakanların Meclis genel kurulunda seçilmesinin sakıncaları" üzerinden sürdürdüğü konuşmasıyla, önce sistemi değiştirmek gerektiğini gündemleştirir. Tabii onlar hükümet sorununu çözmesini beklerken, onun sorunu sistem sorununa götürmesi şaşkınlık yaratır. Hükümet krizini çözmeye çalışan Grub'un karşılaştığı bu gündem değişikliği, "hayretle ayağa kalkan milletvekillerinin" tepkisiyle karşılaşacak, ama aynı sırada bunları "susturmak" (Ergin, 1978, s. 150) üzere ayağa kalkan diğer milletvekillerinin tepkisiyle püskürtülecektir.

Erzincan Mebusu Sabit Bey ve kimi vekiller, "önce ortadaki bunalımı önlemek ve bir bakanlar kurulu başkanı bulup seçmek gerektiğini, anayasa değişikliğini sonra düşünüleceğini" söyler. Balıkesir Mebusu Vehbi Bey de, "Anayasa değişikliği üzerinde yeni bilgi sahibi olduklarını, bu nedenle o konuyu geri bırakıp, şimdi bunalımın çözülmesine çalışılması gerektiğini" (Goloğlu, 2011b, s. 326) belirtir. Ama asıl önemlisi, Niğde Mebusu Hazım Bey, çok daha köklü bir yerden, "Anayasa değişikliğinin parti grubunda yapılamayacağını, partide görüşünce Meclis oturumlarında kimsenin bir şey söyleyemediğini, bu gibi konuların partide değil Meclis açık oturumlarında görüşülmesi gerektiğini" belirterek, gerçekten de cumhuriyetçi bir kaygının usul açısından da olmazsa olmaz gereğine işaret eder (Goloğlu, 2011b, s. 325).

Oysa iki yer değiştirmenin Grup'ta halledilmesini hükümet krizi haline getiren Mustafa Kemal, anayasa tadilatıyla hükümet belirleme

düzenlemesinin özellikle Grup'ta hallini ister. Çünkü bu daha kontrollü bileşimde hem karar çıkarmak daha kolaydır hem de burada karar çıkartılınca Meclis'in onaylamaktan başka seçeneği kalmayacağının rahatlığındadır.

Hazım Bey, "Ulusun varlığıyla ilgili yasalara burada kesin bir biçim verilmesine karşıyım. Bu gibi yasalar açık oturumda ve serbestçe görüşülmeli. Her şeyden önce hükümet bunalımını giderelim" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 377) diye haklı ve cumhuriyetçi ısrarını sürdürür.

Bu süreçteki çok önemli bir diğer sorun, Çankaya toplantısındaki vekiller hariç, (Mustafa Kemal'den ne geliyorsa destekleyen ve karşı çıkanları susturmayı misyon edinmiş vekiller de dâhil) Grup ve Meclis'in, neyle karşı karşıya olduğunu, birazdan duyacağı, "cumhuriyet" ambalajına sarılmış "Verin yetkileri başkana, o her şeyi çözer" operasyonundan habersiz olmasıdır. Dolayısıyla bütün bu itirazların safiyaneliği, krizin zaten tam da bu anayasa değişikliği için, herhangi bir değişimin Mustafa Kemal'in bilgisi, yönlendirmesi, tercihi ve onayı olmadan yapılamaz hale getirilmesini sağlamak için bizzat kurgulandığını görememenin sonuçlarıydı. Oysa hükümet krizini bizzat yaratıp çözümsüzlüğünü de bizzat imkânsızlaştıran Mustafa Kemal, bunu grubun ve Meclis'in boyun eğdirilmesi için özellikle dayatır.

Bu bağlamda Mustafa Kemal açısından amaç, Meclis'e, hükümeti belirleme yetkisi vererek tek adam rejimini engelleyen, mevcut (özü itibariyle cumhuriyetçi ve demokrasiye açık) anayasal düzenin değiştirilmesi ve söz konusu yetkinin kendisine devrini sağlamaktı; Cumhuriyet bu işin manivelasıydı. Üstelik anımsansın ki cumhuriyet ilanı, zaten Meclis komisyonunda üzerinde çalışılan ve görülebildiği kadarıyla da muhalifi olmayan bir konudur. Ama bu operasyon çerçevesinde yapılan, hem Meclis'i hem de söz konusu komisyonu devre dışı bırakmaya ve sonraki zamanlarda daha da devre dışı bırakacak olan bir düzenlemenin, bu kurgulanmış kriz sayesinde anayasal hale getirilmesidir.

Giderek güçlenen ve cumhuriyetçilik açısından da haklılığı tartışma götürmez itirazları püskürtmek üzere devreye İsmet Paşa girer:

> Parti başkanının isteğini kabule ihtiyaç kesindir. Dünya bizim bir hükümet şekli görüştüğümüzü biliyor. Bu görüşmelerimizi bir sonuca bağlayıp açıklamamak güçsüzlük ve dağınıklığı

> sürdürmekten başka bir şey değildir. (...) Cumhurbaşkanı olmadan başbakan seçimi istemek kanunsuz [?!] olur. Bunda şüpheye yer yoktur. Başbakanın seçimini yapılabilir duruma getirmek ve kanuna uygun kılabilmek için Gazipaşa'nın teklifini kanunlaşması gereklidir. (Gologlu, 2011b, s. 326)

Böylece o ana kadar onlarca kez uygulanagelmiş çözüm birdenbire "kanunsuz" oluverir. O günün güç dengelerinde öncelikle hükümet sorununu çözüp cumhuriyet ilanı sorununu ise daha sağlıklı bir ortamda ve tabii cumhuriyet gibi bir cumhuriyet çerçevesiyle sonuçlandırmaktan yana olanlar azınlıkta kalır. Sonuçta Grup teslim alınır, amaç hâsıl olur. Bu sağlandıktan sonra, bu kez de sorunun çözümü için Çankaya kararnamesinin Meclis'te onaylatılmasına sıra gelir.

Bütün bu krizli ve dolambaçlı yollara başvurarak elde edilmek istenen hedefin, ülkeyi bir cumhuriyet standardına yükseltmek, halkın/Meclis'in egemenlik hakkını geliştirip kurumsallaştırmak olmadığı ortada. Aksine istenen şey, Meclis'in yetki kullanımını kabineye, kabinenin başını ve belirlenmesini, keza istediği zaman istediği kurula başkanlık yapma yetkisiyle cumhurbaşkanına devrinden ibaretti. Bu anlamda bizim "Cumhuriyet'in ilanı" olarak kutlayageldiğimiz kararın getirdiği yenilik de, bütün karar süreçlerinin ancak kendi denetim ve onayından geçirilerek sonuçlandırılabileceği ve bu onaydan geçemeyen hiçbir kararın gündemleştirilemeyeceği, tıpkı o süreçte de görüldüğü gibi, başkana ve onun şahsına rağmen geliştirilebilecek çözüm ve hakların ise tıkanacağı bir devlet işlerliği usulünün anayasallaştırılmasıydı. Nitekim Meclis zabıtlarına göre Mustafa Kemal, şöyle devam eder:

> "Görülüyor ki usul bazen birçok karışıklıkları doğuruyor. Yüce kurulunuz bu zorluğun giderilmesi ile beni görevlendirdi. Ben de bu açıkladığım kanıdan esinlenerek düşündüğüm şekli tespit ettim. Onu teklif edeceğim. Teklifim kabul edilirse güçlü ve dayanışmalı bir hükümet kurulabilecektir. Devletimizin şekli ve niteliğini belirten ve hepimiz için amaç olan anayasamızın bazı noktalarını açıklık vermek gerekir. Teklifim şudur" dedi ve o gece hazırlamış olduğu beş maddelik tasarı taslağını okumak üzere divan kâtiplerinden birine vererek kürsüden indi. (Gologlu, 2011b, s. 325)

Mustafa Kemal'in bu gerekçelendirmesi, sürecin bir cumhuriyet ilanı ekseninde değil, "güçlü ve dayanışmalı bir hükümet kurulabilmesinin" formülü ekseninde belirlendiğini gösteriyor. "Devletimizin şekli ve niteliği" meselesi, hükümet sorununa çözüm üretmek ekseninde gündemleştiriliyor. Yani resmî tarih yazımının sonradan "en önemli devrimimiz" olarak bütün anlatıların merkezine oturtacağı cumhuriyete geçiş, bu sürecin asli sorunu değildi. Öyle ki Meclis'e sunulacak ilgili kanun gerekçesinde de "cumhuriyet ilanından" değil, zaten var olan durumun "açıklığa kavuşturulmasından" bahsediliyordu (Bkz. Tanör, 2002, s. 197). Bizzat Mustafa Kemal'in bu ifadesinde de belirginleştiği gibi, onun için de asıl sorun cumhuriyete yükseliş değil, hükümet sorununun yeni belirlenme biçimine açıklık getirmekti. Yani saflaşmalar, "kriz", "tertip", "netice", "usul" vb. cumhuriyet kurulsun mu kurulmasın mı eksenli bir memleket sorununun değil, ipler kimin elinde olacak sorununun araçları olarak karşımıza çıkıyordu. Söz konusu güç kapışması Meclis'in başkana boyun eğdirilmesiyle sonuçlanınca da sorun çözülmüş oluyor, bu arada biz de "cumhuriyet" oluvermeyi kutlamaya başlıyorduk!

Tüm bu gerçekler ışığında yineleyebilir ki, sorun halkın egemenlik ve katılımını genişletmek, önceki üç buçuk yıldan daha ileri bir kurumlaşmaya yönelmek anlamında bir cumhuriyet rejimine geçmek olsaydı, yöntemde de bir cumhuriyetin içeriğine uygun bir hazırlık ve tartışma süreciyle karşı karşıya olurduk. Oysa sorunsallaştırılan şey, katılımı arttıran ve zorunlu kılan, Meclis'in kayıtsız şartsız egemenliğini öngören, yani demokratik özellikler içeren cumhuriyetin bizzat kendisi oluyordu. Bu konuşmada geçen "hepimiz için amaç olan anayasamız" ise bilindiği gibi bu güç merkezîleştirmesinin arkasından, "çöpe" atılıp yerine yeni güç ilişkilerine ve tabii artık önünde engel kalmayan tektipleştirmeci otoriterleşmeye uygun 1924 Anayasası'yla değiştirilecekti.

Karışıklık ve zorluk doğurduğu iddiasıyla usulden/yöntemden kurtulma çabaları, dünyanın bütün zaman ve örneklerinde görüldüğü gibi gerçekte cumhuriyeti temel özelliklerinden yoksun kılıp otokratik bir yönetime çevirmek demektir. Bu noktada İnönü'nün "Ben neticeye bakarım" metaforunu da anımsarsak, usuli, anayasal zorunluluklarından arındırılarak kurulan bir cumhuriyet, neticede monarşik olmamak anlamında elbette bir cumhuriyettir, ama onun halk egemenliği ve kurumsal denge ve denetleme zorunluluklarına ilişkin özsel ögelerinden de

arındırılmış, nev-i şahsına münhasır veya güncel deyimle "Türk tipi bir cumhuriyet"tir!

Özetle "usulden" kurtulup "neticeye" bakılan bir yerde, cumhuriyetten de geriye gidilecekti. Nasıl ki Birinci Meclis muhalefetten kurtulmak için feshedildiyse, Cumhuriyet de, Meclis'in anayasal yetkilerini ve onları işlevsel kılmaya çalışan etkili vekilleri etkisiz kılmak için ilan ediliyordu. Bu anlamda ne yazık ki otoriterleşmenin ve otokratikleşmenin incir yaprağı oluyordu cumhuriyet. Nitekim "çözüm" diye getirilen şey, "sorunlu" addedilen Meclis'in bakan seçme hakkının cumhurbaşkanına devredilmesi olacaktı. Anayasanın yerel yönetim hükümlerini zaten uygulamayan (1924 Anayasası'nda da ortadan kaldıracak olan) güç, şimdi de "Cumhuriyet" denilerek Meclis'in egemenlik haklarını tırpanlıyordu. Yani adı cumhuriyet olan yeni statü, bir cumhuriyetin ayırıcı özelliği olan aşağının katılımı ve denetimini değil, muktedirin elindeki güç yoğunlaşmasını ve denetlenememesini getiriyordu.

Yaratılan bu basınçla nihayet teklifin önce tümü sonra maddeleri kabul edilir. Sorun böylece Parti Grubunda halledilir edilmez de, saat 18:00'de Meclis toplantısı açılır ve derhal toplanan Anayasa Komisyonu, tasarıyı hemen geçirip Meclis Kuruluna getirir. Parti Grubu böylece bağlandıktan sonra Meclis'teki sunumda, artık usul tartışması bile yapılmayacak, söz konusu değişim de artık, "cumhuriyete/ulusal egemenliğe geçiş" sorunu olarak sunulmaya başlanacaktı. Amaç hâsıl olmuştu!

Görünüşte kurullar da çalıştırılmış, usulde de görüntü kurtarılmıştı. Biçimsel olarak ortada tek sorun vardı, o da Meclis'in bu sürece tam katılımını sağlamaya yönelik en küçük bir hassasiyet gösterilmemiş olması, aksine bu eksik katılımda özellikle fayda görülmüş; Cumhuriyet neredeyse yarı katılımlı bir meclis oturumunda oldubitti yapılmıştı.

Görüldüğü gibi Cumhuriyet, hukuki süreçlerde öz kadar önemli olan biçimi de zehirleyen bir yerden şekillenecek, egemenliğin sahibi olduğu iddia edilen ve üstelik tüm üyeleri Mustafa Kemal tarafından seçilmiş olan bir Meclis'te bile doğru düzgün tartışılmadan ve üyelerinin yarısının oturum dışında olduğu bir zamanlamada oldubittiye getirilecekti; "oldubitti" vurgusu özellikle yinelenmeyi gerektiriyor, çünkü dışarda bırakılanlar cumhuriyet tartışmasına karşıt bir yerden katılmış unsurlar değil, ama Mustafa Kemal'in kendi başına buyruk adımlarına karşı tutum takınan unsurlardır.

Bu durumu değerlendiren Velid Ebuzziya'nın, "Halk Fırkası, şimdiye kadar herkesten, hatta Meclis reislerinden bile gizli tutulmuş olan cumhuriyet meselesini bu kadar süratle kabul etmekle ne isabet ne de dirayet göstermiştir" (Akt. Alpkaya, 2009, s. 105) sözleri, öncelikle katılım demek olan cumhuriyetin, daha kuruluş biçimiyle kötürümleştirilmesi anlamında önemli bir sorun alanına işaret eder. Gazetesinde hem Millî Mücadele'yi desteklemiş hem de Malta'ya sürgüne gönderilmiş olan Velid Ebuzziya'nın, bir an Cumhuriyet ilanına karşı olduğunu ve gerekçelerini bu amaçla ürettiğini varsayalım; ama bu olasılık bile, Cumhuriyet'in, katılım ilkesini ihlal ve Meclis'in yetkilerini daraltmak gibi cumhuriyetin özüne karşıt bir statü ile getirildiği gerçeğini ortadan kaldırmıyor.

Üstelik bizde Cumhuriyet'in, mevcut bir sultanla kavga atmosferinde gelişmediğini, sultanı bir yıl önce oybirliğiyle kaldırmış bir Meclis çoğunluğundan ve tartışılarak olgunlaştırılma imkânından kaçırılarak meclis egemenliğine, çoğulculuğa ve katılım imkânlarına karşı getirildiği anımsansın. Bundandır ki varılacak yer, "cumhuriyet" biçimi altında gerçekte modern bir otokrasi olacaktı. Eğer amaç cumhuriyet kabuğu içinde bir otokrasi değil de, gerçekten de egemenliğin millete geçirilmesi olsaydı, yani sultanı tasfiye eden mutabakatın gerçekten de bir cumhuriyet düzlemine yükseltilmesi istenseydi, Ebuzziya'nın uyarıları görmezden gelinebilir miydi? Oysa Cumhuriyet devleti, onu önce İstanbul'a gönderilen seyyar İstiklal Mahkemesi'nde, sonra tam boyun eğdirilemediği düşünülünce diğer gazetecilerle birlikte Şeyh Sait İsyanı'na bulaştırılıp Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılatacak ve ancak pişmanlık dilekçesi verince serbest bırakacaktı.

Kaldı ki benzer gerekçeyi, oldubitti Cumhuriyet öncesindeki Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat da, adına uygun bir cumhuriyet ilanı için, "Meclis'in sülüsân [üçte iki çoğunlukla] ekseriyetinin" (Akt. Alpkaya, 2009, s. 106) alınmasının hedeflenmesi gerektiğini belirtecekti. Açık ki bu vurgu, cumhuriyet ilanını imkânsızlaştırmak değil, aksine böylesi önemli değişimin sindirilmesi, dayanaklarının artırılması için cumhuri ve demokratik bir zorunluluğa işaret ediyor. Peki ama bunun önünde bir engel var mıydı? Açık ki (saltanatın kaldırılmasında da gördüğümüz gibi) cumhuriyetin, tam katılımlı bir mecliste ilanı önünde bir engel yoktu; ama bu durumda Meclis'in egemenliğini kısıtlamayan, yetkileri başkana devretmeyen, nitekim o sırada zaten Meclis Komisyonu'nda üzerinde çalışılan

cumhuriyet taslağının olgunlaştırılması üzerinden, yani bir cumhuriyette olması gereken içerikte bir cumhuriyete geçilecekti. Oysa istenmeyen şey tam da buydu ki ortaya çıkan yetki devrinin bir krize dönüştürülüp buradan "Türk tipi bir cumhuriyet" çıkarılması sağlanabilsin.

Üstelik Cumhuriyet ilanının Rauf Bey'in Meclis ikinci başkanlığına seçilmesi üzerine, yani egemenlik organının kararına karşı (dolayısıyla yine anti-cumhuriyetçi) bir hamle olarak gerçekleşeceği de anımsanırsa, Cumhuriyet ilanının, gerçekte katılımın artması ve millî egemenliğin kurumlaşması değil, aksine bir yıl önce tasfiye edilmiş saltanat yetkilerinin bu kez cumhurbaşkanına devredilmesi, bu anlamda devrimci bir adım olarak değil, tersine otokrasinin restorasyonu olarak şekillenmesi demekti.

Nitekim bu sırada İstanbul'da olup Cumhuriyet ilanını basından öğrenen Rauf Bey de, kendisine sorulan sorular üzerine, "hâkimiyet-i milliye sistemi var oldukça isim değişikliğinin amacı değiştirmeyeceğini" (Akt. Alpkaya, 2009, s. 107) vurgulayarak, hem kendilerinden habersiz bir şekilde gerçekleştirildiğinden anlamlandırmakta zorlandığı durumu geçiştirmeye hem de işin özüne işaret eder bir bağlamda, "mutlakıyet ve hâkimiyet-i milliye" karşıtlığı ekseninde bir tutum belirlemeye çalışacaktı. Bu arada "Mustafa Kemal Paşa'ya güvendiğini ve bu duygusunu sarsacak bir olayın olmadığını" (Akt. Alpkaya, 2009, s. 106) belirterek ipleri koparmamaya çalışsa da, gerçekte diğer Millî Mücadele önderleri ile birlikte kendisinin de ve o ana kadarki mutabakatların da geri dönüşü imkânsız şekilde hançerlendiğini görmekteydi. Çünkü Cumhuriyet ilanıyla, hâkimiyet-i milliyeye bir adım daha geçiş görüntüsü altında, gerçekte hâkimiyet-i milliyeyi kötürümleştiren bir adım, üstelik anayasal düzeyde atılıyordu. Oysa Cumhuriyet'in ilanı önerisi, Meclis Genel Kurulu'na şu ifadelerle sunulacaktı:

> Egemenliğin kayıtsız ve şartsız ulusa ait olması ve idare usulünün ulusal kaderin ulusça yönetilmesi temeline dayalı bulunması "cumhuriyet" demek olduğundan, kişisel saltanatı kesinlikle kovucu olan bu kelimenin kullanılması ve Türkiye devletinin hükümet şeklinin cumhuriyet gibi olması hakkındaki anayasa maddesinin bir fıkra ile açıklanması hukuka ve işin gereğine uygun görülmüştür. (Goloğlu, 2011b, s. 328)

Ne var ki bu doğru anlamlandırmanın gereklerine en küçük bir uyulmuyordu. Açık ki eski statüden bir cumhuriyet durumuna yükselmek, iki dereceli eski seçim sistemiyle, üstüne üstlük artık vekillerin de liderce belirlendiği bir işlerlikte kurumlaştırılamazdı; şimdi de başkanın, muhalefet ve Meclis karşısında daha da güçlendirildiği bir düzenlemeyle, cumhuriyetin anlamı sadece içeriksizleştirilmiş olacaktı. Komisyon Başkanı Yunus Nadi Bey, hazırlanan önergeyi Meclis'e sunarken şöyle diyecekti:

> Sunduğumuz teklif Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin uluslararasında sahip olduğu adın belirtilmesinden ibarettir. Çünkü uluslararası alanda belli olan adlardan birinin alınması gereklidir. Egemenliği kayıtsız ve şartsız ulusa veren, ulusu kendi kendine yönettiren hükümet şeklinin adı "cumhuriyet"tir. Bundan ötürü, gerçek adımızı almak üzere bunu anayasamızın birinci maddesine, anlamı zaten bu maddenin içinde bulunan bir fıkra ile ekliyoruz. (Goloğlu, 2011b, s. 328)

Gerçekten de salt biçimden yola çıkarsak, yapılan değişim, mevcut durumun adını koymaktan ibaretti. Nitekim bu gerçeği, Cumhuriyet'i getiren anayasa değişikliği yasasının başlığında da görüyoruz: "Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Tevzihan Tadiline Dair Kanun". Bülent Tanör, buradan hareketle şöyle der:

> Buradaki kilit sözcük, "tevzihan" (açıklığa kavuşturarak) deyimidir. Yani yasa, o ana kadar hiç olmayan bir şeyi (cumhuriyeti) yoktan var ettiğini söylememekte, "cumhuriyet ilanından" bile bahsetmemekte, zaten var olan durumun "açıklığa kavuşturulduğunu" bildirmektedir. Zaten var olan durum "cumhuriyet"tir; şimdi adı konmaktadır. O ana dek yaşanan ama adı konmayan bir olgu artık "vuzuha" (açıklığa) kavuşturulmaktadır. (Tanör, 2002, s. 197)

Bu hatırlatmalar gerçekten çok önemli, çünkü resmî tarih yazıcılığının koşullandırıcı etkisiyle sanki 29 Ekim hiç yoktan, monarşiden cumhuriyete geçiş gibi radikal bir değişimin tarihiymiş ve sanki Mustafa Kemal'in de asıl savaşı saltanatçılara karşı cumhuriyet eksenliymiş gibi bir illüzyon altındayız. Böyle olunca 29 Ekim'i, öncesi ve sonrasıyla anlamak değil,

alkışlamak ve kutlamak ve tabii orada olmayanları, hele ki bu durumu sorgulayanları da "saltanatçı" diye ötekileştirmek ve hiçbir sorgulamalarına itibar etmemek durumuna düşürülüyoruz. Oysa söz konusu bu değişim, iddiaların aksine herhangi bir blokajla karşı karşıya değildi.

O sırada orda olmayanların katılımı gözetilseydi açık ki cumhuriyet, tıpkı saltanatın kaldırılmasında olduğu gibi yine oybirliğiyle ilan edilecekti ama o zaman hem kuralına uygun bir süreç yaşanacaktı hem de Meclis dengeleri değişeceğinden değişimin içeriği bir cumhuriyete daha uygun bir düzeye ulaşılacaktı. Bu bir yana, onları kapsayan bir bileşim, iddia edildiği gibi cumhuriyete karşı olanlar varsa, onların da alenen bilinmesini sağlayacaktı. Bu kapsamda hatırlatma kısmını biraz daha sürdürelim:

> Söz konusu "tavzih"ten bir yıl önce saltanat kaldırılmıştı (1922). Bu, millet egemenliğinin kesinleşmesi, geniş anlamıyla cumhuriyet demekti. Ondan bir yıl önce 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu bildirmekle, geniş anlamda cumhuriyeti haber vermişti. Zaten 1923'te Cumhuriyet'in adının konması için yeni bir anayasa gerekmemiş, birkaç madde değişikliğiyle amaca ulaşılmıştır. Bu bağlamda A. F. Başgil, "1921 anayasası reisicumhursuz bir cumhuriyet kurmuştu" der. Ş. S. Aydemir'e göre de, burada bir "hükümdarsız halk hâkimiyeti (...) bir cumhuriyet" söz konusudur. (Tanör, 2002, s. 197-198)

Cumhuriyet, Meclis'te bulunanların sürekli alkışları arasında ve "Yaşasın cumhuriyet!" nidalarıyla kabul edilecekti. Tabii egemenliğin kayıtsız şartsız millete aitliğinin ilanının 23 Nisan 1920'de, "babadan oğula hak görme" halinin sona erdirilmesinin ise bir yıl önce gerçekleştiği hatırlanırsa, 29 Ekim 1923'te yapılan şey, gerçekte durumu açıklığa kavuşturmaktan ibaretti. Bundan sonra olacak olan şey, ise, devlet başkanlığının, "millete ettiği hizmetlerle tanınmış kimselere verileceğinin" ilanıdır ki o da Meclis Başkanlığı'nın şahsında 23 Nisan 1920'den beri yapılmaktadır. Yani iddia edildiği gibi, 29 Ekim 1923 tarihi, "ulusal egemenliğin doğuşu", "halkın kendi kendini idaresinin" başlama tarihi olmayacaktı. Bu açıdan Konya Mebusu Eyüp Sabri Efendi'nin konuşmasında

geçen "Bizim hükümetimiz bugün Cumhuriyet olmuyor, kurulduğu günden beri cumhuriyettir" (Goloğlu, 2011b, s. 329) ifadesi gerçekliği temsil ederken, 29 Ekim'de gerçekleşen şey ise aslında bu fiilî cumhuriyetten bir şeylerin daha eksilmesidir.

Kuşkusuz önceki döneme ilişkin de, "halk hâkimiyeti", "millet egemenliği" kavramlarını sorgusuz kullanmamak gerek, ama belirtilmeli ki önceki dönemde gerek savaş gerek belirsizlikler nedeniyle egemenlik kullanımındaki eksiklikler çok doğal, dolayısıyla bu kavramları geçiren taahhütler çok değerliydi. Ancak Meclis, seçim, müzakere, muhalefet, adem-i merkeziyetçi bir anayasada mutabakat gibi gerçekten de çok önemli bir tecrübe yaşandıktan ve üstelik savaş da bittikten, Lozan'da uluslararası bir güvenceye kavuşulduktan sonra, yani 29 Ekim 1923 sonrası için bu kavramları, artık gerçekten de olup olmadıklarına göre kullanmak gerek.

Bu bilimsel soğukkanlılıkla yaklaştığımızda teslim etmeliyiz ki 29 Ekim, Türkiye siyasal tarihinde (cumhuriyet adının ilan edilmesi anlamında biçimsel bir ilerleme olmasına karşın) hak ve özgürlük standartları anlamında bir gerilemenin, demokrasi imkânlarından otokrasiye doğru gerilemeye başlamanın tarihi olacaktır. Çünkü Cumhuriyet ilanıyla gerçekleşen şey, bir monarşiden halk yönetimine geçiş değil, önceden Meclis'in yetki alanında olanın cumhurbaşkanı seçilenin yetki alanına geçirilmesi, buna karşı Meclis'in onay makamına indirilmesidir. Dolayısıyla kurum ve işlerlik özgülünde 29 Ekim, temsilî açıdan yeni bir rejime geçmek değil, bir cumhurbaşkanlığı görevi ortaya çıkarmak ve kimin başbakan ve bakan olacağı kararını onun tayini ve onayından sonra Meclis'in gündemine gelebilmesini sağlamaktır.

28 Ekim gecesi çağrılan ekibe "Yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz" diye yapılan planlama çerçevesinde yapılanlar, egemenliği millete vermeye çalışmak olan cumhuri bir meşruiyet ve kurumlaşma kapsamında değildir; aksine tüm bu krizli, tertipli süreçte yapılan asıl iş, Meclis'in elindeki yetkilerin kırpılıp cumhurbaşkanı seçilecek olana verilmesidir... Nitekim Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle, yaratılmış kriz de kökten halledilmiş olacaktır. Çünkü artık ondan bağımsız bir atama, karar görüşmesi, seçim vb. olamayacaktır.

Bu noktada Kanun-i Esasi Komisyonu Başkanı Yunus Nadi'nin, "Türk milleti bundan sonra başında hiçbir şahsın hâkimiyetini kabul etmez. Türk milleti bundan sonra hiçbir ferdin esiri olmaz. Bundan sonra

doğrudan doğruya kendisi hâkim, kendisi efendidir" (Alpkaya, 2009, s. 94) sözleri kaygıları giderme çabaları olarak okunabilir. Çünkü bu iddialar, onları güvenceye alacak kurum ve düzenlemelerden bütünüyle yoksundur. Daha önemlisi, bu düzenlemeyle birlikte Mustafa Kemal, (Fatih, Yavuz, Kanuni, II. Mahmud ve II. Abdülhamid hariç) hiçbir Osmanlı sultanının, hele ki Vahdeddin'in aklından bile geçiremeyeceği denli büyük bir güç tahkimatına ulaşmıştı.

Bir cumhuriyet açılımı bağlamında yapıldığı halde söz konusu anayasa tadilatında yapılan altı maddelik değişimin hiçbiri, halkın hak ve özgürlüklerinde genişlemeye veya mevcutların kullanımının güvenceye kavuşturulmasına ilişkin olmaması, Cumhuriyet'in temel paradoksu olacaktır. Daha da garibi söz konusu altı maddenin dördü cumhurbaşkanı seçilenin yetkilendirilmesi ekseninde ve devletin hiyerarşik yapılandırılmasını katılaştırmaya ilişkindir.

İlk madde doğal olarak "Hükümet şekli cumhuriyettir" der. İkinci düzenleme, bir cumhuriyet açılımıyla en küçük bir ilgisi olmamak üzere, "Devletin dini İslam dinidir, resmî dili Türkçedir" diyerek, devletin, önceden olmayan ideolojik ve kimliksel daraltma sürecini başlatır. Üçüncü düzenleme (madde 4), "...Meclis, hükümetin bölündüğü idare şubelerini bakanlar aracılığıyla yönetir" diyerek hiyerarşi kurmaya başlar. Dördüncü düzenleme (madde 10), Meclis'in kendi içinden cumhurbaşkanı seçeceği ve bu kişinin, sınırsız bir şekilde "yeniden seçilmesini caiz" ilan eder. Beşinci düzenleme (madde 11) cumhurbaşkanının, "...gerekli gördükçe Meclis'e ve Bakanlar Kurulu'na başkanlık edeceğini", altıncı düzenleme de (madde 12), "başbakanı seçme ve onun seçeceği bakanları Meclis'in onayına sunmak" ile yetkilendirildiğini saptar (Goloğlu, 2011b, s. 332). Kısacası, ilan edilen Cumhuriyet, halka ve Meclis'e, basına ve sivil topluma güvence ve yetki getirmezken, onları devletin ideolojik kimliği ve cumhurbaşkanının artırılan yetkileriyle kuşatır.

Anayasanın cumhuriyetle tadilatının onaylanmasının hemen akabinde ise, yine önceden yapılmış program ve görevlendirme çerçevesinde Ertuğrul Mebusu Fikret Bey'in, cumhurbaşkanı seçiminin hemen yapılması önergesi, (Emin Sazak'ın, başkan seçiminin üçüncü meclise bırakılma önergesi dikkate alınmayarak) kabul edilir. 22.30'da anayasa tadilatı işi bitirilmiş, 22.45'te de cumhurbaşkanı seçimi tamamlanmıştır.

"Böylece aylardır komisyonda üzerinde çalışılan yeni anayasanın tamamlanması beklenmeden, bir hükümet bunalımından yararlanarak

cumhuriyet bir oldubittiye getirilir ve gece yarısından sonra atılan 101 pare top ateşiyle ülkenin her yerinde kutlanır" (Avcıoğlu, 1989, c. 4, s. 1331). Tabii kutlanan asıl şey, gerçekte Mustafa Kemal'in devlet başkanı olmasının ilanı ve farklı düşüncede olanlara top sesleriyle parmak sallamaktır. Avcıoğlu, bu garip Cumhuriyet ilanını "Cumhuriyet Darbesi" başlığı altında, ama olumlayarak anlatır. Tabii sormak gerek, ikinci adam İsmet Beyin "tertip", samimi bir Kemalist olan Doğan Avcıoğlu'nun da "darbe" kavramına başvurarak anlattığı süreç, bir cumhuriyetin olmazsa olmazlarıyla ne kadar örtüşür?

Cumhuriyetin ilanı ve cumhurbaşkanı seçilmesi öylesi oldubittiye getirilmiştir ki, her şey iki buçuk saat içinde ve 287 kişilik (Goloğlu, 2011b, s. 339-369) Meclis'in sadece 158 üyesinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Yani bu denli önemli ve egemenliğin halk ve temsilcilerince belirlenmesi anlamına gelen bir kavramla tanımlanma dönüşümü, katılım, meşruiyet, denetim, açıklık gibi temel cumhuri mekanizmalar çiğnenerek yapılmıştı.

Üstelik veriler, tam katılımın sağlanması için kararın geciktirilmesi, keza düzenlemenin adına uygun hale getirilmesi için komisyon üzerinden hazırlanan taslağın tartışılarak geliştirilmesine yönelik daha çok zaman ayrılması halinde Cumhuriyet ilanının yine gerçekleşeceği, ama bu kez doğru bir cumhuriyete ulaşılacağını göstermektedir.

Ancak cumhuriyeti, azami katılım ve anlamına uygun garantilerle sağlamayı değil, Meclis üstündeki hâkimiyetinin tescili için isteyen Mustafa Kemal buna gerek görmeyecek, aksine bunlarda kendi amacı için risk görecekti. Bundandır ki 158'e karşı 129 eksikle ve Cumhuriyet düzenlemesi için mesai harcamış önceki komisyon hazırlıklarının bir kenara atıldığı, hükümet krizinin çözümü için toplanmışken cumhuriyetin de "aradan çıkarılması" yoluna gidilmiştir.

Önceki dönemde, üstelik henüz Lozan Antlaşması'nın imzalanmadığı o belirsizlik ortamında bile, muhalefetin tasfiyesi gibi anti-demokratik bir amaç için ülkeyi seçime sürüklemiş bir iktidar aklı, bu denli önemli bir dönüşümde, bırakalım bir kurucu Meclis veya referandum gereğini, konunun Meclis'te bile irdelenmesine imkân tanımayacaktır; âdeta "atı alan Üsküdar'ı geçer" örneğinin yüz yıl öncesi örneği karşısındayız!

Zafer ve Lozan güvencesini müteakip artık seçimin ve Meclis'in bir incir yaprağı olarak kullanılacağı yeni iktidar anlayışı, rejimin toptan geriye taşınacağı 1924 Anayasası özgülünde de kurucu meclis veya referandum

gibi mekanizmaları gündeme getirmeyecektir. Aksine "Ben yaptım oldu" demeye getiren, kendi kararını yeterli gören anlayış, giderek daha mutlak bir hale gelecektir. Nitekim Mustafa Kemal, cumhuriyetin ilanını düzenleyen anayasa tadilatında Parti Grubu ve Meclis toplantısındaki eksik katılımın, imkânsızlıklardan değil, bilinçli bir tercihten kaynaklandığını; dahası Çankaya'daki toplantıyı da, fikir alışverişi için değil, "düzenlediğim program ve verdiğim talimatın uygulanışı" (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 372) için, yani kurduğu oyun planının (tertibin) yönlendirilmesi için bizzat tercih ettiğini özellikle belirtir:

> Efendiler görüyorsunuz ki Cumhuriyet ilanına karar vermek için Ankara'da bulunan bütün arkadaşlarımı çağırmayı ve onlarla görüşüp tartışmayı asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü onların zaten ve doğal olarak benim gibi düşündüklerinden kuşkum yoktu. Hâlbuki o esnada Ankara'da bulunmayan bazı zevat, hiçbir yetkileri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve düşünceleri ve uygun görüp görmedikleri sorulmadan Cumhuriyet'in ilan edilmiş olmasını gücenme ve ayrılma nedeni saydılar. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 373)

Bu çarpıcı açıklama, bir cumhuri düzene yükselme arayışı değil, bireysel nüfuz alanını genişletme taktisyenliği ve tercihi karşısında olduğumuzu gösterir. Cumhuriyet ilanı gibi bizzat kendisi katılımı artırmak demek olan bir değişimin katılım dışlanarak, bir muharebe yönetir gibi yönetilmesi, halkın egemenlik kullanım hakkının düşünülmediğini gösterir. Bu durum "devrim" koşulları ile de "cumhuriyet karşıtlarının etkisizleştirilmesi" ile de gerekçelendirilemez. Aksine önceki savaş sürecinde bile özen gösterilen veya uygulanmak zorunda kalınan katılıma, bu barış ve inşa sürecinde özen gösterilmemesi, gerçek siyasal tercihleri gösterir. Üstelik muhalefetin karşı çıktığı şeyin cumhuriyet değil, bütün iktidarın tek elde toplanması olduğu da ortadayken. Kaldı ki bir cumhuriyetin, ancak muhaliflerin de varlığıyla sınandığı zaman gerçek bir cumhuriyet olabilme şansına sahip olduğunun yüz yıllık tecrübesi, o gün için de, daha yavaş ama gerçekten cumhuriyetçi bir yol izlenmesi gerektiğini kanıtlıyor.

Mustafa Kemal, gelinen noktada planlama ve yönetilmenin meşru organı olması gereken Meclis'in yerine, onun manipülasyonu için parti,

onun da manipülasyonu için Çankaya sofrası gibi organlar üretecektir. Meclis ve hükümet çalışmalarına düzenli katılım gereksinimi duymayacak ama onların tümüyle kendi denetiminde olmasını isteyecek, sağlayacak, bunun gerçekleşmediği her durumda da kriz çıkaracaktı.

"Ankara'da bulunup davete ve onlarla görüşüp tartışmaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim" diye anılanlar, herhangi arkadaşlar değil, egemenlik hakları anayasadan ve seçilmişlikten gelen mebuslardır ve anayasal düzen de, karar organını Meclis, biçimini de katılım olarak kayıt altına almıştı. Birinci tekil şahıs olarak onlara karşı sergilenen bu küçümseme ve dışlama tavrının, "zaten ve tabiaten benimle bu hususta hemfikir oldukları" gerekçelendirilmesiyle, âdeta sürüleştirilerek meşrulaştırılamayacağı açık. Diğer yandan bir cumhuriyet, dost görülenlerin eğer operasyonel görevleri yoksa çağrılmadığı ve bilgilendirilmediği, düşman görülüyorlarsa hedef alındığı bir düzen değildir.

Üstelik sürecin bir muharebe yönetir gibi yönetilmesinin de cumhuri anlamda bir meşruiyeti olamaz. Bu anlatıda daha da önemli olan şey, "o esnada Ankara'da bulunmayan bazı zevata" ilişkin yaklaşımdır. Anımsansın ki "yetkileri olmadığı" söylenen bu kişiler mebustur ve söz konusu toplantının da, onları gündemle ilgili bilgilendirip davet ederek yapılması zorunludur. Ancak bilgilendirildikleri halde gelmeyenler hariç, sorumluluk toplantı ve karar organizasyonuna aittir. Dolayısıyla karar süreçlerinde bulunma hakları anayasal olarak zorunlu kılınmıştır. Üstelik kendisi hariç söz konusu bu "zevat", Millî Mücadele'yi başlatan tüm kadroları içermektedir. Oysa görülen o ki, onları dışlayan, haber vermeyen iradi bir planlama karşısındayız ki Anayasa tadilatının onlardan (ve tabii son iki buçuk saat hariç Meclis'in bütününden) kaçırılması anayasanın ihlalidir.

Peki, ama bu Millî Mücadele önderlerinin, yapılan iş karşısından kırılmaya ve eleştirmeye hakları var mı? Açık ki var. Kendilerine karşı yapılan işin vefasızlık ve dışlama operasyonu olması bir yana, mebus olmaktan gelen anayasal haklarının çiğnenmesidir. Oysa yapılması gereken, böylesi önemli bir kararda daha da büyük bir hassasiyetle tam katılımın sağlanması, yeterli bir zaman öncesinden, Meclis'i gündeme ilişkin bilgilendirici bir planlama yapılması, kararın da sadece mazereti olanların katılamadığı bir süreçte alınmasıydı. Oysa tam tersine onların olmaması özellikle istenmiş, böylesi önemli bir değişimin Meclis çalışma hukuku çiğnenerek

ve yangından mal kaçırırcasına yapılmasını eleştirdiklerinde de, yine aynı hukuk dışılıkla "salahiyetleri olmayan zevat!" ilan edilivermişlerdir.

Bu noktada yanıtını yeniden hatırlamamız gereken şey, bu denli hukuk dışı ve cumhuriyet mantığına aykırı bir davranışa niçin gerek duyulduğudur. Bu sorunun nesnel cevabı, iyiden iyiye muktedir hale gelmiş olan Mustafa Kemal'in, Cumhuriyet ilanından murat ettiği şeyin, bilinebilir ölçütleriyle bir cumhuriyet olmadığı gerçeğidir. Onun inşası için uğraştığı şey, başında tam yetkili bir cumhurbaşkanı olan ve işte bundan dolayı adına cumhuriyet denen modern bir devlet düzenidir. O dönemeçte bu dönüşümden beklediği ise, çıkardığı krizden de açıkça görüleceği gibi, muhaliflerin dışlanıp Meclis'in de, iktidarsız bir kuruma indirgenmesi, dolayısıyla tüm iktidarı anayasal ve seçimli olarak elinde toplamasıdır. Bu dönüşümün sonraki sürece etkisi ise, katılım, denetim ve demokratikleşebilme imkânının zehirlenmesi, üyeleri artık sistematik olarak yukarıdan belirlenecek olan Meclis'in iktidar organı olmaktan çıkartılıp onay makamına indirgenmesi ve "ebedî şefin" dediklerini emir telakki eden, alkışlayan veya susan bir siyasal hayatın kurumlaştırılması; kısacası biçimi cumhuriyet, ama kendisi otokratik bir kurumlaşma olacaktır.

Böylece 29 Ekim gecesi, altı maddelik düzenlemeyle rejimin yapısında gerçekleştirilen yeni statü, ne yazık ki bizim "kulluktan yurttaşlığa", "tebaalıktan özgürlüğe" yükselmemiz değil, aksine işlerlik ve hiyerarşisiyle birlikte kimliğini de revize eden otokratik (ve Türklüğü, Hanefi Sünni İslam'ı ve tabii hızlandırılmış bir kapitalizmi ve bunun için modernleşmeyi inşaya yönelen) bir cumhuriyete geçişimizin tarihi olacaktı. Bu kapsamda değişim, maddelerin içeriğinde şöyle yansıyacaktır:

Birinci madde, "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın kaderini kendi eliyle yönetmesi temeline dayanır. Türkiye devletinin hükümet şekli cumhuriyettir" şeklinde ifadesini bulur.

İkinci Madde, "Türkiye devletinin dini, İslam dinidir. Resmî dili Türkçedir" olacaktı.

Üçüncü madde, "Türkiye devleti, Büyük Millet Meclisi'nce yönetilir. Meclis hükümetin bölündüğü idari şubelerini bakanlar aracılığıyla yönetir."

Dördüncü madde, "Türkiye cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi genel kurulunca ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilir. Başkanlık görevi, yeni cumhurbaşkanı seçimine kadar sürer. Yeniden seçilmek caizdir."

Beşinci madde, "Türkiye cumhuriyeti cumhurbaşkanı devletin başkanıdır. Bu niteliğiyle gerekli gördükçe Meclis'e ve bakanlar kuruluna başkanlık eder."

Altıncı madde "Başbakan cumhurbaşkanınca ve meclis üyeleri arasından seçilir. Öteki Bakanlar başbakanca yine meclis üyeleri arasından seçilir, daha sonra tümü cumhurbaşkanınca Meclis'in onayına sunulur" şeklindedir. Goloğlu, 2011b, s. 332

Burada kısa bir irdeleme yapmak gerekirse: Birinci maddede geçen "millet" kavramı, bir müddet sonra oluşturulacak 1924 Anayasası'yla "Türklük ve Türkçe ulus" anlamına kilitlenecekse de, bu sırada henüz "Müslüman anasırın bütünü" anlamında "Müslümanlar" anlamındadır. Salt bu maddeyle sınırlı kalınması halinde gerçekten de 23 Nisan 1920 taahhüdü ve 2 Kasım 1922 saltanatın lağvıyla gerçekleştirilmiş ileri yönelimlerin açıklığa kavuşturulması karşısındayız. Üçüncü düzenlemede ise, Meclis'in doğrudan yönetim hakkı vurgulansa da, cümlenin devamında yönetimin gerçekte hükümet ve bakanlar aracılığıyla gerçekleştirileceği belirtilir, dolayısıyla Meclis'in yetkisi, sembolik ve onaylayıcı bir konuma indirgenmiş olur. Dördüncü düzenlemede cumhurbaşkanının seçimi düzenlenirken, sınırlama getirilmeksizin "yeniden seçilmek caizdir" denilerek, Mustafa Kemal'in yaşadığı müddetçe sürekli cumhurbaşkanı seçilebilmesinin kapısı açılır. Anayasanın onuncu maddesi olacak olan bu maddenin görüşülmesinde, Eskişehir Mebusu Emin Bey ve Kırşehir Mebusu Yahya Galip Beyler, haklı bir kaygıyla "bu sürenin iki seçim dönemi olmasını istedilerse de" (Goloğlu, 2011b, s. 332) bu talep geçiştirilir ve madde aynen oylanıp kabul edilir. Anayasa'nın on birinci maddesi olacak olan beşinci madde de cumhurbaşkanına, "devletin başkanı olması niteliğiyle, gerekli gördükçe Meclis'e ve Bakanlar Kurulu'na başkanlık etme" yetkisi verilerek Meclis'e ve hükümete karşı konumu onun keyfine bırakılır. Keza Anayasanın on ikinci maddesi olacak olan son madde de, yaşatılan krizin çözüm maddesi olarak, "Başbakanın cumhurbaşkanınca belirlenmesi yanında hükümetin de yine onun tarafından Meclis'in onayına sunulması", yani cumhurbaşkanının ön onayından geçmeden Meclis'e gelememesini karar altına alır. Böylece, zaten süregelen durumun adının "cumhuriyet" olarak konulması ve devletin kimliksel, ideolojik niteliğinin daraltılmasını izleyen diğer dört madde ile, en üstte oluşturulan devlet başkanı makamıyla, Meclis'in inisiyatif ve yetkilerinin kısıtlanması gerçekleştirilmiş olur.

Özetle Cumhuriyet ilanındaki en somut gelişme, o ana kadar eksik kalmış olan konumun, yani cumhurbaşkanlığının, diğer tüm üst konumlarla birlikte ve hiçbir denge ve denetleme kurumu olmadan Mustafa Kemal'e geçmesi olacaktır. Denge ve denetlemeden yoksun bu merkeziyetçi keyfiyet, iddiaların aksine demokrasinin altyapısını kurmak yerine anti-demokratik yönetim tarzını kurumlaştıracak ve ancak 1960 Anayasası'nca reforme edilene kadar, muktedir olana memleketi güdebilme inisiyatifi verecektir.

Burada diğer düzenlemelerden farklı karakter sergileyen ve devlete ideolojik (anti-laik) bir karakter veren ikinci maddeye ilişkin de bir analize ihtiyacımız var. Çünkü bu madde, gündem olmadığı ve Meclis'ten gelen bir talep de olmadığı halde, anayasada o ana kadar ihtiyaç görülmemiş bir ekleme olması anlamında özel önem taşır. Gerçekte tıpkı Meclis'in yetkisinin kırpılıp Reis'in yetkisinin artırılmasındaki (bir cumhuriyete yakışmayan) gerileme gibi, herkesin, dolayısıyla her inançtan yurttaşının olması gereken bir cumhuriyet düzenlemesinin sadece Müslümanlara ait kılınması ve devletin de dinle bağlanması anlamında (yine bir cumhuriyete yakışmayan) bir diğer gerileme karşısındayız. Bu düzenlemeyle, Gayrimüslimleri (ve tabii bir müddet sonra kurulacak Diyanet ile daha da belirginleşeceği gibi Alevileri) ötekileştiren bir kamusal ilanat yapılıyor, resmî dil belirlemesiyle de diğer farklı dillerin yasaklanmasına gidecek sürecin ilk adımı atılmış oluyordu. Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi'nin[2] dilinden keyfiyet şöyle belirginleştirilecektir:

> Anayasamız ise, İslam dininin esaslarına uygun olduğu halde savaş sebebiyle devletin dininin İslam dini olduğunu belirten maddenin konması unutulmuştu. Tasarının bu ikinci maddesi ile bu eksiklik tamamlanmaktadır. (Goloğlu, 2011b, s. 331)

Böylece çoğulcu bir Meclis'in, üzerinde aylarca tartışarak oluşturduğu, dolayısıyla her maddesi üzerinde ciddi müzakerelerin yapıldığı anayasada, bu çok önemli maddenin "unutulduğu" için konmadığına inanılması sağlanmaya çalışılıyor. Oysa bu "unutulan" şey, gerçekte, kendilerinin de anayurdu olan topraklarından sökülüp atılmış ve mallarına

2 Şeyh Saffet Efendi, hilafetin tasfiyesi önergesinin de sahibi olarak göreceğimiz gibi Mustafa Kemal'in kritik dinî adımlardaki aktörlerindendir.

da el konulmuş olan Ermenilerin geri dönüşünün engellenmesi yanında, Türkiye Rumları ile Yunanistan Müslümanlarının mübadelesi konusunda Yunanistan ve İngiltere ile varılan mutabakatın sonucudur. Nitekim düne kadar Ermeni sorununu sahiplenir gibi yapan emperyalizm, Türkiye'nin kapitalist sistem içinde kalacağının garanti edilmesi ve Musul konusunda kendisini tatmin edecek bir uzlaşıya girilmesi karşılığında, Gayrimüslimlerin haklarını sorun etmekten vazgeçmek ve sorunu azınlıkların haklarıyla sınırlamak anlamında Türkiye'nin kendini "Müslüman devlet" olarak tescil ettirmesini sorun yapmayacaktı.

İşte bu yeni mutabakattır ki devleti dinî kimlikle tanımlamanın, Türkiye'nin sadece Müslümanlara aitliğinin, Türk devletin de sadece Müslümanlara ait olduğunun anayasal düzeyde ilan edilerek, Gayrimüslimlerin tarihsel topraklarına geri dönüş umutlarının tümüyle kırılması yolunu açıyordu. Bir müddet sonra (1928) bu maddeyi kaldıracak, daha sonra da devleti laik ilan edecek (1937) olan milliyetçiler, bu aşamada, yarım kalmış olan Türkiye'nin Müslümanlaştırılması misyonunun gerçekleştiricisi olarak, bu maddeye dini değil doğrudan siyasal amaçla gereksinim içindedirler.

Söz konusu mutabakatın ara halkasını, mübadeleden ve soykırımdan geriye kalan Gayrimüslimlerin azınlık haklarının Lozan'da tanınması olmuştu. Ancak gerek emperyalizmle Türkiye arasındaki mutabakat gerekse de devletin kendisini aynı zamanda dinle tanımlaması Gayrimüslimlerin yurttaşlık haklarını güvencesizleştirirken, Lozan'daki azınlık haklarından feragat etmeye yönelik baskıların da ardı arkası gelmeyecekti. İşte bu ortamda önce 10 Eylül 1925 tarihinde Yahudi cemaati, sonra Ermeni cemaati, sonra da 27 Kasım 1925'te Rum cemaati, Lozan Antlaşması'nın tanıdığı haklarından vazgeçtiğine dair karar açıklamak zorunda kalacaktı. Aleviler ise, 3 Mart 1925'te Diyanet'in de kurulmasıyla birlikte bu dönemde iyice kabuklarına çekilecek, cenazelerini bile kendi inançlarına göre kaldıramayacak, köylerine cami yapılması uygulamasıyla karşılaşacak, kamusal alanda görünmek durumunda kaldıkları zamanlarda da kendilerini gizleme ve Müslüman olduklarını ispatlama kaygısıyla davranacaklardı.

Egemenlik stratejisinin gereği olarak Türkiye'nin Müslümanlaştırılmasında gerekli olgunlaşmanın sağlandığına inanıldığı, buna karşılık, hilafetçi/İslamcıların muasırlaşmaya karşı direnç gösterdiği koşullarda

ise, bu kez de Anayasa'nın, devlete Müslümanlık kaydı biçme düzenlemesinden vazgeçilecekti. İşte bu yeni dönemin gereği olarak da 1928'de hem İslamcılığa karşı önlem hem de kapitalist modernleşmenin ihtiyaçları doğrultusunda bu 2. Maddenin kaldırılması yoluna gidilecektir.

Kısacası 1923'te devleti dinle bağlama ve 1924 Anayasası'nda da bu durumu yineleme tercihi yanı sıra 1928'de bundan vazgeçmek de hem tesadüfi değil hem de çelişki değildir. Aksine, her ikisi de anayasal düzeyde olmak üzere önce devleti Müslüman ilanatı sonra da dinden arındırma ilanatı, Türk milliyetçiliğinin kendi ülkesi ve milletini, Türkleştirmek-Müslümanlaştırmak-muasırlaştırmak konseptinde inşa etme stratejisinin ara halkalarıdır.[3] Ancak bu gerçeklik, Cumhuriyet tarihini "gericiliğe karşı devrimci mücadele" olarak anlatarak buradan kendine meşruiyet ve hegemonya üreten resmî tarih yazımı tarafından, "o dönemin koşullarında, Cumhuriyet'i ilan edebilmek için gericilere taviz vermek zorunda kalındığı" şeklinde saptırılacaktı.

Nitekim 1927 koşullarında Mustafa Kemal, yani tam da söz konusu maddeyi artık kaldırmanın öngününde, "Devletin dini konusunda 1924 Anayasası'yla verilen ödün, baylar, halifelik ve din sorunlarıyla uğraşıldığı sıralarda, Anayasa'daki bir noktanın, halkın ve özellikle aydınların kafasında düğümlenip kaldığını öğrendik" (Atatürk, 2002, s. 350) diye anlatacaktı. Öyle ki "Yeni anayasanın ikinci maddesinin başındaki, 'Türkiye devletinin dini İslam dinidir' cümlesine" ilişkin geliştirdiği gerekçeyi, İzmit'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı uzun görüşme sırasında bir gazetecinin "Yeni devletin dini olacak mı?" sorusuna bağlamaya çalışacaktı (Atatürk, 2002, s. 351).

Bu bağlamda, "Gazetecinin sorusuna karşı 'devletin dini olmaz' diyemedim; tersini söyledim. 'Vardır efendim, İslam dinidir' dedim. Ama hemen, 'İslam dininde düşünce özgürlüğü vardır' diye sözlerime açıklamak

3 Burada devlet aklının nasıl çalıştığını, kaygıları ve önlemlerinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından 60 Darbesi lideri Cemal Gürsel'den bir örnek vermek istiyorum; milliyetçilik gibi ideolojik bir yüklemin anayasaya niçin konulması gerektiğini komisyona şöyle anlatacaktır: "Milliyetçiliği anayasaya koyalım. Bunu yürütelim. Memlekette Türklük şuuru uyandıktan sonra bunu çıkaralım. Sonra başka unsurlar kendi maksatlarına göre ayrılmayı düşünürler diyorlar. Oysa bugün Kürtçülükle yaptığımız mücadeleyi biliyorsunuz. Biz milliyetçiliği kaldırıyoruz desek bize mi dönecekler? Bugün biz bunu kaldırsak, 50 yıl sonra Türkiye'de Türküm diyen kimse kalmayacaktır" (Akt. Akçura, 2011, s. 80).

ve yorumlamak gereğini duydum. Demek istedim ki devlet, düşünce ve inançlara saygı göstermekle bağımlı ve yükümlüdür" (Atatürk, 2002, s. 352) diyecekti. Açık ki 1927 tarihinin Türkiyesi, Sünni Hanefi Müslümanlık dışında Hristiyan, Yahudi, Alevi hiçbir inancın, yanı sıra Türklük dışındaki hiçbir millî kimliğin ve tabii Atatürk milliyetçiliği dışında hiçbir siyasal düşüncenin saygı görmediği, devletin tasfiye edici baskısı altına alındığı, buna karşılık kapitalist bir modernleşmenin de bir dizi adımla güçlendirilmeye çalışıldığı bir dönemdir.

Dolayısıyla Mustafa Kemal'in, İstanbullu bir gazetecinin sorusuna bağlayan gerekçelendirmesi gerçeklikle örtüşmüyor. Şöyle ki, bu maddenin ilk yer aldığı düzenleme 21 Nisan 1924 tarihli yeni Anayasa'nın değil, 1921 Anayasası'nın 29 Ekim 1923'teki tadilatıdır. İzmit basın toplantısı ise 16-17 Ocak 1923'tür; yani 9 ay, (yeni anayasaya göre ise 15 ay) öncesine ait ve Birinci Meclis dönemidir. Dolayısıyla söz konusu eklemenin, bir gazetecinin "Yeni devletin dini olacak mı?" sorusuyla gerekçelendirilmesi doğru değildir. Ancak Mustafa Kemal'in iktidarını iyice pekiştirdiği artık modernleşme hamlesinin daha güçlü bir şekilde ilerletilmesine yöneldiği 1927 tarihinde artık tarih, "gericiliğe karşı devrimci cumhuriyet" ekseninde yazılmaya çalışılmaktadır. Bu da 1923'te memleketin, Gayrimüslimlere kapatıcı Müslümanlaştırılması ihtiyacının gereksinimine göre başvurulan meşrulaştırma yöneliminden farklı olan, 1927 koşullarının modernleştirme yönelimlerine uygun meşruiyet üretme gereksiniminin yansımasıdır.

> Yeni Anayasa yapılırken, "Laik devlet teriminden dinsizlik anlamı çıkarmaya eğilimli olanlara ve bundan yararlanmak isteyenlere fırsat vermemek amacıyla, Anayasanın ikinci maddesini anlamsız kılan bir terimin konulmasına göz yumulmuştur. Anayasanın ikinci ve yirmi altıncı maddelerinde gereksiz görünen ve yeni Türkiye Devleti'nin ve Cumhuriyet yönetiminin ilerici niteliğiyle bağdaşmayan terimler, devrim ve cumhuriyet yönetimi bakımından, o zaman için sakıncalı görülmeyen ödünlerdi. Ulus, Anayasa'mızdan bu gereksiz terimleri ilk elverişli zamanda kaldırmalıdır! (Atatürk, 2002, s. 352)

Nitekim kısa bir zaman sonra da bu talebin gereği yerine getirilecektir. *Nutuk*'un bu bölümüne ilişkin yapılacak önemli bir belirleme de,

o sırada uygulanmakta ve uygulanmaya devam edecek Türk-Müslüman-modern bir homojen toplum inşası kararlılıkla sürdürülüyor olmasına karşın, yani laiklik gerçek anlamda uygulanmıyor ve uygulanmayacak olmasına karşın, *Nutuk*'ta Mustafa Kemal'in, laikliği çok doğru bir yerden tanımlayacak olmasıydı:

> ...uyrukları arasında türlü dinlerden topluluklar bulunan ve her dinden olanlar için adaletli ve eşit işlemler yapmakla ve mahkemelerinde adaleti, kendi uyruğuna ve yabancılara eşit olarak uygulamakla yükümlü olan bir devlet, din ve düşünce özgürlüğüne saygı göstermek zorundadır. (Atatürk, 2002, s. 351)

Özetle 2. maddenin düzenleme nedeninin "gericiliğin, Cumhuriyet dönüşümünü engellemesine karşı zorunlu bir taviz" olduğu düşüncesi gerçeklikten uzaktır. Çünkü bu maddenin konulduğu (ve yeni anayasada da yinelendiği) dönemde, Hoca Şükrü gibi istisnai örnekler bir yana, hem Cumhuriyet'i pazarlık konusu yapacak etkinlikte bir dinci grup söz konusu değildi, hem de zaten Meclis'in konuyu tartışmasına fırsat vermeyen bir oldubitti düzenleme karşısındaydık. Dolayısıyla, "Anayasanın ikinci maddesini anlamsız kılan bir terimin konulmasına göz yumulması" değil, devlete doğrudan din (ve dil) belirleyen başlı başına bir ikinci madde düzenlemesine gidilmiştir. "Laik devlet' terimi" ise bu dönemde herhangi bir tartışmaya konu bile olmuş değildir.

Bu gerçeklikte nesnel bir saptama, bizi İslamcılığa karşı güç dengelerini kollama zorunlulukları ile değil, zaten var olan bir programın uygulamaya geçirilmesi karşısında olduğumuzu gösteriyor. Yapılan düzenleme, Ziya Gökalp'in, Türkleş(tir)mek, İslamlaş(tır)mak, muasırlaş(tır)mak üçlemesinde yansıyan, devletin, ülkesi ve milletini inşasının gereğiydi. Rauf ve Kâzım Beyler dâhil bütün İttihatçı tedrisattan gelmiş Millî Mücadele önderi kadroları da bu noktada aynı düşüncedeydiler. Eğer birlikte yol yürüyor olsalardı, 1923 Ekiminde devlete Müslümanlık ilan ederek Gayrimüslimlere eşit yurttaşlık kapılarını resmen kapatılmasında olduğu gibi, 1928 koşullarının sağladığı özgüven ve kapitalist modernleşme için daha ileri adımlar atmak gereksinimi çerçevesinde, dinin devlete değil halka ait bir tercih olduğunun ilanına gitmekte de çelişki yaşamayacaklardı.

Esasen III. Selim'den beri süregelen, Tanzimat'ta (1839), Islahat 'ta (1856), I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet'te (1908) yapılagelen

devlet reformlarının güncel adımları karşısındaydık. İşin doğrusu II. Abdülhamid de (o koşullarda imkânsız olan Türkleştirme kısmı hariç), bu İslamlaştırıcı ve muasırlaştırıcı devlet çizgisinin parçası olarak değerlendirilmeyi hakkediyor. Bu noktada Abdülhamit, Gayrimüslimleri de içeren Mithat Paşa anayasasına da yansıyan, demokratik bir muasırlaşma çizgisinden kopuşun iktidarı olacaktı. Abdülhamid, Osmanlıcı muasırlaştırma çizgisini, İslamlaştırma çizgisine, yani halkının Gayrimüslim kesimini dışlayan bir çizgiye oturtacaktı. Bu muasırlaşması, aynı zamanda bir güvenlik konseptiydi ve kendisine bağlı bir toplumsallık inşasıyla şekilleniyordu. 1911'den itibaren İttihatçıların da katkısıyla devlet muasırlaşması, Ziya Gökalp'in sistematizasyonundaki çizgiye, yani Türkleştirmeyi de içeren bütünlüğüne oturacaktı. Bu ise Gayrimüslimlerin ne pahasına olursa olsun "halledilmesi" yanında, Türk olmayan Müslümanların da sonraki hedef haline gelmesini getirecek; istibdadı ise, bu kapsamda monarşi veya cumhuriyet fark etmez süreğenleştirecekti.

İşte bu devlet mirası üzerinden Cumhuriyet, ülke ve toplumun devletçe belirlenmesi programı eksenince belirlenecekti; yani başta Kürtler ve Çerkesler olmak üzere diğer Müslüman milliyetlerin ve Lozan'da kabullenilmiş olan İstanbullu Gayrimüslimlerin yanı sıra Alevilerin de "halledilmesi" programınca!.. Bu bağlamda geriye dönüp Türk modernleşmesinin, dünyanın ilk cumhuriyet ilanlarından biri olmasına rağmen niçin demokrasi hattına giremediği, niçin laikliği toplumsallaştıramadığı, niçin süreğen hak ihlalleri ile şekillendiği sorularına cevap aradığımızda (emek haklarını yasaklayan, toprak reformu yapmayan sınıfsal tercihler yanında) işte bu temel sorunla karşılaşıyoruz.

Öyle bir sorundu ki bu, barındırdığı nüfusu, farklılıklarıyla birlikte vatanın sahipliğinde birleştirmek yerine, onları Türkleştirmek ve Sünni/Hanefi Müslümanlaştırmak paydasında homojenleştirme dayatmasıyla "devletin milleti" kılmaya yöneliyordu. Sorun cumhuriyet olmanın gereği toplumun hakları ve egemenliği değil de devletin çıkarları ve egemenlik kaygıları olunca, toplum hem sürekli bir devlet formatlaması karşısında kalıyor, rejim de istibdat normlarından bir türlü kurtulamıyordu. Geleneksel tek adam rejimi modern tek adam rejimine dönüşürken, geleneksel tebaalar da modern tebaalara dönüşüyordu.

Bu kurumlaşma içinde devlet, halkın egemenlik kullanma statüsüne yükselmesi demek olan cumhuriyetin gereklerine razı olmak yerine,

halkını sürekli güdülmesi gereken bir nesneye indirgiyordu. Bu kapsamda devlete din biçilecekse de, onu kaldırıp laiklik ilan edilecekse de, milliyet aidiyetimizin tanımından inancımızın özelliklerine kadar her şeye devletin egemenlik ve çıkar algısı karar veriyor; modern tebaalar olması istenen halka da, buna uymak, itiraz etmeye kalktığında da ötekileştirilip cezalandırılmak düşüyordu.

Bu bağlamda söz konusu düzenlemede devlete din biçmekle yetinilmeyecek, onunla birlikte dil çerçevesi de belirlenecektir.[4] Böylece anayasal düzeyde toplumuna karşı dinsel ve dilsel ayrımcılık yapan bir devlet formuna giriliyordu. Çok kimlikli bir toplumda cumhuriyet olabilmenin koşulu yurttaşları haklarıyla tanımak iken bizler, "devletin milleti" kılınmak üzere hep birlikte formatlanıyorduk.

Kısacası sürecin bütünlüğü içinde düşündüğümüzde, devlete din biçmenin, hayali bir İslamcı dirence karşı önlem değil, aksine Müslüman olmayanlara, özellikle de Lozan'da hakları için pazarlık yapılan ve taahhüt edilmek zorunda kalınan Gayrimüslimlere karşı anayasal bir bariyer ilan etmek, onlara tanınmak zorunda kalınan azınlık haklarının da pamuk ipliğine bağlı olduğunu göstererek, bu haklarından gönüllü olarak vazgeçmeye zorlamanın gereği olacaktı.

Bu durum, Alevilere uygulanan ayrımcılıkla birlikte ele alındığında, gerçekten cumhuriyet olmanın standartları gibi, gerçekten laik olmanın standartlarının da yapısal olarak engellenmesi anlamına geliyordu. Çünkü laiklik, devletin kendini din alanı dışına çekmesi yanı sıra, aynı zamanda yurttaşlarının inançlarına eşit mesafede ve saygılı duran bir devlet olmakla belirlenir. Oysa Anayasa'nın ikinci madde tadilatını izlemek üzere, 1925 Mart ayında üstelik tam da hilafetin lağvedileceği yasal düzenlemeyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, yani devletin yurttaşlarına bir dinin bir mezhebinin bir itikadıyla giden bir davranış çizgisiyle gidileceği görülecektir. Bu çizgi, 1928'de dinin Anayasa'dan çıkarılması ve 1937'de laikliğin eklenmesi sonrasında da temelde değişmeyecek, modernleştirme böylece geliştirilirken Türk-İslam kimlik dayatması devam edecekti.

4 Kuşkusuz bu ikinci adım, Kürtlerin (ve diğerlerinin) inkârına giden sürecin ilk adımı değil de, zaten o zamana kadar kamusal anlaşma dili olarak kabullenilmiş olanın vurgulanmasından ibaret olsaydı sorun olmayabilirdi. Ancak resmi dil ilanı, herkesi Türk ilan edecek olan 1924 Anayasası ve diğer yaptırımlarla, Millî Mücadele'nin bütün toplumsal sözleşmelerinin, taahhütlerinin inkârıyla topyekûn bir tektipleştirme programını uygulamanın, yeni dönemdeki ilk anayasal adımı olacaktı.

Cumhuriyet Gelirken Millî Egemenlik de Geliyor mu?

Gerçek anlamda cumhuriyete geçiş, halkın, hak ve özgürlükleriyle yaşayabilme haline (kulluktan vatandaşlığa) yükselmesi, egemenliğin millete geçmesi yönünde değişimlerin gerçekleşmesi demekti. Bu bağlamda adil temsil sağlayan bir seçim sistemine, basın özgürlüğü yönünde genişlemeye, sınıfsal ve kimliksel hakların kullanılabilirliğine geçiş demekti. Şu ana kadar gördüklerimiz ise, "millî egemenliğe" çokça atıf yapılmasına karşın bunun gereklerine itibar edilmeyen ve uyulmayan bir kurumlaşmaya, iyice örselenmiş bir saltanat rejiminden, modern ama etkin bir otokrasiyle geçilmesine işaret ediyor.

> Cumhuriyet ilanıyla birlikte cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal'in anayasal-siyasal konumu daha da güçlendi. Kendisi zaten TBMM başkanı, Bakanlar Kurulunun doğal başkanı, TBMM ordularının başkomutanı ve Halk Partisi başkanıydı. Şimdi cumhurbaşkanı seçilmekle devlet başkanlığı yetkilerini de kuşanmış oluyordu. Daha sonra alacağı Atatürk soyadına uygun bu makam ve mevkiler tam da onu eleştirenleri, tek adam rejimi kuracağını söyleyerek uyaranları haklı çıkarmış oluyordu. Bu kadar geniş yetki, meşrutiyetten sonra Osmanlı sultanında bile yoktu; bundandır ki duruma tepki gösterenler, o zamanki muhaliflerin dilinden düşmeyen bir tekerleme üretecekti: "Saltanat-ı meşrutadan cumhuriyet-i mutlakaya geçtik!" (Öngider, 2003, s. 225)

30 Ekim'de İsmet Bey başbakanlığa getirilirken, Mustafa Kemal'in iktidar tekeli ile uyumsuzluk sergileyen ögelerin ise temizlenme hattına

girilecekti. Tabii kendisini katılıma kapatan bir eksende kurumlaştırılan yeni rejim de ancak olağanüstü hal ile yönetilebilir bir zayıflığa mahkûm olacak veya bu durum bizzat istenecekti. Bu açıdan 29 Ekim 1923 öncesi dönem, hele ki Birinci Meclis dönemi (üstelik savaş ve var olma kaygılarına rağmen) bir cumhuriyete daha yakınken, adı Cumhuriyet olarak ilan edildikten sonraki dönem, başta Meclis'inkiler olmak üzere önceki dönem kullanılan hakların da kaybı hattına girilecekti.

Millî Mücadele koşullarına rağmen muhaliflerin, kimliksel ve sınıfsal aidiyetlerin nefes alabildiği esneklik ve hoşgörü, çoğulculuk ve müzakerenin engellenip bütün karar süreçlerinin tek adamın tekeline alındığı oranda ortadan kalkacaktı. Özetle cumhuriyet ilan edilmişti, ama bir cumhuriyetle kazanılması gereken hak ve özgürlüklerden uzaklaşan bir statüye geçmişti memleket. Eğer salt monarşi olmamak anlamında kullanılmayacaksa Cumhuriyet, ilanı sonrasında halkın yönetime katılımı imkânlarını daha da tahrip ediyordu.

Bu anlamda bazı mebuslarda Cumhuriyet ilanı biçimine karşı gelişen tepkileri de, bu gerçeklikte cumhuriyete karşı değil, onun bu dışlayıcı ve oldubittiye getirilen biçimine ve bütün yetkilerin tek elde toplanması için araçsallaştırılmasına karşıydı. Bu nedenledir ki monarşinin tasfiyesinde, hatta yeni Meclis'in oluşturulmasında elbirliği edenler bu ilan biçimiyle ortak memnuniyet ve birliktelik imkânından dışlanıyorlardı.

Öyle bir cumhuriyete geçiş süreci örgütlenmişti ki her şey Mustafa Kemal oluyor, bu da doğal olarak kendi tepki ve kaygılarını üretiyordu. Nitekim Cumhuriyet ilanı sürecine gidilirken memleketin cumhuriyete itirazı olmayan çevrelerinde artan kaygılar gazete haber ve görsellerine de yansıyordu. Örneğin Trabzon'da çıkan *Kahkaha* gazetesindeki karikatür, "millet de, Millet Meclisi de, hükümet de hep Gazi şeklinde gösterilerek artık o ne isterse yapacak, üst tarafı kukla gibi oynatılacak fikrini tasvir ediyordu" (Akt. Mumcu, 1994, s. 108).

Düşünün ki "hiçbir yetkileri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve düşünceleri ve uygun görüp görmedikleri sorulmadan cumhuriyetin ilan edilmiş olmasını gücenen zevattan" sayılan Kâzım Karabekir, Cumhuriyet'in ilan edilişini 1. Ordu Müfettişi olarak İstanbul'a vardığında duyacağı top sesleriyle öğrenecektir. Millî Mücadele'nin belki de ilk başlatıcısı, Mustafa Kemal'i bunun için ikna etmeye çalışmakla kalmayıp aynı zamanda sultan tarafından rütbeleri alındığında da ona, "emrindeyim"

diyerek Erzurum'da delege olabilmesi ve sürecin başına geçebilmesini mümkün kılan Kâzım Karabekir, aynı zamanda Meclis'in gündeminden haberdar edilmesi zorunlu olan bir milletvekilidir. İçine girilen süreç artık hatır da, vefa da, ama asıl önemlisi kural da, anayasa da tanımıyordu. Nitekim Cumhuriyet'in kuruluşunu böyle haberdar olmanın şaşkınlığı yanında çok haklı olan kaygılarını da şöyle aktarır:

> Bir sabah top sesleriyle endişe ile uyandık. Meğer Cumhuriyet ilan oluyormuş. Ankara'dan gelen haberler M. Kemal Paşa'nın yeni topladığı bir çevre ile tam bir diktatörlüğe gittiğidir. Millî hâkimiyet yerine şahsi hükümranlık kurulmuştur. İstiklalimizi kurtaranlar hürriyetimizi boğacaklar mıydı? (...) Ferdi ve zümrevî tahakkümler bir milleti mahv için kâfi sebeplerdir. (...) Rauf Bey ve Refet Paşadan öğrendiğimde Cumhuriyet adı altında şahsi saltanat kurulmuş olduğu ve halk ve basının da kurtuldukları bir istibdattan diğer bir yenisine düştüklerine feryat ettikleridir. İstiklal Harbinde birinci derecede vazife görmüş bu arkadaşlar dahi sabahleyin top sesleriyle uyandıktan sonra Cumhuriyetin ilan olduğunu öğrenmişlerdir. [Karabekir, bunu Mustafa Kemal'in hilafet ve saltanat makamına geçmesini engellediklerine bağlamakla öznellik sergiler, ancak sürecin onları, dolayısıyla hukuku dışlayarak ilerletildiği de bir olgudur] Cumhurreisliğine de mani olacakları endişesiyle işi sert bir kapatma suretiyle Millet Meclisi'nin daha vahim ciheti de kayd-ı hayat şartı ile mevkiinde kalabilmek için eski arkadaşlarını cumhuriyet aleyhtarı ve padişah taraftarı göstermesidir. (Akt. Mumcu, 1994, s. 113)

Gerçekten de bir cumhuriyet ilanından beklenen halkın egemenlik kullanımı, katılımı imkânları, hak ve özgürlüklerin genişlemesi olması gerekirken, aksine, Meclis'in, yerellerin ve farklı düşünenlerin özgürlüklerinin kısılması hattına giriliyordu. Yani Cumhuriyet süreci anti-cumhuriyetçi bir organizasyonla yönetiliyordu. Üstelik Cumhuriyet'in ilanı öngününde Meclis'te "cumhuriyet olsun mu olmasın mı" eksenli bir tartışma yoktu ama Meclis'in yetkileri ve özgürlüklerin kısılması korkusu yaşanmaktadır. Nitekim bu kaygı, cumhuriyet ilanını bulundukları yerlerdeki top atışlarıyla öğrenen kadrolar tarafından dışa da yansıtılacaktı.

Oysa bir cumhuriyete geçişin, tüm seçilmişlerin bilgisi dâhilinde ve katılımını sağlamaya yönelik bir organizasyonla, yani birlikte ve aleni bir süreçte yapılması gerekirdi. Yani hem bu dönüşümün bir ihtilal değil aksine barış koşullarında gerçekleşiyor olması nedeniyle hem de yapılan işin katılım gerektiren doğası nedeniyle, yangından mal kaçırırcasına yapılacak bir iş olamazdı. Ne ki bu dönüşümü kurgulayanlar, katılım ve bilgilendirilmelerini engelledikleri diğer yetkilileri bir de kınamaya, kendilerini de haksızlığa uğratılmış, müteessir olmuş insanlar olarak sunmaya çalışacaktır; nitekim İnönü, süreci şöyle aktarır:

> Cumhuriyet'in ilanı üzerine ilk çatışma Kasım ayında Parti Grubunda oldu. Hadise, Rauf Bey'in bir İstanbul gazetesine verdiği beyanat üzerine patladı. (...) Rauf Bey'in beyanatından Atatürk çok müteessir olmuştu. Ben de büyük teessürle karşıladım. (...) Muhterem Rauf Bey'in İstanbul gazetesine yaptığı beyanatta Cumhuriyet'in ilanında kusurlar bulunduğunu ima eder ifadeler vardı. Münakaşalar bu ifadeler etrafında yapıldı. Benim görüşüme göre Cumhuriyet'in ilanı günü Rauf Bey gibi ön safta bulunan siyaset adamları tarafından cumhuriyetin kuvvetine tereddüt getirecek ifadelerde bulunmak, müesseseye zayıflık verecek bir davranıştır. (...) Başlangıçtan beri millî davanın temsilcisi sayılan başlar arasında ihtilaf olduğu manzarası görülürse, bu başların Cumhuriyetin ilanından sonra ikiye ayrıldıkları manası çıkar. Dolayısıyla Cumhuriyet üzerinde tereddütler hâsıl olur. (İnönü, 2006, s. 445)

Açık ki burada sergilenen "teessürün" en küçük bir haklılığı yok. "Size cumhuriyet verdik daha ne istiyorsunuz!" demeye getirenler, verdikleri şeyin cumhuriyet kılıfına sarılmış bir otokrasi olduğunun dillendirilmesine tahammülsüzlük sergiliyorlar. "Millî davanın temsilcisi sayılan (diğer) başlardan" gizleyip Meclise karşı "tertiple" aldırdıkları kararın alkışlanmasını, minnet duymalarını bekliyorlar. Çok haklı, üstelik olması gerekenden çok düşük yoğunluklu tepkilerin üzerine bile, "Cumhuriyet üzerinde tereddüt" yaratmak suçlamasıyla, "teessür" belirterek gidiyorlar.

Açık ki "cumhuriyetin kuvveti" bir ordunun kuvvetinden temel ayrımla merkeziyetçiliğinden değil, katılım ve hakların kullandırılma

kapasitesindendir. Durumla örtüşen metaforu kullanırsak; çivi çakmakta işlevsel olan çekiç toplumsal katılım gerektiren işlerde sadece tahrip edici bir işlev görebilecektir. Cumhuriyeti, olması gerektiği gibi Meclis eksenli bir süreç yerine anayasal bir kurum olmayan Çankaya sofrasında, üstelik askerî taktiklerle şekillendirmeye kalkanların hem cumhuriyeti içeriksizleştirmesi hem de farklı düşünenleri ötekileştirmesi kaçınılmaz. Üstelik dikkat edilsin, İnönü'nün "millî davanın temsilcileri" olduğunu kabullendiği isimler, Mustafa Kemal'in 1927'deki dilinde, "hiçbir yetkileri olmayan zevat" olacak, kraldan çok kralcı tarih yazıcılarının dilinde ise daha öteye gidilerek "cumhuriyet karşıtlığı" ile suçlanacaklardır.

Böylesi yollarla kurumlaşan bir cumhuriyetin katılım ve dengeleyici mekanizmalardan yoksun kalıp kötürümleşeceği, onun meclisinin de, savaşta kullandığı egemenlik haklarından barışta ve cumhuriyette yoksun bırakılacağı açıktır. Rauf Bey ve Millî Mücadele'yi başlatan diğer önderler dâhil 129 mebusun olmadığı bir zamanda ve Meclis'in önceden haberdar bile edilmediği bir gece oturumunda, üstelik sadece başkanlığın yetkilerini garanti eden bir düzenlemeyle kurgulanmış bir "cumhuriyet" karşısındaydık. Bu gerçeklikte "teessür duyma" hakkına sahip olanlar, Mustafa Kemal ve İnönü değil, böylesi kritik bir karar süreci kendilerinden kaçırılan Rauf Bey ve arkadaşlarıdır.

Buna rağmen Rauf Bey'in eleştirisi, bu "ilanda kusurlar bulunduğunu ima" etmekle sınırlı kalmış, belli ki hâlâ bir şeylerin düzelebileceği umudunu yitirmemiştir. Rauf Bey'in bir "emrivaki" yapıldığı yargısı da, bunun Cumhuriyet'i sakatladığı ve önceki süreçte egemenlik hakkını kullanan Meclis'i zayıflattığı zaten doğrudur. Nitekim Cumhuriyet'in Meclisi, hem bu düzenlemeyle cumhurbaşkanını denetleme gücünü hem de bu son muhalefetin de yok edilmesinden sonra kendi içinde muhalefet üretebilme yeteneğini de kaybedecektir. 29 Ekim'den sonra Meclis, artık adına uygun bir cumhuriyetin egemen organı değil, otokratik bir cumhuriyetin el kaldırılıp indirilen incir yaprağı, rejimin meşruiyet sağlama aracıdır.

Durum buyken Ankara'ya döndüğünde Rauf Bey, Parti Grubu'nda boyun eğmeye zorlanacaktır. Tabii Parti Grubu da, Rauf Bey'in dik duruşu sayesinde son kez olarak söz konusu bu boyun eğdirme operasyonuna direnecektir.

İnönü, bu Grup toplantısında, Rauf Bey'i, kamuoyuna, usulüne göre yapılmadığı halde, "Cumhuriyet, BMM tarafından tamamıyla usulünde

uygun olarak ilan edilmiştir" açıklaması yapmasını ister. Rauf Bey bu dayatmaya karşı kendi duruşunu savunur ve beklentinin aksine, konuya ilişkin Parti Grubu'nu da ikna eder. Öyle ki sonuç kanaatini belirtmek üzere yazılan Tebliğ'de, şöyle denilecekti:

> Rauf Beyefendi cevaplarında ayrıntılı izahat vererek, bütün manası ile cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, Fırka'dan ayrılmayacaklarını ifade ile beyanatın sui tefsirini telakkiye müsait kısımları hakkında Grubu tatmin etmişlerdir" ifadesiyle müzakere sonuçlandırılır. (İnönü, 2006, s. 446)

Böylece Grup nezdinde boyun eğdirilmeye veya dışlanmaya çalışılan Rauf Bey'in sorgulamaları Parti Grubu tarafından ikna edici bulunur. İsmet Bey eliyle uygulanan uygulama başarısızlıkla sonuçlanır. Ama buna rağmen ısrarını sürdürür:

> Ben neticeyi elde edemedim. Parti cevapların tatmin edici olduğunu bildirerek ve Tebliği olduğu gibi neşrederek hadiseyi kapatmaya çalıştı. Rauf Bey ile çatışma bu suretle neticelenmiştir. Grupta benim yaptığım konuşmalar sert ve insafsız görülerek tenkide uğramıştır. (İnönü, 2006, s. 446)

Gerçek bir cumhuriyetin ve meclis egemenliğinin gereklerini yapmayanlar, "herkesin sözüne kanaatine ehemmiyet vereceği mümtaz insanların Cumhuriyet için memlekette tereddüt kusura getirecek beyanlardan sakınmalarını" (İnönü, 2006, s. 446) bekleme hakkını kendilerinde bulmaya devam edecektir. Bu nedenledir ki özellikle de "herkesin sözüne kanaatine ehemmiyet vereceği mümtaz insanlar" üzerindeki boyun eğdirilme basıncı devam edecek ve nihayet Rauf Bey ve arkadaşları, gün günden artan kuşatma koşullarında, son çare olarak ayrı parti kurmak zorunda bırakılacaklardı. Kısacası temel gereklerine uygun kurulmayan "cumhuriyet", eleştiri ve muhalefete tahammül edemeyeceği gibi, Rauf Beylerin partisini infial ile karşılayacak, muvazaalı suçlamalarla kapatacak, muvazaalı suçlamalarla İstiklal Mahkemelerinde idam tehdidiyle susturulacaklardır.

Ancak bu gerçeklik, inşa edilen hegemonyanın gücü ve karşılaştığı muhalefetin ağırlıkla muhafazakâr kanallardan gelişmesi nedeniyle etkin

bir sorgulamadan genellikle muaf kalacaktı. Nitekim en dikkate değer analistlerde bile sıklıkla öznel ve durumu meşrulaştırmaya çalışan yorumlara karşılaşacağız.

Kuşkusuz bu cumhuriyet yolculuğunun geniş anlamda ta Namık Kemallere, Meşrutiyet hareketine uzanan bir temeli olduğu gibi "Trakya ve Kafkasya'daki Cumhuriyet deneyimlerinden, yerel kongre yönetimlerine uzanan" dar anlamda da dinamikleri de vardı. Dolayısıyla elbette ki cumhuriyetin sadece "bir kişisel rekabet ya da taktik ürünü olmadığı ve ulusal kurtuluşun demokratik yapılanmasıyla" (Tanör, 2002, s. 199) da gerçekleşmiş olduğu açık. Ancak bu uyarılar hem gerçekleşme biçimi hem de gerçekleşmesi sonrası karşılaştığımız tabloyu, yani bu Cumhuriyet'in, aynı zamanda "muhalifleri" etkisizleştirmek üzere bir "kişisel rekabet" ile şekillendiği, Meclis'e ve rakiplere karşı "taktik" hamlelerle kotarıldığı gerçeğini değiştirmiyor. Üstelik işin daha önemli olan kısmı, bu Cumhuriyet'in, kendisini var eden dinamikleri tek tek etkisizleştirerek ilerlediği ve günün sonunda halkın katılım kanallarını kısarken başkanın yetkilerini zirveye çıkardığı gerçeğidir.

Onu var eden dinamikler, çoğulculuğa, halkın egemenlik hakkına, yerellerin kendini yönetme ve özerklik hakkına söz verdirten koşulları ve tarihsel birikimi, işgal altında bile kullanılan basın özgürlüğü, emekçi örgütlenmesidir. İşte bütün bunların, Cumhuriyet ilanını izleyen süreçte, paradoksal bir şekilde tasfiyesiyle karşılaşacağız. Millî Mücadele'nin savaş koşullarında bile uygulayarak biriktirdiği bu tecrübeler hep bu tasfiyenin kurbanları olacaktı. İzleyen çok uzun süreçte bir daha Nazım Beylerimiz, Ethem Beylerimiz, Hüseyin Avnilerimiz, Hasan Hayrilerimiz, Yusuf Ziyalarımız, 1 Mayıslarımız, İngiliz işgali altında bile yapacağımız mitinglerimiz, grevlerimiz olamayacaktı.

Farklı olmanın, liderin karşısında hazır olda durmamanın, Türk ve Müslüman olmamanın, burjuva çıkarlara boyun eğmemenin hep çok ağır bedelleri olacak bir cumhuriyetimiz olacaktı bizim. Bizzat ilan süreci ve biçimi, onu yukarıdan aşağıya şekli bir forma sıkıştırmış, liderin egemenliği açısından siyasal tıkanıklık olarak görülen sıkışmayı açma tekniğine sıkıştırılmıştır. Sonuçta karşımıza çıkan cumhuriyet, önceki tüm yerel, siyasal, sınıfsal, kimliksel ve anayasal dinamiklerinin etkisizleştirilip, çoğulcu bir toplumsal gerçekliği tek şefli, tek partili, tek uluslu, tek inançlı bir modernleştirmeyle formatlayan, tabii emekçi sınıfa ne de

muhalif siyasete izin vermeyen bir siyasal formasyon olacaktır. Buna rağmen örneğin Bülent Tanör, arada yaptığı çok ciddi açılımlara rağmen, "Demokratik devrim programı" nitelemeli oldukça afaki soyutlamalar yapabiliyor:

> Mustafa Kemal liberalizmi ya da liberal demokrasiyi değil, demokratik devrim programını ön plana almıştı. "Millet egemenliği" kavramına yollama yapması (...) devrim yolunda devam etmeden milletin gerçekten egemen olamayacağı anlamına geliyordu. (Tanör, 2002, s. 201)

Millî Mücadele döneminde kuvvetler birliğini ve meclis hükümeti sistemini savunmuş olan Mustafa Kemal'in, sonradan bu görüşünü değiştirmesini onların muhafazakârlığa hizmet etmesine bağlayarak gerekçelendiriyor: "Hükümet bunalımını körüklemesi de bundandı. Hedefi, dar bakarsak kabine istikrarı, geniş bakarsak cumhuriyeti idi" (Tanör, 2002, s. 202) der.

Oysa ayrıntılarında gösterdiğimiz gibi, karşımızda bir "kabine istikrarı" sorunu bile yoktu ve bu yanlış saptamayla başlayan bir analiz, nesnellik hattında yürüme şansını da kendine kapatmış oluyor; oysa dar veya geniş hangi anlamda ele alırsak alalım, karşımızda göreceğimiz hakikat, Mustafa Kemal'in istemediği kişilerin Parti Grubu ve Meclis tarafından iktidara ortak yapılması demokratik iradesinin kendisinde "istikrarsızlık" algısı yaratması ve işte böyle yaftalanan demokratik dinamiklerin "cumhuriyet" formunda şekillendirilmiş otoriterlikle, tasfiye edilmesidir.

Dolayısıyla gerek "kabine istikrarı" sağlama adına Meclis'in ve muhaliflerin etkisizleştirilme yöntemi, gerekse de vefatına kadar sürdürdüğü kâdir-i mutlak iktidar yöntemi, bizi geniş anlamda bir cumhuriyetin de hedeflenmediğini, aksine bu biçim altında gerçekte hedeflenenin modern bir otokrasi olduğunu teslim etmek zorunda bırakır. Tabii eğer cumhuriyeti, monarşik olmayan yönetime indirgemiyorsak!

Medeni Bilgiler kitabındaki demokrasi ve hürriyet övgüsünden hareket edecek olursak, gerçekten de "cumhuriyeti geniş anlamıyla demokratik bir egemenlik kurumu olarak kavrayıp öğreten" bir Mustafa Kemal portresiyle karşılaşırız. Bu durumda geniş anlamıyla "Türkiye Cumhuriyeti, demokrasi esasına müstenit bir devlet", "halk idaresi olan

Cumhuriyet" olarak belirginleşir ve okur da, bu yolla, "1920'den itibaren çok sık kullanılan halkçılık ilkesinin de demokrasi karşılığı olarak kullanıldığı[na] kuşku götürmez" (Tanör, 2002, s. 203) bir şekilde ikna edilmeye çalışılır. Oysa kavramların hem gerçekliğinden bu denli koparılması hem de bu denli birbirine karıştırılmasından ne yazık ki doğru bir soyutlama çıkmaz...

Üstelik sürece olgular ekseninde baktığımızda veriler bu iddiaları desteklemiyor. Aksine makbul vatandaşlık dayatması, toplumun formatlanması, emek karşıtı çizgi, önceden hakları teslim edilen kimliklerin inkâr ve asimilasyonu, ama daha ötesi bir cumhuriyetten siyasal ve hukuksal olarak beklemek zorunda olduğumuz temel normlar açısından yapısal sorunlarla, dahası karşıtlıklarla karşılaşırız. Bu olgulara rağmen söz konusu gidişatı meşrulaştırmak üzere başvurulan yol ise, olguların analizi yerine, Mustafa Kemal'in ne kadar "devrimci", dışlananların ise ne denli "gerici" olduğunu ispatlama çabasına dönüşür. Oysa bu yoldan varılan yer, Meclis'ten başlayarak sergilenen hak ihlallerini meşrulaştırma çabasına dönüşüyor. Demokrasiyi imkânsızlaştıran bu "cumhuriyet" formunu savunmanın bedeli ise hem demokratik fikriyattan uzaklaşmak hem de geçen yüzyılda karşılaştığımız afetlerin muhasebesinden uzaklaşmak oluyor.

Nitekim Tanör de, "Radikaller devrimci cumhuriyeti, muhafazakârlar ise yerleşik yasallığı ve demokrasiyi savunuyorlardı" (Tanör, 2002, s. 201) diyerek bu yola girer. Tabii buradaki "devrimciliğin" sonradan irdeleyeceğimiz emek karşıtı niteliğini bir yana, Cumhuriyet'in 23'teki ilanıyla gerçekleşen şey de, demokratikleşmeyi imkânsızlaştıran denetimsiz bir güç merkezîleştirilmesi oluyor. Oysa çoğulculuk ve denetlenebilirlik cumhuriyetin oluşabilme koşulu olması yanında yaşayabilmesinin de koşuluydu. Buna karşın bütün yetkilerin tek adamda birikimi sürecine sağlanan anayasal destek sonraki tektipleştirmenin de yolunu döşeyecek, cumhuriyeti de kötürümleştirecekti. Bu keyfiyeti Tanör de teslim eder:

> Cumhuriyet ilanı Mustafa Kemal'in anayasal-siyasal konumunu daha da güçlendirdi. Kendisi zaten meclis başkanı bakanlar kurulunun doğal başkanı, BMM ordularının başkomutanı, Birinci Grup ve Halk Fırkası başkanıydı. Şimdi cumhurbaşkanı

> seçilmekle, devlet başkanlığı yetkilerini de kuşanmış oluyordu. Bunların en önemlisi başbakanı seçip atayabilmesidir. (Tanör, 2002, s. 204)

Dahası bizi varılan yerin, ilk anda düşünülebilenden de çok daha sorunlu olduğundan yana uyarır:

> 1923 Anayasa değişikliği, vekiller heyetinin Meclis'ten güvenoyu istemesini [de] öngörmüş değildir. Bakanlar kurulu listesi sadece Meclis'in "tasvib"ine sunulacaktı (madde 12). Bütün bu veriler, cumhuriyet ilanı ile Mustafa Kemal'in anayasal-siyasal statüsünün daha da pekiştiğini gösterir. Hatta denilebilir ki başbakan Meclis'ten çok cumhurbaşkanına hesap vermek zorundaydı. (...) Bu bakımdan kâğıt üstünde meclis hükümetinden parlamenter sisteme kayış görüntüsü veren (...) 1923 değişikliği, fiilî bir yarı başkanlık sistemine de açıktı. İlerleyen yıllarda bu daha açık bir şekilde görülecektir. (...) 1920-23 Türkiye devletinin ana kuruluşu bir demokratik cumhuriyet karakterini söz götürmez bir şekilde taşıyordu. Ondan sonraki yıllarda rejimin demokratik olma niteliğinden kaymalar oldu. Cumhuriyeti ise süreklilik gösterdi. (Tanör, 2002, s. 204-205)

Bülent Tanör'ün Cumhuriyet ilanı öncesi 1920-1923 dönemine dair, "demokratik cumhuriyet karakterini söz götürmez bir şekilde taşıyordu" vurgusu, ilk anda abartılı görünebilir. Ama gerek tüm sınıf ve kimliklerin temsili, gerek vekillerin merkezden çok az manipüle edilebilen bir seçimle gelmiş olması, Meclis'te de çoğulcu bir hayatın sürdüğü ve bu topraklar tarihinin tek sıra dışı anayasasıyla kendini bağlamış bir süreç karşısında olduğumuz hatırlanırsa, dikkate değer bir saptama karşısında olduğumuz kesin. "Sonraki yıllarda rejimin demokratik olma niteliğinden kaymalar oldu" saptaması da, evet vahameti olanca gerçekliğiyle belirtmiyor gerçi, ama en azından hak ve özgürlüklerde gerilediğimiz gerçeğini teslim etmek anlamında önemli.

Kuşkusuz normal bir durum karşısında değildik; savaş kazanmış bir liderin politikada daha çok belirleyicilik kazanma isteği (keza askerî alışkanlıklarını sivil hayatta da yansıtması) kişisel davranış anlamında pekâlâ

anlaşılabilir. Görece tarafsız tarih yazıcıları bile genellikle bu başarılı ve modernleştirici liderden yana empatiyle karşılar, onunla ayrılığa düşenleri ise, görece muhafazakâr ve tutuk özelliklerinden hareketle es geçen bir tutum sergiler. Bu tolerans ise, Birinci Meclis döneminde sağlanan demokratik kazanımların yanında sonraki dönemdeki ciddi modernleşme atılımlarına rağmen yaşanan hak kayıplarının önemsizleştirilmesine neden olur.

Oysa hem Fransız veya Rus devrimleri gibi gerçek bir devrimci dönüşüm karşısında değildik, hem de Meclisli bir çatı altında yaşanan Millî Mücadele sürecinde ciddi bir demokratikleşme tecrübesi ve dinamikleri oluşmuştu. Dolayısıyla yaşananlardan ya gerçekten bir demokratik devrim çıkacaktı ya da birikimlerini eze eze modern bir tek adam iktidarı!

Üstelik sonraki modernleşme hamlesinin demokrasiyle (siyasal ve kimliksel çoğulculuğu, farklı sınıfların ifade hakları, basın özgürlüğü ile) birlikte şekillenmesi önünde ciddi bir engel de bulunmuyordu. Mevcut anayasa hattından gidilmesi, artık barış sürecine geçildiğine göre artık taahhüt edilmiş hakların kullanımı halinde gerçekten de bir devrim yaşanıyor olabilirdi. Ancak bu tecrübe, imkân ve anayasal taahhütlere rağmen memleketin otokratik bir vesayet altına sokulduğu görülecekti. Üstelik bu otokratikleşmenin, artık sınırsızca dayatabileceği bir sosyo-ekonomik programı vardı ki bunun gerekleri, memleketin, sadece kuruluş döneminde değil, bütün bir yüzyılında demokratikleşebilmesini engelleyen bir işlev görecekti.

Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte sınırsız bir güç elde edecek olan Mustafa Kemal, Meclis'i muhalefetsizleştirmek yanında, egemen olunan sınırlar içindeki çok kimlikli toplumu tektipleştireceği ve devlet desteğiyle kendi burjuvazisine hızlandırılmış bir sermaye biriktirme imkânı sunacağı otoriter bir modernleşme hattına giriyordu. Dolayısıyla bu siyaset yöntemi ve sosyo-ekonomik program karşısındayken, Cumhuriyet'i, "tebaalıktan yurttaşlığa yükselmek" olarak tartışmak, açık ki olgularla desteklenemeyecek bir kurgudan ibaret kalacaktı.

Esasen 100. yılını, 22 yıldır iktidarda olan İslamcılığın hâkimiyeti altında geçirmesi de, söz konusu iddianın aksine Cumhuriyet'in, hak ve özgürlüklerin tecrübe edilmesiyle oluşabilecek reşit bir toplum düzeyine yükselmemizi engelleyen bu kuruluşu ve dayatmalarıyla doğrudan ilgili. Bu bağlamda Cumhuriyet'in, yukarıda işaret edilen yöntem ve program

ekseninde, yeniden ve nesnel bir değerlendirmeye tabi tutulması, sadece bugün yaşadığımız geri savrulma haliyle yüzleşmek açısından değil, geçmişin gerçek bilgisine ulaşıp reşit bir yurttaşlar topluluğu olabilmemiz açısından da zorunlu. Üstelik başta *Nutuk*, resmî tarihin bizi hapsettiği, "gericiliğin gücü karşısında başka çare yoktu", "tek yol, kurtarıcının peşi sıra" yürümek ve yaptıklarından dolayı "ona minnet" üretmekti demeye getiren yaklaşımın aksine "çare" vardı.

Çare, bizzat Millî Mücadele döneminde sınanmış olan çoğulculuğun, artık barışın da verdiği imkânlarla geliştirilerek sürdürülmesiydi. Çünkü gücün bir elde toplanmadığı Millî Mücadele dönemi, demokratik uzlaşmalarla sorunların pekâlâ çözülebildiğini ve fiilî bir cumhuriyet hattında yol alınabildiğini gösteriyordu. Arada yaşanan Meclis iradesi ve anayasanın ihlallerine ve gerilimlere rağmen, egemenlik kullanımını benimsemiş bir Meclis, ona güvence sağlayan bir anayasa ve saltanatın oy birliğiyle tasfiye edilmesiyle kendini göstermiş cumhuriyetçi bir temel edinilmiş ve bu siyasal, sınıfsal ve kimliksel çoğulculuk içinde demokratik bir ilerleme yaşanıyordu. Ancak buna karşı baskın çıkan, Meclis'in bilgilenme ve egemenlik hakkını kullanılamaz hale getiren, muhalefet edeni ötekileştiren, kazanılan zaferi Meclis'e karşı kendi egemenliği için araçsallaştıran eğilim olacaktı.

Bu gerçekliğe rağmen karşıt bir söylemin hâkimiyeti altında kalacağız. Örneğin Mustafa Kemal'in, "açıkça söylemese bile cumhuriyet yönetimini kurmak istediği", diğerlerinin ise, "Halife başkanlığında meşruti bir yönetim kurmak istediği" (Sezgin, 1984, s. 108) yargısının yaygınlığı karşısından sorunu biraz daha ayrıntılandırmakta yarar var.

Cumhuriyet'in ilanı ile gerçekleşen durum, ilan edilenin içeriği ve önceki döneme göre anlamından bağımsızlaştırılarak, Mustafa Kemal'in başından beri cumhuriyet idealine sahip olduğunun kanıtı yapılır. Oysa gerçekleşen şey, millî egemenliğin içeriksizleştirilmesi olacaktı. Bu bağlamda ulaşılan en ileri nokta, iddiaların aksine Cumhuriyet'in ilanı değil, en başta, daha 23 Nisan 1920'de Meclis egemenliğine geçiş, 20 Ocak 1921'de de bu egemenliğin nasıl kullanılacağının toplumsal sözleşmesi olan demokratik anayasanın ilanı olacaktı. Çünkü bunlar, sonradan saltanatın tasfiyesiyle siyaset ve toplumsal alanın nasıl şekilleneceğinin taahhütleri ve uygulamalarıydı. Cumhuriyet'in ilanı dâhil, sonraki dönemde atılan adımlar ise, ne yazık ki millî egemenlikte ulaşılan düzeyin

geliştirilmesi değil, aksine başkanı dengeleyecek bir toplumsal inisiyatifin imkânsızlaştırılması olacaktı. Tam da bu gerçeğin örtülmesindeki işlevi nedeniyledir ki Mustafa Kemal ve arkadaşları, "millî egemenlik" kavramını daha sıklıkla kullanmaya başlayacaktı.

Bu bağlamda resmî tarihin de katkısıyla hakikatle izlenimin birbirine karıştırılması halinin yaygın örnekleriyle karşılaşacağız. Örneğin Lozan sürecinin tıkanması karşısında "hükümetin görüşü: tam bağımsızlığı elde etmek koşuluyla toprak meselelerinde bazı fedakârlıklar yaparak barışı imzalamak" olarak tanımlarken, İkinci Grup'un görüşü ise, "Misak-ı Millî'den ödün vererek gerçekleşecek bir barışa karşı çıkmak" (Sezgin, 1984, s. 120) olarak tanımlanacak ve devamı da şöyle getirilecekti:

> Birinci ve ikinci görüşler arasındaki fark doğrudan doğruya siyasal rejim sorununun yeniden ortaya çıkış biçimidir. Mustafa Kemal tam bağımsızlığı müzakere masasında elde ederek eski siyasi düzeni kökünden yıkıp yeni devleti kurmak istemektedir. Birinci derecede önemli olan Misak-ı Millî değil, hâkimiyet-i milliyedir. İkinci Grup, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla, savundukları siyasal düzenin çökmekte olduğunu gördüğünden hükümeti (...) Misak-ı Millî'den sapmakla suçlamaktadır. (Sezgin, 1984, s. 120)

Görüldüğü gibi burada, İkinci Grup'un saltanatı sürdürmek istediği imajı verilmeye çalışılıyor ki bu yaklaşım, resmî tarih illüzyonunun nasıl etkin bir hegemonya kurabildiğini gösterir. Oysa "eski siyasi düzen" denilen şey, egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğunu ilan eden 1921 Anayasası'nın toplumsal sözleşme olarak ilanıyla birlikte zaten fiilen yıkılmış, saltanatın oybirliğiyle kaldırılmasıyla da tabutuna çivi çakılmıştı. Dolayısıyla bunu izleyen süreç, yeni rejimin gerçek bir cumhuriyet mi yoksa cumhuriyet görüntülü bir otokrasi mi olacağı sorununda düğümlenmekteydi. Durum buyken Misak-ı Millî'de direnme çizgisini eskinin devamı, hele ki bağımsızlıktan yan çizmek olarak yansıtmak, tarih yazımını gerçeklikten koparmak olacaktır.

Üstelik yaratılan illüzyonun aksine millî egemenliği birinci derecede önemseyen taraf Mustafa Kemal değil, tersine muhalefet olacaktı. Kaldı ki bu durum, muhalefetin zihni dünyasının daha ileri olmasından da değil,

var olma güvencesini ancak çoğulculuk ve anayasal kazanımlar olan millî egemenliğin gereklerine uygun bir düzenleme sayesinde sürdürebileceği için de böyledir. Oysa Mustafa Kemal, modernleşme noktasında daha net bir yerde durmasına karşın bütün yetkileri kendinde toplamaya ve hem taahhüt edilmiş hem de kazanılmış hak ve özgürlükleri tasfiye etmeye çalışmaktadır.

Diğer yandan anımsayalım ki Misak-ı Millî, sadece muhaliflerin dillendirdiği bir mesele değil, Meclis'in mutabakatla kayıt altına aldığı görüşüdür. Dolayısıyla bu bağlamda da millî egemenliğe saygı duyulup duyulmadığının da olmazsa olmaz göstergesidir. Nitekim Lozan görüşmelerine ara verildiği sırada Meclis'te yapılan oturumda, İsmet Bey'in Lozan'da tavizkar davrandığı ve görevden alınması yönünde tepkiler belirtilip oy çokluğuyla Misak-ı Millî'den vazgeçilemeyeceği kayıt altına alınmış ve bunun üzerine İsmet Paşa da, kürsüden bu kararın dışına çıkmayacağı taahhüdünde bulunması karşılığında baş müzakerecilik görevini sürdürebilmiştir. Peki ama sonuç ne olmuştur? Meclis kandırılmış ve millî irade çiğnenmiştir.

Diğer yandan önceden de vurguladığımız gibi Misak-ı Millî, "toprak meselelerinde bazı fedakârlıklar" yapmaya indirgenebilir basitlikte bir mesele değildir. Sorunu böyle koymak, anasır-ı İslam'ın millî mücadelesini, "Türk ulusunun kurtuluş mücadelesi" olarak tahrif eden resmî tarih yazımının bilincimizi bulandırmasına teslim olmak demektir. Aksine Misak-ı Millî meselesi, Millî Mücadele'nin başarıyla sürdürülebilmesini sağlayan o ana kadarki tüm sözleşmelerin taahhüdü olan "Kürtlerle Türklerin ortak vatanından" vazgeçilip geçilmeyeceğine ilişkin bir meseledir. Dolayısıyla biz Misak-ı Millî'yi konuşurken, gerçekte, İngiliz emperyalizmiyle, tıpkı Sykes-Picot Anlaşması gibi Kürt coğrafyasının paylaşma ekseninde yeni bir sömürgeci mutabakat mı yapacağız, yoksa Meclis'in tüm mutabakatlarında olduğu gibi Kürt ve Türk topraklarını emperyalist tahakkümden kurtaracak mıyız ikilemini konuşuyoruz. Tabii birinci seçenek, sadece İngiliz emperyalizmiyle anlaşıp sözümüzü çiğnemek değil, aynı zamanda bu bölüşmeden "bizim" payımıza düşecek Kürtlerin ulusal varlıklarının inkârı ve asimilasyonu, dolayısıyla sürgünü ve kırımı şeklinde, gerçekte bütün bir Türkiye'nin bütün bir sonraki yüzyılını zehirleyecek bir afete de adım atıp atmak demekti.

Bu noktada denilebilir ki ama o başlangıç mutabakatlarında saltanat ve hilafetin kurtarılmasından da söz ediliyor, dolayısıyla saltanatın

da sürdürülmesi gerekirdi! Açık ki böylesi bir paralellik, evrensel hukuk nezdinde geçersizdir. Çünkü millî egemenlik, yerellerin kendi yöneticilerini belirleme hakkı, Türk ulusu gibi Kürt ulusunun da haklarına ilişkin taahhütler temel insan haklarına dair taahhütlerdir; oysa saltanat ve hilafet bir hak sorunu değil, tersine bir tahakküm sorunudur. Dolayısıyla kimi mutabakat metinlerinde birlikte dillendirilmiş olsalar da bizi aynı yükümlülük altına sokan sorunlar değildir. Üstelik anımsayalım ki saltanat sorunu, hem egemenliğin kayıtsız şartsız millete aktarılması mutabakatıyla hem de herkesin oy birliğiyle daha o zaman çözülmüşken, ortak mutabakatlar çiğnenerek tasfiye hattına sokulan Kürt sorunu, 100 yıldır memleketi tüketip durmaktadır. Millî egemenliğe saygı duymayan kurucu aklın, anayasal mutabakata rağmen ülkeyi sürüklediği inkâr ve asimilasyon programının bedeli, karşılanamaz bir medeniyet kaybı ve ekonomik bedel yanında Millî Mücadele'dekinden çok daha büyük bir can kaybıyla ülkenin tükenip durması olacaktır.

Dolayısıyla Misak-ı Millî'yi basit bir toprak meselesi olarak sunup onun olmazsa olmazı Kürt sorununun inkâr ve asimilasyonla çözülebileceğini düşünmek, Millî Mücadele önderliğinin, millî egemenlik ihlali yanında içine düştüğü büyük öngörü yitimidir. Oysa saltanatın kaldırılmasını müteakip yaşanan kısa balayında Meclis Başkan Vekili seçilen İkinci Grup liderlerinden Hüseyin Avni, bu millî egemenlik ihlaline karşı Meclis'i uyarma gereği duyar:

> Misak-ı Millî Türk ve Kürt milletinin imanıdır. Efendiler, Misak-ı Millî milletin imanıdır. Büyük Millet Meclisi onu taşır, ondan zerre kadar dönemez (şiddetli ve sürekli alkışlar). (Akt. Sezgin, 1984, s. 128)

Açık ki böylesi temel bir sorunu basit bir arazi sorunu olarak sunmak, hem o dönemin sorun ve gerilimlerini yanlış aktarmak hem de niçin hâkimiyet-i milliye çizgisinde ilerleyemediğimiz ve niçin demokratikleşemediğimiz sorusunun hakiki cevabından da kaçmak olur. Çünkü temel haklara ilişkin taahhütlerini çiğneyerek, milletin bir kesimini inkâr ve asimilasyonu ile yürünecek bir yoldan hâkimiyet-i milliye değil, sadece "hâkimiyet-i devlet" çıkabilecekti. Hâkimiyet-i devlet'in siyasal programında inat etmek ve onu ilericilikle meşrulaştırma çabası ise, sadece

1919-1923 sözleşmelerinin inkârını değil, aynı zamanda gerçek bir cumhuriyetçiliği de kendine imkânsızlaştıran, sonraki yüz yılımızı da süreğen hak ihlallerine boğacak bir deformasyona uğraması demekti.

100 yılın dersleri ışığında bu noktada ne kadar yinelersek az: Millî egemenlik savunuluyormuş görüntüsüyle Misak-ı Millî'den bu kaçış çizgisi; 1) Musul'suz antlaşmaya direneceği anlaşılmış olan İngiltere'ye Kürdistan'ın yarısını bırakıp, bu sayede onun onay ve dostluğunu kazanmak, 2) kendine kalan Kürtleri de Türkleştirmeye yönelmek, yani o ana kadarki kardeşlik mutabakatını bitirip, izleyen 100 yıl boyunca memleketi tüketecek olan "yeni siyasal rejimi" kurmaya geçmek, 3) Bu inkâr ve asimilasyonun neden olması kaçınılmaz olan tepkileri sürgün ve kırımla ezerken İngiltere'nin ve Milletler Cemiyeti'nin sessiz desteğini satın almak ve tabii, 4) 1921 Anayasası, Erzurum ve Sivas Kongreleri, Amasya Protokolleri, vd. pek çok taahhütnameden vazgeçmek, yani Millî Mücadele'nin kurumlaşıp zafere erişebilmesini sağlayan hukuku çöpe atmak demek!.

Salt bu kadarı bile, onun kafasındaki yeni rejimin, halkını istediği formata sokana kadar sürecek bir "devletin ülkesi ve milleti" rejimi olarak şekillenmesini, dolayısıyla "hâkimiyet-i milliye" kavramını, bu "devletin ülkesi ve milleti" rejimine incir yaprağı yapmak demekti. Bir diğer ifadeyle bu rejim, tek şefli, tek partili, tek milletli, boyun eğdirilmiş bir basın ve sonucu önceden garantiye alınmış muvazaalı seçimli bir rejim olacaktır ki böylesi bir rejim, ne kadar hâkimiyet-i milliye ve cumhuriyet olması mümkünse işte o kadar olacaktı.

Kuşkusuz Mustafa Kemal siyaseten "tam bağımsızlığı" hedeflemektedir. Ancak teslim edilmeli ki bu görüş, İkinci Grup'un da, bir süre sonra muhalefete mecbur bırakılacak Rauf ve Kâzım Beylerin de temel görüşüdür. Üstelik bu "tam bağımsızlık" hedefi, aynı zamanda hem yabancı sermayeye kapılarını açık tuttuğunu dünyaya ilan eden hem de emeği güvencesizleştiren "tam kapitalizm" hedefiyle bütünleşiktir ki bu tercih kaçınılmaz olarak bir müddet sonra emperyalizme bağımlılığın yeniden üretilmesi demektir. Bu noktada "tam bağımsızlık" hedefini farklı bir perspektifle savunanlar da vardı tabii; ama onlar 1921'de Karadeniz'de boğdurtulmuş, milletvekillikleri düşürülüp 15 yıl kürek cezasıyla tasfiye edilmiş, sonra da sendikaları ve 1 Mayısları yasaklanacak olanlardır.

Geriye kalan burjuva siyasetçiler arasındaki saflaşmalara gelince, evet bu saflaşmada da ciddi bir rejim sorunu vardı, ama bu, resmî tarih ezberlerinden ayrımla, zaten birlikte tasfiye edilmiş[1] olan saltanatla ilgili bir sorun değildir. Ama kapitalizm koşullarında da olsa millî egemenliğin, 1921 Anayasası'nın, siyasal çoğulculuk ve millî kardeşlik hukukunun uygulanıp uygulanmayacağı anlamında bir sorundur. Keza İkinci Grup'un, keza Rauf ve Kâzım Beyler muhalefetinin Mustafa Kemal'in şahsına göre daha muhafazakâr bir renge sahip olduğu da açık; ama sürecin nesnel bilgisi, aralarındaki çatışmaların, modernleşme ile muhafazakârlık çatışmasından değil, Meclis'in iradesinin tanınıp tanınmayacağından kaldırıp kaynaklandığını göstermektedir. Yine tek tek gerçekten de halifeci olan bazı vekiller olduğu da doğrudur, ancak Mustafa Kemal'in, o ana kadar Meclis'ten istenip de engellenmiş veya engellenebilmiş herhangi bir ilerici önergesi olmadığı da olgularca sabittir.

Bu noktada siyaset biliminin tarihsel dersleri ışığında anımsansın ki millî egemenlik rejimlerinde ilerlemeler, liderin emriyle değil, tartışarak, soruşturarak, bu nedenle görece gecikerek, ama içselleştirilerek gerçekleşir. Cumhuriyetler sadece şefin ardı sıra giden formatlanmış insanlardan da oluşmaz; aksine istenen, gerçekten de bir cumhuriyet ise, toplumun farklı renkleriyle yürünmesi kaçınılmazdır. Ancak böyle bir tecrübeden geçerek ilerlendiğindedir ki toplumun anti-hilafetçi, laik, demokratik bir olgunlaşması mümkün olabilir; aksi ise reşit olmayan, dolayısıyla güç kimse, rüzgâr nerden esiyorsa oraya savrulan bir tebaa toplum olacaktır. Nitekim olan da bu olacak, Cumhuriyet ilan edilirken millî egemenlik gidecekti.

1 Nitekim Mustafa Kemal de, "Efendiler, ... Meclisi Âliniz bu devlet ve milletin şekil ve mahiyetini en kat'i bir tarzda tespit etmiş ve Teşkilatı Esasiye Kanunu ile onun ahkâmı katıasını teyit ve takviye eden 1 Kasım 1922 kararını müttefikan kabul ederek yeni Türkiye Devletinin esaslarını vaz'eylemiştir" diyerek bunu teyit edecektir.

"İç Düşmanlara" Karşı Seferberlik

Başta Kâzım ve Rauf Beyler olmak üzere Millî Mücadele'yi birlikte başlattıkları diğer etkin kadroların Mustafa Kemal'e karşı tavrı, değişik aşamalarda görüleceği gibi oldukça pozitifti. Onu birinci adamlığı yanında kendi ikincilliklerini benimsemişlerdi. İsmet ve Fevzi Beylerden ayrımla katılmadıkları davranışlarda uyarıcı/eleştirici olsalar da, onun birincilliğini kabullenmek konusunda mutabıktılar. Nitekim İkinci Grup'a karşı hep onun yanında durmuş, dayatmalarına destek olmuşlardı. Ancak bir yandan karşılaşılan politik sorunların çözümüne ilişkin farklılıklar, ama asıl önemlisi karar süreçlerindeki başına buyruk davranışı, yeni Meclis'te ayrışmalarına neden olacaktı.

Esasen nesnel bir bakışla teslim edileceği gibi, İkinci Grup'la yaşananlar gibi, İkinci Meclis'te eski yoldaşlarla yaşanan sorunlar da, onların "gericiliğince" belirlenmiyordu. Bu bağlamda resmî tarih yazımının, gerek İkinci Grup'la gerekse de İkinci Meclis'teki ayrışmaları ısrarla "gericilik ilericilik" şablonuna oturtmaya çalışması, yaşanan anayasal ve kurumsal ihlalleri meşrulaştırmaya yönelik bir kurgudan öte değer taşımaz. Aksine ilişkilerinin ömrünü Mustafa Kemal'in karar süreçlerindeki diğer sorumlu arkadaşlarını, ama özellikle de kurum ve kuralları atlayan dayatmacı tavrı belirliyor; bu ise pekâlâ çözülebilecek sorunları ve birlikte yürüme imkânlarını gün günden tahrip ediyordu.

Özellikle zafer sonrasında bu başına buyrukluk, dolayısıyla bundan kaynaklı gerilimler daha da derinleşecekti. Yeni Meclis üyelerinin belirlenmesindeki dayatma yanında Lozan barışının yürütülüş biçimi Rauf ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkileri iyice yabancılaştırmıştı. İsmet Beyle geliştirilen özel ilişki üzerinden hükümetin de devre dışı bırakılması ve

nihayet Lozan'ın Misak-ı Millî'siz imzalanması sonrasında Rauf Bey başbakanlıktan istifa etmişti. Ancak eleştirel beraberlik değil mutlak bir söz dinleme davranışı isteyen Mustafa Kemal için bu istifa rahatlatıcı bir gelişme olmuş, nitekim istifayı geri aldırmaya yönelik bir davranıştan uzak durmuştu.

Cumhuriyet'e giden süreçte de göreceğimiz gibi eski ekibe karşı mutlak bir tecrit hattına girmiş, öyle ki Rauf Bey'in CHP Grubu tarafından Meclis İkinci Başkanı seçilmesini de uzlaşmazlıkla karşılamış, hükümeti istifaya mecbur etmiş, ta ki kendisine boyun eğdirene kadar Meclis'i kilitlemişti. Esasen zafer ve Lozan sonrası elde ettiği büyük güçle artık devrimsel değişim imkânlarını da kendi egemenliğini pekiştirmenin örtüsüne döndürüyordu. Özgürlük ve katılım gibi olmazsa olmazlarla belirlenen Cumhuriyet dönüşümünden bile, tek adam iktidarına anayasal destek üretimi ile çıkarması bunun yansıması.

Tabii bu yeni siyasal hiyerarşi içinde, geride kalan süreçte kendisine gerilim yaşatmış olanları da unutmayan, bir kısmını siyasetin dışına bir kısmını da işlevsiz konumlara atan bir gelecek tasarlıyordu. Bu açıdan Halide Edip'in, zafer sonrası Mustafa Kemal ile gerçekleştirdiği diyalogdan aktarımı, aslında pek çok ilişki açısından ayna tutucu niteliktedir:

> Fevzi Paşa karşımda oturuyordu. İsmet Paşa da oradaydı. Geçmiş günlerde neler çektiğini düşünerek Mustafa Kemal Paşanın neşesi insana ferahlık veriyordu. Dedim ki:
> – İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz paşam. Çok yoruldunuz,
> – Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.
> – Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!
> – Ya bana muhalefet etmiş olan adamlar?
> – Bu bir millet meclisinde doğal değil mi?
> Burada gözleri tehlikeli bir şekilde parladı ve İkinci Grup'tan iki isim zikrederek, onların halk tarafından linç edilmeye layık olduğunu söyledi. (Adıvar, 2023b, s. 289-290)

Halide Edip, bu kritik gözlemini aktardıktan sonra durumu yumuşatmak üzere şunları ekliyordu:

Ben bu sözleri ciddiye almadım. Nihayet gayemize ulaşıyorduk. Bu kadar büyük bir millî fedakârlıktan sonra O, milletin en büyük mükâfatını hak etmişti. Biraz sonra yemek yerken:

– Bu mücadele bitince vaziyet sıkıntılı olacak. Başka heyecanlı işler bulmalıyız Hanımefendi, dedi. Bu sözler Mustafa Kemal Paşa'nın mizacının anahtarıdır. Büyük kudrete erişenlerin hepsinde bu vardır. (Adıvar, 2023b, s. 290)

Halide Edip'in Mustafa Kemal'i "mizacının anahtarına" ilişkin bir diğer çarpıcı aktarımı durumu daha da pekiştirir:

Yazın sonlarına doğru (...) Mustafa Kemal Paşa Çiftlik'e geldi. Uzun uzun konuştuk. Pek dediğini anlamadım. Bana sordu:

– Doğru değil mi, Hanımefendi?

– Dediğinizi pek anlamadım, Paşam.

– Yanıma geliniz anlatayım.

– Şunu demek istiyorum, herkes benim verdiğim emri yapmalıdır.

– Şimdiye kadar Türkiye'nin selameti ve hayrı için böyle yapmamışlar mı?

– Ben hiçbir fikir, hiçbir eleştiri istemiyorum. Yalnız emirlerimin yerine getirilmesini.

– Benden de mi Paşam?

– Sizden de, diye cevap verir.

Çok açık bir şekilde cevap verdim:

– Millî maksada hizmet ettiğiniz müddetçe size itaat edeceğim

– Benim emrime daima itaat edeceksiniz!

Ben yine açık cevap verdim:

– Bu bir tehdit mi paşam?

Birden tavrını değiştirdi:

– Teessüf ederim, dedi. Ben sizi hiçbir zaman tehdit etmem. (Adıvar, 2023b, s. 172-173)

Halide Edip, Mustafa Kemal ile bu tartışmasından sonraki düşüncesini şöyle yazıyor:

O akşam çok düşündüm. Hep aklımdan Mustafa Kemal Paşa'nın vaktiyle kudretin bölünemeyeceği hakkında sözleri geçiyordu.

> Fakat kudret eline geçerse, istediğini yapacağından da emindim. Bununla beraber onun ne kadar önemli ve gerekli bir konumu olduğunu bildiğim için, bu hissimi bertaraf etmeye karar verdim. (Adıvar, 2023b, s. 173)

Esasen verilerin de gösterdiği gibi Mustafa Kemal başından beri uzlaşmalara kapalıydı; mecburen yaptığı uzlaşmaları da elini güçlendirdiğinde sona erdirmekte ikirciklenmiyordu. Ama zaferden sonra bunu her alanda gerçekleştirecek denli güç elde etmişti ve artık kendini geçmişteki gibi frenlemek, uzlaşmak zorunda hissetmiyordu. Tersine sadece şimdinin değil, gerektiği oranda geçmişteki hesapları da halletmek istiyordu. Bu sürecin bütününde en sadık ve uzun süreli uyumu İsmet Bey olacak, ama bu ilişki de 1937'de bitirilecekti.[1] Söylemeye gerek yok ki Halide Edip, onun liderliğini en küçük anlamda tartışmıyor, ona hayranlığını da gizlemiyordu, ama olayların gelişimiyle de kanıtlanacağı gibi, mizacının sorunlu özelliğine bir kadın yeteneğiyle ayna tutuyordu. Bu bağlamda, "İnsan tabiatının en zeki bir mümessili olan Mustafa Kemal Paşa, daima konumunu muhafaza edebildi" (Adıvar, 2023b, s. 171) gözlemi de ona aitti, "Herkes Mustafa Kemal Paşa'ya ehemmiyet vermekle beraber, onun yeni kurulan Anayasa'ya aykırı hareket etmesine mani olmaya çalışıyordu" (Adıvar, 2023b, s. 170) gözlemi de...

Yineleyelim ki 1923'ün ikinci yarısına girilirken Türkiye'nin acil bir cumhuriyet ilanı sorunu yoktu; üstelik bu açılıma ilişkin zaten Meclis'in rutin ilişkisi içinde çalışma yapılıyor, konu, Meclis Komisyonu ve tartışmalarla olgunlaştırılıyordu. Aynı şekilde "Meclis'in ve hükümetin meşru başkanı Mustafa Kemal de fiilen bir devlet başkanı olarak göreve başlamış bulunuyor, gelen elçiler kendisine bir devlet başkanı gibi muamele ediyorlardı" (İnalcık, 2009, s. 17). Bu anlamda aksayan herhangi bir memleket sorunu, herhangi bir devlet işi yoktu.

Acil olan şey, mademki barış ve güvenlik dönemine geçilmişti, o halde bir cumhuriyetçi için olmazsa olmaz ölçüt olan hak ve özgürlüklerin

1 Başbakan Rauf Bey'in, Lozan müzakerelerinde Dışişleri Bakanı İsmet Paşa ile geliştirilen özel ilişki üzerinden açığa düşürülüp istifaya mecbur bırakılması örneği, İsmet İnönü ile yaşanacaktı. 1937'deki Nyon Konferansı'nı, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras üzerinden yönlendirip Başbakan İsmet İnönü'yü ve hükümeti açığa düşürmesiyle gerilen ilişki (ve büyük olasılıkla Dersim'de gerçekleştirilen kırımın yeterli olduğunu düşünen İsmet'e karşın, Mustafa Kemal'in daha köklü bir tenkil isteği arasındaki gerilim) İkinci Adam'ın tasfiyesiyle sonuçlanacaktı.

genişletilmesi ve tabii halkın katılımı için zorunlu olduğu halde 3 yıldır ötelenen Anayasa'nın yerel yönetim emirlerinin uygulanması, keza anayasanın temel haklar, yargı gibi eksikliklerinin giderilmesiydi. İşte bunları tamamlamak üzere rejimin adının resmen konulması anlamında bir cumhuriyet ihtiyacı elbette vardı ve böylesi bir yönelim devrim olacaktı. Ama bu devrimsel ihtiyaç, hem Çankaya'daki bir gece yarısı operasyonuyla karşılanabilirlikten uzaktı, hem de bir hedef olarak belirlenmesini müteakip hem Meclis'te hem de yerellerde yapılacak bir dizi ön hazırlık gerektiriyordu.

Ancak Mustafa Kemal, kendisini uzlaşmaya, denetlenmeye, dengelenmeye mecbur bırakan böylesi bir ilişki düzeyi istemiyordu; istemediği insanlarla çalışmak, Meclis'in tayin edeceği hükümete razı olmak, anayasa emri olsa bile yerellerin kendi kendilerini yönetmelerini kabullenmek, kısacası "egemenliğin kayıtsız şartsız milletin" olması taahhüdünün laftan çıkıp hakikate dönüşmesini asla istemiyordu. O milletin yönetime katılımı ve haklarıyla var olacağı bir yönetimi değil, yukarıda işaret ettiğim program doğrultusunda formatlanmasını, kendi etrafında hizaya geçmesini istiyordu.

Onun gelecek kurgusunda, bir cumhuriyette olmanın yeterli koşulu olarak insanların, "Ben yurttaşım ve haklarım var, kimliğimle, sınıfsal haklarımla var olmak istiyorum" diyebilmesini, seçimlerin tek dereceli ve farklı seçeneklerle, basının özgür olmasını, toplumun mağdurlarına karşı haklarını savunabilecekleri bir haklar manzumesi vb. yoktu. Aksine kafasından geçenleri de hemen uygulatabilmek ve bunun için daha güçlü olacağı anayasal dayanaklar elde etmek istiyordu.

Ancak O bu şekilde kendi başına yönetmek konusunda dayatmacı oldukça, dünkü eşitleri de bu durumdan haklı olarak tedirgin oluyor, onu dizginlemek, kendileriyle veya Meclis'in bilgi ve denetimiyle yönetmeye razı etmek konusunda arayışlara giriyorlardı. Bu bağlamda Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar ve Refet Bele giderek belirginleşen dayatmacılık ve dışlayıcılık karşısında tepki vermeye, uyarı yapmaya, kendi aralarında çare arama yönelimine gireceklerdi.

Bu gelişme ise Mustafa Kemal için ciddi sorun oluşturacaktı. Dünkü yol arkadaşlarının onun kendilerinden beklediği ve o ana kadar bir şekilde elde ettiği tâbiyetten çıkıp alternatif bir siyasal odak olmaya yönelmeleri, öncelikle onun siyasal hâkimiyeti açısından ciddi risk oluşturuyordu.

Çünkü karşısındakiler Ali Şükrü, Hüseyin Avni veya Nazım Bey, Çerkes Ethem gibi "aşağıdan" gelen insanlar değil, Millî Mücadele'yi, yer yer kendinden önce olmak üzere birlikte başlattıkları, başı sıkıştığında onu kurtardıkları, önceki tüm tasfiyelerde yanında olmuş, bugünkü konumuna gelmesinde kritik roller üstlenmiş ve en önemlisi, en temel silahı olan orduda da ciddi bir saygınlığa sahip kadrolardı. O ise bu sırada, Cumhuriyet ilanı sayesinde son kritik yetkileri de ele geçirdikten, barış ve tanınma sorununu da hallettikten sonra artık, dünkü anayasa dâhil taahhütlerini bir kenara atarak memleketi istediği forma sokmaya yöneleceği bir aşamadaydı.

Bu durumda ya eskiden zayıf olduğu zamanlardaki gibi eski arkadaşlarıyla uzlaşmaya yönelecek ya da yeni konumunun verdiği gücü de kullanarak, hem eski arkadaşlarını ezecek hem de siyasal programını uygulamaya geçecekti. Açık ki uzlaşarak gitme yolu Cumhuriyeti, içine düşürüldüğü kötürümlükten kurtarıp, laikliği ve demokrasiyi de içerip anlamına uygun bir hatta girmesini sağlayacak, ikincisi ise modernleşme programında hızla ilerleyen ama halkına yabancılaşan otokratik bir vesayet ilişkisine... Ama Mustafa Kemal kendisinden farklı düşünenlere karşı zaferden sonra daha da belirginleştirdiği doğrultuda davranacaktı. Bu davranış çizgisini, pek çok başka davranışında olduğu gibi, 20 Mart 1923 Konya konuşmasında şöyle dillendirecekti:

> Dış düşman artık bizim için, bir düşman olmaktan çıkmıştır. Tehlikesi olmaması için gerekli tedbirler alınmıştır. Fakat düşman yalnız dışarda değildir. İçeride de bu milletin hayatıyla oynamak isteyen düşmanlar var. Dış düşmana karşı gösterdiğimiz birliği ve aldığımız tedbiri iç düşmana karşı daha şiddetle ve daha dikkatle göstermeliyiz. (Akt. Goloğlu, 2011b, s. 182)

Bu çarpıcı açıklama, Birinci Meclis'in tasfiye edilme kararının hemen öncesiydi ve "kadere" bakın ki Rauf Beyler bu sırada İkinci Grup'a karşı Mustafa Kemal'in yanındaydı. İkinci Meclis döneminde de şimdi sıra kendilerine gelmişti! Esasen bu sarmal, öndere sorun çıkarabilecek kimse ve kurum kalmayıncaya kadar (tüm otokratik rejimlerin ortak paydası olarak) devam edecekti. Muhalifi "iç düşman" yapmak ve ona karşı davranışı "Dış düşmana gösterilenden daha şiddetle ve daha dikkatle göstermek",

her ideolojiden otokratın ortak refleksi olarak belirginleşir. Çünkü onlar için "millî egemenlik" kendilerinde uygulamaya geçen, "milletin vicdanı" kendilerinde yansıyandır, dolayısıyla "uygulatmak zorunluluğu" da milletin onlara yüklediği sorumluluk olmaktadır.

Bu engel aşma rutini ve uygulamaya konulacak siyasal çizgiye biçilen anlam, rezerv belirtenleri etkisizleştirmeyi de zorunlu kılıyordu. Bu sırada bir İstiklal Mahkemesi İstanbul basınını yola getirmek üzere yollandığında, K. Karabekir, hâlâ onunla konuşma imkânı bulanlardan biri olarak, 18 Aralık 1923'te yedikleri yemek sırasında Mustafa Kemal'e rezervini belirtecektir: "İstanbul'a gönderilen İstiklal Mahkemesi, namı ve şahısları bakımından halka çok fena tesir ettiğini, eğer bu şekilde devam ederse eski halifelik devri aynen başlayacağından, normal idare şeklinden ayrılınmaması ve [olağan] adliyemize itimat edilmesi ve ona kudret verilmesi" (Mumcu, 1994, s. 124) önerisinde bulunur.

Oysa olağan adliye sistemi yerine özellikle İstiklal Mahkemesi oluşturup yollanması çok bilinçli bir seçimdi. Halktan halifeye kadar, ama özellikle özgürlüklerine fazla güvenen İstanbul basını ve Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey'e "çok fena tesir etsin" diye oluşturulmuştu bu mekanizma. Konuşmanın akışının, Mustafa Kemal'in K. Karabekir'i eskisi gibi güdebilme umudunun sonunu getirmiş olmalı ki Karabekir, "bana olan itimadının kırılmamasını ve emirleri ne olursa buyurmalarını hassaten rica" ederek ayrılacaktır. Bu en alttan alma çabası Karabekir'in sonuna kadar uzlaşma arayışının sonucudur. Ama girilen yolun sonuçlarının kötü olacağına ilişkin fikrini, 21 Aralık'ta bir de İsmet İnönü'yle paylaşır:

> İstiklal Mahkemelerinin memleketin emniyet ve iktisadi hayatını hırpalayacağını ve harice karşı da, Cumhuriyet idaresinin İstiklal Mahkemeleriyle tutunabildiği zannını vereceğini, nitekim İstanbul iktisadının sarsıldığını ve iş uzarsa bazı iflasların da vukua geleceğini izah ettim. (...) Sevgi ve saygı, ikna ile kazanılır. Korkutmaktan doğacak olan ancak nefrettir. (Mumcu, 1994, s. 125)

Tabii bu uyarılar, gelinen noktada dikkate alınmamak bir yana rahatsız etmekten başka bir işlev de görmeyecekti. Üstelik İstanbul basınına yönelik bu hamle, eski arkadaşların ne zamandır sürdürülegelen dışlanma

süreciyle de birlikte yürüyordu; işin doğrusu tüm bu etkisizleştirme hamleleri, asıl amaç olan toplumun istenen forma sokulması için gereken yol temizliğinin adımlarıydı. Nitekim İstiklal Mahkemeleri siyasal rakiplerin tasfiyesi yanında asimile edilmesi amaçlanan kimliklerinde ısrar edenlere karşı da bir düzen kurucu unsur olarak yaygın bir şekilde kullanılacak ve 1927'deki suikast girişimini bahane ederek başta Kâzım Karabekir olmak üzere muhalefet yapma potansiyeli olan bütün etkin şahsiyetlerin idamla yargılanacakları bir hızar olarak rejimin en etkin ve süreğen yola getirme aracı olacaktır.

Esasen siyasetin tek adama bağlanıp merkezîleştirilmesi ve çok kimlikli, çok sınıflı toplumu haklarından arındırıp "tek kimlikli ve sınıfsız" kılabilmek, hukuk dışı yöntemlerden başka bir yolla yapılamazdı. Mustafa Kemal'in önünde iki seçenek vardı: Ya gerçek bir cumhuriyete, dolayısıyla özgür basını, çok partisi, sendikası ile demokratik ögeleri içeren bütünlüklü bir çağdaşlaşmaya gitmeyi kabullenecek ve o güne kadar çoğulculukla ileriye doğru bir dizi somut adımın pekâlâ atılabildiğinin bilgisiyle davranacaktı; ya da, sadece komünist ve liberal partilere değil (en büyük ve somut hamlesi kadın hakları olmasına karşın) bağımsız bir kadın örgütlenmesine bile tahammül göstermeyen, eleştiriye ve denetime kapalı, kendisinden bağımsız örgütlenmelere tahammülsüz, bütün karar süreçlerini kendinde toplayan otoriter bir çağdaşlaşmaya gidecekti.

İkinci yol, açık ki olağanüstü hal, olağanüstü mahkemeler olmadan, özgür basını ve muhalefeti yasaklamadan, halkı boyun eğdirmeye yönelik bir bekâ ideolojisi geliştirmeden sürdürülemezdi. Bu yoldan kurumlaştırılacak bir rejim ise, cumhuriyet ve laiklik yönelimlerini bile kötürümleştirip, demokrasiyi, yurttaşlığı ve hukuku imkânsızlaştıracağından sadece bu kuruluş döneminde değil, sonraki tüm hayatında da anti-demokratik güç ve reflekslerle şekillenecekti. Bu bağlamda rejimin zaman zaman kullanacağı sloganları olan "fikri hür vicdanı hür irfanı hür nesiller", köylü milletin efendisidir", "cumhuriyet kimsesizlerin kimsesidir" vb. bütün taahhütleri, tercih edilen yolun kaçınılmaz sonucu olarak içi boş propaganda deyimlerinden ötesine geçemeyecekti.

Gelinen noktada Mustafa Kemal, "herkes" gibi eski arkadaşlarının da kendisini "İstiklal Harbinin yapıcısı ve Türk milletini ölümden kurtararak ona istiklalini bahşeden" olarak kabul etmelerini, kendisiyle eşitlenmek arayışından vazgeçip kendisinin karşısında emir komuta ilişkisine

uygun konumlanmalarını dayatıyordu. Nitekim Karabekir'in, artık hiçbir karardan öncesinde haberdar olamadığı ve reisicumhurun aynı zamanda başkumandan olmasının sakıncalı olduğu şeklindeki rezervlerini belirtmesi üzerine, Mustafa Kemal'in, kendisine şöyle had bildirip, ipleri kopardığını aktaracaktır:

> Muntazam tuttuğunuzu işittiğim hatıratınızı vesaikleriyle birlikte getir de göreyim.[2] Her tarafta, herkes gibi benim İstiklal Harbinin banisi (yapıcısı) olduğumu ve Türk milletini ölümden kurtararak ona istiklalini bahşettiğimi söyleyeceğine, kendini de benim payeme çıkartacak propagandalar yaptırıyorsun. Bir millete ancak bir tek Gazi olur. Bu yürüyüşe ayak uydurmaya çalış. İstiklal Harbini nasıl emirlerimle başardıysak bundan sonrası da bundan başka olamaz. (Mumcu, 1994, s. 133)

İşte bu ortamda Mustafa Kemal'in yeni hamlesi gelir. Genellikle askerlerin siyasetle ilgilenmesini engellemek ve siyasetin sivilleştirilmesi olarak gösterilmeye çalışılan bu adımın gerçek nedeni, muhalefet etmeye başlayan bu etkili komutanların ordu üstündeki etkilerini ortadan kaldırıp siyaset alanında onları ekarte etmek veya orduda kalıp siyaset alanını boşaltmalarını sağlamaktı. Yani sorun anlatılageldiği gibi siyaseti askerlerden arındırmak anlamında genel ve demokratik bir yönelim değil, yeni muhalefeti kayıtsız şartsız boyun eğmeye veya siyaset alanından bütünüyle çekilmeye zorlamaktı. Üstelik o ya askerliği veya siyaseti seçme dayatmasında bulunurken, kendisi bütün yetkileri aynı anda kullanmaya devam eder; kurallar onun için değil dışındakiler, özellikle rakipleri içindir!

Bu dayatmadan öncelikli amacı muhaliflerin orduda kalarak siyasal karar süreçlerini bütünüyle kendisine bırakmasıdır. Beklentinin aksine muhalifler, askerlik alanını bırakıp siyasete yönelecekti. Üstelik bu tercihi hızlandıran bir faktör de Karabekir'in çok önemli olan komutanlığının fiilen işlevsizleştirilmiş olmasıdır. Nitekim 26 Ekim 1924'te Kâzım Karabekir, Birinci Ordu müfettişliğinden istifasını şöyle gerekçelendirir:

---

2 İlginçtir, söz konusu hatıratı ele geçirmek için Karabekir'in evi üç kere basılacak, ele geçirilen 3 bin sayfalık çalışma götürülüp yakılacaktır!

> Bir yıllık ordu komutanlığım sırasında gerek teftişlerim sonucu verdiğim raporlarımın, gerekse de ordumuzun yükselmesi ve güçlenmesi için sunduğum tasarılarımın dikkate alınmadığını görmekle çok üzüntülüyüm. Üzerime düşen görevi mebus olarak daha vicdan rahatlığıyla yapacağıma tam kanım olduğundan ordu komutanlığından istifa ettiğimi bildirdim. (Akt. Çavdar, 1995, s. 259)

Onu 30 Ekim'de Ali Fuat Paşa'nın İkinci Ordu Müfettişliği'nden istifası izler. Ancak Mustafa Kemal, bu kez de siyaseti seçtikleri için eski arkadaşlarını komplo düzenlemekle suçlayacak ve âdeta "ihanet" demeye getiren çok ağır suçlamalara tabi tutacaktır:

> İngiltere'nin kesin notasına bildiğiniz biçimde yanıt verdik, savaşı bile göze aldık. İşte söz ettiğimiz kişiler, bu çetin günlerde, bir yabancı devletin bize saldırabileceği günlerde kendilerinin de bize saldırarak amaçlarına kolaylıkla ulaşabilecekleri kuruntusuna kapıldılar. Savaşa hazır bulundurmaya zorunlu oldukları ordularını başsız bırakıp, daha önce sevmediklerini söyledikleri siyasa alanına koştular. (Mumcu, 1994, s. 144-145)

Mustafa Kemal (diğer muhalif) milletvekili paşaların da siyaset veya ordudan birini tercih etmelerini isteyecekti. Buna karşı Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa ve Yedinci Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa, bu dayatmanın "nedenlerinin açıklanması" talebinde bulunarak, söz konusu keyfîliğe direnç göstermeye kalktıklarında da bu kez idari kararla tasfiye edileceklerdi (Mumcu, 1994, s. 149).

Böylece muhalifler askerî alandan çekilir veya çektirilirken Mustafa Kemal hiçbir görevini, dolayısıyla başkomutanlığı da bırakmaz. Keza ikinci adam İsmet İnönü de aynı sırada milletvekilliğine ek başbakanlık yapmasına karşın, 30 Ağustos 1926'da korgeneralliğe yükseltildikten sonra emekli olana kadar askerliği bırakmaz. Esasen ordu başından beri, Mustafa Kemal için sadece askerî anlamda savaşmak için değil, siyasal rakiplerini tasfiye ve kendine bağlı olanların sayısını arttırmak, siyasette hâkimiyetini desteklemek için temel bir araç olmuştur. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ifadesiyle; "O zamana göre denilebilir ki, M. Kemal

Paşa ordudaki nüfuzuna dayanmasa, ne Meclis'e sözünü geçirmek ne de Ankara'da yaşamak imkânı bulurdu" (Demirel, 1995, s. 495).

Tabii bu arada Rauf Bey'in gensoru önergesi gerilimi daha da artıracaktır. Muhalif vekillerin Yunanistan'dan getirilen mübadillerle yaşadığı ağır istismarlarla ilgili gensorusunun görüşülmesinde ilginç bir kriz yaşanır; Kâzım Karabekir ve Ali Fuat'ın, henüz orduda devir teslim yapmadıkları gerekçesiyle Meclis'teki gensoru görüşmesine katılımları engellenir (Avcıoğlu, 1989, c. 4, s. 1342). Oysa o sırada aynı zamanda milletvekilidirler ve bir gün önce nasıl iki görevi de aynı anda yapıyorlarsa o gün de yapmalarının önünde en küçük bir yasal engel yoktur. Gensoru gerekçesi, aynı zamanda rejimin ideallerden ne denli uzak kurumlaştığına ayna tutmasıyla da çok önemlidir:

> Meclis'te ilk tartışma, Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı'nın çalışmalarına yönelik bir gensoru önerisi ile ortaya çıktı. Gerçekten de Mübadele işlerinde büyük yolsuzluklar dönüyordu. Mübadele ile Yunanistan'dan muhacirler çok zor durumdaydılar. Göçmenlere dağıtılması düşünülen Anadolu Rumlarının arazileri, evleri yörenin egemenleri, hatta bazı milletvekilleri tarafından yağmalanıyordu. Bunlardan doğan rahatsızlıklar yaygınlaşmış ve ciddi bir toplumsal tepkinin doğmasına neden olmuştu. Nitekim görüşmelerde eleştiri dozu gittikçe artmaktaydı. Gazi Meclis'in bu ortamında, Karabekir ve Ali Fuat Fuat Paşaların ordudaki görevlerini yeni atanan komutanlara devretmeden Meclis'e gelmemeleri için gerekli emirleri verdi. (Çavdar, 1995, s. 259)

Dikkat edilirse, sonradan göreceğimiz en sağcı iktidarlar dönemindeki en büyük yolsuzlukların soruşturmadan kaçırılması örneklerinin bir benzerini, ilklerinden birini yaşıyoruz. İdealist ve devrimci bir kuruluş döneminin afet yaşayan halkının sorunlarıyla ilgilenmesi gibi bir tablonun oldukça uzağındayız. Üstelik bir milyonu aşkın insanın, iki milliyetçi devletin, muhacirlerin haklarından uzak ve tamamen kendi egemenlik kaygılarıyla gerçekleştirdiği bu ülkeleri homojenleştirme operasyonun sonucu yaşanan, yani bizzat yaratılmış bir afet karşısındayız.[3]

3 Bu örnek, muhalefetin denetim hakkını engellemek konusunda dünden bugüne bir şey değişmediğini göstermesi yanında halka/kimsesizlere karşı sorumluluk konusunda da

Nitekim 5 Kasım 1924 gensorunun görüşmeleri dört bir yandan iktidarın manipülasyonlarıyla çarpıtılır. "İsmet Paşa söz alarak gensorunun tüm hükümet işlerini kapsamasını isteyerek" (Çavdar, 1995, s. 259) sorunu mübadillerin yaşadığı felaket ve iktidar yandaşlarının yolsuzlukları gündeminden koparak, milletvekillerini hükümeti korumak ekseninde saflaştırma yoluna gider. Sorun böylece mübadillerin felaketinden koparılıp hükümete güvenoyu sorununa çevirilince de atlatılması çok kolay olur. Bu noktada İsmet İnönü'nün önceki "tertip" ve "ben neticeye bakarım" yaklaşımı anımsansın!

Bu arada Velid Ebuzziya, *Tevhid-i Efkâr*'da "Meclis'te hükümetten yana olan milletvekilleri böyle her önemli işi gürültüye getirip eleştiricileri susturdukça, İsmet Paşa hükümeti hiç kuşkusuz güvenoyu alacaktır. Fakat bu güvenoyunun gerçek niteliği, sandığa çok sayıda beyaz kağıt atılmış olmasından ibaret kalacaktır" diye yargıda bulunur. *Tanin*'de Hüseyin Cahit, "Halk Fırkası'nın demokratlığı dudaklarındadır... Demokrasiye dayanmadıkça Cumhuriyet olmaz" diyordu (Çavdar, 1995, s. 259-60). Açık ki yazılanlar fazlasıyla doğruydu.

Üstelik konunun özünden, mübadillerin felaketinden koparılıp hükümetin güvenoyuna taşınmasıyla da yetinilmeyecekti; İçişleri Bakanı Recep Peker de, önergenin sorgulanmasını boğuntuya getirmek amacıyla diğer bir yola başvurarak, Rauf Bey'in cumhuriyetçiliğini sorgulamaya çalışır. Kâzım ve Ali Fuat'ın Meclis'e girişinin engellendiği, konunun saptırıldığı, Rauf Bey'in cumhuriyetçilik üzerinden başka bir tartışmaya çekildiği bu ortamda gensoru bütünüyle rayından çıkarılır. Nitekim önerge sahibi Rauf Bey de oyuna gelir ve kendini savunma hattına çekilir:

> Rauf Cumhuriyetçi midir? Rauf ulusal egemenliğin kayıtsız şartsız var olduğu bir vatanın evladıdır ve Türkiyelidir. Rauf milliyetçidir

değişmediğini, siyasetin iktidarın çıkarları ekseninde şekillendirilmesinin, bugün gibi o günün de normu olduğunu göstermek açısından da çarpıcı. Dönemin Matbuat Umum Müdürü Zekeriya Sertel, "Türkiye'nin Siyasal Tarihi" başlıklı makalesinde keyfiyeti şöyle aktarır: "Bir sene evvel tesis edilen İmar Vekâleti, Makedonya'dan ana vatana hicret edecek yarım milyon insanın iskan, iaşe ve ibatesiyle meşgul olacaktı... Hâlbuki muhacirlere verilecek emval ve emlakin mühim bir kısmı mubadiller gelmeden evvel yağmagerler tarafından işgal edilmişti. İşgal için kimisi kendisinde vekillik, kimisi mebusluk, kimisi de sadece istiklal harbine iştirak gibi vesileler ve haklar bulmuştu. (...) Netice geçen sene zarfında gelen 400 bin muhacirin müstahsil bir hale kalbedilememesi oldu. Muhacirlerin çoğu sefil ve perişan kaldı. Gelenler yüzde 20 vefiyat verdi" (Akt. Tunçay, 1981, s. 123).

> ama cumhuriyet mi ulusal egemenliğin nedeni, yoksa ulusal egemenlik mi cumhuriyetin nedenidir? Şimdi ise, kayıtsız ve şartsız ulusal egemenlik temeline dayanan bir idareyi, demokrasi denilen halkın idaresini kurmak için milletten vekillik aldık. Bazı arkadaşlarımız, milletin bu hakkını Meclis'ten alıp şu ya da bu makama Meclis'i fesih ve kanunları ret hakkını vermek istediler. İşte buna karşıyım. Millet bilsin, dünya bilsin ki ben en kuvvetli bir şekilde ulusal egemenlik taraftarıyım, ilkem budur. Bu nedenle, benim için halkın egemenliğini kayıtsız ve şartsız gerçekleştirecek olan bu cumhuriyetten başka hükümet şekli yoktur. (Çavdar, 1995, s. 260)

Söyledikleri doğru mu? Doğru! Ama böylece zavallı mübadillerin uğradığı felaket konusu devreden çıkmış, amaç hâsıl olmuştur. Devreye rejimin diğer silahşoru Yunus Nadi girer: "... Cumhuriyet sorunu söz konusu olduğundan Hükümete güvenoyu vereceğim!" der (Çavdar, 1995, s. 260). Sanki cumhuriyete karşı çıkanlar varmış, sanki o sırada konu cumhuriyetmiş gibi.

Gensoru sahiplerinin hiçbiri konuşmasını tam yapamaz, Meclis tarihinin sonraki en kötü dönemlerinde de göreceğimiz gibi, konuşmalarını ağır saldırılar, sürekli söz kesmeler, gündem saptırmaları arasında sürdürmeye çalışırlar.

> Dikkat edilirse konuşmalar bir sağırlar diyaloğu halinde geçmiştir. Mübadeledeki yolsuzluk, usulsüzlük vb. gibi bir dizi sorunun yerine sorun saptırılmış, böylece atlatılmıştır. Sonuçta Meclis soruşturması önerisi reddedilerek hükümet 148 oyla güvenoyu alırken, güvensizlik oyu veren 18'de kalır. (Çavdar, 1995, s. 261)

Güvensizlik oyu azınlıkta kalmıştır ama evet oylarının sadece 148 olması, ciddi sayıda milletvekilinin de söz konusu görüşmeden kaçmış olduğunu gösteriyor. Bu tutumu sonraki kritik oylamalarda da göreceğiz; cumhuriyet milletvekillerinin önemli bir kesimi, lidere karşı düşme riskine girmeyecek, eleştiri yapmayacak, hak aramayacak, ama vicdanlarının elvermediği bu tip oylamalarda da rengini belli etmemek için bir bahane uydurup oturumlardan kaçacaktır.

Muhalifler, birlikte var ettikleri yapının artık bundan böyle bütün kapıları kendilerine kapattığını görecekti. Bu gerilim içinde Kâzım ve Ali Fuat, gerçekleştirecekleri devir teslimin hemen ardından 9 Kasım 1924 tarihinde CHP'den istifa eder, 17 Kasım 1924 tarihinde de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) ismiyle partileşmeye giderler. Onların "Cumhuriyet" ismiyle parti kurarak, kendilerine yönelik sürdürülen "saltanatçılık/hilafetçilik" suçlamalarını böyle en üst düzeyden göğüslemeleri üzerine, Halk Fırkası da, ismini "Cumhuriyet Halk Fırkası" olarak değiştirdi.

Kâzım Karabekir TpCF'nin başkanı, Ali Fuat Cebesoy genel sekreteri, Rauf Bey ve Adnan Adıvar da ikinci başkanı olurlar. Refet ve Cafer Tayyar Paşalar dâhil Millî Mücadele'nin Mustafa Kemal dışındaki tüm başlatıcıları partinin kurucusudur. Ama artık Mustafa Kemal de, eski günlerden ayrımla bütün ipleri eline geçirmiş durumdadır ve kendisine muhalefet edenleri tasfiye edecektir. Nasıl ki orduda işler emir eksenli yürüyorsa, Meclis ve topluma da aynısını uygulanacak, tıpkı Halide Edip'in aktarımında görüldüğü gibi, lidere muhalefet Millet Meclisi'nde de imkânsızlaşacaktır.

Üstelik bir cumhuriyet düzeninde muhalifliğin meşru ve zorunlu olmasına karşın muhalifliği düşmanlaştıran, dolayısıyla onlara karşı her yolu mubah gören bir siyaset tarzı izlenecektir. Mustafa Kemal, tüm muhaliflerini yargılatıp tasfiye ederek memleketin tek otoritesi haline geldiği 1927 tarihinde bile, *Nutuk*'ta, TpCF'nin programında yer alan "Parti dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır" ifadesini şöyle itibarsızlaştırmaya çalışacaktı:

> [Bu] sözleri ilke edinip bayrak gibi kullanan kişilerden iyi niyet beklenebilir mi? (...) Cumhuriyetçi ve ilerici oldukları sanısını vermek isteyenlerin, yine bu bayrakla ortaya atılmaları, dinsel bağnazlığı coşturarak, ulusu cumhuriyete, ilerlemeye ve yenileşmeye karşı kışkırtmak değil midir? Yeni Parti dinsel düşünce ve inançlara saygı perdesi altında, "Biz halifeliğin yeniden kurulmasını isteriz. Bize din yasaları yeterlidir. Medreseler, tekkeler, bilgisiz softalar, şeyhler, müritler, biz sizi koruyacağız" diye bağırmıyor muydu? (Mumcu, 1994, s. 150-51)

Bu ağır ve açık ki mesnetsiz yargılar karşısında, samimi bir Kemalist olduğu tartışma götürmez olan U. Mumcu bile şunları kaydetmek gereği hissedecektir:

> Karabekir, yaşamının her döneminde irticaya, dinsel gericiliğe hep karşı çıkmış, 31 Mart gerici ayaklanmasının bastırılmasında etkin rol oynamıştır. Karabekir, 1933 yılında toplatılıp yakılan *İstiklal Harbimizin Esasları* adlı kitabında irticayı, "ulusal tarihimizi lekeleyen ve millî bünyemize acı veren olaylar" olarak tanımlamıştır. (Mumcu, 1994, s. 174)

U. Mumcu, Karabekir'e ilişkin savunusunu, Birinci Meclis'in açılışında sergilenen ağır dinî seremoniye yönelik (ki bunu gerçekleştiren de Mustafa Kemal'dir) eleştirisi bağlamında da sürdürür:

> Tarihimizde bu kadar koyu bir taassupla, dinî merasimle hiçbir Meclis açılmamıştır. (...) İnançla taassubu Millî Meclis'in başlangıç gününde ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne Cuma gününü seçmeye ve ne de bu kadar velveleye lüzum vardı." Ve bu aktarımın devamında haklı olarak, "bu inançtaki bir insan şeriatçı, padişahçı, dinci olabilir mi?" diye sorar. (Mumcu, 1994, s. 175)

U. Mumcu, "M. Kemal[i], köktenci yöntemlere başvuran devrimci, Karabekir[i] ise, devrimleri demokratik yollarla benimsetmek isteyen bir evrimci" (Mumcu, 1994, s. 175) olarak tanımlar. Bu noktada kendimize şunu sorabiliriz: Peki ama Karabekir'in, "devrimleri demokratik yollarla benimsetmek" dediği yol mümkün müydü? Açık ki mümkündü! Eğer "egemenliği kayıtsız şartsız millete aitliğini" savunmuş ve bunu kabul etmeyen sultanı tasfiye etmekte ikirciklenmemiş bir Meclis tecrübesi karşısındaysak, devamının da demokratik tecrübeyle kurulabileceğine inanmak için oldukça güçlü bir imkânımız var demektir.

Buna karşılık "köktenci devrimci" payesi, toprak reformuyla köylüyü egemenleri karşısında özgürleştirmek, tek dereceli seçimle halkın katılım kapısını açmak, emeğin burjuva demokratik haklarını tanımak, basın özgürlüğü ve muhalefet hakkıyla halkın bilgilenme ve denetim imkânı elde etmesini sağlamak vb. somut bir karşılıktan yoksundur. Aksine halkı ikna

edecek sosyal politikalar, hak teslimi ve katılımdan uzak tarzıyla girdiği hiçbir seçimi kazanamayan, biriktirdiği tepkilerin ve yabancılaşmanın sonucu olarak muhafazakârlığın hegemonyasına yol döşeyen ve nihayet yüzyılının son uzun dönemini siyasal İslamcı güçlere yenilmiş olarak geçiren, özetle ilk düğmesini yanlış ilikleyen bir rejim örneği karşısındayız. Durum buyken ve yukarıda aktardığımız saptamalarına rağmen U. Mumcu'nun varacağı sonuç ise Türk aydınlanmasının hazin oto sansürüne örnek olacaktır:

> Atatürk'ün tuttuğu yol, o günler için gerçekçi, haklı ve sağlıklıydı. Bugün çağdaş uygarlık adına elde ne varsa, bunlar Atatürk'ün, o gün için geçerli olan, bugün ise yadırganan yöntemleriyle benimsetilmiştir. (Mumcu, 1994, s. 176)

Açık ki söz konusu olan sadece "bugün yadırganan yöntemler" değil, bizzat dayatılan ve ancak süreğen devlet zoruyla korunabilecek olan bir standart oluyor. Dolayısıyla yapılanları kaçınılmaz ve meşru gösterebilmek için Fransız ve Rus devrimlerine yaptığı atıflar açık ki gerçekliği fazlasıyla zorlamak olduğundan üzerlerinde durmaya değmez. Ancak, "Karabekir, cumhuriyetçidir, hilafetin de Musul sorunu çözüldükten sonra kaldırılmasından yanadır. Doğu Cephesi komutanının bütün kaygısı, İngiliz emperyalizminin Türkiye üzerindeki olası oyunlarıdır" (Mumcu, 1994, s. 176) der ki, bizzat bu saptaması, Atatürk'ün tuttuğu yolun "gerçekçi, haklı ve sağlıklı" olduğuna ilişkin iddiaların da tutarsızlığına delalettir..

Üstelik "Karabekir, İstiklal Mahkemeleriyle esenlik olmayacağı savunu[suyla]" (Mumcu, 1994, s. 176) öyle haklıdır ki, o günlerde Türkiye'nin başına bela edilen bu siyasal yargı geleneği, yüz yıldır muhalif öğütme makinesi olarak çalışacaktır.[4] Söz konusu yargının kimin elinde

4 F. Rıfkı Atay gibi sıkı bir iktidar destekçisi bile, "Keşke bu İstiklal Mahkemesi hiç gönderilmeseydi. [Mahkeme Başkanı] İhsan ve arkadaşlarının zaafı kötü bir tepki uyandırmıştır. Nihayet daha sonraki sehpalı ve ölümlü İzmir İstiklal Mahkemesi faciasına yol açmıştır" (*Çankaya*, s. 385) diye yazacaktı. Tabii bu çok doğru belirleme işin sorumlusuna işaret etmekten özenle kaçınılması maharetiyle sakatlanacaktır. Üstelik rejimi tasarımlamaya yönelik ağır hukuk ihlallerine yol açan bu mahkemelerin, gerçekten de bir "facia" olan ikincisinin, Mustafa Kemal'in doğrudan iradesi ve doğrudan yönlendirmesiyle yol alacağı hatırlansın.

kime karşı kullanıldığı değil, bizzat kendisinin hukuk karşıtı bir niteliğe sahip olduğu, bu yolla toplumu tahakküm altına almaya çalışan bir rejimden insanlığı ileri taşıyan, rejimi de gerçek anlamda cumhuriyet yapan bir şeylerin çıkması da olanaksızdır.

Kurucunun, kendi iktidar sorununu cumhuriyetçi kabuk altında ama hukuki olmayan bir yerden halletmek için kullanıma açtığı yol ve yöntemler, o günden bu güne yaşadığımız gibi tüm egemenlerin keyifle kullandıkları yol ve yöntemler oluyor. Dolayısıyla kulağa çok hoş gelen, "bütün yasalardan üstün olmayı hak eden devrim yasaları" argümanının doğru anlamı ile temel hakların düşmanlaştırılmasını, yani hukuk karşıtlığını birbirinden ayırmayan analojilerle dünün gerçekçi değerlendirilmesi de mümkün olmayacaktır. Üstelik bir uygulamanın gerçekten de "devrim yasası" olması, ezilenden, haklar ve özgürlüklerden yana dönüşüm yapmasıyla mümkündür ki bari "devrim" kavramının böyle iğdiş edilmesine itiraz edelim!

Dolayısıyla "devrimlerin o kızgın günlerinde ihtilalciler birbirlerini darağaçlarına gönderirler. Fransız ve Sovyet Devrimi kanlı örneklerle doludur" (Mumcu, 1994, s. 177) gibi ifadeler, farklı niteliklerin birbirine karıştırılarak hukuksuzluğun meşrulaştırılması çabasına dönüşür. Üstelik anımsansın, bu yöntemle sadece eski yol arkadaşları değil, o ana kadar kullanılagelen çoğulculuğu, millî egemenliği, basın özgürlüğünü, emekçilerin o ana kadar kullandığı 1 Mayıs kutlama ve sendikalaşma hakkını, insanların Kürt, Alevi, Çerkes, Hıristiyan kimlikleriyle de var olma hakkını, farklı gelecek hayal edenlerin partileşme hakkını da tasfiye edilmiştir. Kısacası "devrim yasası" sarmalamasıyla normalleştirilebilecek bir durum karşısında değiliz!

Bu örnekte imkân dâhilinde olan bir devrimin gereklerinin tasfiyesiyle karşı karşıyayız. Ancak şapkayı "devrim" görüp, çoğulculuğu, basın özgürlüğünü, gerçek bir seçimi, kimlik haklarını "gericiliğe" ilişkin addedebilen, emek haklarını ezmeyi, toprak reformunu ise "devrimin çıkarı için ertelenebilir" gören bir deformasyonla anlaşılamayan bir durum karşısındayız. Bu noktada kimliklerinden ve sınıfsal temsiliyetlerinden bağımsız olarak muhaliflere yönelik tasfiyenin, Meclis'i gerçek bir iktidar organı kılarak otokratik bir kurumlaşmayı engelledikleri için gerçekleştiğini teslim etmek durumundayız. Bu açıdan Yunus Nadi'nin "Yeni bir Cidal devri" başlıklı yazısını anımsayıp sorgulamak, sürecin bütününü ve

sonuçlarını daha sağlıklı kavramak için kritik bir önem taşıyor. 26 Kasım 1922 tarihli yazısında şöyle diyor Yunus Nadi:

> Evet, saklamaya hacet yok, önümüzde yeni bir cidal (şiddetli kavga) devri açılmıştır. (...) Şurasını çok kat'i bir ifade ile belirtmek lazım gelir ki hiçbir Meclis (...) bazı sözlerin kendi vaziyetlerine yakıştırdığı "büyüklüklere istinat ederek sınırsız salahiyetlerle her şeyi yapabileceklerini zannetmesin. Onlar görülmesine vekil oldukları işleri gördükçe hakikaten büyük millet meclisidirler. (...) Bize diyecekler bulunabilir: Hani ya hu hürriyet ve serbesti? Millet emrediyor ki bu işte hürriyet ve serbesti yoktur. Kokmuş ve muzır fikirlere serbest gezmek ve serbest söyleyebilmek yoktur. (...) en kat'i surette emin olalım ki, milletin hâkimiyeti en kat'i surette yerleşinceye kadar önümüzde yeni safha, belki bugün içinde bulunduğumuz cidal safhası vardır. (Demirel, 1995, s. 492-95)

Resmî tarih ezberlerini sorgulayamayanlar, bu "kokmuş ve muzır" fikrin saltanatçılık olduğu düşünecektir doğal olarak, oysa öyle değildir, çünkü elbirliğiyle kaldırılmıştır. Yine düşünülecektir ki burada şiddetle savunulan şey, milletin hâkimiyetidir. Oysa aksi yönde bir tehdit karşısındayız. Geriye kalan cidal nedeni, komünistinden muhafazakâra kadar muhalefet bırakmamacasına tüm iktidarı mutlak olarak ele geçirme mücadelesidir ki "millet egemenliğine" bunca çok atıf yapmak da, 100 yıllık tüm benzerleri gibi gerçekte bu gerçeği gizlemeye yönelik celallenmeler oluyor.

Kitabı boyunca resmî iddiaları veri kabul eden, İkinci Grup'u saltanatçılıkla, Birinci Grup'u ise millî egemenliği gerçekleştirme fikriyle özdeşleştiren Ömür Sezgin bile, Yunus Nadi'nin bu kışkırtıcı ve gerçekte millî egemenliği imkânsızlaştırma gerekçelendirmesi karşısında şunları yazma zorunluluğu hisseder:

> Görüldüğü gibi ciddi bir politika değişikliği söz konusudur. O güne kadar Meclis'in egemenliği tartışma götürmez bir şekilde kabul edilmiş iken, ilk kez bu egemenlik tartışma konusu edilmektedir. Gerçi egemenliğin kaynağı olarak "millet" gösterilmektedir, ama "milletin" düşüncesini açıklamasına imkân verecek

> siyasi mekanizmaların mevcut olmadığı[5] düşünülecek olursa Y. Nadi'nin hangi güç adına ve hangi güce dayanarak Meclis'in dağıtılabileceğini ileri sürdüğü kolayca anlaşılabilir. Bu güç ordudur. Saltanatın kaldırılması sırasında da M. Kemal, "gerçek yöntemine göre saptanacaktır, ama belki bir takım kafalar kesilecektir" derken yine orduya dayanmaktadır. (Sezgin, 1984, s. 103)

Yunus Nadi'nin dili ve siyaset planlaması, anımsansın ki 20 Mart 1923'te Mustafa Kemal tarafından da yinelenecekti: "İç düşman" olarak konumlandırılan muhalefete karşı gösterilecek tedbirin, "dış düşmana karşı gösterilenden daha şiddetle ve daha dikkatle uygulanmasının" ilan edilmesiyle!.. Keza "millî sır" gibi vicdanında taşıdıklarını "yavaş yavaş bütün toplumumuza uygulattırmak zorundaydım" yaklaşımı da ona aittir.

Yunus Nadi'nin Meclisi tehdit eden bu makalesi haklı olarak Meclis'in gündemine getirilir ve hakkında soruşturma açılması talep edilir. Nadi, makalesinin tahrif edildiğini, basının özgür olduğunu, kanuna aykırı bir durum varsa buna hâkimlerin karar vereceğini söyleyerek geri adım atar. 27 Kasım'dan 29 Ocak'a kadar oyalanan soruşturma, Başkanlık Divanı'nın, "herhangi bir suç unsuru bulunmadığı" kararıyla kapatılır. Bunun üzerine Hüseyin Avni, "[sözkonusu] makalede yeni bir mücadele devrine girildiği belirtilerek 'Bizde bugünkü inkılabı kavrayamayan insanlar için hayat hakkı yoktur' denmekle 'Benim fikrim dışında söz söyletmem' anlayışıyla istibdat yapıldığını ve fikir özgürlüğüne karşı çıkıldığını söylemiştir. Makaledeki "Bu zihniyeti taşıyan efendilere yaşama hakkı yoktur, hürriyet yoktur" cümlesini yazan kişinin bu hakkı nereden aldığını da soran Hüseyin Avni, sözlerine özetle şöyle devam eder:

> Mesela yazıyor ki TBMM her şeyi yapmak hak ve yetkisine sahip midir? Evet, BMM her şeyi yapar. Altı yüz senelik bir saltanatı yıkarken bu gücü kendisinde gördü ve yaptı. O makale, işte bu kuvveti kırmaya yönelmiştir. Bin senelik hükümranlığı tarihe gömen BMM'nin yetkisi sınırlı mıdır? Meclis'in bu güç ve yetkisini

5 Kaldı ki "Milletin düşüncelerini açıklamasına imkânı verecek siyasi mekanizmalar", bu dönemde yine de vardı. Her ne kadar sol tasfiye edilmiş olsa da Meclisin hâlâ farklı kanatları vardı ve İstanbul basını özgürdü. Oysa Yunus Nadi zihniyeti iktidarda kurumlaştıkça bunlar yok edilecek, "millet" artık sadece Reis'in bilincinde yansıyan kararlara indirgenecekti.

yorumlamak, vatan hainliği kadar büyüktür. Bu inkılap, BMM aleyhine fikir söylemek için mi yapıldı? (Demirel, 1995, s. 498-499)

Ama tabii kısa bir zaman sonra bu çarpıcı ve açık ki doğru olan sözleri söyleyen kişiler tasfiyeye uğrayacak, sonraki dönemi belirleyecek olan Takrir-i Sükûn çerçevesinde "vatan hainliği"nin anlamı da "iç düşmanlık" ekseninde belirlenecekti. Nitekim İkinci Grup muhalefetinin tasfiyesi sonrası süreçte oluşacak TpCF de, bu kurumlaşmanın doğası gereği çok daha ağır bir "cidal devri" ile karşılaşacaktı. Peki söz konusu bu TpCF gerçekte neydi? Dönemin Matbuat Umum Müdürü Zekeriya Sertel, onu CHF ile karşılaştırarak bizleri aydınlatır:

> Bu yeni fırka, kanaat, umde ve prensip itibarıyla diğerinden çok farklı değildir, ikisinin de dileği Cumhuriyet idaresidir. Yalnız CHF iki dereceli seçim taraftarı olduğu halde TpCF bir dereceli seçim taraftarıdır. Birinci fırka cumhurreisine veto hakkının verilmesine taraftar olduğu halde diğeri muhaliftir. Birinci biraz merkeziyetçi, ikinci biraz daha adem-i merkeziyetçidir. Birinci şehremanetinin ve belediye reislerinin merkezden tayin edilmesini, diğeri halk tarafından seçilmesini tercih etmektedir. Bu telâkki farklarına bakınca yeni fırkayı daha terakkiperver, daha asri görmemek mümkün değildir. Bununla beraber ikinci fırkanın asıl maksad-ı teşkili, (...) [şu] endişeden doğmuştur: diktatörlüğün, istibdadın önüne geçmek. Eski fırka zaferi, istiklâli, hatta vatani ve milliyetperverliği benimsediği için yavaş yavaş ittihat Terakki zihniyetini almağa başlıyordu. Bu zihniyetin manasız ve engelsiz ilerlemesi memlekette bazı tehlikeler ihdas edebilirdi. Cumhurreisi'ne fazla hak verilmesi bir gün bu makama gelecek eşhasın tahakküm ve istibdadını intac edebilirdi. Bunu ancak birinci fırkanın harekâtını daimi bir kontrol altında bulundurabileceği yeni fırka yapabilirdi. Cumhurreisi'nin istibdadına, eski fırkanın vaziyetini suiistimal etmesine ancak böyle bir emniyet supabı mani olabilirdi. İşte TpCF'yi doğuran en büyük âmil budur. (...) yeni fırkanın başında bulunanlar bu fırka esnasında da mevki-i iktidara gelebilecek insanlardı. Fakat onların gözleri yalnız vekâlet sandalyesinde değildi. Memlekette teessüse başlayan diktatörlüğün önüne geçmek istiyorlardı. (Akt. Tunçay, 1981, s. 125)

"Millî Sır" Olmaktan İçeriksizleştirilmeye Cumhuriyet

Cumhuriyet ilanı sorununda bir diğer önemli konu başlığı da Mustafa Kemal'in, onu daha en başından beri hayal ettiği, ama kendini kuşatan gericilik nedeniyle bunu doğrudan ifade etmeyip "millî sır" olarak içinde tuttuğu ve zamanını kolladığına ilişkin yaygın iddiadır. Söz konusu anlatının *Nutuk*'taki ifadesi şöyledir:

> Millî Mücadele'nin tek amacı yurdu yabancı salgınından kurtarmak olduğu halde, bu mücadele başarıya ulaştıkça, millî iradeye dayalı yönetimin bütün ilkelerini ve biçimlerini evre evre bugünkü döneme değin gerçekleştirmesi, doğal ve kaçınılmaz bir tarih süreci idi. Bu kaçınılmaz tarih sürecini, geleneksel alışkanlığıyla hemen sezen padişah soyu, ilk andan başlayarak millî mücadelenin amansız bir düşmanı oldu. Bu kaçınılmaz tarih akışını, ilk anda ben de gördüm ve sezinledim. Ama baştan sona bütün evrelerini kapsayan sezgilerimizi ilk anda bütünüyle açığa vurmadık ve söylemedik. (...) Başarı için uygun ve güvenilir yol, her evreyi vakti gelince uygulamaktı. Milletin gelişmesi ve yükselmesi için esenlik yolu buydu. Ben de böyle yaptım. Ancak tuttuğum bu uygun ve güvenilir başarı yolu, yakın çalışma arkadaşım olarak tanınmış kişilerden kimileriyle aramızda zaman zaman görüşlerde, davranışlarda, yapılan işlerde beliren temelli veya ikinci derecede birtakım anlaşmazlıkların kırgınlıkların, dahası ayrılıkların da nedeni ve açıklaması olmuştur. Millî Mücadeleye birlikte başlayan yolculardan kimileri, giderek millî yaşamın bugünkü cumhuriyete

> ve cumhuriyet yasalarına dek uzayan gelişmesinde, kendi düşün ve ruh yeteneklerinin kavrama sınırı bittikçe, bana direnmeye ve karşıt çıkmaya başlamışlardır. (...) Bu son sözlerimi özetlemek gerekirse, diyebilirim ki ben, milletin vicdanında ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme yeteneğini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün toplumumuza uygulatmak zorundaydım. (Atatürk, 2002, c. I-II, s. 45)

Açıklıkla görüldüğü gibi, "millî iradeye dayalı yönetimin bütün ilkelerini ve biçimlerini" uygulamayı başından beri kararlaştıran, sezgileriyle "milletin vicdanında" olduğu düşünülen "gelişme yeteneğini"ne ulaşan ve bunu topluma "uygulatmak zorunluluğu" ile kendi kendini yetkilendiren bir liderlik anlatısı karşısındayız. Tabii burada iki sorunlu durum söz konusu.

Birincisi, hayata geçirilen cumhuriyet, "millî iradeye dayalı yönetimin bütün ilkelerini ve biçimlerini" içermek şöyle dursun, tersine, cumhuriyet gibi katılım ve denetlenme, seçme ve değiştirme hakkıyla belirlenen bir düzen yerine, toplumun lider tarafından güdüldüğü bir düzen oluyordu. Çünkü toplum sadece o anki geriliği nedeniyle değil, farklı sınıf, kimlik ve görüşleri içermesi nedeniyle de sorun olarak görülüyor ve tüm bu farklılıklarından arındırılıp liderin istediği forma sokulmak üzere anti-cumhuriyetçi bir gütme ve yeniden yapılandırma programına tabi tutuluyordu. Yani bir cumhuriyete özgü özne ve nesne ilişkisi, bir otokrasiye özgü özne ve nesne ilişkisi olarak tersine çevriliyordu.

İkincisi, "yavaş yavaş topluma uygulatmak" yükümlülüğü üstlenilen şey, gerçekte "milletin vicdanında sezdiği büyük gelişme yeteneği" ise, bu durumda da yine milletin katılımı, denetlemesi, seçmesi ve değiştirmesine açık bir uygulama ve düzenleme görmek durumundayız. Oysa tersi bir uygulama ve düzenleme ile karşılaşacağız. Yani gerçekten de "Millî Mücadele (...) başarıya ulaştıkça, millî iradeye dayalı yönetimin bütün ilkeleri ve biçimlerinin evre evre (...) gerçekleşmesi doğal (...) bir tarihsel süreç" olması gerekirken, bizde olan tersi olacaktır. Çünkü bizim örneğimizde, Müslüman unsurların temsilcilerine dayalı bir süreç olarak kurulan Millî Mücadele başarıya ulaştıkça, millî irade devre dışı bırakılacak, "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" taahhüdü, tam da artık uygulanabileceği barış koşullarına geçildiğinde tasfiye edilecekti.

Nitekim 1927'de, "millî iradeye dayalı yönetimin bütün ilkeleri ve biçimlerinin evre evre bugünkü döneme değin gerçekleştirmesi" iddiasının tersi bir sonuç gerçekleşecek, aksine ulaşılan yer, sınıfsal, kimliksel ve siyasal temsil imkânlarının ortadan kaldırılıp düşmanlaştırıldığı ve Meclis'in, liderin alkış ve onay makamına indirgendiği bir "cumhuriyet" olacaktır. Dolayısıyla başta bu konuşma olmak üzere sonraki resmî cumhuriyet yazımlarından bize kalan şey, gerçeklik algımızın da bozulup yerine kurguların geçirilmesi olacaktır.

"Millî sır" kavramı üzerinde biraz durmak istiyorum. Çünkü "*Nutuk*'tan bize kalan önemli kavramlardan biri olan 'millî sır', metinde bir kez geçmesine karşın kritik bir önem taşır. Zira doğrudan doğruya ulusun esenliği için 'en doğru'yu bilen bir önderliğe atıf yapmakta ve Mazhar Müfit Kansu'nun yarattığı bir mitos üzerinden, bu önderliğin ulusun tarihsel yürüyüşünde bir 'tarihsel zorunluluk' olarak tecellisine hizmet etmektedir" (Aydın S. , 2008a, s. 105). Suavi Aydın'ın atıf yaptığı bu mitos, rejimin önemli temsilcilerinden Kansu'nun,[1] Erzurum Kongresi'ni önceleyen gecede Mustafa Kemal ile sohbetine dayandırılır:

> Toplantımızın resmî safhasında Paşa, padişahlıktan, Padişah ve hilafet müessesesinin istikbalinden ve rejimden bahsetmeyerek, bu bahisleri kapalı geçerek sadece; "hâkimiyet-i milliye"ye müstenit kayıtsız ve şartsız bağımsız bir Türk Hükümeti'nden bahsetmişti. Bu ne demekti? Benim anlayış ve telakkime göre 'Cumhuriyet"ten başka bir şey değildi. Böyle olduğuna göre kendisi niçin "bağımsız bir Türk Cumhuriyeti" dememişti? (Kansu, 2019, c. 1, s. 35-36)

Kansu, izleyen zamanda Mustafa Kemal'in, kendisine, "Bu bahsi münakaşa etmenin zamanı gelmemiştir. Gelince görüşürüz. Karar verilen her şeyin tatbiki için zamanını beklemek ve o zamanın geldiğini bilmek lazımdır" dediğini aktarır (Kansu, 2019, s. 36; Akt. Suavi Aydın, 2008a, s. 105). Kısacası Kansu, "anlayış ve telakkime göre" kaydıyla, Mustafa Kemal'in cumhuriyetten yana duruşunun, daha 1919 Temmuzunda

1 Bitlis Valiliği sonrası Erzurum Kongresi Bitlis Delegeliği, Sivas Kongresi Hakkâri Temsilciliği, Heyet-i Temsiliye Üyeliği, sonra Elazığ Valiliği, TBMM I. Dönem Hakkâri milletvekili, II., III., IV. ve V. Dönem Denizli, VI. ve VII. Dönem Artvin Milletvekillikleri, Kayseri, Yozgat, Kırşehir, ve Niğde İstiklal Mahkemeleri üyeliği yanında, Şark İstiklal Mahkemesi Başkanlığı yapması bu önemin göstergeleri olarak anımsansın.

mevcut olduğunu, ama koşullar ve reel politik davranış çerçevesinde bunu belirtmekten imtina ettiğini anlatır.[2]

Anımsayalım ki, Kansu'nun bu tanıklığı başka hiçbir kaynakta doğrulanmıyor. Diğer yandan onun, "bağımsız bir Türk hükümetinden bahsetmişti" iddiası, bu dönemde Cumhuriyet fikrinde olduğu iddiasını da kuşkulu hale getiriyor. Çünkü bu dönemde "millet" kavramı Türklüğü değil, başta Türk ve Kürtler olmak üzere tüm "anasır-ı İslam", yani İslam unsurları, İslam milleti anlamında kullanılıyordu. Üstelik Erzurum Kongresi, ağırlıkla Balkanlı olan asker sivil bürokratlar ayrılırsa, Kürt ve Laz ağırlıklı bir yerel katılım içeriyordu. Farklı milliyetlerden kurulu "millet"in "ırki" hakları dâhil eşit haklı geleceği taahhüdü de ilk olarak bu kongre sonuç bildirgesinde belirlenmiştir. Dolayısıyla bu döneme ilişkin "cumhuriyet" tanıklığının değeri, "Türk hükümeti" tanıklığınınki kadar kurgusaldır. Esasen, hâkimiyet-i milliye "benim anlayış ve telakkime göre 'cumhuriyet'ten başka bir şey değildi" vurgusu da, bu iddianın Mustafa Kemal'e ait bir belirleme değil, kendisine ait bir yorum olduğunun tevil yollu kabulüdür zaten.

Özetle Mustafa Kemal'in bu dönemden başlayarak bir cumhuriyet idealine sahip olduğu iddiası, resmî tarih yazımının, lider kültü inşasının yansıması, yani geçmişin sonraki dönemin kavramları ve güç dengelerine göre kurgulanması olmaktan öte bilimsel bir anlam taşımaz. Kaldı ki bu görüşe dayanak yapılan "hâkimiyet-i milliye"nin, o döneme ait ve tüm bileşenlerin ortak kavramı olduğu, dahası bunu aşırı bir şekilde dillendirenlerin etkin bir konumda olduğu biliniyor. Nitekim Mahmut E. Bozkurt'un, M. M. Kansu'ya yazdığı talep mektubunda kurduğu çerçeve de bunu gösterir:

> Erzurum Kongresi'nde müfrit millet hâkimiyetçiliği çok barizdir, Cumhuriyete kadar yol veren bir millet hâkimiyetçiliği... Fakat o sırada Şef ne düşünüyordu? (Akt. Kansu, 2019, c. 1, s. 73)

2 M. M. Kansu, ilerleyen sayfalarda bu tanıklığını yineler; ancak bu kez "anlayış ve telakkime göre" kaydını kaldırır ve cumhuriyet ilanından yana iddiasını kesinleştirir. Nitekim Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un, "Paşam, üniversitede İnkılap Derslerinde okutulmak üzere tarafınızdan 'Cumhuriyet' sözlerini ilk önce nerede, ne şekilde ve kimler arasında telaffuz buyurduğunuzu öğrenmek istiyoruz" sorusu üzerine, yönlendirildiği M. M. Kansu, bu kez Mustafa Kemal'in, "Açıkça söyleyeyim: Şekli hükümet, zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır" kesinliğinde konuştuğunu belirtir (age, c. 1, s. 72, 74). Günün ihtiyacı, ona bunu söyletir.

Böylece rejimin önemli temsilcilerinden bir diğerinin de tanıklığıyla, Erzurum Kongresi'ne hâkim olan havanın "aşırı millet-i hâkimiyecilik" olduğunu öğreniyoruz; bu durumda Mazhar M. Kansu'nun, millet-i hâkimiyeciliğe ilişkin "Cumhuriyet'ten başka bir şey değildi" vurgusu da anımsanınca, Erzurum delegasyonunun cumhuriyetçi, dahası "aşırı cumhuriyetçi" olduğunu teslim etmek durumumdayız. Ama bu sefer de cumhuriyetçiliğin "millî sır" olarak gizlenerek inşa edilmek zorunluluğu tezi tamamen çökmektedir. Oysa Erzurum Kongresi'nin, Atatürk'ün izinde yürüyen asker sivil bürokratları hariç tüm delegasyonu sonradan "gericilik" yüklemiyle tasfiyeye uğrayacaktı.

Görüldüğü gibi kurguların ömrü, basit bir sorgulamayla çöküyor. Bu durumda önderin "cumhuriyeti gerçekleştirebilmesi için 'gericileri' bir bir tasfiye etmesi (gerçekte anayasayı ihlal ve çoğulculuğu tasfiyesi etmesi!) zorunluydu" kurgusunun sihirli kavramı olan "Millî sır" üzerinden üretilen efsaneden de artık vazgeçmek gerekecektir.

Bu keyfiyet, benzeri bir atfın yapılacağı 22 Aralık 1919 tarihli Hacıbektaş ziyaretinde biraz daha aydınlanacaktır. Mazhar Müfit Kansu'nun ifadesiyle, "Anadolu'da 3-4 milyondan fazla Alevi'nin bağlı bulunduğu" (Kansu, 2019, s. 492) Dergâh'tan Millî Mücadele'ye destek üretmek amaçlı yapılan bu ziyaretten başarı elde edilecektir. Nitekim Çelebi, "Kuvayı Milliye'ye taraftar olduğuna dair kesin söz verdi (...) ve adamlarına gerekli talimatı vereceğini" vaat edecekti. İşte bu taahhüdün alındığı sofraya ilişkin Kansu, Cemalettin Çelebi, aşağıdan ve çoğulcu bir yönetim özlemini dillendirmek bağlamında "daha ileri giderek cumhuriyet taraftarlığını belirtti ise de Paşa, zamanı olmayan bu mühim mesele için müspet veya menfi bir cevap vermeyerek, gayet tedbirli bir surette müzakereyi idare etti" (Kansu, 2019, s. 494) tanıklığı yapacaktır.

Bu aktarım bir önceki iddiadan 5 ay sonrasına ve kamusal olmayan ve Mustafa Kemal'e desteğini açıklamış olmanın yanında laik ve cumhuriyetçi olduğu da net olarak bilinen Bektaşi inanç önderinin özel sofrasında gerçekleştirilmektedir. Buna rağmen görüldüğü gibi, saltanatın temsil ettiği değerlerden cumhuriyete geçiş talebini alenen belirten Cemalettin Çelebi'nin sorusu, "müspet veya menfi bir düşünce belirtmeyip" geçiştirilecekti.[3]

3 Söz konusu bu buluşmanın bir sonucu Bektaşi Postnişini'nin Millî Mücadele'ye destek vermesi ise de açıklanmayan diğer sonucu da kuvvetle muhtemel Mustafa Kemal'e olan

M. M. Kansu'nun bu aktarımından ulaşılacak nesnel sonuç, 1) Mustafa Kemal'in bu dönemde henüz cumhuriyetçi bir fikriyata sahip olmadığı, hâkimiyet-i milliyeci kadrolardan sadece biri (ama müfrit olmayanlarından biri) olduğu, 2) bu dönemdeki hâkimiyet-i milliyeciliğin, sultan eksenli bir monarşi yerine, sultanın var olduğu ama asıl yetkinin milletin temsilcilerinde olduğu bir demokrasi ile değişimi anlamına geldiği gerçeğidir.

Kuşkusuz pek çok başka arkadaşı gibi cumhuriyetçi fikriyata kapalı değildi, dahası modernleşmeci ve Batıcı kimliği nedeniyle pek çok arkadaşından daha ileri olduğu da kesin. Ama katılımcı (bu anlamda cumhuriyetçi) bir siyaset etme biçiminden hazzetmeyen, kendi fikir ve doğrularını dayatıcı şahsiyet özellikleri (ve tabii çoğulculuğa ve emek haklarına kapalı bir İttihatçı ve Osmanlı paşası olması), sonraki dönemde kendisini mutlak bir iktidara taşımanın formülü olarak savunacağı cumhuriyetçi fikriyatı da kötürümleştirici bir işlev görecektir. Bu noktada Taha Parla bu keyfiyeti, onun "'biz' değil 'ben'; 'vicdanımız' değil 'vicdanım'; 'birlikte uygulamak' veya 'uygulanmasına çalışmak' vb. değil 'uygulatmak'..." (Parla, 1991a, s. 36) şeklindeki söylemine de yansıyan kişilik özelliklerine atıfla belirginleştirir.

Gerçekten de "yakın çalışma arkadaşım olarak tanınmış kişiler" ifadesiyle birlikte, Millî Mücadele'ye birlikte başladıkları çalışma arkadaşları dâhil kimseyi, zaferle sonuçlanan bu geçmişe (dolayısıyla geleceğin şekillendirilmesine) ortak etmeyi kabul etmeyen bir davranış ve tarih anlatısı karşısındayız. Her şeyi o yapmış, her şeyi o kavramış ve zamanı kollayarak her şeyi o başarıya ulaştırmıştır! Buna karşı bu sürecin "Cumhuriyet'e ve cumhuriyet yasalarına dek" uzanacağını "kavrayamayanlar" ise kendisine "direnmeye" başlamışlardır. Burada sadece sezme ve doğru yönetme üstünlüğü iddiası değil, aynı zamanda mücadeleyi başlatan tüm arkadaşlarından kayıtsız şartsız kendisine boyun eğmelerini bekleyen, eğmeyenleri dışlama ve suçlama hakkını kendisine veren bir davranış gerekçelendirmesi karşısındayız. Doğaldır ki böyle bir anlayışla şekillenip baskılanan bir cumhuriyet, temel anlamının aksine muhalif olma hakkı vermeyen,

güveninin kaybolmasıdır. Nitekim C. Çelebi milletvekili, yanı sıra Meclis başkanvekili yapılacak olmasına karşın bu görevini yapmayacak veya yapamayacaktır. Tanıklıklar onun İkinci Grup'a yakın durduğunu ve 20 Ocak 1922'deki vefatına kadar iki askerî doktor gözetiminde evinden dışarı çıkamayacağını belirtir.

karşıt görüş ve denetleme, hele ki farklı örgütlenme ve basın özgürlüğü hakkı vermeyen, otokratik bir "cumhuriyet" olacaktı.

Oysa bu tersten müdahaleler yapılmasaydı, kendi belirlemesinde de teslim ettiği gibi cumhuriyetin gerçekleşmesi, o çoğulcu ve egemenliğin millete aitliğini teslimle başlamış sürecin dinamizmi nedeniyle, "doğal ve kaçınılmaz idi". Bu kaçınılmaz tarih sürecini kavramış iki kişiyi betimlerken, "geleneksel alışkanlığıyla hemen sezen padişah soyu, ilk andan başlayarak millî mücadelenin amansız bir düşmanı oldu" çözümlemesi bu açıdan çok önemli. Peki ama aynı "doğal ve kaçınılmaz tarih akışını, ilk anda gördüm ve sezinledim" diye söz ettiği ikinci kişi, yani kendisi ne yapacaktı? İşte bu da en az padişahınki kadar önemliydi!

Durumu sezen ikinci kişi olarak kendisi, bir padişah değil, Sultan tarafından bastırılamaması halinde cumhuriyet yönünde "gerçekleşmesi, doğal ve kaçınılmaz olan bir tarihsel sürecin" fiilî önderiydi. Düşüncesini belirleyen bu maddi koşulları çerçevesinde doğal olarak yapacağı şey de, muhafaza konumundaki sultandan farkla, kendi konumu çerçevesinde belirlenecekti. Ama kendi konumundan dolayı tek seçeneğe de mahkûm değildi; ya otokrat cumhuriyetçiler gibi süreci kendi merkezliliğine, yani kendi "Procrustes Yatağı"na sıkıştırarak, o ana kadar kendiliğinden oluşmuş dinamikleri kırıp deforme edecekti ya da demokrat cumhuriyetçiler gibi sürecin akışına uyum göstererek sürecin demokrat önderi olacaktı. Verilerin gösterdiği gibi o birincisini seçti; hızlandırılmış bir kapitalizm için emeğin haklarını, keza ülkenin gerçekliğini oluşturan farklı kimliklerin haklarını kabullenmeyen program tercihlerine, Meclis'in gerçek bir egemenlik aygıtı olmasının engellenmesi de eklenince, onun cumhuriyeti, milletin egemenlik hak ve güvenceleri üzerine oturup onu nefessiz bırakan bir "cumhuriyet" olacaktı.

Yani işin başından beri Cumhuriyet'in, Mustafa Kemal'in kafasında bir "millî sır" olarak saklandığını kabullenmemiz halinde bile durum kurtarılamıyor; çünkü bu durumda da katılıma kapalı ve millî egemenlikten, yani kendi özsel anlamından kopan bir cumhuriyetle karşılaşıyoruz. Nitekim bu "Cumhuriyet", halkın katılım ve haklarını esas alan bir idealin gerçekleşmesinden ayrımla, iktidar kavgasının her aşamasında, haklara karşı kendini avantajlı kılacak formülün hayata geçirilmesi olarak şekillenecekti.

Oysa bu tersten müdahaleler yapılmasaydı, kendi belirlemesinde de teslim ettiği gibi Cumhuriyet'in, "kaçınılmaz bir tarihsel süreç oluşturan"

imkân ve dinamiklerinden, kucaklayıcı, esnek, dolayısıyla hak ve özgürlüklere alan açan ve kendi çoğulculuğu sayesinde o zamanın normlarını da aşma yeteneğine sahip demokratik bir cumhuriyet çıkabilecekti. Durum buyken, onun yazacağı tarih, bizi, cumhuriyet dönüşümünün meşru ve olmazsa olmaz güçlerini, durumu "kavrayamadıkları" gerekçesiyle tasfiye etmek ve Cumhuriyet'in de ancak bu tasfiyeler ve bir dizi "tertip" uygulayarak başarılabileceğine inandırmaya çalışacaktı. Buna inandırıldığımız oranda, otokratik kurumlaşma daha da güçlenmekle kalmıyor, aynı zamanda bu cumhuriyetin aydınlar kuşağı da, çağdaşlık, demokrasi, yurttaşlık, laiklik vb. kavramların gerçek anlamları konusunda kötürümleşmiş oluyordu.

Kısacası "Millî sır" eksenli bu anlatı ile Cumhuriyet, 29 Ekim 1923'e kadar saklanmak zorunda kalınan, ama ne pahasına olursa olsun gerçekleştirilen bir destan anlatısına döndürülüyor. Bu ise bizi, hem Cumhuriyet'in ilanı öncesi çok daha ileri olan Türkiye gerçekliğine yabancılaştırıyor[4] hem de her şeyi önceden gören, planlayan ve çoğunluğa rağmen gerçekleştiren bir lidere yönelik minnet ve tapınmaya yönlendiriyor.

O koşullarda Mustafa Kemal'in cumhuriyet fikrine açık olduğu elbette kesindir; ama teslim etmeliyiz ki aynı iddia, Cumhuriyet'ten bir yıl önce saltanatın tasfiyesi için birbiriyle yarışan Meclis çoğunluğu için de geçerlidir. Ancak bir cumhuriyet, kadroların yakınlık oranıyla değil, milletin egemenliğini garanti edecek kural ve dengelerle belirlenebilir bir yönetim biçimidir. Oysa Mustafa Kemal'in cumhuriyetçiliği, sultansız, ama kendisinin belirleyici olacağı bir biçimdir.

Bu gerçeklik bir yana Mustafa Kemal'in kafasında "millî bir sır" olarak sistematize olmuş bir cumhuriyet iddiasının ispatlanabilme imkânı da yoktur. Gerçekten de bir ideal olarak cumhuriyet fikri önceden olsaydı, saltanat tasfiye edilirken, İkinci Grup dâhil Meclis genelinde yakalanan o coşkulu beraberlikten pekâlâ cumhuriyet ilanına da geçilebilirdi. Ama o zaman geçilecek cumhuriyet, o günün güç dengeleri nedeniyle, M.

4 İlginçtir, Cumhuriyet'in ilanı öncesi, resmî tarihlerde âdeta bir tür "Cahiliye Dönemi" imajıyla resmedilir. Oysa resmî İslam tarihlerinde çizilen "Cahiliye Dönemi" tablosu ne denli gerçek dışıysa, bu da öyleydi. Aksine, her iki (İslam ve Cumhuriyet öncesi) dönem de, temel hak ve özgürlükler açısından sonrası dönemlere göre çok daha ileri siyasal rejimleri ifade eder. Buna rağmen aşağılanmalarından maksat, sonraki dönem övüncünün ikna edici kılınabilmesi içindi.

Kemal'in cumhurbaşkanlığını sorun yapmamakla birlikte onu, Meclis'in etkin katılımıyla sıkı sıkıya bağlayacak bir cumhuriyet olacaktı. Yani demokratik parametrelerini yitirmeyen, tek adam iktidarına yönelmeyen, 1921 Anayasası'nın ruhundan ayrılmayan ve artık gereklerini yapmaya yönelen, Meclis'in yetkilerini kötürümleştirmeyen, sözcüğün gerçek anlamından bir cumhuriyet olurdu. Dolayısıyla o dönemde gündemleştirilmemesinin nedeni, Meclis'teki "gericiler" kurgusunda değil bu verilerde aranmalıdır.

Üstelik cumhuriyet fikri, o dönem Türkiye'sine yabancı bir fikir de değildir. Daha 18 Ocak 1919 tarihinde Kars merkezli olarak kurulan Güneybatı Kafkas Hükümet-i Cumhuriyeti de bunun göstergelerinden biri.

"*Atatürk'ün Hatıra Defteri*" başlığıyla Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanan ve Atatürk'ün Dünya Savaşı sırasında yaveri olan Şükrü Tezer tarafından aktarılan bir anekdot, cumhuriyet fikrinin bir ideal değil, akılların arkasında bir yerlerde duran ve mücadele arkadaşlarının iktidar kavgasının aracı olarak gündemleştiğini göstermesi açısından da önemli (Aydın S., 2008a, s. 110-111).

1917'deki bir merasim sırasında Enver Paşa'nın sağ kolu ve Harbiye Bakanlığı Levazım Genel Müdürü İsmail Hakkı Paşa'nın, Mustafa Kemal'e özel olarak aktardığı, onun da yaverlerine anlattığı anekdot şöyle:

> Paşa vaziyet hakkında mütalaa yürütürken nihayet bir münasebetini getirip saltanatın ilgası keyfiyetini ele alır. (...) Mustafa Kemal; "Peki Paşam, işin sonu ve idare şekli ne olacak?" demesi ve Hakkı Paşa'nın tekrar bazı mütalaalarda bulunduktan sonra "Cumhuriyet" mevzuuna temas eylemesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın, "Peki ama bu takdirde başa kim geçecek?" tarzında sualine karşı da İsmail Hakkı Paşa, "Sen, ben ve mesela Enver!" diye cevap vermiş. Bu suretle Mustafa Kemal Paşa'nın anlamak istedikleri asıl gaye de ortaya atılarak açıklanmış oluyordu. Bu olayın bizzat Enver Paşa tarafından hazırlanarak onun sağ kolu mesabesinde bulunan İsmail Hakkı Paşa'nın tavassutu ile kendisine taraftar temin edebilmek için tertiplenmiş olduğu muhakkaktı. Enver Paşa'nın, aradan henüz üç yıl gibi kısa bir müddet geçtikten sonra memlekette cumhuriyet idaresi meydana getirerek başkan olmak emelinde bulunduğu anlaşılıyordu. (Aydın S., 2008a, s. 111-112)

Bu örnek cumhuriyetin, Osmanlı paşaları tarafından, halkın egemenliğinden apayrı bir çerçevede nasıl araçsallaştırıldığını gösteriyordu. Paşalar askerî yönetim alışkanlıklarıyla en baş olmak istiyorlar ama buna destek üretebilmenin aracı olarak da saltanattan daha meşru bir yönetim tarzı öneriyorlardı. Ama sonuçta halk egemenliği gelmiyor, sadece devletin başındaki konum değişiyordu. Bu bir yana, Mustafa Kemal'in ona vereceği cevap da, daha sonra *Nutuk*'ta yaratılmaya çalışılacak idealist izlenime uygun değildi:

> Altı yüz yıldan fazla tarihe sahip koskoca Osmanlı devletini ortadan kaldırıp saltanatı ilga ve bunun yerine, her yönden hazırlıksız olmaktan başka içinde bulunulan ve uzun yıllar devam eden harp sıkıntılarının memlekette yarattığı büyük buhran neticesi ıstıraplı hal alan, tahammülü güç hayat muvacehesinde, yepyeni bir sistem vücuda getirmenin pek de akıl kârı ve zannedildiği kadar kolay bir şey olmadığını ve böyle boş işlerle uğraşmanın beyhude olduğu nispette manasızlığını da kafalarına koymaları gerektiğini nazara alarak, İ. Hakkı Paşa'nın, konu hakkındaki bütün mütalaa ve sözlerine kesin bir lisanla bir kalemde ve toptan şu: – "Paşam, görüşünüzü izah ve gerekli mütalaada bulunmak suretiyle üzerinde durarak sonunu açıkladığınız durum, esas itibari ile çok önemli bir memleket meselesi olmakla beraber, bunun, kanaatimce günün birinde mutlaka tahakkuk edeceğine hiç şüpheniz olmamak lazımdır. Ancak bugünkü ahval ve ağır şartlar, buna asla elverişli bulunmadığı cihetle bu işin bugün için henüz sırası gelmiş değildir" cevabını vererek bu hususa ait sarsılma kabul etmez kanaatlerini kestirip atmıştı (Akt. Aydın S. , 2008a, s. 112).

Görüleceği üzere "Cumhuriyet düşüncesi hiç de millî bir sır mesabesinde değildir ve pek çok kişinin aklını meşgul etmektedir. Bu alıntıdan anlaşılacağı kadarıyla sorun edilen şey cumhuriyetin yerindeliği değil, kimin iktidar olacağı meselesidir" (Aydın S. , 2008a, s. 112-113).

1923 koşullarında ise kimin iktidar olacağı sorunu aşılmış, Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir dâhil muhalif olanlar için de olası tek aday olarak benimsenmişti;[5] burada sorun, bu seçilmeden sonra denetlenebilirlik

5 K. Karabekir, daha Sakarya Zaferi sonrası için şöyle yazar: "Bundan sonra cumhuriyeti ilan etmek ve cumhur reisliğine sırf tarihi bir nam olmak suretiyle mükâfatlandırmak ve

imkânının bütünüyle elden kaçacağına ilişkin çok haklı kaygılardı. Bundandır ki muhaliflerin derdi, Cumhuriyet'e, bir cumhuriyette olması gerektiği gibi iktidarın denetlenebilirliği eksenli bir düzenlemeyle geçilmesiydi.

> Bunun yanı sıra daha Millî Mücadele'nin başlangıcında, Erzurum ve Sivas Kongrelerinden hemen sonra Ekim 1919'da, Atatürk'ün kesin liderliği henüz söz konusu değilken İstanbul Hükümetinin sadrazamı Ali Rıza Paşa'nın, Anadolu'daki girişimi bir cumhuriyet girişimi olarak nitelendirmesinden de, bu düşüncenin sadece Atatürk'ün kafasındaki 'millî bir sır' olmadığını anlıyoruz. (Aydın S., 2008a, s. 113)

Özetle yakalayabildiğimiz her ayrıntıda da tekrar gördüğümüz gibi cumhuriyet fikri yeni değildir. Türkiye tarihinin en despot şahsiyetlerinden Enver Paşa'nın bile cumhuriyet için yol araması bunun yansımalarından biri. Ama Enver gibi birinin bile cumhuriyet ilanı için yol araması, cumhuriyetin salt biçimsel yanıyla sorun çözücü ve ilerletici bir şey olmadığını, gelinen o aşamada devrimci ve ilerletici olanın demokratik muhtevalı, yani biçimsel ifadesinden öte, anlamına uygun bir formu olduğunu gösteriyor. Enver'in yakalayamadığı ilan koşullarını ise gördüğümüz gibi Mustafa Kemal yakalayabilecekti; ama bu yakalamada da millî egemenlikten farklı bir içerik ve dayatmacılık olacaktı. Nitekim Cumhuriyet ilanına giden haftayı bu bağlamda hatırlayalım; Parti Grubu ve Meclis'in, kendi istemediği insanları kişisel iktidarına ortak etmeye, dolayısıyla gerçek bir cumhuriyete doğru yol alınabilmesinin adımlarını atmaya kalkmasını krize çevirerek üretilen bir cumhuriyetten ne kadar cumhuriyet çıkabilirse o kadar çıkacaktı.

Nitekim bu cumhuriyet, seçme hakkının Meclis'in elinden alınmasının en uygun formülü olarak şekillendirildikten sonra, gerçekleştirilmesi de 28 Ekim akşamı kesinleştirilen operasyonun uygulanmasıyla sağlanacaktı. Kısacası bu cumhuriyet bir cumhuriyet idealinin uygulanması değil, onun kişisel iktidarın anayasallaştırılması için araçsallaştırılması olacaktı.

maddi olarak da ölünceye kadar bu makamın terfilerinden istifade etmek üzere Mustafa Kemal Paşayı seçmek ..." (Bkz. Uğur Mumcu, 1994, s. 60)

Dolayısıyla Cumhuriyet'e geçiş bağlamında, onun, birincisi dar anlamda sultansız rejim, diğeri ise geniş anlamda halkın kendini yönetimi olan iki anlamını aklımızda tutarak analiz yapmak durumundayız. Bizde gerçekleşen ise, işte bu dar anlamlı olanıydı. "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" diye başlanan yoldan, 3,5 yıl sonra Meclis'in yetkilerinin bu kez anayasal düzeyde kırpılıp başkana verilmesine geçişti. Saltanattan biçimsel olarak cumhuri bir rejime geçilmişti, ama tıpkı Enver'in yolunu aradığı tipte yine bir tek adam eksenli, yani halkı yine katmayıp güden bir rejimdi. Oysa siyaset biliminde cumhuriyet, gerekli şartı sultansızlık olmakla birlikte, yeterli şartı halkı iktidara ortak eden, onun yanılma, tecrübe etme, denetleme, bilgilenme, seçme ve değiştirme haklarını sağlayan, bu anlamda demokrasiye de açılan rejimdir.

Kısacası sorun, ötekilerin "düşün ve ruh yeteneklerinin kavrama sınırı" yetmediğinden değil, milletvekillerinden başlayarak halkın karar süreçlerine katılımının engellenmesiyle gerçek bir cumhuriyetin imkânsızlaştırılmış olmasından kaynaklanıyordu. Yoksa saltanatı elbirliğiyle kaldıranlar, yani cumhuriyeti fiilen kuranların esas sorununun cumhuriyeti engellemek olamayacağını kavramak için birazcık izan yeter. Egemenliği kayıtsız şartsız Meclis'e devretmiş bir taahhüt üzerinden saltanatı da lağvetmiş olan çoğulcu bir dinamizmin, sürecin doğası gereği cumhuriyet ilanına gitmesi kaçınılmazdı; nitekim hem sultan gibi Mustafa Kemal de bunun bilincinde olduğunu açık seçik belirtiyordu, hem de Meclis'te bunun somut hazırlık ve tartışmaları yapılıyordu.

Bu gerçeklikte Millî Mücadele önderleri arasında yaşanan sorun, saltanatla cumhuriyet arasında değil, sözde mi özde mi cumhuriyet kurulacağı sorunuydu. Nitekim geçilecek yer, modern ama saltanat yetkileri kullanan, hatta çoğu sultandan çok daha baskın kullanan bir tek adam cumhuriyeti olacaktır. Oysa kazanılmış kurumlar üzerinden ulaşılmış barış koşullarında gerçek bir cumhuriyetin, dahası demokratik bir cumhuriyetin önünde hiçbir nesnel engel yoktu; ama öyle büyük bir öznel engel vardı ki tüm millî egemenlik kazanımlarından gerisin geriye gidilecekti. Evet izleyen süreçte çok önemli modernleşme adımları da atılacaktı, ama bunlar, kapitalizmin ihtiyaçları çerçevesinde şekilleneceğinden hem emeğin hem de farklı kimliklerin haklarının tasfiyesi başta olmak üzere geri kalan cumhuri kazanımların da tasfiyesi eşliğinde gidecekti.

Oysa zafer, barış ve Lozan'da uluslararası tanınma geldiğine göre artık yapılması gereken, anayasasının yerel yönetim yükümlülüklerini yerine getirmek, emekçilerin ve basının saltanat ve işgal İstanbul'unda bile kullanabildikleri haklarının önünü açmak, egemenliğin kullanımı için tek dereceli seçim sistemine geçmek, köylülerin hiç olmazsa milletin eşit unsurları olmasını ve efendilerinden özgürleşebilmelerini sağlamak üzere toprak reformuna yönelmek, farklı fikirlerin artık güvenlikle kendini ifade etme hakkını kabullenmek vb. Oysa olguların gösterdiği şey, tam tersi bir yönelim hattına işaret edecekti.

Sonuçta halkın katılamadığı bir "halk yönetimi", milletin fikir belirtemediği bir "millî egemenlik" ve yine her şeyin yukarıdan liderce belirlendiği bir "cumhuriyet" kurumlaşacaktı. "Literatürde genel kabul görmüş bir biçimde [cumhuriyet], monarşik ilkeden demokratik bir ülkeye geçişle tanımlanır ki bu, egemenliğin kaynağının değişmesi" (Demirkent, 2017, s. 14), işin doğrusu egemenliğin halka geçmesi anlamına gelir.

Bu evrensel ölçeğimizi Türkiye örneğine vurduğumuzda, önemli farklılıklarla karşılaşıyoruz. Örneğin iktidarın sultandan Meclis'e, meşruiyet kaynağının da gökyüzünden yeryüzüne indirilmesi, ilanından önceki süreçte gerçekleşecekti. Meclis'in, "egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait" ilanıyla başlayan cumhuri değişim, 1 Kasım 1922'de de saltanatın kaldırılmasıyla da bir ileri hamle yapmıştı. Ancak adının konulması ve sonrasında işler bu kadar kolay gitmeyecekti. 29 Ekim bu anlamda, biçimsel ilanı gerçekleştirilen fiilî cumhuriyetin, ruhunun çalınması tarihi olacaktır.

Nitekim Cumhuriyet'in ilanı zamanı, yerel dinamiklerden beslenen seçilme halinin sona erdirilerek Meclis üyeliğinin lider tarafından belirlenmesinin gelenekselleştirilmesi, muhalefetten arındırılmış ve liderin isteklerini el kaldırarak onayan bir Meclis'in oluşturulması, başbakan ve hükümetin saptanması yetkisinin bu kontrollü Meclis'e bile çok görülmesi, muhalefet olma hakkının ortadan kaldırılması ve düşmanlaştırılması, devletin bir dinle ve dille bağlanarak toplumun çoğulcu yapısının ötekileştirilmesi ve tek adamın bütün yetkileri kullanma konumuna yükselmesi gibi, bir cumhuriyet açısından kabul edilemez yönelimlere gidilmesiyle örtüşecektir. Bu gelişmeleri, o ana kadar meşru ve doğal kabul edilen etnik, inançsal ve sınıfsal farklılıkların yasa dışına atılması ve tasfiyesi, kendilerinden artık "yurttaş" diye söz edilenlerin denetim ve belirleme haklarından arındırılması izleyecek; yani kendi "kaderine terk edilemeyecek"

bir "vatan" anlayışına, "devletin ülkesi ve milleti"nin yaratılması sürecine geçilecekti.

Bu kapsamda Millî Mücadele'yi mümkün ve kazanılabilir kılan çoğulculuğun Çerkes, komünist ve İkinci Grup damarları daha birinci dönemde tasfiye edilirken, bu çoğulculuk sürecinde oluşturulup 1921 Anayasası'yla bağıtlanmış olan demokratik cumhuriyetçi yönelim de, onu var kılabilecek dayanakların tasfiyesi oranında giderek erozyona uğratılacaktı. Bu bağlamda, "İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir" şeklindeki birinci maddesinin yanı sıra, kimlik dayatmayan ve yerelliğin yönetim, dahası özerklik hakkını esas alan demokratik ruhuyla 1921 Anayasası tasfiye hattına sokulacaktı.

Bunu, Türklükten ve Diyanet'te temsil edilen Sünni/Hanefi Müslümanlıktan başka bir kimliğin kabul edilmediği, keza sınıfsız bir ulus iddiasıyla emeğin kendini savunabilme imkânları yasaklanırken, sermayedar yaratılıp büyütülmesi için devlet dayatmaları izleyecekti. Kısacası adı konulmadığı dönemde sağlanan kazanımlar, adı konulduktan sonra yatırıldıkları Prokrustes Yatağı'nda tahrip edilirken, kurulu düzen de liderin ve devletin istekleri doğrultusunda yeniden şekillendirilecekti.

Kısacası, bu adını koymak şeklindeki cumhuriyet ilanı ve bu süreçte elde edilen yeni güç dengeleri, bir cumhuriyetin temellerini kısıtlayan bir sürecin tarihi olacaktı. Yani Tanrının tekliği ve sultan arasında kurulan manevi bağ ile sağlanmış olan iktidarın tekliği ve aşkınlığı hali, beklenenin aksine egemenliğin kaynağının yeryüzüne indirilmesiyle çoğulculaşıp halkın kullanımına açılamayacak, aksine yeniden "bir"leşme ve yerelin haklarından kopma sürecine geçilecekti (Demirkent, 2017, s. 15). Tanrı'nın yerini meşrulaştırma aracı olarak millet ve onun çıkarları alırken, milletin güdülen konumunda bir değişim olmayacaktı. Dolayısıyla adı konulmamış fiilî cumhuriyete karşı komplo (tertip) ile adını almasına paralel, fiilî cumhuriyetin içeriğinin boşaltılmasına tanıklık edecektik.

Gücünü Millî Mücadele'nin zaferinden alan önder, Cumhuriyet'in ilanıyla elde ettiği anayasal güvenceyle desteklenen yeni konumunu, kendi kafasındaki geleceğin ortak tanımaz inşası ve bu gelecekte olmasını istemediklerinin tasfiyesi için kullanacaktı. Artık onun doğru görüp dayattıkları "milletin iradesi", istemedikleri ise "vatana ihanetti"! Millet ise, bu yapılanmada, yeniden yeniden yoğurularak şekillendirilen bir nesnedir.

Bu cumhuriyet, önceki döneme oranla hak ve özgürlükleri genişleten veya (kadın hakları hariç) getiren değil, aksine var olanları da kısıtlayan otoriter ve tekçi bir karakterde şekillenecekti. Öyle ki muhalefet olma hallerini, farklı etnik ve inançsal kimlikleri ve tabii emeğin sınıfsal temsiliyetlerini sürekli yasak ve tasfiyeye uğratan, önderden, emri altındaki partiden ve devletten, kendi fikirleriyle özdeşleştirdiği ulustan ve ilkelerinden başkasına var olma, hele ki kurumlaşma imkânı bırakmayacaktı. Bu yönelimi salt geleceğe ilişkin değil, önceki dönemde var olanların da tasfiyesiyle gerçekleşeceğinden, bizatihi yasaklarla, kısıtlamalarla, engellemelerle başlayacaktır. Bu bağlamda, bir cumhuriyetin olmazsa olmazı olan milletin egemenlik kullanma araçları tasfiye edilirken, onların yerini milletin "terbiye" edileceği araçlar kurumlaştırılacaktı.

Dolayısıyla 29 Ekim sonrasını öncesiyle kıyaslamak, bizi cumhuriyetle yükselmeye değil, gerçek bir cumhuriyetin eşiğine gelinmişken bu imkânın yitirilmesine götürür. Dinçer Demirkent'in Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ilişkin geliştirdiği "iki farklı/karşıt, birbiriyle çatışan, biri diğerini tasfiye etmiş iki cumhuriyet tezi, bu noktada önemli bir açılım sunar ve bizi 29 Ekim'de olana ilişkin daha gerçekçi bir analize götürür. Buradaki farklılığı Demirkent şöyle belirginleştirir:

> Cumhuriyetin birinci kuruluşu Kongre iktidarlarından Halkçılık Programına, şûralar yönetimine ve 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'na varan olgu ve belgelerle ortadadır ve 1921 Anayasası'na şöyle yansımıştır: 'Hâkimiyet, bila kaydı şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.' 1921 Anayasası'nın ilk maddesinin iki ilkeden oluştuğu görülmektedir. Birincisi, Cumhuriyeti fiilî olarak kuran ulus egemenliği ilkesidir ve Türkiye anayasa tarihinde hiçbir değişikliğe uğramadan yerini korumuştur.[6] İkincisi ise yöneten-yönetilen

6 Burada Demirkent'in de gözünden kaçtığını sandığım kavramın anlamını hatırlayalım: 1921 Anayasası'nın geçerli olduğu dönem ve metinde geçen "millet" kavramı, Türkçedeki ulus anlamında değil, "anasır-ı İslam" anlamındadır. Bu anlamda 1924 Anayasası'nın ilanına kadarki süreç için bir çeviri hatası olan "ulus"tan ayrımla "millet egemenliği ilkesinden" kasıt, Türklük anlamındaki "ulusal egemenlik" değil, "Müslüman topluluklarının" egemenliğidir ve kendi içinde bir çoğulculuğu içerir. Bu durumda bu ilkenin, "Türkiye anayasa tarihinde hiçbir değişikliğe uğramadan yerini koruduğu" saptaması (biçim olarak evet ama, içerik olarak) doğru olmayacaktır. Aksine Müslüman toplulukların kapsadığı çoğulculuk 1924 Anayasası'yla reddedilince, millî egemenlik de

> özdeşliği ilkesidir ve anayasacılık tarihinde başka bir örneği yoktur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda 1923'e kadar süren ve 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu ile yerini ikincisine bırakan cumhuriyetin birinci kuruluşu, siyasal çokluğa ve yöneten-yönetilen özdeşliğine dayanan bir cumhuriyeti işaret eder. (Demirkent, 2017, s. 23-24)

İlk Meclis'te "hâkimiyet-i milliye" laf değil hakikate yakındır, Halil İnalcık da bu gerçekliği, "ilk Meclis'in yapısı, gerçekten demokratik niteliktedir. Bu Meclis'te farklı görüşlere sahip gruplar oluşmuştur" (İnalcık, 2009, s. 21) şeklinde teslim eder.

> Cumhuriyet'in ikinci kuruluşu, tarihsel olayların açığa vurduğu siyasal karara dayanmaktadır. 1924 Teşkilatı Esasiye Kanununda açıkça ortaya konan bu karar, homojen, siyasal birliği ve saf siyasal temsili vurgular. Türkiye'nin bugüne kadarki anayasal kurumlaşmasında üniter, merkezî, homojen bir ulus kurgusuna dayanan siyasal birlik çerçevesinde inşa edilen kurumlar, cumhuriyetin ikinci kuruluşu içinde temellenmiştir. (Demirkent, 2017, s. 24)

Bu noktada Demirkent'in de eleştirdiği karşıt bir tez olarak atıf yaptığı, "merkezîliği ve homojenliği, uluslaşma ve laikleşme süreçlerinin zorunlu kıldığı", bu anlamda "söz konusu değişimin tarihsel bir zorunluluk olduğu" (Bkz. Demirkent, 2017, s. 24) şeklindeki Kemalist tez doğru değildir. Aksine "uluslaşma" yani Türkleştirme, bir zorunluluk değildir. Aksine hem birinci Meclis'in anayasasını tasfiyeye yönelik bir iradenin sonucuydu, hem de çokuluslu bir sosyolojide bu tercih, tenkil, tedip, asimilasyon ve sürgünü zorunlu kılan hukuk karşıtı bir tercihti. Keza kendine bir din

içeriksel bir değişime uğrayacaktır. Çünkü kimlikleriyle bu egemenliğe ortak kabul edilen diğer Müslüman topluluklar Türkleştirilmeye, inkâra ve imhaya uğrayacakları yeni bir döneme gireceklerdir. Dolayısıyla artık ulusal kimlik anlamında bu egemenliğin parçası olmaktan çıkıp onun mağduru haline geleceklerdir. Bu bağlamda hiç değişmemiş gibi görünen birinci ilkenin, diğer kimliklerin katılımının engellenmesi ve inkar edilmeleriyle içerik değişimine uğradığı gerçeği karşısındayız. Ama bu kadar da değil; birinci ilkenin biçimi korunsa bile, egemenlik imkânının milletin bütününden alınıp lidere verilmesiyle de bu ilke fiilen tasfiye uğramıştır. Dolayısıyla, siyaseten bütün kimliklerden halkın katılımı taahhüdünün kaldırılmasıyla ikinci ilkenin resmen, birinci ilkenin ise özü itibariyle tasfiyesiyle karşısındayız.

saptama gereğini bile duymamış önceki anayasayı, laikleşmeye engel gibi sunmak da gerçekçi değildir. Aksine tıpkı Türkleştirme tercihi gibi kendini Müslümanlıkla bağlayıp Gayrimüslimleri, Alevileri (ve tabii İslamcılığı da) dışlayan modernleşme eksenli bu "laikleşme" de, önderliğin, ülke ve milleti (Ziya Gökalp'in Türkleştirme, Müslümanlaştırma, Muasırlaştırma teziyle) formatlama yönelimidir.

Kısacası 1919'dan itibaren Pontuslulara, Ermenilere ve Yunan işgalcilerine karşı kurulan Müslüman unsurlar ittifakı, kendilerine duyulan ihtiyacın ortadan kalkmasına bağlı olarak parça parça tasfiye edilecek, sonuçta Türk-Sünni-modern-kapitalist bir tektipleştirmeye gidilecekti. Bu anlamda malum "sır"dan söz edilecekse, İttihatçı şekillenmeden gelen kadroların kafasında, diğer Müslüman müttefiklere karşı gerçekten bir "Millî Sır" vardı ki bu da, önceden de aktardığımız, Talat Paşa'ya yollanan gizli mektupta, oldukça net bir şekilde ifadesini bulan sırdır. Burada kuşkusuz taktisyenlik anlamında bir siyasal deha ile karşı karşıya olduğumuz açık; ancak bu amaç için her yolu mubah görmekte belirlenen bu "dehanın", cumhuriyetçilik, laiklik, hele ki demokrasi açısından oldukça sorunlu bir deha olduğu açıktır.

Bu noktada kendisinden ve kendini ait hissettiğinden farklı olanı ötekileştirme ve tasfiye eden bir siyaset hattının üreteceği sonuç, bir cumhuriyeti kötürümleştiren bir tek adam iktidarı üretmek ve cumhuriyeti de ona rehin vermek olacaktır. Öyle ki Millî Mücadele koşullarına ve çok geri bir sosyo-ekonomik yapıya rağmen seçimli, meclisli, çok fikirli, çok uluslu ama pekâlâ kurumsal birliktelik ve ortak karar süreçleri üretebilen çok önemli bir demokratikleşme tecrübesi yaşanabilmişken, cumhuriyet ilanıyla birlikte bu mekanizma tek adama, tek partiye, giderek tek ulusa, tek inanca, yani kendi zıddına, yani içinde şekillendiği demokrasi tecrübesini boğmaya yönelecekti.

Öyle ki yoluna ancak İstiklal Mahkemeleri, Hıyanet-i Vataniye Kanunu, Takrir-i Sükûn, Şark Islahat Planı, İskân Kanunu, Tunçeli Kanunu, 1 Mayıs yasağı, grev yasağı, sendikalaşma ve miting yasakları, başka sınıf, kimlik ve fikirlerin partileşme yasağı, basının kontrol altında tutulması, Türkçe dışındaki dilleri konuşma yasağı vs. ile devam edebilen bir "cumhuriyetimiz" olabilecekti. Dahası bu sürecin tarih yazıcıları da sürekli olarak bu paradoksal durumun ne kadar kaçınılmaz, üstelik ne kadar "devrimci" ve "ilerici" olduğunu ispatlamaya yönelik kurgular üretip duracaklardı. Dahası önderi,

kurtarıcı, yüce, ata vb. olarak sürekli kültleştirerek, tabii bunun kaçınılmaz sonucu yurttaşlığı, toplum olmayı ezen, modern bir çoban sürü kurumlaşması yaratan, salt bu anlamda bile gerçek bir çağdaşlaşmayı, doğru bir aydınlanmayı engelleyen bir işlev göreceklerdi.

Öyle ki bütün dönemeç ve karar süreçlerinde sürekli tek bir kişi, yani Mustafa Kemal "haklı", bütün mebusların onun tarafından belirlenmesi "doğal", bütün arkadaşları "hatalı" ve "uyum sağlayamayan" olacaktı. Siyasal doğrunun ne olacağına hep o karar verecek, karar süreçlerinin bütünüyle yukarıdan ve onun tarafından belirlenecek ve nihayet resmî tarihin nasıl yazılacağını da, bütün muhaliflerini tasfiye ettikten ve bir daha muhalefet yapılamaz bir kontrol sağlandıktan sonra okuyacağı *Nutuk*'taki çerçeveyle o tayin edecekti.

Resmî tarih yazıcılığının önemli handikaplarından birisi de, Millî Mücadele'nin Meclis'le yapılmış olmasını haklı bir övünç vesilesi olarak kaydetmesine karşın, sonraki barış sürecinde tek adamın giderek artan hâkimiyetini de bu kez reformlar ile meşru kılma çabasıdır. Oysa eğer Millî Mücadele'yi Meclis'le yapmayı bir övünç vesilesi yapıyorsak ki öyle, kuruluş döneminin tek adam merkezli olmasını meşrulaştırmak, dahası ata kültü inşa etmek tutarsızlık olacaktır. *Nutuk*'un pekiştirilmesi üzerinden, sürekli onu haklılaştırırken çevresindekileri sorunsallaştıran yaklaşım, öznelliği yanında, tek adama bağlı ilerleme bilincini topluma aşılayarak tebaa konumundan yurttaşlığa yükselebilmeyi de doğru bir aydınlanmayı da engelleyici olacaktır. Dolayısıyla Millî Mücadele ve kuruluş sürecini Mustafa Kemal eksenli yazmak, "o olmasaydı olmazdı" demeye getirmek, tüm rakiplerini hep "devrim karşıtı" ve "yanlış" ilan etmek, tarih yöntemi olarak sorunlu olması yanında, bizi demokrasinin içselleştirmesinden uzaklaştırma işleviyle de sorunludur.

Yaratılıp dayatılan bu ilginç cumhuriyet, kendine özgü gerekçelendirmeler üreten savunucular üretmekten de geri kalmayacaktı. Bu noktada rejimin önemli hukukçusu Vasfi Raşid Sevig'i bir örnek olarak özellikle anmak gerek. Polis Akademisi'nde verilen derslerin kitaplaştırılmış hali olan *Türkiye Cumhuriyeti Esas Teşkilat Hukuku* adlı kitabında şöyle yazacaktır:

> Atatürk'ün dehasından doğan yeni sistem, Atatürk'ün elinde demokrasi sistemini düzelten ölçülü bir şekil aldı. Hürriyet ile otoritenin ahenkli bir birleştirilmesi oldu. Atatürk'ün kudretli

> öğrencilerinden Duçe ve Führer'in ellerinde ise sistem ifrata vardırıldı. Kemalizm ve faşizm arasındaki fark itidal ile ifrat arasındaki farktır. Nitekim ki anarşik demokrasi ve Kemalizm arasındaki fark da bir ifrat ve itidal farklıdır. (Akt. Demirkent, 2017, s. 51)

Oysa bu ifrata varmamış halindeki sistemin pratiğinde, "savaştaki düşman istihkâmları gibi yakılmış ve yıkılmış" Koçgiri köyleri var, zehirli gaz kullanılarak kırıma uğratılmış Dersim var, "lebalep cesetlerle dolu" Zilan var, sosyalistlerin yasak, işkence ve hapislerle geçen hayatı var. Kürtlerin ve Alevilerin Türklük ve Sünnilikle asimilasyonu, bunun için sürgünleri ve dışlanmaları var. Gayrimüslimlerin uğradığı pogrom ve müsadereler var. Üstelik bu sistemin kuruluş şeklinin kaçınılmaz sonuçları karşısındaydık; ama bir an öyle olmasaydı bile, Duçe ve Führer'e öğretmenlik yaptığının gururla ifade edilmesi de başlı başına büyük bir vahamet.

Ama daha vahimi, bu Cumhuriyet'in, üzerinde kurulduğu toprakların otantik halkını, kendi çeşitliliği içinde haklara sahip "hukuki halk" olarak kabul etmemesi, dolayısıyla dengelere ve muhatapların özelliklerine göre onları ortadan kaldırmayı kendine meşru görebilen bir rejim zihniyeti sergileyebilmesidir. Bu çok hassas konuda da muteber bir kaynak oluşturan Vasfi Raşid Sevig, bu konuda da bizi şöyle aydınlatır:

> Atatürk'ün Anadolu ahalisini hukuki bir mefhum olarak ele almasına imkân yoktu. Her halde Atatürk'ün yekvücut bir hale getirmek istediği ahali içinde, (*Nutuk*'ta), "memleket dâhilinde ve İstanbul'da millî varlığa düşman teşekküller" diye sayıp döktüğü teşekküllere dâhil kimseler yer alamazlardı: Ne Karadeniz sahillerinde Rum Pontus hükümeti vücuda getirmeye uğraşanlar, ne ecnebi himayesi altında bir Kürt hükümeti vücuda getirmek isteyenler, ne İngiliz Muhipler Cemiyeti'ne giren ve manda taraftarı olanlar Atatürk'ün yekvücut kılmak istediği ahali içinde yer alamaz; yer alamayınca da ahali tabiri hukuki bir mefhum olmaz. (Akt. Demirkent, 2017, s. 52)

Sonuçta gerçekleştirilen yaygın hak ihlalleri yanında, hakiki bir cumhuriyet olasılığını dillendirenleri de "cumhuriyet karşıtı" ve dış

düşmanlardan daha tehlikeli "iç düşmanlar" olarak damgalayan ve her iyi şeyin onlarla savaşa savaşa hâkim kılındığını anlatan garip bir tarih anlatısı kurulacaktı. Bu bağlamda Cumhuriyet'in sorun olarak kodladığı kesimlere karşı sergilediği şiddetin süreğenliği ve yaygınlığı, cumhuriyetin içeriksizleştirilmesini de gelenekselleştirecekti.

Hilafet Kaldırılırken Gerçekte Ne Değişti?

Hilafetin kaldırılması genel kabul olarak şeriatın sona erdirilmesi ve laikliğin başlatılması eksenli yapısal bir dönüşüm olarak görülür. Sadece ulusalcı tarih ve siyaset çevreleri değil, ilginçtir, İslamcı tarih yazını da konuya böyle yaklaşır; tabii şeriat ve hilafeti olumlayıp, laikliği olumsuzlayarak! Peki ama gerçek durum neydi?

Hilafetin, yanı sıra Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, kuşkusuz laikliğe alan açan adımlar, ama teslim etmeliyiz ki laikliğe geçiş bundan öte bir durumdur. Nitekim Mustafa Kemal'in de teslim ettiği gibi laiklik şu demek:

> Uyrukları arasında türlü dinlerden topluluklar bulunan ve her dinden olanlar için adaletli ve eşit işlemler yapmakla ve mahkemelerinde adaleti, kendi uyruğuna ve yabancılara eşit olarak uygulamakla yükümlü olan bir devlet, din ve düşünce özgürlüğüne saygı göstermek. (Atatürk, 2002, s. 351)

Söz konusu bu değişim paketi kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, sonraki döneme ilişkin dini tercih ve kimliğini değiştirmeyen bir devlet düzeni karşısında olduğumuzu gösteriyor. Yani bir siyasal öge olan halifeyi tasfiye eden, ama hilafetin dinî tercihini cumhuriyet devletine aktaran, dolayısıyla toplumun dinî tercihleri karşısında eşit mesafeye geri çekilmeyen bir devlet düzenindeki ısrar sürdürüldüğü görülüyor. Üstelik bu düzenlemelerin belirleyicisi olan iktidarın, daha cumhuriyetin ilanı düzenlemesinde, yani hilafeti kaldırıp Diyanet'i kurmasından dört ay önce dini, devletin anayasal belirleyenleri arasına soktuğu da anımsansın.

29 Ekim 1929 Cumhuriyet ilanına kadar kendine dinle tanımlama gereği duymamış, dolayısıyla laikliğe anayasal düzeyde açık olan bir devletin, hem bu tarihte kendini bir din ile bağlaması, hem de halifeyi tasfiye ederken kendini sadece Sünni-Hanefi-Maturidi itikatla bağlayan kamusal bir organizasyonla tahkim etmesi ve ardından 21 Nisan 1924'te getirilecek olan yeni Anayasayla da devletin kendini bu dinle bağlama durumunu devam ettirecekti.

Nitekim 431 sayılı Kanun olarak *Resmî Gazete*'de yayımlanan kanun hükmü, "Halife hal'edilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülgadır" diyor. Yani Halife halledilmiş, Hilafetin Osmanoğlu evladında olan önceki makamı kaldırılmış, ama halifelik, "anlam ve kavramı hükümet ve cumhuriyet içinde" olarak Meclis'e aktarılmıştır.

Söz konusu Meclis görüşmesi sırasında Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, "Hilafetin ilgası deniliyor arkadaşlar. Ben, hilafetin ilgasını kabul etmiyorum. Hilafet ilga edilmiyor. Hilafetin makamı kaldırılıyor. Hâlbuki hilafet mevcuttur arkadaşlar. İmamet de burada, hilafet de burada" diyerek duruma açıklık getiriyor; söz konusu değişim, "Halifelik TBMM'nin manevi şahsında mündemiçtir" şeklinde formüle ediliyor.

Bu kapsamda 3 Mart 1924'teki değişim paketiyle, bırakalım laikliğe geçişi, aksine dinî kimliği belirginleştirilmiş olan devletin, önceden Şeriye Bakanlığı'na bağlı dinî organizasyonunun Diyanet İşleri Başkanlığı olarak yeniden yapılandırılması sağlanmıştır. Bu kurum aracılığıyla, hem sadece Sünni-Hanefi-Maturidi itikat çerçevedeki Müslümanların dinî ihtiyaçlarının karşılanması, hem de toplumun, Müslümanlığın da bu daraltılmış yorumu yönünde homojenleştirilmesi amaçlı bir organizasyona gidilmiş oluyordu.

Toplumu Türk ulus kimliği içinde eritme amacı için Müslümanlığın bu daraltılmış yorumunun yapıştırıcı ve asimle edici bir araç olarak kurumlaştırılması, laikliğin de gerçek anlamda gelişimini engelleyecektir. Din bu yeni devlet mimarisinde Türkleştirmenin ve toplumu kontrol etmenin aracıdır ve bu nedenle onun içeriğine ve algılanışına ilişkin de devlet süreğen müdahalelerde bulunacaktır. Bu kapsamda dönemin "millet" algısı, milleti oluşturan doğal öğelerden çok toplumun farklılıklarını giderme hedefiyle şekillendirilecektir. Nitekim Hasan Âli Yücel, duruma şöyle açıklık getirecekti:

> Bizde "millet" kavramının anlaşılışına her zaman öncü olanlardan biri olduğunu bildiğimiz Ziya Gökalp'in şu sözlerini dikkatle okuyalım: "Millet ne ırkî, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça [estetik bilinci] müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir. Türk köylüsü onu 'dili dilime, dini dinime uyan' diye tarif eder." (Akt. Yücel, 1998, s. 209)

Bu çerçevede Türkçülüğün önemli ideoloğu Yusuf Akçura'nın, Hıristiyanlığa atıfta bulunarak, "İslamiyet'in bütün gücünü, birlik ve dayanışmadan doğan bütün gücünü milliyetçiliğin hizmetine" vermesine işaret eden yaklaşımı, Türk milliyetçiliğinin yaygın görüşü haline gelecekti (Georgeon, 1986, s. 47). Nitekim Akçura bu görüşünü, *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabında, "İslam dini, Türk milletinin teşekkülünde mühim unsur olabilir. İslam Türklüğün birliğinde son zamanlarda Hıristiyanlıkta olduğu gibi içinde milliyetlerin oluşumunu kabul edecek tarzda düşünülmelidir" şeklinde ifade edecektir.

Bu kapsamda bir yandan dinin şeriatçı/hilafetçi yaklaşımının tasfiyesi yoluna gidilirken, çoğunluğun ve devletin 500 yıllık mezhebi olan Sünniliğin Hanefi/Maturidi ekolünün toplumda tek meşru mezhep/din olarak teyidi ve farklı mezhep ve inançlardan insanların bu temelde asimilasyonu yoluna gidilir. Yani sanılan ve iddia edilenin aksine kamusal alanın dışına çıkarılan din değil, onun siyasal biçimi (şeriatçılık) ve farklı inançlardır. Buna karşın kamusal alan Türkleştirme ve Sünni/Hanefileştirmeyle şekillendirilir. Devletin bu tercihi çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurulur.

Diyanet İşleri Başkanlığı, belirlenmiş devlet ve toplumsal kimlik politikası çerçevesinde başlıca iki misyon yüklenir: 1) "Dinin, siyasal maksatlarla suiistimal edilmesini engellemek" kapsamında şeriatçı ve Osmanlıcı güçlerin elinden alınıp, tanım ve örgütlenme tekeli devlete verilir; 2) toplumun tektipleştirme yoluyla kontrolü için seçilmiş din yorumunun yayılması ve bunun dışındaki inançların asimilasyonu ve dışlanması yoluna gidilir.

Nitekim başta Büyük Mübadele ile Balkanlar'dan getirilmiş olup çoğu Bektaşi olanlar olmak üzere Anadolu'nun Alevileri ve dinle ilişkisi farklı olanların Sünnileştirilmesi yoluna gidilecekti. Bu ise devletin laik

dönüşümünün sakatlanması, onun sadece modernleşme aracı olarak kullanılmasını, ama buna karşılık tıpkı Osmanlı/Bizans geleneğinde olduğu gibi toplumun şekillendirilmesinde devletin temel bir aracı olarak kullanılması demektir.

Bu kapsamda 1926'da bizzat Mustafa Kemal'in talimatıyla Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır'a, Kur'an tefsiri yaptırılma yoluna gidilirken, bu tefsirde hem Kur'an'ın çağın gerekleri doğrultusunda yeniden yorumlanması istenir hem de "başta Alevilik olmak üzere ehl-i sünnet (Sünnilik) dışındaki görüşlere ve Hanefilik dışındaki diğer Sünni mezheplerin görüşlerine tefsirde yer verilmemesi istenir" (Müfit Yüksel, Akt. Bayrak, 2004, s. 383).

Yani izleyen pratikte de görüleceği gibi İslamiyet, mezhep ismi anılmadan, Osmanlı'daki egemen mezhebin meşrebine göre, ama olabildiğince dünyevileştirilerek tanımlanacak ve devlet eliyle toplumun tektipleştirilmesi için yaygınlaştırılacaktır. Özetle, Osmanlıcılığa ve şeriatçılığa karşı modern ulus kimliğini kurmak için laiklik temel alınacaktır. Ancak Türkleştirmenin ve toplumsal kontrolün gereği olarak da bu topraklardaki geleneksel yapıştırıcı öğe olan Müslümanlığın kullanımı yoluna gidilecektir.

Dikkat edilirse aynı düzenleme paketi içinde Genelkurmay Başkanlığı da hükümet bileşiminden aşağı çekilecekti; ancak anımsansın ki bu sırada başkomutan olarak Mustafa Kemal, o sırada her şeydir. Dolayısıyla nasıl ki Genelkurmay Başkanlığı'nın hükümet dışına çıkarılması militarizm karşıtı bir düzenleme ve demokrasinin mevzi kazanımı değilse, hilafetin ve Şer'iye Vekâleti'nin feshi de laiklik ilanı değildi.[1]

Bu kapsamda söz konusu değişimin birincil maddesi olan hilafetin tasfiyesiyle yapılan şey, gerçekte laiklik hassasiyeti değil, Cumhurbaşkanına karşı ikincil iktidar odağının oluşma potansiyelinin tasfiyesiydi.

1 Aynı paket içinde medreseleri kaldıran ve tektip eğitime geçişi sağlayan Tevhid-i Tedrisat Yasasının kabulü de vardır. Medreselerin koşullandırıcı sistemine karşın modernleşme, bilimsel eğitim, kız çocukların eğitime katılımı ve çağı yakalayabilmenin gereği olan bu düzenleme, bu boyutuyla kuşkusuz devrimsel bir önem taşır. Ancak ne yazık ki yasanın tek nedeni bu ilerici özelliği değildir. O aynı zamanda diğer tüm diğer düzenlemelerde de görüldüğü gibi Türkleştirme, Müslümanlaştırma ve muasırlaştırma programının aracıdır. Nitekim tek dillilik bağlamında bu değişim, Türkiye'nin o sırada artık belirginleşmeye başlamış olan Kürt ulusunun eşit haklılığının inkârı ve asimilasyonuna geçiş dönemiyle örtüştüğünden, Kürtler açısından kategorik bir asimilasyonun da temel aracı olacaktır.

Gerçekten de hilafetin kaldırılmasının, 1) yeni şekillenen Rauf ve Kâzım Beyler muhalefetiyle güç kazanması dolayısıyla yasal bir dayanağa sahip olmasa da toplum nezdinde manevi bir etkisi olan halifenin ikincil bir iktidar odağı haline gelmeye başlaması ve 2) genellikle es geçilen bu zamanlamada hilafetin, İngiltere tahakkümü altındaki dünya Müslümanlarının anti-emperyalist arayışlarının ilgi alanına girmeye başlaması belirleyici olacaktı.

Dolayısıyla hilafet, laiklik yönünde adım atma yönelimleri nedeniyle değil, zaten her türden dengeleme, denetim, katılım imkânına kapalı olan yeni devlet mimarisinin, popülerleşen ikincil bir iktidar odağına tahammülsüzlüğü hilafetin tasfiyesini ertelenemez kılacaktı. Kısacası 3 Mart 1924 değişimiyle yapılan şey, "laiklik adına şeriatın tasfiyesi" değil, artık Mustafa Kemal merkezli olan devlet mimarisinin, halifenin şahsında ortaya çıkan risk alanının tasfiyesiyle yapılandırılmasından ibaretti. Bu anlamda hilafetin tasfiyesi, bütün iktidarlar alanlarının tek adamda toplanmasının çok önemli bir diğer hamlesi oluyordu.

Bununla birlikte konunun önemi ve neden olduğu saflaşma ve tartışmaların kapsam ve güncelliği anımsanacak olursa, bu değişimin gelişim biçiminin, neden ve sonuçlarının olgusal veriler çerçevesinde irdelenmesine ciddi bir ihtiyaç karşısındayız. Bunu yapabildiğimiz oranda, 1) Hilafetin ve Şer'iye Vekâleti'nin kaldırılmasıyla, dinin, yeni rejime karşı bir araç olarak kullanılabilmesinin önü alınmasının, 2) Diyanet'in hükümetin altında kurumsallaştırılmasıyla toplumun homojenleştirilmesi ve kontrol edilmesinde daha etkin bir araç edinilmesinin amaçlandığı belirginleşecektir. Diğer yandan bu kararla, 3) kendi iç işlerliğini dinî hükümlerle belirlemeyen bir devlet düzenine geçiş anlamında laikliğe yaklaştıran, ama 4) toplumun inançları karşısında eşit mesafeye geri çekilmeyen, aksine toplumu belli bir dinin kalıbıyla şekillendirilmesi anlamında laiklikle arasına mesafe koyan bir devlet düzeni tercih edildiği görülecekti. Bunlara ek olarak 5) Osmanlı'nın son döneminin "şeriat düzeni" olduğu sanısından, dolayısıyla 3 Mart'ta şeriatın sona erdirildiği ezberinden kendimizi kurtarmış olacaktık. Son olarak 6) hızlandırılmış bir kapitalizm için rejimin hareket kabiliyetini dinsel kurallardan arındırarak artırmak ve toplumun Türk-Sünni kimlikle homojenleştirilerek Türk-Sünni burjuvazi için pazarın güvenli kılınması amaçlı bir modernleşme gerçekleştirilmiş olacaktı.

Kuşkusuz halkın hak ve özgürlüklerine karşı tahakkümü temsil eden bir kurum karşısındaydık ve her halükârda hilafetin tasfiyesinin ileriye doğru atılmış bir adımdı. Ancak işin bu yanının hep yineleniyor olmasına karşın, söz konusu sürecin sorunlu yanları ve sonrasında üreteceği ciddi sorunlar da görmezden gelinemez. Bugüne kadar konuya dair itirazların yalnızca İslamcılar tarafından ve tabii doğaları gereği geriye çeken bir yerden yapılmış olması da bu tek yanlı anlatıyı kolaylaştırıyor. Oysa söz konusu bu modernleştirme hamlesinin, laiklik adına, yeniden ve tabii nesnel bir yerden irdelenmesi gerekiyor.

1923-24 kışında iktidar için en önemli sorun, kapsadığı kadroların saygınlığı nedeniyle kendisi için oldukça büyük bir risk oluşturan yeni muhalefetin daha partileşme imkânı bulamadan tasfiye edilmesiydi. Kendilerini ifade etme ve iktidarı etkileme imkânları ağır bir baskı altında tutulan yeni muhalifler ise, üzerlerindeki bu ağır tecridi kırmak üzere halifeyi bir denge aracı olarak kullanma çalışacaklardı. Aynı sırada Halife Abdülmecid de, muhalefetin bu yönelimini kendine siyasal bir alan açmak için kullanmaya çalışıyordu. İşte bu durum, esas olarak muhalefeti ortadan kaldırmaya yönelik iktidar iradesinin 1924 ilkbaharında öncelikle halifeyi tasfiyeye yönelmesini gündemleştiren başlıca etken olacaktı.

Abdülmecit kuşkusuz İslamcı/şeriatçı bir şahsiyet olmadığı gibi, muasırlaşma konusunda da İttihatçılar ve Kemalistlerden farklı bir yerde durmuyordu. Halife olan adamın içkisi, ailesinin giyim kuşamı ve onların fotoğraflanmasından çekinmemesi, yaptığı nü resimler ve bunları paylaşmasında da görüleceği gibi Şeriatla bir alakası bulunmamaktaydı.

Esasen Şeriat, Tanzimat Fermanı'ndan beri zaten tarihe gömülen eski dönemin yönetim tarzıydı. Geçen süreçte Gayrimüslimlerden alınan kelle vergisi (Cizye) kaldırılmış ve şeriata göre hükmetmeyen bir yargı kurulmaya başlanmıştı. 1850'de yeni ceza ve ticaret kanunları yapılması, 1869'da Mecelle'nin hazırlanması, kararların fetva konusu olmaktan çıkarılması, şeriat mahkemelerinin meşiat dairesinden alınıp Adliye Vekâleti'ne devri bu yönde adımlardı. 1876 Anayasası, artık Müslümanlık değil Osmanlılık eksenli bir tebaalık tarifi yaparak, Müslümanlık anlamındaki "millet-i hâkime" dönemine son verilmesi ve yargı bağımsızlığına yönelinmesi, Osmanlılık ekseninde yeni bir entegrasyonun ve hukukun sorunlarını geliştirmeye başlamıştı. Esasen kurum olarak Hilafet de, uzun zamandır şeriatı temsil eden bir kurum olmaktan çıkmış, özellikle de Abdülhamit'in

tasfiyesi ile sekülerleşen bir rejimin elindeki siyasal bir koza dönüşmüştü. 1917'de aile hukukunun yeniden düzenlenmesi, hem evlilik ve boşanma hukuku hem de Müslüman kadının kamusal hayata çıkışında mesafe alınmasını sağlamıştı. Hele ki 2 Kasım 1922'de saltanatın da feshedilmesi sonrasında halifelik, hükmi bir kurum olmaktan çıkarılmış, seçilmesi ve görevden alınması Meclis iradesine bağlanmış, esasen dış politikada işlevsel olacağı düşünülen sembolik bir kuruma indirgenmişti.

Bütün bu olgular, hilafetin kaldırılmasının, "şeriatın son bulması", "laikliğe geçiş", "kulluktan vatandaşlığa geçiş" vb. kurgusal yüklemlerle okunmasının ne denli manipülatif, özellikle de sonraki dönemi "devrim"leştirmeye ve yaptığı hak ihlallerini meşrulaştırmaya yönelik olduğunu gösterir. İşin nesnel gelişimi, söz konusu tasfiyenin, laiklik için atılan adımlarla değil, siyasal iktidarın tekleştirilmesi ve merkezkaç kuvvetlerin dayanaksız bırakılması kaygısıyla şekillendiğine delalet.

Ancak bütün bunlara rağmen toplumda belli bir karşılığı olması, kendisinden güç devşirilebilecek bir konumda olması, onu bir sorun haline getiriyordu. Üstelik yapısı gereği, kendisinden devşirebilecek güç geriye çekici bir özellik sergiliyordu. Yani her halükârda cumhuriyetçi ve laik bir ilerleme, yani halkın egemenlik kullanımı ve özgürleşmesi açısından sorunlu bir kurumlaşma karşısındaydık ve toplumdaki hegemonyası da bu durumu daha kritik hale getiriyordu. Ancak bu noktada teslim edilmeli ki onun toplumsal etkinliği, sosyolojik ve tarihsel şekillenmemizin bir yansımasıydı ve devlet merkezli Türk aydınlanması da bundan sorumluydu. Düşünün ki uzun bir aradan sonra onu bir fetva merkezi olarak kullanan son güç de, muhafazakârlar ve saray çevresi değil, memleketi Alman çıkarları ve yayılma amacı için savaşa sürükleyen (bkz. Aydın, 2021) modernist siyaset aktörü İttihatçılardı.

Üstelik bu süreçte tek sorunlu odak hilafet de değildi. Hatırlayalım ki, 3 Mart 1924'te hilafeti tasfiye edenler, aynı zamanda yalnızca Müslümanlardan oluşan bir memleket yaratma idealinin, bu çerçevede Gayrimüslim nüfusun, yaygın şiddet de kullanılarak tasfiye edilmesinin takipçileri ve tamamlayıcıları idiler. Ancak anti-laik bir konumla meşrulaştırılabilecek bu tutumlarını başarıya ulaştırdıkları oranda muasırlaşma idealini de kötürümleştirdikleri gerçeğini de bu vesileyle özellikle hatırlayalım. Esasen inançsal ve etnik arındırmaya uğratılan ve mülklerine el konulan Hıristiyanlara karşı, kendini "haklılık" ekseninde meşrulaştırmaya

çalışan bir Müslümanlık bilinci yaratılmasını sağlayan bir modernleşme geleneğinin, gerçekten de laik bir ideal sahibi olması eşyanın doğasına aykırıydı. Bu bağlamda Türkleşmek, Müslümanlaşmak, muasırlaşmak şeklindeki devlet ideolojisiyle, sağlıklı bir laiklik kurulamayacağı bir yana, söz konusu bu inançsal arındırma nedeniyle toplumun çağdaşlaşabilmesi de kötürümleşiyordu.

Oysa modernleşmeden öte laik bir tutum, devleti dinin dışına çıkarırken aynı zamanda halkın farklı inançları karşısında eşit mesafede ve inançsal çoğulluğa saygılı, yani başka bir davranışı gerektirirdi. Ancak halkına egemenliği ve güdebilmeyi kendine hak gören bir devlet anlayışı, toplumu dinsel inanç açısından da kendisine benzetmeye ve tektipleştirmeye yöneliyordu. Bu bağlamda kendisinden görmediklerinin eşitlik ve özgürlük haklarını çiğneyerek onları asimile etmeye (Alevileri) ve dışlamaya (Gayrimüslimleri) yönelen devletin din politikası, kendinden gördüklerine de itaat ve değişim dayatarak inançsal çoğulculuğa kapalı bir sistem kuruyordu.

Bu şekilde biçimlenen modernleştirme iradesiyle, evet, halifelik, medrese eğitimi gibi sorunların aşılmasını sağlayacak ama sonraki yüz yıl boyunca göreceğimiz gibi siyasal İslamcılığın toplumsal dayanakları kendini üretmeye devam edecekti. Öncelikle bu politika sosyal devlet sorumluluklarından uzak, aksine kapitalizmin inşasını hızlandırmak için zemin oluşturma amacıyla yapılacağından toplumun feodal egemenlik ilişkilerinden özgürleşmesini sağlamayacaktı. Dahası Şapka Kanunu gibi garip dayatmalar ve bu eksende sergilenen şiddet, İslamcı odakların toplumun vicdanında tuttukları alanın güçlenmesini sağlayacaktı. Devletle toplum arasındaki tüm farklı kurumların tasfiyesi çerçevesinde şekillenen dergâhların kapatılması da sanılanın aksine başta Alevilik olmak üzere siyasal İslamcı olmayan inanç yapılarının tasfiyesini getirecekti. Bu modelin yüzyıllık dersi ise, inançsal çoğulculuk dışlanarak ve sosyal devlet sorumluluğundan uzak inşa edilen bir laikliğin sanıldığı gibi başarılı olmadığını gösterecekti. Oysa dinsel rejimi dönüştürme gereği, inançsal çoğulculuğu tanıyan, kimsesizleri kollayan bir yerden şekillendirilseydi hem modernleşme hem de toplumun kendini dengelemesi çok daha sağlam bir zeminde gelişebilecekti.

Kuşkusuz seküler/çağdaş bir Müslümanlıktı dayatılan, ama Müslüman olmayanların da ciddi bir nüfusa sahip olduğu bir ülkede

çağdaşlık, inançsal farklılıklara saygının içselleştirilmesiyle mümkün olabilir. Üstelik de bu saygı, cumhuriyetçi bir davranışın da olmazsa olmaz gereğiydi. Ancak bizim örneğimizde halifeyi tasfiye edenlerin böyle bir ideali yoktu. Onlar dinî kurallardan arındırılmış bir devlet düzeni kurarken, toplumun kontrolü ve homojenleştirilmesi için dinin imkânlarını sonuna kadar kullanan kapitalist bir modernleştirme hedefinin temsilcisiydiler. Bu bağlamda hilafet de, şeriatı temsil ettiği için değil (ki gelinen noktada etmediği açıktı), iktidarın paylaşılmasını zorlayan (tıpkı TpCF gibi) organlardan biri olması nedeniyle tasfiyesi gereken bir sorundu.

Esasen Tanzimat'tan beri memleketin gidişatı seküler/çağdaş bir Müslümanlık yönündeydi. Öyle ki Abdülhamid'in İslamcılığı bile, şeriat uygulaması dayatmaktan çok, siyasal bir kontrol aracı olarak kullanılmasıydı. 1908 sonrasında ise çağdaşlaşma konusunda epey yol alınmış, ancak bu çağdaşlaşma, önce Gayrimüslimlerin, sonra da diğer Müslüman kimliklerin tasfiyesini "millî" bir devlet görevi haline getiren bir Türk-İslam sentezi hattına oturtulmuştu. 3 Mart 1924 kararları da, devlet bu yöneliminin sonuçlandırılmasıydı; yani şeriattan laikliğe geçişi değil, devletin Türk-İslam milleti ve ülkesini yaratılırken, toplumun kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda çağdaşlaştırılmasının sağlanmasıydı.

Açık ki devleti anayasa ve Diyanet kurumlaşmasıyla belli bir dinî yorumla bağlayarak, bu yönde toplumsal homojenleştirme yaratarak, bunun için bütçe ve yasal destek üretilerek oluşturulan bir laiklik, oldukça sorunlu bir laiklik olacaktı. Bu bağlamda önceden tasfiye edilen Gayrimüslimlerin geri dönüşünün engellenmesi ve geri kalanların da pogrom ve mali politikalarla tasfiyesi iradesiyle Cumhuriyet modernleşmesi, Gayrimüslimi sevmez ve memleketi onlara kapatmayı kendine "millî sorumluluk" gören bir Müslümanlık kültürünün inşasından doğrudan sorumluydular. Bu kapsamda farklı dönemlerde ve hepsi de uluslararası konjonktürün uygun zamanlarında devletin gizli operasyonları olarak gerçekleşen 1934 Yahudi pogromu, 1942 Varlık Vergisi yoluyla kalan Gayrimüslim sermayenin Türk-İslamlaştırılması, 6-7 Eylül 1955 pogromuyla Gayrimüslim halkın kaçırtılması, 1964 dayatmasıyla Rumların tasfiyesi, uygulanan "laikliğin" niteliğine ayna tutar. Kısacası, halifelik kaldırılırken, onun bile çoktandır terk ettiği öteki inançlara karşı ayrımcılık ve dinin toplumu şekillendirmede etkin bir ideoloji kılınmasını yeniden geri getiren garip, anti-laik bir durumla karşılaşacaktık.

Yani 3 Mart öncesi ve sonrası, hatta Abdülhamit dönemi bir yana bırakılırsa Osmanlının son yüzyılı ile 3 Mart sonrası arasındaki fark, şeriattan laikliğe geçişi değil, devletin toplumun kontrolü ve iktisadi amaçları için reorganizasyonunun bir yanından ibaretti. Biri monarşi diğeri atanmış vekillerce seçilmiş tek adamlarca yönetilen bu iki yapıda, halifelik ve medreselerin kaldırılmasıyla ileri (laikliğe) atılan adım, herkesi Sünni/Hanefi kılıp farklı anadillerle eğitimi yasaklayarak geriye (anti-laikliğe) adım atıyordu. Evet, artık hilafet olmayacaktı, ama Gayrimüslimler de yoktu, Alevilik ise, her iki dönem de yasaklı ve etkin bir asimilasyona konu bir inanç olacaktı. Ve devletin Müslümanlıkla bağlı olması, (ta ki Müslüman kimliğin, artık bu maddeye gerek kalmayacak kadar başarıldığına inanılıncaya kadar) her iki dönemin de ortak paydası olacaktı. Dolayısıyla halifeliğin kaldırılma kararı ve aynı günkü diğer düzenlemeleri bu tablodaki verilerle birlikte okuduğumuzda, bir laiklik devrimi ile değil, devlet ve toplumun Türkleştirilmesi, Müslümanlaştırılması ve muasırlaştırılması reorganizasyonu karşısında olduğumuz da iyice belirginleşiyordu.

Halifelik şahsında, asalak, gerici ve tasfiyesi her halükârda meşru olan bir kurum karşısında olduğumuz açık. Ancak bizim bu özgüldeki tek sorunumuz, hilafet kaynaklı sorunlar değildi. Güç ilişkileri elinden alınıp sembolik hale getirilmiş olsa da halifelik kurumunun hak ve özgürlüklere karşı üretebileceği potansiyel tehlikeler elbette ki sürüyordu ve elbette ki bunlara karşı önlem de meşruydu. Ancak zaten iktidarsızlaşmış olan halifeliğin tasfiyesi üzerinden saklanan, hatta "devrimcilik" payesiyle meşrulaştırılan bir diğer sorunumuz vardı. Bu ise, BMM ve 1921 Anayasası ile sağlanmış demokratik imkânları, bir tek adam rejiminin dar kalıplarına sıkıştırarak işlevsizleştiren, toplumu tektipleştirip hızlandırılmış bir kapitalist inşa önünde haklarından yoksun bırakan yeni iktidar kurumsallaşmasıydı.

İşte bu iktidarın halifeyle yaşadığı gerilim de, laiklik konusunda yaşanan bir program farklılaşmasının ürünü değildi. Aksine iktidar paylaşımına yol açabilecek her türden kurumlaşmaya karşı gördüğümüz reflekslerle belirleniyordu. Nitekim Çerkes Ethem'e, İkinci Grup'a ve şimdi de yeni muhalefeti oluşturan eski yol arkadaşlarına karşı sergilenen tutumun, bu bağlamda potansiyel bir risk oluşturan halifeye de gösterilmesi durumu karşısındaydık. Yani bu sırada halife, rejime karşı şeriatı değil,

onun sürüklediği katı hiyerarşinin başarısını engelleyen, riske sokan niteliği temsil ediyordu.

Bu bağlamda hilafetin tasfiyesine giden süreci şeriata karşı laiklik hassasiyetiyle açıklamak, resmî tarihin, olgularla örtüşmeyen iddialarından biridir. Kaldı ki veriler, o sırada Mustafa Kemal'in halifeden çok Rauf ve Kâzım Beylerin muhalefetiyle ilgili olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda hilafetin tasfiye sürecinin, cumhuriyetçi laiklerin, saltanatçı hilafetçilerle kavgası olarak sunan resmî tarih ezberlerinden bambaşka bir soruna işaret etmektedir.

Nitekim her iki tarafta da sarıklıların yanı sıra laiklerin olduğu garip bir saflaşmayla karşılaşacağız. İdeolojik araçları da kullanan ama gerçekte farklı her türden eğilimi tasfiye eksenli bir siyasal kavga karşısındaydık. Üstelik sonradan geliştirilen kurgulardan ayrımla o konjonktürde taraflar da bu kavgayı bir laiklik-hilafet kavgası olarak yaşamıyor ve öyle tanımlamıyorlardı. Muhalefet "Halifelik şimdilik Osmanoğullarında kalsın" derken gerçekte şeriat gelsin istemiyor, mutlak bir tek adam iktidarını engellemeye çalışıyor; Mustafa Kemal de "Halifelik Meclis'te mündemiçtir" derken kendisi dışında hiçbir denge gücü olmamasını sağlamaya çalışıyordu.

Tabii bu saptamamızın bir de istisnası var. Nitekim 15 Ocak 1923'te "Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" adlı bir broşür yayımlayan Afyon Milletvekili Hoca İsmail Şükrü'nün şahsında gerçekten halifeci olanlar da vardı. Ancak bunlar çok dar bir çevre olup, hilafetin tasfiye edileceği İkinci Meclis'te de olmayacaklardı. Hoca Şükrü, hilafet tartışmasının yapıldığı ve sonradan TpCF'yi kuracak yeni muhalefetle ilgili olmadığı gibi, önceki dönem İkinci Grup'unun da dışındadır. Bu bağlamda bırakalım İkincisini, Birinci Meclis'teki çatışmanın da, cumhuriyetçilerin saltanatçı ve hilafetçilerle çatışması olmadığını önceki bölümlerde görmüştük.

Dolayısıyla Hoca Şükrü'yü, "Cumhuriyetçilere karşı muhalefetin sözcüsü" gibi sunmaya çalışmak, hem hilafetin 3 Mart 1924'teki tasfiyesi sürecini doğru anlamayı hem de cumhuriyetçilerin, bir cumhuriyetin içeriği açısından önceden irdelediğimiz sorunlu yanlarını görmeyi imkânsızlaştırır. Aksine Hoca Şükrü'nün şeriatçı çıkışı, iktidarın elinde liberal ve muhafazakâr muhalefetin tasfiyesini meşrulaştırmakta kullandığı güçlü bir mazeret işlevi görecekti.

Hoca Şükrü'nün, "Hilafet-i İslamiye ve BMM" başlıklı broşürü, "Hilafet aynen hükümettir. Hilafetin hukuk ve vazifesini iptal etmek

hiçbir meclisin elinde değildir" diyerek hilafeti millî egemenliğin üstünde ve mutlak bir yetki olarak savunurken, "Halife Meclis'in, Meclis halifenindir" diyerek halifenin devlet başkanı olmasını isterken, Meclis'i de onun danışma kurulu konumuna indirgemesi (Bkz. Tunçay, 1981, s. 64) nedeniyle haklı tepkilerle karşılanacaktı. Nitekim memleketi, Meclis ve anayasasıyla yakaladığı düzeyden çok geri bir statüye çeken bu broşüre karşı bir dizi karşı broşür yayımlanacaktı. *Hilafet ve Millî Hâkimiyet* başlıklı çok yazarlı çok makaleli bu yayından ayrıca, Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, Antalya Mebusu Rasih Efendi ve Siirt Mebusu Halil Hulki Efendi'nin ortak çalışması olarak kaleme alınan, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye* adıyla bir başka broşür, Hoca Şükrü'nün tezlerini çürütmeye çalışacaktı (Bkz. Tunçay, 1981, s. 64-66).

Sonradan yüklenen anlamlardan ayrımla, o günkü ilişkiler içinde sorun oldukça basitti: "Bir devlet içinde iki tane devlet başkanı olmazdı. Kişisel iktidarını ve egemenliğini kimseyle paylaşmaya niyetli olmayan Mustafa Kemal, hilafeti kaldırıp Osmanoğullarını sürgüne gönderirken bir tür güç gösterisi de yapmış oluyordu. Ama bu gösteri daha çok iç iktidar ilişkileri" (Öngider, 2003, s. 230) bağlamında belirleniyordu.

Buna karşın seküler muhalefet, ortak taahhütlerinin dışına çıkıp kendilerine tahakküm eden tek adam iktidarına karşı önleyici araçlar ararken halifeden de faydalanmaya yöneliyordu. Halife de, bu muhalifler sayesinde kendine belli bir iktidar alanı yaratmaya çalışıyor. Buna karşın Mustafa Kemal de, kontrolündeki devlet aygıtıyla her ikisini birden, önce kendisinden güç devşirilmeye çalışılan halifeyi, sonra da asıl tasfiye etmek istediği eski arkadaşlarını tasfiyeye yöneliyordu.

Önceki kimi kritik kararlar gibi bu da öyle palas pandıras ve muhalefetin tasfiyesine yönelik öyle gerilim üreten bir yerden yapılıyordu ki milletvekillerinin durumu anlaması da, daha önemlisi buradan sonrasına ilişkin özgürlükçü ve sağlıklı bir ilerleme üretilmesi de imkânsızlaşıyordu. Önceki kararlar gibi bu karar da, liderin, âdeta "Tamam, koşullar olgunlaştı, şimdi yüklenirsem istediğimi yaptırabilirim" demesi ve karara uygun aktörler (bu özgülde Şeyh Saffet) eliyle Meclis'e sunulan önergeyle hilafeti kaldırtıyordu.

Ancak saltanat kaldırılırken de, Cumhuriyet ilan edilirken de Meclis'in egemenlik hakkı genişlemiyor, liderin egemenliğinin artmasından başka bir şey gerçekleşmiyordu. Bu bağlamda evet hilafet de kaldırılıyordu ama,

devletin dinî kimliğinde bir değişiklik olmuyor, üstelik bu sırada bakanlık düzeyinden düşürülen Şeriye Vekâleti'nin bütün ruhban kadrosundan yeni devletin en kritik kurumlarından biri olan Diyanet'in kurumsallaşması yaratılıyordu. Yani hiçbir şey, bize meşruiyet üretimi için anlatıldığı gibi olmuyor, tersine her ileri adımda, tek adamın elinde biriken yetkilerin biraz daha artıyordu!

Kısacası "Padişahlığın kaldırılması ve halifelik makamının yetkisiz kılınmasını" (Atatürk, 2002, s. 344) takiben, yani 2 Kasım 1922'de zaten devletin yetkili kurumlarından biri olmaktan çıkarılıp Meclis'çe seçilmiş sembolik makamı bir anda rejimin temel bir sorununa dönüştürüveriyordu. İşte bu gelişmelerin arka planını bilmeyen, bunu kendi içinde tartışma hakkından yoksun bırakılıp, âdeta bir noter konumuna düşürülmüş olan bir meclisin, 3 Mart günü önüne geliveren bir dizi çok önemli karar tasarısını peş peşe onaylamasıyla karşılaşacaktık. İşte bu dönüşümü anlamlandırmakta zorlanan, ama çoğunluktan ayrımla bunu dillendirebilecek kadar da "cesur" olan (Gümüşhane'den bağımsız seçilebilmiş tek milletvekili) Zeki Bey, "Bence bunun zamanı henüz gelmemiştir" diye karşı çıkarak itirazını ilkesel olmayan bir yerden şöyle gerekçelendirecekti:

> 1 Kasım kararımız vardı. Bu kararda "Halifelik Osmanlı ailesine ait olup BMM'nce bu ailenin bilim ve ahlak bakımından en yetişkin evladı seçilir" deniyordu. Yüce kurulumuzun verdiği bu kararı kaldıran ayrıca bir kanun da yoktur. (...) Memleketin iç ve dış politikası adına halifeliğin kaldırılmasını kabul ederek bugünkü durumda bu müthiş kuvveti düşmanların veya öteki hükümetlerin kucağına atmayalım. (...) Her gün yeni bir sunuş ve istek karşısında kalıyoruz. Başlangıcını anladık, sonu nedir? Bunu bize söyleyin... Egemenlik kayıtsız şartsız milletin midir? Millî Meclis'in midir? Benim kanımca egemenlik milletindir. Bu nokta açıklığa kavuşturulmalıdır. (Çavdar, 1995, s. 257)

Kâzım ve Rauf Beylerce de dillendirilen bu itirazda, halifeliği kaldırmak gibi kendi başına çok ileri olsa da, her adımda Meclis'in egemenlik imkânlarının biraz daha kaybolduğu görülüyordu. Böylece önüne ne zaman hangi iyi veya kötü kararın geleceğini bilmeyen, ama her seferinde sayıları azalarak "ne oluyoruz!" demeye çalışan mebusların paralandığı

bir gerilimin ardından kararların geçirilip alkışlanması mizansenini yaşanıyordu. Bu durumda, laiklik ve cumhuriyet bayrağı sallanarak gerçekte millî egemenlik imkânı tasfiye edilmekte, bu bağlamda millî egemenlik temelinden yoksun, dolayısıyla özü kötürümleştirilip biçime indirgenmiş bir "laiklik ve cumhuriyet" karşısında bırakılmaktaydık.

Açık ki hilafetin tasfiyesi gibi, gerçekten de bir devrim olabilecek bir karar özgülünde bile, memleketi, Meclis'i ve toplumuyla laikliğe doğru çekmeye çalışan bir siyaset tarzı karşısında değiliz. Aksine Meclis'i sadece bir el kaldırma indirme aracı olarak kullanan, bütün kararları dayatan bir iktidar etme tarzının uygulamalarından biri daha karşısındayız. Bu kararların bir diğer ortak paydası, ister hak alanını genişletmeye yarasın (ki hilafetin kaldırılması böyle) isterse de temel hak ve özgürlükleri ortadan kaldırsın (Takrir-i Sükûn, Şark Islahat Planı, emek siyaseti yapabilmenin imkânsızlaştırılması vb.), Meclis ve toplumdan istenen şey, katılım hakkından yoksunlaştırılıp boyun eğmektir.

Üstelik ilginçtir, 1923-24 kışında bütün eski arkadaşları, resmî tarih yazımının aksine Mustafa Kemal'in hilafeti tasfiye edeceğini değil, tersine onu da kendi üzerine alacağı kaygısındaydılar. Örneğin Karabekir, bu noktada "o hâlâ hilafeti uhdesine almaya ve eski mefkûresine kavuşmaya uğraşırken" (Mumcu, 1994, s. 72) diye kayıt düşer.

Bu bağlamda Mustafa Kemal'in, bütün birinci derece yetkiler içinde üstüne almadığı tek yetki halifelik kalmıştır ve kararlarını en yakınlarıyla bile önceden paylaşmayıp kendi başına karar alma ve dayatma halini normalleştirmeye çalışmaktadır. Diğer yandan cami minberinde hutbe okuması, buralarda Peygamber'i siyasal önder olarak tarifleyip "milletin işlerini Allah'ın evinde yapmasına" atıf yapması, keza camileri, "ibadet ile beraber din ve dünya işleri için neler yapılmak lazım geldiğini düşünme" mekânları olarak tariflemesi de bir diğer kaygı nedenidir. Buna karşın hilafetçilikle suçlananlardan Karabekir, dinî söylemi ve dinî bir mekânda yapılması tercih edilen siyasal söylevleri sorunlu bulduğunu kaydediyor. Nitekim meşhur Balıkesir hutbesinden sonraki diyaloglarını şöyle aktarır:

> Akşam Mustafa Kemal Paşa bugünkü beyanatını nasıl bulduğumu sordu. Ben de kendisine olan samimi bağlılığım kadar kendisinden aynı karşılığı gördüğüme dayanarak fikrimi söyleyeceğimi bildirdim ve dedim ki:

- Dünya işlerini camilere soktuğumuzun acısını çektiğimiz yetmez mi Paşam? Millî işlerimizi neden yine camilere sokuyoruz? Ve siz neden başkumandan olduğunuz halde dinle hilafetle bir din adamı gibi hatta daha ileri giderek meşgul oluyorsunuz? (Mumcu, 1994, s. 76)

Bu kaygıları belirten insan, ilginçtir daha sonra "hilafetçilikle" suçlanacak ekibin birinci adamıdır. Oysa süreci bütünü içinde irdelediğimizde, Millî Mücadele önderlerinin tümünün hilafet konusuna araçlaştırmacı bir yerden baktıklarını, aralarındaki ayrışmanın da hilafetçi olup olmamak ekseninde değil, devletin nasıl yönetileceğine ve o anın koşullarında hangi taktik hamlelerin yapılması gerektiğine ilişkin farklılıklarda belirginleştiğini göreceğiz. Rauf Bey de bu keyfiyeti hatıralarında şöyle aktarır:

O günlerde biz, M. Kemal Paşa da dâhil hepimiz, zaten iptidadan beri zararlı olduğuna kani bulunduğumuz saltanatın kaldırılması noktasında ne kadar ittifak etmiş isek, hilafetin de elde (iyi idare edildiği takdirde) bir zaman için olsun, memlekete –İslam âleminin yakınlığını ve yardımını sağlaması bakımından– faydalı olabileceği düşüncesi ile muhafaza fikrinde idik. (Akt. Sezgin, 1984, s. 100)

Bu açıdan karşımızdaki gerçeklik, "hilafetçi" Kâzım ve Rauf Beyler ile "radikal devrimci" Mustafa Kemal illüzyonuyla anlaşılamaz. Hilafetin sürüp sürmemesi gereğine ilişkin tutum, her ne kadar K. Karabekir tarafından Musul meselesinde etki kaybına neden olmak özgülünde yürütülecekse de, aslolanın, kendinde topladığı iktidarı hiçbir şekilde paylaşmayan bir liderliğe karşı, onu dengeleyebilecek her türden organın varlığını şimdilik sürdürmesinden yarar ummak ekseninde şekillenecekti.

Bu bağlamda izlediği yönetim tarzı eski arkadaşlarında haklı bir tepki ve kaygı yaratmaktadır. Meclis'in egemenliğini gün günden etkisizleştirmesi, cumhuriyet gibi katılımcılıkla belirlenen bir adımı kendi iktidarı için araçsallaştırması, cumhurbaşkanı olduktan sonra bile başkomutanlığı bırakmaması, kurduğu partinin de başkanlığını üstlenmesi, sadece arkadaşları için ciddi kaygı nedeni olmakla kalmaz, bizzat cumhuriyet iddiası açısından da çok ciddi bir sorundur.

Bu süreçte muhalif vekillerin halifeyi bir denge gücü olarak tutmak istedikleri bir olgudur; ama bunun, iktidarın en küçük bir şekilde paylaşılmamasının tepkisi olduğu da... Tabii mevcut halifenin o sırada şeriatı temsil etmediği ve şeriatı bizzat kendisinin istemeyeceği de bir olgudur... Buna rağmen salt varlığıyla bile tahakküm üreten ve geriye çeken, gayri meşru bir makamdı;[2] dolayısıyla kaldırılması her halükârda iyiydi, ancak bu iyi, otokratik kurumlaşma anlamındaki yeni bir kötüyü haklı kılar mı? Nitekim gerçekleşen cumhuriyetin de bir dizi ciddi sorunu vardı ve bunlar, esas olarak gericiliklerden değil, bizzat kurumlaşan rejimin cumhuriyetin gereklerinden kaçmasından kaynaklanıyordu.

Cumhuriyet'le yetkilerini artıran ve başına buyruk bir yönetim tarzı oturtan lidere karşı, (denize düşenin yılana sarılması misali) kendilerine dayanak arayan bir muhalif duruş ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda halife, Mustafa Kemal'de toplanan iktidarın dengelenebilmesi için kullanılabilecek bir araç olarak muhaliflerin ilgi alanına giriyordu. Oysa nasıl ki kurulan Cumhuriyet millî egemenliğin gereklerine uygun değilse, bu otokrasiye karşı halifeyi denge gücü olarak kullanmak isteyen muhalif tavrın millî egemenliğe bir yararı ve bununla iç tutarlılığı yoktu. Bu her iki duruş da, memlekete doğru bir çağdaşlaşma yolu, gerçek bir cumhuriyet ve laiklik getirme idealinden ve bunu mümkün kılacak bir işlevsellikten uzak kalacaktı. Özetle, Ankara'da, biri kendine ortak tanımaz mutlak bir egemenlik inşa ederken, diğeri de bu gidişata karşı direnç hattı oluşturacak her imkâna savrulan bir muhalefetin iktidar mücadelesi karşısındaydık.

Hatırlayalım Rauf ve Kâzım Beyler, Millî Mücadele'nin başlatıcı kadroları olmaları bir yana Mustafa Kemal ile birlikte İkinci Grup'un tasfiyesine katılmış, onun tek tek seçerek oluşturduğu İkinci Meclis'in kuruluş sürecine de ortak olmuş arkadaşlarıydı. Bunların birdenbire "hilafetçi" olabilmeleri eşyanın doğasına aykırı veya buna rağmen birlikte yol yürümeleri Mustafa Kemal'in de bu zamana kadar hilafetçi olduğu anlamına gelir. Çünkü hilafetin tasfiye zamanlamasına ilişkin farklılıklar ile "hilafetçilik" ayrı anlamlara sahiptir.

2 Düşünün ki "egemenliği kayıtsız şartsız kendinde ilan etmiş" BMM adına ve Mustafa Kemal tarafından İstanbul ve Trakya'daki temsilci olarak atanan Refet Bele Abdülmecit'e, "...en içten kulluk duygularıyla ..." diye yazabildiği, Abdülmecit adına başyaverince yazılan cevabi mektupta da, "yüksek kişiliğiniz de Halife hazretlerine Peygamber'in vekili olduğunu bildirdiğinden (...) size Tanrı Gölgesi'nin özel selamlarını ve Peygamber Vekili'nin iyilik dileklerini bildir[me] ..." (Akt. Atatürk, *2002*, s. 345-346) düzeyine çekilen bir ilişki karşısındayız.

Hilafetin lağvı sorunu, Lozan'ın Misak-ı Millî'den vazgeçilerek imzalanması ve giderek artan keyfîlikler yanında Cumhuriyet'in oldubittiye getirilmesi sonrasında gündeme gelecekti. İşte böylesi bir ayrışma ortamında kendisinin, muhalefetle diyaloglarının basına yansıması akabinde hilafeti tasfiye kararı vermesine karşılık, İslamcılıktan kendisi gibi uzak olan arkadaşlarının, bu kararın "zamansız" olduğu gerekçesiyle gösterecekleri itiraz nedeniyle ilişkiler daha da gerilecekti. Ancak şu kesinlikle iddia edilebilir: Eğer bütün bu süreçlerde Meclis hukukuna uyulsaydı hem ilişkiler sonraki halini almayacak hem de halifelik dâhil sorunların daha sağlıklı bir yerden çözülebilecekti. Aynı siyasal kültüre sahip olan, üstelik daha 1920'de, yani herkesin gönüllü iradesini daha kolay açıklayabildiği bir ortamda, "milletin kayıtsız şartsız egemenliği" konusunda mutabakat yapabilmiş, anayasaya din koyma gereği duymamış, saltanatın lağvı konusunda ikirciklenmemiş arkadaşların bu sorunu da çözmesi pekâlâ mümkündü. Dolayısıyla bu süreçteki ayrışmasının nedenini, resmî tarihin, "devrimciler" ve "hilafetçiler" gibi ideolojik bir manipülasyon üzerinden okumak nesnellikten kopmak olacaktır.

Kısacası başından beri cumhuriyetçiler ve saltanatçılar varmış gibi bir anlatı, her iki kesim açısından da gerçekdışı bir kurgudur. Kaldı ki cumhuriyetçiliğin bile hem sonradan hem de bir ideal olarak değil, iktidar mücadelesinin işlevsel bir aracı olarak gündemleşmesi gibi, hilafetin tasfiyesinde farklılaşan tutumlar da öyle belirlenecekti. Esasen bugünden düne bakarken, bilim ahlakı ve dönemin gerçekleri ışığında, o günkü tartışma ve ayrışmaların, saltanat/hilafet olsun mu kalsın mı üzerinden belirlenemeyeceğini teslim etmek durumundayız. Bu bağlamda "egemenlik kayıtsız şartsız milletin" mutabakatıyla başlayan sürece karşı Saray'ın aldığı tutum nedeniyle, saltanat gibi hilafetin de aşılması zaten kaçınılmazdı. Ancak bütün kritik makam ve karar süreçlerinin tek adam tarafından yutulmasının ürettiği kaygılar, sürecin doğal hattında ilerlemesini imkânsızlaştıracak, karşı bir direnç üretecekti.

Dolayısıyla bu özgülde, hilafetin tasfiyesinin önemi kadar egemenliğin Meclis'te olmasının önemini de teslim etmeyen bir ilerlemecilik ve tarih yazımının bizi manipüle ettiği, bize anti-hilafetçilik gösterirken gerçekte otokratik kurumlaşma sözcülüğü yaptığı açıktır. Anımsansın ki 2 Kasım kararı sonrasında hilafet hem siyasal güçlerinden soyundurulmuş hem de ağır bir denetime alınmıştı. Nitekim bunun yansımalarını *Nutuk*'taki aktarımlarda da görecektik:

> İstanbul'daki görevlimiz Refet Paşa'ya, Abdülmecid Efendi ile görüşmesini, dahası, elinden, TBMM'nin halifelik ve padişahlık üzerine aldığı kararı bütünüyle kabul ettiğini bildirir bir belge alarak göndermesini yazdım. (Atatürk, 2002, s. 340)

18 Kasım 1922'de de, "Abdülmecid Efendi 'Müslümanların Halifesi' sanını kullanacaktır. Bu san'a başka bir san ve söz eklemeyecektir. Müslümanlık dünyasına duyurulmak üzere düzenleyeceği bildiriyi önce sizin aracılığınızla bize şifre ile bildirecektir. Onaylandıktan sonra yine şifre ile ve sizin aracılığınızla kendisine bildirilecektir; ondan sonra yayımlanacaktır" (Atatürk, 2002, s. 340) deyip bu bildiride yer alması ve almaması istenen hususlar 5 madde halinde bildirilecek ve siyasetle ilgilenmeyeceği özellikle belirtilecektir.

Açıkça görüleceği gibi Mustafa Kemal, Abdülmecid'i, Midhat Paşa'nın işin başında Abdülhamid'e yaptığından daha ağır bir kuşatma altına almaya çalışır, ki halifenin yeni bir iktidar odağı olmasını engellemeye yönelik bu önlemler, hak ve özgürlükler hukuku açısından tamamen meşrudur.[3] Buna karşılık Abdülmecid de, başından beri kendisine dayatılan kuralları ihlal etmeye, Mustafa Kemal'in çiğnediği anayasal kurallardan hareketle ürettiği muhalif tepkileri de kendisine yedeklemeye çalışarak elini güçlendirmeye, açıkçası Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya karşı avantajlarından bütünüyle yoksun olsa da tümüyle teslim olmayan bir yerde duracaktır.

Nitekim kendinden istendiği halde Vahdeddin'i kınamayacak, daha önemlisi "Müslümanların Halifesi" yerine "Peygamber'in Halifesi" ve babası üzerinden "Abdülaziz Han oğlu Abdülmecid" sanını kullanacak, İstanbul'dan "Yüce Halifelik Merkezi" olarak söz edecektir. Mustafa Kemal de, "Yazdığımız tele vereceği karşılıkta bana değil, TBMM Başkanlığı'na gönderilmesi konusunda kendisini uyardık. Yazılarında siyasal ve genel konuları içeren sözcükler bulunduğunu, bunlardan sakınması gerektiğini bildirdik" (Atatürk, 2002, s. 341-342) diyerek ona hiza vermeye ve ezmeye çalışacaktır.

Buna karşı Abdülmecid kendine özel bir misyon yüklemekten vazgeçmeyecek ama ipleri de germeyen bir politika sergileyecekti. Örneğin,

3 Esasen hak ve özgürlükler hukuku açısından bu önlemler sorun değildir; sorun Mustafa Kemal'in de kendi iktidarını, meşruiyetini kendine dayandırması ve Meclisin üstünde bir yerden kurmasıyla ilgilidir.

"Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesini 31 Ekim 1923 tarihinde gönderdiği telgrafla kutlayacaktı. Yani kendisinin gelecek için siyasal iktidar hayali geliştirmesini engelleyen devlet başkanlığı tescilini kutlayarak, kabullendiğini teyit edecekti. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da ertesi gün "İstanbul'da Halife-i Müslimin Abdülmecid Hazretlerine" başlığı ile gönderdiği teşekkür telgrafında, "Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki hayırhahane temenniyatı Hilafetpenahilerine takdim-i teşekkürat ederim" diyecekti (Satan, *Atatürk Ansiklopedisi*).

Yine "Abdülmecid Efendi, 11 Kasım 1923 günü Dolmabahçe Sarayı'nda Cumhuriyet'in ilanı şerefine bir ziyafet verecekti. 12 Kasım'da halifeyi ziyaret eden Kâzım Karabekir'e Abdülmecid Efendi, " 'Benim bu sarayda resim takımlarımla bir iki bohçam var. İslemezlerse alır giderim' diyecekti" (Satan, *Atatürk Ansiklopedisi*).

Mustafa Kemal'in, uzlaşmayan, bilgi paylaşmayan, dayatan tavrı nedeniyle kendine sürekli muhalif üretmesi, keza İstanbul basınının (çoğu Millî Mücadele'yi desteklemiş olmasına karşın) mevcut yönetim biçimini eleştiren yazılarında artış olması, halifeyi cesaretlendirecekti. Buna karşı Mustafa Kemal, kendini "hâkimiyet-i milliyecilikle" özdeşleştirirken, muhaliflerini "halifecilik" suçlaması üzerinden etkisizleştirme siyaseti izleyecekti:

> Türkiye halkı kayıtsız şartsız hâkimiyetine sahip olmuştur. Hâkimiyet hiçbir renkte, hiçbir şekilde hiçbir mana ve delalette iştirak kabul etmez. Halife olsun, unvanı ne olursa olsun bu milletin mukadderatında bir ortaklık sahibi olamaz. Efendiler, millet buna katiyen müsaade edemez ve bunu teklif edecek hiçbir milletvekili olduğuna kani değilim. (Akt. Sezgin, 1984, s. 101-102)

Ne var ki bu güzel vurguların eski büyüsü de kalmamıştı. Çünkü "Türkiye halkı kayıtsız şartsız egemenliğine sahip olmuştur" cümlesinin artık hakikat olmadığı, bunun her gün her şeye, artan oranda el koyan yeni bir kişisel iktidar aracılığıyla kötürümleştirildiği ortadaydı. "Kimse milletin yazgısında ona ortak çıkaramaz" sözlerinin gerçekte 'kimse iktidar kullanımında bana ortak olamaz' anlamına geldiği, "Millet buna hiç mi hiç göz yumamaz" sözlerinin gerçekte 'ben buna hiç mi hiç göz yummam' anlamına geldiğini, nitekim itibarsızlaştırma, olmadık şeylerle

suçlama, dışlama, İstiklal Mahkemesi'ne çıkarma yönelimlerinin de artmaya başladığı görülecekti. Bundandır ki Meclis'te ve basında, onu dengeleyebilecek her kuvvetin, niteliğine bakmadan kalmasında, hatta güçlenmesinde fayda uman bir davranış, öyle ki halifenin şahsını Mustafa Kemal'e karşı dengeleyici bir aktör olarak kullanma tavrı gelişmeye başlayacaktır.

Özetle nasıl ki ideal olarak bir Cumhuriyet karşısında olmadıysak, aynı şekilde bir ideal olarak laiklik için hilafetin tasfiyesi ile de karşı karşıya değildik. Üstelik burada görülen, örneğin Fransız ve Rus Devrimlerinde gördüğümüz tipte olağanüstülüklerden kaynaklanan bir "ideallerden sapma" hali de değildi. Aksine her şey öngörülen ideale göre yapılmaya, kapitalist bir kurumlaşma için gereken modernleşmeyi uygulamak, toplumu homojenleştirmek ve tabii bunları hızla yapabilmek için Meclis'i ve anayasayı rahatlıkla aşabilecek bir tek adam rejimi kurumlaştırılmaya çalışılıyordu.

Gidişat böyle kuralsız ve oldubitti yönetilince, saltanatı elbirliğiyle kaldırmış olanlardan, o güne kadar Mustafa Kemal'i lider görerek onunla uyumla çalışanlardan artık halifenin kalmasını savunanlar çıkmaya, hatta Bitlis Mebusu Yusuf Ziya örneğindeki gibi, halifenin Meclis'in doğal başkanı olması gerektiğini söyleyenine kadar itirazlar yükselmeye başlıyordu. Yani 1921'de birlikte yapılmış anayasanın, "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" diyen temel ifadesini, hem yukarıdan emrivakilerle hem de aşağıdan hilafetin korunması çabasıyla kuşkulu hale getirecek bir polarizasyon yaşanıyordu. Bu yargımıza en muteber dayanak olarak, Kemalistliği en kuşku götürmez isimlerden olan F. Rıfkı Atay'ı kullanabiliriz:

> Gerçekte Mustafa Kemal'in yaratmak istediği yeni Türkiye ile Hüseyin Cahit'in ilk gençliğinden beri rüyasını gördüğü yeni zamanlar Türkiye'si arasında hiçbir fark yoktu. Cavit Bey de, o da iki doğal Cumhuriyetçi idiler. Öyle olmalı idiler. İkisi de aşağı yukarı M. Kemal ile aynı şeye inanmakla birlikte Mustafa Kemal'e inanmıyorlardı. İttihat Terakki dönemindeki Enver diktatoryası tecrübesinin bu türlü kaygılanmalarda derin tesiri olmuştur. (Atay, 1984, s. 382)

F. R. Atay, Rauf Beylerin muhalefetine ilişkin de şu saptamayı yapar:

> Silahlarının kuvveti, sadeliğinde idi. "Ne istiyorsunuz?" dendikçe: "Hiçbir şey... kayıtsız şartsız hâkimiyet-i milliyenin tecellisini istiyoruz" diyorlardı. Cumhuriyetin ilan şekli hakkındaki tenkitleri de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bu ana prensibine riayet edilmemiş olmasınaydı. Bu sırada İstanbul'da halifenin istifa edeceği rivayeti çıktı. (...) "Halifemizden mahrum mu kalacaktık? İslam âlemindeki manevi nüfuzumuzu kendi elimizle feda mı edecektik?" Düşününüz, bu feryatlar laik ve Latin harfçi Hüseyin Cahit'in gazetesinden işitiliyordu. (Atay, 1984, s. 383)

Nitekim halifenin istifa haberi, İstanbul basınında, "istifa etmemesi" yönüne bir kampanyaya dönüşecekti. Örneğin "10 Kasım 1923 tarihli *Tanin* gazetesinde İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey, halifeye açık mektup yazarak istifa etmemesini istedi. Lütfi Fikri, istifa haberlerinin kasıtlı çıkartıldığını ve felaket habercisi olduğunu söylüyordu. İstifanın gerçekleşmesini ise milletin yüreğini kanatan bir kötülük olarak niteleyen Lütfi Fikri, halifenin makamı, hanedanı ve İslam âlemini korumak için istifa etmemesi gerektiğini vurguluyordu" (Satan, *Atatürk Ansiklopedisi*). Tabii Lütfi Fikri bu çıkışının bedelini diğer gazetecilerle birlikte yargılanacağı seyyar İstiklal Mahkemesinde 5 yıl ceza ile ödeyecekti.

İstifa edeceğinden söz eden haberlere ilişkin Abdülmecit'in atağı ise, hem istifa etmeyeceğini ilan hem de gücünü dünya Müslümanlarından aldığının altını çizerek direnç hattına geçmekti:

> Meşru bir surette bu makama seçildiğini ve İslam dünyasının her yanında hüsn-ı kabul gördüğünü, dolayısıyla çekilmeğe sebep görmediğini söyledi. Kendisinin İslam âleminin işleri ile meşgul olduğunu, siyasetle ilgisi ve ilişkisinin olmadığını vurguladı. Halife Abdülmecid Efendi, aynı açıklamada bu tür yayınların kendisi üzerinde etki yapmayacağını ancak İslam âleminde şahsına bir itiraz olursa makamdan çekilebileceğini belirtti. (Satan, Atatürk Ansiklopedisi)

Bu çıkışın Ankara'da ciddi bir rahatsızlık yarattığı kesin. Mustafa Kemal onu Türkiye ile ve tabii sadece diyanetle ilgili sıradan bir memur konumuna düşürmeye çalışırken o dünya Müslümanlarına ilişkin liderlik

ve desteğinin altını çiziyordu. Daha sonra *Nutuk*'ta bu gerilimden söz eden Mustafa Kemal, Osmanlı'nın bütün Müslümanların lideri olarak davranmasının kendi halkına ne denli ağır fatura ödettiğini anlatacak ve buradan hilafetin ümmetçi niteliğinin risklerine işaret edecekti.

> Halifelik konusunda kesin olarak dedim ki ulusumuzun kurduğu yeni devletin yazgısına, işlerine, bağımsızlığına, sanı ne olursa olsun kimseyi karıştırmayız. (...) Ulusa anlattım ki bütün Müslümanları içine alan bir devlet kurmak göreviyle yükümlü imiş gibi görülen bir halifenin, görevini yapabilmesi için, Türkiye devleti ve onun bir avuç insanı halifenin buyruğuna verilemez. (Atatürk, 2002, s. 348)

Tabii Abdülmecid'in, sanki "bütün Müslümanları içine alan bir devlet kurmak göreviyle yükümlü imiş gibi görülen", sanki "Türkiye devleti ve onun bir avuç insanının buyruğuna verilmesini" istemiş izlenimi veren bir konuşması yoktu; Mustafa Kemal de bu yorumuyla, yönelimine meşruiyet üretmeye çalışıyordu. Dahası önceden "Abdülmecid Efendi 'Müslümanların Halifesi' sanını kullanacaktır. Bu san'a başka bir san ve söz eklemeyecektir" (Atatürk, 2002, s. 340) belirlemesi de kendisine ait. Burada muktedir kurdun "kuzuyu" (iktidarsızlaşmış kurdu) yemeye karar vermesi karşısındayız.

Bununla birlikte hilafet sorununun, hem diğer Müslüman ülkeler ve halklarla ilişkiler boyutu hem de İngiltere ile artık tam mutabakat elde etmeye yönelik çabalar çerçevesindeki etkileri nedeniyle ilginç yanları vardı. Hilafetin kaldırılmasının aynı zamanda İngiltere'ye yakınlaşma elde etme yanı vardı. "Böylece İngiliz egemenliği altındaki Müslümanları, başta Hindistan olmak üzere kışkırtmayacağız, demek isteniyordu. Dolayısıyla bunu, Musul sorununda İngilizleri yumuşatmaya yönelik bir adım olarak görenler de vardır." (Öngider, 2003, s. 230)

İşin gerçeği kamuoyundan gizlenerek de olsa tam da böyle bir siyaset izleniyordu. Lozan'ı Musul'suz imzalamış ve o sırada Musul'dan bir pay alma ve dostluk ilişkilerini geliştirmek üzere İngiltere ile pazarlık süreci yürüten Türk dış politikası ile oldukça örtüşen bir davranış karşısında olduğumuz kesin. Hilafetin kaldırılması sorunu, içerideki mutlak hâkimiyet ve seküler muhalifleri etkisizleştirmek yanında, İngiltere

ile daha İzmir İktisat Kongresi'nde başlayan yakınlaşmanın geliştirilmesi açısından da işlevselliği bağlamına oturmaktadır. Dolayısıyla dış politikada daha rahat yol alabilmek, İngiltere ile daha rahat yakınlaşabilmek için de hilafet baskı altına alınıyordu.

Burada 1923 Aralık ayında yayımlanan Ağa Han ve Emir Ali'nin Başbakan İsmet İnönü'ye yazdıkları mektup, yazanların niyeti hilafına, hilafetin tasfiyesinde önemli bir bahane yapılacaktır. Söz konusu mektupta Ağa Han ve Emir Ali, "Halifeliğin –özellikle Cumhuriyet ilan edildikten sonra– yasal durumunun açıklığa kavuşturulmasını istemekte ve İslam dünyasının dinsel başkanlığının Müslüman halklar açısından manevi bir bağ olarak korunmasının önem ve gereğine dikkat çekilmektedir" (Tunçay, 1981, s. 75).

İktidar bu mektubu, "İngiliz telkini" ve "padişahlığın teşviki" olarak sunmuş, ama gerçekte hilafetin tasfiyesi, İngiltere'yle yakınlaşmak için manivela olarak kullanmıştır. Mete Tunçay, "Benoist-Mechin de Türk hükümetinin Ağa Han-Emir Ali olayını, ilgisizliğini bile bile İngiliz etkisine bağladığını ileri sürmektedir. Vesile pek zayıftı, hatta gülünçtü. Mustafa Kemal, bu iki Hint prensin mektubu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin tehlikeye girmeyeceğini pekiyi biliyordu" (Tunçay, 1981, s. 76) aktarımından sonra, "Hilafetin kaldırılması gibi –İmparatorluklarındaki Müslüman uyrukların varlığı bakımından– son derece işlerine gelecek bir hareketi İngilizlerin önlemek istemiş olamayacaklarını düşünüyorum" (Tunçay, 1981, s. 77) diyecektir.

İktidarın yanı sıra Niyazi Berkes, Y. Hikmet Bayur ve daha pek çok analistin iddia ve gerekçelendirmelerinin aksine M. Tunçay'ın yaklaşımına katılmamak imkânsız. Çünkü hilafetin kaldırılması, asalak bir kurumun tasfiyesi anlamında ileri boyutundan bağımsız olarak, aynı zamanda İngiltere'nin başta Musul olmak üzere Müslüman dünyası üzerindeki sömürgeci hâkimiyetinin güvenliği açısından da oldukça faydalı bir gelişmedir.

> İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisi, halifeliğin kaldırılması yolundaki haberi hayretle karşıladığını yazmıştır. Bu görevli, o zamana kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan olarak kaynaştıran Türk propagandasının, Kürtlerin halifeye bağlılıklarına dayandırıldığını, Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin ise

İngiltere için inanılmayacak kadar mükemmel bir şey olduğunu belirtmektedir. (Tunçay, 1981, s. 78)

Büyükelçi R. Lindsay, 8 Şubat 1926 raporunda, "Laik Türkiye'nin Müslümanları İngiliz İmparatorluğu için bir tehlike olmaktan çıkarmakta olduğu, Türkiye'ye yakın ilişkilerin İngiltere'ye yarayacağını" belirtiyordu. [Yine] Bir İngiliz yazarı, Ph. Graves de, hilafetin ilgasının taktik nedenini Ankara'ya karşılık İstanbul'un hoşnutsuz ve muhalif bir merkez olma eğilimde ararken, "Türk Cumhuriyetçileri, Müslüman uyrukları olan herhangi bir Gayrimüslim devlet için her zaman güçlükler yaratabilecek bir kurumu ortadan kaldırmakla, böyle niyetleri olmadığı halde, Britanya İmparatorluğuna olağanüstü bir iyilik yapmışlardır" diyordu (Tunçay, 1981, s. 78).

Kuşkusuz bu saptamalar, laikliğe yol döşeyecek adımların önemini en küçük anlamda değiştirmez. Ancak yapılanın, "laiklik için" diye sunulması gibi, İngiltere karşıtı gibi sunulmasının da olgusal bir dayanağı yoktu. Aksine veriler, her kesimden muhalif güç ilişkisinin tasfiyesiyle antidemokratik tahkimatın daha rahat meşrulaştırması yanında İngiltere ile sürdürülen yakınlaşmanın derinleştirilmesine yönelik bir hamle karşısında olduğumuzu göstermektedir.

Sorunun bu dış politikayla ilgili kısmı bir yana, halife ile o sırada yükseltilen gerilimin merkezinde, yeni muhalefetin onunla geliştirdiği ilişkiler, dolayısıyla halife etrafında dengeleyici bir ikincil iktidarın oluşma riski ve onun bertaraf edilmesi yatıyordu. Bu noktada en kritik gelişme ise Rauf, Kâzım, Adnan ve Refet Beylerin Abdülmecid'i ziyaret etmeleriydi.

> 22 Kasım 1923 günü cumhuriyet idaresinin ilk başvekili sıfatıyla, Rauf Bey'in İstanbul gazetelerinde çıkan beyanatına dair bir önerge veren İsmet Paşa, Grup'ta halife karşıtı ve halifeyi tehdit eden bir konuşma yaptı. İsmet Paşa'nın bu sert konuşmasının asıl sebebi, Rauf Bey'in gazetede çıkan mülakatı değil, İstanbul'da Rauf Bey, Kâzım Karabekir, Adnan Adıvar, Refet Bele'nin birlikte halifeyi ziyaret etmiş olmalarıydı. Ankara bunu "saltanatın ihya edilme teşebbüsü" olarak değerlendirmişti. (Satan, *Atatürk Ansiklopedisi*)

Açık ki savunulan Meclis'in egemenlik hakkı olsa, yapılması gerekenler bellidir: Muhalefet hakkı, adil seçimler, çoğulculuk, kuvvetler ayrımı, denetim, bilgi kaçırmama, kendi başına karar vermeme... Oysa diğerleriyle olduğu gibi halifenin tasfiyesinin gündemleşmesi de, Mustafa Kemal'in şahsında Meclis üzerinde kurulmuş iktidarın ortak kabul edilmezliği ekseninde şekilleniyordu. O halde kimin ne dediğini aktarırken sadece sözlere değil, aynı zamanda bu sözlerle örtüşen hakikati de belirginleştirerek ilerlemek zorundayız. Çünkü hilafetin tasfiyesi gibi buna itiraz edilmesindeki asıl saiklere de, ancak sürecin bütünlüklü bilgisiyle ulaşılabilecektir.

Bu bağlamda "Mustafa Kemal'in cumhuriyet rejimini yerleştirme çabasına" (Sezgin, 1984, s. 105) atıf yapanlar, bunun liderin egemenliği değil de halkın egemenliği olduğunu göstermek zorunda. Aynı şekilde "Refet Paşa halifeye karşı son derece iltifatkârdır. Ali Fuat ve Kâzım Paşalar da endişe içindedir. Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey, hilafetin kaldırılmasına karşı çıkmaktadır" (Sezgin, 1984, s. 105) saptamasının değeri de, ancak bu savrulma halinin nedenleriyle birlikte doğru anlaşılabilecektir. Aksi takdirde hilafetten kurtulma çabası, Türkiye tarihinin yaşayacağı gibi içeriği boşaltılmış bir cumhuriyete razı olma haline sürükleyecektir. Dolayısıyla sorun, Mustafa Kemal'in cumhuriyet ve laiklik hassasiyeti karşısında diğerlerinin hilafetçiliği değil, tam da "hilafet yanlısı olmasalar bile Mustafa Kemal'in yönetimine şu ya da bu nedenle karşı çıkanlar, hilafet makamına sarılmak mecburiyeti duymuşlardır" (Sezgin, 1984, s. 104) cümlesi üzerinden aydınlığa kavuşturulabilir.

Bu noktada "Mustafa Kemal'in yönetiminde" bir sorun olup olmadığını, örneğin "şu ya da bu nedenin" gerçekte egemenliğin millette mi liderde mi olacağı gibi oldukça kritik bir soruna tekabül ettiği, keza söz konusu kişilerin düne kadar Mustafa Kemal'in yanında durduğu gerçeği, nesnel bir analiz için zorunlu görünüyor. Hilafetçi olmadıkları açık olduğuna göre, bu insanların, halifeyi kollamaya başlayan bu davranışa, "Nasılsa halifenin elinde ordu yok, gücü manevi etkisinden geliyor, dolayısıyla bizim Meclis olarak sağlayamadığımız dengelemeyi belki onun da varlığıyla sağlamak imkânı buluruz" diye düşünmüş olmaları ve onları bu noktaya savuran süreci tahlilimize dâhil etmeden nesnelliği yakalayamayız.

Aynı şeyi, örneğin Bitlis Mebusu Yusuf Ziya'nın şahsında, Misak-ı Millî'den vazgeçilmiş ve Musul'un İngiltere'ye bırakılmış olmasının, keza

giderek belirginleşen Türkçü vurgular ve Kürtlüğün inkârını gösteren gelişmelerin yarattığı düş kırıklığının bir tepkisi olarak okunması gerekecektir. Çünkü verilerle gördüğümüz gibi, ileriye doğru atılan bütün adımlara eşlik etmek üzere hak ve özgürlük kısıtlamaları gelmiştir. Bu kapsamda halifeliğin tasfiyesi süreci de önceki diğer önemli adımlarda da gördüğümüz gibi, özgürlüklerin gelişmesi yönünde bir ortamı değil, aksine merkezîleştirme, gütme ve gerilimin artışı yönünde adımlarla belirlenecekti.

Bu süreçte halifenin hükümetten, kendisine itibar gösterilmesi ve bütçesinin artırımı talebinde bulunması, hilafetin tasfiyesini hem kolaylaştıracak hem de zamanlamasını belirleyecekti. Nitekim İsmet Paşa, 22 Ocak 1924 tarihinde cumhurbaşkanına gönderdiği telgrafta, halifenin İstanbul'a giden hükümet ve resmî erkânın kendisi ile temastan kaçınmalarından teessür duyduğunu ve hilafet hazinesinin dışında masraflar için yardım istediğini belirtirken Mustafa Kemal de, "hazine-i hilafetten maksadın ne olduğunu anlayamadığını, hilafetin hazinesinin olmadığını ve olamayacağını beyan ederek, hilafet kadrosunun ciddi tetkik edilmesi ve azaltılması emri" verecekti.

Nitekim bu emir, 20 Şubat 1924'te uygulanacaktı. "Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey, bütçe sunuş konuşmasında, 1924 mali yılı Bütçe Kanunu tasarısında toplam giderleri 126.087.739 TL olarak öngörüldüğünü açıkladı. Bunun için de halifenin artırılmasını istediği tahsisatın 100 bin lira kısılarak 331 bin liraya düşürüldüğünü vurguladı. Aynı bütçede TBMM'ye 400 bin lira, Cumhurbaşkanlığı'na 247 bin lira tahsis edilmişti (Satan, *Atatürk Ansiklopedisi*).

> Reisicumhur ile Başvekil arasındaki bu haberleşme ile Ankara'nın hilafet karşısındaki politikası belirlenmiş oldu. İzmir'deki harp oyunları münasebeti ile orada toplanan Başvekil İsmet Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Özalp Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'nın hilafetin ilgası ve aynı zamanda Şeriye ve Evkaf Vekâletini de ilga edip tedrisatı tevhit etmek konularında fikir birliğine vardılar. (Satan, *Atatürk Ansiklopedisi*)

Artık iş teknik ayrıntılara kalmıştı. Bu kapsamda Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi, içlerinden pek çok sarıklı da olan 53 arkadaşının daha

İslamcı bir kişilikle halifeliğin kaldırılması önerisinin baş aktörü olacaktı. Şeyh Saffet ve arkadaşları önergenin gerekçesinde şöyle diyeceklerdi:

> Bağımsızlığında ve millî yaşantısında ortaklık kabul etmeyen Türkiye, görünüşte ya da dolayısıyla ikiliğe dayanamaz. Yüzyıllardan beri Türk milletinin felaket sebebi ve sonunda eylemli ve anlaşmalı olarak Türk imparatorluğunun çökme nedeni olan padişah ailesinin, halifelik kılığı içinde Türkiye'nin varlığına daha da etkili bir tehlike olacağı ağır denemelerle kesin olarak belirmiştir. Bu ailenin Türk ulusu ile ilişkili olan her durumu ve gücü ulusal varlığımız için tehlikelidir. (Çavdar, 1995, s. 257)

Dini açıdan önemli bir gerekçelendirme yapan Adliye Vekili İslam Hukuku Müderrisi Seyyit Bey ise, özetle şöyle diyecekti:

> Hilafetin ilgası, İslam âleminde inkılapların en büyüğü ve en mühimidir. Hilafet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir meseledir ve itikat meselelerinden değil, millete ait hukuk ve kamu yararı cümlesindendir... Hilafet hükûmet demektir. Zamanın icabına tabidir. Onun için Hz. Peygamber ashabına hilafet meselesini izah etmemişlerdir. Kur'an'da şekl-i hilafet hakkında yani İslam hilafeti hakkında hiçbir ayet-i kerime yoktur. Kur'an-ı Kerim iki düstur gösteriyor; meşveret ve ulul'emre itaat... Dört seneden beri Türkiye dâhilinde İslamiyet, makam-ı hilafetin hiçbir alakası, münasebeti, tesiri, nüfuzu olmaksızın ahkâmını icra ediyor. (Satan, Atatürk Ansiklopedisi)

Hilafetin tasfiyesini öngören tasarının, "Halife hal'edilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülgadır" diyen birinci maddesini, "Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki tapuya kayıtlı emval-i gayrimenkule millete intikal etmiştir" diyen ikinci madde izleyecek ve geriye kalan 11 madde müzakere edilmeden tek tek okunup kabul edilecekti. Halifelik makamını kaldıran ve Osmanlı Hanedanı'nı yurtdışına çıkaran kanun aynı gün Cumhurbaşkanı tarafından onaylanıp uygulanacaktı.

Emek ile Sermaye Arasında Cumhuriyet

Rejimin Emek Karşıtı Kurumsallaştırılması

Bu bölümde, Cumhuriyet analizlerinde genellikle görmezden gelinen, oysa bir rejim ve dönüşümünün kavranışında temel önem taşıyan bir sorun alanını, Cumhuriyet'in emek karşısındaki konumunu irdeleyeceğim. Kürt sorununda yapılageldiği gibi "feodalizm", "gericilik" vb. nitelemelerle ötekileştirilemeyen, ama "ilericilik" anlatılarında es geçilen bir sorun alanı bu; eğer sosyalist bir duruş ve ahlâkça yazılmamışsa, genellikle "cumhuriyet devrimleri" anlatısında hiç yer almayan, "Cumhuriyet'in gericiliğe karşı mücadelesi" retoriğinin tozu dumanı içinde görünmez kılınan bir sorun alanı... Oysa ilericilik ve devrimciliğin yanı sıra, cumhuriyetçiliğin temel gerekleri açısından da kritik bir sorun alanı bu; çünkü toplumun çoğunluğunun, emekçilerinin, kimsesizlerinin, Cumhuriyet'le birlikte neler yaşadıklarını içeriyor.

Diğer yandan sosyalist analistlerin kendi iç yüzleşmeleri ve tutarlılık sorumlulukları açısından daha da kritik bir sorun alanı bu. Çünkü onların bir kesiminin de, üstelik sosyalizm adına konuşma iddiasını bırakmadan Kemalizm'in tarih tezini yinelediği ve emek sorununu ihmal edilebilir bir konuma itelediği görülüyor. Kuşkusuz İslamcılığın son dönemdeki boğucu etkisi nedeniyle bu durum, Kemalist kazanımları koruma çabası adına bir yere kadar anlaşılabilir. Ancak Cumhuriyet'in, emeğin temel hak ve özgürlüklerini tahrip edici iradesini, dolayısıyla toplumun kötürümleştirilerek bugünkü duruma savrulmasındaki sorumluluğunu tartışma dışına çıkarmak, bizi hem tarihin nesnel yazımından hem de temel cumhuriyet değerlerinden koparıcı bir etki yapıyor. Bu bağlamda Cumhuriyet'in emek ve sosyalist dinamikler karşısındaki gerçekliğinin bilince çıkarılması, hem nesnel bir analize yükselebilmemiz için hem de

demokratik, laik ve sosyal bir cumhuriyete ilerleyebilmek açısından kritik bir ölçüt oluşturuyor.

Bilineceği gibi cumhuriyet, "herkesin olan" (Cangızbay, 2007, s. 71) anlamında yurttaşlar arasında ayrım yapmayan, aynı zamanda devlete değil "yurttaşa ait" olan, muktedirlerin değil halkın belirleyicilik katına yükselebildiği rejim demek. Oysa bizim Cumhuriyetimiz, bu bölümde daha da belirginleştirileceği gibi, devletin toplumu kendi dayattığı standartlara uyduran, uymayanı da salt bu nedenle mağdur eden bir rejim olacaktı.

Bu açıdan Cumhuriyet'in ilanı öncesi dönemin bir cumhuriyete daha yakın olması ironik bir durum oluşturuyor. Gerçekten de Birinci Meclis dönemi cumhuriyet olma durumuna daha yakındı; çünkü 1) Osmanlı-Türk devlet geleneğinde egemenliğin millete aitliğini ilk defa ilan edilmesiyle devrimsel değerde bir adım atılmıştı, 2) adına davrandığı Müslüman anasır arasında sınıf ve kimlik eksenli bir ayrıcalık ve ayrıma veya inkâra gidilmemişti, 3) yerellerin inisiyatifiyle gidilen bir seçimle oluşan Meclis ile anayasa ve egemenlik kurumlaşması geliştirilmişti. Oysa Cumhuriyet'in ilanı ve izleyen süreçte bu kazanımlar erozyona ve giderek tasfiyeye uğratılacaktı ki bunu ilgili bölümlerde gördük.

Cumhuriyet, halkın iktidarı belirleyen bir konuma gelmesi, özgürleşmesi, kulluktan vatandaşlığa yükselmesi demek olsa da, Türkiye'nin cumhuriyet gerçeği, bu standartlardan uzak kalır. Ne yazık ki bir cumhuriyeti anlatmak için belki de en anlamlı nitelemelerden biri olan ve egemen yazının da atıfta bulunmayı çok sevdiği "kimsesizlerin kimsesi olma" gereğinden uzak kalmış bir Cumhuriyetimiz oldu bizim.

Üstelik böyle olmasının asli nedeni, o günkü koşullardan kaynaklı çaresizlik hali de değildi; aksine başlangıç döneminde, üstelik savaş koşullarında yakalanan standartların gerisine giden bir deneyimin yaşandığını görmüştük. Dolayısıyla cumhuri bir kurumlaşmanın kötürümleşmesinde, koşullardan çok Cumhuriyet egemenlerinin tercihi belirleyici oldu. Bir cumhuriyetin varlığı açısından en kritik göstergelerinden biri olması beklenen emek karşısındaki tutuma gelince, burada da oldukça sorunlu bir durumla karşı karşıya kalacağız. Üstelik bu noktada Cumhuriyet'in, olmayanı vermesi veya bilinmeyeni akıl etmesi de gerekmiyordu; emeğin o ana kadar kazandığı, kullandığı, yani zaten var olan örgüt ve araçlarına saygı gösterilmesi yeterliydi.

Bu açıdan sorun, örneğin kadınlar özgülünde olduğu gibi, önce medeni hukuk güvencesi, sonra seçme ve seçilme hakkı getirilmesi gibi bir ilerleme değil, açık bir gerilemeydi. Zaten kullanılagelen sendikal kurumlar, grev yapma, toplu sözleşme imzalama, dayanışma ve mücadele için 1 Mayıs'ı kutlama, miting yapma, keza emeğin haklarını eksen alan sol siyasetin yaşam ve ifade pratikleri zaten vardı. Sorun bu var olanların yasaklanmaması, yani rejimin herkesin rejimi olarak kurumsallaşması, bir cumhuriyetin gereğine uygun olarak dışlamayıp kucaklaması, dengeli, haklara açık bir yapıda şekillenmesiydi.

Oysa olgusal veriler, bir cumhuriyet halinin en kritik alanlarından birini oluşturan emeğin temel haklarına ve emeği eksen alan siyasete sistematik bir yasak ve cezalandırma yaptırımı getirilmesine işaret edecektir. Yani nasıl ki 23 Nisan 1920 Meclisi ve onun ürettiği anayasa ve demokratik tecrübe birikimleri bir bir tasfiye edilerek memleket, modernleştirici ama otokratik bir rejime mahkûm edilmişse, emeğin hakları ve deneyimleri de bir bir tasfiye edilecek, milyarderler yetiştirme eksenli bir kalkınma politikasına kurban verilecekti.

Cumhuriyet, tercihlerini, hızlandırılmış bir kapitalist gelişme, yani burjuvaziyi büyütme ekseninde oluşturacaktı. Bu bağlamda "kimsesizlerin kimsesi" olabildiği oranda hakiki hale gelebilecek olan bir cumhuriyet imkânı tepilecek, "aferist"[1] politikalarla, devlet kaynakları burjuvaziyi büyütmeye yönlendirilirken, ülkedeki kimsesizlerin oranını artıran ve güvencesizleştiren bir sınıf politikası izlenecekti.

Üstelik rejimin emek ve sol siyasete karşı tavrı öylesi uçlaşacaktır ki, bu durum rejimin, burjuva devlet modelleri içinde de özel bir tercihte

1 Aferizm, Cumhuriyet'in hızlandırılmış millî burjuva yetiştirme politikası kapsamında, devlet desteğiyle sermayedar yaratma politikasının aldığı addır. Kavramın kendisi, "iş"in Fransızcası olan "affair"den türemekle birlikte, Türkçedeki "aferin" ile de ironik bir uyum kurar. İttihat ve Terakki döneminde İtibar-ı Millî Bankası eliyle uygulanan bu politika, Cumhuriyet döneminde özellikle İş Bankası eliyle geliştirilecekti. Yani devlet desteğiyle Gayrimüslim sermayenin birikimlerine çöken, kamusal birikimlerin yağmalanmasıyla geliştirilen bir "millî" burjuvazi üretme politikası karşısındayız. Tabii bu yoldan, beklenenin aksine bir sanayi burjuvazisi yerine, politik aracılar eliyle kredi desteğiyle zenginleşen, har vurup harman savuran, risk almayan asalak bir burjuvazi oluşacaktı. Bu durum öyle kurumsal bir hal alacaktı ki, 1930'ların Devletçilik döneminde de durum değişmeyecekti. Dahası devletin, sermaye karşıtı sosyal dinamikleri ezme politikası yanında demokratik denetim altındaki kapitalizmlerden ayrımla ihale dağıtımı ve piyasa kontrolüyle yürüyen aferizm, bütün bir yüzyıla yayılan ve iktidarla bağlantılı zenginleştirmenin stratejik adı olacaktı.

bulunmasını getirecekti. Şöyle ki burjuva demokratik rejimlerden temel ayrımla dünyada ancak baskıcı, dahası faşist rejimlerle kıyaslanabilir sıkılıkta bir yasal çerçeve, her türden hak kullanımına karşı bir kurumsallaşma sergilenecekti.

Oysa bir cumhuriyet inşası açısından yapılması gereken, hak yoksunlaştırması değil, aksine fiilen kullanılagelen hakları güvenceleştirmek olmalıydı. Anımsansın ki Cumhuriyet öncesi Ankara'sında ve daha ilginci işgal ve saltanat yönetimindeki İstanbul'da bile kullanılagelen haklar, Cumhuriyet Türkiye'sinde kullanılamaz hale getirilecekti. Sendikal örgütlenme, grev, 1 Mayıs kutlaması, emek basını ve sosyalist parti kurumlaşmalarının tasfiyesi ve engellenmesince belirlenecek bir cumhuriyet rejimi karşısında kalacaktık.

Peki ama bu dönemde emekçilerin ve sol hareketin, örneğin İstanbul'un Müslüman burjuvazisi gibi saltanat rejimiyle işbirlikçi ve Millî Mücadele karşısında negatif bir tutumu mu bu yasakçı politikalara neden olmuştu? Veriler tersini söylüyor. İstanbul, Ankara, Eskişehir, Trabzon, Erzurum ve Bakü vd. tüm yerlerdeki sosyalist hareketler Millî Mücadele'yi antiemperyalist olarak konumlandırıyor ve rezervsiz destekliyordu. Keza, yine onlarca örgütlenen "Anadolu Demiryolu İşçileri Cemiyeti, İstanbul Tersane İşçileri Cemiyeti, İstanbul Tramvay Şirketi Cemiyeti gibi gerek İstanbul gerekse de Anadolu'nun çeşitli işçi merkezlerinde kurulan sendikalar da Kurtuluş Savaşını desteklemekteydiler. İşgal altındaki İstanbul'da Tramvay işçileri ve Şark Demiryolları işçileri, hem kendi çıkarlarını savunmak hem de Kurtuluş Savaşını desteklemek için grev[ler]e gidiyordu" (Şişmanov, 1990, s. 63).

İstanbul'daki sendikal ve sol hareketler, 1920 yılı 1 Mayıs'ını büyük bir gösteriyle kutlarken, "ellerinde 'Bağımsız Türkiye' yazılı pankartlar, ay yıldızlı ve kızıl bayraklarla, kurtuluş ve işçi marşları söylemiş, halkı emperyalizme ve onun yerli ajanlarına karşı savaşa çağıran sloganlar atmış ve yürüyüşün sonunda şehrin öte ucundaki Hürriyet Tepesi'nde miting gerçekleştirmişlerdi" (Şişmanov, 1990, s. 91).

Keza 1919 yılının Haziran ayında İstanbul'da kurulan ve 22 Eylül'de resmen yasal hale gelen Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) da,

bir yandan "İşçi-köylü hükümeti kurmak, köylülere ucuz kredi sağlamak, feodalizmi, büyük toprak ağalığını kökünden yıkmak, işgününün sekiz saat olmasını sağlamak" programının yanı sıra, "Türkiye halkının emperyalizme karşı verdiği ulusal kurtuluş savaşını bütün gücüyle desteklemek, İstanbul'da padişah hükümetiyle mücadele etmek" (Şişmanov, 1990, s. 73) hattında siyaset yapıyordu. *Aydınlık* ve *Kurtuluş* isimleriyle iki yayın çıkaran TİÇSF, bu politikalarına karşılık olarak emperyalist işgal güçlerinin baskısıyla 1920 Martında kapatılacak, ama 1920 sonunda tekrar kurulup mücadelesine devam ettiğinde aynı çizgisini sürdürecekti; ta ki 1925 tarihinde bu kez Cumhuriyet rejimi tarafından ve bir daha kurulamamak üzere tamamen kapatılana kadar!

Kısacası emek hareketi, İstanbul'un Müslüman burjuvazisinin aksine, hem sınıfsal düzeyde sosyal ve demokratik mücadelesini sürdürecek hem de siyasal düzlemde Millî Mücadele'nin bir parçası olarak davranacak ve bu konumunu sonraki dönemde de sürdürecekti.

Bu bağlamda 1923 Mart'ında Bomonti Bira Fabrikası'nda İngiliz patrona karşı gelişen grev zorla bastırılacak ve 60 işçi işten atılacaktı. 1923 yılı 1 Mayısı, yabancı şirketlere el konulması talebi yanında, 1 Mayıs gününün resmen işçi bayramı ilan edilmesi, 8 saatlik işgünü, hafta tatili, serbest sendika ve grev hakkı gibi taleplerin yasallaştırılması için grev yapılarak kutlanacaktı. Zonguldak maden işçileri de sağlık koşullarının iyileştirilmesi, kaza tazminatlarının arttırılması gibi isteklerle greve başlayacak ve 12 bin işçinin katıldığı bu grev isteklerin kabul edilmesiyle sona erecekti. Temmuz ve Kasım aylarında İstanbul ve Anadolu'da 7 önemli grev daha gerçekleşecekti. Aydın Şimendifer işçileri de greve gidecek, ama grevleri hükümet güçlerince kırılacaktı. İstanbul mürettipleri, ardından İstanbul Tramvay ve Terkos işçileri de greve çıktı. 18 Kasım'da Şark Şimendifer İşletmesi'nin 1200 işçisi de greve giderek hak kazanımı gerçekleştirilecekti (Pekdemir, c. 1, 1999, s. 173-174).

"Bu grevlerin ortak özelliği sınıfsal tepki ve istemleri yanında, kimi zaman bunlardan da daha ağırlıklı olarak ulusal tepki, istem ve coşkularla dolu olmalarıydı. Bu eylemlerde, istilacı yabancı ülkelere karşı zafer kazanmış bir ulusun işçileri olarak, çoğu yabancı sermayeli işyerlerinde, yabancı şirketlerde çalışan Türk işçilerde, ulusal bilinç sınıfsal bilincin önüne geçiyor; emperyalist sermaye lanetlenirken işçi sınıfı içinde ulusal devlet ve ulusal burjuvaziyle ittifakın zemini doğuyordu" (Kürkçü, 1988, c. 6, s. 1881).

Ancak sadece Temmuz-Kasım 1923'te bile bu direnişlere 32 bin işçinin katılımı ve bunların komünistlerin destek ve yönlendirmesiyle şekillenmesi, yeni rejimi için ciddi endişe kaynağı oluşturuyordu. Bu endişe artık dizginsiz bir şekilde izlemeye karar verdiği ekonomi politikasının sonucuydu. Nitekim işçilerin bu grevleri, artık İstanbul dâhil tüm Türkiye'ye hâkim hale gelmiş Millî Mücadele güçlerince çoğunlukla bastırılıyordu; hem de bu hak mücadelelerinin, Millî Mücadele'yle bütünleşme hassasiyeti göstermesine rağmen!

Esasen zaferin kazanılmasından sonra, öncelikle işçi ve köylülerin gönüllü desteğine olan ihtiyacın sonuna gelinmişti. Nitekim "işçi ve özellikle köylüler konusunda yapılabilecek gözlem, bunların desteğinin de zaferden sonra artık gereksiz sayılmış olmasıdır. Kurtuluş Savaşı sırasında köylülerin gönüllü katılımını sağlamak için çıkarılan Baltalık Kanunu uygulaması, Lozan Antlaşması'nın imzalanması üzerine 'derhal' durdurulmuştu. Bu durdurmanın ormanların tükenmesinden başka bir gerekçeye bağlanması gerek. Çünkü yerine konan uygulamada ormanlar, yerli ve yabancı özel teşebbüsün işletmesine açılarak memleketin birçok yerlerindeki iyi vasıflı ormanlar, uzun ve kısa vadeli mukavelelerle satılmaya başlanmıştır. (Yalçın Küçük) Yani Ormanlar halkın yararlanmasından alınarak özel kesimin yararlanmasına verilecektir" (Oran, 1990, s. 179-180).

Orman köylülerini Baltalık Kanunu gibi Millî Mücadele döneminde işçi sınıfının desteğini almaya yönelik tavizlerden biri olan angarya yasağı ve 8 saatlik işgününü yasallaştırma sorumluluğu da zafer sonrasında kaldırılacak bir diğer kazanım olacaktı. Bu bağlamda "İkinci Meclis'in işlevlerinden biri kitlelerin Kurtuluş Savaşı sırasında edinmiş oldukları kazanımları geri almak olacaktı. Örneğin 10 Eylül 1921'de Ereğli Havzası maden işçileri ile ilgili olarak angaryayı yasaklayan, işgününü sekiz saatle sınırlayan bir yasa çıkartılmış, hükümet bütün işçileri bu kanunun kapsamına alacak bir tasarının hazırlanmakta olduğunu ilan etmişti. [Ancak bu kanun çıkarılmamış ve] 1924'te Meclis'e getirilen Mesai Kanunu, iş gününü 10 saat olarak belirtilecek, ama bu haliyle bile kimse tarafından savunulmayan tasarı 1926'da geri çekilecekti" (Kürkçü, 1988, c. 6, s. 1882).

Tabii bundan önce sosyalist siyasetçiler Takrir-i Sükûn Yasası'nın verdiği imkânlarla tutuklanmış, sendikal örgütlenme ve miting hakkı engellenmiş, işçi haklarını savunan *Aydınlık, İşçi Köylü, Yoldaş* gazeteleri kapatılmıştı. Dolayısıyla emekçilerden yana verilen sözler de artık

rahatlıkla çiğnenebilirdi. Millî Mücadele'nin zaferi, sermayedara aferizm, emekçilere yasak getirecek ve sonraki dönem de bu eksende şekillenecekti. Bu bağlamda emek politikaları, gerçekten de yeni rejimin dramatik bir aynası olacaktır. Öyle ki İzmir İktisat Kongresi'nde dünyaya ilan edilen kararlardan bir tek uygulanmayan bölüm işçi sınıfına ait olanlar olacaktı. Yüksel Akkaya, durumu şöyle özetler:

> Onların taleplerinin yerine getirilmemesi bir yana, Osmanlı döneminde olmayan yasaklarla da karşılaşmışlardır. Zira onlara reva görülen çalışma, daha çok çalışmak, cumhuriyetin hamalları olmak... Zenginliğin kaynağı olmak!.. Oysa işçilerin beklentisi farklıydı. Cumhuriyetin ilanından önce toplanmış olan ve ilk kez genel düzeyde işçilerin durumunu ele alan İzmir İktisat Kongresi'nde işçiler, "İşçi Grubunun Esasları" olarak düzenlemelerin yapılmasını talep etmektedir. Toplam 34 maddeden oluşan bu Esaslar da, ulusal düzeyde, işçi hakları oldukça ilerici ve köklü bir biçimde dile getirilmektedir. İşçi Grubu, Kongre'de, sendika hakkının tanınması, 1909 yılında kabul edilen Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere gözden geçirilip düzenlenmesi, günlük çalışma süresinin sekiz saat ile sınırlı tutulması, kadınlara doğum izni verilmesi, hafta tatili hakkı ve yıllık ücretli izin hakkı verilmesi gibi oldukça ileri taleplerde bulunmuştu... (Candansayar-İnce, 2010, s. 57-58)

Ancak süreci sosyal bir cumhuriyete zorlayan "İşçi Grubunun Esasları"nın yasal düzenlemeleri hem çok uzun zaman ötelenecek hem de çoğunun içerikleri boşaltılacaktı. Esasen muktedirler gecikmiş kapitalizmin hızla geliştirilmesini amaçladığından bu taleplere etkisizleştirilmesi gereken sorun olarak yaklaşacaktı.

> Yönetici kadro, iktidarını güçlendirdiği oranda halk katılımına verdiği önemi azaltmakta, bu gelişme doğal olarak bağlı bir biçimde ve yönetici kadronun eğilimleri doğrultusunda eşraf ve gelişen burjuvazi ile bağlar kurulmaktadır. Nitekim İzmir'in düşmandan kurtarılışından 10 gün sonra, Eylül 1922'de kurulan Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi kurucuları arasından 54 tane

> milletvekili bulunmakta olup, yönetici yerlerde [Yönetim Kurulu Başkanı İstiklal Mahkemelerinde başkanlık yapacak olan Ali Çetinkaya] Gazi'nin sofrasında "mutat zevat" diye anılanlar yer almaktadır. (Oran, 1990, s. 180)

Böylece hem hedeflenen iktisat düzeninin yolu döşenmiş hem de sadık milletvekilleri ödüllendirilmiştir. Ama asıl ilginci, bundan sonraki tercihlerin, dün Millî Mücadele'nin yükünü kaldırmış olmak ölçütünden değil, salt burjuva sınıfsal bir yerden belirlenecek olmasıdır. Bu bağlamda Millî Mücadele'ye hiç katılmamış, aksine işgalcilerin ve saltanatın yanında palazlanmayı sürdürmüş olan İstanbul burjuvazisi bundan sonraki iktisat politikasının motor gücü yapılacaktır. Nitekim her şeyin tek belirleyicisi olması anayasal hüküm olduğu halde Meclis'ten gizlice kotarılacak olan İzmir İktisat Kongresi'nin hazırlıklarında İstanbul burjuvazisi, iktidarın temel partneri olmuştur. Çünkü iktidar onları eksen alan bir gelişme modeline karar vermişti, aynı bağlamda emperyalist sistemle uzlaşı yakalamak için de onlara organik varlığına ihtiyaç duyuyordu.

Henüz Lozan'ın kesintiye uğramadığı, ama artık tıkandığının da görüldüğü koşullarda, İngiltere'yle anlaşmanın iki gerçek koşulu belirginleşmişti. Bir tanesi önceden de irdelediğimiz gibi Musul sorununun İngiltere lehine çözülmesiydi. İkincisi ise Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin mi yoksa kapitalist sistemin mi dostu olacağıydı; yani bir nevi kapitalist dünya ile sosyalist dünyanın sınırı Trakya'dan mı Kafkasya'dan mı geçecektir sorunu! İşte bu koşullarda alelacele İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasına gidilecek; böylece, İngiltere ve diğer emperyalist ülkelere, Türkiye'nin kapitalist yoldan ilerleme kararlılığında olduğunun güçlü bir şekilde duyurulması, böylece Lozan'daki tıkanmanın aşılması sağlanacaktı.

Esasen İktisat Kongresi'nin sonucu, en başından ve kurgulanma biçiminden kesinleştirilmişti. Amaç, dünyaya kapitalist yoldan ilerleneceğinin güçlü şekilde ilanıydı. Bu temel amaç ve aynı zamanda bunun inandırıcılığı, İstanbul burjuvazisinin bu süreçte özel bir misyon yüklenmesini, âdeta kendi varlığıyla bu sürecin garantörü olmasını gerektirecekti. Nitekim İstanbul burjuvazisinin işgal ve sultan rejiminin parçası olmasına bakılmadan sürece doğrudan dahli, Kongre divan başkanlığı ve kararların şekillendirilmesinde belirleyici kılınması ve tabii mecburen

çağrılmış olan işçi katılımının manipülasyonunun da ona bırakılması şeklinde bir kombinasyon oluşturulacaktı.

Bu bağlamda İstanbul burjuvazisi de misyonunu layıkıyla yerine getirecekti. Öncelikle zaferin verdiği mesajdan hareketle 1 Aralık 1922'de ve yeni dönemin ihtiyaç ve yönelimine uygun olarak hem "millî" hem de "Türk" bir Ticaret Birliği organizasyonuna gidecekti. Millî Mücadele'ye en küçük bir katkı vermeyen, aksine işgalciler ve Sultanla koyun koyuna kârlarını arttıran İstanbul burjuvazisi, şimdi kendisine rağmen elde edilen bağımsızlıkla kurulan yeni rejimin önüne serdiği kırmızı halıdan İzmir'e geçiyordu. Deyim uygunsa İstanbul burjuvazisine, "Gel benim iktisat politikamın belirlenmesinde özne ol, benim seni eksen alan iktisat politikama bilgi, tecrübe ve ilişkilerinle katkı ver; ben senin varlığınla kapitalist dünyaya güven vereyim, ben de sana (Gayrimüslim aracı sermayedarların etkinliği nedeniyle) geçmişte hayal edemeyeceğin zenginleşme imkânları sağlayayım" demeye getiren bir çağrıydı bu!

Gerçekten de İzmir İktisat Kongresi, Millî Türk Ticaret Birliği (MTTB) adı altında örgütlenen İstanbul burjuvazisinin denetiminde şekillenecek, daha doğrusu öyle şekillenmesi bizzat Millî Mücadele önderliğince istenecekti. Yine bu sermaye grubu, solun bu kongrede temsili ve kararlarını etkileme olasılığına karşı, (tıpkı önceki sahte Komünist Partisi manipülasyonu gibi) Türkiye Umum Amele Birliği (TUAB) ismi altında sahte bir işçi örgütlenmesi yaratacak ve emeğin kongrede bu sahte örgütlenmeyle temsil edilmesini sağlayacaktı. Öyle ki bu Amele Birliği, bir Tüccar temsilcisinin ifadesiyle, "tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravandan ibaret" (Boratav, 2009, s. 45) idi.

Bu çerçevede "İstanbul burjuvazisi, kaşla göz arasında 'millî' nitelikte bir işçi örgütü kurup, bu örgüt mensuplarına işçi sınıfını temsil etmek üzere, İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'ne katılımını örgütlüyordu." Bu örgütlenmenin niteliği, *Tevhid-i Efkâr*'da, "İstanbul'da yakınlarda umum amele toplanarak bir birlik vücuda getirmiştir. Umum Amele Birliği hiçbir siyasi maksatla oluşmuş olmayıp, yegâne gayesi millî bir daire dâhilinde şirketlere ve kumpanyalara karşı kendi hukuk ve çıkarlarını müdafaa ve muhafazadan ibarettir" şeklinde yansıyacaktı (Yerasimos, 1976, c. 3, s. 1268).

Bu sahte işçi örgütlenmesi sayesinde işçi sınıfının gerçek temsilcilerinin İktisat Kongresi'ne doğrudan katılımının önü alınmış oluyordu.

Ancak bu dönemde İstanbul'daki işçi hareketinin gücü sayesinde taleplerinin kongrede temsil edilmesi ve bir kısmının da karar haline gelmesi engellenemeyecekti. Nitekim "İstanbul'daki işçi hareketi içinde önemli bir yer tutan Aydınlık Grubu'nun kongre öncesi ve sırasında yürüttüğü propaganda çalışmaları ve derginin 14. sayısında ilan edilen 'İktisat Kongresi için Amele Sınıfının Teklif Ettiği Esaslar' başlığı altında yayınlanan beyannamesinin etkileri sonucunda işçi isteklerinin bir bölümü kabul edilecekti. Nitekim amelelere işçi denilmesi, TBMM ve belediye meclislerinde işçilerin temsil edilmesi, sendika hakkının tanınması, toplu sözleşme hakkının kanunlaştırılması, sekiz saatlik işgününün kabulü, 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak kabulü gibi maddeler kongre kararı haline gelecekti" (Işık, 1995, s. 56-). Emekçilerin grev hakkı ise, diğer üç grubun dayanışmalı engellemesi sayesinde en baştan reddedilecekti. Tabii kongrede kabul edilmiş kararların yasalaşması, yeni rejim tarafından engellenecekti.

> Karar altına alınan maddelerden başta kadın ve çocuk emeğini ilgilendirenler, çalışma süresi, sendikalaşmanın önündeki engellerin kaldırılması olmak üzere Kongre'de karar altına alınan emek hakları bir türlü yasalaştırılmayacaktı. Yıllar sonra yasal hale getirilenler ise, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların budanmasıyla olanaklı olabilecekti. (Işık, 1995, s. 57)

Bu dönemdeki dengeler nedeniyle MTTB de, emeğin evrensel haklarına karşı görece sıcak davranacaktı. Nitekim İstanbul proletaryasını sol örgütlenmelerden koparabilmek yanında "büyük kesimi Tramvay İşletmesi, Tütün Tekeli, Telefon İdaresi, Bomonti Bira Fabrikası gibi yabancı şirketlerde çalıştığından sendika ve grev haklarını kolayca savunmuştur" (Timur, 1993, s. 60). Ama İstanbul burjuvazisi, yabancı tekellere karşı sıcak karşıladığı grevlerin kongrede bir hak olarak karar haline gelmesine karşı çıkacak, yine kongrede benimser göründüğü diğer hakların da siyasal iktidarla kurduğu stratejik ittifakı sayesinde yasalaşmasını engelleyecekti. İlginçtir tüccar, sanayici ve çiftçi grupları, işçilerin Tütün reji tekelinin ilgası ve imtiyazlı diğer yabancı kurumların devletleştirilmesi önerisini de reddedeceklerdi (Bkz. Işık, 1995, s. 76).

Bu noktada özellikle anımsatılmalı ki, işçi grubunun, Türkiye'nin gelecekteki iktisat politikasının saptanması kongresine, tüm manipülasyonlara

karşın dört temel gruptan biri olarak bu katılımı, o gün için işçi sınıfının hem iktisadi ve siyasal faaliyetleriyle görünürlüğünün yansımasıydı hem de bağımsız bir sınıf olarak var olduğu gerçeğinin açık bir kabulüydü... Bununla birlikte onu ve doğal taleplerini etkisizleştirmeye yönelik egemen sınıf davranışı daha bu aşamada harekete geçecek ve sonraki dönemi de belirleyecekti.

Yeni rejim, kimin Millî Mücadele'de yer aldığına göre değil, tersine kendi kurmak istediği geleceğin çıkarlarına göre tutum geliştirecekti. Nitekim İstanbul işçi sınıfı yabancı sermayeye karşı grevlerle mücadele eder ve Millî Mücadele'yi desteklerken İstanbul sermayesi İstanbul egemenleriyle işbirlikçi tutum içinde olmasına karşın Cumhuriyet, işçilerin haklarına sırtını dönecek, bu sermayeyi ise ihya eden bir siyaset izleyecekti.

Gerçekten de İstanbul işçi sınıfının 1919-1922 yılları arasında 11 tane önemli grevine tanıklık edilecek ve bu grevler, ülkenin o günkü ekonomisini ellerinde tutan emperyalizme ve işbirlikçilerine karşı hem işçilerin kendi sınıf çıkarlarının gerçekleştirilmesini hem de Millî Mücadele ile dayanışan milliyetçi bir etkinlik sergileyecekti. Ancak bu tutum ve kazanımlar, zafer sonrasında kendisine haklarının tanınması olarak dönmeyecek, aksine onun bu mücadelesinden faydalanan egemenler, işçi sınıfının işgal ve saltanat koşullarında bile kullandığı haklarını giderek kullanamaz hale getireceklerdi. Rejimin yeni egemenleri, "Mademki bağımsızlığı kazandık, artık işçi sınıfıyla ve temsilcileriyle ittifaka da ihtiyaç kalmadı, üstelik onların hakları, millî sermayenin gelişimini yavaşlatacaktır" diye düşündüğündendir ki bu hakları tasfiye yoluna gidecekti. Öyle ki toplumun "sınıfsız imtiyazsız yekpare bütün olduğu" yargısı dayatılacaktı. Emekçilerin bu dayatmalara karşı ilk tepkisi, buna razı olmamak şeklinde gelişecekti:

> Büyük emekçi kitlesi, olayların bu şekilde değerlendirilmesini benimsemekten uzak olmalı ki, 1923 Temmuz ve Kasım ayları arasında hem İstanbul'da hem de Anadolu'da 7 önemli grev patlak veriyordu. İşçi sınıfının mücadeledeki bu ısrarı, 1925 yılına kadar sürecek, ama o yıl çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu her türlü muhalefeti ve rejime karşı çıkan her sesi cezai tedbirlerle susturacaktı. (Yerasimos, 1976, c. 3, s. 1268)

"İstanbul'da çoğu yabancı olan büyük şirketlerde çalışan işçiler bir sosyal mevzuattan yoksun idiler. Yürürlükte bulunan 1908 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu,[2] grev hakkını yasakladığı gibi, kamu kuruluşlarında sendika kurma özgürlüğünü de tanımıyordu. Yabancı şirketler, özellikle Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra işçi sömürüsünü arttırmışlardı. Grev hakkının olmamasına rağmen bu dönemde bazı grevlere tanık olmamız bu sömürü[nün düzeyi] hakkında bize fikir vermektedir. Özellikle Dersaadet Tramvay Şirketinde işçilerin durumu çok kötüydü. (...) 1928 Haziranında tramvay işçileri grevi patlak verince, yabancı şirket temsilcileri, vali, emniyet müdürü ve Parti müfettişi el ele vererek direnişi kırdılar. Bu gibi grevleri cezalandırmak üzere de, daha sonraları 1933'de Türk Ceza Kanununun 201. maddesi değiştirilerek, "işçinin toplu olarak işi terk etmeye teşvik edilmesi ve işverenin işçileri toplu olarak işten çıkartması" yasaklanacaktı. (Timur, 1993, s. 90-91)

Rejimin işçi sınıfına karşı asıl tutumunu ortaya koyan en önemli belge ise 1936 İş Kanunu olacaktır. Bu kanuna kadar Cumhuriyet devletinin genel bir iş mevzuatı bile olmayacak, dahası 1909'un yasakçı mevzuatı sürecek, o dönemden süregelen kimi hak kullanımları ve fiilî örgütlenmeler ise Takrir-i Sükûn Yasası'yla yasaklanacaktı. İş alanı önceden de işaret edildiği gibi sermayedarın ve genellikle onunla uyum içinde davranan yönetici ve güvenlik bürokrasisi ve tabii kalkınmayı sermayedarın teşvikine ve ürkütülmemesine indirgeyen iktidar aklının insafına

2 1908 Devrimi sonrası yaygınlaşan grev ve sendikal örgütlenmeyi engelleyerek yabancı sermaye yatırımlarına güven vermek amacıyla İttihatçılarca (önce 25 Eylül 1908'de geçici) 27 Temmuz 1909'da çıkarılan bu (iş bırakma, grev) kanunun 1936 İş Kanunu'na kadar yürürlükte kalması, Cumhuriyet'in hak ve özgürlüklere karşı tutumunu gösterir. Ancak teslim edilmeli ki Tatil-i Eşgal Kanunu, doğrudan yasak getirmek yerine öncelikle hakem kuruluna yönlendirmek, dahası sınıfların varlığını kabullenmekteydi; yani grevi tümden yasaklayan, sınıfların varlığını reddeden sonraki döneminin ilerisinde bir nitelik gösterecekti. Üstelik Tatil-i Eşgal Kanunu kamu hizmetleri dışında sınıf esasına göre örgütlenmeyi yasaklamaz ve siyasal örgütlenmeye karışmazken, 1938 Cemiyet Kanunu, sınıf esaslı her türden örgütlenmeye karşı genel bir yasaklamaya gidecekti. Özetle işgal dönemi bir yana İttihatçı dönemden de geri bir Cumhuriyetimiz olacaktı!

bırakılacaktı. Bu alanı belli bir yasal disipline sokma girişimleri de, bu keyfîliğe bir sınırlama getirir kaygısıyla geri çekilecekti:

> 1924 tarihinde 99 maddelik, 1929 tarihinde 36 maddelik ve 1932 tarihinde 192 maddelik birer iş kanunu tasarısı Meclis'e gelmiş, fakat görüşülmeden hükümet tarafından geri çekilmiştir. 1934'te yeni bir tasarı Meclis'e sunulmuş ve 1935'te hükümet tarafından yapılan değişikliklerden sonra 1936'da kanunlaşmıştır. Kanunun hazırlanmasında faşist İtalya iş mevzuatından yararlanılmıştır. Kanunun bu kadar gecikmiş bir şekilde çıkışı, müzakereler sırasında üzerinde çok çalışılmış olmasıyla izah edilmiştir. Kanunu hazırlayanlardan bir milletvekili kanunu, "üzerinde on seneden beri uğraşılan ve cidden güzel bir eser olan kanun" şeklinde takdim etmiştir. (...) İş Kanunu işin düzenlenmesi, iş güvenliği ve sağlık koşulları ile ilgili çok olumlu hükümler içermekle birlikte bunların ayrıntılarını [hiç çıkmayacak olan] tüzüklere bırakmıştır. Örneğin Kanun "Genel bakımdan iş müddetinin haftada 48 saat olması esastır" demektedir. Fakat bu maddenin uygulanmasını kanunun çıkışını takip eden bir yıl içinde çıkarılacak olan tüzüğe bırakmaktadır. Ancak bu tüzüğün de uyacağı esaslar tespit edilmektedir. Bunlara göre "memleketin ekonomik menfaatleri bakımından yahut mahiyetleri ve üretim miktarlarını mutat olan seviyenin yukarısına çıkarmaya ihtiyaçları" dolayısıyla (m. 37) bazı iş kollarında, yılda 90 günü geçmemek koşuluyla, günde 13 saatlik çalışmaya izin verilmektedir. Kanun asgari bir çalışma yaşı saptamamıştır. Bir milletvekilinin "14 yaşından küçük çocuklar çalıştırılamaz" şeklindeki teklifi, İktisat Bakanı tarafından desteklemesine rağmen reddedilmiştir. Kanunun 12 yaşındaki işçi çocuklara atıf yapan maddeleri vardır. (...) İş Kanunu grevi açıkça yasaklamaktadır (m. 72). O dönemde sendika kurma özgürlüğü olmadığı gibi, toplu sözleşme hakkı da yoktu. Bunların yerine Kanun, uzlaştırma ve tahkim yöntemlerini getirmiştir. Herhangi bir iş ihtilafında, önce (nasıl seçileceği yine bir tüzüğe bırakılmış olan) işçi temsilcileri ile işveren bir uzlaşmaya varmaya çalışacaklar, eğer anlaşamazlarsa ihtilaf bir hakem kuruluna gönderilecektir. Hakem Kurulu ise vali veya muavini başkanlığında,

> o ilde iş kanununu uygulamakla görevli en büyük memur, hukuk işleri müdür ve bunların üçünün seçeceği iki özel kişiden oluşmaktadır. (...) Oysa biliyoruz ki siyasi iktidar, bu dönemde ticaret ve sanayi çevrelerinin bir aracı olmamakla birlikte onların çıkarlarına uygundur. (...) İş Kanunu'nun çok önemli birçok hususu, sonradan bir türlü çıkarılamayan tüzüklere bırakmıştır. Asgari ücret sorunu da bunlardan biridir. (...) Kısacası planlı sanayileşme, asgari ücretsiz ve fazla çalışmalı bir iş düzeni içinde yapılmıştır. Finansmanı da orta ve yoksul köylülerin aleyhine olduğu gibi işçilerin de aleyhinedir. (Timur, 1993, s. 144-146)

> [İş Kanunu'nu tamamlayan] 1938 Cemiyetler Kanunu, ortak menfaatlere dayanan cemiyetlerin kurulmasını kesinlikle yasak ettiğinden siyasal partilerin kurulmasına imkân vermiyor. (...) Tehlikeli sayılan herhangi bir kimseyi müzekkeresiz tevkif edip süresiz alıkoymak konusunda polise tam yetki verilmişti. Hükümet memurları vazife sırasında yaptıkları işlerden dolayı en yüksek amirlerinin onayı olmaksızın mahkeme huzurunda hesap vermeye çağrılamazlardı. Basın gerek günlük çalışmalarında, gerekse de yeni yayınlar için izin alabilmek bakımından çok sıkı kontrol altında idi. Basını denetleyebilmek için 1938'de bir Basın Birliği de kuruldu. (Karpat, 1997, s. 79-80)

Gerçekten de kanunun sözünde yer alan iş güvenliği, sağlık koşulları, asgari ücret, haftalık çalışmanın 48 saate indirilmesi gibi çok olumlu hükümlerin tümü, getirilen rezervlerle uygulanamaz hale getirilecekti. Yani görüntüde emeğin haklarını tanımaya kapı açılıyormuş gibi yapılırken fiiliyatta eski statü sürdürülüyordu. Peki o halde bu İş Kanunu niye çıkarıldı?

Burada iki nedenle karşılaşıyoruz: Bunlardan birincisi içseldir; devletin bu yıllarda ciddi bir işveren konumuna yükselmesinin yarattığı hukuk gereksinimi ve bunu tamamlamak üzere işçilerin o zamana kadar biriken tepkilerine karşı bir umut üretimi sağlamak bu kanun düzenlemesini dayatmıştır. İkinci neden ise doğrudan dışsaldır. Şöyle ki "Türkiye'nin 1932'de Milletler Cemiyeti, dolayısıyla Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) üyesi olması, ILO ilke ve standartlarına uymayı taahhüt etmesi" ile

kanunun çıkışı arasında bağ bulunmaktadır (Pekin, 1985, s. 244). Ancak ILO standartları ve taleplerine rağmen, hem verilmiş gibi yapılan haklar gerçekte verilmemiş hem de daha önemlisi, söz konusu bu İş Kanunu, temel ILO standartları olan sendika özgürlüğü, grev hakkı ve sosyal haklar açısından yasaklı tutmaya devam etmiştir.

Savaşa giden dünyada, Türkiye'nin, üyeliğin gereği olarak çalışma alanını kanunlaştırmak anlamındaki şekil şartını yerine getirmiş olması karşısında, hiçbir devlet ILO standartlarıyla uyumsuzluğu sorun yapmayacaktı; kaldı ki dönem Avrupa'nın yarısına hâkim hale gelmiş olan faşist rejimler de, zaten bizim 36 yasası gibi emek karşıtı yasalarla yönetilir hale gelmişti.

3008 sayılı bu yasanın, emekten yana gibi olan "bazı maddeleri üç yıl sonra yürürlüğe girdi, bazı maddeleri ise hiçbir zaman uygulanmadı. Yasaya göre çalışma haftası 48 saat idi. Ancak sıkıyönetim ve seferberlik durumlarında bu sınırlama uygulanmayacaktı. İki yıl sonra patlayan savaş üzerine 1940'ta çıkarılan Millî Koruma Kanunu ile İş Kanunu'ndaki işçiler lehine birkaç hüküm de geçersiz oldu. Özel kararnamelerle işgünü sürekli 3 saat uzatıldı. Nitekim ILO'nun 1950 Raporuna göre, Türkiye'de işgünü yasada 8 saat olmasına karşın 10-11 saat idi" (Pekin, 1985, s. 245).

Kısacası Cumhuriyet altında on üç yıl kanunsuz bırakılan emeğin o çok ağır koşullardaki hayatı, nihayet 1936'da kanunlaşacaktı; ancak olumluluk içeren atıfları güvenceden yoksun, geriye kalan kısımları ise işçinin en ağır bir şekilde sömürüsünü ve güvencesizliğini kayıt altına alan bir yerden... Böylece emek açısından kanunsuz olan Cumhuriyet, kanunlu bir hale yükseltilmiş oluyordu; ama bu, sermaye için "güzel", rejim için de ayna tutucu, dahası içeriğinin kaynağı Mussolini İtalyası olan bir kanun örneği olacaktı. Yeni İş Kanunu bizzat CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in ifadesiyle, "bir rejim kanunu" olacaktır. Recep Peker, ondan şöyle söz ediyordu:

> Liberal devlet tipi içinde işçi sınıfı, bunun daha geniş manası ile proletarya ile burjuva sınıfları iki düşman cephe halinde (...) ve millet varlığını tahrip eden zehirli telkinler mahsulü suni bir heyecanın vecdi içinde vuruşup dururlar. Yeni İş Kanunu sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla millî hayatın iş alanında denge kurulacaktır. (Akt. Timur, 1993, s. 146)

Tabii bu durumda kurulan "denge", "sınıfsızlık-imtiyazsızlık" iddiasının kanunlaşmasının yanında, "kimsesizlerin kimsesi" olma taahhüdünü de berhava eden bir niteliği yansıtıyordu. Özellikle "sınıfsızlık" iddiasında, yani toplumsal gerçekliğin bu gerçekdışı tanımındaki bu ısrar, sömürücü bir sınıfın da olmadığı, hepimizin vatanın nimet ve külfetlerinden "eşit yararlanan vatandaşları" olduğumuz iddiasını dillendiriyordu. Oysa bu kanun, nüfusun çoğunluğunun, sermaye birikiminin hızlandırılması için tek yanlı bir fedakârlığını kanuni bir mecburiyet haline getirmiş olacaktı. Bu bağlamda Balıkesir cami hutbesindeki, "...Kaç milyonerimiz var? Hiç. Bundan dolayı biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız" yaklaşımı, bu kanunun on üç yıl öncesinden yol döşeyicisi çıkışlardan biri olacaktı.

Burada karşımıza çıkan garip durum, bağımsızlıkla emek haklarının birbirinin ters orantılı bir seyir izlemesindeki "yaman çelişkidir! Düşünün ki savaş, işgal ve saltanat koşullarında kullanılan haklar, barış, bağımsızlık ve cumhuriyet koşullarında kullanılamamaktadır. Lozan'da anlaşmanın henüz imzalanamadığı koşullarda, İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen işçi hakları ve bu çerçevede söz verilen iş yasası, Lozan'ın imzalanması ve millî devletin uluslararası tanınırlığından sonra devre dışı kalmaktaydı. Nihayet on üç yıl sonra 1936'da çıkarılan yasa ise işçiyi değil sermayenin çıkarını ve devletin sınıf çizgisini eksen alacak kadar anti sosyaldir.

Kısacası devlet ve sermaye kurumlaştıkça emeğin haklarına tahammülsüzlük artmakta, dolayısıyla emek sermeye ilişkilerinin yasalaşması da İzmir İktisat Kongresi taahhütlerini bile reddetmektedir. Kuşkusuz o günün Avrupa'sında da benzer iş yasalarına sahip ülkeler vardı; ama böyle bir mazeretle durumu meşrulaştırmaya kalkacak olanlara anımsatalım ki öylesi rejimlerin adı faşizmdi. Sonuçta sermaye azami kâr yasasının gereklerini işletmekte, devlet de buna uygun olarak emeğin ellerini bağlamaktadır. Yani "vatan tehlikede" argümanı asla sermayeye fedakârlık olarak yansıtılmamaktaydı; esasen sermayenin gemi azıya aldığı veya devletin sermayeye gemi azıya aldırdığı tüm zamanlarda olduğu gibi sermayenin kârlarıyla emeğin fedakârlığı ters orantılı bir denkleme dönüşüyordu.

Bu adaletsizliğe razı olmayanlar, yine kanuni yoldan işini kaybetmenin yanı sıra para ve hapis cezası tehdidi karşısında bırakılıyordu. Nitekim söz konusu İş Kanunu'nun 127. maddesi şöyleydi:

> Özel iş yerlerinde kanunun belirttiği yasaklara aykırı biçimde greve giden işçilere para cezası verilmesini öngörmekte (...) aynı eylemin kamuya ait işyerlerinde yapılması halinde para cezası yanında 1 ay ile 6 ay arasında hapis cezasını içermekte (...) kararlar üzerinde etkili olmak amaçlanıyor, yani bir çeşit siyasi grev gerçekleştiriliyorsa öngörülen hapis cezası 2 aydan 2 yıla kadar çıkartılabilmektedir. (Işık, 1995, s. 103-104)

Kısacası geç kalınmış sermaye birikiminin bedeli emekçilere ödetiliyor, emek sömürüsünün dizginsiz kılınması yanında devlet desteğinin de dizginsiz kılınması yolu seçiliyordu. Bu bağlamda sadece kapitalist yolda bir kararlılıkla yetinilmiş olmuyor, aynı zamanda kapitalizmin geliştirilmesinin farklı yolları içinde de özel bir tercihte bulunulmuş oluyordu. Açık ki bu özel tercih, savaşta en çok ölen işçi ve köylülerin, barıştaki büyüme modelinde de en ağır fedakârlığı sırtlanmaya, haklarından yoksun hamalları kılınmaya devam etmelerini gerektiren bir modeldi ve her döneminde devlete sınırsız bir gütme yetkisi veren antidemokratik kurumlaşmayla varlık sürüyordu. Böylece vatandaşlık nimetleri sermayeye, fedakârlığı da emeğiyle geçinenlere yükleniyordu. M. Görkem Doğan'ın ifadesiyle toparlarsak tablo şuydu:

> İş Kanunu genç Cumhuriyet açısından bir rejim kanunuydu ve emekçilerin kolektif hiçbir hakkını tanımazken bireysel anlamda koruyucu hükümler içermekteydi. Fakat 1940 yılında Millî Koruma Kanunu'yla özellikle iş koşullarına dair hükümlerinin askıya alınması dolayısıyla bu kanunun işçi lehine düzenlemeleri ancak yıllar içinde, 1940'ların sonundan itibaren ve büyük ölçüde sadece kamu işletmelerinde, yerleşik hale gelmiştir. 3008 Sayılı Yasa dönemin Avrupa'sının da havasına uygun olarak, liberal bir çalışma ilişkisi rejiminden ziyade devletin hakemliğine ve vesayetine dayalı bir sistem öngörüyordu. Yasa metni Türkiye'de sınıflaşma bilinci yerine Parti'nin amaçlarıyla uyumlu bir biçimde "milletçe kütleleşme" fikrini yerleştirmeyi amaçlamaktaydı. Hükümet her tür toplumsal bölünmeyi, bu arada sınıf farklılıklarının varlığının olası politik sonuçlarını, ulusal kalkınma amacının karşısında bir engel olarak görmekteydi. İş kanunu bu nedenle grev ve lokavtı

suç saymakta, işçilerin çeşitli bireysel haklarını tanırken kolektif hakları tamamıyla gözardı etmekte, hatta yasaklamaktaydı. Bu bakımdan, sekiz saatlik işgününü norm haline getirmek gibi bireysel işçi hakları bakımından ileri hükümler içerse de sendikaların işyerlerinde temsili gibi kolektif haklar bakımından yerleşik liberal hakların gerisindeydi. Uygulamada ise Çalışma Bakanlığı'nın bulunmayışı ve işyeri denetimlerinin yetersizliği nedeniyle tanınan bireysel haklar da uygulama alanı bulamamıştı. Tek parti cumhuriyeti önce solidarizmin daha sonra milliyetçilikle işçilerin egemenlerin siyasetine yedeklenmesini hedeflemekteydi. Solidarizm, Türkiye'de hiçbir toplum kesiminin birbiriyle çelişik çıkarları olmadığı, tam tersine bir toplumsal dayanışma düzeni içinde birbirlerine muhtaç oldukları fikri rejimin öykündüğü Avrupa devletlerinde faşizmlerle birlikte tedavülden kalkınca görev milliyetçiliğe düşmüştür. Milliyetçi sıfatı özellikle işçi ifadesinin hemen öncesinde kullanılmıştır, çünkü rejim "millî" limitlere sığmama potansiyelinin farkındaydı. Bu potansiyel her türden sanayi işçisi topluluğuna şüpheyle yaklaşılmasına yol açmıştır. Rejim basitçe Türkiye işçi sınıfının Türkiye patronlarıyla aynı gemide olduğunu, diğer ülkelerin işçi sınıflarıylaysa hiçbir ortak noktasının olmadığını vazediyordu. Aynı gemide olduğu söylenen işçiler ise II. Dünya Savaşı sonunda zorunlu çalışma, ücretsiz zorunlu fazla mesai, yasal haklarını kullandıkları için baskılara uğrama ve en ufak kriz alametinde kapıya konma gibi ayrıcalıklara sahiplerdi. Cumhuriyet rejimi 50'lere yaklaşırken yasal vaatlerini dahi yerine getirmekte ayak sürüyordu. (Candansayar-İnce, 2010, s. 51-52)

Gerçekten de garip bir durumla, kendini "devrim" ve "kurtuluş" olarak adlandırmakta özel bir hassasiyet gösteren, ama kurduğu ülkenin emekçilerine karşı yasak ve kısıtlamalarla belirlenen bir rejimle karşı karşıyaydık:

> Avrupa'daki sınıf mücadelelerini göz önünde tutan Türk devlet adamları, Türk işçilerinin siyasal eğiliminin "solcu" olacağına

kendiliğinden hükmetmişlerdi. İşçilerle ilgili alınan ilk tedbirler bunun için siyasi nedenlerden doğmuştur ve siyasi nitelik taşıyordu. Sınıf mücadelesi ve grev gibi bu mücadelenin belirtileri olan hareketler şiddetle cezalandırılıyor, işçiler veya işçi meseleleri üzerine siyasi yayınlara müsaade edilmiyordu. 3008 sayılı İş Kanunu, savaş öncesinin İtalya kanununa göre hazırlanmış olduğundan, işçi meselelerini totaliter bir şekilde düzenliyordu. Genel olarak denilebilir ki, Cumhuriyet'in doğuşundan 1945 yılına kadar Türkiye'de işçi, devletçiliğe ve ona bağlı sosyal siyaset iddiasına rağmen, sadece üretimin bir unsuru sayılmıştı. İşçi meselelerinin insani cephesi ihmal edilmiştir; siyasi bakımdan işçi sınıfı, ekonomik zaruretlerin doğurduğu bir sakınca olarak görülmüştür. (Karpat, 1997, s. 105-106)

Bu analizde de yinelendiği gibi gerçekten de ekonomik hak arayan işçiyi sorunsallaştıran, daha ötesi siyasal tutum geliştiren işçiyi ise düşmanlaştıran bir devlet anlayışı karşısındaydık. Ancak emeği kanunsuz çalıştıran, kanun yaptığında da İtalyan usulü kanunla ellerini bağlayıp sermayedarın önüne atan bu devlet aklı, iş sermayedara gelince tam tersi bir davranış sergileyecekti. Nitekim ekonomiye "millî tüccarı desteklemek" eksenli önemli müdahaleler gerçekleştirilecekti.

Bu destek, 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda doruğuna erişmiştir. 1913'te aynı adla çıkarılan kanundan gelen deneyimlerle donanan yasanın girişimcilere sağladığı ayrıcalıklar üç grupta toplanmaktadır. Parasız arazi sağlanarak, hammadde ve makine dış alımında bağışıklık tanınarak, çeşitli vergi, harç ve resimlerden bağışık tutularak ve taşımada %30 indirim yapılarak girişimcilerin maliyeti düşürülmekte, kazanç vergisi verdirilmeyerek, prim sağlanarak, %10 daha pahalı olsa bile yerli malı alımı zorunlu kılınarak gelirleri artırılmakta, bir de "sekiz vilayet hududu"na varan bölgede bölgesel tekel hakkı tanınmaktadır. (Oran, 1990, s. 225-226)

Tabii sermayenin yaratılıp palazlandırılmasına yönelik bu teşvikler, "Gazi'nin ve yakınlarının koyduğu sermaye ile kurulan Türkiye İş Bankası

kullanılarak çok daha genişletilecekti. Türkiye'de en kolay para kazanmanın yolu, bankanın sermayesini devlet nüfuzunu kullanarak tehlikeye sokmak olarak belirmiş, 1930'lara kadar süren bu "aferizm" akımı dönemin başlıca özelliğini oluşturmuştur. Türkiye İş Bankası'nın ve onu kullanarak zenginleşenlerin devlet üzerindeki etkileri, 1930'lardan sonra da sürecek, özellikle yaşamının son yıllarında Atatürk'ü iyice etkileri altına alan bu kişiler, kâğıt ve şeker gibi önemli maddelerin devlet eliyle üretilmesini savunan Başbakan İnönü'nün istifa ettirilmesini sağlayacaktı" (Oran, 1990, s. 224-225).

Bu noktada demokratikleşme imkânlarının ve hele ki emek hakları ve sol siyasetin en ağır baskı altına alındığı bir dönemde, âdeta "özel girişim özgürlüğüne" indirgenen bir garip "demokrasi" anlamlandırması karşısında kalabilecektik. Örneğin Atatürk, Afet İnan'a şöyle yazdırabilecekti:

> Prensip olarak devlet ferdin yerine kaim olmamalıdır... Bir de ferdin şahsi faaliyeti iktisadi gelişmenin esas kaynağı olarak kalmalıdır. Fertlerin inkişafına mani olmamak, onların her nokta-i nazardan olduğu gibi, bilhassa iktisadi sahadaki hürriyet ve teşebbüsleri önünde devlet kendi faaliyetiyle bir engel vücuda getirmemek demokrasinin ilkelerinin en mühim esasıdır. (Akt. Oran, 1990, s. 234)

Ekonomiyi ve politikayı bu şekilde belirlemek, kaçınılmaz bir şekilde emeği ve onun haklarını savunan siyaseti dışsallaştıracak, sermayenin desteklenmesini ise "vatan görevi" kılacaktır.

> Devlet desteğiyle bir yerli ve millî burjuvazi "yetiştirilmesi"ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören "millî iktisat" yaklaşımı, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştur. (...) Devlet desteğiyle yerli sermayedar "yetiştirme" girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir. (...) Dönemin genel felsefesine uygun olarak bu tekeller daha sonra imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilir; pek çoğunda üst düzeyde siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler,

devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdir. (Boratav, 2009, s. 40)

Bu bağlamda İttihatçılardan devralarak "Kemalistlerin modern bir kapitalist ekonominin oluşması için öngördükleri ana mekanizma, devletin bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlaması" (Boratav, 2009, s. 61) olacaktı. İzleyen yüz yıl boyunca da, kamusal imkânların kendi ideolojik formatlamasına uygun sermayedar oluşturmaya aktarılması olarak işleyecek olan bu mekanizmanın, istenen doğrultuda bazı sonuçların elde edildiği gözlenecektir. Ancak bu besleme sermayedarlardan beklenen düzeyde bir sanayileşme üretilemeyecekti:

> Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile siyasi kadroların ve yüksek bürokrasisinin işbirliğinden, geleneksel (ve Gayrimüslim) komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermayeyle işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuştur. Ancak bu oluşum, devletin yarattığı imkânlara el koyan aracı faaliyetlerin ve özellikle ithalata dönük bir ticari kapitalizmin gelişmesinden öte bir anlam ifade etmemekteydi. Bir burjuva devriminin ve millî nitelikte bir kapitalist gelişimin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşemeyeceği, 1920'li yılların sonuna gelindiğinde açık seçik ortaya çıkmıştı. (Boratav, 2009, s. 61-62)

Bu süreçte Mustafa Kemal'in tasarrufundaki para ve girişimiyle başlatılıp başına Celal Bayar'ın getirildiği Türkiye İş Bankası'nın çok özel bir rolü olacaktı:

> İş Bankası dönem boyunca, yerli ve yabancı sermaye ile yasal iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde fevkalade aktif bir rol oynamış ve çeşitli iktisat politikası kararlarını sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok etkili bir baskı grubu oluşturmuştur. (...) Falih Rıfkı, *Çankaya* adlı kitabında "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir Aferizm salgınının başlangıcı

olmuştur. Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla Bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi" diye yazıyor. Şevket Süreyya da *İkinci Adam*'da, "en kısa zamanda Aferist cereyanların ve tiplerin..." İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu. (Boratav, 2009, s. 41)

Diğer yandan "1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluş kanunuyla Osmanlı Devleti'ne ait dört sınai işletmeyi devralıyor; ancak bu bankanın kendi eliyle sınai tesis kurmasına imkân verilmiyordu; devraldığı tesisleri de uygun şartlarla özel sektöre aktarması amaçlanıyor ve esas olarak özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle desteklenmesi öngörülüyordu. Aynı yıl, şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanun getirilmiş; buna dayanarak kurulan (ve Halk Fırkası'nın bazı önde gelen simalarının hissedar olduğu) Alpullu ve Uşak Şeker Şirketleri, sonradan üretimden daha kârlı gördükleri şeker ithalatına yönelmeyi yeğlemişlerdir" (Boratav, 2009, s. 47-48).

Bu düzenleme ve uygulamalar, dönem boyunca sola ve emek haklarına karşı izlenecek olan sistematik baskının, "vatanseverlik" görüntüsü altında saklanan gerçek niteliğini belirginleştiriyor. Bu bağlamda halkın haklarına karşı başından beri uygulanan ve 1930 sonrası iktisadi politikada da uygulanıp ilke düzeyine çıkarılacak olan devletçiliğin de, çoğu zaman sanılanın aksine özel sermaye karşıtı kamucu bir yönelimin değil, 1) yerli kapitalizmi 1929 Krizi sonrasında ayakta tutma ve geliştirme, 2) siyasal olarak devletin toplum üstündeki vesayetini geliştirme politikası olarak şekillenecektir.

Türk bağımsızlığına küresel bir öncülük misyonu yüklemeye çalışanların aksine Türk bağımsızlığı antikapitalist bir arayışa en küçük anlamda yönelmediği gibi antiemperyalist bir tutum da takınmamıştır. 1930 sonrası devletçilik, o zamana kadar izlenen özel sermayedarı teşvik yoluyla umut edilen gelişmenin sağlanamamasının neden olduğu arayış yanında esas olarak 1929 krizinin neden olduğu emperyalist içe kapanmanın sonucu bir mecburiyetin ürünü olarak şekillenecek ve tabii asla Türkiye'ye özgü bir tutum da olmayacaktır. Bu bağlamda 1930 sonrası başlayacak olan devletçi (un, şeker, tekstil, vb.) sanayi hamlesi, 1929 Krizi nedeniyle pek çok üçüncü dünya ülkesinde gerçekleşen bir

durumdu. Bu küresel kriz "uluslararası uzmanlaşmanın o zamana kadar azgelişmiş ülkeleri mahkûm ettiği 'sanayisiz' yapıyı aşmaya yönelik ilk hamlelerin birçok ülkede Büyük Buhran yıllarında gözlenmesi tesadüfi değildi. 1929 sonlarından itibaren adım adım dış ticareti denetleyen ve korumacı yeni bir yapıya geçen Türkiye'nin deneyimi de aynı yöndedir" (Boratav, 2009, s. 64).

Kısacası bağımsız azgelişmiş devletler için 1929 Krizi, emperyalist devletlerin sınırlayıcı etkisini aşarak kapitalist sanayileşme yönelimi için fırsat oluşturmuş ve bu yönde kullanılmıştır. Devletçiliğin bu karakteri, verdiği izlenimin aksine halkçılık ilkesini de belirleyecektir. Hâkim kılınan algıların aksine "halkçılık", örneğin sermayenin kâr hırsı veya devletin güç odaklarına karşı halkın kollanmasının değil, tam tersine bunca ağır sömürüye karşı halkın içinde güçlenebilecek hak ve sosyalizm eğilimlerine, sınıfsal itirazlara karşı bir önlem olarak şekillendirilmiştir. Nitekim 1931'de seçim dolayısıyla ulusa yayımladığı bildiride Cumhurbaşkanı şöyle diyecekti:

> Fırkamızın bu prensiple [halkçılıkla] hedef aldığı gaye, sınıf mücadelesi yerine toplumsal düzen ve dayanışma temin etmek ve birbirini bozmayacak surette menfaatlerde uyum tesis etmektir. (Akt. Oran, 1990, s. 232)

Tabii bu düzen ve dayanışmada, sermayenin motor kılındığı bir iktisadi "düzen" ve toplumsal disiplin, devletin sermayedarı desteklediği ve emekçileri de hak talep etmeden desteklemek zorunda bıraktığı tek yanlı bir "dayanışma" ve bu bağlamda kurumlaştırılmış mecburi bir "uyum" gerçeği karşısındayız. Bu politikanın mimarlarından Recep Peker de, 1934-35'te üniversitelerde verdiği derslerde, "Bizim halkçılığımız, sınıf mücadelesini yaratan doktrinlerin tamamı tamamına zıddıdır" diyerek, ne denli keskin bir sosyalizm karşıtlığı içinde olunduğunu gösterecekti. İşin garibi o sırada bu sözlere karşılık gelebilecek etkinlikte bir sınıf mücadelesi de yoktur; bundandır ki Kemal Karpat, "toplumun sınıf yapısının inkâr edildiği halde sınıf mücadelesini önleme tedbirlerine" ilişkin bu özel hassasiyetlere neden arayışına girecektir. B. Oran da, haklı olarak, "bu ideolojik önermeler 1936 İş Kanunu'nda somutlaştı" diyecekti (Bkz. Oran, 1990, s. 232).

Bu bağlamda Cumhuriyet halkçılığı, 1) emeğin kendini savunabilme imkânlarının gelişebilme olasılığına karşı önlem olarak şekillenecek, 2) emeğin kendini savunma hakkını ezen bir zihniyetin ürünü olarak şekillenecek, 3) vatanı kapitalist düzenle anlamlandıracak ve devleti de sermaye biriktirmeye destek misyonuyla yükümlendirecek ve 4) emeğin hakları ekseninde (sol) siyasal örgütlenmeyi de gayrimillîlikle yargılayıp süreğen bir yasak ve operasyonlarla karşılayacaktır. Açık ki bu rejim, emek ile sermaye arasında adil bir yerde durmayan bir Cumhuriyet'e delalettir. Aksine devletin piyasaya sermayeden yana müdahalesi, kırsal alanın sömürüsünden sermaye birikimi için rant üretilmesi, emeğin kendini savunamayacak koşullarda çalıştırılması çerçevesinde gerçek anlamda bir halkçılıktan da uzak duracaktır.

Sanılanın aksine emeği güvencesizleştirip devlet kaynaklarını, çoğu sanayileşmeyi bile beceremeyiş ayrıcalıklı kesimlere yağmalatan bu politika, iktisadi anlamda anti-emperyalist de olmayacaktı. Daha 9 Mayıs 1920'deki hükümet programında bile, "dostluğunu fiilen ispat edecek devletlerin iktisadi çıkarlarını memleketimizin esas çıkarlarıyla telif ederek kabule taraftarız" denilecek, keza İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt da şöyle diyecekti:

> Bazı ecnebi ve ezcümle Yunan gazete ve ajansları, İzmir İktisat Kongresi aleyhine propaganda yapıyor ve bizim yabancı sermayeye düşman olduğumuzu iddia ediyorlar. Bunlar külliyen yalan ve iftiradır. Chester Projesiyle memlekete 400 milyon liralık yabancı sermaye girecektir. (Akt. Oran, 1990, s. 220-221)

Bu ifadelerden gördüğümüz şey, tüm diğer retorik söylemler gibi anti-emperyalizm iddiasının da ne denli içeriksiz olduğudur. Bu bağlamda "fikri hür irfanı hür vicdanı hür nesiller" vaat edilmesi, "halkçılığın", devrimciliğin" ilkeleştirilmesi, Millî Mücadele'nin "yedi düvele karşı" verilmesi, asıl mücadelenin "gericiliğe karşı" olduğu, "doğu"daki bütün sürgün, asimilasyon ve bastırmaların "medeniyet için" ve "feodalizme karşı" yapıldığı ve tabii bölümümüz özgülünde "Cumhuriyet'in kimsesizlerin kimsesi" olduğu, "köylünün milletin efendisi" ilan edilmesi, Türkiye'nin "sınıfsız imtiyazsız yekpare bütün" olduğu, vb. vb. hep bu içerikten yoksun millî retorikler olacaktı... "Antiemperyalizm" de bunlardan bir diğeri

oluyordu ne yazık ki... Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında şöyle der:

> Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz çok vasidir. Çok emek ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Keza kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız ve şayan-ı arzudur ki, ecnebi sermayesi bizim emeğimize ve servet-i sabitemize inzimam etsin. Bizim için ve onlar için faideli neticeler versin fakat eskisi gibi değil. (Tunçay, 1981, s. 185)

Bu bağlamda "memleketimizin esas çıkarları" emperyalist sermayenin dışlanmasını içermemekte, ama 1) kapitülasyon dayatmamak ve 2) aracılık ihtiyaçlarını Gayrimüslimler yerine Müslüman sermayedarlarla yapmak koşuluyla! Bu koşullara bağlanarak emperyalist sermayedarlar birlikte kâr etmeye davet edilmektedir. Nitekim bu çerçevede ülke ölçeklerine göre çok ciddi bir yabancı sermaye girişi gerçekleşecektir.

> Gündüz Ökçün'ün saptamasına göre 1920-30 arasında kurulan 210 anonim şirketin üçte biri yabancı sermayeli olup, bunların ödenmiş sermayeleri, bütün bu şirketlerin ödenmiş sermayelerinin yarısına yakın bir rakama ulaşmaktadır. Resmî kuruluşlarla (çoğu zaman sermayenin % 51 kontrolünü alarak) giriştiği ortaklıkların sonucu tekellere de sahip olan yabancı sermaye, çoğunlukla hammadde satın alma ve karşılığında işlenmiş mal satma gibi Osmanlı zamanında modelleşmiş bir ilişkiyi sürdürmekte, böylece yabancı sermayenin Türkiye'de bulunmayan teknolojiyi getirme gerekçesi gerçekleşmemektedir. (...) Üstelik bu ulusallaştırmalar 1929 ekonomik bunalımından sonra yabancı sermayenin kendiliğinden çekilme döneminde [gerçekleşecekti]. (Oran, 1990, s. 221-222)

Öyle ki K. Boratav'ın aktarımıyla, 1924 yılında yayımlanan *Modern Türkiye* başlıklı kitabında E. G. Mears şunları yazıyordu:

> Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhalde yoktur. Bu miras sadece ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar... (Akt. Boratav, 2009, s. 19)

Esasen tıpkı İttihatçı geleneğin yaptığı gibi, "yabancı sermaye ve dış borçlanma, (hukuki ayrıcalıklar ve siyasi koşullar içermemesi tercih edilmekle birlikte) ilke olarak hep teşvik edilmiştir" (Boratav, 2009, s. 31). Bu bağlamda "1923 yılının iktisadi bakımdan geçmişle benzer bir kopukluk getirdiğini söylemek kanımızca mümkün değildir. Aksine, 1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmî iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemiyle şaşılacak bir süreklilik içinde olduğunu gözlüyoruz" (Boratav, 2009, s. 39).

Esasen bu devlet aklının sonradan ve koşulların zorlamasıyla değil daha en başta, Örneğin Sivas Kongresi günlerinde, yani savaş ortamında da mevcut olduğunu anımsatalım. Nitekim daha Sivas Kongresi sonuç bildirgesinin 4. maddesinde "Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine karşı" sergilenen net karşıtlığa karşın, emperyalist devletlere karşı oldukça özenli, dışlayıcı olmayan bir tutum sergilenecekti. 7. madde "devletin dâhilî ve harici istiklali ile vatanın bütünlüğünün korunması kaydıyla, yabancı devletlerin kalkınma ve sanayileşmeye yönelik yardımlarından faydalanılabileceğinin belirtilme" (Hakan, 2013, s. 263) gereği bile duyulmaktadır.

Burada çizilen çerçevenin çok daha ötesi, Kongre sonrası Sivas'a gelen ABD heyetine karşı sergilenen özende görülecektir. Mustafa Kemal, K. Karabekir'e yolladığı özel bilgilendirme telgrafında, General Harbord ile "Gayet gizli 3-4 saat konuştuk" dediği görüşmesine dair, ABD'den "yardım ve destek" alma arayışı çerçevesinde, "tarafsız ve kuvvetli bir devlet ve milletin, beyannamemizin birinci maddesi ahkâmı mucibince yardımına ihtiyacımızı itiraf ve bunu memnuniyetle kabul ederiz" (Karabekir, 2008, c. 1, s. 247) dediğini aktaracaktır. Bu sözlerin, o sıradaki en yakın yol arkadaşına aktarılmış ve onu da Harbord'la yapacağı görüşme babında bilgilendirme olması nedeniyle açık ki ABD ile bir nüfuz ilişkisi arayışına girildiği görülüyor.

Talat Paşa'ya yazdığı 29 Şubat 1920 tarihli mektupta da, "Bolşevizm yayılmacılığı üzerine gelişen süreçte İngilizlerin ve diğer İtilaf

devletlerinin Kuvayı Milliye ile anlaşma yoluna gittiklerini" ifade ediyordu (Akt. Hakan, 2013, s. 362). Esasen aynı mektupta yer alan, "bugün yalnız dâhili düşmanlarımıza karşı değil, onlarla beraber doğrudan doğruya İtilaf devletlerine, bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecburiyeti" ifadesi, İngilizlerin düşman değil, "vaziyet ve tedbir almak mecburiyetinde" kalınan güç olarak konumlandırıldığını gösteriyor.

General Harbord ile diyalog o kadar ciddiye alınmıştır ki, onun Sivas'tan ayrılışı sonrasında da bilgilendirme ve güvenini kazanmaya yönelik rapor hazırlama yoluna gidilecektir. Öyle ki bu raporda ilk defa "Erzurum ve Sivas Kongrelerinin 'Müslüman unsurların eşitliği' ilkesinin dışına çıkılarak, Gayrimüslimlere de eşitlik ilkesi temel alınarak yaklaşıldığını görüyoruz" (Bkz. Hakan, 2013, s. 272). Tabii bu yaklaşım Harbord'un desteğini elde etmeye yönelik, deyim uygunsa bir "rüşvetten" ibaretti; nitekim ABD'den herhangi bir talep gelmeyince de unutulacaktı. İngiltere'ye karşı ABD'yi kazanma amaçlı bu raporun bir diğer yaklaşımı, Bolşevizm'e karşı emperyalist-kapitalizmden yana güvence verme niteliğidir:

> Bolşeviklere gelince, bizim memleketimizde bu doktrinin herhangi bir yeri olamaz. Dinimiz, âdetlerimiz ve aynı zamanda sosyal bünyemiz, böyle bir fikrin yerleşmesine uygun değildir. Türkiye'de ne büyük kapitalistler ne de milyonlarca zanaatkâr ve işçi vardır. Diğer taraftan sırtımızda zirai bir meselenin yükünü taşıyamıyoruz. Son olarak, toplumsal bakımdan dinî prensiplerimiz Bolşevizm'i benimsemekten bizi uzak tutmaktadır. (Akt. Hakan, 2013, s. 275)

Atatürk'ün gelecek Türkiye için problem gördüğü ve tasfiyesinde taviz vermediği şey kapitülasyonlar ve Gayrimüslim yerli sermayedir.[3] Yani siyasal düzeyde emperyalizmden bağımsız ve sermayedarı

3 Bu noktada önemli bir ayrıntıyı atlamayalım: Gayrimüslim sermayedara karşıtlık, özellikle sosyalistlere hegemonyanın öneminin farkındaki Kemalist aydınlarca sol bir "halkçılık" göstergesi olarak sunulmaktadır. Öyle ki Aşkale'de taş kırına cezalandırmasına kadar vardırılan Gayrimüslim sermayeyi tasfiye amaçlı Varlık Vergisi faciası bile böyle meşrulaştırılacaktı. Oysa buradaki karşıtlık, (1934 ve 1955 pogromları da anımsanarak) proleteri-sermayedarı ayırmadan tüm Gayrimüslim yerlilerin tarihsel topraklarından etnik tasfiyesi, bu toprakların çoğulcu sosyolojisinin salt Türk-Müslüman kimlikle

Müslümanlaştırılmış bir ülkeydi amaçlanan. Bu bağlamda emperyalist sermayenin, İttihatçılar döneminden başlayarak tasfiye edilmekte olan Gayrimüslim sermaye yerine doğrudan Türk-Müslüman sermayesiyle işbirlikleri geliştirmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Nitekim Atatürk'ün 20 Mart 1923'te Konya eşraf ve tüccarlarıyla yaptığı konuşmada söyledikleri bu açıdan önemli:

> Bugün için düşündüğüm yegâne şey kapitülasyonlardır. (...) Ticaretimizin de sanayiimizin de her nevi iktisadiyatımızın da gelişmesi ve yükselmesi ancak bununla mümkündür. [Yapılması gereken şey] ihracat ve ithalatımıza aracılık vazifesi gören ticareti ağyar elinden kurtarmaktır. Artık halkımızın tüccar sınıfını zengin edebilmek için, ticaretin hariç ellerde bulunmasına mani tedbirleri almak mecburiyetindeyiz. (Akt. Oran, 1990, s. 223)

Söylemeye gerek yok ki buradaki "ağyar", yani "yabancılar", emperyalizm değil Gayrimüslim yerlilerdi. Bu bağlamda yapılan şey, o ana kadar gerçekleşmiş olan kapitalist birikimin sahip ve uzmanlarını oluşturan Gayrimüslim Osmanlılar tasfiye edilir ve bu bağlamda ciddi bir ekonomik tahribat ve geriye gidiş sağlanırken, onların yerinin Müslüman sermayedarlar ve uzmanların geçirilebilmesi için yoğun bir devlet iradesi sergilenecekti. Tabii bu irade, sadece Gayrimüslime karşı (fiziki tasfiye ve birikimlerine el koyma) ile sınırlı kalmayacak, aynı zamanda Müslüman emekçilerin güvencesiz çalıştırılması ve kamu bütçesinin bu sermayedarlara yağmalatılması anlamında da sorunlu bir karakterde (yani kendi emekçilerine karşı kendi sermayedarından yana) şekillenecekti.

Buraya kadar irdelediğimiz sınıfsal tercihleri ve bu tercihlerin üreteceği problemleri köylüler özgülünde de belirginleştirmeliyiz.

Önceden andığımız 7 Şubat 1923 günkü Balıkesir Hutbesi'nin, "Kaç milyonerimiz var? Hiç. Bundan dolayı biraz parası olanlara da düşman

homojenleştirilmesi, ve Müslüman emekçinin de bu sermayedarın önüne atılmasıydı. İşbirlikçisini Müslüman-Türk sermayedardan seçmek koşuluyla emperyalist sermayeyi de kollayan bir düzendi kurulan.

olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız" sözlerinin hemen öncesi de büyük toprak sahiplerine ilişkindi:

> Bizde büyük araziye kaç kişi sahiptir? Bu arazinin miktarı nedir? Araştırılırsa görülür ki, memleketimizin genişliğine karşın hiç kimse büyük araziye sahip değildir. Bu yüzden bu arazi sahipleri de korunması gereken insanlardır. (Bkz. Fığlalı, 1990, s. 29)

Bu açıklamadaki sınıfsal pozisyonun, köylüyü "milletin efendisi" yapmaya yönelmeyeceği bir yana toprak reformu da yapmayacağı açıktı. Öyle ki işçi sınıfına çok görülen haklar, Millî Mücadele'de savaşa sürüldükleri dönemde "milletin efendisi" ilan edilerek umutlandırılan köylüye de çok görülecekti. Nitekim sonraki dönemin tüm verileri bunu kanıtlayacak, köylüyü desteklemek genel sorumluluğundan olduğu gibi özel olarak toprak reformu yapma yöneliminden de imtina eden bir cumhuriyetimiz olacaktı.

Esasen bu sorunun belirtilerini Millî Mücadele döneminden başlayarak görecektik: Bu açıdan Sovyet temsilcilerinin önermeleri, o süreçte yaşanan "Millî Mücadele'nin zorunlulukları" ile gerekçelendirilerek göğüslenecekti. Kapitalizme karşı olunduğunu ilan edilen cümleler gibi, köylünün destekleneceğine ilişkin kurulacak cümlelerde de, Millî Mücadele sürecinde Sovyetler Birliği'ne (ve tabii köylülere) duyulan ihtiyacın sonucuydu. Nitekim o an için karşı çıkmayıp bağımsızlık sonrası gerçekleştirileceği imasında bulunulan adımlar sonradan unutulacaktı. Bu anlamda ezici çoğunluğa sahip yoksul köylülerin sorunlarını çözmek yerine büyük toprak sahiplerinin çıkarları ekseninde belirlenen tercihler, gerçekte zorunlulukların değil stratejik tutumun göstergesi olacaktı:

> [Sovyet Büyükelçisi] Aralof, Türk köylüsünün iyi durumda olmadığını söyleyince, Mustafa Kemal, "Evet orası doğrudur" diyerek Türkiye'de şimdiki halde köylü sorununu çözmenin zor olduğunu; bunun, desteğini feodal birimlerden alan ulusal kurtuluş mücadelesine zarar verebileceğini anlatırken "TBMM'nin görevi, köylüyü âşar vergisinden kurtarmaktır. Ona başka kolaylıklar sağlamaktır. Ama şu anda biz bunu yapamayız. Birçok zümrelerin kinini

> üzerimize çekmiş oluruz. Onlar bizden uzaklaşır. İstilacıları kovmak, halkın kurtuluşunu ve ülkenin bağımsızlığını sağlamak gibi başlıca görevimizi yapmamıza engel olur. Millî davamızı çözümledikten sonra köylü ile uğraşabileceğiz" ifadelerini kullanmıştır. Yine Azerbaycanlı Abilof Yoldaş, "milyonlarca köylü ekonomik baskıdan kurtulduğunda onların feodallerin tasfiyesine yardım edeceklerini böylece TBMM iktidarını güçlendireceklerini" söyleyince Mustafa Kemal, ona da, "Şimdi olmaz; ama bu olacak" demiştir. (Akt. Yeniaras, 2012, s. 243)

Tabii böyle bir şey olmayacaktı. Aksine aferizmle desteklenen burjuvazi gibi toprak ağaları da rejimin dokunulmaz ve desteklenen temel belirleyenleri olmaya devam edecekti. Anti feodalizm argümanının sıklıkla kullanıldığı Kürtlerin tasfiyesinde de aynı şey olacak, Kürt toprak ağalarının Kürtlüğü düşmanlaştırılırken, toprak ağalıklarına dokunulmayacaktı.

> [Nitekim] Şeyh Sait İsyanı'nın kırılması, doğuda feodalitenin tasfiyesinde bir adım olarak açıklanıyordu. Oysa toprak ağaları neredeyse ömür boyu mebus "tayin" ediliyordu. Örneğin Emin Sazak, 1920'lerde muazzam toprak servetiyle tanınıyordu. 1927, 1931, 1935 dönemlerinde Atatürk, 1939, 1943 dönemlerinde ise İnönü tarafından mebusluğa tayin ediliyordu. Eskişehir'in en büyük toprak ağalarından biri olan Sazak'ın toprakları 70 bin dönüm civarındaydı. Emin Bey'in arazisinin içinde dört tane tren istasyonu vardır. Beylikahır, Yalınlı, Yunus Emre, Sazak istasyonları. Ayrıca 15 köy de onun arazilerinin içinde yer alıyordu. Porsuk Çayı'nın üzerinden aktığı bu verimli topraklarda yedi ayrı çiftlik kuran Emin Sazak'ın bunların her birinde konakları vardı. Ayrıca Samsun'da da arazileri bulunuyordu. Yıllarca Emin Sazak'ın toprak reformunu engellemede başı çektiği söylenirken onu Meclis'e tayin eden iradeden bahsedilmez. Mebus tayin edilen diğer büyük toprak ağaları arasında Cavit Oral, Damar Arıkoğlu, Ali Saip Ursavaş, Cemal Hüsnü Taray, Kasım Gülek, Hilmi Uran, Adnan Menderes ilk akla gelenlerdir. Bunlardan D. Arıkoğlu, Mustafa Kemal Paşa'ya Chevrolet marka bir araba hediye diyordu. (Parlar, 2005, s. 700)

Sonuçta yaratılan illüzyonun aksine Cumhuriyet Türkiyesi'nin, toprak ağalığının hiçbir kesimiyle sorunu olmayacaktı. Buna karşı anımsayalım ki Sovyet elçilerinin önermeleri de, halkçı bir cumhuriyetin ötesinde bir "sosyalizme geçin" önermesi değildi. Aksine dediklerinin içeriği, "Topraksız köylüleri toprak sahibi yaparsanız, toplumun çoğunluğunun size yönelecek desteği sayesinde, hem muhafazakâr toprak sahiplerine karşı eliniz güçlenir, hem de gerçek bir cumhuriyete geçme imkânınız olur!" demekten ibarettir. Ama o bu öneriyi geçiştirir. Bu geçiştirmenin nedeninin, yukarıda aktardığımız Balıkesir Hutbesi'ndeki mantıkta da yansıdığı gibi kendi sınıfsal pozisyonu olduğu açık. Buna rağmen aralarında oluşan samimiyetin de gücüyle ısrar etmeyi sürdürme rahatlığı duyarlar:

> Aralof'la yaptığı bir başka konuşmada da Sovyet Büyükelçisi sözü yine köylülere getirerek, onların durumunun ne olacağını sorunca, Mustafa Kemal, "âşarı kaldırarak onlara yardım edeceklerini" söyler. Aralof ise şöyle devam eder: "Siz köylüye yardım edene kadar, derebeyleri, tefeciler ve hocalar onları büsbütün köleleştireceklerdir. Onların beklemeye hiç niyeti yok. Bizim düşüncemize göre sizin dayanağınız köylülerdir. Onları kalkındırınız. Onlara toprak veriniz. Onları vergilerden, tefecilerin elinden kurtarınız, sizde işçi sınıfı çok zayıf, orası öyle; ama işçileriniz az olmakla beraber sağlam, güçlü ve bilinçlidir. Onlar hem size destek olur, köylünün kalkınmasına yardım eder." (Akt. Yeniaras, 2012, s. 243)

Oysa büyük toprak sahiplerinin tasfiyesine yönelmemesi bir yana, bağımsızlık sonrasında da köylülerin ağır vergiler ve tefecilerden kurtarılması gibi büyük sorunları gündeme gelmeyecekti. Üstelik toprak sorununa karşılık gündemleştirilen âşarın kaldırılması, yoksul köylünün değil, kırsal alanın para ekonomisine açılarak sermaye için işlevsel bir pazara döndürülmesinin gereğiydi. Köylünün ihtiyacı ise toprak reformu, makine, gübre, kredi, vb. desteklerle onu tefecilerden, yoksulluktan kurtarılmasını sağlamaktı. Bu yolla, hiç olmazsa kendi ağaları, onların ideolojileri ve tabii onlarla aynı pozisyonda duran vergi memuru, jandarması, mülki amiri karşısında başı dik, özgür, eşit yurttaş olabilmesi sağlanabilecekti.

Ancak bu realiteye ve bir cumhuriyet idealine sadakatin de basit gereği olmasına rağmen toprak dağıtımı, tefeciliğe önlem ve kredi destekleri, rejimin öncelikleri arasına girmeyecekti. Bağımsızlık sonrasında devletin aklı, dışardan Türkleştirilmeye uygun Müslüman-muhacir getirtmenin yanı sıra Kürtlerin, Çerkeslerin, Lazların, Gürcülerin, Arnavutların, Boşnakların vb. Türkleştirilmesi ve buna yönelik iskân ve sürgün organizasyonlarına çalışacak, ama köylüsünü topraklandırmaya çalışmayacaktı. Nitekim 1934 Haziran'ında oluşturulan İskân Kanunu ile devlet, Kürtlerin Türk yoğunluklu bölgelere göç ettirilmesi, buna karşılık Türkleştirilmesi kolay görünen Balkan ve Kafkas göçmenlerinin de Kürt topraklarına yerleştirilmelerine yönelik büyük nüfus değişimleri yapacaktı. Ama sadece büyük hak ihlallerine, direniş ve öldürümlere değil, aynı zamanda yoğun bir kaynak israfına da yol açacak olan cevvalliği göze alan devlet, toprak reformu yapmayacaktı.

Bu noktada devletin duyarlılığı, bütün Müslüman halklar ve başta köylüler ve işçiler olmak üzere bütün sınıfların katılımıyla yaratılan ülkede toplumsal sorunların halli değil, güçlü bir devlet yaratılmasıydı. Bu bağlamda egemen olunan geniş topraklarda; 1) kendisine uygun homojenleştirilmiş bir millet yaratmak, 2) sermayedarına modernleştirilmiş ve tektipleştirilmiş bir pazar oluşturmak 3) mübadillerden kalan ve devlete ait arazilerin en verimlileriyle daha da palazlanmış büyük toprak sahiplerini ürkütmemek ekseninde bir "nizam" kuracaktı.

> [Nitekim] Anadolu'da Rum ve Ermenilerden kalan bol miktardaki arazi, çoğu kez büyük toprak sahiplerinin ya da yeni türeyen ağaların eline geçmiştir. Rum ve Ermeni arazisini, Kurtuluş Savaşı'nda şehit düşen askerlerin ailelerine dağıtma teklifi [bile] yankı bulmamıştır. (Timur, 1993, s. 73)

Taner Timur'un işaret ettiği bu nokta gerçekten de yeni rejimin hangi duyarlılıklarla şekillendiğini göstermek açısından kritik önemdedir. Âdeta savaş bitince çocukları ölen halktan ailelere karşı sorumluluk da bitmiş gibidir. Ama başta İstanbul burjuvazisi olmak üzere egemen sınıflara karşı sorumluluk tersine arttıkça artacaktır.

> Cumhuriyetin vergi sistemi de, bir bütün olarak yoksul sınıfların, özellikle de köylülerin aleyhineydi. [Öyle ki] Yol vergisi gibi

şekiller altında nakdi vergi ödeme gücü olmayan kimseler angarya sistemine tabi kılınıyorlardı. (Timur, 1993, s. 88)

Angarya, 1924 Anayasası'nın 73. maddesinde yasaklanmış görünüyordu. Ama 74. maddede sonraki uygulamalar için kapı açan bir çerçeve söz konusuydu. Nitekim "Fevkalâde hallerde kanunu göre yüklenecek para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlığa zorlanamaz" şeklindeki açılımla, olağanüstü hallerde çalışma zorunluluğunun getirilebileceği belirtiliyordu; bu maddeyi temel alarak, hem öncesinde yol yapımı dâhil zorunlu çalıştırmalar yoluna gidilecek hem de 1940 yılında, ücretli iş zorunluluğu sistemi getiren 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu tesis edilecekti. Bu "olağanüstü koşullar, İş Kanunu'na da girmiştir. Kanunun 32. maddesi, olağanüstü koşullarda gündeme gelecek olan 'zorunlu çalıştırma'yı düzenlemiştir. Madde bu tarz zorunlu çalıştırmaları, 'iktisadi ve toplumsal zaruretler'e bağlamıştır. Ülke koşullarının olağanüstü koşulların birinden çıkmadan diğerine yakalandığı tarihsel gerçeği göz önüne alındığında, bu tarz 'zaruretler'in ne anlama geldiği bilinmektedir" (Işık, 1995, s. 99).

Rahatlıkla iddia edilebilir ki, bağımsızlık sonrasında hâkim olunan toprakların genişliği nedeniyle topraksız köylünün topraklandırılması sorunu, büyük toprak sahiplerinin topraklarına el koymadan bile çözülebilirdi. Nitekim "Atatürk, 1923'teki bir basın toplantısında 'Hakikaten nüfusumuz arazimize göre pek azdır... Hariçten muhacir getireceğiz' diyordu" (Akt. Timur, 1993, s. 73). Arazi bol, nüfus az ve köylülüğün yaygın bir şekilde yoksul olduğu bir gerçeklikte devletin, kapsamlı bir toprak reformuna yönelmemesi gerçekten rejime ayna tutan ciddi bir sorun alanıdır.

> Bu dönemde ekime elverişli 231.5 milyon dönüm arazinin sadece 43.6 milyon dönümü ekilebilmektedir. Asıl sorun köylünün yoksulluğudur. Daha çok pazara yönelmiş olan tarımsal üretim tüccar ve tefeci sermayenin sömürüsü altındadır. Yer yer ağalıkla da birleşen tefeci faiz, 1931 Ziraat Kongresi raporlarına göre %50 ile %600 arasında değişmektedir. (Timur, 1993, s. 73)

Buna rağmen topraksızlık sorunu çözülmeyecektir. Geniş köylü yığınlarının topraksız olduğu bir ülkede, cumhuriyet olmak iddiasındaki

bir rejimin bu sorunu çözmeye yönelmemiş olması gerçekten de düşündürücüdür. 10. Yıl Marşı'nın "Çıktık açık alınla on yılda her savaştan / On yılda on beş milyon genç yarattık her yaştan (...) Türk'üz: Cumhuriyet'in göğsümüz tunç siperi / Türk'e durmak yaraşmaz, Türk önde, Türk ileri! / Örnektir milletlere açtığımız yeni iz / İmtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz" mesajı ise, kimsesizlerin sorunlarından azade bir ilerleme, övünç ve vatan anlayışı inşa etmekle meşguldü. Oysa İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1934 Haziran'ı gibi geç bir tarihte bile memleketin kırsal alan tablosunun nasıl bir vahamet arz ettiğini şöyle aktarıyor:

> Bugün memleketin beş milyon nüfusu başkalarının toprağında çalışmaktadır. Bu suretle toprakla uğraşanlar ancak kara ekmek yiyebilecek haldedirler. Türk köylüsü Türk'ün efendisidir demek âdeta süsten ibaret kalıyor. Bazı vilayetlerin yarısından fazlasında köylü başkalarının elinde olan topraklarda çalışmaktadır... Memleketin içinde başkalarının toprağında çalışan binlerce halk vardır. Bunları topraklandırmak Türk'ün ve toprağın efendisi yapmak bizim en birinci borcumuzdur. (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107)

Ömer L. Barkan da, bu açıklama üzerinden hayretini belirtecektir:

> Beş milyon topraksız Türk köylüsü! Millet Meclisi'nde bir Bakan tarafından söylenmiş olmasına rağmen insanın inanmak istemediği kadar müthiş bir rakamdır... Çünkü memleketimizde 1927 tahririne göre, umumî nüfusun 67,7'si yani 9.216.918 kişi ziraatla meşguldür." Bu çerçevede İsmail Hüsrev Tökin, istatistiki olarak ortakçılığın Anadolu'da çok yaygın olduğu gerçeğini saptayarak, *Kadro* dergisinde, "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor" diye sürekli olarak âdeta çığlık atacak, ama tüm bunlara rağmen bir gelişme sağlanamayacaktır. (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107)

Sözlere bakacak olursak, "Türkiye yönetici sınıfı bir toprak sorunu olduğunu düşünmekteydi. 1920-30'lardaki çeşitli yayınlarda da benzer yönde bulgular mevcuttu. 1933'te Türkiye tarımı hakkında bir kitap

yazan Sovyet araştırmacı P.M. Zhukovsky, 1920'ler sonunda ailelerin yüzde 5'inin toprakların yüzde 65'ine sahip olduğunu yazıyordu. İsmail H. Tökin 1934'te, 'yakın bir gelecekte büyük toprak mülkiyetinin fevkalâde ittisa ve geniş bir mülkiyetsizler kitlesinin eskilere ekleneceğini' belirtiyordu" (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107). Ancak gelin görün ki bunlara rağmen toprak reformu yapılmıyor, örneğin bir "şapka devrimine" atfedilen önem bu büyük toplumsal yaraya atfedilmiyordu. Topraksızlık sorunu 1937 İlkbaharında Anayasa değişiklikleri bağlamında da (*Ülkü*, sayı 9, başyazı) vurgulanır:

> On sekiz milyon Türkün on beş milyonu çiftçidir. Bu on beş milyonun birçoğu kendi toprağında çalışmaz. Çiftçiyi, Türk çiftçisini, toprak sahibi yapmak demek, Türk çiftçisini yani Türkün büyük çoğunluğu kendi ekonomik mukadderatına sahip kılarak bu memleket için hayırlı ve aktif bir eleman yapmak demektir. (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107)

Sonuçta "Köylü milletin efendisidir" sözünün değeri, Mustafa Kemal'in Lenin'e yazdığı mektupta belirttiği, "Ülkelerimiz arasındaki bir başka benzerlik, bizim kapitalizm ve kapitalist düzene karşı savaşmamızdır" sözlerinin değeri kadardır. Yani toprak reformuna yönelmeme, köylüyü özgürleştirmeme ve esas almama politikasının, bunun bilincine varamamaktan ya da o anın zorunluluklarından değil, büyük mülk sahiplerini esas alma ve onları ürkütmeme eksenli bir iktisadi bilinçten kaynaklanıyor. Nitekim "İnönü 1929 sonlarında bir yandan köylülere toprak dağıtmak istediklerini söyleyip, öte yandan 'Büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz' diye de ekliyordu" (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107).

Bu kendinden çokça söz edilen, kalkınma tartışmalarında önemli bir yer tutan, 1930 seçimlerinde Serbest Fırka'nın gördüğü büyük destekte de görüldüğü gibi ciddi bir toplumsal yara oluşturan, ama çözümü için bir türlü irade gösterilmeyen konu, 1945 Haziran'ında bizzat iktidar tarafından ve çok partililiğe geçiş koşullarında toplumsal destek üretmek üzere gündeme getirilecekti. Tabii Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, hem

iktidarın elinde kötürümleştirilerek çıkarılacak hem de yasa önerisinin ilk haline karşı en büyük muhalefeti gerçekleştiren büyük toprak ağalarından Cavit Oral, bir müddet sonra Tarım Bakanı yapılacaktı. Özetle adalet arayışından uzak şekillendirilen bu taktik reform da öncekiler gibi topraksızlık sorununun çözümüne yaklaşmayacaktı.

Kuşkusuz 1945 dünyasında toprak sorunu artık çözülemezdi. Türkiye'nin savaş süresince Nazi müttefiki gibi davranmış olmasının da sonucu olarak ABD'ye gebelik hali içindeydi. Üstelik büyük sermaye ve toprak sahipleri de, geride kalan dönem boyunca kendilerini inanılmaz bir şekilde palazlandıran CHP ile artık daha ileri gidemeyeceklerini görerek onu terk ediyordu. Özetle toprak reformu yapma imkânı da, köylü ve işçilerce dengelenebilir gerçek bir cumhuriyet imkânı da (sorumlusu Cumhuriyet'in kurucu aklı olmak üzere) çoktan kaybedilmişti.

Toprak reformu yapabilme imkânı, devletin tüm iktisadi ve toplumsal dinamikleri üzerinde ezici bir iktidar kurduğu ilk döneminin imkânıydı, dahası sağlıklı bir kalkınma ve gerçek bir cumhuriyet dengesi yaratmak için de zorunluluğuydu. Ama aferist politikalarla kaynaklarını sermayenin teşvikine yönlendiren, halkı yönetime katan bir kalkınma ve Cumhuriyetleşme fırsatını heba eden, üstelik elkoyuculuklarına göz yumarak toprak ağalarını güçlendiren kurucu akıl, kendi ürettiği cendere ile kendi hareket alanını da daraltıyordu. Özellikle yoksul ve emekçi kitlelerin katılım imkânlarını, onların haklarını savunmak üzere kurulan yapıları (dernek, sendika, kooperatif, parti ve gazeteleri) ezen ve düşmanlaştıran siyaset biçiminin buradaki temel sorumluluğu es geçilemez. Toprak reformu gibi ciddi sorunlar için hem gerçek bir irade hem de bu dönüşümden faydalanacak geniş kitlelerin katılım imkânlarına kapı açmak zorunluydu; ama bizim Cumhuriyetimizin böyle bir niyeti yoktu!

> Doğu Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, özellikle Bulgaristan, Romanya, Polonya gibi ülkelerde toprak reformu, örgütlü köylü partileri, daha da önemlisi, köylü kitlelerinin siyasal hareketlilikleri sayesinde gündeme geldi. Hal böyle olunca buralarda reform hareketleri kitleleri daha çok siyasal ve toplumsal yaşamın içine çekmesi, zorunlu olarak toprak ağalarıyla mücadeleye girişilmesi bağlamında bu ülkelerin tarihinde radikal ve demokratik dönüm

> noktaları teşkil etti. Ülkemizde ise sadece siyasî kaygılarla önemlice bir miktarda devlet toprağının dağıtılmasına rağmen, Türkiye tarımındaki gerici üretim ilişkilerinin özüne dokunabilen, gelir dağılımını düzelterek toplumsal barışı geliştirebilecek bir etki sağlanamadı. (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107)

Aralov'un da, Türkiye gerçeğinin de uyarılarını dikkate almayan sınıfsal ve siyasal tercihleriyle Reel Cumhuriyet, işçi ve köylülerden destek üretme şansını önce reddetmiş, sonra da kaybetmişti. Dahası, özellikle de yoksul kitleleri sadece muhafazakârlaşma hattına itelemişti. Cumhuriyet olma sorumluluğuna sırtını dönerek, katılım imkânlarını engelleyerek, kitlelerin kendi geleneksel egemenlerine ve geleneksel değerlere mecburiyetlerini pekiştirmişti. İşçi ve köylülerin, sınıfsal haklarıyla var olma imkânlarını reddetmiş, sermayeye ve toprak ağalarına karşı örgütlenme haklarını düşmanlaştırmış, kimsesizliklerine kimse olma sorumluluğuna sırtını dönmüş, her sola yönelim çabasını tam bir hukuksuzlukla ezmişti. Bu durumun kaçınılmaz sonucu olarak da yaralarına çare arayan kitleler, rejimin dokunmadığı kırsal egemenlere boyun eğmeye ve yol verdiği muvazaa partilerine yöneliyordu. Kısacası kitlelerin katılımından korkan, solu düşmanlaştıran Cumhuriyet'in kurucu aklı, bu yolla hem Cumhuriyet'i kötürümleştiriyor hem de toplumuna kendini yabancılaştırıyordu.

Bu noktada son bir ilginç ögeyi de hatırlatmadan geçmeyelim: Toprak reformu, antikomünist bir tahkimat açısından bile bir imkân olarak değerlendirilecek, ama buna rağmen yapılamayacaktı. 1930'lu yıllarda yükselen "Köycülük" akımı, belki de kendilerine muktedirler nezdinde meşruiyet alanı yaratmak için köylülerin muhafazakârlıklarına vurgu yapmış, dolayısıyla toprak dağıtımının rejimin toplumsal desteğini arttıracağını işlemişlerdir. Nitekim Köycülerin önemli isimlerinden Nusret Köymen, "Köylerin muhafazakârlığı içtimaî salgınlara, yanlış yapılan büyük ölçüde işlerin felaketli neticelere varmasına karşı en büyük sigortayı teşkil etmektedir" diye yazarken, Recep Peker gibi iktidarın kritik adamlarından biri de, İnkılap derslerinde, "Köylü ulusçudur, kendi faydasını, kendi ulusunun menfaatleri ile bir görür. Ve işte bu yüzden çiftçi veya köylü, proletarya damgası altında kendisini çağıran işçinin davetine koşmamıştır" diyecekti (Akt. Karaömerlioğlu, *Birikim*, sayı 107).

Ancak bütün bunlara rağmen köylülerin topraksızlığı sorunu da, bu eksende reel Cumhuriyetin köylüleri de katarak gerçekten de bir cumhuriyete dönüşmesi imkânı da gerçekleşemeyecekti. Bu arada dünya da Soğuk Savaş'a girmiş, Türkiye bizzat İnönü eliyle zaten içerde hiç terk etmediği kendi soğuk savaşıyla dünyanın soğuk savaşına entegre edilmişti. Ama dünyanın soğuk savaşı, Türkiye'deki yoluna, artık daha muhafazakâr ve daha serbest piyasacı temsilcilerinin eliyle devam edecekti.

Buraya kadarki anımsatmalardan gördüğümüz gibi Cumhuriyet, emek ile sermaye arasındaki ilişkide, açık bir şekilde emeğin hak kurumlaştırmasına karşı yasakçı, sermayeden yana ise teşvikçi bir tutum alacak, hâkim olduğu her alanda ve hâkim olduğu oranda bu tavrını pekiştirecekti. Öyle ki, Millî Mücadele içinde kurumlaşan işçi hareketi ve kazanımlarını tasfiye etmesi yanında, İstanbul'un saltanat ve İngilizlerden kurtarılması sonrasında da orada kurumlaşmış olan işçi hareketini tasfiyeye yönelecekti. Özetle onun ilericiliğinin sınırları burjuvazinin ihtiyaçlarıyla belirlenecek ve emeğin hakları ve kurumlaşması karşısında tersine dönecekti. Bu durumu artık tamamen egemen olunduğu koşullarda oluşturulan 1924 Anayasasında da göreceğiz. 1924 Anayasası, uygulanmasına imkân verilmeyecek olsa da bireysel hak ve özgürlükten söz edecek, ama böylesi söylem düzeyinde bile emek haklarından söz etmeyecek veya tersi anlamda söz edecektir. Bülent Tanör bu noktada bizi şöyle bilgilendirir:

> Ekonomik konularda Anayasa'nın bireysel mülkiyet ve girişimi koruyucu özellikleri açıktır. 1924 Anayasası'nın devleti, [bireysel mülkiyet ve girişim açısından] müdahaleci ve sınırlayıcı değildir. Müdahaleler çok istisnai olarak işaretlenmiştir. Bir yıl önce yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan liberal ve özel teşebbüsçü kararların ruhu Anayasa'ya da sinmiştir. Devlet liberalizmin 1Jandarma devleti"ne benzemektedir. Kamulaştırılan toprağın bedelinin peşin ödenmesini buyuran Anayasa (m. 74), toprak reformunu da fiilen imkânsız kılmıştır. (...) Sosyal haklar konusu da hemen hemen hiç ele alınmamış, devletin sosyal ödevlerine yer verilmemiştir. Sendika, grev ve toplu pazarlık, toplu sözleşme gibi

> kolektif emekçi hakları tanınmamıştır. Sosyal güvenlik, iş hakkı, sağlık ve konut hakları gibi alanlarda da devlete düşen ödevlerden söz yoktur. Bunun tek istisnası, parasız ilköğretim hakkı ve zorunluluğudur (m. 87). Kısacası Anayasanın devlet felsefesi sosyal değil, liberaldir. (Tanör, 2008, s. 311)[4]

Kuşkusuz 1921 Anayasası'nda da işçi haklarından yana bir belirleme yoktu, ama hem 1924 Anayasası gibi özel teşebbüsçü bir yaklaşım da yoktur, hem de belirleyiciliği yerel yönetimlere vermektedir. 1921 Anayasası, Millî Mücadele koşullarının geleceğe dair anayasasıdır, ama 1924 Anayasası artık egemenlikleri dünya tarafından kabul edilmiş olanların kuracakları düzenin karakterine ilişkindir. Dolayısıyla birinci anayasadaki eksikliği gidermek sorumluluğu, savaşı aşmış, artık halkıyla nasıl yaşanacağına dair bir toplumsal sözleşme yapma yükümlülüğündeki bir anayasadır. Oysa bırakalım adalet, denge, sosyal sorumluluk düzenlemelerini, 1921 Anayasası'nın yerellerin ve halkın hak kullanımı konusundaki ileri taahhütlerini de tasfiye eden merkeziyetçi bir düzenleme olacaktı. Diğer yandan "1924 Anayasasında görülen 'angarya ve çalışma yükümlülüğü' de 1921 Anayasası'nda yer almamıştı" (Işık, 1995, s. 54). Bu açıdan bakıldığında 1924 Anayasası'nın, toplumun farklı sınıfsal çıkarları arasında sermayeden yana, yerel ile merkez arasında da, yine sermayeyi kollayan ve merkezden yana, yani antisosyal bir düzen tercihiyle bir gerilemeyi temsil ettiği görülüyor.

1926 tarihli Ceza Yasası da bu bağlamda şekillenecekti. Nitekim Meclis'in onayına sunarken yaptığı gerekçelendirmede, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt şöyle diyecektir:

> Tasarı kanunlaştıktan sonra dünyanın en güzel eserlerinden biri olacaktır. Çok demokratiktir ve Türk milletinin, Türk

4 Tabii buradaki "liberal" nitelemesinin de yerine oturmadığını belirtmek gerek. Recep Peker'in yukarıda aktardığımız ve "Liberal devlet tipini" aşağılayan ifadesinde de gördüğümüz gibi, kapitalist çerçevede bile bir özgürlükçülük bu egemenlerce aşağılanan bir durumdu. Esasen B. Tanör de, özgürlükler eksenli bir durum karşısında olmadığımızı teyit eder: "Tek şefli, tek partili otoriter rejim, 1930'daki kısa aralık dışında, ülkeyi 1945'e kadar yönetti. Meclis de Parti Grubuna tabi oldu. (...) Rejimin asıl karar merkezi 'Ebedî Şef' Atatürk, sonra da 'Millî Şef' İnönü'dür. (...) rejim, Millet-Devlet-Parti-Şef dörtlemesinin kurduğu özdeşlikler varsayımı üzerine oturmuştur. Yani 'Devlet Milleti, Parti Devleti, Şef de hepsini simgeler ve temsil eder' anlayışı" (Tanör, age, s. 316).

> memleketinin ve Türk devriminin ihtiyaçlarına göre yapılmıştır. Bu tasarının hazırlanmasında özellikle İtalya cezacılığı örnek alınmıştır. Çağdaş ceza ilminde en ileri olanı budur. (...) Ceza Kanunumuz çok serttir. Çünkü devrime çok kıskançtır. Bundan korkacak olanlar ve korkması gerekenler, Türk milletinin çıkarlarına, Türk milletinin haklarına karşı tekin olmayanlardır. Bunların da korkması gereklidir. Fakat memleketimizi sevenler, bizden olanlar, Türk devrimine iyilik dileyenler, namuslu insanlar bu sert ceza kanununda kendilerine bir sığınma yeri bulacaklardır. Bu ceza kanunu namuslu insanlar için bir dokunulmazlık belgesidir. (Goloğlu, 2007, s. 196)

Bu denli politize edilen sunum, söz konusu ceza yasasının, vatandaşın güvenliği için değil, devletin muhaliflerine karşı egemenliği eksenli bir motivasyonla oluşturulduğunu gösterir. Nitekim "çağdaş ceza ilminde en ileri" olduğu iddia edilerek örnek alınan "İtalya cezacılığı" da bu otoriterliğin en "ileri" ifadesidir. Üstelik çok kıskanç olunan bu "devrimin", bir sınıf karakterinden öte, rakiplerine hak arama imkânı bırakmayan katılıkta bir sınıf karakteri var. Bu bölüm özgülünde de görebildiğimiz gibi gerçekte ileri taşıyan değil, haklardan yoksun bırakan ve tam da bunun gereğidir ki ceza yasasını da buna uygun "ceza ilminde en ileri olan" yerden alınmıştır.

> 1930'lu yıllarda Ceza Kanunu'nda sendikal örgütlenmeyi ve işçi hareketini engelleyici [ek] değişiklikler yapıldı. Sınıf esaslı hareketlerin cezası arttırıldı. 1926 tarih ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) grevle ilgili dolaylı bir düzenleme söz konusuydu: "İş ve çalışma hürriyeti aleyhindeki cürümler" başlıklı 201. madde, "Her kim korkutma veya tehdit veya cebir veya şiddet veya başka suretlerle zanaat veya ticaret serbestisini menederse bir aydan iki seneye kadar hapis ve otuz liradan yüz elli liraya kadar ağır cezai nakdîye mahkûm olur" hükmünü taşıyordu. Tek parti yönetimi grevlere hoşgörülü davranmamış, hatta 1933'te TCK'da yapılan değişiklikle grev ve lokavtın cezası arttırılmıştı. TCK'nın 201. maddesinde yapılan değişiklikle maddenin kapsamı genişletildi, grev daha açık ifadelerle tanımlanarak, maddeye eklendi ve

daha ağır hapis cezası getirildi. (...) 1936'da TCK'da yapılan değişiklik de sendikal örgütlenmeyle doğrudan ilgilidir. Bu değişiklik ile faşist İtalyan Ceza yasasında (2930) yer alan hükümler 141. ve 142. maddeler olarak TCK'na aktarıldı. 141. ve 142. maddeler ağır yaptırımlar içeriyordu. "Bir sosyal sınıfın diğer bir sosyal sınıf üzerinde hâkimiyetini tesis etmek", "Cemiyetin hukuki ve siyasi nizamını bozmak" ağır yaptırımlara bağlanmıştı. 142. madde ve 141. maddede zikredilen amaçlar doğrultusunda propaganda yapanların beş yıla kadar ağır hapisle cezalandırılmaları öngörülüyordu. (Çelik, 2020, c. 1, s. 57)

1938'de bu maddelerde yer alan şiddet kullanma koşulu da kaldırılarak örgütlenme ve düşünce cezalandırılmaya başlanmıştır. İş Kànunu'nun, sendikal haklar açısından getirdiği yasakçı ve otoriter düzenlemeler, 1938 yılında Celal Bayar'ın başbakanlığı döneminde kabul edilen 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile "sınıf esasına ve adına dayanan" cemiyetlerin (sendika ve siyasi parti) kurulmasının yasaklanmasıyla doruk noktasına ulaşmış ve mutlak bir sendika yasağı dönemi başlamıştır. (Aziz Çelik, Bkz. Atılgan, 2024, s. 218-219)

[1938'de çıkarılan Cemiyetler Kanunu'nda], cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dernek kurulması yasağıyla birlikte örgütlenme hakkı da iyice kısıtlanıyordu. Gerçekten de bu "1938 tarihli Cemiyetler Kanunu ile birlikte sınıf esasına dayanan örgütlerin ve dolayısıyla sendikaların yasaklanması da, grevi örgütleyecek örgütlerin fiilen ve hukuken ortadan kalkmasına neden olduğu için, grev yasağına karşı işçilerin mücadelesini belirli bir mecraya dökmek mümkün olmamıştır. (Işık, 1995, s. 101)

Buna rağmen tüm bu yasakçı dönemin sonucu olarak 1945 yılına gelindiğinde iktidar yeni bir dünya karşısındadır. Özellikle 18 Haziran 1941 yılında imzalanan Türk-Alman Dostluk Paktı çerçevesinde Almanya'nın nasılsa savaşı kazanacağına dair kanıyla geliştirilen ilişkiler, II. Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'ye, Batı'dan mesafeli SSCB'nden ise karşıya alan bir ilişki olarak yansıyacaktı. Bu koşullarda BM'nin kuruluşuna

katılmak, ABD ve İngiltere ile yakın bir beraberlik kurabilmek için demokrasiye geçiyormuş gibi yapmak ve bu bağlamda çok partililiğe geçme düzenlemelerine gidilecekti. Bu kapsamda sınıf eksenli örgütlenme yasağının da kaldırılması sonucunda gerek işçi sınıfından gerekse de sol siyasetçilerden, teşkilatlanma tecrübeleri bu denli kötürümleştirilmiş olmasına rağmen büyük bir örgütlenme atılımı gerçekleşecekti.

> 1946'da işçi teşekküllerine müsaade edilir edilmez, birkaç ay içinde yüzlerce sendikanın kurulmuş olması, dünyanın diğer sanayi işçileri gibi Türk işçisinin de kendi sınıf teşekküllerine yakın ilgi duyduğunu gösterir. (Karpat, 1997, s. 107)

Ama buna karşılık devletin refleksi, kuruluş günlerindekiyle aynı refleksti ve karşılaştığı bu şok karşısında hemen karşı saldırıya geçecekti. Üstelik dünyadaki demokrasi ve barış baharı da, Churchill'in, 5 Mart 1946'daki, "Demir Perde" ifadesini telaffuz ettiği ünlü Fulton konuşmasından beri Soğuk Savaş'a doğru yön değiştirmeye başlamıştı. Bu koşullarda "Türk tipi demokrasiye" geçişin, tıpkı 1930'daki Serbest Fırka örneği gibi muvazaalı partiyle sınırlanması pekâlâ mümkün olabilecekti. Bu çerçevede kendi emekçilerine ve onların sol siyasetine karşı Soğuk Savaş'ı ilk başlatan ülkelerden biri Türkiye olacaktı.

Gerçekten de "10 Haziran 1946'da, Cemiyetler Kanunu'nun 9. maddesindeki 'sınıf esasına dayalı veya adına dernek kurma yasağı' kaldırılır [kaldırılmaz]" (Pekin, 1985, s. 247) birden bire yüzlerce sendikanın kurulduğu, âdeta bir emek baharı yaşanmaya başladığı görülecekti. 1946'da kurulabilen İşçi Sendikaları Birliği, yayınladığı broşürde, "18 seneden beri her türlü teşkilat ve yayın vasıtasından mahrum olarak yaşadık" diyerek boğulma halinden kurtuluşunu bağıracaktı. Ancak bu zoraki demokrasi açılımının sendikal patlama ve sosyalist siyaset çıkışıyla değerlendirilmesi üzerine devlet, 17 Aralık 1946 tarihli sıkıyönetim bildirisiyle bu emek baharını sonlandırma yoluna gidilecekti. Rejim bu kısmi açılıma sadece 6 ay tahammül edebilmişti ve sıkıyönetim Komutanlığı bildirisinin birinci maddesi ile kamuoyuna şöyle parmak sallanacaktı:

> Mahkûm komünistler ve müfrit komünist mefkûreli kimseler tarafından örtülü bir şekil altında kurularak memleket içinde

> toplumsal bir zümrenin diğerleri üzerindeki tahakkümünü tesise ve mevcut iktisadi ve toplumsal nizamları bozmaya çalıştıkları anlaşılan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) ile Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) merkez ve şubeleri ve mevcut sendikalardan bu partiler veya onlardan aldıkları direktifle hareket eden kimseler tarafından kurularak kendi maksatlarına göre sevk ve idare edilenleri ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) ve İstanbul İşçi Kulübü (İKK) kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir. (Akt. Işık, 1995, s. 127)

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer, Meclis'te yaptığı konuşmada bu kapatma kararını "işçilerin komünistlerin elinde alet olmasını önlemek amacıyla" yapıldığını belirterek savunuyordu. Esasen iktidar bu sendikalar daha faaliyet halindeyken, sınıf hareketini kontrol altına almak gibi bir yaklaşıma sahipti. Bu yaklaşım *Sendika* gazetesinde "Dikkat! Dikkat! İşçi Sendikaları Gayri Siyasi Teşekküllerdir" başlıklı bir yazıda şöyle eleştiriliyordu:

> 9 Ağustos 1946 tarihli (Ankara) gazetesinde, memleketimizin muhtelif sanayi bölgelerinde kurulup gelişmekte olan işçi sendikalarının başka siyasi görüşlere alet olmaması için hükümetin (Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu) adı ile bir teşekkül yapıp avucu içine almaya karar verdiği yazılmaktadır. Şu birkaç satırla kaydedilip geçiştirilen havadis umarız ki kuvveden fiile çıkmasın. Zira aksi takdirde Anayasamızın Türk işçilerine bahşettiği en tabii ve demokratik haklardan biri olan serbestçe teşkilatlanma hakkı tekrar gasp edilmiş ve emekçi sınıflar yeniden zincire vurulmuş olacaktır. (Z. Aydın, bkz. Çetinkaya, 2024, s. 85)

Tabii karşı adımlar peş peşe gelir: Öncelikle emek mücadelesine katılan, *Sendika*, *Dost*, *Ses*, *Noror*, *Yığın*, *Gün* gibi gazete ve dergiler de kapatıldı. Ardından 1947 yılında çıkarılan Sendikalar Kanunu ile sendikal alanın yeniden düzenlemesine gidildi. Başbakan Recep Peker'in ifadesiyle "Millî Sendikalar Kanunu" olarak ve "millî ruha uygun" bir biçimde hazırlanmıştı. Yasanın gerekçesinde de sendikalardan beklenen, "Rejimin milliyetçi karakterine uygun olarak milliyetçi bir zihniyetle çalışmalarıydı".

Yasa kabul edildikten sonra CHP, hükümetin ortaya koyduğu yaklaşımlara uygun olarak sendikaların kurulması ve yönlendirilmesine soyundu. Bu kapsamda bir dizi güdümlü sendika kuruldu/kurdurtuldu. Bu sendikalara devletin kasasından mali kaynak sağlandı. Bütün bu çabanın bir amacı işçileri komünistlerin etki alanından uzak tutmak, diğeri ise sendikaları kontrol altına alarak işçi sermaye ilişkilerini çatışmasızlık zemininde sürdürmekti (Z. Aydın, bkz. Çetinkaya, 2024, s. 86).

> Devlet, rolünü işçilerin kolektif haklarının kullanılmasını, eylem dinamiklerinin harekete geçmesini engellemek üzerine kurdu. Bu kurguya dayanak oluşturan üç olgu, yasak, lütuf ve vesayetti. İşçilerin sendikalaşma, grev gibi kolektif olarak kullanacağı haklarda genel olarak yasakçı bir çizgi izlenirken, bireysel haklar konusunda paternalist bir yaklaşımla görece eli açık bir tutum sergilendi. (...) Sonuç olarak 1950'li yıllara gelindiğinde; işçilerin en temel mücadele araçlarına başvurmalarının yasak olduğu, sendikaların sermayenin ve iktidarın vesayeti altında tutulduğu, işçilere verilenlerin ise patron ve devlet babanın gönlünden kopanlardan yani lütfettiklerinden ibaret olduğu bir sistem kurulmuştu. Bu üç temel bileşen üzerine kurulan sistem devletin bekâsınının güvencesi olarak özenle işletildi. (Z. Aydın, bkz. Çetinkaya, 2024, s. 83-84, 86)

Öyle bir "iktisadi ve toplumsal nizam" kurmuştu ki Cumhuriyet, sendika, grev mücadelesi, hele sosyalist partilerin varlığı onu bozuyordu. Öyle bir nizamdı ki bu hem "sınıfların olmadığı" iddiasında bulunuyor ama hem sermaye sınıfını sürekli besleyip büyütüyordu; hem bu besleme sermaye sınıfa karşı hak mücadelesi gelişmesin diye güdümlü sendikalarla işçi sınıfı kontrol altında tutulmaya çalışılıyor hem de bu ağır denetimden taşarak hak mücadelesine kalkanlar, Mussolini rejiminden devralınmış "bir sınıfın diğer sınıf üzerinde tahakkümü" gerekçelendirmesiyle cezalandırılıyordu.

20 Şubat 1947'de çıkan Sendika Birlikleri Hakkında Kanun, 5. maddesinde yeniden siyaset yasağı getiriyor, sendikalara dernek işlevi yüklüyordu. Onları ağır bir idari denetim altına sokarken, diğer yandan sendika aidatlarını zorunlu kılmadığından mali olarak zayıflatıyordu. Tabii grev yine yasak oluyordu. Bu kapsamda 1947 sendikacılığı, devlet refleksinin

klasik normu çerçevesinde, "eğer sendika lazımsa onu da biz kurarız" sendikacılığı oluyordu. Bu devlet sendikacılığının işlevi emekçileri, sermaye ve devlet adına kontrol altında tutmak, sendika, geçim ve vatandaşlık mücadelesine yönelik arayışları, hele hele sol etki ve yönelimleri bertaraf etmekti. Bu kapsamda "demokrasiye geçildikten" sonra bile CHP grev karşıtı tutumunu sürdürürken, rejimin muvazaalı muhalefeti Demokrat Parti, grev hakkını savunan bir propaganda dili seçecekti. Nitekim Celal Bayar'ın 12 Haziran 1949 Karabük konuşmasında grev hakkını savunacaktı:

> Bugün imtiyazlı bir sınıf Türk işçisinin sırtından geçinmekte, fakat onun dileklerini dinlememektedir. Türk işçisi, Demokrat Parti'nin lüzumuna kani olduğu grev hakkı ile sendikalaşmasını serbestçe kurabilir ve haklarını isteyebilir... Beklediğiniz an er geç gelecek ve Türk işçisi elinden alınan grev hakkına ve hürriyetine kavuşacaktır. (Akt. Kemal Sülker, 1976, s. 66)

Kuşkusuz DP sözcülerinin grev ve hürriyet konusundaki sözleri samimiyetten uzaktı. Nitekim iktidara geldiklerinde kendilerinden önceki pozisyonu aynen sürdüreceklerdi. Ancak onların muhalefetteki bu çıkışları, başta Çalışma Bakanı R. Şemsettin Sirer olmak üzere iktidar temsilcileri tarafından, "memleketin üretimini baltalayacak", "mahut ideolojinin talebi" şeklinde antikomünist bir dille göğüslendiği anımsansın. CHP'nin grev hakkını savunmaya başlaması için muhalefete düşmesi, 1953 Mayıs'ına gelinmesi gerekecekti.

Sermayenin emek üstünde, kapitalist düzenin toplumcu arayışlar üzerinde öyle katı bir diktatörlüğü kurulmuştu ki, sendika diyeni, hele sosyalizm diyeni, "Bir sınıfın diğer üzerinde diktatörlüğünü istiyorsun" diyerek cezalandırılması yoluna gidiliyordu. Orhan Veli'nin, tam da bu dönemde (1949) yazdığı "Kuyruklu Şiir"i, bu gerçekliğin ironik anlatımı gibiydi:

> Uyuşamayız yollarımız ayrı
> Sen ciğercinin kedisi, ben sokak kedisi
> Senin yiyeceğin, kalaylı kapta
> Benimki aslan ağzında
> Sen aşk rüyaları görürsün, ben kemik.

Tabii ciğercinin kedisinin cevabı, gerçek hayatta da olduğu gibi parmak sallayan cinstendir:

Açlıktan bahsediyorsun
Demek ki sen komünistsin
Demek bütün binaları yakan sensin
İstanbul'dakileri sen
Ankara'dakileri sen...
Sen ne domuzsun, sen!

Bölümü bitirirken belirginleştirelim; reel Cumhuriyet'in, dışsal baskıyla gerçekleştirdiği 1946 açılımının ortaya çıkardığı sonuçlar, kendisine dair propagandif söylemle gerçekliğin ne denli farklı olduğunu bir kez daha ortaya koyacaktı. Zoraki de olsa söz konusu bu demokratikleşme adımlarının yol açtığı bu beklenmedik hak arayışları, sendikalaşma atılımı ve sosyalist parti ve yayın örgütlenmesi karşısında rejim, ülkeyi yeniden ağır bir sıkıyönetim ve yasak cenderesi altına alıyordu. Tabii onun bu yapısal refleksi, gerçekte 100. yılını İslamcı bir iktidar altında geçirmenin, hatta 100. yılını kutlayamaz hale gelişinin de yolunu döşeyecekti.

Oysa 1946 yılında, emeğe ve siyasetine karşı kuruluştan beri sürdürülegelen bu yasak ve baskı politikalarına rağmen hâlâ sınıfsal refleksler üretebilen bir işçi ve aydın dinamizmi vardı. Bu aynı zamanda rejimin hâlâ dengelenebilme, normalleşebilme, hiç olmazsa burjuva demokratik bir hatta girebilme imkânının yitirilmediğinin göstergesiydi. Ancak bir kez daha kendini gösteren bu imkân bir kez daha baskı, yasak ve ideolojik manipülasyonlarla kötürümleştirilecek,[5] bu da halkın artık tepki-

5 Benzer ve bundan da güçlü bir sendikal ve sol atılım 1960 sonrası gerçekleşecekti. Ancak sola tahammülsüz kurulan rejim, bu sendikal ve sosyalist seferberliği önce 12 Mart 1971 Askerî Darbesi'yle ezmeye çalışacak, sürdürülen ağır tenkil, ardından örgütlenen paramiliter faşist güçler eliyle, bununla da başarı elde edilemeyince bu kez tarihin gördüğü en kanlı darbelerden 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'yle ezecekti. Tabii buna eşlik etmek üzere ABD-NATO eliyle üretilen Yeşil Kuşak projesi çerçevesinde yoğun bir İslamizasyona gidilecekti. Böylece yüz yıl öncesinden başlayarak Türk-İslam-burjuva kimliğe sıkıştırılan Türkiye toplumu, (modernleşme ile gelenekçilik arasında eğilim salınımlarıyla birlikte) sosyalisti, Alevi'yi, Kürt'ü (tabii Çerkes'i, Gayrimüslim'i) dışlayan "kırmızı çizgilerin" cenderesine hapsedilecekti. Bu kapsamda iktidardaki konjonktürel eğilimlerin meşrebine göre, toplumun kâh ideolojik manipülasyonla şekillendirilmesi kâh yaşanan krizlerin ürettiği toplumsal tepkilerin sonucunda, bugün artık cumhuriyetin biçimsel varlığına bile tahammülsüz güçlerin hâkimiyetine girilecekti.

lerini muhafazakâr odaklar üzerinden vermeye yönelişini getirecekti.

Dönemin bunaltıcı baskı atmosferine karşı ittifak arayışları çerçevesinde dönemin sol aydınlarıyla birlikte DP kurucularının ortak yazı yazdığı *Görüşler* dergisi yayımlanmasından üç gün sonra dönemin sol gazetesi *Tan* Matbaası basılıp yağmalanacaktı. Buradaki saldırının esas hedefi, muvazaalı muhalefeti DP'nin sola açılım gösterme olasılığının önünü almak, solun sürekli dövülebilir yasaklanabilir konumdan çıkmasını, dolayısıyla rejimin millî konseptin dışına çıkıp demokrasiye evrilmesini engellemekti. Nitekim tesadüf bu ya tam da Tan'ın basıldığı sırada İsmet İnönü, evine davet ettiği Celal Bayar'a "Bunlarla ittifak yapmayacaksınız değil mi!" hizası çekiyordu. Böylece yenidünya koşullarının mecbur bıraktığı çok partililik ve "demokratik açılımlardan" solun faydalanabilmesi engellenmeye çalışılırken, DP'nin gördüğü toplumsal ilgi de anti-komünist kampanyalarla engellenmeye çalışılacaktır. İlginçtir, dönemin CHP'si, "Komünistler Mareşali ve DP'yi Kötü Maksatlarına Nasıl Alet Etmek İstediler?" başlığıyla propaganda broşürü bile yayımlayarak bu sıkıştırmayı artıracaktı (Gökmen, *Kebikeç*, sayı 23). Üstelik bu denli sıkıştırılan DP'nin, gerçekte en küçük bir sol eğilimi de yoktur ve dolayısıyla kendi tüzel varlığına dokunmayan bu kampanyalar canına minnettir. Böylece hem solun desteğini alır hem de solun olmadığı bir muhalefet alanının tek gücü olur. İktidara geldiğinde de yapacağı ilk şey, kendinden öncekilerin yaptığı gibi sola saldırmak olacaktır çünkü bu muvazaalı muhalefetin "demokratlığı" da, tıpkı kurucu aklın kendisi gibi soğuk savaş paradigmasınca belirleniyordu. Böylece söz konusu paradigmaya, Soğuk Savaş'ın bizzat kendisinden önce yataklık yapmış olan partinin iktidar ömrü de aynı paradigmayı muhalefetine karşı kullanırken sona erecekti.

Özetle 1946 açılımının da gösterdiği gibi, kurulu düzen muhalefet istemiyor, ama olacaksa da bunun, kendisinin bile sağında bir yerden ve kendinin kabullendiklerinden olmasını dayatan bir refleks sergiliyordu. Nitekim bu ortamda CHP'den çıkan ve devletin vize verdiği siyasal oluşum olarak Demokrat Parti, değişim isteyen halkın biricik seçeneği kılınıyordu. Üstelik yeni dünya koşulları onun Serbest Fırka gibi kapatılmasını da imkânsız kılıyordu. Sonrası malum; devletin kurucu partisinin bile bir daha seçim kazanamayacağı bir muhafazakârlaşmanın yolu asfaltlanıyordu...

Cumhuriyet'in kurumlaştırılma tarzında, sürekli muhafazakârlık

tehlikesinden söz edip muhafazakârlık üreten bir nitelik vardı. Her muhalefete tahammülsüz, ama "gericilik karşıtlığı" iddialarının aksine özellikle de sol muhalefete, dahası varlığına tahammülsüz bir tahakküm rejimi kurulmuştu. Tan Matbaası 4 Aralık 1945'te kışkırttığı bir güruh tarafından basılıp yağmalanacak, başta Nâzım Hikmet olmak üzere sol aydınların olabildiğince hapiste tutulacağı yargı ve güvenlik rejimi bu bağlamda kurumlaşacak, önce işçi önderi Salih Bozışık'ın 1936'da gözaltında, sonra sosyalist edebiyatçı Sabahattin Ali'nin 2 Nisan 1948'de sınırı geçmeye çalışırken öldürülüp cesetlerinin kaybettirilmesi de bu refleksle gerçekleşecek, Mussolini'nin ceza yasaları bu bağlamda memleketin başında sallandırılacaktı...

Cumhuriyet Sol Siyasete Nasıl Davrandı?

Buraya kadar gördüğümüz gibi Millî Mücadele sonucunda, emek hakları konusunda ötekileştirici ve yasaklayıcı bir rejim ortaya çıkmıştı. Bu durum emeğin siyaseti karşısında ise, çok daha keskin bir hale bürünecekti. Öyle ki emek adına, sosyalizm adına siyasal söz kuranların "ensesinde boza pişiren" bir rejim karşısındaydık. Bütün sosyalist aydınların hayatı, polis takibi ve uzun hapisliklerle zindan edilecek, sendika, 1 Mayıs, grev, parti, yayın, vb. sol tahayyüle dair her şey rejimin büyük öfkesi ve baskısıyla ezilecekti. Üstelik işin bu siyasal yanı için bağımsızlık sonrası da beklenmeyecek, daha en başından karşıt bir tutum sergilenecekti.

1920 Türkiye'sinde, birbirinden farklı mekân ve dinamiklerle kurulmuş üç sosyalist yapılaşma vardı. Bunlardan birincisi işgal ve saltanat İstanbul'unda faaliyet gösteren Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF), ikincisi Eskişehir ve Ankara'da yoğunlaşan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) ve Bakü'de kurulup Ankara'ya gelmek isterken Trabzon'da imha edilen Türkiye Komünist Partisi (TKP).

Tabii bir de sosyalizme yaklaşan bir dizi başka eğilimle de karşılaşacaktık. Dönem aynı zamanda Bolşevik Devrimi'nin dünya çapında yarattığı devrimci dalga ve Sovyetler Birliği'nin Millî Mücadele'ye karşı sergilediği büyük dayanışmanın etkisi ile sosyalizm, bu dönem Türkiye'sinde İttihatçılardan, Kuvayı Seyyare'ye ve tabii Kemalistlere kadar her kesimi etkileyen, en popüler akımı durumundaydı.

Bu ortamın yansımalarından biri olarak 1920 Mayıs'ında, Millî Mücadele'nin hâkimiyet alanında Yeşilordu ismiyle kurulan ve etki alanı gerçek gücünden çok büyük bir oluşumla karşılaşacaktık. Onun varlığı ve gelişiminde hem Kızılordu'ya öykünme hali hem de komünizmin

İslamiyet'le özdeşleştirilmesi çabası söz konusuydu. Samimi bir sosyalist olarak Tokat Mebusu Nazım Bey örgütlenmenin genel sekreteri, aynı zamanda Nizamnamesini yazan entelektüeliydi.

Tabii kuruluşu hükümetten ve Mustafa Kemal'den bağımsız değildi. Kurucuları arasında Yunus Nadi, Adnan Adıvar gibi Mustafa Kemal'in çok yakın isimler yanında, Hakkı Behiç gibi İttihatçı sosyalist, ama aynı zamanda bakan olacak kadar Mustafa Kemal ile uyumlu isimler yanında, Baytar Salih gibi samimi sosyalistler, Şeyh Servet gibi sosyalizme samimiyetle yönelmiş din âlimleri vardı. İzleyen süreçte Çerkes Reşit ve Ethem Bey de Yeşilordu'ya dâhil olacaklardı. Sosyalizme yönelik öylesi ciddi bir yönelim dalgası oluşmuştu ki saygın bir din adamı olarak Yeşilordu'nun kurucuları arasına girecek olan Şeyh Servet şunları söyleyecekti:

> Şu kadar milyon nüfusuyla dünyanın en muazzam devletini teşkil eden komşumuz Rusya'nın da yaptığı büyük inkılaplarla İslam dini esaslarını kabul etmiş olduğunu görmüyor muyuz? Bugün Ruslara Bolşevik diyorlar. Bolşevizm nedir? Bolşevizm'in en toplu tarifi, Asr-ı Saadet'te yaşanmış olan bozulmamış müşterek samimi hayattan ibarettir. O sırada Bolşevizm tabiri malum olsaydı... (Akt. Aydemir, 1998, c. 1, s. 346)

Beyannamesinde yer alan şu ifadelerin Osmanlı ve İttihatçılık geleneğinden gelen yüksek bürokratları ve Meclis'teki muhafazakârları nasıl irkiltiğini tahmin etmek zor değil:

> Eski dünya birkaç zenginin, milyonlarca insanı esir gibi çalıştırarak, bu milyonlarca insanın açlık ve sefaletine karşı kendi rahatlıklarını temin etmelerinden başka bir şey değil. Allah insanları hep eşit yaratmıştır. Sizi fukara yapan, cahil yapan bu zalim adamların şerrinden kurtulmak için başınızı biraz kaldırın, sesinizi yükseltin. Onlardan korkmayın. (...) etrafınızda bulunan beyler paşalar kimlerdir bilir misiniz? Onlar da sizin gibi insandır. (Akt. Aydemir, 1998, c. 1, s. 348-349)

Yeşilordu, nizamnamesinde kendini anti-emperyalist, anti-militarist, anti-kapitalist bir yerden konumlandırıyordu. Diğer yandan aileye

hürmetkâr olduğunu ve İslamiyetin de özü itibariyle sosyalist olduğunu belirtiyordu. Bu kapsamda İslamiyetin bütün toplumsal esaslarına riayet ederek asr-ı saadetin ortak samimiyetini iade taahhüdünde bulunuyor, başka memleketlerdeki Yeşil ve Kızıl ordularca dostluğunu ve Moskova ile münasebetini ilan ediyordu (Çavdar, 1995, s. 222).

Rauf Bey'in ifadesiyle "Anadolu'nun içinde bulunduğu imkânsızlıklar karşısında komşumuz Rusya'nın inkılapla aldığı yepyeni vaziyetten istifade edilip edilemeyeceğini düşünmüştük" (Akt. Aydemir, 1998, c. 1, s. 348) üzerinden yol verilen, ama aynı zamanda kontrol altında tutulmak üzere çok sayıda "adamın" yerleştirildiği bu örgütlenme, yarattığı coşku ve rüzgârla denetimden kaçma riskini de giderek belirginleştiriyordu.

Yeşilordu, isminde "ordu" olmasına karşın Kızılordu gibi bir yapıdan ayrımla fiiliyatta bir dernek örgütlenmesiydi. Başlangıçta, "Mustafa Kemal Paşa'nın da ılımlı desteğine sahipti. Ne var ki Çerkes Ethem'in Ankara'ya gelmesi sırasında Yeşilordu'ya katılması, durumu değiştirdi. Çünkü Çerkes Ethem'in kumandasındaki Kuvayi Seyyare'nin Yeşilordu'nun silahlı gücü olması, politik dengeleri değiştirebilirdi" (Çavdar, 1995, s. 222). Değiştirdi de. Yeşilordu, kendisi öyle olmasa bile gerçekten de bir ordu sahibi, dolayısıyla etkin bir güç olmaya başlıyordu. Bu bağlamda Millî Mücadele yöneticileri, bir yandan ondan ve benzeri dinamiklerden faydalanmaya çalışırken diğer yandan da onları nasıl tasfiye edeceklerinin de planlarını yapmaya başlayacaktı. Nitekim Mustafa Kemal, sonradan *Nutuk*'ta, bu örgütlenmenin tasfiye yönelimine ilişkin şöyle söz edecekti:

> Erzurumlu Nazım Nazmi Bey'in Malatya'dan gönderdiği bir mektupta Yeşilordu örgütünün hoşlanabileceğim biçimde genişletilmesine çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberin verdiği uyanıklıkla, bu gizli dernek üzerinde incelemelerde bulundum. Bu derneğin zararlı bir biçim ve nitelik aldığı inancına vardım. Hemen kapatılmasını düşündüm. Tanıdığım arkadaşları aydınlattım, görüşümü söyledim, gereğini yaptılar. Ama Genel Kâtip Hakkı Behiç Bey, Derneğin kapatılması ile ilgili görüşümün kabul edilemeyeceğini ve uygulanamayacağını söyledi. Ben "kapattırırım" dedim. (...) Olaylar gösterdi ki, biz bu derneğin kapatılmasına çalıştıysak da bütünüyle başaramadık. Dernek ileri gelenlerin kimisi (ki Reşit, Ethem, Tevfik kardeşler başta bulunuyordu) çalışmalarını

> bu kez, elbette büsbütün olumsuz ve bize karşı sürdürmüşlerdir. Eskişehir'de çıkardıkları *Yeni Dünya* gazetesi ile de düşünce ve amaçlarını saldırgan biçimde yayımlatıyorlardı. (Mustafa Kemal, 2020, s. 693)

Oysa veriler, "büsbütün olumsuz ve bize karşı", "saldırgan" ifadelerini, keza Mustafa Kemal aleyhine faaliyeti doğrulamıyordu. Ancak, isminin altında "Dünyanın Fukara-i Kasibesi [yoksul çalışanları, proleterleri] Birleşiniz!" yazan *Yeni Dünya* gazetesi, sol bir tahayyül doğrultusunda yayıncılık yapıyor, Ankara'daki basın gibi Mustafa Kemal eksenli bir habercilik yapmıyor, dolayısıyla onun istemediği bir tahayyülü temsil ediyor, kimi zaman da muvazaalı basının yazmadığı haberlerle ulaştığı kamuoyunu aydınlatıyordu. Batı cephesinden haberler veriyor ve o ana kadarki savaşların asıl yükünü kaldırmış olanlar olması nedeniyle doğal olarak Ethem Bey Kuvvetlerine ilişkin bilgiler veriyor, dolayısıyla Ankara'daki kurgulanmış hegemonyayı sarsıyordu.

Gerçekte kurulduğu andan itibaren Mustafa Kemal'in dolaylı kontrolünde olan Yeşilordu'nun, *Nutuk*'ta sergilenen bu dışsallaştırılması, artık denetimden kaçmaya başlamasından kaynaklanıyordu. Esasen Ethemler buraya dâhil olmuş ve hep birlikte daha samimi bir sol kimliğe yönelinmiştir ki bu değişim, onu el altında bir araç olmaktan çıkarıp, kurgulanan egemenlik ilişkileri için bir risk alanı haline getiriyordu. Benzeri bir risk, Meclis içinde bir grup oluşturan Halk Zümresi için de geçerli olacaktı.

Halk Zümresi, Yeşilordu'nun Meclis'teki uzantısı gibi çalışan mebuslardan oluşan bir gruplaşmaydı. Aynı Yeşilordu gibi bunun da yönetiminde farklı kesimlerin temsilcileri yanında Mustafa Kemal'in has adamları vardı ve bütün bu oluşumlar, Sovyetler Birliği'nin güvenini ve asıl önemlisi yardımını almaya yönelik araçlar olarak Mustafa Kemal tarafından da kollanıyorlardı. Ama solun güçlenmesi ve Çerkes Ethem'i yanına çekmesiyle değişen güç dengelerine bağlı olarak bu oluşumlar, hoş görülme imkânlarını kaybedeceklerdi. Öncelikle kendi iç dinamikleri yönünde bir tutarlılığa yöneliyor ve iktidardan farklılaşan bir çekim merkezi haline geliyorlardı. Öyle ki 4 Eylül 1920'de gerçekleşen bakan yenileme seçiminde görülecekti ki Halk Zümresi, Mustafa Kemal ile karşı karşıya gelecek ve 98 milletvekilini etrafında toplayarak Nazım Bey'i, yani komünist bir milletvekilini Mecliste İçişleri Bakanı seçtirecek bir güç odağına dönüştüğü görülecekti.

Önceden de irdelediğimiz gibi bu durum iktidar için alarm zillerinin çalması demekti ve bu durumda, sol hareketin, daha da gelişip kurumlaşmadan daha bu dönemde dağıtılıp ezilmesine karar veriliyordu. Ortada işgal, saltanat, gericilik, vb. bir dizi sorun varken Millî Mücadele'nin daha bu başlangıç sürecinde solun ezilmesine karar verenlerin doğaldır ki sol olma ihtimalleri, ancak (sonradan TKP itirafçılarına ürettirilmiş) bir illüzyon olabilirdi. Dahası bu tasfiyenin Meclis'teki müttefikleri de, "gericiliğe karşı" bir Millî Mücadele önderliği tablosunun da illüzyondan ibaret olduğunun bir diğer göstergesi oluyordu.

Kuşkusuz sabit bir grup değildi Halk Zümresi; içinde farklı eğilimler barındırıyordu, "İttihatçı sosyalistlerin" örgütlenmesi gibi duruyordu ama sola açık böylesi bir tahkimat, sürecin egemenleri için alarm çanı çaldırmaya yetiyordu. Daha önemlisi o sırada Ethem Bey'in, kazandığı zaferlerle elde ettiği dayanılmaz popülaritesi ile bu örgütlenmelerin âdeta doğal lideri halini almaya başlaması da, bir muhalefet aklı ve çekim merkezi olarak solun daha fazla gelişmeden tasfiyesi için bir diğer alarm zili olacaktı. Mustafa Kemal bu sürece dair de sonradan şunları söyleyecekti:

> Meclis'te sonradan ortaya çıkan Halk Zümresi, bizim tanıdığımız arkadaşlardır memlekette bir toplumsal inkılabın kısmen olsun lüzumuna kani olanlardır. Bu girişimin tehlikelerini kavrayamamaktadırlar. Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik, mümkün olmadı. Fakat şimdi Halkçılık Programı altında hükümetçe bir program kabul ettik. Halk Zümresi kendiliğinden dağılmış gibidir. (Akt. Efe, 2007, s. 103)

Her şeyin kendine bağlı olmasını dayatan, her şeye hâkim olmak için olduğundan farklı görüntü veren bu siyaset tarzı, ciddi etik problemleri bir yana, bunun Mustafa Kemal'in "politik dehalık örneği" olarak sonraki nesillere taşınmasıyla, sonrası dönemlere de olumsuz bir siyaset mirası oluşturacaktı. En sorunlu örneklerinden birini sahte Komünist Parti kuruluşunda da göreceğimiz bu siyaset tarzı, siyasal etik yanında hukuk alanında da ciddi deformasyonlara yol açacaktı.

Dün teşvikle yapılan, suç olmadığı bir yana övünç nedeni olan yönelimlerin, liderin çizgi değiştirmesine bağlı olarak "suç" haline

dönüştürülmesi örneklerini yüzyılımız boyunca sıklıkla görmeye devam edeceğiz. Aylar önce hükümetin bilgisi ve Maliye Bakanı Hakkı Behiç ile Sağlık Bakanı daha sonra İçişleri Bakanı ve Meclis Başkan Vekili Dr. Adnan Bey'in, keza Mustafa Kemal'in en yakınları arasındaki Yunus Nadi'nin, Celal Bayar, Hüsrev Sami, Muhittin Baha'nın da merkez üyesi olduğu bu oluşumlar, yine hükümetin emriyle sahte TKP içine alınırken, buna itiraz edip Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nı (THİF) kuran Nazım Bey ve arkadaşları, "Yeşilordu'yu niye kurdunuz?" gibi gerekçelerle, 15 yıl kürek cezasına çaptırılacaklardı. Üstelik bugün de yabancısı olmadığımız bir şekilde, milletvekillikleri düşürülerek ve tabii siyasal yargı eliyle ve "TBMM hükümetini devirerek, milletin arzusu hilafına bir hükümet tesisi" gibi absürt suçlamalarla!

Sonraki dönemde Alman ceza hukukçusu Carl Schmitt tarafından "düşman ceza hukuku" tabiriyle hukuk literatürüne sokulmaya çalışılacak alan bu yöntem, muhalifi, haklarıyla yurttaş olmaktan ve farklı fikri de fikir olmaktan çıkartıp, "yıkıcılık", "bölücülük", "ihanet" gibi nitelemelerle meşru siyasetin dışına atma ve kriminalize etme yöntemi olarak karşımıza çıkacaktı. Bu cezalandırmanın yaptırılacağı Ankara İstiklal Mahkemesi salonunda, vereceği karar eline verilmiş angaje hâkimler ile politik tutsaklar arasındaki diyalog âdeta yüzyılımıza ayna tutar. Nitekim eline verilmiş cezaya bir kılıf üretmesi gereken hâkim, Nazım Bey'e "Niye gizlisiniz?" diye sorar, "Gizli değiliz" cevabını alır. "Ama resmî kuruluş yok" diye ısrar eder hâkim. Bunun üzerine Nazım Bey tane tane anlatır:

> Hükümete böyle bir beyanname verip resmen ortaya çıkmanın Avrupalıların üzerimize pek fena hücumlarını çekeceği düşünüldü. Bu suretle beyanname verilmemesi fikri en çok genel merkezde bulunan iki bakan arkadaşımız izah ve müdafaa ettiler. Biz de bittabi bu düşünceyi akla uygun bulduk. Bir kere genel merkezimizde Maliye ve Sıhhiye vekilleri gibi iki hükümet azasının bulunması da gösterir ki hükümetle tesanüt halindeyiz. (...) Yeşilordu Genel Merkezi, hepsi BMM azasından olmak üzere 14 zattan müteşekkildi ve hepsi de hükümetin siyasetine hakkiyle vakıf ve müzahir kimselerdi. Böyle bir heyet muzır ve hükümetten gizli sayılabilir mi? (Akt. Şişmanov, 1990, s. 85)

Devleti yönetenler ve kendi denetimlerine bağlı olmayan hiçbir gelişmeye tahammül göstermeyenler Yeşilordu'nun, Halk Zümresi'nin, Çerkes Ethem kuvvetlerinin ve tabii beklenmedik bir gelişme ve hegemonya elde etmeye başlayan komünist etkinliklerin tasfiyesi için karar vermiştir. Düşünün ki daha aylar önce okullarda; "Anadolu şûralar hükümeti var olsun / İşçilerin emeği özlerine yar olsun / Uyan mihnetle çalışan çıplak hemşeri / İnkılaba katıl dünyanın hür rençberi" gibi marşların söylenebildiği bir ortam yaşanırken (Çavdar, 1995, s. 225) şimdi denetimin elden kaçmaya başlamasına bağlı olarak aleni bir "soğuk savaş" ortamına geçilmişti.

Hem Millî Mücadele'ye rezervsiz şekilde katılan ve sahiplenen, ama hem de belirgin bir yükseliş trendi izleyen sol hareketin daha o aşamada, üstelik Meclis'teki eşraf ve din adamlarının da desteğiyle tasfiye edecek, 1925 sonrasında onu nefes bile alamaz hale getirecekti. Yani bağımsızlık ve cumhuriyet ile temel özgürlükler ve emek hakları arasındaki ters orantılı garip denklemi, daha bu aşamada belirginleşecek, "Büyük zaferden sonra ise Ankara Hükümeti'nin sol üzerindeki baskısı daha da artacaktı" (Çavdar, 1995, s. 229).

Ama yine de bu yok etme yönelimi, o aşamada büyük umutlar bağlanan Sovyetler Birliği'nden yardım alma olasılığını ortadan kaldırabilmesi ihtimali nedeniyle doğrudan bir saldırı olarak uygulanmayacaktı. O halde bu işin Şark tipi (belki de daha doğru kavram Makyavelist) bir çözümü gerekir, ki bu yolla hem her şey tek elde tutulacaktır hem de siyasal dengelere göre farklı görüntü ve araçlar üretilecektir. Bu çerçevede sahte bir halkçılık programı ve sahte bir komünist partisi kurmak, saptırıcı söylem geliştirmek ve operasyonel organizasyonlar yapmak yoluna gidilecekti.

Arada anımsayalım ki kısa bir zaman sonra geliştirilecek (ve küresel Soğuk Savaş'tan 25 yıl önce) Soğuk Savaş dili ve operasyonlara karşın "o zaman komünistlik, Bolşeviklik sözleri Ankara'da ürkütücü sözler değildi. (...) o sıralarda Ankara'da Millet Bahçesi'nde, Mülkiye Kaymakamı Vakkas Bey'le Sovyet Sefaretinden Şerif Manatof'un komünistlik uygulamaları hakkında açık konferanslar verdikleri" (Aydemir, 1998, c. 1, s. 351) bir ortam yaşanıyor, devletin politik ve bürokrat temsilcileri de katkı veriyordu. Nitekim Birinci Grup milletvekillerinden Damar Arıkoğlu'nun aktarımı daha yaygın bir duruma işaret eder:

> Komünizm işareti sayılan kızıl renk, moda haline gelmişti. Bilerek bilmeyerek bu rengi kalpaklarında taşıyanlar çoktu. (...) Ankara'da komünizm propagandası az değildi. Bazı mebus arkadaşların, komünizmin ilan edilmemesinden ötürü canları sıkılıyordu. "Daha ne bekliyoruz? Niçin komünizmi ilan edip halkımıza yeni bir ruh, yeni bir heyecan aşılamıyoruz? Hangi mal, hangi servet kaldı ki korkalım?" diyorlardı. (Aydemir, 1998, c. 1, s. 354)

Benzer bir gözlem bizzat Mustafa Kemal tarafından da, ama dilinde de görüldüğü gibi negatif bir yerden yapılacaktı:

> Öte yandan efendiler, ülke içinde komünizmin ne olduğunu bilmeyen fakat onun ilkelerine dayanak oluşmuş ve kurulmuş olan bir Bolşevik kuvvetin bizim için bir kurtuluş kuvveti olabileceğini sanan bazı insanlar da vardı. Hatta dıştan gelen komünizm akımıyla ilişkiye bile girmemiş olan bu kişiler, kendiliklerinden bir komünist örgütlenme oluşturmanın hevesine kapıldılar. Öyle zaman oldu ki Ankara'da, Eskişehir'de, şurada burada, ülkenin hemen birçok yerinde pek çok kişi, birbirleriyle ilişkileri olmaksızın Komünist örgütleri kurmaya başladılar. (Akt. Toker, 2016, c. 2, s. 192)

Görüldüğü gibi kendi doğallığına bırakılmış olması halinde, daha en başından güçlü bir sol dinamiğe sahip olma şansına sahip olmuş olan Cumhuriyet, bu güçlü bir sol dinamikle yoluna devam edebilmesi halinde, işçi ve köylülerin haklarının yanı sıra temel hak ve özgürlüklerin, hukuk ve laikliğin rezervsiz savunusu yapılabilecek, dolayısıyla kendi iç demokrasisini üretme yeteneğini kaybetmeyen gerçek bir cumhuriyete dönüşecekti. Dahası bu sayede toprak reformu yapılmak, sendikal ve diğer emek hakları verilmek zorunda kalınacağından, Cumhuriyet'in kimsesizleri, feodal egemenlerine değil, bir demokrasinin kendilerine sağlayacağı dünyevi imkânları sayesinde kendi doğal saflarını tutacak ve memleketi her krizde biraz daha sağa yatan, her kriz çözümünde adaletsizliğin daha da derinleşeceği gerici savrulmalar yüzyılına karşı dengeleyeceklerdi.

Ama tabii sosyalizmin Millî Mücadele güçleri üzerindeki bu etkisi birilerini, hem toprak ağaları ve sermaye güçlerini hem de Millî

Mücadele'nin yöneticilerini ciddi anlamda rahatsız etmeye başlamıştı. Nitekim bu rahatsızlığı, onların el birliğiyle bu durumu tersine çevirme yönelimlerinde görecektik. İlk hamle olarak önce Sovyet vatandaşı Manatof'un sınır dışı edilmesiyle başladı. Bu arada paradoksal görünecek ama tüm ileri gelen siyasetçileri ve paşaları Türkiye'nin ilk partisi olarak bir Türkiye Komünist Partisi kurulacaktı. Oysa yine "politik beceri" örneği hanesine yazılmaya çalışılan bu davranış, gerçekte olduğunun zıttı bir görüntü vermek dâhil, amaç için her şeyi mubah gören bir siyaset etme yöntemi olarak sonraki yüzyılımızın siyasal hayatının belirleyenleri arasına girecekti.

> 1920 ortalarında Anadolu'da çeşitli sol düşünce ve eğilimler yaygınlaşmıştır. Mustafa Kemal'in de işaret ettiği gibi bunların denetimi, deyim uygunsa zapt-u rapt altına alınmaları için böyle bir fırkaya gereksinim duyulmuştu. Bunun yanı sıra 1920'de askerî alanda pek başarılı olunamaması, savunma hatlarının Sovyetlere yakın doğu illerine kayma olasılığı da bir başka neden olabilir. Ne var ki gelecek yıllarda çok örneklerini gördüğümüz solu denetim altına almak, hatta güdümlü partiler kurmak doğrultusunda ilk adımı TKF teşkil etmişti. (Çavdar, 1995, s. 225)

İşte bu çerçevede, tam da Sovyet elçilik heyetinin Ankara'ya geliş zamanına denk getirilen bu sahte partiden öncelikli amaç, tüm merkezkaç güçlerin bu prestijli düşünce etrafında merkezîleşme olasılığının yanı sıra Moskova'nın kendisine başka muhataplar bulmasının önünü almaktı. Durum buyken Yunus Nadi, her zamanki spekülatif tarzıyla hem partinin kuruluş nedenini hem Sovyet elçisinin pozisyonunu hem de kendilerine teslim olmayıp sosyalizm mücadelesinde ısrarını sürdürenler hakkında şu spekülatif aktarımları yapacaktı:

> 1920'de Upmal geldiğinde onun ısrarı ile biz komünist parti kurduk. O buna resmî parti dedi, kabul etmedi ve kendi partisini kurdu ve bu partiye komünist olmayan ve olması imkânsız, işleri ayyuka çıkmış değişik adamlar girdi. Örneğin Nazım Bey. Bu adamlar işçi bile değildi. Biz böyle bir partinin faaliyet göstermesine izin veremezdik. Çünkü onlar millî mücadele yürütmemize

engel oluyor ve gericilerin bize karşı savaşına güç veriyor. (Akt. Akal, 2013, s. 284)

Bir diğer spekülatif tarih kurgulama örneğini, bir diğer "Yunus Nadi" olan Kılıç Ali verecekti:

> Mustafa Kemal ülkeyi düşman işgalinden kurtarmaya çalışıp bunun için hazırlıklar yaparken bir yandan da Meclis'te türemiş bazı grupların muhalefetine göğüs germek ve bunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. O sırada bir Yeşilordu, bir de komünizm cereyanı ortaya çıkmıştı. (...) Celal Bayar ve Hakkı Behiç'in de bu kuruluşa eğilimleri vardı. (...) Ulusal davaya aykırı prensipleri ve hareketleri ortaya çıkınca, Yeşilordu Mustafa Kemal tarafından hemen kapattırıldı. BMM'nin o karışık ve ateşli günlerinde bir de Bolşevik (Komünist) partisi olayı çıktı. (...) Türkiye'nin bütün cephelerde düşmanla savaştığı ve husumet dünyasının Türkiye'ye karşı birleştiği günlerde, Bolşevikler Ankara'ya ilk kez temsilci göndermişlerdi. Bu nedenle ülkede Bolşeviklere karşı bir sempati hissediliyordu. Öte yandan Ankara'ya gelen Vakkas namındaki mülkiye kaymakamlarından biri, İzmit Milletvekili Sırrı Bey ve diğer bazı milletvekilleriyle birleşerek onlarla birlikte komünist parti kurmak istiyordu. Bunlar o sırada Çerkes Ethem'i de aralarına almış görünüyorlardı. (...) Rus Büyükelçisi Aralof ve Azerbaycan Büyükelçisi Abilof'un milletvekillerine sık sık yemek vermeleri, ülkenin çeşitli yerlerine yaptıkları gezilerde komünizm propagandasını yoğunlaştırmaları giderek ciddiyet kazanmaya başlamıştı. Doğu sınırlarımızdan girmek üzere olan bu tehlikeli akımı önlemek gerekiyordu. Bunu şiddetle ve yasal yollarla önlemek o günün dış politikasına uygun değildi. Durumu dikkatle izleyen Mustafa Kemal Paşa, buna da çare bulmakta gecikmedi. (...) Henüz kurulmakta olan orduda da bu cereyanın başladığını ve büyüme ihtimali olduğunu görünce Fevzi ve İsmet Paşalarla da danışarak bir komünist parti kurulmasını yararlı gördü. (Kılıç Ali, 2010, s. 170)

Hikâyenin bu versiyonunda da görüldüğü gibi komünizmi düşman olarak konumlandırma, çoğulculuğu düşmanlaştırma, sanki mücadele

salt Mustafa Kemal tarafından yürütülüyormuş gibi farklı düşünüp örgütlenmeye çalışan herkesi düşmana hizmet etmekle suçlama, dolayısıyla Millî Mücadele'yi ve sonraki Türkiye'yi bir kışla hayatına sokma, herkesi "Ya benim emrimde olacaksın ya da düşmansın" ikilemine sokan kurgulama karşısındayız. Üstelik bu koşullandırıcı anlatı dönüp kendi yol arkadaşı Celal Bayar'ı da "eğilimliydi" vurgusuyla arkadan hançerlemeyi unutmuyor. Daha önemlisi, Ankara'ya 28 Ocak 1922'de gelecek olan Aralov'u da 1920 yılı için "Türkiye'nin" altını oyma faaliyetinde göstermeyi de ihmal etmiyor.

Açık ki gelecekte engelsiz bir kapitalist düzen inşasına yönelik geliştirilen bu "soğuk savaş" iddialarının aksine Sovyetler Birliği, Millî Mücadele'nin başından beri müttefiki olacak, keza başından beri yaşamsal önemde maddi bir katkı sunacaktı.

Nitekim 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Sovyetler Birliği, Büyük Millet Meclisi'nin Misak-ı Millî'sini resmen tanıyıp, kapitülasyonları hükümsüz saydığını ilan etmekle, İngiltere'yi, Türkiye'yi kaybetme paniğine sokacak, Ankara'ya karşı politikasını değiştirme konusunda temel uluslararası etken alacaktı. Sovyetler Birliği, bu antlaşmanın sağladığı dostluk taahhüdü çerçevesinde Türkiye'ye 10 milyon altın ruble ve iki tümeni donatacak kadar silah vermeyi taahhüt ediyordu ki fazlasını verecekti (Bkz. Müderrisoğlu, 2018, s. 460).

Üstelik söz konusu yardımların, gerçekte bu antlaşmadan çok önce başladığı da anımsansın. Nitekim Temmuz 1920'de Moskova'da Halil Paşa'ya verilen yüz bin lira değerindeki külçe halindeki altın 8 Eylül 1920 günü Erzurum'a ulaştırılacaktı. Hastanedeki kantarda tartılarak teslim alınan bu külçelerin iki yüz kilo kadarı, doğu ordusu için alıkonurken, diğerleri Ankara'ya gönderilecekti (Bkz. Müderrisoğlu, 2018, s. 461). Diğer yandan 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 dolayında süngüden oluşan ilk silah ve cephane yardımı da 1920 Eylül sonlarında Trabzon'a varacaktı (Bkz. Müderrisoğlu, 2018, s. 461).

Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ise Sovyet yöneticileri, Millî Mücadele'ye verdikleri yardımı artıracaklardı. II. İnönü Muharebesi üzerine, Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları tahribatı karşılamak için Türk hükümetine hediye edilen 30 bin altın ruble, 9 Nisan 1921 günü Sovyet Elçisi Mdivani tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştu. Moskova Antlaşması'nın imzalanmasını izleyen günlerde Türk heyeti

üyelerinden Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk ile Doktor Rıza Nur, 4 milyon altın ruble ile Moskova'dan ayrılmışlar, 29 Nisan 1921 günü Sarıkamış'a varmışlardı. Maliye Bakanı Hasan Saka'nın "Bu Rus altınları bize bir ekonomik yardım şeklinde dostumuz Rusya Hükümeti tarafından karşılıksız verilmiş paralardır" (Bkz. Müderrisoğlu, 2018, s. 462) ifadesiyle de teyit olunan bu durum, sonraki soğuk savaş politikalarına karşı çarpıcı bir gerçeklik olarak anımsansın!

Ardından "Mayıs-Haziran 1921'de, 1,4 milyon, Kasım 1921'de 1,1 milyon ve Mayıs 1922'de 3,5 milyon olmak üzere toplam 10 milyon altın rublelik yardım yapıldığını göstermektedir." Böylece bu çok kritik dönemde Sovyetler Birliği, Millî Mücadele'ye, Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey'e 6 Ekim 1920'de verilen 1 milyon altın ruble dâhil toplam 11 milyon altın ruble ve yine 1920 Temmuz'unda Halil Paşa'nın Moskova'dan getirdiği 100 bin lira değerindeki külçe altınla (Bkz. Müderrisoğlu, 2018, s. 464) olağanüstü bir maddi destek üretmiş oluyor.

Bunlara ek olarak, 37.812 adet tüfek, 324 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 44.587 sandık mermi, 66 adet top ve 141.173 adet top mermisiyle destek olmuştur. Tabii Sovyet resmî belgelerinin buradakinden daha yüksek rakamlar verdiği de belirtilmeli (Bkz. Müderrisoğlu, 2018, s. 466-467). Üstelik bu çok ciddi yardımı yapan ülkede o sırada, İngilizlerce yönlendirilen beyaz ordularla iç savaş yaşandığı ve açlık düzeyinde bir yoksulluk olduğu da özellikle anımsanmalı.

Söz konusu yardım tek yanlıdır. Nitekim 26 Nisan 1920'de, BMM'nin açılmasından hemen sonra Mustafa Kemal, Lenin'e yazacağı mektubunda, "müşterek mücadelemiz için kuvvetlerimizi teşkilatlandırmak" gereksiniminden söz ederken de yinelenen yardım talebini dile getirecektir:

> Bütün çalışmalarımızı ve askerî hareketlerimizi Rus Bolşevikleriyle birleştirmek zorunluluğunu kabul etmekteyiz. Bolşeviklerin emperyalist hükümetlere karşı savaşmayı ve bütün ezilen milletleri emperyalistlerin hegemonyasından kurtarmayı amaç edinmiş olduklarına inanıyoruz. Ayrıca ülkemizi işgal eden emperyalist kuvvetleri saf dışı bırakmak, emperyalizme karşı girişilen genel savaşı sürdürebilmek amacıyla yurt içindeki gücümüzü arttırmak için, Sovyetler Birliği'nin bize ilk önce (5 milyon altın lira) vermesini, yapılacak görüşmelerde tutar sayısı kararlaştırılacak (silah ve

cephane) ve bundan başka (askerî teknik ve tıbbi malzeme), birliklerimizin ihtiyacını karşılayacak (gıda maddeleri) sağlanmasını istemekteyiz. Saygı ve selamlarımızla samimi duygularımızı lütfen kabul buyurunuz, efendim. TBMM Başkanı Mustafa Kemal. (İleri, 1994, s. 102-103)

Buna rağmen içeride emek siyasetine karşı, toprak ağaları ve sermayedarların, diğer muhafazakâr ve liberal temsilcileriyle birlikte topyekûn bir tasfiye operasyonu gerçekleştirilecekti.[1] Gerçi bu operasyonun ilk halkası olan sahte "komünist" partisi kendini Moskova'da kabul ettiremeyecektir. Kabul edilebilir gibi de değildir. Paşalardan ve yüksek bürokratlardan kurulu bir "Komünist Parti" ile karşılaşmak Komintern'i de şaşkına çevirmiş olmalı. Tabii üyelik talebi reddedilecektir. Bununla birlikte Moskova, İngiliz hâkimiyet planına karşı duran bu Millî Mücadele'ye destek çizgisinden de vazgeçmeyecekti. Nitekim Lenin'in Aralov'u büyükelçi olarak Türkiye'ye yollarken söyledikleri bu açıdan önemli:

> Mustafa Kemal Paşa tabii ki bir sosyalist değildir. Ama görülüyor ki iyi bir örgütçü, yetenekli bir komutan, burjuva demokratik devrimini yürütüyor, ilerici bir insan, akıllı bir devlet adamı. Bizim sosyalist devrimimizin önemini anlamış olup, Sovyet Rusya'ya karşı olumlu davranıyor. O istilacılara karşı bir kurtuluş savaşı veriyor. Emperyalistlerin gururunu kıracağına, padişahı da yardakçılarıyla birlikte silip süpüreceğine inanıyorum. Halkın ona inandığını söylüyorlar. Ona yardım etmek, yani Türk halkına yardım etmek gerekiyor. İşte sizin işiniz budur. Türk hükümetine, Türk

1 Tabii bu solu tasfiye etme operasyonunun sonraki döneme ilişkin kendileri için de bir sonucu olmayacağını düşünen o sıradaki ortaklar, peyderpey yanıldıklarını da göreceklerdi. Çünkü ister "ilericilik" ve "millîlik" konsepti üzerinden, isterse de bizim burada ısrarla güncelleştirdiğimiz demokrasi ve emek hakları açısından irdeleyelim, sonuçta solun bu tasfiyesi gerçekte otokratik ve otoriter bir kurumlaşmanın en kritik eşiğinin aşılması anlamına geliyordu. Çünkü bu tasfiye, "ilericiliği" emek ve kimlik haklarından azade bir modernleşmeye, "millîliği" de içinde sınıfların ve farklı toplumsallıkların olmadığı sanal bir "millete", yani liderin doğrularına indirgediğinden, ilerici ve millî olma halini de kötürümleştirmiş oluyordu. Gördüğümüz gibi bağımsızlık da kapitülasyonlardan ve Gayrimüslim sermayeden kurtularak emperyalistlerle işbirliği politikasının sürdürülmesine indirgenecekti. Dolayısıyla memleketin soldan (ve çoğulculuktan) arındırılarak içine sokulduğu bu kötürümlüğün kaçınılmaz sonucu, Aferist sermayesi ve toprak ağasının gün günden sağcılaşan hâkimiyeti olacaktı.

halkına saygı gösteriniz. Büyüklük taslamayınız. Onların işlerine karışmayınız. İngiltere onların üzerine Yunanistan'ı saldırttı. İngiltere ve Amerika bizim üzerimize de bir sürü memleket saldırttı. Sizi ciddi işler bekliyor. (...) Gerçi kendimiz de yoksul isek de Türkiye'ye maddi yardımda bulunabiliriz. Bunu yapmamız gerek. (...) Emperyalistlerin yağmacı, istilacı politikalarına karşılık bizim, hiçbir çıkara dayanmayan ve memleketlerin iç yaşamına karışmama durumumuzu açıklayınız. İşte sizin ödeviniz. Ne gibi yardımlarda bulunacağımızı da bildirelim; en kuvvetli olasılıkla silah yardımında bulunacağız. Gerekirse başka şeyler de veririz. (Aralov, 2008, s. 27-29)

1921 Kasım sonundaki bu tavsiyeler, normal koşullarda her sağduyulu sosyalist liderin yineleyeceği şeyler; ancak bu sözlerin aynı zamanda Türkiyeli komünistlerin siyasal yargı ve şiddet yöntemleri de kullanılarak tasfiye edilmiş olmasının üzerine örtü çekmek gibi dramatik bir boyutu da olduğu kuşkusuz. Bu noktada Lenin, gerçekleştirilen antikomünist tahkimata rağmen, belli ki emperyalizm ile Türkiye arasındaki ilişkinin daha mesafeli, buna karşı Sovyetler Birliği ile daha yakın olacağına dair umutvar bir yerde duruyor. Tabii İzmir İktisat Kongresi'nden sonra bunun da gerçekleşmeyeceği, Türkiye'nin hem İngiltere ve Fransa ile dostluğu önceleyeceği hem de doludizgin bir kapitalistleşme hattına sokulacağı görülecektir. Lenin'in zannının aksine Türkiye'yi, millî sermayedarının her türlü yolla destekleyen, yabancı sermayeye kapısı bütünüyle açık, ama kendi emekçisinin grev veya 1 Mayıs ve emek eksenli siyaset yapma hakkına tümüyle kapalı bir kurumsallaşma bekliyordu.

Eldeki veriler söz konusu sahte "komünist" partinin kuruluş ve hareket planının tümüyle Mustafa Kemal tarafından belirlendiğini gösteriyor. Genel sekreteri olan Hakkı Behiç bile planın bir figüranı olmaktan öte bir anlama sahip değildi, ama bu belli ki sosyalizme bağlanmış görünen eski İttihatçı, o günün Ankara'sında bu ince operasyona inandırıcılık sağlamak için en uygun isimdi. Partinin diğer kurucuları da komünist isimli bir parti için gerçekten ilginç örneklerdi: Yunus Nadi, Kılıç Ali, Celal Bayar, Adnan Adıvar, Tevfik Rüştü Aras, Mahmut Esat Bozkurt, Hamdullah Suphi, Refik Koraltan, Eyüp Sabri ve daha da ilginci Fevzi Çakmak, Kâzım Karabekir, Ali Fuat, İsmet İnönü, Refet Bele vs.

Bu çerçevede bu işlevsel manivelaya etkinlik yaratmak için bir dizi etkili şahsiyete ve tabii bu yolla etkisizleştirilmek istenen etkili şahsiyete "yoldaş" lakaplı mektuplar yollanacaktır. Düşünün bir Ali Fuat Paşa, "Sevgili yoldaş! Doğrudan doğruya Üçüncü Enternasyonal'e bağlanmış ve esas programına dayanan bir Türk Komünist Fırkası teşkil edilerek Dâhiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Şubesi'nin 18 Ekim 1920 tarihli resmî ilmühaberi hükümetçe tasdik olunmuştur" (Cebesoy, 2000, s. 552) diyen mektubu alırken nasıl şok geçirmiştir! Neyse ki hemen arkasından esas amacın açıklanmasına yönelik belirleme ile Ali Fuat rahatlatılacaktı:

> Fırka resmen müteşekkil olup faaliyetini tanzim ettiğine göre ve vaktiyle teşekkül etmiş gizli Yeşilordu teşkilatı dahi Fırkaya katılmış olduğuna göre artık Bolşevizm, Komünizm efkâr ve esasatı üzerinden hiçbir cemiyet veya heyetin fotoğraflı vesika salahiyetnamesi olmaksızın kim olursa olsun bir şahsın faaliyette bulunması tecviz olunmayacaktır. Keyfiyet Dâhiliyeye bildirilmiştir. (Cebesoy, 2000, s. 552)[2]

31 Ekim 1920'de, yine Ali Fuat Paşa'ya şunları yazacaktı:

> Komünistliğin memleketimizde değil Rusya'da bile uygulama kabiliyeti hakkında açık kanaatlerin hâsıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber dâhilden ve hariçten çeşitli amaçlarla bu cereyanın memleketimiz dâhiline girmekte olduğu ve buna karşı makul bir tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu birlik sükûnunu bozucu hallerin meydana gelmesi de mümkün görülmüştür. En makul ve tabii tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan, hükümetin bilgisi dâhilinde bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü. Bu takdirde bu fikre müteallik bütün cereyanları bir muhassalaya irca etmek mümkün olabilir. Müteşebbis heyeti ve otuz kişiden meydana gelecek bir merkez-i umumisi meyanında güzide arkadaşlarımızdan Fevzi, Ali Fuat, Kâzım Paşalarla, Refet ve İsmet Beylerin de gizli olarak dâhil bulunmasını muvafık

2 Böylece komünizm devletleştirilmiş, bu devlet organına tâbi olmayan komünist fikriyat ve örgütlenme çabalarının, İçişleri Bakanlığı ve polis operasyonlarına havale edilme dönemine geçilmiştir!

gördüm. Bu sayede bu memleketi tutan maksad-ı millîmizin kahramanı bulunan arkadaşlarımız bu teşkilatta zimethal bulunacaklar (...) Komünizm cereyanı nihayet ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır. (Cebesoy, 2000, s. 554)[3]

Ali Fuat Cebesoy bu süreci daha farklı ve bükmeden anlatacaktır:

Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafından sonra vaziyet açıklığa kavuşmuştur. Komünizm ve Bolşeviklik lehinde hariçten ve dâhilden bilir bilmez insanların memleketimizde yapmış oldukları gizli tahrikât o kadar çoğalmıştı ki, milletimizin muhtaç bulunduğu birlik ve sükûnun ihlal edileceğinden korkulmuştu. Bu cereyanların resmî bir komünist partide toplayarak muzır bir istikamette yürütülmemesi düşünülmüş (...) memleketimizde alıp yürümüş olan Bolşevik cereyanlarına iyi bir istikamet vermek için ... (Cebesoy, 2000, s. 555)

Tevfik Rüştü Aras ise bu süreci şöyle anlatır:

O zamanlar Kastamonu İstiklal Mahkemesi azasıydım. Yusuf Kemal başkanlığında bir heyet Moskova'ya gidecekti. Atatürk beni acele olarak Ankara'ya çağırdı ve bu heyete katılmamı istedi. Şu izahatı verdi: "Bir komünist parti kurulmasını emrettim. Ben partiye dâhil değilim. İsmet, Ali Fuat ve Fevzi Paşa dâhildir." Kurtuluş Savaşı'nın başında zayıftık. Halife taraftarlarıyla Enverciler de bize karşıydılar. Batılı devletler bize hayat hakkı tanımıyordu. Atatürk şöyle diyordu: "Eski dünya bizi tanımazsa biz de komünistlerle birleşir, kurulmakta olan yeni dünyada yerimizi alırız..." (Akt. Şişmanov, 1990, s. 82).

3 Bu yol sonraki dönemlerde, "Memlekete komünizm lazımsa onu da biz getiririz!" diyen zihniyetin kurucu örneklerinden biridir. Gerçekten de kendilerine bir ülke ve millet yaratma perspektifindeki bürokratik akıl, bu memleket ve milletin sürekli kendi denetimde kalmasını, siyasal reflekslerinin merkezine oturtacaklardı. Serbest Fırka deneyi de, iplerin elden kaçmasıyla sonuçlanan Demokrat Parti deneyi de hep bu çerçevede şekillenecekti. Ancak milleti değil kendilerini özne kılan ve hep öyle kalmayı hedefleyen bu anti cumhuriyetçi davranışın iktidarı, güç dengelerini ilanihaye kontrol edemeyecek, ama yurttaşlık haklarını, halkın hak isteme özgüvenini ve sol refleksini kötürümleştirmenin bedelini kendi sağındaki, sonrada en sağındaki güçlerin toplumsal destekle egemenliğinin de yolunu döşeyecekti.

Bu tanıklık, Mustafa Kemal'in bu sırada komünist olma seçeneğini de gerçekten düşündüğü izlenimi verdiriyor. Sahte komünist partisine böyle bir arayış partisi imajı vermek için belli ki bu yönteme özellikle başvurulmuş. Nitekim Mustafa Kemal'in kendisi de Sovyet temsilcisi Upmal'a şöyle diyecekti:

> Benim bulunmadığım sıralarda, bizim burjuvalar Rus komünizmi aleyhinde tam bir fırtına koparmışlar. Bunu duyunca geldim ve dedim ki: "Komünizm toplumsal bir meseledir. Komünizmin mahiyeti ilmi olarak tespit edilmiştir. Ona karşı zor kullanılması sadece hareketin büyümesine yarayacaktır. Dolayısıyla, halkın komünizmi tanımasına imkân sağlamak, sonra halkın görüşünü sormak gerekir. Bu amaçla Türkiye'de Türk Komünist Partisini kurdum." (Akt. Akal, 2013, s. 285)

Oysa atıfta bulunduğu 22 Ocak tarihli Meclis konuşmasının gerçek dili, Upmal'a belirtilenden tamamen farklıydı:

> Evet komünizm toplumsal bir konudur. Bunun bütün kural ve prensiplerini açıkça belirtmekte bir sakınca yoktur. Yalnız girişimlerinde amaçları belli olmayan, adresi bile istenildiğinde bilinmeyen bazı kişilerin komünizm, Bolşevizm adı altında örgüt kurmalarını kesinlikle yasaklamak istedik. Bu yönde İçişleri Bakanı, bütün devlet dairelerinin başındakilere dedi ki; komünistim diyen kişi ancak programı hükümetçe resmen görülmüş ve varlığı resmen onanmış olan partiye girebilir. Ayrıca kendi kendine kurulmuş olan o partinin hükümete verdiği bir güvence de vardı ki, her önüne geleni örgüte görevli olarak almayıp, aklı başında olan kişilere, millî değerlere, dinin gereklerine, genel devlet ve millet kurallarına saygılı ve bağlı kalanlara ancak aydınlatma ve propaganda yaptırabilirlerdi. Şundan asla kuşku duymuyorum ki arkadaşlar, onlar Rus Bolşevizmi'nin yaptığı yıkımları hepimizden daha iyi biliyorlardı. Varlıklarının değerinin kalmadığını anladıkları anda, bütün millete seslenerek komünizmin bu ülkede uygulanması yeteneğinin bulunmadığını kendileri söylerler ve dağılırlar. (Akt. Toker, 2016, c. 2, s. 196)

Görüldüğü gibi, Upmal'a belirtilen yaklaşımın aksine, bu "kendi kendine kurulmuş" olduğu söylenen "komünist" partisinin amacı, "devlet ve millet kurallarına" bağlılık vizesi onaylanıp partiye üye yapılmayanın komünizme dair söz kurabilmesi ve örgütlenmesini "kesinlikle yasaklamak", önceden kararı verilmiş olan "komünizmin bu ülkede uygulanma yeteneğinin bulunmadığını" ispatlamak ve daha o dönemde ciddi bir etki alanı kurmuş olan komünizm dalgasının kırılması sağlanınca da kendisini dağıtmak üzere kurulmuş bir devlet organizasyonuymuş!

Nitekim "16 Ekim 1920 tarihinde Dâhiliye Vekili Adnan Bey'in yayınladığı 1640 sayılı genelge ile tüm komünist faaliyetin izne tabi tutulduğu ilan edilir. 18 Ekim 1920'de kurulan resmî TKF'nin 'mührünü taşımayan, tasdik belgesi olmayan kişilerin hiçbir gerekçe ile komünizm propagandası yapamayacağı' ve 'Yeşilordu Cemiyeti'nin de bu partiye dönüşüp onun emrine girdiği' duyurulur" (Akal, 2013, s. 280-281).

Dahası kurulacak sahte KP adına Ethem Bey'e şu mektup yazılacak ve *Yeni Dünya* gazetesinin de sahte partinin merkez organı olmak üzere Ankara'ya taşınması istenecektir:

> Muhterem Ethem Beyefendi. Üçüncü Enternasyonal'e bağlı olarak Ankara'da bir genel merkez kuruldu. Bu genel merkeze sen, ben ve Refet Bey de alındık. *Yeni Dünya* gazetesi işte bu cemiyetin fikirlerini yayacaktır. Hazırlanmakta olan program tamamlandığı anda size de gönderilecektir. O zaman okur ve derhal gereken merkez ve mevkilerde şubeler açılmasına lütfen yardım ve kılavuzluk buyurursunuz. Sıhhat ve afiyet muhterem Yoldaş. (Akt. Akbulut-Tunçay, 2007, s. 16)

Bu çok "saygılı", "mütevazı" ve "yoldaşça" mektup Ethem'i ikna etmiş ve hatta umutlandırmış (bütün sol eğilimlere karşı kurulan bir komplo karşısında olduğunu düşünemeyecek kadar muhatabına güveniyor) olmalı ki elindeki bu çok önemli araç olan Yeni Dünya'nın Ankara'ya taşınmasına ikirciksiz yol verir. Tabii Ethem Bey açısından hem aradaki gerilimin artık giderilmekte olduğu hem de sol bir çizgide hep birlikte çalışılacağı şeklinde güven sağlayan bu açılım, gerçekte onun gardını dağıtmaya yönelik bir taktikten ibaretti. Yani sahte komünist partisiyle tüm komünist kamuoyuna yönelik yapılan aldatma operasyonu bu özel mektupla

Ethem özgülünde uygulanmaktadır. Diğer yandan *Yeni Dünya*'nın bu yer değiştirmesi, gerçekte hem Ethem'in elindeki bu etkin aracın ondan alınması hem de çizgi deformasyonuna uğratılması demekti.[4]

Nitekim Eskişehir *Yeni Dünya*'sı "İslam Bolşevik Gazetesi" iken, Ankara *Yeni Dünya*'sı, "Türkiye Komünist Gazetesi"dir. Birinde Mustafa Nuri, "Komünizm Âlemi" başlıklı yazıda "Komünizmin yüksek ideallerinin tatbikatından şu zavallı milleti nasibedar edebilmeyi" savunurken, diğerinde "Türk İnkılabı" adlı bir şiir boy göstermektedir. Şevki Celal'in *Yeni Dünya*'ya armağan ettiği bu manzumede, resmî TKF Türkçülüğü dile getirilmektedir. (...) Önceleri "millî kahramanımız Ethem Yoldaş'ın" zaferleri övülürken, şimdi BMM Reisi Mustafa Kemal'in (Çerkes Ethem'i hedef aldığı besbelli) izinsiz asker toplamayı kesinlikle yasaklayan 28 Aralık tarihli resmî beyanname yayınlanıyor, ertesi günden itibaren de gazetenin adının başındaki "Seyyare" sözü kaldırılıyordu (Bkz. Akbulut-Tunçay, 2007, s. 16).

Açık ki *Yeni Dünya*'nın Ankara'ya taşınıp resmî TKF'ye bağlanmak istenmesi, hükümetin bu gazeteyi Eskişehir'deyken denetleyememesinden, hem sol fikriyatın hem de Ethem'in başarılarının Ankara kamuoyu ve dengelerine yansıtmasından ileri geliyordu. Gazetenin Ankara'ya taşınması demek, kontrol altına alınması, yayın politikasına müdahale edilmesi, yani Ethem Bey'den bağımsızlaştırılması ve Arif Oruç'un işçi ve köylülerin çıkarları ekseninde yayın yapma özgürlüğünün sona erdirilmesi, herhangi bir kaçakla karşılaşıldığında ise basılıp dağıtılabilmesinin garanti edilmesi demekti.

> Nitekim Mustafa Kemal Paşa, [daha] 28 Eylül 1920 günü TBMM'de, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü hakkında konuşurken, *Yeni Dünya*'nın, merkezin denetimi dışında kaldığından şikâyet etmişti: "Bütün gazetelere ne yolda idare-i kelam edeceklerine dair tarafımızdan talimat verilmiştir ve takip olunmuştur ve bütün matbuatımız bu dairede ifa-yı vazife etmektedir. Bundan yalnız sözünü tutmayarak sapan bir gazete olmuştur. İsmi *Yeni Dünya*'dır. (Akbulut-Tunçay, 2007, s. 16)

4 Sadece çizgi deformasyonuyla kalmayacaktı tabii aynı zamanda bu taşınmadan amaç hâsıl olunca da kapatılacaktı. "Dönemin en modern baskı olanaklarına sahip olan matbaa makineleri de Yunus Nadi'nin *Yeni Gün* gazetesine devredilecekti. Yani *Cumhuriyet* gazetesinin hamurunda bu komünist makineler vardı" (Akal'dan akt. Öngider, 2003, s. 165).

Elinde çok önemli bir araç olan *Yeni Dünya*'nın Ankara'ya taşınmasından sonra Ethem Bey'le her türlü ilişki kesilecekti; çünkü onun Ankara'ya taşınması veya Batı Cephesi içindeki komutaya dâhil edilmesi değil, asker toplaması engellenerek ve kuşatılarak ve sonu nasıl olursa olsun tasfiye edilmesi kararı zaten verilmişti. Aynı tasfiye kararlılığı, aynı planlama paketi çerçevesinde ve aynı zaman içinde, yine sonu ne olursa olsun bütün komünist teşkilatları kapsayarak uygulanacaktı. Uygulamalarda görüldüğü ve görüleceği gibi bu kararlılığın neden olacağı kayıplar ve ölümler değil, Ethem'siz, Seyyare'siz, komünistsiz bir egemenlik alanı hedefleniyordu. Böylece 1920-1921 kışı, "yeni dünya" hayali kuranların ve bu hayale ortak olanların temizlenmesiyle geçecek, Millî Mücadele'nin bundan sonraki ittifaklar şemsiyesi (şimdilik kaydıyla) "eski dünya" düzeninin sınırları içinde kalanlarla (yani toprak ağaları, burjuvazi, eşraf, yüksek bürokrasi, vb.) sınırlanacaktı.

Tabii süregelen bütün baskıya rağmen Türkiyeli komünistler (kuşkusuz zayıflayarak ama) bağımsızlıklarını korumakta kararlı davranacaklardı. Bu güçler, 7 Aralık 1920'de sahte TKP'den de kendilerini ayırmak üzere Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) ismiyle yeni bir kurumlaşmaya gidecekti. Tüm kuşatıcı baskılara rağmen daha kuruluşunda Tokat Mebusu Nazım, Afyon Mebusu Mehmet Şükrü, Bursa Mebusu Şeyh Servet, Hayvan Hastahanesi Müdürü Binbaşı Salih, Muallim Mustafa, Şeyh Kudbettin, Basın Genel Müdürlüğü memuru Ziynetullah Nuşirevan gibi önemli bir nitelikle ve büyük bir prestijle yola koyulacaktı; ama tabii, Dâhiliye Nezareti'nin yasaklayıcı kararnameleri, Emniyet Müdürlüğü'nün tacizleri ve basının spekülatif saldırıları, İstiklal Mahkemesi savcılarının hazırladığı dosyalar nedeniyle her şeyi göze alarak!

"Kapitalizm ve emperyalizme karşı mazlum milletler ve sınıfların kurtuluşu", "laiklik" savunusu, "şûralar vasıtasıyla cemiyet hayatında hakiki bir halk cumhuriyeti", "toprak, bankalar, fabrikalara, ticarethaneler, demiryolları, vapurlar, bütün servet ve sanayi kaynakları ile dış ticaretin millîleştirilmesi" taleplerini dillendirecekti (Bkz. Çavdar, 1995, s. 226-227). Afyon Mebusu Mehmet Şükrü Bey Ankara Öğretmen Okulu'nda verdiği konferansta partiyi şöyle anlatacaktı:

> Bu Fırka, gizli Komünist Partisi'yle Halkçıların birleşmesinden meydana gelmiş ve programı ile tüzüğünü hükümete vererek

> resmen tanınmış bir fırkadır. Fırka'nın gayesi memleketin en mazlum ve mağdur halkı bulunan köylü, işçi ve emekçilerin hukukunu savunmak, halkın hukukunu halka vermek, halkı kendi mukadderatına bilfiil sahip kılmak ve tabii iradesine malik kılmaktır. (Akt. Çavdar, 1995, s. 227)

Açık ki bu perspektif, tüm yasaların ötesinde tamamen meşru olmak bir yana, gerçekte "egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ve milletin bu egemenliği doğrudan kullanma hakkına sahip olduğunu" ilan eden o günkü Anayasa'nın birinci maddesinin hayata geçirilmesinden başka bir şey değildi; bir farkla ki milletin (sömürücülerini ayırarak) ezilenlerinin çıkarlarını eksen alıyordu ki o sırada henüz sınıfsız ve tek ulus dayatmasına geçilmediği için, henüz İtalyan Ceza Kanunu'nun maddeleri "millî" kılınmadığı için, bu da anayasaya ve yasalara bütünüyle uygundu.

Diğer yandan "Fırka, programının birçok maddesinde dinden ve aile hukukundan söz edecek (...) asr-ı saadetteki samimiyeti müşterekeyi iadeye çalışacaktır" denilecekti (Akt. Çavdar, 1995, s. 227-228). Bu yaklaşımın da en küçük bir samimiyetsizlik içermediği açıktı, çünkü başta Şeyh Servet ve Şeyh Kudbettin olmak üzere partinin kurucuları, gerekçelendirme biçimlerinde de görüldüğü gibi öyle inanıyorlardı.

Tabii bu bağımsız örgütlenme çabası, tüm sol yönelimleri sahte TKP içinde boğmak ve bu arada tüm merkez kaç dinamikleri tasfiye etmek kararlılığıyla davranan egemenlerin karşı saldırısıyla karşılaşacaktı. Nitekim Çerkes Ethem'in "ayaklandığı" (ki ilgili bölümde böyle bir ayaklanmanın olmadığını görmüştük) ve ona karşı "asker sevkiyatını engellemek için demiryolu işçilerini greve çağırdığı" iddiasıyla "2 Ocak 1921'de *Yeni Dünya* gazetesinin idarehanesi hükümet taraftarlarınca basılıp tahrip edilecek, gazetenin imtiyaz sahibi ve başyazarı Arif Oruç ve arkadaşları tutuklanacaktı. (...) [Oysa] 27 Aralık 1931'de *Cumhuriyet* gazetesinde de yayımlanan Eskişehir işçilerine hitaben yazılmış beyannamenin Arif Oruç çevresince tam bu aralık dağıtıldığı doğru ise bile, bu belgede Ethem olayı ile ilgili hiçbir şey söylenmemekte, yalnızca Bolşeviklik övülmektedir" (Akbulut-Tunçay, 2007, s. 167).

Bu gazete basıp tahrip etme işi, o sırada sahte TKP'nin Genel Sekreteri olan Hakkı Behiç'i bile isyan ettirecekti. Nitekim yapılanı şöyle anlatır:

> Eskişehir'de gayri münasip yayınından dolayı hükümetçe tatil edilecek iken kurtarıp Ankara'ya celp ve başyazarlığını bizzat yerine getirdiğim *Yeni Dünya* gazetesi bir eşkıya yatağı gibi basıldı. Muharrirleri hapsedildi, başmuharriri ben olduğum, gazetenin başında sorumlu müdür namına da benim ismim bulunduğu halde, en küçük bir arkadaşlık hissiyle haberdar bile edilmedim. Gazetede Ethem'in gönderdiği bir beyanname bulunmuş... Beyanname tabedildi ve suçüstü halinde matbaa basılarak yakalandı. Gazete tatil edildi (...) Matbaa ve gazete müstahdemleri aylarca hapis olundu. (Akt. Akal, 2013, s. 372-373)

İşin doğrusu, Meclis'teki muhafazakârları ve sermaye temsilcilerini de yedekleyerek Çerkes Ethem'in ve bütün sol örgütlenmelerin, daha işin başında tasfiye edilmesine karar verilmişti ve yapılan işler de bunun parçalarıydı. Nitekim Mustafa Kemal'in, *Yeni Dünya* matbaasının basılıp tahribine ilişkin Mecliste yaptığı açıklamada, "... Evvela Eskişehir'de bulunan ameleyi isyan ettirmek istiyorlardı. O ameleye yönelik bir beyanname yazdılar ve makinede tabettiler. Ancak ondan sonrasına muvaffak olamadılar. Bunların bu hareketi evvelce bizce malum idiyse de (fait-Vak'a) halinde gösterelim dedik" (Akbulut-Tunçay, 2007, s. 167) diyecekti.

Bu tasfiyelerin Arif Oruç'a ve diğer komünistlere ulaşması, o sırada tek yardım kaynağı olan Sovyetler Birliği ile ilişkiler açısından ciddi bir risk olması nedeniyle, Meclise ve iç kamuoyuna karşı yürütülen manipülasyondan daha ciddisine ihtiyaç vardı. Bu kapsamda Moskova Sefiri Ali Fuat, Dışişleri Bakanı Çiçerin'e, "Ankara Hükümeti'nin solculuğa düşman olmadığını, komünistlerin parti üyeliği yüzünden tutuklanmadığını" söyleyecek ve şöyle devam edecekti:

> [Fakat] durmadan vahim taktik hatalar işliyorlar ve şu anda Türk halkının kesinlikle istemediği zamansız bir toplumsal inkılaba kalkışarak Türk cephesini zayıflatıyorlar, TBMM'nin kanun ve nizamlarına açıkça ve doğrudan doğruya karşı koyuyorlar. Bu hareketler muvacehesinde sorun çıkarıcılara karşı kanunu tatbik eden Türk memurlarının davranışı nasıl yanlış yorumlanabilir, anlayamıyorum. (Akbulut-Tunçay, 2007, s. 167)

Oysa bu dönem yerli komünistler, tıpkı Sovyetler Birliği gibi neredeyse sadece Millî Mücadele'yi destekleyen bir çizgi izliyorlardı. Kanunlara rağmen onları ağır cezalara mahkûm eden İstiklal Mahkemesi yargıçları da, "kanunu tatbik eden memurlar" değil, muktedirin, demokratik muhaliflerini tasfiye etmek için kullandığı araçlarıydı. Bu manipülatif ve muhalefete yaşam hakkı tanımayan yaklaşım çerçevesinde Mustafa Kemal de, ilişkileri etkileyen antikomünist görüntüyü ortadan kaldırmak için Ankara'daki Sovyet temsilcisi Upmal'a,"[Komünizmi Anadolu'da örgütleyen] adamlar, komünizmin saygı gördüğünün ve hükümet tarafından engellenmediğinin farkına vararak, komünist görüntüsü altında teşkilatlanmayı uygun bulmuşlar. (...) Hükümet buna imkân veremez" (Akal, 2013, s. 374) açıklaması yapacaktı. Yani bu durumda hükümet, komünizmin saygınlığını "komünist görüntülü" adamlardan korumak için başvurmuş oluyor söz konusu tutuklamalara!

Yeni Dünya'nın bu dağıtılmasını, yine bu "ayaklanmayı" destekledikleri iddiasıyla THİF'in ve merkez organı *Emek* gazetesi çevresinden Salih Hacıoğlu ve Matbuat Müdürlüğü memuru Ziynetullah Nuşirevan'ın tutuklanmaları izleyecekti. Bunun ardından THİF milletvekillerinin Nazım Bey'in, Şeyh Servet'in, Mehmet Şükrü Bey'in dokunulmazlıklarının kaldırılması, tutuklanmaları ve siyasal fikirleri yüzünden ağır bedellere uğratılmaları gelecekti. 100. yılında bile sıradan bir uygulama olarak yapılabilen seçilmiş vekillerin dokunulmazlıklarının kaldırılması, keza seçilmiş yerel yöneticiler yerine kayyum atanması işinin Cumhuriyet'in kuruluş mayasında olması acı gerçeği karşısındayız. Tabii bir de Bakü'den Türkiye'ye gelmekte olan Mustafa Suphi ve 14 yoldaşının yol boyu linçlerden sonra İttihatçı bir çeteciye boğdurtulması gelecekti araya. 9 Mayıs 1921'de ise Ankara İstiklal Mahkemesi Tokat Mebusu Nazım Bey'i ve yoldaşları Salih Hacıoğlu ve Z. Nuşirevan'ı 15'er yıl kürek cezasına, diğer komünistleri de değişik cezalara mahkûm edecekti. Bu arada "Kâzım Paşa da Erzurum'da yayımlanmakta olan [sosyalist] *Albayrak* gazetesi ve başyazarı Mithat Bey'i susturuyordu" (Bkz. Akbulut-Tunçay, 2007, s. 168; Çavdar, 1995, s. 228).

Antikomünist rüzgârların estirildiği tüm önceki ve sonraki dünya örneklerinde de gördüğümüz gibi, bu dönem Türkiye'sinin içine sokulduğu ortam, memleket havasının zehirlendiği bir ortamdır. Düşünün ki yasal ve Meclis'te temsil edilen bir parti olan THİF'in beyannamesinin

milletvekilleri tarafından dağıtılması, o sırada iktidarın en muteber adamlarından olan Merkez Ordu Komutanı Nurettin Paşa tarafından, "içinde bulunulan savaş koşullarına zararlı sonuçlar verebilecek" gerekçesiyle ihbar edilesi bir sorun haline getirilecek, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da bu ihbarı hükümete, Mustafa Kemal Paşa da Ankara İstiklal Mahkemesi'ne aktaracak ve zincirleme tepkime tamamlanmış olacaktı.

> İstiklal Mahkemesi ise Çerkes Ethem ile Nazım Bey arasında karışık ve pek ilginç bir ilişki kurarak, Nazım Beyin ifadesini alabilmek için "merkezî muamelenin ifasını" Meclis'ten istiyor. Bunun üzerine Meclis (...) Tokat Mebusu Nazım, Bursa mebusu Şeyh Servet ve Afyon Mebusu Mehmet Şükrü Beyin dokunulmazlıklarının kaldırılmasına karar veriyor. (Akbulut-Tunçay, 2007, s. 168)

Ne kadar bir tanıdık değil mi? Böylece İçişleri Bakanlığı'nca onaylanmış bir partinin onaylanmış beyannamesinin dağıtılmasından dolayı üç milletvekili İstiklal Mahkemesi'nin önüne atılıyor ve (bu açık saldırı ortamında belli ki değerlerini savunamayan Şeyh Servet ve Mehmet Şükrü az ceza alırken) Nazım, Salih ve Nuşirevan Beylerin 15 yıllık kürek cezasına çarptırılacağı bir hukuk skandalı üretiliyordu.

Bununla da kalınmayarak, Maarif Vekâleti 16 Ocak 1921'de, "memurlarının Halk İştirakiyun, komünist ve buna benzer fırkalara iştirakleri men edilmiştir. [bu karar] Diğer memurları da kapsayacaktır" kararnamesi çıkarılacaktı. THİF, bu keyfiyeti, "Münevver sınıfı baskı altına alarak siyasetten men etmek kabul edilemez" tepkisi veriyor, ancak İştirakiyuncu memurlar Yozgat'tan Maraş'a sürülüyor, yöneticiler değiştirilmeye başlanıyor. Keza Dâhiliye Vekili Dr. Adnan da, "Efendim Halk İştirakiyun Fırkası'nın muhtelif yerlerde şubeler teşkil ettiklerini, tabii memurlarımız olan mutasarrıflar, valiler haber veriyorlar. Bunlar arasında memur bulunanlara derhal mani olunduğunu" bildiriyor ve tutuklamalardan söz ediyor (Akt. Akal, 2013, s. 373-374).

Görüldüğü gibi tam bir cadı kazanı karşısındayız. Bu süreçte gerçekleşecek olan Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmeleri de anımsanınca, Mustafa Kemal'in 22 Ocak 1921 tarihli Meclis konuşmasındaki şu sözleri oldukça ironik bir durum arz ediyor:

Efendiler, iki tür önlem alınabilirdi. Birisi doğrudan doğruya komünizm diyenin kafasını kırmak. Diğer Rusya'dan gelen bir adamı denizden gelmişse vapurdan çıkarmamak, karadan gelmişse sınır dışına atmak gibi en sert, en acımasız ve kırıcı önlemleri kullanmak... Bu önlemlerin alınması, iki noktadan yararsız görülmüştür. Birincisi dış siyasette iyi ilişkiler içinde bulunmayı gerekli gördüğümüz Rusya Cumhuriyeti tamamen komünisttir. Eğer böyle sert önlemler uygulayacak olursak, o zaman kayıtsız şartsız Ruslarla ilgi ve ilişki içinde olmamamız gerekir. Fakat biz çeşitli siyasal düşüncelerin yanı sıra, başka birçok sebep ve etkenden dolayı Ruslarla ilişkide bulunmak ve görüşmek istedik, istiyoruz ve isteyeceğiz. Bu yüzden uygulayacağımız önlemlerle, dostluğunu istediğimiz bir millet ve hükümetinin prensiplerini aşağılamamak zorundayız. İşte bu düşünceler yüzündendir ki, sert önlemler almak istemedik. İkinci bir bakış açısından da sert önlemlere başvurmayı yararlı bulmadık. Bildiğiniz üzere fikir akımlarına karşı düşünceye dayanmayan kuvvetle karşılık vermek, bu akımı yok etmediği gibi, karşınızdaki herhangi biriyle, herhangi bir insanla konuşulduğu zaman onun herhangi bir fikrine kuvvet kullanarak karşı çıkarsanız, o kişi o fikrinde diretir. Direttikçe kendini aldatır ve aldatmakta daha çok ileri gidebilir. Bundan dolayı fikir akımları, zor kullanılarak yok edilemez. Tam tersine daha da güçlendirilmiş olur. En etkili önlem, fikir akımına karşılık vermek, fikire fikirle karşı çıkmaktır. (Akt., Toker, 2016, c. 2, s. 193-194)

İşin doğrusu, bütün bu çok başlı tek merkezli operasyonların amacı, sosyalizme yönelim göstermiş olan Çerkes Ethem'in tasfiyesi planı hayata geçirilirken, aynı sırada, henüz rahatlıkla ezilebilecek kadar zayıf ama hegemonik etkileri ve gelişme potansiyelleri çok yüksek olan sosyalist örgütlenmeleri ortadan kaldırmaktı.

Gerçi Sakarya Zaferi sonrası ve 19 Aralık 1921'de Türkiye'ye gelecek Kızılordu Komutanı Frunze'nin ziyareti öncesinde THİF üyelerinin mahkûmiyetleri affedilecek ve Sovyetler Birliği'yle ilişkilere olan gereksinim çerçevesinde solun yeniden örgütlenmesine kısa süreli bir kapı açılacaktı. Nitekim bu aralıkta THİF yeniden kurulacak, *Yeni Hayat* ismiyle

yeni bir yayın organı çıkarmaya başlayacak, onun dinamizmiyle 1922'de 1 Mayıs, Ankara'da coşkulu törenlerle kutlanacaktı.

Tabii "komünist ilkelerle İslam ve köylülüğün birleştirilmesi" çizgisinde THİF'in yeniden yükselen bu etkinliği, hükümetin yeniden yükselen baskısıyla karşılaşacaktı. Nitekim 15 Ağustos 1922'deki kongresi, *Yeni Hayat*'ta Başbakan Rauf Bey'e yönelik ağır eleştiri yazısı gerekçe gösterilerek yasaklanacak ve parti yeniden illegaliteye itilecekti. Ardından bu kez "casusluk" suçlamasıyla yargılamalar ve ağırlaşan baskılar gelecekti. "Büyük Zafer'den sonra ise Ankara Hükümeti'nin sol üzerindeki baskısı daha da artacaktı" (Çavdar, 1995, s. 229).

Büyük Zafer'den ve Lozan Antlaşması'ndan sonra kurulan yeni Türkiye'de *Yeni Dünya*, *Emek*, *Yeni Hayat* gibi yayın organlarının yayımlanabilmesi, İşgal İstanbul'unda bile yapılabilen 1 Mayıs kutlaması, grev, toplu sözleşme veya Sultanahmet mitingi gibi herhangi bir demokratik hak kullanımı, hele sosyalist partilerin kurulabilmesi artık tamamen yasaktı. Artık emekçi sınıfın, "Biz de bu milletin meşru bir parçasıyız, devletin sistematik desteğiyle beslenen sermaye sınıfına karşı bizim de haklarımızı savunabilmeliyiz" diyebilmesi, dahası emek hakları ekseninde siyaset yapanların, kurtuluşu için birlikte mücadele ettiğimiz vatanın meşru siyaset zemininde "Biz de varız" diyebilmesi artık yasaktı. Vatanın yeni egemenleri, "muasır medeniyetin" hak ve özgürlük standartlarını bir kenara atıp, onun sadece sermaye birikimi, modernlik ve teknolojik düzeyine yetişme hedefiyle kendi "millet ve ülke"lerini yaratmaya yöneliyorlardı. Sultanın ve emperyalist işgalcilerin bile kabullendiği hakların Kemalistler ülkesinde artık yasak olduğu bir paradoksa girmiştik.

Böyle bir "millet ve ülke" hedefinde sahte bile olsa bir komünist partiye, hatta herhangi bir başka partiye izin yoktu. Bu bağlamda sahte TKP de, komünistlere yönelmiş olan dinamiklerin kafasını karıştırmayı, onları bölmeyi ve daha rahat ezebilmenin koşullarını yaratma misyonunu yerine getirdikten ve akabinde gerçekleştirilen operasyonel tasfiyeden sonra sönümlenmeye bırakılacaktı. Nitekim 1921 Ocak sonuna gelindiğinde sol faaliyete büyük bir moral katkı yapan Çerkes Ethem tasfiye edilmiş, gerçek TKP'nin önder kadrosu Karadeniz'de İttihatçı çetecilere boğdurtulmuş, THİF yasaklanmış ve kadroları, milletvekillikleri de düşürülerek ağır cezalara çarptırılmış ve tüm bu yapılanlardan dolayı Sovyetler

Birliği'yle ilişkilerin bozulmayacağı da sınandıktan sonra, bu sahte TKP de işlevini bitirecekti.

Rejimin bu ilk tasfiyesinin sol olması, sonradan gerçekleşecek olan tasfiyelerden ayrımla açık ki iktidarın sınıfsal pozisyonuyla doğrudan ilgilidir. Ancak bu sınıfsal pozisyonun, herhangi bir burjuva sınıfsallığından ayrımla aynı zamanda anti demokratik bir nitelik sergilediği gerçeği karşısındayız. Bu tasfiyeler; 1) dünyadaki tek müttefikinin Sovyetler Birliği olduğu bir gerçeklikte yapılabilmesi, solun ortadan kaldırılması için nelerin göze alınabildiğini gösterir. 2) üstelik bu tasfiyeyi, söz konusu hareketler kendisine bayrak kaldırmamışken, dahası destekliyorken, üstelik birlikte yol yürümeye bu denli ihtiyaç varken yapılması, ne denli gözü kara bir sınıfsal tutum karşısında olduğumuzu gösterir. 3) yarı feodal bir ülkede toplumun emek eksenli bir vicdanla dönüştürülmesini savunanlarının böyle hoyratça ortadan kaldırmak, aynı zamanda kendisini modernleşme karşıtı geleneksel güçlerle yalnız başına bırakmayı da göze almak anlamına geliyor.

Karşı karşıya olduğumuz bu sınıfsal pozisyonun emek karşıtı sekterlik düzeyine ayna tutan en çarpıcı göstergelerden biri de, emek güçlerinin işgal ve saltanat rejimi altındaki durumudur. Millî Mücadele'nin egemenliğindeki bölgelerde sol, ağır mahkeme kararları, yasaklar ve şiddet ile tasfiye edilirken İstanbul'da partileri, yayın organları, sendika, grev ve mitingleri ile varlığını sürdürecekti; ta ki Ankara İstanbul'a hâkim olana kadar! Üstelik İstanbul'daki bu varoluş, işgalcilerle işbirliği karşılığı elde edilen bir statü de değildi. Aksine önceden de işaret ettiğim gibi İstanbul'daki emek siyaseti, uluslararası sermayeye karşı radikal bir emek mücadelesi verirken aynı zamanda Millî Mücadele'yi destekleyen bir davranış sergiliyordu.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın yayın organı *Kurtuluş*, 16 Mart 1920 işgali sonrasında kapatılsa da Haziran 1921 sonrasında *Aydınlık* ismiyle yeniden çıkarılmaya başlanacaktı. *Aydınlık* da, bir yıl sonra 1922 ortasında karşılaştığı baskılar üzerine yayınına ara verse de 6 ay sonra yeniden yayına başlayacaktı.

TİÇSF Başkanı Dr. Şefik Hüsnü, "Anadolu Zaferi" başlıklı makalesinde, Millî Mücadele'ye olan desteğini yinelerken, aynı zamanda gözlediklerinden dolayı kaygılarını belirtmekten de geri durmaz:

> Dileriz ki bu becerikli örgütçüler, kavga eylemini bitirdikten sonra, işçi köylü sınıfının bütün haklarını kullanmasına yardım

ederek gerçekten yüce bir ruha sahip olduklarını ispat etsinler. (Çavdar, 1995, s. 232)

Oysa o becerikli örgütçüler, "hak vermek yerine tartışma kapılarını kapatmayı, partilerin artık gereği kalmadığını, herkesin iktidarın etrafında toplanıp dediklerini yapmasını" istiyordu. Şefik Hüsnü, 11 Aralık 1922 tarihli "Gerçek Devrime Doğru" başlıklı yazısında ise şöyle diyecekti:

> İşçi ve köylülerimiz, ikinci bir görevlerinin, devrim yolunda kazanılmış yeri, herhangi bir karşı devrim hareketine karşı savunmak olduğunu da hatırdan çıkartmamaktadır. Üzerine düşen görevleri yapmaya hazır, böyle en değerli ve esaslı devrim dayanağı olan geniş bir toplum sınıfının ulus adına yapılacak işler hakkındaki düşüncesini söylemesi yalnız bir hak değil, aynı zamanda ulusal gelişme açısından da gerekli bir davranıştır. (...) Bütün iyi niyetlere rağmen hükümet kapitalistlerin, servet sahiplerinin nüfuzu altında kalacak olursa, işçi ve köylü sınıfının çıkarlarını savunmayı üzerlerine alan partilerin, burjuva partilerine karşı mücadelede bulunmaları gerekecektir. (Çavdar, 1995, s. 233)

İşte tam da bu olasılığı gördüğündendir ki iktidar, hâkim olduğu her alanda, toplumu kendi belirlemeleri çerçevesinde hizaya sokmaya, bu hizalanmaya itiraz dayanaklarını yok etmeye, hele ki işçi, köylü hak, hukuk, adalet, bağımsız örgütlenme hakkı diyenleri, olabildiğince erken bir zamanda ortadan kaldırmaya, herkesi kendi karşısında yalnız ve dayanaksız bırakmaya çalışıyordu. İşçilere dayatılan "millî hedef", Gayrimüslim sermayedar ve işçilerin tasfiyesine destek, ama Müslüman sermayedar karşısında hiçbir hak talep etmeden çalışma ve iktidarın partisine karşı herhangi bir partiye tevessül etmemekti.

Bu bağlamda TİÇSF ilk darbesini 1 Mayıs 1923'e hazırlanırken alacaktı. Nitekim 18 partili, İstiklal Mahkemesi'nde yargılanacak, sonuçta takipsizlikle sonuçlansa da, bundan sonraki tüm 1 Mayıs öncelerinde, "işçileri kışkırtmak", "gizli örgüt kurmak", vb. iddialarla gözaltı ve yargılamalar, emeğin sendikalaşmasını, hakları için politizasyonunu sağlamaya çalışanların geleneksel kaderi haline gelecekti.

Ankara'nın İstanbul'a hâkimiyeti sonrasında İstanbul'daki işçi kazanımları gerilemeye başlar. Zaten kendisi Millî Türk Ticaret Birliği'nin naylon

örgütü olarak kurulan Umum Amele Birliği, 26 Ekim 1923'te Türkiye Umum Amele Birliği haline getirilecek, ancak "Gayrimüslim işçilerin işten atılmasını savunan taleplerle örgütlenmesine" rağmen, 1924'te kapanmaktan kurtulamayacaktır. Mete Tunçay'ın, 1923 Amele Birliği'nde belirttiği gibi, "sosyalistlerin dışında kalacağı bu sarı sendikanın bile, 1924'te 1 Mayıs kutlaması yapmak istemesi üzerine kapatılması yoluna gidilecektir. Kapatılmanın resmî gerekçesi, Cemiyetler Kanunu'nun 'federasyon kurulmasına izin vermemesi' gibi tamamen sudan bir gerekçe olacaktır." 1924, aynı zamanda 1 Mayıs'ın da yapılmasının engellendiği yıl olur. Ardından TİÇSF'nin çabasıyla Amele Teali Cemiyeti kurulacak, ancak TKP'nin 1927 yılındaki yaşayacağı operasyon çerçevesinde, o da kapatılacaktı; sonra 1928 Şubatında tekrar açılmasına izin verilecek, ama aynı yıl tümden kapatılacaktı.

4 Mart 1925'te çıkartılan Takrir-i Sükûn Yasası kullanılarak önce *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç* dergileri kapatılır. İlginçtir, "*Orak-Çekiç*'in son sayılarında Şeyh Sait Ayaklanması'na karşı hükümeti savunan yazılar yayınlanıyordu" (Çavdar, 1995, s. 288).[5] Ancak iktidar, temel meşruiyet aracı yaptığı konularda kendisine destek verse bile, hiçbir muhalefet, hiçbir denetim dışı güç istemiyordu. Nitekim bu kez Bursa'da yayımlanmakta olan *Yoldaş* isimli dergi etrafında toplanarak 1925'in 1 Mayısı için yapılan hazırlık bahane edilerek TİÇSF'ye operasyon yapılacaktı. Bu operasyon çerçevesinde 15 tanesi tıp öğrencisi olmak üzere 38 üye ve taraftar gözaltına alınacak; işkence, teşhir ve 3 aylık yargılamadan sonra 12 Ağustos'ta biten yargılamada ağır cezalar verilecekti. Suç "komünistlik teşkilat ve propagandası yapmak suretiyle emniyet-i dâhiliyeyi ihlal ve binnetice şekli hükümeti değiştirmeye maruf eylem ve harekâtta" bulunmaktır (Çavdar, 1995, s. 288). Bunların bir kısmına 15 yıl kürek, bir kısmına 10 yıl kürek diğerlerine de 7'şer yıl hapis cezası verilecek, çok azına ise "Bu kadar yatmak size yeter serbestsiniz" denilecekti. Şefik Hüsnü, Nâzım Hikmet, Hasan Ali Ediz ve Ali Cevdet kaçtıkları için onların 15'er yıllık kürek cezaları gıyaplarında verilecekti. Şevket Süreyya Aydemir, Hikmet Kıvılcımlı da cezalandırılanlar arasında olacaktı.

1925 tarihi gerçekte tüm temel hak ve özgürlükler için olduğu gibi, ama özellikle de sol hareket için felaket yıllarının başlangıcı olacaktır. 1925 Takrir-i Sükûn'un, yani "Sessizlik Önergesi"nin çıkarıldığı yıldır.

5 Üstelik sonraki tüm hayatı hep hapis, işkence, kaçaklıkla geçecek olan Şefik Hüsnü, rejimden yana sergilediği abartılı olumlama ve umutlar nedeniyle, Komintern'in 1924'teki 5. Konferansı'nda da ağır eleştirilere uğrayacak, sosyalist değil sosyal-yurtsever bir çizgiye sapmakla suçlanacaktır (Bkz. Yeniaras, 2012, s. 251).

> Takrir-i Sükûn yasalaşır yasalaşmaz, öncelikle basının üzerine çullandı. Kanunun birinci maddesine dayanılarak, Bakanlar Kurulu kararıyla 6 Mart 1925 günü 6 gazete kapatıldı. Bunlar, *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf*, *İstiklal*, *Sebîlürreşâd*, *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç*'ti. Bunların dışında Adana'da yayınlanan *Sayha* da kapatıldı. 9 Mart 1925 günü, kapatılan gazetelere 4 tanesi daha eklendi: İzmir'de yayımlanan *Seda-yı Hak*, Trabzon'daki *İstiklal* ve *Kahkaha*, İstanbul'da yayımlanan *Presse de Soir*. Ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırka'nın İstanbul İl Merkezi'nin aranması haberini "baskın" başlığıyla veren *Tanin* gazetesi de 15 Nisan 1925'te süresiz olarak kapatıldı. Sahibi ve Başyazarı Hüseyin Cahit tutuklanarak Ankara İstiklal Mahkemesi'ne gönderildi. Sonraki yılların ünlü Halikarnas Balıkçısı (C. Ş. Kabaağaçlı) da *Resimli Hafta* dergisindeki bir hikâyesinin askerliği tahkir ettiği suçlamasıyla, derginin sahibi Zekeriya Sertel'le birlikte tutuklandı ve ikisi de Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından üçer yıl kalebentliğe mahkûm edildi. (Karaca, 2000, s. 17)

Bundan sonrası, her birkaç yılda bir genel TKP operasyonları olmak üzere, komünistlere, yayınlarına, örgütlerine, aydınlarına, sendikacılarına yönelik gözaltı, işkence, ağır hapis cezaları Cumhuriyet devletinin en rutin geleneği olacaktı. Nâzım Hikmet'in otobiyografisindeki, "Yazılarım otuz, kırk dilde basılır / Türkiye'mde Türkçemde yasak" dizelerine de yansıyan, ama bundan çok daha ötesi bir garip cumhuriyet yaratılmıştı; en büyük şairini ya hapishanelerinde ya sürgünlerde yaşatacak, "Bu güzelim memlekette hürriyet" hayalleri kurduracak, karısına "seni asarlarsa, yaşayamam" mektupları yazdıracak bir cumhuriyet.

Kurduğu ilk parti Komünist Parti olan, ama onu da komünizmi yasaklı kılmak ve emek haklarının siyasal dayanaklarının imkânsızlaştırılması için yapan bu kurucu aklın yaptığı şey, sadece sınıfsal kararlılığını göstermek değil aynı zamanda siyaset etme tarzını da deforme etmek olacaktı. Nitekim bu (büyük bir zeka ve vizyon örneği gibi görülen) sahte komünist parti ile komünizmi imkânsızlaştırma yöntemi, gerçekte cumhuriyet ilanının da, egemenliğin kayıtsız şartsız millete aitliğinin de imkânsızlaştırılmasının bir aşaması olacaktı. Kör gözüm parmağına sınıflı halimizi "sınıfsızlık", imtiyazlı halimizi "imtiyazsızlık", Aleviliğimizi "Türk İslamı", Kürtlüğümüzü, "dağda yürüyen Türklük", Çerkezliğimizi, Lazlığımızı, Gürcülüğümüzü "Kafkas Türklüğü", Araplığımızı "Eti Türklüğü", Boşnaklığımızı, Arnavutluğumuzu

"evlad-ı fatihan Türklük" sahteliklerinde yaşayacak, aksini söylemek de "bölücülük" olacaktı artık. Böyle olunca gerçekle de hukukla da empatiyle de bağımız yapısal bir deformasyona uğratılacaktı. Hem sınıfsal hem de kimliksel ve inançsal olarak çoğulcu olan milletin ve ülkesinin demokratik cumhuriyeti yerine, egemen aklın kendine özgü milleti ve ülkesini yaratma işlevli tahakkümcü ve güdücü siyaset tarzı, sonraki Türkiye'ye de, ilkeleri değil her yolu mubah gören bir siyaset yapma mirası bırakacaktı. Egemenlik imkânını ele geçiren siyasetlerin, kendisinden farklı yurttaşın haklarını ve milletin egemenlik kullanımını ihlal etmeyi kendine meşru görülebildiği oranda kurulan Cumhuriyet de sözdelikle zehirlenecekti.

Solun daha Millî Mücadele'nin bu başlangıç aşamasında ezilmesi gerçekte toplumun sol kanadının koparılması, sol ayağının kırılmasıydı; bu ise gerçek bir cumhuriyetin kurulabilmesi imkânlarının kötürümleştirilmesi, toplumun o sosyo-ekonomik koşullardaki doğal muhafazakârlığına karşı toplumcu panzehirinin yok edilmesiydi. Ama yaratılan illüzyonun aksine Cumhuriyet, solu, o söz konusu muhafazakârlıkla kıyaslanmayacak kadar temel bir düşman bellemişti; çünkü modernleşmeye tepki olarak muhafazakârlık ve onu besleyen sınıf ilişkileri, sermaye birikim modelinin önünde kısmi bir sorun olarak görünürken, emek siyaseti ve demokratik bir cumhuriyet talep eden sol ise düşman olarak konumlandırılıyordu. Bundandır ki ilk tasfiye sola yapılacak ve sonraki dönemlerin bütününde en istikrarlı baskı da sola karşı geliştirilecekti.

Bölümü bitirirken yinelenmeli ki sol, daha Cumhuriyet'in öncesinden başlayarak eğer bu denli ağır, öncelikli ve süreğen baskıyla karşılanmasaydı sonraki yüzyılın sadece sınıfsal dengelerine değil, modernleşmesinin toplumcu bir dinamizm edinmesine, millî haklara, demokratikleşmeye, gerçek bir laikliğe, dolayısıyla 100. yılında bu denli kolaylıkla siyasal İslamcılığa teslim olmamasının etkin bir toplumsal dayanağını oluşturacaktı.

Bölümü bitirirken yinelenmeli ki sol, Cumhuriyet'in öncesinden başlayarak bu denli ağır ve süreğen baskıyla ezilmeseydi, sonraki yüzyıl sadece emekçilerin haklarıyla yaşayacağı bir adalet dengesine kavuşmakla kalmayacak, modernleşme ve laiklik de toplumsal dayanağına kavuşacak, ezilen kimlikler haklarıyla yaşayacak, dolayısıyla demokrasi mümkün olurken, siyasal İslamcılık da Cumhuriyet'e bu denli kolay hâkim olamayacaktı.

Mustafa Suphilerin Katlinin Neden ve Sorumluluğu

Yukarıda aktardığımız İçişleri Bakanı Adnan'ın imzasıyla yayınlanan 16 Ekim tarihli genelge, sadece içerideki komünistlerin değil, gerçekte 10 Eylül 1920'de kurulduğu öğrenilen TKP'nin de siyaset yapabilme imkânını ortadan kaldırma ilanıydı. Bu genelge sonrasında ama bu genelgeden habersiz bir şekilde "Türkiye'ye gelme kararı alan Mustafa Suphi de ancak bu resmî partinin üyesi olarak çalışabilirdi." (Akal, 2013, s. 281) "Komünizm cereyanı ordunun en büyük kumandanlarında kalmalıdır" (Cebesoy, 2000, s. 554) belirlemesiyle birlikte, sadece bağımsız tüzel kimliğiyle TKP'nin değil, Mustafa Suphi'nin de Ankara'da siyaset yapabilme imkânı kategorik olarak imkânsızlaştırılıyordu. Bu süreci ölüme giden bütünlüğü içinde irdeleyelim:

Oysa Mustafa Suphi, komünist ideallerini geriye atarak antiemperyalist ve burjuva demokratik bir çizgide Mustafa Kemal'in önderliğini kabul eden bir çizgiyi kabullenmiş olarak Türkiye'ye geliyordu. Nitekim Ali Fuat, Kars'taki görüşmesinden sonra Mustafa Kemal'e, Mustafa Suphi'nin şöyle dediğini aktarır:

> Türkiye'nin sosyal mukadderatı kendisine bırakılmıştır. Anadolu hareketinin bir sosyal inkılap olmaktan çok, Türk milletinin emperyalist düşmanlara karşı özgürlük ve bağımsızlığını kurtarmasından başka bir şey olmadığına inanıyoruz. Türkiye'de Bey ve Paşaları burjuva saymıyoruz. Aksine halk kitlerinin en yakın yardımcıları olarak biliyoruz. Anadolu hareketini idare edenlerin ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerini anlamaya

> çalışıyoruz. Anlayabildiklerimizi genel siyaset açısından uygun görüyoruz -dedikten sonra ilave etti- biz hilafet ve saltanatın bir gün kaldırılması gerektiğine inanıyoruz. (Yeniaras, 2012, s. 224)

Mustafa Suphi, BMM Başkanlığı'na gönderdiği ve 4 Ocak 1921'de Bakanlar Kurulu'nda okunan telgrafında da şöyle diyordu:

> Bakü Kongresiyle kurulmuş olan Türkiye Komünist Fırkası (...) çalışmak üzere faaliyetini memlekete nakletmeye karar vermiştir. (...) Maksadımız, memleketin müdafaa cephesini zayıf düşürmek ihtimali olan her türlü harekete karşı çıkmak ve bu hususta hükümete mümkün olan her şeyi kullanarak yardımcı olmak ve TKF'nin Avrupa proletarya teşkilatları nezdindeki konumunu ve nüfuzunu memleketin hürriyet ve istiklalini sağlama hizmetine koyma şeklinde özetleyebiliriz. Bu gayelerle donanmış ve her hususta memleket kanunlarının veregeldiği müsaadeler dâhilinde görev yapmada birlik olarak hareket ederek (...) yoldaşların memlekete girmeleri hususunda gereken kolaylıklarda bulunulmasını rica ve yakında Fırka'nın içte ve dışarıda takip ettiği ve edeceği hareket tarzı hakkında anlaşmak ve her türlü kötü anlayışa imkân vermemek üzere sizlere katılmakla onur duyacağımızı arzederim. (Akt. Kardam, 2022, s. 365)

Görüldüğü gibi TKP, gerçekten de antiemperyalist ve ilerici olan bir iktidarın çok rahat ittifak geliştirebileceği bir yerde duruyordu. Üstelik Sovyetler'in destekçi duruşuyla birlikte düşünülürse, bu ittifaktan, kuşkusuz yine kapitalist, ama sosyal ve demokratik bir cumhuriyetin, gerçekten antiemperyalist ve ilerici bir kurumlaşmaya büyük katkılar sağlanabilirdi. Ancak Mustafa Kemal'in gelecek Türkiye'si böyle bir olasılığa kapalıydı, hem iktidarın her tür paylaşımına hem de bunun sosyal bir rejim olmasına... Ancak İngiltere'nin henüz uzlaşılabilir bir çizgiden uzak olduğu o konjonktürdeki yaşamsal gereksinimi nedeniyle Mustafa Kemal, Sovyet yönetimini de kendi oyun planına ikna etmeye yönelik yoğun çaba sergiler. Önceden işaret ettiğimiz Komintern'e üyelik başvurusu yanı sıra, bu çerçevede rol verilenlerden Tevfik Rüştü Aras da bu girişimlerin kendi dâhil olduğu kısmını şöyle anlatır:

> Moskova yolunda Mustafa Suphi ile görüştüm. Dedim ki: "Kars'ta kalın, dönüşümü bekleyin. Sizi Ankara'ya kabul etmeyecekler. Çünkü Ankara'da komünist biziz." Moskova'da bir ay kaldım. Komintern'le müzakerelerde bulundum. Fakat Komintern Mustafa Suphi'yi tercih etti. Orada çetin bir mücadele yaptım. Suphi Bey'in grubu aleyhinde gazetelerde yazılar yazdım. Fakat bize gerçek komünist parti olmadığımızı söylediler. (Akt. Şişmanov, 1990, s. 82)

Görüldüğü gibi siyaset gayrimeşru yöntemlerle, amaç için her yolu mubah gören bir yerden sürdürülüyor. Oyun planının bu dolaylı ilişkileri yanında Mustafa Suphi ile de doğrudan ilişkiye geçilir. Tabii amaç bağımsız TKP'nin Türkiye'ye gelmekten vazgeçirmek, buna karşın Mustafa Suphi'nin, bir milletvekilliği karşılığında rejimin oyun planına boyun eğmesini sağlamak, yani satın almaktır. Nitekim Mustafa Kemal, 13 Eylül 1920 tarihli mektupla ona şöyle seslenir:

> Aynı hedefe yürüyen Türkiye İştirakiyun teşkilatıyla tamamen işbirliği edebilmek için BMM'ne tam yetkiye sahip bir temsilci göndermenizi rica eder ve bu vesile ile samimi hürmet ve selamlarımızı sunarım.

Bu kadarla kalınmaz, aynı zamanda başkalarıyla ilişkilerden kaçınılmasını ve yalnızca kendisi üzerinden ilişki kurulması gereğinin altı çizer:

> Türkiye İştirakiyun teşkilatından tam anlamıyla yararlanabilmemiz için, teşkilatınızın sadece BMM Başkanlığı ile irtibat kurma ve muhafaza eylemesi gerekir. (Akt. Küçük, 1989, c. I, s. 658-659)

Tabii M. Suphi'ye böyle "teveccühkâr" davranılırken, gerçek karar, 16 Eylül'de Ali Fuat'a yazılan mektupta şöyle ifade edilir:

> Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilatı kurmak için olağanüstü faaliyete başlamışlardır. Bakü'ye gönderdikleri Mustafa Suphi ve arkadaşları vasıtasıyla Türkiye Komünist Genel Merkezi'ni meydana getirdiler. Tamamen Bolşevik fikirlerine kazanılan saf ve saf olmayan kişileri sahilin her noktasına

çıkardıkları gibi, içerde de Eskişehir ve Ankara'ya kadar göndermişlerdir. Amaçları memlekette bir sosyal devrim yapmaktır. (Akt. Küçük, 1989, c. I, s. 660)

Komünist örgütlenmenin var olma hakkının engellenme kararı verildiği bu dönemde konumu yükselen şahıslardan biri de Vali Hamit Bey olacaktır. Suphilerin ölüm yolculuğunda en kritik konumdaki şahsiyet olan Hamit Bey ilginç bir şahsiyettir. Çağrılmasına rağmen Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmayan, BMM için seçim kararını valilik yaptığı Trabzon'da uzun dönem engelleyen, Millî Mücadele'nin, Duyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası gelirlerine el koyma kararına karşı çıkan, silah ve cephanelerin Anadolu'ya sevki kararına uymayan, İstanbul Meclisi'nin basılmasına karşı Trabzon'daki İngilizlerin tutuklanması emrini uygulamayan, kısacası BMM ve hükümetin hiçbir emrine uymayan, İngilizlerle de iyi ilişkisini sürdüren, donanımlı, Batıcı, ama anti-komünist bir bürokrattır (Bkz. Akal, 2013, s. 353-356).

İşte bu yüksek ama sorunlu bürokratın Mustafa Kemal'le ilişkilerinin, Eylül ayında birdenbire düzeliverdiği görülecekti. Hangi vesileyle? Meclis tarafından İçişleri Bakanı seçilen Nazım Bey'in, sol kimliği nedeniyle istifa mecbur bırakılıp yerine Refet Bey'in atanması, yani hukuk ihlali ve anti-komünizm ekseninde düzelecekti. Bunun sonucudur ki vali olarak tekrar Trabzon'a dönmesine izin verilecektir. Bu değişimin, Hamit Bey ve benzerlerine boyun eğmek değil, aksine izlediği politika ve duruşuna ilişkin onları ikna etmiş olmasıyla düzeldiği açıktır. Yani Hamit Bey'in, Sovyetler'le kurulan yakın ilişki ve içeride komünistlerin artan etkinliğine karşı izlenen politikaya ilişkin soru işaretleri giderilince aradaki sorun da aşılmıştır. Tabii Hamit Bey'in bu kritik şehre tekrar yollanması, Trabzon'daki güçlü İttihatçı örgütlenmeyi tasfiye kararlılığı içinde olan, Mustafa Kemal'in de ona güvendiğinin göstergesiydi.

Kısacası "Mustafa Kemal'in büyük zorluklar ve baskılarla Ankara'ya getirdiği Hamit Bey'in tekrar Trabzon'a dönmesine izin vermesi ikili arasında bir konsensüs oluştuğunun göstergesidir" (Akal, 2013, s. 357). Yani Hamit Bey'in bu kez Trabzon'a dönüşü, hem Ankara'dan yana kafasındaki soru işaretleri giderilmiş olarak ve hem de Ankara'daki iktidar ilişkilerinin güvenilir adamı olarak gerçekleşecekti. Eli güçlenmiş olarak dönecekti ama, kendisinin olmadığı dönemde normalleşen sosyal

ortam nedeniyle Trabzon'un büyük değişim geçirdiğini, şehirde güçlü sol rüzgârların esmekte olduğunu görmenin şokunu yaşayacaktı:

> Vilayeti büsbütün değişmiş buldum. Doğu ve Batı, resmî ve askerî çevrelerden esen Bolşevik rüzgârı Trabzon'un aynı çevrelerini zehirlemiş bulunuyordu. (...) askerler şeklen dahi kızıl komşularına benzemek için formalarını yırtmışlar, kollarına birer kırmızı işaret takmışlardı. (Akt. Akal, 2013, s. 357)

Tabii Ankara'daki iktidar ilişkilerinden de aldığı güçle gerçekleştireceği ağır basınçla Hamit Bey, Trabzon'un kendi doğallığında sola yönelmiş halini yeniden devletin güdümüne alacaktı; yani birkaç ay sonra Ankara'dan başlayacak olan solun topyekûn tasfiyesi operasyonunun ilk uygulaması Trabzon'da gerçekleştirilmiş olacaktı.

> Tam bu sırada Erzurum'da başlayan Halk Hükümeti kurma talepleri ve valilik krizi, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir'de, Erzurum'a dirayetli ve güvenilir bir vali atamak gerektiği kanaati oluşmuştur. Bu krizi çözmek için bulunan isim Hamit Bey olmuş ve Ekim başında Erzurum'a vali atanmıştır. Erzurum'da Albayrak gazetesi ve çevresindeki Bolşevizm'e sempati duyan kesimin temizlenmesi, Bolşevikliğin yayılmasının engellenmesi, daha doğrusu kaynağında boğulması için en ideal isim anti-komünist Hamit Bey'dir. Vali Hamit nasıl bütün Trabzon'u Bolşevikliğe karşı örgütlediyse, şimdi de sıra Erzurum'un temizlenmesindeydi. (Akal, 2013, s. 357-358)

Dolayısıyla Mustafa Suphi'nin katledilmesi sürecini değerlendirirken, Hamit Bey'in böyle kilit bir konuma yükseltilmesi kararındaki irade atlanarak doğru bir analiz imkânsız olacaktır. Mustafa Suphi'nin Ankara'ya gelmesinin engellenmesine karar veren irade, uygulamayı Karabekir'e, o da Hamit Bey'e yükleme, ama her aşamada bilgilendirilme gereğini vurgulayacaklardır. "Böylece Hamit Mustafa Kemal'in de onayladığı bir eylemin mimarı olacaktır" (Akal, 2013, s. 361).

> 25 Aralık'ta K. Karabekir, Millî Savunma Vekâleti'ne, Mustafa Suphi'nin beraberindeki dört kişiyle Gümrü'ye gelmek üzere

olduğunu haber vererek, bu grubun "münasip bir refakatle doğruca Ankara'ya gönderilmesini" uygun gördüğünü bildirir. (Akt. Kardam, 2022, s. 361)

Buradan anlaşılan, bu aşamada K. Karabekir'in kişisel iradesinde Mustafa Suphilerin Ankara'ya gidişinin engellenmesi yönelimi olmadığı, nitekim "uygun bir refakatle doğruca göndereceği" konusunda Ankara'yı bilgilendiriyor. Esasen sosyalistleri etkisizleştirme amacıyla sahte TKP'nin kuruluşu da, Yeşilordu ve Halk Zümresi'nin dağıtılması da, Ethem Bey'in tasfiyesi kararı da hep onun dışında verilmiş kararlardır. Buna karşın İsmet Bey ise daha bu aşamada karar süreçlerinin içinde görünüyor ya da ne olacağını biliyor ve onaylıyor. Nitekim Türkiye'ye dönecek olan TKP'nin de bu partiye katılmaya zorlanmasının, aksi takdirde engellenmesinin daha o tarihte kararlaştırılmış olduğunu İsmet Bey'in Kâzım Karabekir'e gönderdiği 22 Ekim 1920 tarihli yazısından anlıyoruz:

> Mustafa Suphi yoldaşın [TKP'yi] memleketimize nakletmekte olduğu malumdur (...) Zaten Türkiye Komünist Fırkası Ankara'da bir siyasal fırka olarak alenen teşekkül etmiş olduğundan M. Suphi yoldaşın memleketimiz içinde ancak [bu] fırka dâhilinde çalışması mümkün olacaktır." Kâzım Karabekir işte bu karar uyarınca M. Suphi'yi ve beraberindekileri doğrudan doğruya Ankara'ya göndereceklerini bildirmektedir. (Akt. Kardam, 2022, s. 362)

Ancak Mustafa Kemal bundan dört gün sonra 29 Aralık'ta Kâzım Karabekir'e gönderdiği şifreyle Mustafa Suphi'nin ve beraberindekilerin Ankara'ya "gönderilmemesini" emreder:

> Ankara'da komünist cereyanları arzu hilafınadır (istenmemektedir). Bakü Türk Komünist Partisi Reisi Mustafa Suphi'nin bu cereyanları körüklemesi mahzuru varid-i hatırdır (sakıncası olacağı düşünülmektedir). Bir defa kendisini gördükten sonra düşüncenizi bildirmenizi rica ederim." (Akt. Kardam, 2022, s. 367-368)

Görülen o ki "Mustafa Kemal, Çerkes Ethem'e karşı operasyon başlatırken, 1920 Eylülünden beri tasarlayıp ilk adımlarını attığı ama arzuladığı

sonucu henüz elde edemediği, 'tüm muhalefeti tasfiye operasyonu'nu nihai sonucuna ulaştırma kararını vermiştir. Çerkes Ethem'le birlikte resmî TKF, Ankara'daki TBKP kadroları, Yeşilordu ve Halk Zümresi'nin muhalefet etmeye devam eden kadroları; hepsi hedef tahtasındadır. Tam da böyle geniş bir operasyon başlatılmak üzereyken, bir de Mustafa Suphi'nin TKP'sinin Ankara'ya gelmesinin yaratacağı sorunlarla uğraşmak istenmemekte; M. Suphi sorununun, kendisi daha Ankara'ya varmadan çözülmesi hedeflenmektedir. Ama nasıl?" (Kardam, 2022, s. 368)

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'den gelen şifrenin dördüncü gününde, belli ki bu engelleme organizasyonunu yapayım mı yapmayayım mı şeklinde kararsızlık yaşadığı bir zaman sonrasında 2 Ocak'ta Hamit Bey'e şu telgrafı çekerek, alacağı sorumluluğu dağıtmak üzere onu da sürece dâhil eder:

> Bakü'de kurulmuş olan TKF Merkez Komitesi, Anadolu dâhilinde fiilen faaliyete geçmek üzere M. Suphi yoldaş ile Ethem Nejat ve diğer üç arkadaşlarıyla şu anda Kars'ta bulunmakta ve bu heyete ait ikinci kafile de Bakü'den gelmektedir. Taupse'den de sahilimize 13 kişinin gelmek üzere bulunduğu haber alındı. M. Suphi ve arkadaşlarının Ankara'ya gönderilmemesi arzusu BMM Başkanlığından ve Hariciye Vekâleti'nden makamıma tebliğ buyurulmuştur. Hükümetimizin arzusu dâhilinde gereği yapılacağı tabii bulunmakla beraber, M. Suphi ve teşkilatının şu zamanda memleket dâhilinde gözaltındaki bir mıntıkada bulundurulması veya büsbütün harice gönderilmesi ve bu iki hale nazaran bu teşkilat hakkında ne yolda hareket olunmasının uygun olacağına dair kıymetli düşüncenizi sorma[yı] (...) uygun buldum. (Akt. Kardam, 2022, s. 369)

Dikkat edilirse karar verici, işi K. Karabekir'e, o da Hamit Bey'e havale ediyor ama düzenli bilgilendirme istiyor. Hamit Bey, meşrebi gereği bu görevi almaktan memnundur, üstelik bu yolla memleketin karar çekirdeğine girdiğini düşünür. Hemen ertesi gün, 3 Ocak'ta beklentiyi şöyle yanıtlar:

> Bendenizin fikrince memlekette dayanışmayı ve uyumu bozmaya çalışan bu kişilerin sınır dışına çıkarılması zorunludur. Ama bu

> çıkarılmanın Kars'ta, Rusların gözü önünde yapılması sakıncalı olacağından, bu işin bize havale edilmesi daha sağlam bir yoldur. (Akt. Kardam, 2022, s. 370)

İşte bu gelişmelerin sağlanmasına bağlı olarak, "M. Suphi'nin Kars'ta kaldığı dönem içinde Türk yöneticilerinin ona ve arkadaşlarına karşı olan hoşgörülü tutumu değişmeye başladı. Kafileden iki eski subay 'komünizm propagandası yaptıkları' gerekçesiyle tutuklandılar. Artık çevrelerinde olumsuz bir çemberin oluştuğu belli oluyordu" (Ergil, 1981, s. 384). Bu arada "sınır dışı etme işini Vali Hamit'in üstlenmek istediğini gören K. Karabekir o gün verdiği yanıtta bu öneriyi hararetle destekleyen" (Kardam, 2022, s. 370) bir yanıt yazar; ama kaygı ve uyarılarını da özellikle belirtir:

> yapılacak girişimler ve icraatın komünist dünyası ile bir temas ve ilişki tesis etmiş olan M. Suphi ve arkadaşlarının sınır dışına çıkarılmasında özellikle Ruslar katında kötü bir etki ve tevile imkân vermemesi için memleketteki akımlarla ve kamuoyunun doğrudan doğruya memleket inkılabına zararlı olarak düşünülen M. Suphi ve eşliğindekilerin kişilikleri üzerinde gösterilmesini ve bu hususdaki gösterilerin ve girişimlerin komünizm devrim dünyasını okşayacak bir biçimde yönetilmesine dikkat edilmesini önemli görüyorum. Buna göre M. Suphi ve arkadaşlarının sınır dışına çıkarılmasında şu aşamadaki gibi bir düzenin yapılması uygun görülmektedir: Onunla arkadaşlarının Erzurum'a geldikleri günden itibaren gerek gazete yayınları ve gerekse halkın uygun gösteriler ve baskılarla daha içerilere seyahatin ve memlekette kalmak ve çalışmaklığın mümkün olmayacağı hakkında kendilerine de lazım gelen etkiler yapılır. (...) Şu halde yol üzerindeki yerlerde ve Trabzon'da da aynı gösterilerin yapılması, Erzurum'da yapılanların güçlendirilip birleştirilmesi uygundur. Özellikle Trabzon'da Bolşeviklerin gözü önünde bu gösterilerin istenildiği biçimde yönetilmesi ve Bolşevik aleyhinde olmaktan çok işbu kişilerin hakkında olduğunun gösterilmesini uygun buluyorum. (Akt. Dinamo, 2013, c. 5, s. 395-396)

Kısacası "K. Karabekir'in bu planına göre, M. Suphi ve beraberindekilere, Erzurum'a varıncaya kadar sınır dışı edilecekleri hiç söylenmeyecek, o zamana kadar Ankara'ya gitmekte olduklarını sanacaklar, ancak orada karşılaştıkları 'halk tepkisi' nedeniyle, mecburen sınır dışı edildiklerini düşüneceklerdir. Böylece 5 Ocak 21 tarihi itibariyle, M. Suphi'den nasıl kurtulacaklarına dair plan ortaya çıkmış olur" (Kardam, 2022, s. 371). Ancak buna rağmen TKP heyetinin Kars'tan çıkışı 18 Ocak'a kadar sarkar. Burada Ankara ile yapılan haberleşmeler yanında, alınan haberler nedeniyle heyetin yaşadığı kaygıların da etkisi olur. Suphiler, Erzurum'daki yoldaşlarından aldıkları haberlerle, başlarına örülen çorabın farkına vararak, 11 Ocak 1921'de seçenek geliştirmek üzere Kâzım Karabekir ile görüşme yaparlar. Mustafa Suphi şöyle der:

> Paşa hazretleri, Erzurum'da bize suikast hazırlandığına, bizi aşağılayıp her türden kötülük ve işkenceler yaparak öldüreceklerini işittik. Cahil halkın yobazlık duyguları ayaklandırılmakta ve bu zavallılar bizi linç etmeye hazırlanmaktaymışlar. Erzurum Valisi Hamit Bey, daha şimdiden bütün tertibatı almış. Erzurum'dan sağ çıksak bile Trabzon'a kadar bütün yollarda buna benzer kışkırtmalar ve tuzaklar hazırlanmaktaymış. Biz bunu göz önüne alarak ben ve benimle birlikte birkaç arkadaş geri dönüp Tiflis ve Batum yoluyla Ankara'ya gideceğiz. Geri kalan arkadaşlar da bu yolu deneyecekler. (Akt. Dinamo, 2013, c. 5, s. 397)

Planın aksayacak olması Kâzım Karabekir'in uzlaşmaz bir tutum takınmasını getirir:

> – Ya hepiniz Erzurum üzerinden giderek halkın duygularını görürsünüz ya da Ankara yolculuğundan vazgeçerek Bakü'ye geri dönersiniz. Zaten ordumuzda Bolşevik örgütü yaptığınız üstüne dedikodular başladı. Kol kol ayrılarak seyahatiniz aleyhinize daha büyük dedikodulara sebep olacaktır. (Akt. Dinamo, 2013, c. 5, s. 397)

Bu diyaloğun devamında, "Korkmayınız, dedi. Sizin güvenliğiniz için elimden geleni yapacağım. Benim bölgemde hiç kimse canınıza

kastedemez" (Dinamo, 2013, c. 5, s. 397-398; Karabekir, 2008, s. 1010) diyecektir. Bunun üzerine heyet önce iki gurup halinde gitmeye karar verir. Suphi'nin önlemlerini etkisizleştirilmek üzere kurulan karşı oyun Karabekir'in Hamit'e mektubuna şöyle yansır:

> ...fiilî bir saldırıya mahal verilmeyeceği yolundaki teminatınız üzerine söz konusu kişi, yoldaşlarından sekiz kişiyi 14 Ocakta yola yola çıkarıyor. Bu kafilenin Erzurum'a varışının haber alınmasından sonra kendisi de kalan arkadaşlarıyla yola çıkacaktır. Mustafa Suphi, ilk gelenlerle havayı koklamak istediğinden, kendisi yola çıkmadan önce herhangi bir harekete ve gösteriye meydan verilmemesini hatırlatır, varışlarının bildirilmesini rica ederim. (Akt. Erdem, 2010, s. 234)

Erzurum Valisi Hamit Bey de belli ki haber bekleyen Mustafa Kemal'i, 16 Ocak tarihli telinde, K. Karabekir ile kurdukları düzeni veya tuzağı anlattıktan sonra, birinci kafilenin Kars'tan hareket ettiğini, "Bir iki güne kadar buraya geleceklerdir. Bunlara ilişilmediğini haber aldıktan sonra, kendisi hareket edecektir" (Akt. Hamit Erdem, 2010, s. 235) diye bilgilendirir. Ancak tam da yola çıkış gününde fikir değişir. "Yayınlanan anılarından anlaşıldığına göre yine Karabekir Paşa'nın son andaki baskısı ile bütün heyetin hep birlikte yola çıkması sağlanır" (Goloğlu, 2010, s. 39).

Kafile mecburen ve kaygı dolu olarak ama hem K. Karabekir'in güvenceleri hem de Mustafa Kemal ile mektuplaşmanın ve davet edilmiş olmanın umuduyla ölüm yolculuğuna koyulur. H. İzzettin Dinamo burada ilginç bir aktarım paylaşır:

> Mustafa Kemal, M. Suphi Bey'le arkadaşları Kars sınırından içeri girdikleri günden beri elinin altında bulundurduğu Erzurumlu (Ebulhindi'li) Cafer Bey'i çağırttı. Mustafa Suphilerden önce Zigana Dağlarına yetişip yetişemeyeceğini sordu. Onlar hiçbir araca bindirilmeden yaya yürütüleceklerinden elbette yetişebilecekti. Cafer Bey, M. Suphi Bey kafilesini otuz yedi kişilik çetesiyle Zigana Dağlarının yalçın uçurumlarından aşağı yuvarlayıp kurda kuşa yem edecekti. Cafer Bey, on gündür yola çıkmayı sabırsızlıkla bekliyordu. Onların üzerinde pek çok Rus altını olduğunu da

işitmişti. (...) Yalnız M. Suphi'nin uyarılmasını göz önüne alan K. Karabekir, kana bulaşmış her türlü komitecilikten tiksindiğinden M. Kemal'i ivedi bir şifre çekerek kendi asker bölgesinde M. Suphi ile arkadaşlarının canına kastedileceği haberlerini üzüntüyle karşıladığını bildirdi. Böylece M. Suphi ile arkadaşlarının Zigana Dağlarında öldürülmesi planından vazgeçilerek bir başka kombinezon düşünüldü. En iyisi uçsuz bucaksız dilsiz denizdi. Toprak her zaman konuşursa da denizler bütün gürültülerine bakmadan derin derin susardı.

"Yalnız, Cafer Bey'e yeni bir görev verildi: Cafer Bey, Erzurum Belediye Başkanlığına halka okunması dileğiyle korkunç bir telgraf çekti. Bu bir komünist devrimin parolasından başka bir nesne değildi:

– Serian Bolşevik olunuz, kesiniz, kırınız, herkesi sizin seviyenize indiriniz! diye haykırıyordu.

"Bu telgraf, zaten havası karışmış olan Erzurum halkı üzerinde komünizme karşı fırtınalı bir durum yarattı. (...) Hamit Bey, Mustafa Kemal'e şöyle bir şifre yollayarak direktif istedi:

– "M. Suphi'nin yaklaşması ve Ankara'dan Cafer'in hemşerilerine: (...) gönderdiği mektup Erzurum halkını olağanüstü galeyana ve harekete geçirmiştir. Dün Mebus Durak Bey'in içinde bulunduğu eşraf, ulema ve esnaftan meydana gelen bir kurum makama gelerek hükümetin komünizme karşı siyaset biçiminin açıklanmasını istemiş ve ahalice bunun önüne geçmek için her türlü şiddetli tedbire başvurulacağını, gerekirse silahla savunulacağını bildirerek yirmi dört saat sonra bu sorunun görüşülmesi için büyük bir toplantı yapılacağı eklenmiştir. Önceden aldığım telgraftaki görüş noktasından hükümetin bu konudaki siyasetini ve Ankara'daki partinin amaç ve kuruluş nedenini açıklayarak kendilerini doyurdum. (Dinamo, 2013, c. 5, s. 399-401)

Hamit Bey'in bu bilgilendirmesi üzerine Mustafa Kemal, Erzurum Mebusu Mustafa Durak'a gönderdiği telgrafta şöyle der:

> Erzurum'da M. Suphi hakkındaki millî gösterinin planına daha evvel K. Karabekir (...) ve daha sonra da Hamit Beyefendi'nin

yazılarıyla vâkıf olmuş ve tasvip etmiş idim. Herhalde Doğu'dan gelecek tahripkâr bir cereyana karşı Erzurum ve Trabzon'un ve bütün memleketin bir Sedd-i Kebir (Çin Seddi) vaziyetinde bulunacağına eminim. (Akt. Kardam, 2022, s. 374)

Ahmet Kardam, haklı olarak durumu şöyle yorumlar:

> Mustafa Kemal, bu sözleriyle K. Karabekir'in hazırladığı planı kendisine sunduğunu ve kendisi tarafından onaylandığını açıkça ifade etmektedir. Bu savunma ve onaylama işlemi ancak yazışmalarla gerçekleşmiş olabilir. Ama devlet arşivlerinde bu belgeler yoktur. Suphilerin "ölüm yolculuğu"na ilişkin arşivlere girmemiş veya sonradan yok edilmiş acaba daha kaç belge vardır? (Kardam, 2022, s. 375)

Diğer yandan Erzurum'un dengeleri açısından önemi nedeniyle Mustafa Kemal, Mustafa Durak'ı yapılanlar konusunda bilgilendirmeyi önemser. Nitekim 16 Ocak'taki bir diğer bilgilendirmesinde de şöyle yazar:

> Komünizm akımları hakkındaki telgrafınızdan bir yanlış anlamaya düşüldüğü görülüyor. İçişleri Bakanlığı genelgesi, elinde Parti'nin belgesi bulunmayan kişiler hakkında kovuşturma yapılması biçiminde değildir. Belki kendinin komünist olduğunu söyleterek ortalığı karıştırması muhtemel serserilerin çalışmalarına yer bırakmamak üzere, yalnız komünistlikten söz eden kişilerde resmî olarak kurulan Komünist Partisinin belgesini aramak esasına dayanmaktadır. Böylece, hükümetçe üyeleri bilinen resmî bir partinin belgesini taşımayanların bu yeni ve ince meslek hakkında çabalara girişmeleri önlenecek ve sonuç olarak, bizim de, sizin de, hepimizin amacı olan ülkenin dirlik, düzenliği korunacaktır. (Akt. Tunçay, bkz. Erdem, 2010, s. 231)

Hamit Bey, 16 Ocak tarihli telgrafında Mustafa Kemal'i, kentte yapılan hazırlıklar hakkında bilgilendirdikten sonra, "bu konuda başka bir emir ve düşünce varsa tebliğ buyurulmasını istirham ederim" der. Mustafa

Kemal de, 18 Ocak tarihli yanıtta, 'Aldığınız önlemler yerindedir' diyerek yapılmış olan planlamayı onayladığını bildirir" (Akt. Bayur; bkz. Erdem, 2010, s. 235).

Hamit Bey'in "uygun" bulunan bu bilgilendirmesindeki bir ek de belediyede yapılan toplantıda "komünizme karşı faaliyet yürütecek, Raif Bey başkanlığında yirmi beş kişilik idare heyeti olan 'Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk' unvanıyla bir dernek kurulmuş" olduğu bilgisidir. Böylece "Hamit Bey tarafından Erzurum'da yeni bir örgüt kurularak örgütlü hale getirilen 'milliyetçi ve dinci' eşrafın, sürükleyeceği kalabalıklarla M. Suphilere saldırmaya hazır hale getirilmesinin" (Erdem, 2010, s. 236) arka planı da belirginleşmiş olur. Bu bilgi, 6-7 Eylül 1955 İstanbul'dan, 1978 Maraş ve 1993 Sivas'a sonraki tüm pogrom kurumlaşmalarının egemenlerden bağımsız olmayan düzeneklerine dair de bilgilendirici bir ektir.

Veriler Mustafa Kemal'in bu "ölüm yolculuğunun özellikle Erzurum-Trabzon etabını telgraf başında izlediği ve devlet arşivlerinde bunu kanıtlayan en az üç belge olduğu anlaşılıyor. Bunlardan biri Hamit Bey'den Mustafa Kemal'e gönderilen, TKP heyetinin Erzurum'a ulaştığını bildiren (ve istasyonda toplanan 'binlerce halk tarafından tahkir ve tart olunduğunu' ve bekletilmeden yoluna devam etmeye mecbur edildiğini, yol boyunca 'ahalinin kendilerine konak ve yiyecek vermediğini' bildiren) 22 Ocak tarihli telgraf; ikincisi Mustafa Kemal'den Hamit Bey'e, heyetin kaç kişi olduğunu ve Trabzon'a sevk edilip edilmediğini soran 25 Ocak tarihli telgraf; üçüncüsü, Hamit Bey'in Mustafa Kemal'e gönderdiği, 'M. Suphi'nin zevcesi de dâhil 17 arkadaşıyla birlikte gittikleri ve Trabzon'a kadar güzergâhta bulunan bütün merkezlerde aynı akıbete düçar oldukları'nı bildiren 29 Ocak tarihli yazısıdır" (Kardam, 2022, s. 380).

Trabzon'da devreye "Kayıkçılar Kâhyası Yahya ve adamları ve bunların hep birlikte, plan uyarınca kışkırttıkları 'halk' karşılar. Küfredilerek ve dayak atılarak hırpalanırlar, eşyalarına ve paralarına el konulur ve iskelede hazır bekleyen tekneye bindirilirler. Bu teknenin arkasından, tebdil-i kıyafet etmiş jandarmalar ve Yahya Kâhya'nın silahlı adamlarıyla dolu ikinci bir tekne daha hareket eder..." (Erdem, 2010, s. 239; Kardam, 2022, s. 381).

Konu 22 Ocak'ta Meclis'in de gündemine gelir. Yapılan gizli oturumun asıl nedeni, önceden irdelediğimiz, Şeyh Servet'in Anadolu'da

gerçekleştirdiği "komünizm propagandası" ve bu nedenle milletvekilliğinin gıyabında düşürülmesi müzakeresidir. Kısa bir zaman öncesinde âdeta solculuk yarıştırılan Meclis, estirilen antikomünist rüzgârlara boyun eğmiş, bundan cesaretlenen sermaye milliyetçiliği de bu değişimi en uç noktasına kadar götürme yarışındadır. Mustafa Kemal'in bu oturumda gerçekleştirdiği konuşma da bu havaya uygun ve Meclis'tekilerden ayrımla tüm bilgisine sahip olduğu ölüm yolculuğundaki Mustafa Suphi eksenlidir. Konuşmasının nitelik ve dili, hem önceden yarattığı duruşla hem de Mustafa Kemal'in sonradan (Kadrocularca) inşa edilen portresiyle tam bir karşıtlık içerir. Üstelik bu konuşmadaki anlatı, Vali Hamit'in, bilgi dâhilinde organize ettiği atmosferi, "Erzurum halkının bilgisine" atfeden bir mizansen olarak sunar, yani Meclis'i Suphilere karşı âdeta kışkırtır:

> Efendiler (...) Mustafa Suphi'nin ahlakı konusunda [?!] bilgi sahibi olan birçok arkadaşlarımız vardır. Erzurum'un saygıdeğer halkı bunu en yakından tanıyanlardandır. [?!] (...) Erzurumlular ülkeye sokulmaması için girişimlerde bulundular. Resmî makamlara başvurdular. Bu adam ülkeye girerse parçalarız dediler. [?!] [Hamit Bey] Benim de düşüncelerimi soruyordu... (...) Erzurum'da uygulanması tasarlanan işlemleri uygun buldum ve kendilerine yazdım... (...) "Rus Bolşevik Hükümeti'nin resmî üyeleri ve bizim devlet adamlarımız arasında resmî ilişkiler devam ederken Rusya'da bulunan bu milletin soysuz, sersem birtakım evlatları oralarda serseriliklerine devam etmişlerdir. İşte bu serseriler bir iş yapma hayaline kapılarak, görünüşte ülke ve millete yardımcı olmak üzere Türkiye Komünist Partisi diye bir parti oluşturmuşlardı. Bu partiyi kuranların başında da M. Suphi ve benzerleri bulunmaktadır. Bunlar bunu vatansever ve millî duygularla değil, benim düşünceme göre belki kendilerine para veren, kendilerini koruyan ve onlara önem veren Moskova'daki prensip sahiplerine yaranmak için bu serserice girişimlerde bulunmuşlardır. (Akt. Toker, 2016, c. 2, s. 189-192)

Hamit Bey'in halkı kışkırtmakta kullandığı "Mustafa Suphi'nin Müslüman esirleri öldürttüğü" iftirası yanında bu "ahlak" eksenli iftiralar ve tabii nasıl oluyorsa Erzurumlular bu "ahlakı" en yakından tanıyanlar

olması üzerinden üretilen psikolojik harp söylemi karşısındayız. Yine bu gizli görüşmesinde Mustafa Kemal, Hüseyin Avni'nin eleştirilerine karşı, operasyonun düğüm halkası kılınan Kâzım Karabekir'i korur gibi yaparken, Suphi'nin tasfiyesi planının Kâzım Karabekir tarafından yapıldığını söyler, işin bütün yükünü de onun sırtına yükler:

> Mustafa Suphi'yi herkesten önce ortaya çıkaran kişi K. Karabekir Paşa'dır. Bu adamın ülkeye girmesinin zararlı olacağını öngören, onun ülke dışında bırakılması gerektiğini bilen de K. Karabekir Paşa'dır. Yoksa Erzurum'daki valiliğiniz değil. Biz değiliz efendiler. Akıllıca hazırladığı planı, gerekli kişilere uygulatan Karabekir Paşadır. Bolşeviklere eğilimli imiş... Mustafa Suphi'nin bilmem nesi imiş. Herkesten önce sağlam önlemleri almış olan kişidir. Bunu ben ilan ediyorum, elimde belgeleri var. (Akt. Toker, 2016, c. 2, s. 199-200)

Mustafa Kemal'in üç gün sonra 25 Ocak'ta yine Mustafa Durak'a yazdığı tel de bu süreçte yapılmakta olan işin hem kendi bilgisi altında hem de komünizme karşı topyekûn bir saldırı hali olduğunu gösteriyor:

> (...) 3) Hükümet gerek merkezde ve gerek memleketin her tarafında komünizme karşı gerekli tedbirlere girişmiştir. Ankara'da bazı tutuklamalar yapmaya ve Şeyh Servet Efendi'yi tayin olunduğu Diyarbekir İstiklal Mahkemesi üyeliğinden azil ile hakkında kanuni takibat yapılmasına ve Ankara'da teşkilat yaptırdığı anlaşılan Rusya Ticaret Heyeti Reisi Upmal'ı memleketimizi terk ettirmeye mecburiyet görüldü. (...) 5) Erzurum'da Mustafa Suphi hakkındaki millî gösterinin planına daha evvel K. Karabekir Paşa Hazretlerinin ve müteakiben Hamit Beyefendi'nin yazılarıyla vâkıf olmuş ve tasvip etmiş idim. Herhalde Doğu'dan gelecek tahripkâr herhangi bir cereyana karşı Erzurum ve Trabzon'un ve bütün memleketin bir Seddi Kebir vaziyetinde bulunacağına eminim. (Akt. Cilasun, 2021, 194-195)

İşte bu atmosferde gerçekleşmekte olan ölüm yolculuğunda bir de ilginç gelişmeler yaşanacaktı. Örneğin Süleyman Sami ve Mehmet Emin

Erzurum'da heyeti terk edecek veya Vali Hamit Bey eliyle heyetten/ölümden ayrılacaklardı (Goloğlu, 2010, s. 44). Sonra "Bayburt'tan itibaren tertibin hakaret faslı başladı. Bazı yerlerde bu hakaretler taşkınlık halinde ve saldırı şeklinde oldu. Ve heyet, Bayburt'ta iki üyesini daha yitirdi. Samsunlu Yüzbaşı Nedim ile Yüzbaşı Yakup da hastalandıkları bahanesiyle alıkonuldular" (Goloğlu, 2010, s. 45).

Bundan sonra Trabzon'un Maçka ilçesine heyet bir eksikliğe daha uğrayacaktı. Ama bu son eksiltme, yapılan operasyonun hem nereden kararlaştırıldığını hem de daha Trabzon'a gelmeden kararlaştırılmış bir öldürme kararlılığıyla yürütüldüğünü ve başta Yahya Kâhya olmak üzere aslında kimsenin kendi başına inisiyatif kullanmadığını, âdeta devletin bu iş için organize olduğunu gösterecekti:

> Heyette bulunanlardan Trabzonlu veteriner Yüzbaşı Abdülkadir, Kars'tan çektiği telgrafla Trabzon'a gelmekte olduklarını sevinç içerisinde kardeşi Mehmet Efendi'ye bildirmişti. Mehmet Efendi Trabzon'da dava vekilliği yapıyordu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı olarak silahlı bir müfrezenin başında bulunan iskele kayıkçılar kâhyası Yahya'nın umum vekili idi. Yahya Kâhya ise, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet Efendi'nin emrindeki bir Kuvayı Milliye komutanı durumunda, Giresun'dan Samsun'a kadar olan kıyıları egemenliği altına almış Topal Osman Ağa gibi ve fakat sadece Trabzon'da egemenliğini sürdüren, bu egemenliğe dayanarak Trabzon'a girip çıkan eşyalardan kendi başına vergi alan bir çete reisiydi. (...) Dava Vekili Mehmet Efendi, kardeşinin Kars'tan gönderdiği telgrafı alıp da sevincinden hemen Yahya Kâhya'yı haberdar edince acı gerçekle yüz yüze geldi. Mehmet Efendi, verdiği haberle Yahya Kâhya'nın da kendisi gibi sevineceğini sanmıştı. Oysaki Yahya Kâhya haberi duyunca [belli ki vekillikten öte sıkı bir dostlu geliştirmiş olduğu] umumi vekiline bir gizliliği açıklayarak, M. Suphi ile arkadaşları hakkında Ankara'dan emir aldığını bildirmiş, kardeşini kurtarmak istiyorsa, şehre girmesine engel olmasını, yola çıkıp bir yerde kardeşini heyetten ayırıp kaçırmasını tembihlemişti. Bir anda bütün sevincini yitirip kardeş kaygısına düşen Mehmet Efendi, hemen şehirden çıkıp Maçka ilçesine gitti. M. Suphi heyeti Maçka'ya

gelince kaymakam vekili Murat Efendi'nin de yardımıyla kardeşi veteriner Yüzbaşı Abdülkadir'i kaçırıp gizledi ve heyet yoluna devam etti. (...) Mustafa Suphi heyeti 28 Ocak 1921 günü Trabzon'a vardı. Şehirde resmî tören hazırlanmış, heyeti karşılamak üzere öğrenciler yollara çıkarılmıştı. Gelenlerin Trabzon'daki tanışları, arkadaşları ve Rus Konsolosu da karşılayıcılar arasında üst yolda bekliyorlardı. Fakat tertipçiler, M. Suphi heyetini, Erzurum yolunun kıyıya vardığı yerde aldılar ve karşılayıcıların bekledikleri üst yoldan geçirmeyerek hakaret ve tecavüzlerle, alt yoldan geçirip doğruca iskeleye götürdüler. Tertip gereğince burada toplanmış ve kışkırtılmış olmaktan çok görevlendirilmiş olan kimseler heyettekilere hakaretlerde bulunuyor, küfür ediyor, hatta yüzlerine tükürüyorlardı. Saldırıcıların başında da korkunç bir insan olan Faik vardı. (Goloğlu, 2010, s. 45-47)

Devlet o kadar işin merkezindedir ki, 28 Ocak Cuma günü tellal dolaştırılarak halkın kışkırtılması yoluna gidilecektir. Trabzon TKP gençlik örgütü üyesi Abdülkadir'in verdiği rapora göre tellallar şöyle bağırır: "Rusya'da bulunarak bütün din-i İslamiyetten vazgeçen milliyet, vatan ruhundan uzaklaşan ve Rusya'da bulunan esir kardeşlerimizi idam, kurşuna dizdirerek mahfettiren vatan hainleri geliyorlar. Buna karşı halk intikamını almak üzere Cuma günü bilumum mağaza, dükkân ve kahvehaneleri kapatarak bilumum esnaf ve eshab-i mesaliğin Değirmendere'de toplanmalarını ilan" ediyordu (...) Cuma günü artık bütün esnaf dükkânlarını kapatarak, kapatmayanları polis ve inzibat memurları cebren kapattırarak Değirmendere'ye doğru sevk ettiriyordu" (Cilasun, 2021, s. 199).

Üstelik bu durum Sovyet temsilcisi Bagirof'a ulaştırılacak, o da valilik nezdinde girişimde bulunacak; ama valilikten ona gönderilen tezkerede, "sefarethane memurlarından veya sefarethane ile alakadar olan komünistlerin katiyen dışarı çıkmamaları" bildirilecektir (Cilasun, 2021, s. 200). Yani hiçbir şey gizli yapılmıyor, her şey devletin resmî bilgisi ve katılımıyla gerçekleşiyordu.

İskelede kendilerini bekleyen yüksek zevatın, yani Trabzon Valisi Sabri, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet, III. Fırka Komutanı Nuri, Jandarmalar, Polis Müdürü ve Kâhya

> Yahya'nın (...) huzurunda hakaret küfür ve dayak atılarak hırpalanmış, eşyalarına ve paralarına el konulmuş, M. Suphi'nin eşi ayrılarak iskelede hazır bekleyen motora bindirilmiş ve motor Karadeniz'e, Batum istikametine doğru yola çıkarılmıştır. Motor Sürmene açıklarındayken; içinde başıbozuk elbisesi giydirilmiş jandarma ve Yahya'nın silahlı adamlarıyla dolu bir başka motor ona yetişmiş ve on beş komünisti öldürerek denize atmıştır. (Erdem, 2010, s. 239)

Tabii her şey böylesi açık yapılınca bu toplu cinayet, soruşturulmayacaktır bile:

> Olay duyulduğunda Moskova'nın bilgi isteğine Ankara, bunun bir deniz kazası olduğunu bildirmiş ve iddiasında ayak diretmiştir. Oysa Doğu Cephesi komutanları, anılarında olayın bir suikast olduğunu yazmışlardır. (Ergil, 1981, s. 385)

Peki ama bunların Enver'in adamlarınca, hele ki Mustafa Kemal'den bağımsız gerçekleşmesi mümkün mü? Teorik olarak her şey mümkün tabii; ama gerçek hayatta imkânsız! Açık ki devletin onayı dışında böyle bir girişim, velev ki önceden yol verilmiş bile olsa, Moskova'nın bilgi isteğine karşılık olarak acil bir soruşturma ve tutuklama nedeni olacaktır. Dolayısıyla "Sovyet yardımı gibi Anadolu hareketi için yaşamsal önemde olan bir desteğin kesilmesi olasılığını ..." (Ergil, 1981, s. 386) Ankara'nın dışında hiçbir gücün göze alamayacağı, almaya kalkarsa aldığına pişman edileceği açıktır.

Üstelik bu sırada Mustafa Kemal'in en büyük rakip gördüğü Enver, Sovyetler Birliği'ndedir ve onun (kişisel olarak haberi olmasa bile adamlarının) Ankara'nın emri dışında böyle bir işe kalkışması, Ankara için bir taşla iki kuş vurma imkânı verecektir: Hem Enver komünistleri öldürttüğü için Sovyetler Birliği'ne cezalandırılacak hem de katillere yönelik büyük bir tutuklama furyası Sovyet dostluğu için bir tramplen tahtası kılınacaktır. Oysa Ankara sorunun üstünü kapatmak dışındaki her seçeneği devre dışı bırakır. Öyle köklü bir üst örtme iradesidir ki bu, Suphi'nin Eşi Meryem'e el konulması bile sorun yapılmaz. Cinayeti işleyen organizasyonun en deşifre olmuş ismi olan Yahya Kâhya, (keza Faik) görüntüyü

kurtarmak anlamında bile ifadeye çağrılmaz. El konulan paralar/altınlar ve Meryem, âdeta "işin bedeli" olarak görmezden gelinir.

Esasen Ankara'nın bu ortamda Trabzon'a dair tek problemi vardı ki o da Trabzon'un boyun eğdirilmesi, buradaki görece özerk tahkimatın dağıtılması; yani tek kaygı Ankara'daki iktidarın Trabzon'da da tam hâkimiyetinin kurulmasıydı. Suphi ve arkadaşlarının katli ise, birbirini boğmaktan çekinmeyecek olan tüm bu tarafların ortak/millî cinayeti olarak gerçekleşecekti. 23 Ekim'de 1921'de Albay Sami Sabit [Karaman] Bey'in Trabzon komutanlığına atanmasıyla bu sorun da giderek hal yoluna sokulacaktı.

Özetle "Kars'ta tören yapılarak karşılanan bir heyetin, Erzurum'dan sonra ölüm yolculuğuna dönen" (Erdem, 2010, s. 241) derin hikâyesi karşısındayız. Bu toplu cinayet, Türk egemen siyasetindeki sınıfsal şiddeti ve egemenliğin devlette değil millette olmasını gerektiren cumhuriyetçi mantaliteyle karşıtlığı göstermesi yanında, sonraki yüzyılına damgasını vuran operasyonel siyasete de ayna olacaktır.

Cinayetin sorumluluğu konusuna gelince, üzerine yapılan çok sayıda makale, tartışma, yorum arasında ciddi bir saptırma çabası karşısındayız. Konuya dair yapılmış analizlerde, genellikle Enver veya K. Karabekir'e bağlanamıyorsa, karardaki sorumluluğun belirsizleştirildiği görülüyor. Erol Mütercimler de bu yola başvuranlardan bir örnek. Nitekim konuyu irdelediği makalesi boyunca özneyi belirsizleştiren bir yaklaşım sunuyor. Analizinden bir sonuca varılabilmesini sağlayan (ama varılamasın diye de birinci tekil şahısla başlayan cümlelerini, öznesini belirsizleştirerek bitirdiği) tek yer de şurası:

> Bu kargaşada, Mustafa Suphi ve TKP eylemlerini Anadolu'da sürdürmek kararıyla dönünce, komünist hareketleri kontrol altına alamayacağı kuşku ve endişesiyle "heyetin" Ankara'ya gelişini engelleme kararı alınmıştır. Zaten ne oduysa bundan sonra oldu. Ali Fuat Cebesoy ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki yazışmaların ortaya koyduğu gerçek, sonradan hesaplaşacağı İttihatçılardan daha çok Mustafa Suphi ve heyetinden kurtulmak istenmektedir. (...) Sonuçta solun-komünistlerin tasfiyesiyle, siyaset zemini Kemalist-İttihatçı-dinci-gerici toprak ağalarının egemenliğine teslim edilmiştir. (Mütercimler, 2023, s. 339)

Bu son cümlede vardığı sonuç hem çok önemli hem de bütün bir Cumhuriyet yüzyılına açılım sağlayan nitelikte. Ama ilginçtir, yine özneyi belirsizleştirmek kaygısıyla olsa gerek, Mütercimler, bu iki saptamanın arasına şu yargıyı sıkıştırır:

> Stalin ve Enver ikilisinin M. Suphi'yi ortadan kaldırmak istemeleri için büyük bir tertibe giriştiği anlaşılmaktadır. (...) M. Suphilerin ve ardından Galiyev başta olmak üzere Türk komünistlerinin katledilmesi, 20. yüzyılın bir Türk yüzyılı olmasını da engellemiş oldu. (Mütercimler, 2023, s. 339)

Böylece konu, iyice içinden çıkılmaz hale sokulmak üzere karmakarışık hale getirilmiştir. Tabii ulusalcı tarih yazınının konuyu böyle karmaşıklaştırması oldukça anlaşılır; ama bu ulusalcı hegemonyanın sosyalist entelektüeller üzerinde de yoğun yansımalarını görürüz ki bu da sorunun dramatik boyutunu oluşturur. Hamit Erdem, böylelerine karşı haklı olarak şunları hatırlatır:

> Ankara'nın ve hükümetin bu cinayet tertibinden habersiz olduğuna inanmak güçtür. K. Karabekir'in, hükümetin onayı olmaksızın olası sonuçları kendisini sıkıntıya düşürecek böyle bir heyetin toplu olarak öldürülmesi emrini vermesi de mümkün değildir. Keza bu durum Vali Hamit ve Yahya için de böyledir. (...) Yıllar sonra Kâhya Yahya'nın oğlunun Mete Tunçay'a bir mektup göndererek "asıl sorumlunun bugün tapılan biri" diye yazması, babasının temize çıkarılmasından çok, Yahya'nın bir emir kulu olduğunu anlatmaktadır. Bu büyük cinayetten sonra hükümetin hiçbir soruşturma yapmaması, sorumluların bulunması konusunda teşebbüste dahi bulunulmaması olayın boyutunun Erzurum ve Trabzon'u [ve tabii Kars'ı fazlasıyla] aştığını göstermektedir. [Üstelik süreç burada da kalmayacak ve bir gün Kâhya Yahya da öldürülecektir.] Mustafa Kemal'in özel muhafızı Mülazım İsmail Hakkı Efendi'nin (sonradan Muhafız Alayı Kumandanı General İsmail Hakkı Tekçe), o sıralar Yahya Kâhya'nın "hesabının görülmesinin" kendisine düştüğünü, Giresunlu Osman Ağa'nın iki fedaisini yanına alarak "bu işi bitirdiğini" açıklaması bir başka kanıttır. (Erdem, 2010, s. 241)

Dikkat edilirse Kars ve Ankara, sonra da Erzurum arasında planlanmış ve her uğraktaki yerel egemenlerin ve kışkırtılmış halkın da, tabii yukarıdan saptanmış sınırlar çerçevesinde dâhil edilmesiyle yürütülen bir ölüm yolculuğu karşısındayız. Bu yolculuğun son durağı olan Trabzon'a kadarki süreçte Enver'in adamlarıyla karşılaşmayacağız ki artık memleketin güç dengelerinde marjinalleştirilmiş durumdalar. Trabzon'da ise İttihatçıların aparatı olagelmiş iskele Kâhyası Yahya'nın, önemli bir rolle ama yine aparat olarak oyuna dâhil edileceğini göreceğiz. Yine bu sırada ona sığınmış bir kaçak olarak yaşayan Küçük Talat'ın, ciddi güvenlik sıkıntısı çektiği mayıs ayında bu katliama ilişkin önemli bir mektubuyla karşılaşacağız.

İttihatçı organizasyonun ikinci kademe önemli elemanlarından olan Küçük Talat'ın, Enver'in amcası Halil Paşa'ya yazdığı 14 Mayıs 1921 tarihli bu mektup, söz konusu sürece dair hem ufuk açıcı ve başka belgelerde olmayan bilgiler içeriyor ama hem de manipüle edici ögeler... Ş. Süreyya Aydemir, bu mektubu şöyle anar:

> Bu mektubu vermeyeceğim, çünkü Küçük Talat Bey bu mektubunda, Müdafaa-i Hukuk üyelerini ve isimlerini vermek suretiyle, askerî ve sivil şahsiyetleri de bu tertibe dâhil gösterir. Bu ise, elbette ki onun, bugün üzerinde kesin konuşulamayacak bir iddiasıdır. (Aydemir, 2003, c. 3, s. 550)

Talat'ın mektubu, "Suphi ve arkadaşları hakkında yapılan fecaat şu şekilde olmuştur" diyerek, "görünüşte güzel karşılanmasının" gerçekte "Kâzım Karabekir'in bir manevrasından başka bir şey olmadığını" söylüyor ki saptamaları gerçeklerle örtüşüyor. Keza, Erzurum'a yönlendirmenin "el altından Vali Hamit ile haberleşerek" organize edildiğini söylüyor ki bu da öyle. "Hükümetin kışkırtmasıyla" ve aynı zamanda Muhafaza-i Mukaddesat namı altında meydana çıkan mütegallibe ve softalar güruhundan müteşekkil bir heyetin arzusu dâhilinde halk tarafından pek feci bir tecavüz ve aşağılanmaya uğramışlardır" (Akt. Yamauchi, 1995, s. 210) ifadesi de bilgilerimizi pekiştiriyor.

> Erzurum'da bırakılmadan istasyondan yola çıkarılmışlar ve Trabzon'a kadar her kasaba ve köyde yine hükümetin ve Müdafaa-i

> Hukuk Heyetlerini vücuda getiren birtakım zorbaların teşvikatı ile çeşitli hakarete uğramışlardır" şeklinde yine gerçekliğin teyidini takiben şunu ekler Talat: "Erzurum Valisi Hamdi Bey, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesine verdiği bir telgrafla alenen bu zavallıların imhasından bahsetmek küstahlığını gösteriyordu." (Akt. Yamauchi, 1995, s. 210)

Ama asıl önemlisi bize bu katliam töreninin isimlerle fotoğrafını vermesi:

> Trabzon'da elebaşı Fırka Kumandanı Nuri ve Erkan-ı Harp Reisi Zeki idi. Motor Sürmene'ye gidince Kumandan ve Erkan-ı Harbi ile Müdafaa-i Hukuk'taki zorbalarla ortaklaşa olarak hükümetin kanlı araçlarını kullandılar. Motora başıbozuk elbisesi giydirilmiş asker ve jandarma gönderdiler. Zavallıları imha ettirdiler. Bu katl ve imha meselesinin düzenleyicileri şunlardır: Üçüncü Fırka Komutanı Nuri, Erkan-ı Harbi Zeki, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Merkeziyesi Reisi Hacı Ahmet, Azalardan Hacı Ali, Hafızzade Ömer ve Hakkı Efendiler ve yine azadan Hoca Mahmut, yine azadan Muhtekir, tacirlerden Hatipzade Mustafa ve yine azadan Danış Efendilerdir. (Akt. Yamauchi, 1995., s. 210-11)

Bu iddialar açık ki çok ciddi; çünkü Küçük Talat'ın suçladıklarının çoğu Ankara'yla sorunlu ve bir kısmı da İttihatçılara yakın. Yani buraya kadar mektup, Suphilerin öldürülmesine Trabzon muhalefetinin de, İttihatçı olan ve olmayan elemanlarıyla katılmış olduğunun bir İttihatçının kalemiyle aydınlatmasıyla, dolayısıyla "sorumluluğu Ankara'nın üstüne atıyor!" denilemeyecek niteliğiyle bize büyük bir ufuk açıyor. Ancak bu mektubun aynı zamanda çok ciddi bir defosu var; söz konusu isimler arasında katliamın fiiliyatını gerçekleştiren Yahya Kâhya yok! Belli ki Talat, kendisini Trabzon'da besleme ve kollamasının diyeti olarak Yahya'yı bu "millî kumpasın" içinden kurtarmaya çalışıyor. Ama bu büyük defo, diğer iddialarını en küçük anlamda gölgelemiyor. Zaten Nuri, Zeki ve Trabzon muhalefetinin başı olan Barutçuzade Ahmet'in bu işin içinde doğrudan oldukları en az Yahya'nınki kadar kesin.

Ancak burada kulağa küpe edilmesi gereken öge, Kars ve Erzurum egemenleriyle birlikte Suphilere kurulan kumpas zincirine Trabzon'da dâhil olanların, bu önceden kurulmuş kumpasa sadece aparat olarak katıldığı ve sonradan üstünü kapatma iradesinin de onların dışında gerçekleştiğidir. Yahya'nın katliama dahli de, avukatı ve suçlarının sırdaşı Mehmet Efendi'ye (kardeşi Abdülkadir'i kurtarabilsin diye) anlattığı gibi "Ankara'dan emir alması" (Goloğlu, 2010, s. 46) üzerinedir. Üstelik önceki ve sonraki on yıllardan biliniyor ki Yahya gibi adamların hareket alanı siyasal iktidarlar tarafından çizilir; onlara yaptırılan kirli işlerin karşılığı olarak ganimet toplamalarına göz yumulur, ama ölçülerini aşmaya kalktıklarında da mutlaka cezalandırılırlar. Dolayısıyla Suphilerin imhası, zincire fail olarak katılmış Yahya'nın boyunu aşması bir yana, tek başına Trabzon egemenlerinin de boyunu fazlasıyla aşar.

O sırada Trabzon'da sürülme kaygısıyla ve kaçak yaşayan Talat'ın ise, bu kumpas zincirinin hiçbir yerinde hiçbir izi bulunmamaktadır. Oysa söz konusu zincirde rol almış olsaydı, o da Yahya gibi, ipler yeniden kopana kadar Trabzon'da güvenle yaşama imkânı bulurdu. Bu durumda aydınlatmamız gereken şey, Talat'ın bu mektubu niye yazdığıdır. Çünkü mektupta, az önce aktardığım kadar ciddi bir başka vurgu daha var:

> Şimdi senden bir şey isteyeceğim. Halilciğim, olabilir ki kuvvetli ihtimalle bu adamlar beni de yürütürler. (...) Moskova'ya veya Şark'a gideceğim demektir. Dolayısıyla benim vaziyetimi mutlaka düzeltmek lazımdır. Bunun için temasta bulunduğun Türk komünistlerine süratle meseleyi aşağıdaki şekilde anlatmağa ve onları mümkün olduğu kadar ikna etmeye özen göstermekle beraber Ruslara da bildirirsen böyle çok iyi olur (...) Kardeşim, gerçekten de mesele şekil itibariyle hemen hemen bu surette cereyan etmiştir. Sen bunu süratle sağa sola yaymalısın. Ben burada durumumu katiyen güvenli görmemeye başladım. (Akt. Yamauchi, 1995., s. 210-11)[1]

1 İlginçtir Sungur Savran, bu satırları, "cinayetin İttihatçılarca işlendiğine dair kesin kanıt niteliği arz eden belge" olarak sunuyor; deyim uygunsa mektubun boğazını sıkarak iddiasına "kanıt" üretiyor. Tabii böyle zoraki kanıt üretimine onu mecbur eden şey, kararını belgeye ihtiyaç duymadan önceden vermiş olması! Bunu şöyle belirtiyor: "28-29 Ocak katliamının 90. yıldönümünden bu yana büyük facianın azmettiricisinin Mustafa Kemal ve arkadaşları olmadığını düşünüyoruz. Bu son 12 yılda bizim düşüncemiz hep bu katli-

Mektup, Küçük Talat'ın, Trabzon'da kalma olasılığının Ankara tarafından imkânsızlaştırıldığı, dolayısıyla Sovyetler'e sığınmak zorunda kalabileceği günlerde yazılıyor. O sırada Suphi cinayetinin üstü Türkiye'nin muktedirlerince çoktan kapatılmış, 16 Mart 1921'de Sovyetler'le barış anlaşmasıyla da olabildiğine rahatlamışlardır. Ancak Sovyetler'e sığınmak zorunda kalmanın eşiğindeki Talat, Türkiyeli komünistlerle yaşadığı gerilimler nedeniyle bu konuda bir suçlanma ve soruşturmayla karşı karşıya kalma korkusu yaşar. Üstelik herhangi bir olguyla örtüşmeyen bu korku, açık ki içine düştüğü evhamdan kaynaklanıyor; nitekim üstleri olduğu bilinen Halil ve Enver benzeri bir korku duymadan Sovyetler Birliği'nde yaşıyor. Oysa Talat böyle bir işe karışmış olsa, bu Halil'in de Enver'in de sonu olurdu. Yahya'yı suç listesinden çıkarmaya gelince, kendi başına geleceğinden korktuğu "yürütmenin" bir benzerinin, o ana kadar kendisini Trabzon'da beslemiş ve kollamış olan Yahya'nın başına geleceğini düşündüğünden ona olan diyet borcunu bu yolla ödemeye çalışmış.

Özetle Küçük Talat'ın mektubu, isim ve mekân bilgileriyle cinayetin Trabzon ayağına ilişkin ek bilgilerle bizi aydınlatırken, Yahya'yı da anlaşılır kişisel nedenlerle bu operasyondan kurtarmaya çalışmakla manipüle ediyor. Peki bu durum onun bu operasyonun içinde olduğunu gösterir mi? Açık ki böyle bir olasılık, kendi can derdine düşmüş, "refikası, kızı, iki dul hemşiresi, iki küçük, iki de mektebe devam eden dört çocuk ile uğraşan, birikmiş borçları adına para" dilenen (Yamauchi, 1995., s. 212) ve Trabzon'da da ancak Kâhya'nın vesayeti sayesinde barınabilen Talat için imkânsız ötesidir. Aynı imkânsızlık, 8 Eylül 1920 Bakü Kurultayı sonrası Moskova'ya, oradan uzunca kalmak üzere eşinin yanına Almanya'ya, buradan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Kongresi hazırlıkları için İsviçre ve İtalya'ya gidecek, Moskova'ya bile ancak 1921 Baharında dönebilecek olan ve o dönem haberleşme teknikleriyle çok uzaklarda ve çok meşgul

amı Enver Paşa çevresinin düzenlemiş olduğu yönünde"(S. Savran, 2023, s. 282). Kararı böyle 12 yıl önceden verince, "kanıtı" da ne yapıp edip bulmak zorunda kalıyor! Bu bağlamda Talat'ın mektubu, Savran'ın elinde, Arşimet'i, "buldum" diye dışarı fırlatan tasa dönüşüyor. Tabii bu yöntemsel anomaliyle yaptığı şey, işin doğrusunu bulmak değil, egemen teze soldan imdat simidi uzatmak gibi yürek burkan bir şey oluyor. Üstelik S. Savran sadece Suphilerin katli sorununa değil, kitabına da yanlış güdüyle başlamış: İnsan "Millî Mücadele'nin bugünün Türkiye'sini biçimlendiren bir ihtilal, bir devrim olarak anlaşılmasını hedefleyen bu kitap"(bkz. 2023, s. 277) yazmaya karar verince, sonrası da kaçınılmaz olarak süreci aydınlatmaktan çıkıyor, yargılarına gerekçe üretmeye dönüşüyor.

(üstelik Sovyetler'de Bolşeviklere bağımlı olarak yaşayan) bir Enver için daha da geçerlidir. Açık ki Kars'a girildiği andan Onbeşler'in öldürülmesine ve akabinde üstünün örtülmesine kadar böylesi karmaşık bir organizasyon, ancak herkese emir verebilen bir konumdan, her gelişmenin günü gününe kendisine aktarıldığı ve en azından bu iş sırtlarına kalmasın diye herkesin sonraki adımı için onay aldığı bir yerden ve ancak sınıfsal ve siyasal pozisyonunu netleştirmiş bir iradeyle yapılabilir.

Enver'in Teşkilat-ı Mahsusa'yı emanet edecek kadar güvendiği, ama değişen güç dengelerine bağlı olarak Mustafa Kemal'in safına geçen kişilerden Hüsamettin Ertürk'ün şu aktarımı da bu açıdan ek bir belge niteliği taşır; "Peki ama mareşalim, Sovyet Rusya ile anlaşmaya lüzum var mıydı, bu derece sıkı bir işbirliği tehlikeli değil miydi?" sorusuna karşılık, iktidarın üçlüsünden Fevzi Çakmak'ın kendisini şöyle yanıtladığını aktarır:

> Tehlikeli idi, fakat Mustafa Kemal'in hareketi pek mükemmel idi. Zira Ruslar bize yardımı bahane ederek Anadolu'ya Kızılordu'dan bir takım kolordular sokacaklar, müşterek düşmana karşı dövüşüyoruz bahanesiyle maazallah memleketi işgal ve istila edeceklerdi. Dostça içeri giren bu düşmanı, bağrımızdan çıkarmak belki de mümkün olmayacaktı. Lenin'in itimadına mazhar olan Mustafa Suphi Bey de, komünist Türkiye'nin cumhurbaşkanı olacaktı. Onun komünist subaylarla Trabzon'a kadar bir heyet halinde geldiğini çok iyi bilirsin, Onlar Ankara'ya gelecek ve Moskova'nın emriyle BMM'ni dağıtarak sözde yeni bir seçimle komünistliği bu memlekette devamlı olarak kuracaklardı. Mustafa Kemal Paşa'nın meziyeti, bu işe ne zaman başlanacağını, nasıl yürütüleceğini ve ne zaman o işe son verileceğini bilmesindeki emsalsiz kabiliyeti idi. O, bu işe tam zamanında darbeyi indirmişti! (Ertürk, 1996, s. 477)

Bu sürecin sonraki halkası Yahya Kâhya'nın "halledilmesi" sorununa gelince, bu hem öyle kolay olmayacaktı hem de o sırada hiç de düşünülmeyen bir durumdu. Evet, Enver'e çok yakın bir adamdı Kâhya, ama tıpkı Topal Osman gibi, tıpkı Hüsamettin Ertürk ve daha niceleri gibi onun da yeni muktedirden yana saf değiştirmesi doğal olan durumdu. Üstelik Ankara merkezli komünistleri tasfiye operasyonunda en kritik rollerden

birini üstlenmişti, dolayısıyla onun da bu yeni duruma göre pozisyonunu güncellemesi bekleniyordu. Nitekim Moskova ile dostluk ve işbirliği anlaşmasının imzalanmasından, dolayısıyla M. Suphilerin, Sovyetler'le ilişkilerde bir kriz yaratmadığının test edildikten sonra, 30 Haziran 1921'de, TBMM Reisi Mustafa Kemal'den kendisine, Trabzon'da İskeleler Kâhyası Yahya Reis Zade Yahya Efendi'ye hitabıyla; "Vatanperverane hissiyat ve temennilerinize teşekkür ederim" diyen cevabi bir telgraf (Atatürk, 2000, c. 11, s. 222) yollanacaktı.

Bu telgraf, Mustafa Kemal'in cinayetten 5 ay sonra bile, Yahya'yı Enver'in adamı olarak görmediği, yanı sıra ilişkilerinin ne denli yakın olduğunu gösteren çok kritik bir belge. Kuşkusuz onun eski arkadaşlarıyla ilişkisini sürdürdüğünü gösteren veriler de var ama en azından bu dönemde Enver ile Mustafa Kemal arasındaki gerilimde taraf olmadığını, kendini "millî" bir güç olarak konumlandırdığını ve iki tarafın da onu böyle gördüğünü gösteriyor. Dolayısıyla yapılacak her türden iz sürme, sonraki ayrışma üzerinden değil, bu dönemdeki gerçeklik içinde hareket etmek zorunda. İşte bu, zaten "emrindeki silahlı kuvvete dayanarak, hükümet içinde hükümet gibi olan, istediği vergiyi koyup istediğini alan, herkese istediğini yapabilir" olan Yahya Kâhya, "Özellikle aldığı talimata uyarak Mustafa Suphi ile arkadaşlarını ölü-diri denize atıp yok ettikten sonra işi iyice azıtmıştı" (Goloğlu, 2010, s. 303). Yani yeni mekanizma adına işlediği bu toplu cinayetin kendine sağladığı dokunulmazlık zırhıyla daha da pervasızlaşmıştı.

Ancak izleyen zaman içinde işler farklı bir hatta girecekti. Çünkü Ankara, kendisinden özerk bir hayat kuran, üstelik Enver ve Halil Paşa, Küçük Talat, Yenibahçeli Nail ve Şükrü kardeşler, vb. adamlarıyla da ilişkilerini sürdürmeye devam eden Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni teslim almak, Enver'in yakınlarının Trabzon'a girişini tümden engellemek ve yalnızca kendisine tabi olmasını sağlamak istiyordu. Trabzon Tümen Komutanı Nuri Bey de güvenilmezler arasındaydı, çünkü Ankara'nın emirleri yanında Trabzon'un güç dengelerini de kolluyordu. Mustafa Kemal ise, bu kendisine tam boyun eğmeyen Trabzon bileşimin Enver Paşa'yı Rusya'dan getirip karşısına çıkartması olasılığında kuşkulanıyordu. İşte bu süreçte Yahya Kâhya'nın da bu ekiple eski ilişkilerini sürdürmeye devam etmesi ve yasaklanmasına rağmen Halil Paşa'yı Trabzon'da sakladığı bilgisi elde edilecekti.

Yani Kâhya, "feodal" gururu üzerinden eski arkadaşlarını terk etmiyor, pek çok İttihatçının yaptığı gibi Mustafa Kemal'den yana saf değiştirmiyor, üstelik Suphileri katletmenin devlet nezdinde kendisini dokunulmaz kılacağına inanıyordu. Bu durumda "Trabzon Sorunu"nun çözülmesi için, öncelikle fiziki güç sahibi Yahya Kâhya'nın, Trabzon'dan uzaklaştırılması gerekiyordu. Kars Süvari Tümen Komutanı Sami Sabit Bey'in Ekim 1921'de Trabzon Tümen Komutanı yapılması da, işte bu amaçla gerçekleştiriliyordu.

Gerçekten de Sami Sabit, hiçbir kural tanımayarak Trabzon'u denetim altına alır. Yahya'nın aranır konuma düşürülmesi ve yargılanması da bu çerçevede sağlanır. Nitekim uzun aramalar, kardeşi dâhil pek çok adamının tutuklanması vb. girişimlerden sonra nihayet 12 Ocak 1922'de Yahya'nın teslim olması sağlanır ve "tutum ve davranışlarındaki pervasızlık ve kanunsuzluklar sebebiyle bir ara Sivas'a gönderilip askerî mahkemede yargılanır" (Goloğlu, 2010, s. 48).

Trabzon Müdafaa-i Hukuk, her şeye Mustafa Kemal'in karar vermesine itirazla Anayasa'nın özerklik ilkesine sığınıyor, merkez ise, herkese yaptığı gibi Trabzon Müdafaa-i Hukuk'a da kayıtsız şartsız boyun eğme dayatıyordu. Yani başkalarına hak vermemekte birleşenler, birbirine de hak vermek istemiyorlardı. Ama teslim edilmeli ki "Trabzon Meselesi" denilen şey, gerçekte Mustafa Kemal'in anayasanın özerklik ilkesine rağmen kendini dayatmasının ürettiği bir sorundu.

Peki ama Yahya niye tutuklanmıştır? Onbeşler'i öldürmekten mi? Tabii ki hayır. Suphi'nin karısı Meryem'e el koyarak "millî" bir operasyonu ahlaksızlığıyla kirletmekten ve ellerinden kaçmaya çalıştığı için de onu öldürmekten mi? Tabii ki hayır. TKP heyetinin yanındaki altınlara el koymaktan mı? Yine hayır. Veya Karadeniz'deki Gayrimüslimlerin tasfiyesinde işlenen suçlar ve çökülen malları yüzünden mi? Tabii ki yine hayır. "Millî mutabakat" alanına giren işler, ona yönelik operasyonun konusu dışındaydı. Birbirini tasfiye için, mahkeme ve Meclis soruşturmaları, gazete savaşları dâhil her yolu deneyenler, Suphiler cinayetini yok saymakta mutabakat sergiliyordu; ta ki bu mutabakat Kâhya tarafından ihlal edilene kadar! Yani "Ayağını denk al, iktidarı rahatsız etme!" yargılamasıydı onunki. İşte bu kapsamda yapılan yargılama için gereken bahane de İçişleri bakanının yaptığı soruşturmayla bulunmuş, Ankara'ya göndermesi gereken paraları zimmetine geçirdiği saptanıvermişti! Kâhya'nın yargılanma gerekçesi de bundan ibaretti.

İçişleri Bakanlığı'nın "Rapor[un]a göre de Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet Efendi 800, Heyet-i Merkeziye Danışman Üyesi Yahya Kâhya'nın ise 26 bin lira zimmetleri vardı" (Goloğlu, 2010, s. 307). "İskeleden sevkedilen mallardan alınan vergilerin önemli bir kısmının Trabzon'daki İttihatçı yapının önde gelen isimlerinden Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, kardeşi Nuri Paşa ile Küçük Talat'a verildiği saptanmıştır"[2] Ama öncelikle Kâhya'nın hakkından gelinmek isteniyordu, çünkü 1000 kişilik ordusuyla bu yapının etkisizleştirilmesinin önünde temel engeldi.

Trabzon'daki yapı hem Enver'le ilişkiliydi hem de Meclis'te uzantıları vardı. Kuşkusuz hepsi İttihatçı değildi; örneğin Meclis'teki İkinci Grup, hem farklı eğilimlerden oluşuyordu hem de demokrasi mücadelesi ortak paydasında bir mücadele hattı sürdürüyorlardı. İkinci Grup'un Trabzon'daki yapıya verdiği destek de bu bağlamda şekilleniyordu. Ama Meclis konuşmalarında da görüldüğü gibi Enver'den uzak, dahası Mustafa Kemal'in de Enver gibi tek adam olmaması mücadelesi veriyor, Mustafa Kemal'in her şeyi belirleyen konumunu dengelemek için (Gayrimüslim ve komünist olmayan her merkezkaç oluşuma) destek oluyordu.

Ali Şükrü Bey'in önergesi ve direnci üzerine iktidar geçici bir uzlaşma yoluna gitmek zorunda kalacak, nitekim "5 Haziran 1922'de, Sivas'taki yargılamada Trabzon'un İskele Kâhyası Yahya'nın beraatıyla sonuçlandırılacak ve Trabzon'a geri dönecekti" (Goloğlu, 2010, s. 311). Yine bu uzlaşı çerçevesinde Trabzon Komutanı Sami Sabit de Kars'a tayin edilecek ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yöneticileri de istifa edecekti. Ancak Yahya bu uzlaşıyı doğru değerlendiremeyecek, Suphilerin öldürülmesinin kendine sağladığı zırhın gücünü abartacak ve bu zırhın aynı zamanda kendisi için bir ölüm riski demek olduğunu düşünemeyecekti. Bundan sonrasını Feridun Kandemir şöyle anlatıyor:

2 Veysel Usta, *M. Suphi Cinayetinin Anatomisi*; bkz. Nuray Mert, 2023, s. 547. Tabii belirtmek gerek, Usta, geniş bir kaynak taramasıyla gerçekleştirdiği bu başarılı mikro tarih incelemesi, olguların, alabildiğini sübjektif bir sonuç (Suphi'nin katlinin İttihatçıların sırtına atılması mizanseni) için nasıl iğdiş edilebileceğinin çarpıcı bir örneği oluyor. Bir diğer ilginç durum da, 1926 yargılamalarında görülecek, öyle ki Yenibahçeli Nail, Küçük Talat ve Dr. Nazım'ın sorgularında Mustafa Kemal'e suikast bağlamında her türlü bilgi deşifre edilirken, Suphi cinayetinin, İttihatçıların üstüne atılmak için bile olsun konu edilmeyecek olmasıydı. Yine ilginçtir, Suphilerin katli, tıpkı Ali Şükrü ve Topal Osman'ın öldürülmeleri gibi *Nutuk*'ta anılmayı hak etmeyecektir.

> Trabzon'a muzaffer bir komutan edasıyla dönmüştü. Ancak bu dönüşte Yahya Kâhya son derece öfkeli bir durumda isimlerini anmadığı bazı arkadaşlarına küfürler savururken, ağzından şunları kaçırdı: "Sanki bütün işlerde ben tek başıma idim. Daha üstüme varırlarsa her şeyi olduğu gibi ortaya dökerim." (Akt. Yeniaras, 2012, s. 225)

Kastettiği, Suphilerin öldürülmeleriydi ve bu tehditler savurarak "millî mutabakatı" bir kez daha çiğniyor, gerçekte ölüm fermanını imzalıyordu. Nitekim Sami Sabit de Trabzon'dan ayrılmayacaktı. O sırada "görevle" Trabzon'dan ayrılan Vali Ebubekir Hazım Tepeyran, "Ben dönünceye kadar Sami Beyi vali vekilliği görevinde tuttum" (Goloğlu, 2010, s. 316) diyerek, Sami Bey'in Trabzon'da kalmaya devam etmesinin yasal kılıfının sağlayacaktı. M. Goloğlu bundan sonrasını yorumlayarak aktarır:

> Sami Sabit Bey'in, henüz üzerine aldığı görevi tamamlamamış bir hali vardı ve ne olursa olsun tamamlamadan gitmek istemez gibiydi. Nitekim 3 Temmuz 1922 günü, Yahya Kâhya arkadaşlarıyla beraber kendi otomobilinde, Soğuksu denen sayfiye yerine giderken, Erdoğdu Mahallesi'ndeki büyük kışlanın önünde birkaç kişinin saldırısına uğradı ve öldürüldü. Olayın duyulması, gerek Trabzon'da gerekse de Ankara'da genel iç politik durumun gergin bir hava içine girmesine sebep oldu. Büyük bir kalabalıkla kaldırılan cenazenin namazı kılınırken, Sami Sabit Bey de caminin karşısındaki bir açık kahvehanede töreni seyrediyordu. O zaman halk, "Katili isteriz, hükümetten katili isteriz" diye bağırmaya başladı. (...) 10 Temmuz 1922'de şehirden ayrılıp gitti. (Goloğlu, 2010, s. 332)

İlginçtir, Trabzon'u terk etmeyen sadece Sami Sabit değilmiş, Tepeyran da Trabzon'da durmaya devam edenler arasındaymış. Nitekim Kâhya'nın öldürülmesinin hemen öncesini şöyle anlatır:

> Otomobil valiliğin önünden geçerken ben kendim de pencereden görmüştüm. Kâhya yalnız değildi. (...) Kâhya efendi arkada ve sağda, İzzet Bey solunda, önde şoförle Yahya'nın uşağı. (...) Arkadan ve önden gelen kırk kadar kurşundan arkadakiler ve

> şoför vurulduğu halde, "Kâhya'nın Mustafa" adındaki silahlı uşak, mucize kabilinden sağ salim kurtulup kaçmayı başarabilmişti. (Tepeyran, 2009, s. 263)

Öldürmeye karar verenlerin, Kâhya ile olmak talihsizliğinde bulunan müzisyen İzzet Bey yüzünden cinayeti ertelemek gibi bir lüksleri yoktu. Geride tanık bırakmamak üzere arabanın üzerine kırk kurşun boca edilecekti ama koruma Mustafa "mucize kabilinden sağ salim kurtulup kaçmayı başarabilmişti"!

Tepeyran iktidarın tezi doğrultusunda bir de şunu söyler: "Kâhya'nın pek ahmak olan kardeşine, 'cinayeti, olay yerine yakın olan kışladaki askerlerin işlediğinden kuşkulandığını' söylettiler" (Tepeyran, 2009, s. 264). Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Efendi'nin, kendisine "bu öldürümü, aldığı emir üzerine Fırka Komutanı Sami Sabit Bey'in yaptırdığını söyledi[ğini]" aktaracak ve ekleyecekti: "Oysa ne Karabekir Paşa ne de Sami Bey böyle kirli cinayet işine karışacak kadar küçülür" (Tepeyran, 2009, s. 266).

Böylesi afaki savunulara karşın devlet, Kâhya cinayetinde bütün parçalarıyla ordadır. Vali görevle dışarda olması gerektiği halde ordadır. Komutan, gitmesi kararı çıktığı halde ordadır ve katillerin kaçacağı kışlasında komutanlık etmektedir. Ankara'dan bir yere ayrılmaması gereken Muhafız Alay Komutanı da, üstelik yanına Topal Osman'ın iki adamını da almış şekilde ordadır.

> Kâhya'yı öldürdükten sonra askerî kışlaya kaçtıkları görülen katiller hakkında zamanında gereken araştırma yapılmamış olduğundan bulunmaları imkânsız hale gelmişti. Soruşturma kurulu da 13 Eylül 1922 tarihli raporunda, bu sonucu belirtmekle yetindi. (...) Kaldı ki o sırada yurtsever Trabzon halkının bu olayla ilgilenecek hali yoktu. Çünkü Büyük Zafer kazanılmış, düşman denize dökülmüştü. (...) Enver Paşa olayı da, Trabzon meselesi de, Yahya Kâhya'nın ölümü de önemini yitirmişti. Herkes Büyük Zafer'in sevinç sarhoşluğu ile coşuyordu (Goloğlu, 2010, s. 333).

Süreci toparlarsak; Eylül 1920'de Nazım Bey'in Meclis tarafından bakan seçilmesiyle çalan alarm ziliyle başlayan sola yönelik tasfiye

operasyonu, sola maddi bir güç sağlayan Ethem Bey'in tasfiyesinden Yeşilordu ve Halk Zümresi'nin dağıtılmasına, Ekim ayında sahte TKP'nin kuruluşu ve THİF'in dağıtılmasından TKP Merkez Komitesi'nin boğdurtulmasına kadar tüm bu adımlar, birbirinden koparılamaz bir bütünsellik gösteriyor. Tüm bu tasfiyeler sırasında karar süreçlerinin başında Mustafa Kemal'i, neden olarak da soldan arındırılmış bir ülke yaratma siyasetini görüyoruz.

Esasen Mustafa Suphi ve TKP üyelerinin öldürülmesi için buyruğu kim vermiş olursa olsun şu açıktır ki bu kişiler "ulusçu hükümet tarafından siyasal rakip olarak görülmekte ve BMM'de oluşan iktidar blokunun siyaset anlayışı dışında girişimlerde bulunmaları istenmiyordu. Bu değerlendirme sadece solcular için değil, o dönemin bütün özerk siyasal odakları için geçerlidir. Ulusal otorite, tüm güçleri kendisinde toplayan merkeziyetçi tutumuyla başka bir rakip tanımıyordu" (Ergil, 1981, s. 386).

Kardeşlikten İnkâra
Cumhuriyet'in
Kürt Politikaları

Millî Mücadele, Kürtlere Eşitlik Vaadiyle Biçimleniyor

Önceki bölümde, rejim içi ilk büyük saldırının sola ve emek dinamiklerine yapılarak sosyal bir cumhuriyet imkânının nasıl berhava edildiğini görmüştük. Bu bölümde de, Millî Mücadele'nin temel partneri olan Kürtlerin, bütün ülke ve imkânlarını zehirleyen bir sorun alanına dönüştürülmesini irdeleyeceğim.

Bu açıdan Millî Mücadele'nin gelişimine, meşruiyetine, zaferine, dayanak olan Kürt politikası, Lozan Antlaşması sonrasında yapısal karşıtlığa döndürülecekti. Eşit haklılıktan inkâra bu köklü değişim, egemen siyasetin yapısı açısından da oldukça öğretici bir anlam taşır. Öyle ki bu değişim, sadece Kürtlere ilişkin değil, aynı zamanda bir bütün olarak Türkiye'nin şekillendirilmesindeki keyfîliğe de ayna tutucu olacaktır.

Bu bağlamda hem başta izlenen sorunu kabullenme ve çözüm taahhüdünün hem de sonradan izlenecek inkâr ve ezme dönüşümünün doğru bilgisi, nesnel bir kuruluş dönemi tablosu çıkarabilmek açısından kritik önem taşır. Burada öncelikle nereden nereye, hangi taahhütlerden hangi inkâr ve asimilasyon çizgisine geçildiğini belirginleştirmek açısından Millî Mücadele'nin başlangıç dönemindeki söylem ve taahhütlerin güncellenmesi yoluna gidilecektir. Bu bağlamda görülecektir ki, devletin Kürt politikası, ilkelilik ve cumhuriyetçilik ekseninde değil, tamamen taktik çıkarlar ekseninde ve tabii devleti/lideri, halka/ülkeye karşı amir kılan bir eksende şekillenmiştir.

Tabii diğer kimi konularda da gördüğümüz gibi, buradan da bu taktik siyaset tarzından övünç çıkarıp siyaset ahlakımızı bozan bir tarih yazımıyla karşılaşacağız; oysa yurdun kurtuluşuna birlikte katılan, birlikte

kan döken, birlikte hak edenlerin, sıra haklarını gerçekleştirmeye gelince inkâr ve ezmeye yönelen bu tarzın, Türkiye'nin bütününe ve sonraki yüzyılına çok ciddi bedelleri olacaktı. Yol arkadaşının, zayıfken muhtaç olunan ve ikirciksiz yoldaşlık yapanın bu şekilde aldatılması, sadece onun ekarte edilmesi anlamında bir "başarıya" değil aynı zamanda ülkenin bütünündeki siyasal alanın deforme edilmesine neden olacaktı. Bu siyaset tarzı, devlet güdücü bir egemenlik ilişkisi, demokratikleşemeyen bir ülke, kendini diğer uluslardan üstün gören, ama devletten hak isteme özgüveninden yoksun bir ulusal kültür yaratacaktı.

Kürt politikasına ilişkin başlangıçta yapılan açıklama ve resmî taahhütler, ülkenin sosyolojik yapısına, hukuka ve kardeşlik iddiasına uygundu ve umutvar bir başlangıca işaretti. Kuşkusuz sonraki değişimin ipuçlarını gösteren veriler de bu başlangıç döneminde kendini hissettirecekti; ancak yine de başlangıçtaki yazılı ve resmî taahhütler, sonraki yüz yıla sunduğu imkânlarıyla çok önemliydi. Bu bağlamda bu dönemin doğru bilgisi, sadece egemenin zayıfken kabullenip güçlenince reddeden çifte standardını göstermek açısından değil, Cumhuriyet'in demokrasi imkânının zehirlenmesi açısından da kritiktir.

Süreci daha en başından irdelemeye çalışalım. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in daha 28 Mayıs 1919 tarihli ve Cemil Çeto'ya, Hatip ve Mehmet Beylere, Sadık Bey ile Ali Ağa'ya ve Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçtireceği Mutkili Hacı Musa Bey'e müştereken çektiği telgrafta şöyle seslendiği görülecekti:

> İnşallah yakında o taraflara da geleceğimden sizler gibi devlet ve milletin hamiyet ve fedakârlıklarıyla iftihar ettiği kişilerle tekrar görüşeceğimden son derece memnunum. Bu gün milletimizin kurtarılması, milletimizin bağımsızlığının ve bekasının sağlanması ancak iç asayişin tamamen emin olduğunu göstermekle ve hukuk ve bağımsızlığımızın korunması için tek vücut olarak devlete tam bağımlılıkla beraber her türlü fedakârlığa hazır bulunduğumuzu dünyaya anlatmakla mümkün olacağından, bu hususta nüfuz ve gayretinizi tamamen sarf edeceğinize eminim. Sıhhat haberlerinizi beklerim. (Akt. Hakan, 2013, s. 151)

Dikkat edilirse Kürtler adına büyük saygı ifadeleriyle ilişkilenilenler geleneksel Kürt egemenleridir ve bu yönelim yoğunlaşarak

sürdürülecektir. Nitekim Cemilpaşazade Kasım Bey'e çektiği 16 Haziran 1919 tarihli telgrafta da şöyle diyecektir:

> Kürtler ve Türkler birbirinden koparılmayı kabul etmez öz kardeşler; bugün için vicdani borcumuz Kürtler, Türkler, bütün İslami unsurlar tek vücut ve tek yürek olarak bağımsızlığımızı savunmak ve vatanın parçalanmasını önlemektir. (...) Kürtlerin devletten ayrılarak, İngilizlerin himayesinde bağımsız bir Kürdistan kurmaları teorisini tasvip etmem. Çünkü bu teori, muhakkak Ermenistan lehine, İngilizler tarafından tertip edilmiş bir plandır. Kürt kardeşlerimin hürriyeti ve refah ve ilerlemesinin vasıtalarını sağlamak için sahip olmaları gereken her türlü hukuk ve imtiyazların verilmesine tamamen taraftarım. Fakat Osmanlı Devleti'ni parçalanmaya uğratmamak şartıyla; görüşüme katılacağınıza şüphe etmem. (Akt. Hakan, 2013, s. 158-159)

Bu mektuplaşmalara karşılık Kürt egemenlerinden aldığı olumlu tepkilerin de gücüyle Mustafa Kemal, 18 Haziran 1919'da Edirne'de bulunan 1. Ordu Komutanı Cafer Tayyar'ı, "İngiliz himayesinde bir müstakil Kürdistan teşkili hakkında İngiliz propagandası ve bunun taraftaranı bertaraf edildi. Kürtler de Türklerle birleşti" (Akt. Arslan, 1991, s. 20) diye bilgilendirecekti. Benzeri müjdeleme, 23 Haziran 1919 tarihli telgrafta Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'ya da yapılacaktı:

> Kürdistan'ın bağımsızlığı ve İngiliz himayesine girerek devletimizden ayrılması gibi fikirler elhamdülillah tahrip edilmiştir. Kürdistan'ın refah ve mutluluğuna kefil olacak bir idare tarzının temini için her vakit amadeyiz. (Akt. Hakan, 2013, s. 159)

Aynı çaba ve uyarı halini Kâzım Karabekir'in, Mustafa Kemal'e verdiği 10 maddelik hatıranın ikinci maddesinde de göreceğiz:

> Türkiye'nin hudut-u millîsinin çizilmesi, Mütareke'nin (1918) çizdiği hudut dâhilindeki memleket kısımları ve Müslüman unsurlar, ayrılmaz bir bütün teşkil eder. Bu esasın kabulü, bu miyanda İstanbul'daki Türkçülerin mütalaası, yanlıştır. Çünkü Şarkta Türk

> ve Kürt sınırlarını çizerken Türkler, muhakkak yanılır ve çok kaybeder. Bu devirde, Erzurum Kongresi'nin kararı veçhiyle: Kürtleri felah ve felakette daima müşterek addetmek, kesinlikle gereklidir. Henüz Vilayet-i Şarkiye'nin özkapısını, hudut bölgelerini bile ileriden ve geriden müdafaa eden, Kürt aşayiridir. (Akyürekli, 2016b, s. 100)

Mustafa Kemal 21 Haziran'da Ahmet İzzet Paşa'ya, Kara Vasıf'a ve Halide Edip'e yolladığı telgrafta ise şöyle diyecekti:

> ... Kürtlerin serbestçe gelişimlerini te'min etmek bakımından ırk hukuku ve toplumsal olarak en çok gözetilen ulus olmaları dahi desteklenmeli ve yabancılar tarafından Kürtlerin istiklali amacı görüntüsü altında yapılmakta olan yalan-dolanın önüne geçmek için de bu hususun şimdiden Kürtlerce malum olması hususu uygun görüldü. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 94)

Açık ki bu perspektif, emperyalistlerin Kürtlerde bağımsızlık umudu yaratmasına karşı özerklik hakkını tanıma ve bunun Kürtlerce bilinir olmasını sağlama önermesidir. Nitekim mektubun devamında, "İngiliz propagandasıyla meydana çıkan Kürdistan bağımsızlığı gibi akımlar da görüşmeler yoluyla bu tarafa kazanılmış ve hilafet ve saltanat etrafındaki ortak amaçlara davet edilmişler, bu konudaki mutabakat sonucunda durum lehimize dönmüştür" (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 94) deniliyor.

Tüm bu verilerde yansıyan kaygı, Kürtlerin desteğinin, Yunan işgalinin kırılmasından daha öncelikli bir sorun olarak görüldüğü gerçeğidir. Keza bağımsız bir Kürdistan düşleyenlere karşı geliştirilen çözüm de, iki halkın hak eşitliği eksenli bir birliktelik, yani iki halkın ortak vatanı taahhüdünde görülüyor. Gerçekten de ilk dönem taahhütlerin bütünü, 1) "millet" kavramının Türkler olarak değil, bütün Müslüman unsurlar anlamında kullanıldığını, 2) hedeflenen sınırların meşruiyet gerekçelendirilmesinin de üstünde yaşayan halk çoğunluğu ekseninde şekillendirildiğini, 3) Kürtlerin ayrılma hakkı reddedilip bağımsız örgütlenmeleri engellense de, Türklerle eşit haklı bir millet olarak anıldığını ve ikisinin haklarına da eşitlik eksenli güvence verildiğini gösteriyor. Özetle hem yaşanan mücadelenin anlamlandırılması hem de geleceğin çoğulculuk ve

eşitlik ekseninde belirlenmesi taahhüt edilecek ve tüm ilk dönem belgelerinde bu durum yinelenecektir.

Burada kuşkusuz Kürtlerin ezici çoğunluğunu böyle kolayca ikna eden nedenler, öncelikle hilafet ve Müslümanlık, yani geleneksel bağ olacaktı. Diğer neden ise, Kürt egemenlerin, İttihatçı yönlendirmeyle dâhil olduğu Ermenilerin imhasına karşılık cezalandırılacakları ve el konulan Ermeni mülklerinin geri alınacağı kaygısıdır. Ancak bu ikinci kaygının salt Kürt egemenlerinin değil, Türk egemenlerinin de ve aynı oranda Millî Mücadele'nin yönetici kadrolarının da temel kaygısı olduğu unutulmasın; nitekim Millî Mücadele'nin temel paydalarından biri topraklarından sökülüp atılan Ermenilerin geri gelişini engellemek olacaktır.

Bu bağlamda Kürt-Türk ittifakı, Türk asker sivil bürokratlar öncülüğünde iki tarafın egemenleri arasında inşa edilecektir. Bu ittifak üzerinden bağımsızlık yanlısı Kürt aydınlarının toplanma alanı olan Kürt kulüplerine karşı, geleneksel Kürt egemenleri aracılığıyla tecrit uygulanırken güvenlik bürokrasisi aracılığıyla da yasaklamaya gidilecekti (Hakan, 2013, s. 151-152). Nitekim öncelikle Diyarbakır Kürt Kulübü, daha sonra da başta Siirt olmak üzere diğer illerdeki kulüpler de baskılanıp kapatılır. Böylece Erzurum Kongresi öncesinde Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) ve uzantısı durumundaki kulüpler, dolayısıyla Kürtlerin kendi özgür iradelerini şekillendirebilecekleri dayanaklar ortadan kaldırılır. Kürt kulüplerinde toplananların, tıpkı 1908 öncesi İttihatçıları gibi kendi millî sorunlarına çözüm arayan milliyetçi Kürt aydınları olduğu özellikle hatırlansın. Bu bağlamda Mustafa Kemal'in, süreci değerlendirme ve etkileme imkânına sahip bu Kürt aydınlarını dışlayıp onların yerine Kürt geleneksel güçleri, yani aşiret reisleri ve toprak ağaları ile ittifakı tercih etmesi, sonraki sürece ilişkin niyet açısından da fikir vericidir.

Bu sırada Erzurum'da yerel dinamikler üzerinden ve Trabzon'un yerel dinamikleriyle de ilişkilenilerek bir kongre örgütlenmeye çalışılır. Erzurum Kongresi'nin toplanma çabalarında, Ermenilerin geri gelmesi, dolayısıyla el konulmuş mülklerini geri almaları ve daha ötesi uluslararası karar süreçlerinin desteğinde bir Ermenistan kurulması riskinin engellenmesi tayin edici rol oynayacaktır. Nitekim bu durum, Vilayeti Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Van, Bitlis, Elazığ, Sivas, Erzincan vilayetlerine gönderdiği, "Şark vilayetlerinin Ermeni idaresine terk edileceğine

dair kati emareler ortaya çıktı..." (Hakan, 2013, s. 173) denilerek yapılan çağrı yazısında da belirtilir.

Mustafa Kemal, kendi gelişinden ve iradesinden bağımsız olarak ve savunmacı bir hattan örgütlenen Erzurum Kongresi'ne, geleceğin yeniden kuruluşuna dair perspektifle kendi vizyonunu katar. Özellikle Kürt delegelerin katılımının arttırılmasını önemser ve bunun için bölge valileri üzerinden ayrıca girişimlerde bulunur.

Bu bağlamda Erzurum Kongresi üzerinde güçlü bir Kürt etkisi olsa da değişik nedenlerle Kürt katılımı zayıf kalacaktır:

> Elazığ delegeleri, Vali Ali Galip'in baskısı sebebiyle Kongreye gelemedi. Diyarbakır Valisi Faik Ali bu işi başlangıçta benimsememiş, oyalama taktiği ile Diyarbakır delegelerinin Erzurum'a gitmesine mani olmuştu. Ergani, Genç, Muş, Mardin, Malatya delegeleri iki valinin tavrı neticesinde Kongreye katılamadı. (...) Erzincan'dan Hacı Fevzi Efendi, Hınıs'tan Hacı Celal ve Mustafa Bey, Doğubayazıt delegesi olarak Hüseyin Avni Bey, Pülümür'den Abbas Efendi, Bitlis'ten Süleyman Bey, Siirt'ten Hacı Hafız Efendi, Van'dan Tevfik Efendi, Eleşkirt'ten Maksut Bey gibi Vilayeti Şarkiye'nin diğer vilayetlerinden delegeler Kongreye iştirak etti. Bitlis-Muş delegesi olarak Cibranlı Halit Bey, Hoytili Hacı Musa Bey, eski Bitlis Mebusu Sadullah Bey Kongreye davet edilenler arasındaydı. Sadullah ve Hacı Musa Bey Kongreye katılmadıkları halde, Mustafa Kemal'in teklifiyle Heyet-i Temsiliye'ye seçildiler. (Akyürekli, 2016b, s. 96-97)

Mustafa Kemal, Kürtlerden tecrit edilmiş bir Türk hareketinin, o sırada etnik arındırma ve savaş suçuyla özdeş olan İttihatçılık damgasından kurtulamayacağını, keza Wilson Doktrini çerçevesinde esmekte olan uluslararası hukuk rüzgarı karşısında kendine meşruiyet üretemeyeceğini bilir. Üstelik Kürdistan'ın coğrafi derinliği ve Kürt aşiretlerinin desteği, işgale uğrayan batı ve güney Anadolu'dan ayrımla Millî Mücadele'nin güvenle tutunabileceği bir coğrafi ve toplumsal dayanak sunar ki bu durum, mücadelenin biricik dış müttefiki olan Sovyet sınırındaki konumu nedeniyle daha da kritik bir önem kazanır. Tüm bu nedenlerden dolayı Kürtler, sonuç kararlarında ağırlıklı yere sahip olacaktır. Öyle ki kongre

sonuç bildirisinin birinci maddesi, doğrudan Kürt sorununun çözümünü taahhüt edecektir.

Mustafa Kemal'in geliştireceği bu Kürt politikasında, Uluslararası Barış Konferansı'nın konuyu görüşmesi yanında, Kürt aydın çevrelerinin etrafında toplandığı Kürdistan Teali Cemiyeti'nin (KTC) Kürt sorununa ilişkin çözüm arayışlarını etkisiz kılma arayışlarının da ciddi rolü olacaktır. Nitekim 10 Temmuz 1919'da hükümet temsilcileriyle yaptığı görüşmede KTC, hükümetten, Kürt vali ve bürokratların atanmasıyla oluşturulacak bir Kürdistan otonomisi sözü aldığı kamuoyuna duyurulacaktı (Bkz. Hakan, 2013, s. 196-197).

23 Temmuz'da başlayıp 7 Ağustos 1919'da sona eren Erzurum Kongresi'nin ilan ettiği "Sonuç Beyannamesi"nin en önemli maddesi, bir nevi "vatandaşlık kavramı" çerçevesinin çizildiği birinci maddedir. Osmanlı Devleti ve toplumu sosyolojik ve tarihsel gerçekliğine de uygun olarak farklı ırksal ve toplumsal özelliklere sahip Müslümanların "Osmanlı Camiası" şemsiyesi altında birbirine kardeş ve riayetkâr olarak tanımlandığı birinci madde şöyledir:

> Trabzon vilayeti ve Canik sancağı ile Vilayat-ı Şarkiye adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuratülaziz, Van, Bitlis vilayetleri ve bu saha içindeki bağımsız sancaklar hiçbir sebep ve bahaneyle yekdiğerinden ve Osmanlı camiasından ayrılmak imkânı tasavvur edilmeyen bir bütündür. Saadet ve felakette tam ortaklığı kabul eder ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef alır. Bu sahada yaşayan bütün İslami unsurlar yekdiğerine karşı karşılıklı bir fedakârlık hissiyle dolu ve ırki ve toplumsal vaziyetine riayetkâr, özkardeştirler. (Akt. Hakan, 2013, s. 216)

> [Görüldüğü gibi bu] "maddede millet 'Osmanlı camiası" olarak kabul edilmiş, Osmanlı İslam unsuru olmak, bir üst kimlik olarak tanımlanmıştır. "Üst kimlik" tanımlamasında "Türklük"e ya da başka bir etnik aidiyete vurguda bulunulmamış, "Müslümanlık" temelinde bir birliktelik tasavvuru ortaya konmuştur. Asıl önemli nokta ise tüm Müslüman unsurların birbirlerinin ırksal ve toplumsal koşullarına riayet edeceklerine ilişkin taahhüttür. Burada ekseriyetle Kürt ve Türk olarak tanımlayabileceğimiz alt etnik

> gruplar arasında herhangi bir hiyerarşi gözetilmemiş, bütün unsurlar eşit tutulmuştur. Dolayısıyla birinin diğerine hoşgörüsü değil, saygısı esas alınmıştır. Aynı zamanda hiçbir Müslüman unsura ekalliyet (azınlık) gözüyle yaklaşılmadığı görülmektedir. Her ne kadar söz konusu kongre sadece Cemiyet'in bir faaliyeti olsa da, Sivas'ta gerçekleşecek Umumi Kongre'ye de [belirleyici] etkide bulunacaktır. Çizdiği genel çerçeve itibariyle ise, kongre Sonuç Beyannamesini Kürtlerle Türklerin yanı sıra Osmanlı camiası içindeki tüm Müslüman unsurlar açısından bir toplumsal sözleşme saymak mümkündür. (Hakan, 2013, s. 216)

Nutuk'ta ise Erzurum Kongresi sonuç bildirgesinin 1. maddesi, "Millî sınırlar içinde bulunan vatan parçaları bir bütündür; birbirinden ayrılamaz" (Mustafa Kemal, 2020, s. 156) şeklinde revizyondan geçirilerek; yani "yekdiğerine karşı karşılıklı bir fedakârlık hissiyle dolu ve ırki ve toplumsal vaziyetine riayetkâr, özkardeştir" taahhüdü olan gerçeğinden koparılarak, aktarılır. Aynı şekilde *Nutuk*'ta, sadece "Türk ulusu" söz konusudur ki Millî Mücadele döneminde bu kavram kullanılmamıştır.

Oysa Erzurum Kongresi kararı ve diğer onu izleyen kararların gerçeğine sadık kalacak olursak, gerçekte çoğulcu ve hukuka uygun bir toplumsal sözleşme inşası karşısındayız. Aşağıdan yukarı oluşturulan, Sivas'ta yinelenen, Misak-ı Millî kararında vatanın sahipliği ve sınırları anlamında tekrarlanan ve (isimler tek tek sayılmasa da Türkler, Kürtler, Çerkesler, Araplar, Lazlar, Gürcüler vb.) Anasır-ı İslam'ın bütünü anlamında "millet"ten söz edilmekte ve 1921 Anayasası'nda hem bu çoğul milletin kayıtsız şartsız egemenliği hem de yerel yönetim özerkliği belirginleştirilmektedir. Bu anlamda sindirilerek oluşturulmuş bir toplumsal sözleşme örneği karşısındayız. Trabzon ve Erzurum'un (100 yıllık devlet formatlaması sonucu bugün bambaşka bir ruhiyata sürüklenmiş olsalar da) o günkü temsilcileri başta olmak üzere bütün Müslüman anasırın, sadece Millî Mücadele'nin başarısı için güç birlikteliği olarak değil, gelecekte de çoğulcu bir ülkede yaşanacağına ilişkin birbirlerine verdikleri namus sözü, oluşturdukları ortak program ve ahlâk taahhütnamesi karşısındayız.

Kongreyi tam tersten yorumlayan analistler de olmuştur tabii. Örneğin Abdurrahman Arslan, kongreyi; "Kürt ve Türkün yolunun

ayrıldığı, Kürt millî haklarının reddedildiği, Kürt millî uyanışının en büyük tehlike olarak görüldüğü, Kürtleri esarete mahkûm eden, Kürtlere bağımlılığı teklif eden bir kongre olmuştur" diye yorumlayacaktı (Arslan, 1991, s. 29). Kuşkusuz 1924 sonrası dayatılacak mağduriyetin boyutu düşünüldüğünde bu yorum anlaşılır, ama gerçekçi bir tarih yazımı olmayacaktır. Ancak A. Arslan'ın işaret ettiği, Kürtlerin aldatılma gerçekliği de görmezden gelinemez.

Üstelik bu süreçte Türklük adına, Erzurum Kongresi kararından başlayarak Kürtlere yazılı ve kurumsal düzeyde verilmiş olan ve her biri diğerini onaylayan (ulusal kimlik haklarında, vatanın sahipliğinde, kendini geliştirme hakkının tanınmasında eşitlik olarak) yinelenen namus sözlerinden söz ediyoruz... Açık ki, bir müddet sonra unutturulmaya ve yok sayılmaya çalışılacak olan ve her biri bir kuruluş taahhütnamesi ve toplumsal sözleşme olan bu söz ve kararlar, onları ilan edenlerin yanı sıra sonrasındaki bütün zamanlar için de bütün Türkiye'yi bağlayacak niteliktedir.

Oysa sonraki tarih yazımı ve siyaset dili bu sözleri unutturmaya çalışacak, unutturamadığı noktalarda da onlardan siyaset başarısı olarak söz etmeye çalışacaktır. Düşünün ki bize resmî tarihin anlatacağı hikâyede Kürtler İngiliz işbirlikçisi olarak damgalanmaya çalışılacaktır. Oysa İngilizlerle tek bir müsademeye girmeyen, diplomasiyi hiç kesmeyen, asıl önemlisi Kürtler aleyhine İngiliz emperyalizmiyle anlaşma ve Kürdistan'ın paylaşılması anlaşmasına giren Türk önderliği olacaktır. Günün sonunda gördüğümüz realite, Türk halkı aleyhine bir İngiliz Kürt anlaşması olmadığı, ama tersine Kürt egemenleri Türk egemenlerine yoldaşlık ederken Kürt halkı aleyhine İngilizlerle anlaşan bir Türk siyasal stratejisi karşısında kalacaktık. Öyle ki bu strateji çerçevesinde Kürdistan, İngiliz emperyalizmiyle Lozan'da paylaşılacaktır; hem de Türklerin ve Kürtlerin ortak Meclisinden habersiz bir şekilde!

Yeri gelmişken belirtelim ki "anti-emperyalizm" Türk egemen dilinde muhaliflerini ve hak taliplerini susturmak için kullanılan işlevsel bir maymuncuktur. Egemenlerin daha en baştan Amerikan emperyalizmiyle işbirliği aramak çabasında da göreceğimiz gibi, hiçbir dönemde emperyalistleri dışlamak gibi bir kararlılığı olmayacaktır; onun imparatorluk geleneğinden gelen hassasiyeti kapitülasyonlara, sömürge statüsüne, işgale karşıdır ve (önceki bölümde görüldüğü gibi) bunlara yönelmemek

kaydıyla emperyalist sermayeye kapıları hep sonuna kadar açık tutan bir politika izlenecektir.

Tabii bu vb. gerçekliğin bilgisine ve bu temelde yüzleşmeye, dünü "dövmek" için değil, 100 yıl sonra daha da kötüleşmiş olan günümüzü kurtarmak için bir tarih tecrübesi olarak ihtiyacımız var. Başlangıçtaki taahhütlerin, Kürt sorununun çözümü açısından bugün de içerdiği imkânları bilince çıkarmak durumundayız. Bu kurucu taahhütler, hem dün onları çiğnemiş hem de bugün çiğnemeye devam eden egemenleri hukuken ve ahlaken ağır bir sorumluluk altında tutmaya devam ettiği açıktır.

Bu bağlamda Erzurum Kongresi'ni Sivas Kongresi izleyecekti ve söz konusu taahhüt, Sivas Kongresi karar bildirgesinde daha da pekiştirilerek yinelenecekti. Söz konusu bu kararların kuşkusuz en önemlisi, sonradan Amasya Protokolü ve Misak-ı Millî'de de yinelenecek olan birinci maddesidir:

> Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında akdedilmiş Mütareke'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız dâhilinde kalan ve her noktası ezici İslam çoğunluğu ile meskûn Osmanlı memleketleri kısımları birbirinden ve Osmanlı topluluğundan bölünmez v e hiçbir sebeple ayrılık kabul etmez bir bütün teşkil eder. Bu memleketlerde yaşayan bütün Müslüman unsurlar, yekdiğerine karşı hürmet ve fedakârlık hissiyatıyla dolu ve ırk ve sosyal hukukları ile muhitlerinin şartlarına tamamen riayet eder özkardeştirler. (Akt. Hakan, 2013, s. 261)

> Görüldüğü üzere "millet" kavramı Erzurum Kongresi'nde zikredildiği şekliyle, tarihsel ve sosyolojik gerçekliğe uygun olarak "Osmanlı camiası" olarak tanımlanmaktadır. Bu "üst kimlik" tanımında "Müslümanlık" vurgusunun yanında "Türklük" veya benzeri herhangi bir etnik referansa yer verilmemiş, Osmanlı camiasının Müslüman unsurlarının eşitliği öngörülerek hiyerarşik sıralamalardan kaçınılmıştır. (...) Sivas Kongresi Beyannamesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Kürtleri Türklerle beraber Osmanlı Camiasının ana unsurlarından biri olarak gördüğüne ilişkin beyanlarını da tasdik etmektedir. Bu vatandaşlık tanımının önce

> Vilayet-i Şarkiye Kongresi'nde, ardından da, daha çok batı vilayetlerinden gelen delegelerin iştirakiyle toplanan Sivas Kongresi'nde kabul edilmesi Kürtler açısından anlamlıdır. (Hakan, 2013, s. 261)

Geçekten de özel bir anlamla karşı karşıyayız: Çünkü burada Millî Mücadele'nin, Trabzon ve Erzurum delegelerinden sonra batıdan gelen delegelerce de kabul ve ilan edilmiş olan bu çoğulcu programla başarıya ulaştırılabileceğini kabul eden bir anlayış karşısındayız. Bunun gösterdiği gerçek, sonradan karşılaşacağımız ötekileştirici, inkâr edici ve hak tanımaz yargıların öncesinde etkin olmadığı (daha doğrusu inançsal arındırma kararı çerçevesinde sadece Gayrimüslim halklara karşı üretildiği), sonraki dönemde de bu kez Türkleşmeye itiraz edenlere karşı ve Türkleştirme dayatmasının gereği olarak yine yukarıdan aşağıya geliştirildiğini gösteriyor.

Dolayısıyla sonradan karşı karşıya kalacağımız tekleştirici tutum, Sivas Kongresi Bildirgesi'nin ilk maddesinde yinelenen ve Lozan'da emperyalistlerle anlaşma sağlanana kadar yinelenecek olan bu eşitlikçi ve çoğulcu, yani gerçek anlamda muasır ve medeni olan toplumsal sözleşmenin inkârı ekseninde şekillenecektir. Sonradan gerçekleştirilecek olan bu inkâr, bizi muasırlık ve medenilik idealinin gerçek ve özsel gereklerinden, sözde ve biçimsel haline geri çekecek, Türk aydınlanmasını, modernleşmeye ve devletin/liderin doğrularını tekrarlayan bir tür modern nakilciliğe mahkûm ederek kötürümleştirilecekti. Bu toplumsal sözleşmenin inkârı, bir cumhuriyetin olmazsa olmazı olan toplumsal hak ve özgürlüklerin ihlalini, yasakları, sürgün ve kırımları, keza liderin ve bürokrasinin sorgulanamazlığını sonraki yüzyılın "doğalları" haline gelecekti.

Sivas Kongresi'nin diğer kararlarından ikincisinde, Osmanlı'nın bütünlüğü ve millî istiklalin sağlanması yanında "Yüce hilafet ve saltanat makamının korunması için Kuvayı Milliye'yi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak kati esastır" denilirken, üçüncüsünde, olası bir işgale karşı Müslüman milletlerin "birlikte müdafaa ve mukavemeti" esas kabul edilmiştir. 4. maddede ise, "Gayrimüslim vatandaşların her türlü haklarının korunduğu, fakat bu topluluklara sosyal dengeyi bozacak imtiyazlar verilmeyeceği" belirtilmiştir (Akt. Hakan, 2013, s. 262).

Görüldüğü gibi 4. madde dünyaya, Gayrimüslimlerin arındırılmasında artık daha ileri gidilmeyeceği taahhüdü vermiştir. Yani hem tasfiye

edilenlerden hâlâ sağ olanların yurtlarına geri gelişinin, "sosyal dengeyi bozacak" bir faktör olarak görülüp kabul edilmeyeceği ilan edilirken, geriye kalanların da "her türlü haklarının korunduğu" taahhüt edilmiştir. Tabii sonraki pratik böyle şekillenmeyecek, aksine bu noktada İttihatçı etnik arındırma programı, zamana yayılarak sürdürülecektir. Esasen "sosyal dengeyi bozacak imtiyazlar verilmeyeceği" gibi, alabildiğine keyfî bir belirleme çerçevesinde onlar, artık yalnızca Türk Müslümanlara ait kılınan vatanda, sonu gelmez bir azaltılmaya uğratılacaklardır.

Tekrar asıl konumuza geri dönersek Sivas Kongresi günlerinde kongreyi dağıtmak üzere Sivas'a vali atanan Elazığ Valisi Ali Galip'in gelişini engelledikleri, dolayısıyla kongrenin yapılabilmesini sağladıkları için Mustafa Kemal, Kürt ileri gelenlerinden Hacı Kaya ve Şatzade Mustafa Ağa'ya 15 Eylül 1919'da şu teşekkür telgrafını yollar:

> Padişah ve millet hainlerinin aldatılmalarına kapılarak, maazallah İslam arasında kan akıtılması ve günahsız zavallı Kürt kardeşlerimizden birçoğunun padişah askerleri tarafından telef edilesi gibi, dünya ve ahiret pek çok acı bir akıbetin ortaya çıkmasının engellenmesi emrinde geçen vatanperverane çalışmalarınız Sivas Genel Kongre Heyeti'nce takdire ve şükrana değer görülmüştür. Sizler gibi din ve namus sahibi büyükler oldukça Türk ve Kürdün yekdiğerinden ayrılmaz iki özkardeş olarak yaşamakta devam eyleyeceği ve hilafet makamı etrafında sarsılmaz bir vücut olarak dâhil ve hariç düşmanlarımıza karşı demirden bir kale halinde kalacağı şüphesidir. Cenabıhak mesainizi kabul eylesin. (Akt. Hakan, 2013, s. 265-266)[1]

Benzer telgraflar Kâhtalı Hacı Bedir Ağa'ya ve Cemile Çeto'ya da yollanır. Bu çerçevede Kürdistan Teali Cemiyeti taraftarı ve Kürtlerin haklarını garanti etmeye yönelik bir ufka sahip olanlara yaşam hakkı tanınmazken her vesileyle eşit haklı Kürt ve Türk birlikteliğine atıflar yinelenir.

1 *Nutuk* ise, durumu bambaşka bir yerden hatırlamamızı ister; öyle ki kendilerine teşekkür edilen kurtarıcı Kürtler gider, yerine "saldırgan Dersimli Kürtler" gelir: "... Erzincan Boğazı'na gelince birtakım jandarma erleri ve subayları tedirgin ve korkulu bir davranışla otomobillerimizi durdurdular. Durumu açıkladılar: 'Dersim Kürtleri Boğaz'ı tutmuşlardır. Tehlike var. Geçilmez.' (...) Tehlikeyi göze alıp yola devam etmek. Başka türlü yapamazdık..." (Mustafa Kemal, 2020, s. 189).

Bu sayededir ki Kürt aydın ve örgütleri tasfiye edilirken, hilafet övüncü üzerinden Kürtler, ağaları üzerinden Heyet-i Temsiliye'ye bağlanır ve onların enerjileri ve destekleri sayesinde halife ve İngiltere'nin, Millî Mücadele'yi bastırma ve toplumsal meşruiyetten yoksun bırakma çabaları etkisizleştirilir.

Kürt-Türk ittifakı üzerinden Sivas Kongresi'nin de başarıyla sonuçlandırılması sayesinde Millî Mücadele'yi "asi" gösteren çizgi çöker ve İstanbul'daki hükümetin değişimi zorunlu hale gelir. Nitekim Ferit Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalır ve 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa başkanlığında yeni hükümet kurulur. Sonradan oluşturulacak "saltanata karşı başkaldırma" anlatısı açısından ilginç bir belge olarak anımsatalım, bu gelişme üzerine Heyet-i Temsiliye, sultana "şükranlarını" sunacak, Mustafa Kemal de, hükümete, "millî emek ve talepler dairesinde çalışacağının ilanı, bugünden itibaren milletle hükümeti ayrılık kabul etmez bir şekilde birleştirmiştir" (Akt. Hakan, 2013, s. 279) telgrafı çeker.

Bu kapsamda hükümet ile Heyet-i Temsiliye arasında gerçekleştirilecek Amasya buluşmasında Amasya Protokolleri oluşturulacaktır. Amasya Protokolleri, sonradan yazılanın aksine saltanat ve hükümetleri ile süreğen bir kopuşma hali olmadığını, Damat Ferit hükümetleri dışında bir uyum sergilendiğini, yani saltanat ve hilafetin sadece laf olsun diye değil, Millî Mücadele önderliği nezdinde de meşru görüldüğünü gösterir.

20-22 Ekim tarihlerinde gerçekleştirilen ve hükümeti temsilen Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye'yi temsilen Mustafa Kemal, Rauf ve Bekir Sami Beylerin müzakeresiyle oluşturulan Amasya Protokollerinin, bu kez birinci maddesi değil, ama yine temel programatik maddesi Kürtlere taahhüt olacaktır.

Oluşturulan protokollerin birincisinde, Millî Mücadele'nin meşruiyetinin tanınması karşılığı olarak, sultan ve hükümetin yetki alanını kabul etmek, tayin ve azillere karışmamak, eleştiride bulunmamak anlamında bir saltanatın yetkileri tanınır. Dahası Turancılık, savaş ve etnik arındırma suçları anlamında İttihat Terakki fikriyatının tekrar canlandırılmayacağı sözü anlamında hukuk çizgisi izleneceğine ilişkin uzlaşılır. Bu kapsamda 4. madde, özel olarak Millî Mücadele'nin belli bir hukuki taahhütte bulunma belgesidir; nitekim "Tehcir dolayısıyla suç işleyenlerin kanunen cezalandırılması, adlen ve siyaseten zorunludur" (Akt. Hakan, 2013, s. 281) denir. Bu ise Topal Osmanların teşvik edilemeyeceği, Rumlara

yönelik etnik arındırmanın sürdürülemeyeceği, farklı programlara sahip Kürtlerin de haklarına saygı duyulacağı bir sürece geçmek demekti. Tabii söz konusu mutabakat zemini kalıcılaştırılamayacağından, bu anlamda verilen taahhüt de sözde kalır.

Bu vesileyle belirtelim ki, Millî Mücadele'nin de saltanatın da, Wilson Doktrini'yle, Kürtlerle, komünistlerle, İkinci Grup'la, yanı sıra birbirleriyle uzlaşmak zorunda kaldığı her durum, Türkiye'yi temel haklara, hukuka yakınlaştıran bir sonuç üretmiştir. Tersine, egemenlerin salt kendi iç dengeleriyle davrandığı durumlarda ise despotlaşan, keyfileşen ve halkın katılım kanallarını tıkayan bir statüye geçilmiştir. Bu bağlamda Millî Mücadele'nin başarısı sonrasında gerçekleşen kurumlaşmaya baktığımızda, cumhuriyetle, laiklikle, modernleşmeyle, kadın haklarıyla anlamlandıran bir statüye rağmen, kendini dengeleyen güçleri elediği oranda, memleketi hukuksuz bırakmış, dolayısıyla söz konusu kıymetli kazanımları da içeriksizleştirmiştir.

Esasen sonraki 100 yılımızın ve tabii dünyanın deneylerinin de ispatladığı gibi, denge ve denetimden yoksun bırakılan, çoğulcu bir toplumu tektipleştiren, emeğin temel haklarını tanımayan, bütün yetkileri tek elde toplayıp yargıyı da rakip tasfiye etmenin aracı kılan bir yönetimin hukuk eksenli bir dönüşümü, dolayısıyla hukuktan koparılamaz olan gerçek bir cumhuriyet ve laikliği de mümkün olamamıştır. Bu noktada bizim paradoksumuz, bu gerçekliğe rağmen mevcut durumun "devrim", "ilerleme", "çağdaş medeniyet" olarak kutlanıp bununla övündürülenler konumuna düşürülmemizdir.

Görüşmeler için tutulan zabıt, Ankara'nın (sözcü olma hasebiyle Mustafa Kemal'in) başlangıç konuşmasına ilişkin İkinci Protokol'ün girişinde önemli bir kayıt düşer. Altı taraflarca imzalanan bu zaptın girişi şöyledir:

> bütün İslam âlemi için bugün dahi kuvvetli ve mukaddes bir dayanak ve yegâne sığınak teşkil eylemekte olan İslam Hilafet Makamı ve Osmanlı Saltanatı'nın sürekliliğinin ve korunmasının temini gayesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin asıl hedefi olduğu delilleriyle açıklandıktan ve enine boyuna anlatıldıktan sonra Genel Kongre'nin 11 Eylül tarihli Beyannamesi maddelerinin görüşülmesine başlandı. (Hakan, 2013, s. 281)

Bu zaptın, saltanatın tasfiyesini "içinde millî bir sır gibi içinde tutan" birinin asla yapamayacağı ve katılamayacağı düzeyde abartılı ve bağlayıcı bir gerekçelendirme olduğu açık. Dolayısıyla bu zabıt, Mustafa Kemal'in, (eğer uzlaşı ortamı sürmüş olsaydı, eğer sultan, gizlice kapısına yollanan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i dışlayıcı tutum almasaydı) bu dönemdeki duruşuyla pekâlâ saltanat ve hilafetle birlikte yürüme çizgisinde olduğunun kanıtı. Ancak burada konumuz açısından asıl önemli olan öge, İkincisi Protokol'ün, Kürt sorununa dair taahhüdün daha da belirginleştirilmiş olmasıdır. En azından Kemalistliğinde samimi görünen Doğu Perinçek'in diliyle, söz konusu bu İkinci "Protokol, bir bakıma yeni Türkiye'nin ilk anayasasıdır. Orada vatan, 'Türk ve Kürtlerin oturduğu topraklar' olarak tanımlanır. [Buna göre] 'Kürtlerin serbestçe gelişmelerini sağlamak için' her türlü hakları gerçekleştirilecektir" (Bkz. Mustafa Kemal, 1993, D. Perinçek'in Önsözü, s. 12).

> Mustafa Kemal, Ankara'ya geldiğinin hemen ertesi günü 28 Aralık'ta yaptığı konuşmada, "... devlet için millî yeni bir sınır kabul ettik" der. Vatanın sınırları, "Türk ve Kürt unsurlarının oturduğu" alanı içermektedir. TBMM açılır açılmaz, hemen yaptığı önemli konuşmada, gene 'kardeş milletlerin millî sınırı' demektedir, Misak-ı Millî toprakları için. Bu sınır içinde "Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Bu unsurlar birbirlerinin haklarına daima saygılıdırlar." (Bkz. Mustafa Kemal, 1993, D. Perinçek'in Önsözü, s. 12-13)

Söz konusu bu İkinci Protokol, Sivas Kongresi sonuç bildirgesine atıfla şöyle der:

> Beyannamenin birinci maddesinde Osmanlı Devleti'nin düşünülen ve kabul edilen sınırı, Türk ve Kürtlerin oturduğu araziyi içine aldığı ve Kürtlerin Osmanlı toplumundan ayrılmasının imkânsızlığı izah edildikten sonra, bu sınırı en asgari bir istek olmak üzere elde edilmesini sağlamanın gerekli olduğu müştereken kabul edildi. Bununla beraber, Kürtlerin serbest gelişmelerini sağlayacak şekilde sosyal ve geleneksel haklar yönünden imtiyazlara nail olmaları da desteklenip, yabancılar tarafından Kürtlerin

bağımsızlığı adı altında yayılmakta olan yalanların önüne geçmek için de, bu noktanın şimdiden Kürtlerce bilinmesi hususu uygun görüldü. (Akt. Arslan, 1991, s. 67-68)

Amasya Protokolleri *Nutuk*'ta, "21 Ekim 1919 günlü protokolde yazılanlar, denilebilir ki hemen hepsi Salih Paşa'nın önerileri olup kabulünde sakınca görülmeyen bir takım maddelerdi" diye küçümsenirken, ikinci protokole ilişkin de, "Kürtlerin bağımsızlığını gerçekleştirme amacını güder gibi görünerek yapılmakta olan karıştırıcılığın önüne geçmek uygun görüldü" denilecektir (Mustafa Kemal, 2020, s. 400). Ki bu da *Nutuk*'tan niçin doğru bir tarih bilgisi öğrenilemeyeceğinin göstergelerinden bir diğeridir.

Bu sırada (1919 sonbaharı) Güney Kürdistan'da İngilizlerle geniş bir çatışma hali yaşanmaktadır. Ancak Musul bölgesinin bütününe yayılan ve bu (Yunanistan'la değil) doğrudan emperyalizmle yürütülen savaş, Van Valisi Mithat Bey üzerinden talep edilmesine rağmen, hem Osmanlı hükümeti hem de bölgeyle daha organik temasları olan Heyet-i Temsiliye'den en küçük bir yardımla desteklenmeyecektir. Yani Vatan'ın, Türklerin yanı sıra Kürtlerin yaşadığı topraklar olarak ilanına ve Kürtlerin haklarından yana da eşit hassasiyet taahhüt edilmesine rağmen, "kardeş milletin" bu anti-emperyalist savaşına ve Güney Kürdistan'ın savunulmasına en küçük bir katkı gösterilmeyecek, Millî Mücadele'nin bütününde de görüleceği gibi emperyalizmle yüz yüze gelmekten özellikle kaçınılacaktır. Buna karşı emperyalizm karşısında yalnız bırakılmalarına rağmen Güney Kürtleri öyle etkili bir direniş sergileyecektir ki İngilizler geri çekilmek zorunda kalacaktır. Ancak Musul'u yitirme riski nedeniyle bölgedeki köy ve kasabaları ağır hava bombardımanına alarak Kürt direnişinin kurumlaşmasına da imkân verilmeyecektir (Bkz. Hakan, 2013, s. 287-291).

Güney Kürtlerinin İngiltere resmî güçleriyle bu çatışmaları bir dizi yanıyla çok önemlidir. Örneğin Millî Mücadele, İngilizlerle bir tek cephede bile doğrudan karşı karşıya gelmediği ve savaşını sadece Ermeniler, Rumlar ve Yunan işgalcilerle sınırlı tuttuğu halde Kürtler İngilizlerle yaygın bir cephede göğüs göğse çarpışmış ve ancak İngiliz hava kuvvetlerinin akınlarıyla püskürtülebilmiştir. Diğer yandan Kürtleri vatanın koparılamaz ve eşit haklı parçası olarak kabul eden bir ahlak ve ilanatın onlara

yardım etmesi zorunluyken Millî Mücadele, onları İngilizlerle baş başa bırakacak, dahası en küçük bir protesto notası ilan etmekten bile imtina edecektir. Deyim uygunsa "özkardeşlik" hukuku sadece Türk devletleşmesine yaradığında dillendirilecek (örneğin Paris Barış Görüşmeleri ve Lozan'a karşı Kürt Beylerinin telgraf yağmuru örgütlenecek), Kürtler bütün cephelerde Türklerle birlikte savaşacak, ama "vatan toprağı" ilan edilen Kürt yerleşimlerine İngiliz bombardımanları duymazdan gelinecek, bu bağlamda İngiltere ile ilişkilerde en küçük bir risk alınmayacaktır. Ve son olarak Millî Mücadele, Kürdistan'ın, Britanya ve Türkiye devletleri arasında paylaştırılacağı (açık ki emperyalist karakterli) bir anlaşmayla sonuçlandırılacaktır. Ama sürecin bu şekilde tamamlanması akabinde ilginçtir, resmî tarih yazımları Kürtleri "İngiliz işbirlikçileri" ilan ederken, Millî Mücadele için ise (tek başına İngiltere yeterli görülmediğinden veya artık İngiltere ile dostluk ilişkisi sürecine girildiğinden) "yedi düvele karşı dünyanın ilk ulusal kurtuluş mücadelesi" miti inşa edilecektir.

Böylece Kürtlerin İngiltere'yle doğrudan savaşmasının yarattığı avantajlardan faydalanan ama onunla dayanışmaktan imtina eden Millî Mücadele önderliği, asıl yoğunluğunu, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin etkisizleştirilmesine yöneltecektir. Kendisi İngilizler dâhil, ABD, Fransa, İtalya, Sovyetler ve saltanat hükümetiyle ile diyalog sürdürürken, Kürtlerin sadece kendisiyle diyalog sürdürmesi ve sadece kendine bağlı hareket etmesi sağlanmaya çalışılacaktı. Bu bağlamda kendi lehlerine herhangi bir pazarlık ve avantaj arayışına giren Kürt çevreleri "düşmanlıkla" ve "işbirlikçilikle" yargılamaya, eldeki güçler üzerinden de baskılanmaya, tecrit ve tasfiyeye çalışacaktı.

Bu bağlamda "Mustafa Kemal, Güney Kürdistan'da Kürt-İngiliz çatışmalarının yaşandığı ve Kürdistan genelinde İngiliz karşıtlığının üst seviyede olduğu bu dönemde, KTC'nin ve Şerif Paşa'nın çalışmalarını ısrarla 'İngiliz Planı' olarak niteleyerek, Kürtlerin hassasiyetinden faydalanmayı amaçlamıştır" (Hakan, 2013, s. 296). Nitekim 13 ve 15. Kolordu Kumandanlıklarına çektiği 6 Kasım 1919 tarihli telgrafta Mustafa Kemal, KTC'nin "İngilizlerin el altından teşvikatıyla ayrılıkçı faaliyetler içinde" olduğunu belirtecek ve şöyle devam edecektir:

> Bütün merkez heyetlerine ve Kürt ağa ve eşrafına meselenin esasının anlatılmasıyla, Kuvayı Milliye ile birleşmiş olduklarına,

> Osmanlı camiasından hiçbir şekilde ayrılmayarak mukaddes hilafet makamına tam bir sadakatle bağlı kalacaklarına ve KTC'nin ayrılıkçı hareketlerini lanetlediklerine dair hükümete, temsilcilere telgraflar çektirilmesi rica olunur. (Akt. Hakan, 2013 s. 295)

Bu bağlamda sergilenen çifte standartların bir diğer örneği de hilafet konusu olacaktır: Nitekim bu süreçte sürekli olarak "mukaddes hilafet makamına tam bir sadakatle bağlılık" açıklamaya zorlanan ve bunu yaptıkları müddetçe övünçle karşılanan Kürt eşraf ve ağalarının bir kısmının, daha sonra hilafetin, kendi haklarının inkârıyla birlikte kaldırılışına gösterdikleri uyumsuzluk nedeniyle "gerici" ilan edilecektir.[2]

Kürtlerin Osmanlı'ya bağlı tutulması çizgisi sadece Mustafa Kemal'in değil, İstanbul Hükümeti'nin de çizgisidir. Bu nedenle Ermeni temsilci Bogos Nubar Paşa ile Kürt temsilci Şerif Paşa'nın 19 Kasım'da vardığı mutabakatın itibarsızlaştırılması ve konunun uluslararası görüşme hattından çıkartılmasına yönelik Kürt aşiret beylerinden protesto mektupları yollama organizasyonunun, Amasya Protokolü çerçevesinde Ankara ve İstanbul'un birlikteliğiyle örgütlendiği görülüyor. Bu kapsamda hilafete ve Osmanlı'ya bağlılık bildiren pek çok telgraf Vahdeddin'in yanı sıra Ankara'ya da yollanır. Nitekim Mustafa Kemal de bu telgrafları teşekkür telgraflarıyla karşılar. Örneğin Garzan ve Zinya Aşiret reislerine şöyle seslenir:

---

2 Hemen burada hatırlatayım, hilafetin tasfiyesine öngelen süreçte Kürtlüğün inkârı ve asimilasyonu hattına girilmemiş, yani hem verilen taahhütlerin hem de ayrıca bir cumhuriyet olmanın zorunlu gerekleri çiğnenmemiş olsaydı, hilafetin tasfiyesi dikkate değer bir tepki nedeni olmayacak, en azından asla bir ayaklanma etkeni olamayacaktı. Nitekim saltanatın tasfiyesi, (haklarının çiğnenmeyeceğine inanmaya devam eden) aynı Kürt temsilcilerince de desteklenecekti; keza merkezî otorite çok zayıf, dolayısıyla bir Kürt isyanını asla bastıramayacak olmasına rağmen Kürdistan'da en küçük bir ayaklanma girişimi olmayacaktı. Dolayısıyla hilafetin tasfiyesi de, tıpkı Türklerin çoğunluğunda olduğu gibi temel hakları çiğnenmeyen Kürtlerin çoğunluğu için de bir sorun olmayacaktı. Yani bazı Türk ileri gelenleri gibi bazı Kürt ileri gelenleri de kararı eleştirecek, belki protesto edecek, ama Cumhuriyet herkesi kapsayarak yoluna devam edecekti. Hilafetinin tasfiyesini Şeyh Sait örneğinde göreceğimiz gibi, ayaklanma gerekçelerinden biri haline getiren şey, Kürtlerin temel haklarının inkâr edildiği koşullarda gerçekleştirilmesi, dolayısıyla Kürtlerle Türkleri birbirine bağlayan bir bağın daha koparılmış olmasıydı. Bu anlamda hukuksuz olan şey, kendisi de bir hukuksuzluk olan hilafetin tasfiyesi değil, onun yerine, pek çok temel hakkın yanı sıra Kürtlerin hakları ve varlıklarının da inkârıyla Türkleştirme dayatan bir otokrasinin geçirilmesiydi.

> Kürdistan'ın Osmanlı camiamızın ayrılmaz bir parçası olduğuna, millî bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün müdafaası uğrunda bütün Kürtlerin, Türk kardeşleriyle beraber hayatlarını fedaya hazır olduklarına dair hükümete, yabancı temsilcilerine çektiğiniz telgrafı büyük bir kıvançla öğrendik. Fedakâr Kürt kardeşlerimizin bu hamiyetli ve dinî eserlerine şükran arz eyleriz. (Akt. Hakan, 2013, s. 320-321)

"Garzan'da Kürdistan'ın büyük şeyhlerinden" sıfatıyla Şeyh Hazret Ziyadeddin'e ve arkadaşlarına çektiği aynı tarihli diğer telgrafta ise şöyle der:

> Kürdistan'ı Osmanlı camiasından ayırarak düşmanların kucağına atmaya çalışanları lanetleyen telgrafnamelerini büyük bir kıvanç ve sevinçle öğrendik. Böylece Türk ile Kürt, bu iki özkardeş, dindaş el ele vererek mukaddes birliğini müdafaaya kararlı oldukça, Cenab-ı Allah'ın yardımıyla şüphesiz vatanımız, bağımsızlığımız kurtulacaktır. (Akt. Hakan, 2013, s. 321)

Geleneksel Kürt önderlerinin bu şükranla karşılanan protesto telgraflarının verdiği güçle Millî Mücadele önderliği, KTC'ye bağlı 19 Kürt kulübü de Mart ayında kapatır. Böylece Kürtlerin süreci kendi açılarından özgürce tartışma, Kürt ulusal bilincini büyütme, kendilerini kendi aydınlarıyla temsil etme, kendi sorunlarını kendi eksenlerinde tartışma imkânları ortadan kaldırılır. Buna karşılık Mutkili Aşiret Reisi Hacı Musa Bey, Erzurum ve Sivas'ta, üstelik kongrede olmadığı halde, bizzat Mustafa Kemal'in ısrarıyla Heyet-i Temsiliye üyesi, yani Millî Mücadele üst düzey yöneticisi yapılır. Kısacası milletvekili dağıtımı ve telgraf muhataplarında da görüldüğü gibi, Millî Mücadele önderliği, Kürt ulusunun, kendileri gibi modern temsilcilerini dışlayıp ittifak tercihlerini Kürt feodallerinden yana yapar.

Peki ama yukarıda görüp Lozan günlerinde tekrar göreceğimiz bu kıvanç, sevinç, şükran dolu telgrafların sonraki döneme dair hiç mi bir ahlaki yükümlülüğü olmamalı? Ortada bunlar gibi sayısız teşekkür, söz, taahhüt, yemin, anayasa maddesi varken, "Feodalleri nasıl kandırdık ama!" demeye getiren övünç yüklemleriyle işin içinden sıyrılabilir miyiz? Bu

"siyaset dehalığının" sonraki dönemi de "feodal Kürtlere medeniyet götürmek" anlatısıyla meşrulaştıracak, dünyanın tüm "medeniyet götürme" deneyleri gibi buradan yerel halkın kimlik ve hakları yanında cumhuriyetçilik etiğinin çiğnenmesi çıkacaktı. Dahası taahhütlerini bu kadar kolay yok sayılabileceği bir devlet yönetiminin, bizi, ahlaki ve hukuki müeyyideleri devre dışı bırakıp güç ilişkileri ve komplo becerilerine mahkûm edeceği açıktı. Nitekim sonraki yüz yılımızı, başta Türkiye'nin mağdur sınıf ve kimlikleri olmak üzere herkesin (düşünün ki Cumhuriyet'in son 20 yılında, bu düzeni kuranların günümüzdeki temsilcilerinin bile, kısacası o an iktidarda olana kim risk oluşturuyorsa onun) mağdur edildiği bir Prokrustes Yatağı'nda geçirecektik.

İşte bu gelenek, zor günlerde kendilerine şükran belirtilenlerden, sonradan aşağılayıcı bir dille söz edilmesine geçişte kendini gösterecektir. Nitekim 1927'de söz konusu bu yol arkadaşlarından şöyle söz edilecektir:

> Efendiler, ulus, ülke, siyaset ve ordu yöneticiliğinde hiç bulunmamış ve bu alanda değeri belirmemiş ve denenmemiş gelişigüzel kişilerden, örneğin Erzincanlı bir Nakşi Şeyhi ve Mutkili bir aşiret başkanı gibi zavallılardan kurulabilecek herhangi bir temsilciler kuruluna, söz konusu durum ve kararlar bırakılabilir miydi? (Mustafa Kemal, 2020, s. 159-160)

Burada "zavallılar" diye aşağılananlar, eski Bitlis Milletvekili Sadullah Efendi ile birlikte Erzurum Kongresi'nde, doğrusu Mustafa Kemal'in de özel isteğiyle Heyet-i Temsiliye'ye seçilmiş Kürt temsilcilerdir. "Erzincanlı bir Nakşi Şeyhi" diye küçümsenen Fevzi Efendi, saldırı tehlikesi karşısında katılımın düştüğü Sivas yolunda yanında bulunmaktan çekinmeyen üç Erzurum Heyet-i Temsiliye üyesinden biridir. Onların varlığı ve seçimi, hem Millî Mücadele'de Kürtlere duyulan (meşruiyet, fiziki güç, coğrafi derinlik vb.) temel gereksinimleri karşılamak hem de bunların tasfiyesinin (Kürt aydınları etrafında şekillenmiş bir Kürt varlığından ayrımla) sonradan daha kolay yapılıp meşrulaştırılabilecek olmasıyla doğrudan ilgilidir. Yoksa kongrede bile olmayan Musa Bey'in özellikle seçilmesi ve ona saygı dolu mektuplar yazılması yoluna gidilirken Kürt kulüplerinin kapatılması ve yerellerin adil seçimlerle temsilinin engellenmesi yoluna gidilir miydi?

Açık ki bu süreçte müttefik seçilmiş olan Kürt feodalleri üzerinden sergilenen davranış tarzı, gerçekte millî iradenin tanınmaması halidir. Nitekim milletin kimler tarafından temsil edileceğinin tayin edilmesi yanında karar yetkisinin de bu seçilmişlere bırakılmaması politikası izlenmiştir. *Nutuk*'taki diğer aktarımları da, meşruiyet kaynağı olarak sıklıkla atıf yapılan "millî iradeden" kastedilen şeyin, milletin, hatta seçilmiş delegasyonun iradesi değil, kendi iradesi olduğunu gösterir:

> Her şeyden önce ben, ne olursa olsun Kongre'ye katılmalı ve onu yönetmeliydim. Çünkü zaman geçirmeksizin Millî iradenin işler duruma getirilmesini (...) sağlamak zorunluluğuna inanıyordum. (...) Erzurum Kongresi'ni, daha önce açıkladığım ilke ve kararlarını herhangi bir temsilciler kurulunun uygulatabileceğine benim güvenim olmadığını açıkça söylemeliydim. (...) yalnız Doğu illerini değil, yurdun bütün parçalarını aynı dikkat ve duyarlılıkla savunma ve kurtarma yollarını bulmaya çalışmak gibi işleri, herhangi bir kurulun başarabileceği kanısında olmadığımı açıkça söylemek zorundayım. (Mustafa Kemal, 2020, s. 158-159)[3]

Bu "zorundalıklara" mazeret üretmek elbette zor değil, ancak buralardan bırakın bir demokrasiyi, gerçek bir cumhuriyetçiliğe geçişin de mümkün olamayacağı açıktır. Dahası böylesi yaklaşımların sorgulanamadığı bir statüde, sultana/hilafete biat kültüründen millî/ebedî şefe biat kültürüne geçişten ötesine ulaşılamayacaktır ki Türk aydınlanmasının temel handikapı da, bu yapısal değişimi başaramamasıdır.

Diğer yandan burada siyaset yapma tarzına ilişkin de sorunlu bir durum karşısındayız. Millî Mücadele'nin ancak kurumlarla meşrulaşıp

3 Bu durumda Mazhar Müfit'in, bizzat Mustafa Kemal'e atfen aktardığı şu sözleri tamamen boşlukta kalıyor: "Erzurum Kongresi'nin en bariz vasıflarından biri de millî iradeyi her şeye hâkim ve her şeye üstün kılma kararıdır. (...) Vatan savunması ve millî bağımsızlığı, millî iradeye tabi kılmak ve Kuvayı Milliye'yi bu hüküm altında tutmak prensibi (...) büyük, her türlü zan ve tahminin üzerinde büyük bir davadır" (age, s. 163). Açık ki cumhuriyetçiliği ve demokratik tutumu ifade eden bu yaklaşım ile sonradan yapılanlar ve 1927'de *Nutuk*'ta söylenenler arasında yapısal zıtlık vardır. Çünkü "millî iradeyi her şeye hâkim ve her şeye üstün kılma büyük davası", yani bir cumhuriyetin gerekleri, halkın farklı kesimlerinin kendini ifade ve inkâra uğramama hakkını garanti ediyor. Bu durumda M. Müfit'in bu aktarımı, tarihin ihtiyaca uygun çarpıtılma örneklerinden bir diğeridir.

ilerleyebileceği zorundalığı kapsamında bu kurumlarda yer almaları özellikle istenen, kendilerine övgü ve şükran telgrafları yollanan kişilerden sonradan aşağılayıcı ifadelerle söz etmede yansıyan bu siyaset tarzının, gerçekte seçilmiş bir tarz olduğu görülüyor. Tabii bu siyaset tarzının sadece Kürtlere karşı kullanıldığını düşünüp, milliyetçi önyargılarla bunu meşru görmeye çalışanlara karşı anımsatalım ki bu tarz, Heyet-i Temsiliye'ye seçilmiş Rauf ve Bekir Sami Beyler dâhil rezerv belirten herkese karşı da kullanılacaktı. Dahası tüm diğer Millî Mücadele'yi birlikte başlatan yol arkadaşlarının tasfiyesi sonrasında düzenlenen *Nutuk*, başta Rauf Bey olmak üzere, onların itibarsızlaştırılması ve âdeta her şeyin onlara rağmen yapıldığının anlatısı üzerine kurulmuştur. Bu tarzın özellikle Kürtler özgülünde çarpıcı bir ifadesini, Talat Paşa'ya yazılan 29 Şubat 1920 tarihli mektupta şöyle görecektik:

> Ben harekât safhasını ikiye ayırıyorum: Birincisi sulha kadar takip olunacak tarz-ı hareket; ikincisi sulhtan sonraki tavır ve hareket. Bunlar birbirinden farklı olmak lazım gelir. Çünkü bugün yalnız dâhilî düşmanlarımıza karşı değil, onlarla beraber doğrudan doğruya İtilaf devletlerine, bilhassa İngilizlere karşı vaziyet ve tedbir almak mecburiyetindeyiz. Hâlbuki istiklalimiz mahfuz kalmak şartıyla bir sulh akdedildikten sonra, yalnız dâhilî hasımlarımızla karşı karşıya bulunacağız. Bugünkü genel ve yaygın kuvvet ve nüfuzumuzu iyi muhafaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara layık oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülat tasavvur etmiyorum. (Akt. Yalçın, 2002, s. 215)

Görüldüğü gibi, büyük şükran ifadeleriyle övülen Kürtlere ilişkin bakış açısı, daha 1920'nin başında bile gerçekte "dâhilî hasımlarımızla karşı" bir aldatma siyaseti olarak kurgulanmış. Bu durumda "Türk ve Kürtlerin özkardeşliği" taahhütleri, gerçekte birlikte bir gelecek kurmak için değil, Kürtlerin, İngiltere'nin oyun kurucu olduğu bir dünyada bu durumdan yararlanarak kendi haklarını elde etme ihtimalini engellemeye, dolayısıyla onlara ait topraklar üzerindeki Osmanlı egemenliğinin Türk devleti olarak da sürdürülmesine yönelik bir oyun planı oluyor. Eğer niyet Osmanlı emperyal hâkimiyetini Türk devleti olarak sürdürmek olmasaydı, açık ki hem kurtuluş sonrası Kürtlerin taahhüt edilen haklarını tanıma

yoluna gidilir hem de Millî Mücadele sürecinde Kürt aydınlarıyla da birliktelik arayışına girilirdi.

Bu gerçeklikte Kürt aydın çevrelerindeki mesafeli duruş da, Millî Mücadele önderliğinin İttihatçı geleneğin devamcısı görülmelerinden, yani Ermenilerden sonra kendilerini de tasfiye etme siyaseti izleneceğinden yana kaygının yansımasıydı. Dolayısıyla Sivas Kongresi'nde İttihatçılığın dışlanmasına ilişkin açıklamanın samimiyetinin gösterilmesi halinde KTC unsurlarını da kapsayan çok daha geniş bir birlikteliğe pekâlâ gidilebilirdi. Oysa Millî Mücadele önderliği, bu kaygıları gidermek yerine, Kürt ittifakını sadece (sonradan daha kolay ezeceğini düşündüğü) feodallerle sürdürme yolunu tercih edecekti. Çünkü başta ilan edilen "Türk ve Kürt halklarının eşitliği ve kardeşliğini" kurumlaştırmak amacı yerine, Kürt toprakları üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin, İttihatçı bir perspektifle Türk burjuvazinin hâkimiyeti olarak sürdürülmesi amaçlanıyordu.

Bu kapsamda Kürtlerin varlığını ret çizgisine geçişin bedelini, yüz yıldır sayısını bilemediğimiz kadar çok Türk'ün ve Kürt'ün ölümüyle, çok daha fazlasının sürgünüyle, milyonlarca (Kürt, Çerkes, Laz, Gürcü, Arap vb.) insana anadilini ve tarihini unutturarak Türkleştirme dayatmasıyla geçirecektik. Bu siyaset ise, "başka bir ulusun inkâr ve asimilasyonunu kendine hak görme dönüşümüne uğratılan egemen ulusunun da özgür olamayacağı" (Marx) bir statü yaratacaktı. Nitekim Türk halkının, kendi egemenlerince güdüleceği ve temel haklarından yoksun bırakılacağı bir yüz yılı, ayrımsız hep birlikte yaşayacaktık. Bunun bedelini, demokrasinin ve adaletin Türkiye'ye imkânsızlaştırılmasıyla, sonu gelmez askerî harcamalar nedeniyle yüksek kalkınma potansiyelimizi kullanamamakla, militarizmi besleyerek muasır medeniyet değerlerini içselleştirmemizin imkânsızlaştırılmasıyla ödüyoruz. Tabii İngiltere'nin hâkim oyun kurucu olduğu o dünyada başkalarının toprağını "Türk" yapmanın bir de dışsal bedeli olacaktı; o bedel de, Kürt halkına ait toprakların petrollü parçasını İngilizlere bırakmak ve bu sayede İngiltere ile barış ve işbirliği çizgisi izlemek olacaktı.

İnkâr çizgisine geçmezden önceki sürecin çok kritik belgelerinden bir diğerini de, Millî Mücadele temsilcilerinin İstanbul Meclisi'nde ilan ettikleri 17 Şubat 1920 tarihli Misak-i Millî (Millî Ant) olacaktı. Bu belge, herhangi bir toprak sınırı belirlemenin ötesinde, ülkenin hangi toplumsal meşruiyet üzerinden tanımlandığının belirlenmesi anlamında kritiktir.

Esas itibariyle Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannameleriyle şekillenen ve Amasya Görüşmeleri sonrasında yeni Osmanlı hükümetince de benimsenen ilkelerin Mebusan Meclisi'nde onaylanan son hali diyebileceğimiz Misak-ı Millî, Osmanlı Devleti'nin ve camiasının devamını sağlamaya yönelik genel çerçeveyi belirleyen bir ilkeler bütünüdür. Klasik tanımın tersine, Misak-ı Millî Osmanlı Devleti'nin yeni dönemde var olacağı sınırları çizmekle kalmaz, Osmanlı camiasına mensup halkların hangi şartlar altına ve nasıl bir hüviyetle bir arada yaşayacaklarına ilişkin bir model de sunar. (Hakan, 2013 s. 326-328)

Misak-ı Millî'nin 1. maddesi şöyledir:

> Osmanlı Devleti'nin, özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin yapıldığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kısımların geleceğinin, halkların serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerekir. Söz konusu Mütareke çizgisi içinde din, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen, soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı İslam çoğunluğuyla yerleşmiş bulunduğu kısımların tümü, ister bir eylem ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle birbirinden ayrılmayacak bir bütündür. (Akt. Arslan, 1991, s. 71)

> 1. maddedeki en önemli hususlardan biri de Osmanlı camiasına mensup farklı ırklar için yapılan üst kimlik tanımlamasıdır. Kongre Beyannamelerinde de ifade edildiği üzere, zikredilen topraklar üzerindeki "Osmanlı Müslüman çoğunluk" ana unsur olarak kabul edilmiş, farklı ırklara mensup alt unsurların birbirlerinin etnik ve sosyal haklarına riayet edecekleri dile getirilmiştir. Bir şemsiye kimlik olarak kabul gören "Osmanlı Müslüman çoğunluğu" tabirinde dinî bir yaklaşıma yer verildiği, buna karşılık herhangi bir etnik vurgu bulunmadığı görülüyor. (Hakan, 2013 s. 330)

Bu metnin yayınlanması, İstanbul'daki egemenlik ve hegemonyanın Kuvayı Milliye'nin eline geçtiği tespitinden hareketle İtilaf kuvvetleri,

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgaline gidecek, Rauf Bey de dâhil pek çok milletvekili tutuklanacaktır. Tabii bu durum hem Kuvayı Milliye'nin Türkler ve Kürtler başta olmak üzere Müslüman halk nezdindeki meşruiyet ve etkinliğini artıracak, Ankara'da Meclis'in geniş bir meşruiyetle kurulabilmesinin imkânlarını yaratacak, İstanbul'daki saltanatın ve onun güdümündeki hükümetlerin de etki alanını kıracaktır. Nitekim Ali Rıza Paşa Hükümeti istifa edecek ve hükümet işi yeniden itibarsızlığı ve işbirlikçiliğiyle kötürüm ve meşruiyetten yoksun kalan Damat Ferit'e verilecekti.

Burada anımsatalım ki Misak-ı Millî'nin ilanında Mustafa Kemal yoktur; ancak 1 Mayıs 1920'de sarfettiği şu cümlelerle Misak-ı Millî'yi ve onun, elde edilmesi amaçlanan sınırların meşruiyetini üreten ortak vatan yükümlülüğünü teslim ettiğini gösteriyor:

> Burada maksut olan ve meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir, samimi bir mecmuadır... (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 113)

Özetle söz konusu bu 1 Mayıs konuşması, 1) Millî Mücadele'yi yürüten bileşimin niteliğini, yani Türklerden öte tüm Müslüman anasır olduğu gerçeğini ortaya koyuyordu. 2) Söz konusu mücadelenin "Türk ulusal kurtuluş savaşı" değil, Müslüman anasırın millî mücadelesi olduğunun altını çiziyordu. 3) "Samimiyet" kavramında da yinelenen taahhüt, gelecekteki vatanın sahipliği ve vatandaşlığın anayasal anlamının bu çoğulculuğa saygı ekseninde belirleneceğini belirtiyordu.

Tabii sınırlar konusunda gerçek görüş bu ifadedeki ve Misak-ı Millî'deki hukuki gerekçelendirmeden öte boyutlara sahipti. Çünkü bu resmî ve hukuki açıklamalar, o zayıf olunan zamanda Kürtlerin rezervsiz desteğini kazanmanın (dâhilî politik zorunluluk) ve asıl önemlisi soykırımcı İttihatçı yükten kurtulma bağlamında uluslararası meşruiyet üretme (harici politik zorunluluk) gerekleri üzerinden üretiliyordu. Oysa gizli ve gerçek gündem, hukuki meşruiyet sağlayan (cumhuriyetçi karakterli) "milletlerin toprağı" hattında değil, İmparatorluk mirası (cumhuriyetçi olmayan) "devletin toprağı" ekseninde şekillendiriliyordu. Yani Osmanlı Devleti'nin eski egemenlik alanlarından elde kalan ve elde tutulabilecek

olanların azamisi üzerinden, yani gerçekte emperyalist karakterli özlemlerin etkisinde şekilleniyordu.

Oysa bir toprağı, ilhak edilen yer olmaktan çıkartıp vatan yapan şey, onun hangi millî kimliğin toprağı olmasıyla ilgilidir ve açık ki Kürt yoğunluklu topraklar Mustafa Kemal'in de bu dönemki dilinde de görüldüğü ve tarihsel coğrafya tarafından belirlendiği gibi Kürdistan idi. Dolayısıyla Kürdistan'ın Osmanlı'nın veya gelecekteki Türkiye'nin meşru toprağı olması, Kürtlerin de, tıpkı Türkler gibi ulusal kültürel haklarıyla tanınmasıyla sağlanabilirdi; yani Türkiye'nin, Kürdistan'ı kapsamak üzere hukuki meşruiyeti, bu süreçte taahhüt edilen söz konusu belgelerde belirtildiği gibi iki halkın hakları eksenli kurulmasıyla mümkündü. Mustafa Kemal'in, daha sonra Meclis gizli zabıtlarında yansıyan irdelemeleri ise (kuşkusuz taktik zekası çok yüksek) bir Osmanlı paşasının söylemini anımsatıyordu. Nitekim 16 Ekim 1921 tarihli gizli oturumdaki irdelemesinde şöyle diyecekti:

> Yalnız Erzurum Kongresi'ni yaparken anavatanı düşünecek bir hudut olmak lazım gelir. O zaman dedik ki, halen bulunduğumuz hat bizim hududumuzdur... Bu emperyalist, müstebit, istilacı bir ifadedir. Dünyada menfur bir şeydir, dediler. Zaten Wilson milliyetler esasına göre bir hudut göstermek lazımdır, milliyetler prensiplerine dayanan bir şekilde olmadı. Bir ifade bulalım. Hudud-u millîmiz nedir? Behemehal Türklerle ve behemehal mukadderatımızla ortaklık etmiş olan Kürtlerle meskun olan mahaller bizim hudud-u millîmiz dâhilinde kalmak lazım gelir mi? Hayır hayır. Bu pek vasi [geniş] olur (...) (Akt. Arslan, 1991, s. 72-73)

Bu irdelemeyi, Fransa ile yapılan Ankara Antlaşması'nın ele alındığı ve Misak-ı Millî'nin ihlal edildiği suçlamalarına cevap çerçevesinde yapar ve sonunu, "Bizim hududu millîmiz, bize mesut ve müstakil yaşayabilecek bir hududu milliye olur" şeklinde bağlar. Görüldüğü gibi gerçekte Fransa karşısında Misak-ı Millî'den taviz verildiği ve bunun güç dengelerinden hareketle mecburen atılan geri adım olarak meşrulaştırılmaya çalışılması hali karşısındayız. Ancak iki öge çok önemli: Birincisi "Wilson milliyetler esasına göre bir hududun, milliyetler prensiplerine dayanması" gereği, ikincisi "Türklerle ve behemehal mukadderatımızla

ortaklık etmiş olan Kürtlerle meskun olan mahal" tespiti. Her iki vurgu da Türkiye'nin Misak-ı Millî'de direnmesi için güçlü dayanaklara sahip olduğunun göstergesi. İşte buradan Fransızlar lehine ve Kürtler aleyhine geri adım atarken, Meclis'e karşı "güç dengeleri" ve "mesut ve müstakil yaşayabileceğimiz bir hudud" seçeneklerine sığınıyor. İlk anda mantıklı tabii ve salt bununla yetinilse, güç dengeleri denilip geçilebilirdi. Ama bu Kürtler aleyhine emperyalizmle uzlaşma "açılımının" arkası Lozan'da Kürdistan'ın çok daha büyük ve İngilizlerle savaşan parçasının da bırakılması ve hemen akabinde de Kürt olma halinin inkârı ve Kürtlerin Türkleştirilmesi gelecekti. Dolayısıyla bu "makul" gerekçelendirme üzerinden yapılan iş, gerçekte Millî Mücadele mutabakatlarının çiğnenmesi, meşru, hukuki ve anti-emperyalist bir direnç noktasından Kürtlüğün ilhakı ve emperyalizmle dostluk hattına geçilmesiydi.

Keza yine Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in, emperyalizm karşıtlığı ve millî kurtuluş hedefindeki tutarlılığın gereği olarak, Osmanlı'daki bağlı halkların kendi kaderlerini tayin hakkından yana hassasiyet hatırlatmasına karşılık Mustafa Kemal'in ilginç cevabıyla karşılaşırız. 20 Haziran 1920 tarihli cevabında Mustafa Kemal, bir yandan Sovyetler Birliği'nin dayanışmasına olan yaşamsal gereksinimi, keza Wilson İlkeleri ile karşı karşıya düşmemek için öncelikle şöyle der:

> Türkiye'yle ilgili olarak sekiz maddede bildirilen prensipler, esasen bizim samimi ve ciddi prensiplerimizdir. Bu prensiplerin tatbikine mani olan Batı Devletleri aleyhine de bilhassa bu sebeple mücadele ediyoruz. Samimi ve ameli vasıtaları elde ettikçe tatbik edeceğiz. (Akt. Hakan, 2023, s. 48)

Mustafa Kemal, muhatabının önerisine, "bizim samimi ve ciddi prensiplerimizdir" diyerek sunduğu cevap, o sıradaki gereksinimlerin gereği taktik bir cevaptı kuşkusuz. 3 Temmuz tarihli Meclis gizli oturumunda ise mektubu değerlendirirken, aynı zamanda Misak-ı Millî'den ne anlaşılması gerektiğini şöyle açıyor:

> (...) Yalnız Misak-ı Millî'de ufak bir fark mevcuttur. O mevcut olan fark da, hududu millîmiz dâhilindeki muhtelif ırklara mensup ahaliyi İslamiyenin de reyine müracaat edilmesi meselesidir. Biz

> haddi zatında **gerek** Suriye ve gerek Irak'taki insanların müstakil olmaları esasını **kabul** etmişizdir. Buna dair bir itirazımız yoktur. (...) **Fakat Kürdistan**, Lazistan vesaire hakkında değil. (Akt. Arslan, 1991, s. 75)

Kâzım Karabekir ise bu konudaki gerçek düşünceyi, politik taktiğe başvurmadan, doğrudan belirtir:

> Aras-Arpaçay-Acara bizim millî sınırımızdır. Beri yakasından söz eden dostumuz değildir. Hele Kürtlerden ve şimdiye kadar kimsenin aklına gelmeyen Lazlardan bahseden ise düşmanımızdır. (Akt. Hakan, 2023, s. 59)

Açık ki bu yaklaşım halkların ülkesi ve devleti eksenli cumhuriyetçi yaklaşım yerine devletin ülkesi eksenli imparatorlukçu anlayışını yansıtıyor ve devleti eksen alan bu yaklaşımın kendine uygun bir millet yaratmaktan da imtina etmeyeceği açıktı. Böyle olunca da Türk halkının da hareket kabiliyeti ciddi anlamda sınırlanacak ve liderin partisiyle, onun doğrularıyla, onun değişimleriyle yetinmek zorunda kılınacak, Türk aydınlanması da "Atamız bizi nasıl aydınlattı ve ilerletti" övgüsü üzerinden modern bir nakilcilik hattında kısırlaştırılacaktı. Başka halkların (Çerkesler, Kürtler, Lazlar, Gürcüler vb.) hiçbir kimlik hakkı söz konusu olamayacak, daha doğrusu Türkleşmek ve Türklükle övünmek hattında bir "özgürlüğe" sahip olacaklardı; çünkü Lozan'da kabul ettirilmiş sınırları içindeki toplumu Türklükle şekillendirmeye karar vermiş olan bir bürokrasinin ülkesindeydiler ve onun milleti olmak dışında bir seçenekleri yoktu.

Evet, gerçekte yukarıdan hedeflenmiş sınırları kazanabilmek için Kürtlerin müttefik tutulması zorunluluğunun gereği, özel olarak Kürtlere, kimlik hakları Türklerle birlikte eşit bir yerden anılarak taahhütlerde bulunulmuş, ama bu taahhütler tutulmak için verilmemiştir. Oysa eğer bu taahhütlerin tutulması yoluna gidilmiş olsaydı, Türkiye, Gayrimüslimlere karşı gerçekleştirilmiş etnik arındırmaya rağmen, modernleşmesini demokrasi ve kalkınmayla birlikte daha o zamandan gerçekleştirebilirdi.

"Devletin ülkesi" anlayışı, daha bir Osmanlı subayı olarak konuştuğunda da yansır:

> Harbi Umumi'de dâhil olduğumuz zümrenin mağlup olması yüzünden duçar olmamız lazım gelen cezayı, Suriye ve Irak gibi vesayetimiz altındaki memleketlerin kaderlerini tayin hakkını o memleketler halkına terk etmek suretiyle hukuku hâkimiyetimizden feragat ederek çekmiş bulunuyoruz. Bu araziyi bizden almak için idaremiz aleyhine isnaa olunan hususatın kârfesi esassızdır ve zahiri sebeplerden ibarettir. (Öztürk, 2016, s. 601; Akt. Arslan, 1991, s. 77)

Açık ki Osmanlı'nın bu (dolayısıyla diğer) topraklar üzerindeki hâkimiyetinden bir "hak" olarak söz eden, oradan çekilmeyi de bir "ceza" olarak niteleyen bir yaklaşım karşısındayız. Bu noktada emperyalist İngiltere'nin "Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Crowe'e göre Mustafa Kemal de, emperyalist bir siyaset güdüyor. Crowe, buna kanıt olarak Rum, Ermeni ve Kürtlerin oturdukları bölgelerin, Mustafa Kemal tarafından bütün yabancı kontrollerden uzak bulundurulma isteğini gösteriyor" (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. 2, s. 230; Akt. Arslan, 1991, s. 78). Esasen bu dönemde üretilen çoğulcu ve hukuki belgelere karşın Türkçü damar da kendini dışa vurmaktan geri kalmayacaktır. Örneğin dönemin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, 23 Şubat 1921'deki Londra Konferansı'na giderken beklentilerini şöyle ifade edecektir:

> Türk delegeleri Konferansa Türk davasının adilane ve uygun bir surette hallini talep etmek üzere geldiklerini ve kendisi Konferansın, Türkiye mevcudiyetini ve Türk hayat-ı milliye ve iktisadiyetinin gelişimini sağlayacak vasıtaları hazırlayacağından ümitvar bulunduğunu ve Türk delege heyetinin ileri sürecekleri talepler, Türklerin müstakil bir millet olarak millî haysiyetlerini muhafaza edebilecek türlü varlıklarını devam ettirebilecek tedbirlerin kabul edilmesi düsturuyla özetlenebileceğini beyan eyledi. (Akt. Arslan, 1991, s. 108-109)

Millî Mücadele'yi salt Türklüğe indirgeyen bu dil, Lord Curzon'un 26 Şubat'ta "Kürdistan meselesini" gündeme getirmesi üzerine değişecek, Kürt egemenlerinin Türk kardeşlerine neredeyse rezervsiz güven ve desteğin de rahatlığıyla resmî söyleme geçecektir. Nitekim Ankara'ya yollanan raporda şöyle denir:

> Bekir Sami Bey, Kürdistan ahalisinin BMM'nde mebusları vasıtasıyla tamamıyla temsil edildiğini ve binaenaleyh kendisi bizzat Türkleri nasıl temsil ediyorsa Kürtlerin de aynı surette meşru mümessili olduğunu (...) İstanbul'da müteşekkil küçük bir komite azası Kürdistan istiklalini talep etmişlerse de bunlar Kürt milleti namına hareketteselahiyettar olmadıkları gibi şahsi sebep ve menfaatlerle mütaharrik ve nitekim bütün Kürtler ve hatta İstanbul Kürtleri tarafından bile reddedildiklerini, bununla birlikte eğer Meclis-i Âli isterse Ankara Hükümeti Kürdistan'a bir tahkik heyeti izamına dahi plepisit icrasına muvaffak edebileceğini, diğer taraftan Ankara Hükümeti'nce vaz edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu mucibince bazı vilayetlerin muhtariyet-i idareden istifade etmekte olduklarını, eğer Kürtlerin ekseriyet teşkil ettiği yerlerde hali arzu ederse Türkiye'nin buraları için muhtariyet-i mahalliye bahşetmeye amade olduğunu... izah etti. (Akt. Arslan, 1991, s. 110)

Gerçekte 1921 Anayasası, ortaya koyduğu siyasal yönetim modeliyle, uluslararası ilişkilerde Ankara'nın elini oldukça rahatlatmıştı. 21 Şubat'ta gerçekleşen Londra görüşmeleri, rakip sistemle gerçekleşen karşılaşmaların en önemlilerinden biridir. Tabii bu durumu anlamayıp bu yerelci ve çoğulcu anayasaya karşı İttihatçı (merkeziyetçi ve tektipleştirmeci) itirazlarını yineleyenler de vardır ki Mustafa Kemal böylelerini şöyle uyaracaktır:

> Bugün Londra'da hazır bulunan delege heyetimizin bütün kudreti, bütün kuvveti ve temsil salahiyeti Teşkilat-ı Esasiye Kanunu sayesindedir. Dolayısıyla bu kanunu bozmaya çalışmak, bendenizce bugün için memlekete ve milletin menfaatlerine ve yüce meclisimizin meşru vaziyetine darbe vurmaktır. (Akt. Hakan, 2023, s. 134)

Bu bağlamda yinelenmeli ki, sadece Kürt politikasında verilen taahhütler değil, bizzat 1921 Anayasası da, esas olarak dış siyaset nedeniyle kabullenilmiş görünmektedir. Buradaki en önemli ölçeğimiz ise, zayıfken verilen bu taahhütlerin, Lozan'da elde edilen uluslararası güvence sonrasında bir bir ortadan kaldırılacak ve tam zıttı bir yönetim modeliyle

değiştirilecek olmasıdır. İkinci ve yine kritik ölçeğimiz ise, tam da bu sırada, Anayasa'da da taahhüt edilmiş özerklik hakkını kullanmak isteyen Koçgiri'nin Alevi Kürtlerine karşı Ankara'nın, Koçgiri'ye saldırıya hazırlanıyor olmasıdır.

Bu günlerde aynı zamanda konuya ilişkin yaklaşımda da ilk dönüşümün belirtilerini görmeye başlayacağız. Nitekim Anayasa'nın verdiği güçle Kürt sorununun artık Kürdistan bağlamında tartışılmasından vazgeçilmeye başlandığı görülecekti. Bekir Sami'nin Londra görüşmelerinin akışına ilişkin yaptığı bilgilendirmeye karşın Mustafa Kemal'in yollayacağı 2 Mart 1921 tarihli on iki maddelik cevabın "ikinci maddesinde, 'Kürdistan birliği gibi bir mesele yoktur' ifadesiyle Bekir Sami Beyin Kürdistan Meselesine ilişkin yaklaşımını eleştirir mahiyette, Ankara'nın konuya bütüncül bir Kürdistan perspektifiyle bakmadığını net olarak ifade etmiştir" (Bkz. Hakan, 2023, s. 141).

Gerçekten de bundan sonraki süreçte Kürdistan'ın belirsizleştirileceği, buna karşın bütüncül bir Türkiye'de Kürtlerin de Mecliste temsili, vilayetlerin eğitim, iktisat, ziraat, sağlık, bayındırlık, vb. kendi iç işlerinde özerk yönetimleri ve "Türkiye halkı" vurgulu bir bakış üzerinden yol alınacaktır. Bekir Sami'nin yerine geçirilecek olan yeni Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey bu yeni pozisyonu şöyle açıklayacaktır:

> Kürdistan meselesine gelince, böyle bir mesele bizde mevcut değildir. Biz bunu bilmiyoruz. Çünkü yüksek heyetiniz ve onun içinde bulunan Kürdistan vilayetleri muhterem mebuslarının da her vesile düştükçe söyledikleri gibi, biz ayrılık kabul etmez bir surette yekdiğerimize kader birliği etmiş olduğumuzdan yalnız Türkiye meselesi vardır. Kürdistan meselesi yoktur. Bunu Avrupalılar bir kere daha öğrenmek isterlerse delegasyonumuz bunu yüksek sesle suratlarına söylesin. (Akt. Hakan, 2023, s. 142)

İzlenen ikili siyasetten açıkça gördüğümüz şey, Kürtlerin kendi doğal temsilcilerinin seçilememesi, hak talep eden Kürtlerin kategorik olarak dışlanması, her halükarda güdülebilecek olan Kürt temsilcilerin desteğiyle içerinin ve dışarının manipüle edilmesidir. Özetle "Türklerin ve Kürtlerin ülkesi" retoriği, o süreçteki zafiyetin sonucu Kürtlerin insan gücü ve coğrafyalarını yedekte tutmak ve ta ki buna da ihtiyaç

duyulmayacağı Lozan'ın imzalanmasına kadar bunların bir dış politika aracı joker olarak kullanılmalarıdır. Bunun ötesinde Kürdistan'a ilişkin verilen taahhütler, Kürtlerin de Türkler gibi haklarıyla yaşayacakları bir gelecek için değil, oranın Türk burjuvazisinin sömürü ilişkileri için ilhakıdır.

Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması gerçekte hem Misak-ı Millî'nin gerçek anlamını, hem anti-emperyalizm söyleminin sınırlarını, hem de Ankara için istenen en geniş toprakların Kürt ulusunun bütünlüğünü umursamadığını göstermesi anlamında önemlidir. Dahası Fransa'ya bırakılan topraklardaki Türk olan halkın kültürel hakları üzerinde olağanüstü hassasiyet gösterilirken, onlardan çok daha fazlası olan Kürtlerin aynı haklarından hiç söz edilmemesi de, "biz Kürtler ve Türkler" söyleminin samimiyetten uzak bir taktik olduğunun bir diğer göstergesi olacaktı. Nitekim dönemin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, yine Kürtleri de temsil ettiğini unutarak şöyle der:

> Antakya Türk'tür ve daima Türk kalacaktır ve benim kalbim daima onunla beraber kalacaktır. Bütün Türklüğün menfaati namına buna katlanmak ıztırarındayız. (Yalnız Türk değil sadası) Hayır Türk dediğim galat değildir, eğer Meclis-i âli kabul ederse Osmanlı kelimesini kullanalım. (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 2, s. 328; Akt. Arslan, 1991, s. 120)

Mustafa Kemal, Hatay'da yaşayan Türkler için daha net konuşur:

> Burada Türk lisanı mahiyeti resmiyeyi haiz olacaktır. Sonra o havali Türk memurlarca idare olunacaktır. Mektep meselesi vardı. Harslarının inkişafı temin olunacaktır. Bunların heyeti umumiyesi... İskenderun, Antakya, diğer iki kaza Türk memurlar tarafından idare olunacaktır. Yani mutasarrıf, kaymakam Türk olacak. Lisanı resmîsi Türkçe olacak, mektepleri ise Türk mektebi olacak. Yapılmış olan şey budur. Yani orada mevcudiyet gösterilecektir." (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 2, s. 365; Akt. Arslan, 1991, s. 121)

Ayrıca Fransa'nın çekilmesi halinde yapılmış anlaşmanın, Hatay'ın ilhakı yönünde geçersiz kalacağı taahhüt altına alınmıştır. Ancak Fransa ile

yapılan antlaşma ile sonuç olarak hem Misak-ı Millî delinmiş olmaktadır hem de bu anlamda İngiltere ile yapılacak çok daha kapsamlı bölme için yol açılmış olacaktır.

Bu başlangıç döneminde Kürt sorununa ilişkin izlenen politika açısından çok kritik olan belgelerden bir diğeri de, El-Cezire Komutanı Nihat Paşa'ya gönderilen "talimat"tır. Söz konusu talimat, "BMM Reisi Mustafa Kemal" imzasıyla gönderilmiştir ama BMM'nin, pek çok başka önemli bilgi ve karar gibi 27 Haziran 1920 tarihli bu talimattan, ta ki 22 Temmuz 1922'deki gizli oturumda açıklanana kadar haberi bile olamayacaktır. Sorunun bu yanı, egemenliğin "kayıtsız şartsız karar organı" olduğu anayasal kayıt altına alınmış olmasına rağmen işlerin nasıl yürütüldüğünü göstermek açısından çarpıcı; ama bu bölümde bizim için işin daha önemli olan yanı, söz konusu belgenin içeriğidir. Çünkü Millî Mücadele'nin sonradan yazılacak olan resmî tarihlerinin aksine, söz konusu talimat, Kürt sorunu ve Kürdistan'a ilişkin bu dönemin dilini ve sorunun önemini göstermek açısından çarpıcı bir içeriğe sahiptir. Bu bağlamda belgenin bütününü aktarmak istiyorum:

> Kürdistan hakkında BMM Vekiller Heyeti'nin El-Cezire Cephesi Kumandanlığı'na talimatıdır.
> 1) Adım adım bütün memlekette ve geniş ölçüde doğrudan doğruya halk tabakalarının ilgili ve etkili olduğu mahalli idareler kurulması iç siyasetimizin gereğidir. Kürtlerin oturduğu bölgelerde ise hem iç siyasetimiz ve hem de dış siyasetimiz açısından adım adım mahalli bir idare kurulmasını gerekli bulmaktayız.
> 2) Milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin idare etme hakkı, bütün dünyada kabul olunmuş bir prensiptir. Biz de bu prensibi kabul etmişizdir. Tahmin olunduğuna göre, Kürtlerin bu zamana kadar mahalli idareye ait teşkilatlarını tamamlamış reisler ve ileri gelenleri bu amaç adına bizim tarafımızdan kazanılmış olması ve reylerini açıkladıkları zaman, kendi kaderlerine zaten sahip olduklarını, TBMM idaresinde yaşamaya talip olduklarını ilan etmelidir. Kürdistan'daki bütün çalışmanın bu amaca dayanan siyasete yönelmesi El-Cezire Cephesi Kumandanlığı'na aittir.
> 3) Kürdistan'da Kürtlerin Fransızlar ve özellikle Irak sınırında İngilizlere karşı düşmanlığını silahlı çarpışmayla,

değiştirilemeyecek bir dereceye vardırmak ve yabancılarla Kürtlerin birleşmesine engel olmak, adım adım mahalli idareler kurulması sebeplerini açıklamak ve böylece bize yürekten bağlanmalarını sağlamak, Kürt reislerinin, mülki ve askerî makamlarla görevlendirerek, bize bağlanmalarını sağlamlaştırmak gibi genel çizgiler kabul olunmuştur.

4) Kürdistan iç siyaseti El-Cezire Cephesi Kumandanlığı tarafından birleştirilecek ve idare edilecektir. Cephe kumandanlığı bu konuda BMM Başkanlığıyla haberleşir. Vilayetler tarafından izlenecek hareket çizgisini düzenleyecek ve birleştireceğinden mülki memurların yöneticilerinin bu hususdaki mercii de cep Kumandanlığıdır.

5) El-Cezire Cephe Kumandanlığı, idari ve adli veya mali değişiklik ve düzeltmeye gerek gördükçe, bunun uygulanmasını hükümete önerir.

El-Cezire Cephe Kumandanı Nihat Paşa hazretlerine.

Kişiye özeldir.

BMM Vekiller Heyeti tarafından zat-ı devletlerine özel olmak üzere Kürdistan hakkında düzenlenen talimat yukarıda olduğu gibi bildirilir. (Akt. Arslan, 1991, s. 85-86)

Buradaki dil ve çerçeve, üzerinde ciddiyetle çalışılmış olup dönemin koşulları çerçevesinde nasıl yol alınacağına ilişkin ayna tutucu niteliktedir. "Versay Anlaşma taslağına yansıyan özerk Kürdistan meselesinin yanı sıra Ankara'nın acil destek ve işbirliği talebinde bulunduğu Bolşeviklerin Ankara'ya sunduğu ilkesel çerçevede benzer bir yaklaşımın sergilenmesi, Ankara'yı uluslararası meşruiyet zemininde Kürdistan meselesine yönelik daha somut bir çözüm arayışına sevk etmiştir" (Hakan, 2023, s. 50-51).

Bu bağlamda Talimat, yerel yönetimler oluşturulması siyasetinin Kürtler özgülünde aynı zamanda bir dış politika gereği olarak önerildiğini belirginleştirmektedir; yani özerk yerel yönetim vaadi ve bunun anayasallaştırılmasıyla, Kürt egemenlere güven verip merkeze bağlanmaları yanında, bu durumun Kürt sorununu dillendiren uluslararası güçlere karşı da bir kalkan olarak kullanılması amaçlanmaktadır. Tabii yerel yönetim ve hele ki özerkliğin hiçbir yerde uygulanmadığı ve Lozan'da elde edilen uluslararası güvence sonrası tümden reddedileceği, keza bu ara süreçte

de yönetimin bütünüyle kumandanda toplandığı anımsanırsa, bütün bu sözlerden geriye bir tek oyun planı kalıyor.

Talimatın ikinci maddesi, bütün dünyada kabul olunmuş olan milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesinin kabul edildiğini belirtmekle birlikte, Kürdistan'daki bütün çalışmanın, Kürt reislerinin kendi kaderlerine zaten sahip olduklarının ve BMM idaresinde yaşamaya talip olduklarını ilan etmelerinin sağlanması amacına yönelik olduğu ve Nihat Paşa'nın da bunu sağlamak için görevlendirildiği belirtilmektedir.

Üçüncü maddede, Kürt reislerin, Fransızlar ve özellikle İngilizlere karşı düşmanlığının, değiştirilemeyecek bir dereceye vardırılmak üzere silahlı çarpışma dâhil provoke edilmesi istenmekte ve aynı kapsamda mülki ve askerî makamlarda görevlendirilmeleri istenmektedir. Devamında da kumandanlığın, BMM Başkanlığıyla haberleşmek koşuluyla tüm Kürdistan'da yetkisi ilan edilir.

Dördüncü maddedeki, Kürdistan dâhilî siyasetinin kumandanlığa bağlanması, bütün mülki amirlerin onun emrine girmesi ve üçüncü maddedeki "kalben bize bağlanmalarının sağlanması" hedefi için Kürt egemenlerinin devlet aygıtı içinde görevlendirilmeleri, hep bu taktik siyasetin ürünü olarak belirginleşir. Bu bağlamda Kürtlerin İngiliz ve Fransızlarla çatıştırarak diyalog imkânlarının yok edilmesini hedeflerken, kendisi o sırada Fransa ve İngiltere ile anlaşma zemini yaratma politikası izlemektedir.

Görüleceği gibi talimat, kabul edildiği söylenen ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının, Kürtler özgülünde özgürce kullanılabilmesinin, Kürtlerin dünyayla kendi çıkarları ekseninde ilişkilenmesi ve farklı seçeneklere yönelebilmesinin imkânsızlaştırılması ekseninde belirlenmektedir. Buna karşılık talimatın bütününde Kürdistan kavramı, sadece tarihsel bir bölge adı olarak değil, aynı zamanda Kürt halkının toprağı ve hakları anlamındaki hukuki bir kavramsallaştırma olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla önceden ilan edilen taahhütnameler ve bir müddet sonra ilan edilecek 1921 Anayasası ile birlikte, iki halkın eşit haklı birlikteliği imkânının teyidiyle, sonraki dönem uygulamaları ve yasallığından yapısal bir farklılığı yansıtmaktadır.

El-Cezire Cephe Kumandanlığı'nın, gerçekte bağımsız veya özerk bir Kürdistan'ın kurulmasının engellenmesi ekseninde (Merkez Ordusu gibi) bir iç güvenlik birimi olarak oluşturulduğu anımsanırsa talimatın

içeriğinin daha gerçekçi okunması sağlanabilir. Esasen diğer hak belgelerinde de ayrılmazlığa yapılan vurgular, eşitliğe yapılan vurgulardan baskındır ve âdeta eşitliğe yapılan vurgular da bunu gizlemeye yöneliktir. Nitekim Lozan'a kadar bu eşitlik ve yerel yönetimin gereklerinin yapılmaması ve Lozan'dan sonra da başlatılacak olan, eşitliğin ve giderek eşitliğinden bahsedilenlerin varlığının inkârı bunun göstergesi.

Bu çerçevede Kürtlerin var olma hakkı üzerine oturan bir Türklük anlayışı, İttihatçı tekkimlikçiliğin ve merkeziyetçiliğin Lozan ve Cumhuriyet sonrası hâkim kılınması Türkiye'nin sonraki yüzyılını da demokrasiye kapatacaktı. Bundan kaybeden ise sadece Kürtler değil gerçekte bütün Türkiye olacaktı. Tek partililiğin ve tek şefliğin hâkimiyeti yurttaşlaşmayı imkânsızlaştıracak, çağdaşlaşmayı da biçime indirgeyecekti. Ancak yine de bu belgedeki kabuller, sonraki dönem için de bir hak iddia ekseni oluşturur. Bağımsızlığını engellemek amaçlansa da bir ülke olarak Kürdistan'ın varlığının teslimi, bir ulus olarak Kürtlerin eşit haklılığının teslimi, özerk yerel yönetimin savunulması ve Kürt ileri gelenlerinin kendi kimlikleriyle askerî ve sivil bürokraside mevzilendirilmesinin gereği vs...

Kürtler bu belgelerdeki hak ilanları ve ortak vatan idealine o kadar çok inanacaklardır ki örneğin Bitlis Mebusu Yusuf Ziya, şöyle diyebilmiştir:

> Bu Meclis-i Âli ki İslamiyet'i kurtarmaya azmetmiştir. Kürtler bu Meclise karşı fena fikirler besleyemezler. Bütün fena fikirler oralarda tesir görmez. Hatırlarsınız ki halaskarı muazzamın ilk yükselttiği yüksek ses ilk defa Kürdistan'da başarı zemini bulmuştur. 16 Mart vaka-i ferdasından bu güne kadar Kürtler sizi huzursuz edecek, zannederim hiçbir hal ve hareket göstermemişleridir. Bütün sizin mefkûrenizle, bütün sizin kanaatinizle yürümüşler. Kürtler şarka koştular, sürüleri durdurdular, Kürtler şark savaşına iştirak ettiler; zulüm ve şenaat ordularını durdurdular. Kendi kanaatiyle hareket eden bu meclise yasalandılar ve mefkûreleri bu meclisle beraberdir. Rica ederim kalbinize zerre kadar bir şey gelmesin. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 113-114)

Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey de 18 Kasım 1920 tarihli oturumda şunları söylemiştir:

> Dersim şimdiye kadar hükümetin idaresine karşı daimi surette mütehaşi bir vaziyette bulunuyordu. Bu son mütareke neticesi hükümetinizin giriftar olduğu külfet içinde Dersim, en satvetli bir zamanda hiçbir hükümete boyun eğmeyen Dersim, Kongrenin teşekkülü üzerine, Kongreyi meşru addederek doğrudan doğruya himayesine kendisini attı. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 114)

Hasan Hayri'nin birlikteliğe inancı o denli sınırsızdır ki, Türklerle bu beraberlik için işi, bağımsızlık veya güvenli bir özerklik peşinde koşan Kürtleri "hainlikle" suçlama noktasına vardırır:

> Sonra efendim, Dersim'de ve etrafında duyuyoruz ki birtakım propagandacılar geziyormuş, güya Kürdistan hükümetini bütün Avrupa devletleri imzalamış, Padişah da kabul etmiş ve işte bilmem filan filan kabul etmiş diye bir takım şeyler... Siz ne duruyorsunuz gibi birçok şeyler deveran ediyor. Hatta bazı şahısların da gezdiğini hissediyoruz. Bu husus birkaç defa da mevzubahis edildi. Bu adamlar kimlerdir? Ve buna karşı hükümet ne vaziyet alıyor? İşte bunu anlamak, bunları ihraç etmek mümkün değil mi? Mümkünse onların arkası alınmalı ve bu gibi adamlar oradan ihraç edilmeli İstiklal Mahkemelerine bu hainleri tevdi etmeli. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 114-115)

Bir kısmı KTC'den ayrılıp birlikteliğe yönelmiş olan böylesi Kürt temsilcilerinden yükselen bu sesler, Kürt Türk beraberliğine olan inancın nasıl yüksek bir düzeyde seyrettiğini gösterir. Buna karşılık Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli anlaşmada (itilafnamede) çizilen sınır, Kürt temsilcilerde ciddi soru işaretleri yaratmıştır. Bu Anlaşma, imzalanana kadar Meclisin habersiz bırakılmış olması bir yana, sonucunda da bölge Kürtleri ciddi anlamda zarara uğratılacaktır. Öyle ki söz konusu itilafnameyle çizilen sınır, köylerle mezarlıkları ve tarlaları, daha da önemlisi aileleri birbirinden koparmıştır. Tıpkı Ortadoğu'da çizilen diğer emperyalist sınırların çizilme mantığında olduğu gibi, yerel halkın hakları değil, egemenlerin hâkimiyet kaygıları ekseninde davranılmış, amiyane tabirle sınır cetvelle çizilmiştir. Bundan da ötesi bu itilafnameyle Kürt temsilciler, Türk önderlerin, söz konusu Kürt ve Türk birlikteliğine, dolayısıyla

Misak-ı Millî'nin gerçekleştirilmesine kendileri kadar samimiyetle yaklaşmadığını görerek ciddi bir hayal kırıklığı ve kaygıya düşmüşlerdir. Nitekim Yusuf Ziya, Lozan'a gidiş öncesinde, 3 Kasım 1922'de bu durumu değiştirmeye yönelik gerekçelendirme yapar:

> Bendeniz Heyet-i Vekilemizden, Sulh akdine gidecek delegelerimizden şu suali soracağım: Şu İtilafname'nin mâkulâta ircaı mümkün müdür, mümkün değil midir? Bu suale müspet, muayyen cevap alacak olursam sulh akdedileceğine kani olabilirim. Menfi cevap aldığım takdirde maalesef diyeceğim ki akdedecekleri sulh eksiktir. İstiklalimize yetersizdir. Efendiler, Fransızlarla akdettiğimiz İtilafname, eğri ivicaçlı, evet eğri büğrü yollarla istiklalimiz üzerinde tehditkâr bir vaziyet almıştır. İtilafname'nin tespit ettiği hudutları bir kere daha nazarı dikkati âlinize arz ediyorum; Mardin'in, Nusaybin'in, Suruç'un, Kilis'in cihazı teneffüsü olan bu hudut bütün memleketimizi, bu yurtlarımızı bütün manasiyle felç etmiştir. Aynı suretle Urfa da, Antep de, Maraş da bundan mutazarrır ve müteessir olmuştur. (...) Çünkü iktisadi kaynakları, zirai kaynakları kâmilen hattın ötesinde kalmıştır. Ziraat bu merkezde olduğu gibi ticaret de aynı hal üzerindedir. (...) Bu hat o kadar gayritabii bir surette geçiyor ki Kilis'te, Nusaybin'de mezarlıkları ayırıyor. Mezaristan hattın öte tarafında kalıyor. Bir gün gelecek ki Suriyeliler, "Ölülerinizi buraya defnedemeyeceksiniz" diyecekler. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 116-117)

Ancak buna rağmen "Kürtler Lozan'da, Ankara'ya inanarak, kendi hak ve özgürlüklerine yönelik taleplerde bulunmadılar. Türklerle ortak gelecek tasavvurlarına mani olacak her harekete tepki gösterdiler" (Akyürekli, 2016b, s. 115). Öyle ki bir yandan Misak-ı Millî'nin savunulmayacağına ilişkin kuşkularını dile getirirken aynı sırada ölçüyü kaçıracak denli kendi haklarından vazgeçer bir tutum bile sergilediler; Yusuf Ziya'nın konuşması, bunun tipik örneklerinden:

> Misak-ı Millî iyi düşünülmüş bir kitabı kanaat ise, onu ertelememenizi rica ederim. Yine Misak-ı Millî hudutları içinde olan Kerkük, Musul, Süleymaniye, ta Hanikin'e kadar bu mahaller,

Şark vilayetlerimizin ayrılmaz parçası. Bunları ayırmak Şark vilayetlerimizi Musul'dan, Kerkük'ten, Süleymaniye'den ayırmak, onları felç etmektir. Hem felç etmektir hem de Şark vilayetlerimizin huzur ve sükûnetini selp etmektir. (...) Avrupalılar diyorlar ki "Türkiye'de yaşayan ekalliyetlerin en büyüğü, en kesretlisi Kürtlerdir." Bendeniz Kürdoğlu Kürdüm. Binaenaleyh bir Kürt mebusu olmak sıfatıyla sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selametlerini istiyorlar. Biz Kürtler, vaktiyle Avrupa'nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasıyla bize hak vermek isteyenlere iade ettik. Nasıl ki El-Cezire Cephesi'nde çarpıştık. Nasıl ki Türklerle beraber kanımızın döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz. Binaenaleyh sözüme son verirken Heyet-i Murahhasamızdan rica ederim ki ekalliyetler mevzubahis edildiği zaman Kürtlerin hiçbir isteği olmadığını ve Kürtlerin kanaatine tercüman olarak buradan söylediklerimi söylesin. Binaenaleyh tekrar rica ediyorum ki Suriye'de, o mevhum Suriye'de terk ettiğimiz hudutları kurtarsınlar. Bu memleketin, bu vatanın eczası, en mühim parçası olan Kerkük'ü, Süleymaniye'yi, Musul'u unutmasınlar." (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 117-118)

Bu Türk'ten daha Türk davranışa karşılık Türk önderliğinin taahhütlerin unutup bir inkâr, asimilasyon, sürgün ve ezme hattına girebileceği kimsenin aklından geçmiyordu. Düşünün ki Musul tartışmasında Lord Curzon'un Kürtlerin azınlık haklarından söz etmesine, Türk delegasyonunun Kürtler konusunda samimi bir temsile sahip olmadığını dillendirmesine karşılık Kürt milletvekilleri âdeta infial halinde ona toplu cevap yetiştirme yoluna gidileceklerdi. Bu kapsamda Bitlis mebusları Arif ve Derviş, Mardin mebusları Necip ve Esat, Muş mebusları Abdülgani ve Ahmet Hamdi, Genç Mebusu Vasıf, Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali, Siirt Mebusu Necmeddin, Diyarbakır Mebusu Hamdi, Urfa Mebusu Bozan, Van Mebusu Hakkı, Meclis Başkanlığı'na şu önergeyi vereceklerdir:

Türk, Kürt bir kütle-i vahidedir. Kürtler hiçbir zaman Türkiye camiasından ayrılamaz ve bunu ayırmak için hiçbir kuvvetin tesiri

> yoktur. Avrupa hükümetlerinin Kürtleri savunmaya salahiyetleri olmadığı defalarca memleketimiz halkıyla beraber protesto edilmiş olduğu halde yine ekalliyetlerin mevzuu bahsedilmesi şayan-ı teessüftür. (Akt. Göldaş, 2000, s. 24)

Lord Curzon'un Meclis'teki Kürt vekillerin Mustafa Kemal'in vesayeti altında olduğunu söylemesine karşı Yusuf Ziya, "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin, ne fazla bir salahiyeti, ne fazla bir kuvveti ve ne de bir kudreti ve ne de dedikleri gibi mebusları tayin edecek bir salahiyeti vardır" (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 121) diyerek işi trajik boyutlara vardıracaktır. Öyle ki kısa bir zaman sonra Musul İngilizlere bırakılacak, kendisi Musul'suz anlaşmayı onaylan yeni Meclis'te, Mustafa Kemal'in eleğinden geçemeyecek, 1925'te de, yeni rejimin yeni normlarına boyun eğmediği için "hainlikle" damgalanıp idam edilecektir; bir müddet sonra da Hasan Hayri tabii... Böylece Kürtlerin Türklerle birlikteliği en çok savunan, biri Sünni diğeri Alevi bu iki Kürt temsilcisi ve benzerlerinin tasfiyeleriyle Kürtlüğün kategorik inkârı yeni rejimin en "kırmızı" çizgisi kılınacaktır.

Özkardeşlikten Emperyalizmle Paylaşıma ve İnkâra Geçiş

30 Ağustos 1922 zaferinden sonra süreç artık Lozan hattına yöneliyordu. Kürt sorunu bu süreçte de güncelliğini ve kritik önemini sürdüren bir konumda olmaya devam edecekti. 1923 Ocak ayında iki taraf da birbirine avantaj sağlamak üzere ataklar yapacaktı. Ankara'nın bu süreci nasıl yöneteceği konusunda çok net olduğu söylenemez. Net oldukları ögeler, Türk devletine Lozan'da uluslararası bir güvence elde etmek, Kürtlerin adını resmî belgelere geçirtmemek ve artık kapitalist bir hatta gerekli dönüşümleri ve uluslararası dayanakları hızla gerçekleştirmekti. Ancak bu geçişler için öncelikle İngiltere ile hangi zeminde uzlaşılacağı, örneğin bunun bedeli olarak Musul'dan vazgeçip vazgeçilmeyeceği, vazgeçip vazgeçilmemeye bağlı olarak Kürt sorununun "çözümünde" hangi taktiklerin izleneceği konuları henüz belirsizdi. Bu nedenledir ki karşılıklı peşrevler çekileceği bir zamana ihtiyaç vardı ve dolayısıyla Mustafa Kemal, böylesi kritik ve çok değişkenli bir süreci Meclisin (hatta yer yer hükümetin bile) denetiminden uzak götürmek istiyordu. İsmet Paşa'nın başdelege tayininde gerçekleştirilen oldubittilerden başlayarak bir dizi alanda bunun sonuçlarıyla karşılaşacaktık.

Lozan'a giderken delegasyonun izleyeceği politikanın irdelenmesi için yapılan Meclis görüşmesinde İsmet Paşa, Meclisin de temel beklentisi olarak, temel çerçevenin Misak-ı Millî olacağı belirlemesini yapar. Bu bağlamda Suriye sınırı gündeme getirilir. İzmit Mebusu Sırrı Bey şöyle der:

> Suriye ile olan anlaşmada Misak-ı Millî'nin gereklerini muhafaza edemedik. Misak-ı Millî icabınca bizimle beraber bir toprak ve

> bir idare altında yaşaması gereken birçok Türk ve Kürtler vardır. Bunlar bizim Misak-ı Millîmizin gereklerine göre muhalif olarak Avrupalıların kabul etmiş oldukları Milletler prensibine aykırı olarak güneyde kalmışlardır. Yani bizden ayrı bırakılmışlardır. (Akt. Hakan, 2023, s. 227)

Bu sınır sorunu, lağvedileceği zamana kadar Meclisin en temel sorun olarak varlığını sürdürecekti. Gerek Kürtler konusu üzerinden gerekse de Meclise hâkim Osmanlıcı yayılmacılık üzerinden güney sınırının Misak-ı Millî'ye göre belirlenmesi konusunda belirgin bir ağırlık vardı. Buna karşı Mustafa Kemal, İngiltere ile tanınma ve Türk kapitalizminin geliştirilmesi için bir anlaşma hedefini esas alarak Musul'u bu amacın bir kartı olarak kullanacaktı. Bundandır ki İngiliz işgali ve Misak-ı Millî kararı nedeniyle konferansın en önemli maddesi olması gerekirken, Musul meselesi, İsmet Paşa'nın konuyu hem öteleyecek hem de ikili görüşmeler çerçevesinde gizli diplomasiyle görüşülmesini isteyecekti.

Bundandır ki konu ancak 23 Ocak 1923'te konuşulabilecekti. Lord Curzon, "bu işin konferansın açılışından bir hafta sonra, yani 27 Kasım 1922'de konuşulması kararlaştırılmış iken İsmet Paşa'nın 26 Ocak akşamı kendisine, bunun aleni görüşülmesinden vazgeçilmesini söylemesi üzerine, kendisinin bunu kabul ettiğini, ancak özel görüşmelerle bir anlaşmaya varılamadığı için işin konferans ve dünya önünde konuşulacağını söyledi ve İsmet Paşayı kendi görüşünü söylemeye davet eyledi" (Bilsel, 1998, s. 217).

Konunun gizli diplomasiyle götürülmek istenmesi, BMM'den gizlenerek İngilizlerle paylaşım hesabının sonucu olmaktadır. Bu bağlamda açık mekânlarda dillendirilmekten kaçınılan şey ise, geleceğin Türkiye'sinde var olma haklarının inkâr edileceğine karar verilmiş olan Kürtlerin, sınır ötesi bir yerde de kimlikleriyle kurumlaşabilmesi imkânının tanınmayacağı bir Ortadoğu için İngilizleri ikna etme çabasıdır. Açık ki "petrolü veririz ama siz de bizim gibi Kürtleri inkâr etmeniz gerek, yoksa bizim Türkleştirilmiş bir Türkiye'yi yaratmamız riske girer!" statüsü ancak gizli diplomasiyle elde edilebilecek bir teklif örneğidir. Bu bağlamda Musul konusu, Mustafa Kemal'in kafasında ikili bir yerden şekillenir:

> Musul bizim için çok değerlidir –der İzmit basın toplantısında ve bu iki nedeni koyar–. Birincisi çevresinde sonsuz zenginlik

> oluşturan petrol kaynakları vardır. İkincisi bunun kadar önemli olan Kürtlük sorunudur. (Mustafa Kemal, 1993, s. 95)

Normal olarak bu son vurgudan anlaşılacak şey, mademki onca tahhütle Türkiye, "Türklerin ve Kürtlerin ortak ülkesi" ilan edilmiştir, o halde buradaki Kürtlük vurgusu, Musul'un "sonsuz zenginliğinin" sahiplik meşruiyetinin savunulması (Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de tüm topraklarını emperyalist hâkimiyetten kurtarmak) olsa gerek! Oysa öyle değil... Mustafa Kemal, Musul'u geçmişte Osmanlıya ait olması ve Mondros sırasında henüz daha Osmanlı askerlerinin elinde olması üzerinden "bizim" ilan ediyor; ama gelinen noktada artık "biz", Türkler ve Kürtler değil, Türk devleti idi. "Devletin ülkesi" sorunu uluslararası güvenceye ulaştırıldıktan sonra sıra Anadolu'nun çok kimlikli halkından "devletin milletini" oluşturmaya gelecekti. Nitekim bunun gerekçelendirilmesini, hukuki meşruiyet üzerinden değil güç ilişkileri üzerinden yapacaktı. Mustafa Kemal İstanbul gazetecilerine şöyle anlatır:

> Musul ili millî sınırımız içindedir. Bu millî sınır ifadesini ben bulmuştum. Ateşkes için esas olacak herhalde bir sınırımız olması gerekir. Bu sınır ne olabilirdi? Bu konuda süngülerimizin bulunduğu yeri sınır yapmak hatırıma geldi. Wilson prensiplerinden de esinlenerek, İskenderun'dan başlayan ve Musul'u da kendi arazimiz içinde bırakan sınıra millî sınır dedim. (Mustafa Kemal, 1993, s. 95)

Peki ama bu durumda "Kürtlük sorunu" vurgusu nereden yapılıyor? Ne yazık ki tamamen negatif bir yerden yapılıyor:

> İngilizler orada bir Kürt hükümeti oluşturmak istiyorlar. Bunu yaptıkları takdirde bu fikir bizim sınırlarımız içinde Kürtlere de sirayet edebilir. Bu fikre engel olmak üzere sınırı güneyden geçirmek gerekmektedir. Bununla beraber Musul'u almamakla savaşmaya devam mı edeceğiz? Hatta size soruyorum: Her şey oldubitti, Musul için savaşa devam akıllıca bir şey midir? (Mustafa Kemal, 1993, s. 95-97)

Görüldüğü gibi İngiltere'nin herhangi bir müdahalesi, örneğin Arap devletleri kurması değil sorun. Sorun "bizim" bir müddet sonra varlıklarını inkâr edeceğimiz Türkiye sınırları içinde kalacak olan Kürtlerin, bu Kürt devletinden pozitif etkilenmeleri, "orada devletimiz varken burada niye inkâr ediliyoruz?" diye hukuki sorular sormaya başlamaları... Yani kaygı "emperyalist, üstelik ayrı dinden İngiltere bile haklarımızı tanıdı da yüzlerce yıl birlikte yaşadığımız, üstelik dindaşımız Türkiye niye tanımıyor?" diye sormaya başlamalarına vesile olmasıydı.

İşte bu yaklaşımdır ki hem sonraki dönemde stratejik beraberlikler kurulacak olan İngiltere'yle karşı karşıya gelmemek ve bu durumu, "Musul için savaşa devam akıllıca bir şey midir?" çerçevesiyle realize etmek, ama diğer yandan İngiltere'nin "kötü" örnek oluşturacak bir Kürt özerkliği veya bağımsızlığı sağlama fikrine de engel olmak", yani Kürtlerin de Türkler ve Araplar gibi haklarına kavuşacağı bir statü kurmaya yeltenmemesini garanti etmek gerekiyordu.

Kısacası Meclis'ten ve hükümetten gizli, Lozan'daki açık tartışma platformlarından da gizli Mustafa Kemal, İnönü, Lord Curzon, Lloyd George arasında bir paralel ilişki üzerinden uzlaşıyı hedefleyen ve Musul'un joker olarak kullanılacağı bir ince diploması hattından gidilecekti. Bu kapsamda eğer İngiltere bir Kürdistan kurma hattında yürüyorsa, Kürtlerin o sırada İngiltere'ye karşı zaten sürdürdüğü savaş desteklenecek ve Musul için savaş da dâhil her türlü kararlılıktan yana Meclis'teki ağırlıklı bileşimle uzlaşılacaktı. Yok eğer İngiltere Kürdistan politikasından (ve tabii kapitülasyonlardan) vazgeçiyorsa, bu durumda Musul'un onlara bırakılmasını içeren bir uzlaşı paketine kapı açılacak ve tabii BMM'deki Musul'u vermeme muhalefeti de tasfiye edilecekti. Dolayısıyla İngiltere ile, kazanılacağı kesin ve çok haklı olan bir savaşa girilmeyecek, İngiltere ile müttefiklik hattına girilecek, ama buna karşılık sonraki yüzyıl boyunca Kürtlerle savaş dâhil Türkiye'nin bütününü demokrasiden uzak tutan bir çizgi göze alınacaktı.

Bu gerçeklikte görünen o ki Lozan'ın açık olmayan masalarında ve tabii BMM'den bilgi kaçırmak üzere ve Kürtsüz bir Ortadoğu'nun pazarlığı yapılacaktı. Bu durum İngiltere'nin de işine gelendi! Mademki devlet önerdikleri Kürtler kendisine karşı ayaklanıp duruyordu ve mademki Ankara iktidarı, Kürtlere hak tanınmaması koşuluyla Musul'u kendisine bırakma yönelimi gösteriyordu, kendisi açısından sorun kalmıyordu.

Kaldı ki onun Kürtleri gündemleştirmesinin nedeni de Musul'u kendisi için garantiye almaktı! Daha kısa bir zaman önce hakkında Mavi Kitap'ı yazdırtıp İttihatçıları "insanlık suçu işlemiş caniler" ilan etmesine neden olan Ermenilerin yok edilişi sorununu bile yine çıkarları uğruna unutmuştu, Kürtleri haydi haydi unuturdu. Üstelik anlaşma karşılığında Türkiye ile dost olmak, hem kendi sermayedarları için sömürü ilişkilerinin devamı hem de Türk devletinin, Sovyetler Birliği'ne karşı uluslararası ilişkilerde müttefik kılınması demekti.

Ankara açısından da İngilizlerle Kürtlere hak vermeme (ve tabii kapitülasyonların kaldırılması) eksenli bir anlaşma sağlanması karşılığında Musul pekâlâ verilirdi. Böylece hem Türk-Müslüman sermayenin geliştirilmesine uluslararası bir dayanak sağlanır hem de Kürt devleti kurma olasılığı temelinde tehlikeli görülen İngiltere, Kuzey Kürtlerinin asimilasyonuna geçiş için dayanak kılınırdı. Kısacası İngiltere Musul'u, Türkiye ise kendisi için uluslararası tanınmayı ve dışlarında kalacak Kürtlerin kurumlaşamayacağı bir Ortadoğu statüsü talep ediyordu. Dolayısıyla iki tarafın da önceliklerine ulaşması için Kürtlerin haklarından yoksun bırakılması, sürecin düğüm noktasıydı.

Yine de taraflar için en uygun sonuca ulaşılması kolay olmayacaktı. Çünkü Ankara Meclis'inde, Musul'un asla bırakılmaması eksenli bir çoğunluk bulunuyordu. Güney Kürdistan'da, Türkiye ile birleşmeye sıcak bakan İngiliz karşıtı bir ayaklanma gerçekleşiyordu. Ankara Meclisi Lozan delegasyonunun belirlenmesinde ve yürütülüşünde artan oranda devre dışı bırakılmanın da tepkisi olarak sürecin bilgilerine hâkim olabilmek için agresif bir muhalefet sürdürüyordu. Aynı şekilde İngiltere'de de hem iç muhalefetin etkinliği geriletilemiyor hem de müttefikleriyle ilişkilerdeki gerilimler hal yoluna sokulamıyordu. Dolayısıyla evdeki hesapları çarşıya uydurmak için, pazarlıklar ve ek kavgalarla geçecek bir zamana ihtiyaç vardı. İşte Musul'u Lozan'ın imzalanmasının sonrasına erteleyen ve Kürtleri statüsüzleştiren çerçevesi bu süreçte belirginleşiyordu.

İsmet Paşa bu süreçte hükümeti ikna etmeye yönelik bir bilgi akışı gerçekleştiriyordu. 27 Ocak 1923'te çektiği telgrafta, "İngilizlerin Musul'u kesin bir şekilde talep etmeleri üzerine konferansın kesintiye uğrayacağını bildirerek takip edilecek yol hakkında hükümetin fikrini sormuştur. İsmet Paşa bu telgrafta konuyla alakalı kendi kişisel görüşünü, 'Ben Musul'dan feragat ederek Sulh aramak fikrindeyim' diye özetlemiş[ti]"

(Bkz. Hakan, 2023, s. 289). Aynı telgrafta ilettiği Rıza Nur'un görüşü de, önceden aktardığımız Mustafa Kemal'in görüşüyle örtüşüyordu:

> Henüz Musul'u vermek gibi fedakârlıkların zamanının gelmediği" doğrultusunda fikir beyan ederek memleketin gelişmesi için Musul petrollerine mutlak ihtiyaç duyulacağını da belirtip konuyu gelecekteki bir Kürdistan meselesi "tehlikesi" üzerinden değerlendirmiştir: "Keza elden çıkarılması ise başımıza bir Kürdistan belası çıkarmak demektir ki bizi böğrümüzden vurur. Ermenistan ile birleşir. Hem de istikbalimiz olan Şark ile aramızı keser. Bu cihetlerden dolayı mesele pek mühimdir. (Akt. Hakan, 2023, s. 290)

Dikkat edilirse buradaki fikir teatileri, ulusal kurtuluş arayışındaki mazlum bir halkın önderlerinin görüşlerinden çok, hâlâ başka bir halkın toprağındaki petrolü kendine yükselme aracı yapmaya çalışan, dahası gelecekte de Şarka doğru yayılma hayalleri kuran emperyalist politikacıların akıl yürütmelerine yakın. Ama konumuz açısından asıl önemlisi, hem Kürtlerin doğal topraklarına el koymaya ama hem de onların varlığını kendisi için stratejik tehlike addeden bir yaklaşım karşısında olmamızdır. Oysa Türkiye Kürtlerinin bu zafer noktasına gelinmesindeki kritik rolünün yanı sıra Lozan'da mesafe alınabilmesi açısından da kritik rolleri devam edecekti. Nitekim bu süreçte İsmet Paşa'nın hak teslim eden şu cümleleri hem çok kıymetlidir, ama hem de İsmet Paşa dâhil Türk devlet yöneticilerinin, Kürt yoldaşlarına karşı gerçekleştirdiği vefasızlığa ayna tutmak açısından çarpıcıdır:

> Son savaşlarda Kürtlerin kötü döğüşmüş oldukları ifadesine gelince, Türk delegasyonu, Harb-i Umumi ve İstiklal Harbine iştirak eden Türk ordusu komutanlarının bütününün vatanın selameti için Kürt milletinin ifa etmekte olduğu muvafakat ettiği hizmetleri hürmet, takdir ve beğeniyle ilan ettiklerini beyan etmeyi görev bilir. Bilhassa sultana ve zail olan İstanbul hükümetine karşı olan mücadelede, düşmanlarımızın saldırısına uğrayan muhtelif Anadolu cephelerinin müdafaasında, kezalik Rumların kâmilen ezilmesiyle sonuçlanan taarruzda, aynı gayeye varmak ve aynı

> mefkûreyi elde etmek için Kürtler Türklerle tam bir işbirliği içerisinde çalıştılar. (Akt. Hakan, 2023, s. 269-270)

İsmet İnönü, Kürt milletine ilişkin bu hakşinas tutumu *Hatıralar*'ında da teslim eder:

> [Kürtler] Millî Mücadele'nin devamınca canla başla beraberlik gösterdiler. Sonra Lozan muahedesi yapılırken de Kürtler yurtsever olarak Türklerle birlikte bulunmuşlardır. (...) Hatta Lozan'daki konuşmalarımızda, millî davalarımızı "biz Türkler ve Kürtler" diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik. (İnönü, 2006, s. 465)

Açık ki Türklere verilmiş böylesi bir açık çek, Millî Mücadele sonrasında kendi kimliklerinin inkâr edilmeyeceğinden yana bir güvenin yansımasıydı; ne yazık ki bunun getirdiği hak yükümlülüğü, İsmet İnönü'nün de içinde bulunduğu ekip tarafından hoyratça çiğnenecek ve ne oluyoruz diye sorulamasın diye egemen ulusun vicdanıyla da oynanacaktı.

Lozan'daki müzakerelerde her sıkışılan noktada Lozan'a yollanan Kürt destek telgraflarının yanı sıra Güney Kürdistan'da gerçekleşen Kürt ayaklanması da sürecin şekillendirilmesinde temel bir etken olacaktı. Gerçekten de bu ayaklanma İngiltere'nin Kürt kartını kullanabilmesini imkânsızlaştırırken Türkiye'nin İngiltere'ye karşı pazarlık şansını ise olağanüstü şekilde arttıracaktı. Ancak Kürtlerin bu rezervsiz anti-emperyalist ayaklanması, ne yazık ki sadece İngiliz Hava Kuvvetlerinin ağır bombardımanlarıyla katledilmelerini getirmekle kalmayacak, aynı zamanda İngiltere ve Türkiye'nin, Kürdistanı paylaşmakta anlaşmalarını da kolaylaştıran bir etkene dönüşerek trajik bir rol oynayacaktı.

Oysa Lozan'a hazırlanırken İngiltere, hiç kuşkusuz Musul için ama aynı zamanda Kürtlere bir devletleşme imkânı sunuyordu. Bunun için 1919'da kendisine karşı ayaklanmış olan, ancak ayaklanışını ezip kendisini de yaralı olarak yakaladığı Şeyh Mahmut Berzenci'yi, Hindistan'da tutulduğu hapishaneden alıp Güney Kürdistan'a geri getirecekti. Onun üzerinden işbirlikçi bir Kürdistan Krallığı kurulması ve bu sayede de Musul için savaşacağı varsayılan Kürt ve Türk devleti olmak iddiasındaki Türkiye'ye karşı avantajlı konuma geçmeyi umuyorlardı. Ancak, Şeyh

Mahmut umdukları gibi işbirlikçi bir konumu kabul etmeyecek, aksine soluklanır soluklanmaz Osmanlı birlikteliği üzerinden İngiltere'ye karşı tekrar ayaklanacaktı.

> Şeyh Mahmut'un emirliği, özerk Kürdistan fikri üzerinden şekillenmişti. "İngilizler vasıtasıyla verilecek bir istiklalden ise Türkiye hükümetine bağlı bir muhtariyeti tercih ederim" sözü ona aittir. (Bkz. Akyürekli, 2016b, s. 129-130)

Ankara, önceki Kürt ayaklanmasından ayrımla bu kez gelişmeyi değerlendirecek ve Berzenci ayaklanmasına yardımcı olacaktı. Bu kapsamda Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarından Yarbay Özdemir Bey'i 100 kişilik müfrezeyle bu ayaklanmaya yardımcı olarak yollayacaktı. Özdemir Bey, zaten Ankara'yla birlikte ama özerk olarak yaşamak isteyen Kürt aşiretlerince kucaklanacak ve kısa zamanda 8.000 kişilik bir kuvvet meydana getirecekti.

Şeyh Mahmut kendisini Kürdistan Kralı ilan edip İngiltere'nin egemenliğine karşı uzlaşmaz bir siyaset izlerken, Türkiye karşısında olabildiğine mütevazı bir konuma razıdır. Nitekim Başbakan Rauf Bey'in İsmet Paşa'yı bu yönde bilgilendirirken, "Şeyh Mahmut'un Ankara Hükümeti'ne sadık olduğunu ve harekâta başlandığı takdirde fiilen katılacağını belirtti" (Akt. Hakan, 2023, s. 239) açıklaması, pazarlık kozu olarak kullanılacak ama Ankara, İngiltere'yle ipleri koparmak için asla kullanılmayacaktı. Bu durum, Türkiye Genelkurmay kaynaklarında şöyle belirtilir:

> Osmanlı hükümetinin hizmetindeyim ve kuluyum. İngilizlerden görmüş olduğum zulüm ve hakareti hiçbir zaman unutmadım. (...) Kuvvetiniz varsa hemen Süleymaniye üzerine yürüyünüz, ben de size katılır ve Hamrin [Musul'un güneyi] dağına kadar olan araziyi elde ederim. Hükümet bana inanır ve subay, top, cephane verirse, düzenli askere dahi ihtiyaç duymadan kendi kendime bu harekâtı yaparım. Kuvvet toplamak için bir süreye ihtiyacınız varsa, ben de İngiltere'ye karşı yumuşaklık gösterip zaman kazanırım. (Akt. Hakan, 2023, s. 236-237)

Görüldüğü gibi Musul'u almaya yönelecek bir kararlılık, Güney Kürtlerini de yanında bulacak ve İngilizlerin bölgede inat etmeleri

imkânsızlaşacaktı. Üstelik buna rağmen İngiltere'yle ilişkilerin yenilenmesi mümkündü, ama belli ki Mustafa Kemal'in gelecek vizyonunda Kürtlerle birlikte kurumlaştırılacak bir devlet yoktu. Önceki dönemde Kürt aydınlarıyla kurmak istemediği taahhüdü, Güney Kürdistan'a hâkim ve başarılı bir komutan olarak yükselen Berzenci'yle sürdürmek istemiyordu. Bir yandan Musul'un sağlayacağı olağanüstü zenginliği istiyor ama hem bunun için gelecekteki kapitalist müttefiki İngiltere'nin dostluğundan olmak istemiyordu; üstelik İngiltere'nin karşıya alındığı bir oyun planında bu kadar çok Kürdün Türkleştirilebilmesi de imkânsızlaşacaktı.

Ancak diğer yandan bu kritik karar sürecinde Ankara'nın temsilcisi "Özdemir Bey ile Şeyh Mahmut'un görüşmeleri de belli bir olgunlaşmaya doğru ilerliyordu. "Esasını Kürdistan'ın muhtariyeti teşkil eden bu görüşme ve mutabakatlar bir anlaşma metnine bağlanarak Türkiye Genelkurmay Başkanlığına gönderiliyordu. Zaten bu sıralar El-Cezire Tamimi'nde yer alan yerel yönetimler oluşturulması gereği de (1. ve 2. maddeler) BMM'nin gündemindeydi" (Bkz. Akyürekli, 2016b, s. 130). Bu görüşme ve mutabakat sürecinde "Anadolu'da şekillenen Heyet-i Temsiliye modelini esas alınarak, Şeyh Mahmut, Güney Kürdistan Heyet-i Temsiliye Reisi ilan" ediliyordu.

> İngilizlerin Kürdistan Krallığı fikri sekteye uğramış, yerini Türkiye ve hilafete merbut Özerk Kürdistan almıştı. Kürdistan Heyet-i Temsiliye azaları 29 Aralık 1922'de Süleymaniye'de toplandı. (...) [Nitekim] 32 Kürt ve birkaç Kürt aşiret liderinin katıldığı Kürdistan Heyet-i Temsiliye toplantısında edilen yemin şöyleydi: Âlem-i İslamiyet'e bağlı kalmak şartı ile Türk Hükümetinin vereceği meşru bir imtiyazı ve idare-i muhtariyeti, İngilizlerin Kürt kavmine vermek istedikleri gayri meşru bir istiklale tercih edeceğiz... (Bkz. Akyürekli, 2016b, s. 133)

Özetle Şeyh Mahmut'un ayaklanmasıyla Kürt kartı, Londra'nın elinden bütünüyle çıkmış, bütünüyle Ankara'nın eline geçmişti. Yani Musul'a hem diplomatik hem de askerî açıdan yüklenip almamak için hiçbir neden kalmamıştı. Ama Ankara'nın İngiltere ile kapışmak gibi bir sorunu olmadığı gibi Kürtlere kolektif haklarını tanımak gibi bir niyeti de yoktu. O İngiltere ile stratejik bir dostluk kurmak, Kürtlerin ise varlıklarını bile

reddedeceği bir rejim tasarlıyordu ve Lozan pazarlıkları da bunun gereğine uygun götürülecekti. Bunun bedeli ise hem Musul hem de demokrasiye kapalı bir Türkiye olacaktı.

Kürtlere yönelik oyun planı, onların topraklarına ve zenginliklerine hâkim olurken haklarını ve varlıklarını reddetme üzerine kuruluydu. Ancak bu planın, hem o günkü dünya dengelerinde Türkiye'nin zayıflıklarından kaynaklı sorunları vardı hem de Türkiye kapitalizminin gelişebilmesi için güçlü bir kapitalistin dostluğuna ihtiyacı vardı. Üstelik çok zengin petrol kaynaklarına rağmen, Güney Kürtlerinin giderek tek bir liderlik altında toplanması ve zaten hiçbir dönem tam denetlenememiş olan coğrafyası Güney Kürdistan'ın kontrol ve asimilasyonu hayallerini ortadan kaldırıyordu.

İşte bu rasyonalite egemenleri, ya halkların kardeşliği ekseninde demokratik bir değişime geri çekilmeye ya da İngiltere'ye yaklaşıp Güney Kürtlerini dışlayan bir çizgide itiyordu. Bu ikilemdeki birinci tercih, 1921 Anayasası ekseninde iktidarın paylaşımını da zorunlu kılıyordu ki istenmeyen ögelerden bir diğeri de buydu. Aynı egemenlik ilişkilerinde Kürtlük, vb. her türden farklılık, hem yönetim modelini çoğulculaştıracağından hem de pazarı riske atacağından "bölücülük" olarak damgalanıp düşmanlaştırılacaktı.

İşte bu süreçte Türkiye'nin, kamuoyuna yansımayan gizli bir mutabakatla Musul'u İngiltere'ye bıraktığına, en azından Lozan'ı Musul'suz imzalama hattına girdiğine ilişkin yansımalar görülmeye başlanacaktı. Bu arada Kürdistan vurgulu belirlemeler zaten terk edilmiş, Türklük vurgularında rahatlamaya geçilmişti. Ama hâlâ "muhtariyet" kullanım hattındadır ve hâlâ "Türkiye halkı" vurgusu sürdürülmektedir. Dahası Lozan'ın henüz imzalanmadığı süreçte (ve onun onaylanmasını sağlayacak bir meclis üretmek üzere) gidilen seçim için, özerklik düzenlemesinin en kısa zamanda yapılacağı bile taahhüt edilmektedir. Yani hem Lozan'da Musul'dan vazgeçilerek İngiltere ile anlaşma hattına girildiğinin hem de Türkiye'ye kalacak Kürdistan parçasında Kürtlerin Türkleştirileceğinin henüz gizlendiği bir taktik aşamada bulunuluyordu.

Bu süreçte Musul'a ilişkin meşru zeminler dışı bir pazarlık olduğunu Fransız delegasyonu da hissedecekti. Nitekim "Fransız temsilci Camille Barrere, kendi hükümetine, Lozan'ın imzalanmasından aylar önce, 18 Aralık 1922'de, Türklerle İngilizlerin Musul dâhil olmak üzere bazı

konularda gizlice anlaştıklarını rapor etmişti" (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 127).

Ancak anlaşmaya yönelik bazı değişimler de belirginleşiyordu. Nitekim Lozan'ın kesintiye uğradığı dönemde uluslararası kapitalist sisteme, kapitalist yoldan ilerleneceği güveni vermek üzere, Meclisten habersiz bir şekilde İzmir'de İktisat Kongresi toplanması yanında, Muhalefetin Lozan'a ilişkin şeffaflık ve Meclis denetimi isteğine karşı geliştirilen gerilim politikası sonucunda Ali Şükrü öldürülecek, yine Lozan'ı onaylayacak bir Meclis oluşturmak amacıyla erken seçim kararı alınıp Meclis de, Meclis denetimine son vermek için bir sonraki Meclisin toplanması beklenmeden feshedilecekti.

Bu kapsamda Kürtlere ilişkin eski taahhütlerden vazgeçme hattına girilirken, devre dışına çıkarılan sadece Kürtler değil bizzat Meclis egemenliği ilkesi olacaktı. Nitekim Kürtlerin eşit yurttaşlık hakları ile emek hakları, çoğulculuk, basın özgürlüğü, parti kurma hakkı, gerçek seçimler, yerel yönetim özerkliği vb. tüm denge ve denetleme mekanizmaları da paralel bir süreçte tasfiye edilecekti. Bu cendereyi aşabilecek tek imkân kadın hakları olacaktı ki bu da genel bir haklar konseptinin parçası olarak değil, kapitalist bir modernleşmenin gereği olacaktı. Kısacası yol haritası, kapitalizm için gerekenler ve gerekmeyenler, otokratik yönetim için sorun yaratanlar ve yaratmayanlar ekseninde belirlenecek, Kürt sorunu ve diğer haklar da işte bu tek şef, tek parti, tek millet, tek inanç konseptinin kurbanı olacaktı. Bir diğer deyişle daha sonraki tarih yazımlarında "ilericiliğin gericiliği tasfiyesi" olarak meşrulaştırılmaya çalışılacak olan şey, gerçekte modern otokrasinin inşasıydı.

Ancak antlaşmanın henüz imzalanmadığı bu süreçte hem Meclis hem de Kürtlerin desteği İsmet Paşa'nın Lozan'daki müzakerelerde İngiltere'ye karşı temel silahları olduğundan, Meclis egemenliği ve Kürtlerin haklarının savunulduğu imajının gölgelenmemesi için olabildiğince özenli davranılıyordu.

Özellikle yineleyelim ki Meclis'te Musul'suz bir barışa karşı olanlar sadece Kürtler değildi. İkinci Grup'tan Başbakan Rauf Bey'e ve Birinci Grup'un bazı üyelerine kadar Meclis'in çoğunluğu Musul'un İngiltere'ye bırakılmaması konusunda mutabıktı. Yani Musul için savaşın göze alınabileceğini düşünen bir çoğunluk söz konusuydu ve Musul'suz bir Lozan'ın, Türkiye Meclisi'nde onaylanması imkânsız görünüyordu. Diğer

yandan önceden irdelediğimiz gibi İngiltere'nin de bu eksende bir savaşı göze alabilmesi, bizzat Londra'daki iç politik dengeler ve kamuoyu tepkileri nedeniyle imkânsızdı.

Ama buna rağmen Mustafa Kemal, hükümeti de devre dışı bırakarak İsmet Paşa ile yürüttüğü paralel hat üzerinden, rasyonel olanın Musul'suz bir anlaşma olduğuna karar vermiş görünüyordu. Çünkü o konjonktürde dünyanın en büyük gücü olan İngiltere, 1) sadece o ana ilişkin bir rakip değil, kapitalist yoldan kalkınacak bir Türkiye'nin gelecekteki stratejik müttefik potansiyeliydi, 2) Uluslararası anlaşmada Türkiye'nin payına düşecek Kürtlerin Türkleştirilebilmesi için onun sessiz desteğine yaşamsal bir gereksinim vardı.

Tabii eğer İttihatçıların, devletin hâkimiyet alanlarını Türkleştirme anlayışından kopup Kürtlerin evrensel haklarını tanıyan taahhütler ekseninde kalsaydı, kuşkusuz rasyonel olan (İzmir gibi vatan parçası görülen) Musul'u da İzmir gibi işgalden kurtarmakta ısrar etmekti ki salt Berzenci'ye destek verilmesi halinde bile bu sorun rahatlıkla çözülebilirdi. Ama egemenler Kürtleri haklarıyla değil Türkleşmeye boyun eğdirerek yönetmek istediklerinden İngiltere ile uzlaşmaya mecburdu. Bu uzlaşmayla hem kendi kapitalizmine hem de Kürtlerin asimilasyonu ve ezilmesine küresel bir destek elde etmiş olacaktı.

Ancak Musul'dan vazgeçebilmek için içerinin yeniden yapılandırılması gerekiyordu ki konu BMM'de hararetle ve Mustafa Kemal'in "rasyonalitesinden" farklı bir rasyonaliteyle, Misak-ı Millî ve iki halkın gelecek birlikteliği ekseninde tartışılıyordu. İşte sonucu en baştan belli olan Musul'un, Lozan imzalanması sonrasında ikili görüşmelere bırakılması vb. bir dizi garip olay da bu bağlamda gerçekleşecekti. Meclis'in, "Musul sorununu sonra çözeceğiz" diye aldatılmaya çalışıldığı bu kritik aralıkta Ali Şükrü'nün şu çıkışıyla karşılaşacağız:

> Sulhu da kabul edecek vaziyette değiliz, bu proje mucibince. Çünkü bizim bugün katiyen terk edeceğimiz memleket parçaları başlangıçta terk edilmiştir. Ama Rauf Bey diyor ki, kim terk etmiştir? Musul'u kim terk etmiştir. Efendiler soruyorum; düşmanların altı ay sonra terk etmiş olduğu bir toprak parçası var mıdır? Yoktur. Hangi toprak bir daha geri iade edilmiştir? Musul'u bir sene sonraya bırakmak, bir Mısır yapmak demektir. Binaenaleyh neticede

> kaybetmek demektir. Bu da Girit gibi gidecektir. Binaenaleyh Musul'u bırakmak caiz değildir. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 126)

Üstelik Ali Şükrü'nün suçlamasının aksine Başbakan Rauf Bey de Musul'suz bir anlaşma imzalanmaya karşı olanlardandır. Nitekim o da şöyle diyecekti:

> Sırrı Bey Musul'un İngiliz idaresinde kaldığına, yani Kürdistan'ın Misak-ı Millî'ye göre İngiliz idaresine geçtiği hakkında bir tablo yaptılar; fecaatini, sakametini, tehlikesini tasvir buyurdular. Zannederim ki bu aciz arkadaşınız da vaktiyle bir vesile aynı mahzurları, aynı tehlikeyi izah etmişti. Biz de o cehlin, eşkâl endişesi ile Musul üzerinde kuvvetimizle çalışacağız. Tahsil edemezsek vatanın tehlikede olduğunu anlayacağız. (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 127)

Tabii bu yatıştırıcı tavra rağmen Rauf Bey de diğer hükümet üyeleriyle birlikte sürecin doğru bilgisinden ve yönetilme hakkından yoksundur. Belli ki Mustafa Kemal'in, kendisini çiğneyerek Musul'suz bir anlaşma yapabileceğine hâlâ inanmak istemediğinden hükümeti de muhaliflere karşı kollamaktadır. Ama bu sonuçla karşılaştığında da İsmet Paşa'yı karşılamaya gelmeyecek ve başbakanlıktan da çekilecektir. Geriye dönüp baktığımızda Lozan Konferansının ikinci başlama döneminden itibaren bir şeylerin zaten kotarıldığının verilerini görebiliyoruz.

> Türkiye 23 Nisan 1923'te Lozan Konferansı'na geri döndü. O günden sonra hem İngilizler hem de Ankara Hükümeti, Lozan'da Musul meselesini gündeme almadı. Anlaşılan ara verilen dönemde, zabıtlara yansımayan görüşme ve mutabakatlar olmuştu. Dolayısıyla taraflar Kürdistan ve Musul meselesini daha fazla karıştırmak istemiyordu, aralarında anlaşarak Musul konusunu zamana bıraktılar. (Akyürekli, 2016b, s. 134-135)

Ancak bu noktada önemli bir ayrıntı da es geçilmemeli. Aynı heyetin, Lozan Konferansı'na geri dönmesine karar verilmiştir, ama Meclis'ten alınan yetki, Misak-ı Millî'den vazgeçmemek şartıyla görevine devam etme

yetkisiydi. 1923 Şubat ve Mart ayları boyunca kıran kırana süren müzakerelerden Misak-ı Millî'den vazgeçme yetkisinin alınamayacağı görülünce, hiç olmazsa İsmet Paşa başkanlığındaki heyetin değiştirilmemesi hedefiyle yetinilecekti; nasılsa atılacak imzadan Meclis'in haberi olmayacak ve nasılsa anlaşmanın mecliste onaylatılma işi, 1 Nisan'da oldubittiye getirilen seçim kararıyla, tüm üyeleri Mustafa Kemal tarafından belirlenecek yeni meclise bırakılacaktı.

Sonuçta aynı heyetle müzakerelerin devamı için 60 imzayla verilen takrir, 190 vekilin katıldığı (130 kişinin ise katılmadığı!) oylamada, 170 evet oyuyla geçirilecekti. Heyet göreve devam edecekti ama Misak-ı Millî, Meclis'in vazgeçilmezi olarak kalmıştı. Oysa söz konusu bu Meclis müzakerelerinde Mustafa Kemal'in öncelikli hedefi, Heyet'in Lozan'a, Misak-ı Millî'yi de pazarlık masasına oturtabilecek bir yetkiyle gitmesini sağlamaktı. Bu kapsamda Misak-ı Millî'yi sanki bir hudut meselesi gibi tartışmaya ve sınırların küçültülmesine karşı barış kartıyla Meclisi geri adım attırmaya çalışacaktı. Hem yakın geçmişin hafızasını yok sayan hem de bizzat kararın niteliğini tahrif eden bu yaklaşıma karşı Meclis'ten, hem sorunun böyle ele alınamayacağı hem de böyle davranmanın Misak-ı Millî'ye tecavüz olduğu yönünde karşı görüşler yükselecekti. Mustafa Kemal'in 27 Şubatta onları şöyle geriletmeye çalışır:

> Bazı arkadaşlarımızın medar-ı kelamı, Misak-ı Millî oluyor. Ben diyorum ki Sırrı Bey Misak-ı Millî'nin ne olduğunu anlamamıştır. Misak-ı Millî'nin ne olduğunu evvela anlamalı, ondan mütecavizlerin kim olduğunu meydana koymalı. Efendiler arazi meselesi ve hudut meselesi Misak-ı Millî'nin malum-u âliniz, birinci maddesinin kapsamındadır. Misak-ı Millî şu hat bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve heyet-i celilenin isabet-i hazarıdır. Yoksa bu haritası mevcut bir hudut yoktur. Bunun için de yapılmış olan işlerde veya yapılması teklif olunan işlerde hiçbir vakitte buna taarruz edilmemiştir. Bilakis riayet edilmiştir. (Akt. Sezgin, 1984, s. 121)

Dikkat edilirse bu yaklaşımla sadece önceki toplumsal sözleşme ve Misak-ı Millî tahrif edilmiyor, aynı zamanda "millet" kavramının içeriği de "Müslüman anasırın bütünü" olmaktan çıkarılıp Türklüğe doğru

tahrif edilmeye başlanıyor. Tabii "anlamamakla" suçlanan İzmit Mebusu Sırrı Bey, metnin yazarlarından biri olarak şöyle diyecektir:

"Paşa hazretleri çok teşekkür ederim ki sözlerimi şayan-ı müdafaada buyurdunuz, anlamadığımı söylediniz. Misak-ı Millî'nin, bendeniz, haddimi aşmayayım ama yazarlarındanım." Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Keşke yazmaya idiniz. Başımıza çok bela koydunuz" diye tepki verecekti (Akt. Sezgin, 1984, s. 121). Üstelik daha kısa bir zaman önce şu sözleri söyleyen de Mustafa Kemal'in kendisiydi:

> Nasıl Misak-ı Millî'ye aleyhtarlık edenleri, hangi esbabı siyasiye ve içtimaiye ile hain tanıdık ise ve nihayeti bütün ihtişam ve şevketiyle, bütün kavanin ve kudretiyle Meclis'in ve Millî Misak'ın aleyhinde vaziyet alan asırdide bir idareyle onun mensuplarını hangi sebepler ve hangi haklarla hıyanetle vasfeyledikse, bugünkü hâkimiyet-i milliye düşmanlarını da aynı sebeple hain telakki eyleriz (şiddetli alkışlar). Hâkimiyet-i milliyenin ifadei kanuniyesi olan Teşkilat-ı Esasiyemize ve onun sened-i teyidi olan 1 Kasım 1922 [saltanatın kaldırılması] kararına muhalefet edenleri de aynı hak ile menederiz, gelecek nesillerimizin kurtuluşu ve vatanın istikbali adına menederiz. (Akt. Sezgin, 1984, s. 127-128)

Buradaki netlik ile yukarıda gördüğümüz muğlaklaştırarak gereğinden kurtulma hali arasındaki fark, önceki dönemlerde üretilmiş toplumsal sözleşmelerdeki taahhütlerin artık terk edildiğinin göstergesidir. Gelinen noktada Kürt ulusuna Türk ulusuyla aynı değer ve hakları layık gören çizgiden, emperyalizmle yapılacak anlaşma kapsamında kendisine kalan Kürtlerin Türkleştirilmesine yönelen bir programa geçişin dışa yansıyan ifadeleri karşısındayız. Nitekim "Millî egemenliğin kanuni ifadesi olan 1921 Anayasası" da kısa bir zaman sonra, "devletin ülkesi ve milleti"nin kanuni ifadesi olan 1924 Anayasası ile yer değiştirecek, keza "bütün büyüklük ve görkemiyle, bütün kanun ve kudretiyle Meclis'in" egemenliği yerine, liderin istekleri için el kaldıran ve onun seçtiklerinden oluşan bir "Meclis"e, yani artık toplumsal sözleşme normundan liderin doğruları normuna, yani sultana veya modern öndere istediklerini engelsiz yapabilme imkânı sağlayan yönetim modeline gerisin geriye gidilmesi karşısındaydık.

Oynanan oyun ve üretilen gerekçeler inandırıcılıktan öylesine yoksundur ki, gerçekte iktidarın adamı ve Lozan heyetine de sadece ihtiyaç olursa görüntüyü kurtarmak üzere katılmış tek Kürt olan Diyarbakır Mebusu Zülfü Tigrel bile istifa etmek zorunluluğu duyacaktır. "Müşavir olarak görevini yaptığını, son sözün delegede olduğunu, İsmet Paşa'nın bu görüşmelerde çok dirayet gösterdiğini ifade etmekle beraber alınan kararın taraftarı olmadığını bazı detaylarla ifade etmiştir. 'Öyle değil mi Paşa hazretleri? Ben istemem ki Musul kalsın, sona kalan dona kalır. Memleketin yarısı gitmiş' sözleriyle sürecin yanlış yürütüldüğünü ifade etmiştir" (Hakan, 2023, s. 301).

Oysa 1919-1923 arası taahhütler, Misak-ı Millî konusunda en küçük bir ikirciklenmeye izin vermiyordu. 28 Aralık 1919'da yaptığı konuşmada, "... devlet için Millî yeni bir sınır kabul ettik", Vatan'ın sınırları, "Türk ve Kürt unsurlarının oturduğu" alanı içermektedir diyen. TBMM açılışında yaptığı konuşmada, gene "kardeş milletlerin Millî sınırı" diye bu vatanın niteliğini teyit eden, Misak-ı Millî toprakları içinde "Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Bu unsurlar birbirlerinin haklarına daima saygılıdırlar" (Bkz. Mustafa Kemal, 1993, D. Perinçek'in Önsöz'ü, s. 12-13) diyen vb. yinelenen taahhütlerle şekillenmişti. Keza Misak-ı Millî dâhil tüm toplumsal sözleşme taahhütlerine çerçeve oluşturan Amasya Protokolleri'nde "Osmanlı Devleti'nin düşünülen ve kabul edilen sınırı, Türk ve Kürtlerin oturduğu araziyi içine aldığı" kararına imza atan da kendisiydi. İttihatçı önyargılarına yenilen arkadaşlarını, "Burada maksut olan ve meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir, samimi bir mecmuadır..." diye uyaran da kendisiydi. Bu kapsamda söz konusu Misak-ı Millî'nin 1. maddesi de şöyleydi:

> 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin (...) çizgisi içinde din, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen, soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı İslam çoğunluğuyla yerleşmiş bulunduğu kısımların tümü, ister bir eylem ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle birbirinden ayrılmayacak bir bütündür.

Erzurum Vekili Hüseyin Avni de, Misak-ı Millî'nin önemini bu bağlamda hatırlatma gereği duyar:

> Misak-ı Millî Türk ve Kürt milletinin imanıdır. Efendiler, Misak-ı Millî milletin imanıdır. Büyük Millet Meclisi onu taşır, ondan zerre kadar sapamaz (şiddetli ve sürekli alkışlar). (Akt. Sezgin, 1984, s. 128)

Özetle, hem o ana kadar yapılmış toplumsal sözleşmeler hem de Millî egemenlik ilkesine sadık kalınacaksa yapılacak şey belliydi: Berzenci'nin ayaklanmasının da avantajıyla İzmir'i kurtarmaktan daha kolay hale gelmiş olan Musul'u kurtarmak için Meclis'ten karar çıkarmak veya bunu yapmak istemiyorsa, bu durumda da dönüp Kürt milletvekilleri şahsında o ana kadar kendisiyle birlikte kan veren, destek veren Kürtlere şunu demesi gerekiyordu: "Kusura bakmayın, kendi başınızın çaresine bakın, ben kendi meşru topraklarımdaki egemenliğim için İngilizlerle anlaşıyorum, siz de kendinize uygun gördüğünüzü yapın, ben size, sizin bana verdiğiniz gibi destek veremeyeceğim ama İngilizlerle sizin topraklarınızı paylaşmak gibi emperyalist bir anlaşmaya da gitmeyeceğim!"

Tabii bu iki meşru yoldan gidilmeyecekti. Meclis'e de doğru bilgi verilmeyecekti. Gerçi Mustafa Kemal Meclisin Misak-ı Millî direnci karşısında sadece heyetin değişmemesi konusunda direnen bir hatta çekilecektir, ama sonuçta yine bildiğini yapacaktı. Üstelik Musul'suz Lozan imzalandığında "Meclis kararını ve bütün taahhütlerimizi çiğnediniz!" diyebilecek bir Meclis de bırakılmamıştı; tek başına belirlediği adaylardan oluşturduğu yeni Meclisin yapacağı ilk iş ise, imzalanıp önüne konan anlaşmayı onaylamaktan ibaret olacaktı.

Lozan Antlaşması böylece Mustafa Kemal'in olmazsa olmaz gördüğü kapitülasyonlar sorununu çözerek, (ama BMM'nin egemenlik hakkını ve onun olmazsa olmaz gördüğü Musul'u umursamayarak ve tabii Kürtlerin inkârı ve asimilasyonu sürecini başlatmak anlamında) 24 Temmuz'da imzalanır.

> [Aynı zamanlama içinde Ankara] o güne kadar desteklediği Şeyh Mahmut Berzenci liderliğindeki Kürtlerden de desteğini çeker. Revanduz Harekâtı'nın Lozan'da pazarlık için yapıldığının

farkında olmayan Özdemir Bey'in "Kürdistan'ı bırakmamalıyız" itirazı da kabul görmez. Hiç olmazsa Revanduz'dan çekilmeyelim düşüncesi ise Ankara'yı rahatsız eder. Müfrezesi El-Cezire Komutanlığı emrinden alınarak Şark Cephesi Kumandanlığı'nın emrine verilir. (...) [Böylece Kürtler "büyük ağabeyleri" tarafından aldatıldıkları yetmezmiş gibi] İngilizlerin önerdiği bağımsız krallıktan da olmuşlardı. Öte yandan İngiltere ve Türkiye, Kürt kozunu kullanarak birbirini ikna etmişler, [Kürt topraklarını paylaşmışlardı]. Özetle Kürtler, iki devletin reel politik manevralarının kurbanı, Lozan'ın kaybeden tek tarafı olmuştu. (Bkz. Akyürekli, 2016b, s. 135)

Lozan Antlaşması, İkinci Meclis'in 21, 22 ve 23 Ağustos tarihli oturumlarında, yeni Meclis'in "ruhunu" yansıtacak şekilde, konuya dair nutuk ve beyanatların ekseriyetine yansıyan yoğun bir "Türklük" vurgusuyla görüşmelere konu olmuş ve 23 Ağustos 1923 tarihi itibarıyla kabul edilmiştir. Yeni Meclis ile 1920 Meclisi'nin zabıtlarını inceleyip kıyasladığımızda, özellikle Kürt meselesi bağlamında iki dönem arasında çok belirgin bir söylem farklılığının olduğunu görmek kabildir. Müstakbel inkılaplar dönemi Türkiye'sinin gelişini hissettirecek yoğun bir "Türklük" söyleminin hâkim olduğu yeni, Meclis'te Diyarbekirli Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* kitabının, Matbuat ve İstihbarat Matbaası'nda basılarak mebuslara ücretsiz dağıtılması, Mustafa Kemal ve yeni Meclis'in Lozan sonrası yeni Türkiye paradigmasına ilişkin önemli bir nişanedir. (Hakan, 2023, s. 360)

Bu sürecin kritik gelişmelerinden bir diğerini, Mustafa Kemal'in 16 Ocak 1923'te İzmit Kasrı'nda İstanbul gazetecileriyle yaptığı basın toplantısı oluşturacaktı. Ahmet Emin'in sorduğu veya sorması istenen; "Kürtlük sorunu nedir? Dâhilî bir mesele olarak temas buyurursanız çok iyi olur." sorusuna verdiği cevap gerçekten kritiktir. Çünkü hem sonraki döneme oranla hâlâ Kürtlerin görece varlık ve haklarının kabul edildiğine delalet eder, ama hem de artık, "başlı başına bir Kürtlük düşünmek" yerine en çok bir azınlık konumuna düşürülmesi ve devletin artık sadece Türkler ve Türklük adına konuşma hattına geçişinin birinci elden ifadesidir. Şöyle konuşur:

> Kürt sorunu, bizim, yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim Millî sınırımız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki, pek az yerlerde yoğunlar Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istesek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelimi Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden, Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklikler oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin ve hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki bu ortak bir şeydir. Ayrı sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz. (Mustafa Kemal, 1993, s. 105)

O zamana kadar iki halkı eşit olarak içererek konuşan devletin, birden bire "bizim, yani Türklerin çıkarı" üzerinden bir konuşma diline geçmesi karşısındayız. Özne Türkler, "yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire" azalan ve dağılan Kürtler üzerinden bir demografi analizine geçilmiş. Ama "Türklük ve Türkiye" adına bir "mahvetme" riski görülüyor. Oysa Kürtler adına bir sınır çizmek, eğer doğal bir nüfus sayımı ile yapılacaksa ve Türklerin Kürtlerin çoğunluk olduğu topraklarda gözü yoksa niye Türkiye'yi mahvetsin? Üstelik o sıralar Erzurum, Erzincan ve Harput'ta zaten Ermenilerin tasfiyesi sonrasında çoğunluklardı. Ama eğer Kürtlerin kolektif hakları reddedilmiyorsa sorunun buradan tartışılması da anlamsız. Çünkü buraya kadarki belgelemelerden gördük ki Kürtler öyle bir sınır peşinde değillerdi. Yeter ki kardeşliklerinin gereği hakları kabul edilsin... Ama görülen o ki Kürtlerin temsilcileri haklarından vazgeçip "ağabey" için fedakârlık yaptıkça, ağabey onların varlığını bile kendisi için "mahvolma" potansiyeli olarak değerlendirme hattına girmiş.

Yine de bu ara dönem, henüz ortaya bir "Kürt sorunu" çıkmaması hassasiyeti gösterilen bir dönem. Bu anlamda, "ifade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkün" yaklaşımı, onları da beraber ifade etmek gereğini içeren "Türkiye'nin halkı" yaklaşımını getiriyor. Tabii bu konuşmanın, tam da Lozan görüşmelerinin birinci bölümünün tıkandığı bilgisi üzerinden, deyim uygunsa iç Kürtlerin küstürülmemesine, dış Kürtlerin de İngiltere'yle birlikte davranma riskinin engellenmesine çalışıldığı bir dönemde yapıldığı anımsansın. Yani geçmişteki gibi eşit haklılığı savunmayı gerektirecek denli büyük riskler artık aşılmış olsa da henüz daha bazı mecburiyetler sürüyor.

Ancak bu açıklamada yine de bir hukuk var. Şöyle ki hâlâ 1921 Anayasasını temel alan, hâlâ çoğunlukta oldukları şehirlerde kendilerini yönetme hakkını teslim eden, hâlâ onları da içermenin gereği olarak "Türkiye halkı" diyen, onları içermeyen bir yaklaşımın onları "sorun yaratmaya" iteceğini teslim eden bir hukuk var. Oysa bir müddet sonra bunlardan da eser kalmayacak, daha garibi bunca belge ve sözden sonra "Kürt diye ayrı bir varlık yok, kendilerini Kürt sananlar var!" icadına kadar gidilecekti. Böyle olunca kendilerini "Kürt sananların" Türk olduklarını anlamaları için, "ıslah" ve "sürgün" başta olmak üzere her yol denenecekti.

Bu kapsamda Mustafa Kemal'in yorumuyla gördüğümüz gerçek, o sırada yürürlükte olan 1921 Anayasası'nın "hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceğini" garanti eden bir yönetim sistemi ve bundan başka Kürtleri (ve diğerlerini) de içeren "Türkiye halkı" kavramsallaştırmasıyla eşit yurttaşlık hukuku söz konusudur. Oysa 1924 Anayasası, söz konusu bu yerel yönetimler özerkliğini ortadan kaldırarak, tamamen merkezcil bir rejim getiriyordu. Dolayısıyla salt bu nedenle bile Kürtlerin, çoğunlukta oldukları illerde, "kendi kendilerini özerk olarak idare edeceği" imkânı ortadan kalkıyor, imkânsızlaşıyor, bütün yerel birimleri merkezin politikaları ve iradesine mahkûm ediyordu. Ancak 1924 Anayasası'ndan önce Kürtleri bir Lozan travması bekliyordu.

Kürtler Lozan'da temsil edilmemelerine ve bu süreçte yok sayılmış olmalarına rağmen, düşmanın işine gelir endişesiyle Lozan sürecinde Ankara'ya zorluk çıkarmamışlar, aksine desteklerini sürdürmüşlerdi. "Bununla kalmayıp Şeyh Mahmut'un Süleymaniye ve Erbil'de İngilizlere karşı başlattığı ayaklanma ile Ankara'nın pazarlık gücünü de olağanüstü

arttırmıştı. (...) Her şeye rağmen Lozan'a giden Ankara delegasyonunu kendi meşru temsilcileri olarak görmüşlerdi. İsmet Paşa da, delegasyonunu, Kürtlerin ve Türklerin temsilcisi olarak tanımlamıştı. Türk önderliğine abartılı güvenin etkisi olarak, azınlık haklarıyla elde edecekleri güvencelerden bile feragat etmişlerdi. Fakat Lozan sonuçlandığında görüldü ki imzalan antlaşmada Kürt adı geçmiyordu" (Bkz. Akyürekli, 2016b, s. 122-123). Musul ise çok geniş mücavir alanıyla birlikte Lozan sonrası müzakerelere bırakılmıştı ki bu Musul'un İngiltere'ye bırakılması demekti.

Tabii bunun yarattığı travma, onların "Türk ağabeyden" kopma sürecini başlatacaktı. Aldatılmış, yok sayılmışlardı. Aldatanlar sadece kendilerini değil, dünyaya ilan ettikleri kendi sözlerini de inkâr etmişlerdi. Devlet adamlığı sözünün ve altına imza atılan onca resmî belgelerin, son olarak Meclis'te verilen sözlerin hiçbir değeri olmadığını, daha doğrusu onların, kendilerini ve kendileriyle ilgili olarak dünyayı aldatmak üzere düzenlediğini deneyimlemek gibi bir trajedi yaşıyorlardı. Eşit yurttaşlık özgüveniyle reddettikleri azınlık haklarından bile yoksun, kötülerin en kötüsü bir duruma düşürülmüşlerdi. Ülkenin Türklerle birlikte eşit sahibi ilan edildikleri bir durumdan, Lozan belgelerinde ulusal-kültürel haklarına dayanak olacak bir tek cümleyle dahi olsun anılmamak durumuna düşürülmüşlerdi. Yeni Meclisten de tasfiye edilmişlerdi ve bir müddet sonra gelecek doğrudan inkârın ayak sesleri duyulurken Kürtlerde bağımsız örgütlenme arayışları başlayacaktı; ama tabii (sonraki bölümde göreceğimiz gibi) çok geç kalmışlardı.

Bunu takip eden süreçte, 21 Nisan 1924'te ilan edilecek olan yeni anayasa, öncekine göre sadece kolektif birimler olarak yerel yönetim haklarını değil, Türklük dışında var olan kimlik haklarının da inkârıyla belirleniyordu. Etnik kimlik dayatmayan, kimlikler arasında hiyerarşi kurmayan önceki anayasadan ayrımla 1924 Anayasası, Türklüğün ve Türkleştirmenin anayasası olacaktı. Önceki anayasa ve sözleşmelerde "millet", Türkleri değil Müslüman milliyetlerin tümünü içerirken (ki bu da 1876 Anayasası'nın Gayrimüslimleri de içeren Osmanlı vatandaşlığı kapsamından geriye bir daraltmaydı) 1924 Anayasası'nda hak ve özgürlüklerin öznesi Türk ve Türklerdir. "Türklerin Hukuku Ammesi" başlığı altında ele alınan kişi hak ve özgürlükleri, bölümün ilk (68. m) maddesinde "Her Türk hür doğar hür yaşar..." diye belirtilir. Haklar Türk olanlara özgüdür.

Kuşkusuz 88. maddesinde Türklük, "Türkiye ahalisine, din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur" denilerek ırkçı bir ayrıma gidilmediği, herkesin kucaklandığı izlenimi verilir. Ama gerçekte bu tanım, Gayrimüslimlerin tasfiyesinden sonra bile, etnik olarak Türk olanların diğer Müslüman unsurlar karşısında çoğunluk olup olmadığının tartışılabilir olduğu bir demografik gerçeklikte, Türkleştirmenin, bulunabilen en işlevsel geçiş dönemi formülü durumundadır. Nitekim yeni anayasa, farklı inanç ve kültürel özellikler gösteren etnik Türkleri de kapsamak üzere bu çoğul toplumsallığın, devletin istediği tipte bir "Türkleştirme, Müslümanlaştırma ve Muasırlaştırma" çizgisinde tektipleştirilmesinin, yani "devletin ülkesini ve milletini" üretmenin anayasasıdır. Keyfiyetin bu niteliğine rağmen Bülent Tanör bu durumu pozitif bir yerden yorumlar:

> Anayasa, dinsel ve ırksal farklılıkların bulunduğunu, ancak "Türklük" sıfatının dinsel ve ırksal bir anlam taşımadığını, coğrafi ("Türkiye ahalisi") ve siyasi ("vatandaşlık" bağı) anlama geldiğini vurgulamaktadır. Mustafa Kemal de aynı yıllarda "Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" şeklindeki tanımıyla, aynı yaklaşımı bir başka düzlemde formüllendirmişti. Dolayısıyla "milletin esası ırk değil siyasal sadakattir". (Tanör, 2008, s. 309-310)

Görülüyor ki B. Tanör, devletin, egemen olduğu topraklarda, farklı kimlikleriyle barış içinde yaşayagelen toplumdan beklediği "siyasal sadakati", kendi belirlediği "Türklük" ölçülerine boyun eğdirmek ekseninde sınamakta olduğu gerçeğini gözden kaçırıyor. Nitekim söz konusu anayasanın, diğer Müslüman unsurların kolektif haklarını reddeden, anadillerini yasaklayan, Türkçe konuşmaya zorlayan ve yaygın eğitimle onları şekillendiren kamusal dayatmalarla bütünselliği anımsanacak olursa yukarıdaki yorum bir hayli naif kaçamaktadır.

Sadece önceki dönemin çoğulcu dil ve taahhütleriyle bu anayasa ve döneminin Türkleştirici dili arasındaki radikal farklılık bile, gerçekte topyekûn inkâra bir geçiş süreci formülü karşısında olduğumuzu gösterir. Yani farklılık ve haklarına saygılı olmak anlamında kucaklayıcı bir tanım ile değil, aksine çoğulculuk (ve yerel yönetimcilik) standardından,

tektipleştirici, asimilasyonist (ve merkeziyetçi) bir standarda geriye gidiş karşısındayız. Bu durum özellikle Kürtler ve Çerkesler konusunda çok daha katı bir uygulamaya konu olacak ve izleyen ıslah ve iskân kanunları ve uygulamalarıyla toplum yeniden şekillendirecekti; hiç benzemiyor olmamıza ve gen yapımızdaki farklılığa karşın hepimizi Orta Asya'dan getirtecek, tüm diğer etnisiteleri birer "Türk boyu", Anadolu'nun Hitit, Eti, Sümer, vb. tüm eski medeniyetlerini de "Türk" ilan eden tarih tezleri üretecekti.

1924 Anayasası'nın bu gerçekliği karşısında Mustafa Kemal'in İzmit açılımının da bütünüyle berhava olduğunu görecektik. Çünkü artık 1) yerel yönetim özerkliğinin lağvedildiği, 2) herkesin Türk ilan edilip, Türkçe dili ve kültürü ile yeniden şekillendirileceği bir ülkede yaşamamıza karar verilmişti. Dolayısıyla artık bırakalım "başlı başına bir Kürtlük düşünmeyi", "hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir" sözü de uygulanma imkânlarını tümüyle kaybetmişti. Böylece, "Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür" şeklindeki, hukuksallık içeren mantık yürütme biçimi tarihe gömülmüş, onun yerine, "Hele sorun yaratsınlar da görelim, biz de onları doğduklarına pişman ederiz!" demeye getiren hukuk dışı (ama yasal!) bir yönetim anlayışına geçilmiştir.

Diğer kimlikleri Türklük karşısında ret ve asimile eden[1] yönetim ve kimlik anlayışı bir bütün olarak Türkiye toplumunun hak ve özgürlüklerini de kısıtlama yoluna gidecekti. Nitekim egemenlik hakkının kullanılması bakımından 1921 Anayasası'ndaki, "idare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır" belirlemesi 1924 Anayasası'nda kaldırılacaktır. B. Tanör'ün olabildiğince yumuşatıcı yorumuyla bile bu, "eksiltme anlamlıdır ve herhalde halkın aktif olabileceği bir sistemden, temsilcilerin hegemonyasına dönüşü ifade etmektedir" (Tanör, 2008, s. 295).

Tabii bu "eksiltmeye" öngelen, "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" ifadesi yeni anayasada duracaktı, ama artık tamamen boş bir laf olarak;

1 Tabii Türklük için devletçe üretilen kültürel kodlar ve tarih anlatısıyla asimile edilen sadece ötekiler değil, aynı zamanda bizzat Türklerdi. Nitekim tamamlayıcı öge olarak seçilen din (Müslümanlığın Sünni, Hanefi, Maturidi ekolü) nedeniyle, Anadolu Türklerinde da yaygın inanç olan Alevilik, bu devlet üretimi Türklüğün duvarına çarpacak, asimile edilecekti.

esasen adil seçim, özgür basın, seçenek partiler ve halkın örgütlenme ve protesto hakkı, vb. dayanaklar olmadan, egemenlik, bırakın "kayıtsız şartsız" kesinliğini, yüzeysel olarak bile kullanılamaz. Karesi Mebusu Vehbi Bey'in, bu "eksiltmenin" niye yapıldığı sorusuna verilen cevap, "ülkenin, icra vekilleri eliyle yönetileceğinden" ibaret kalacaktı (Tanör, 2008, s. 295).

Üstelik bu yeni sistemde, "temsilcilerin hegemonyasına dönüş" saptaması de doğru olmayacaktır; çünkü her şeye karar veren bir şeflik sistemi kurulacaktır. Nitekim B. Tanör de "seçme hakkı alanında iki önemli demokratikleşme atılımı yapıldı. Birinci ve ikinci seçmen ya da mebus olabilmek için vergi verme şartı kaldırıldı ve kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildi" (Tanör, 2008, s. 315) dedikten sonra, gerçek durumu şöyle aktarır:

> Çok seçeneklilik ise gerçekleşmedi. 1925'ten sonra doğan tek parti rejimi, egemenlik hakkının serbest ve çoktan seçmeli biçimde gelişmesine izin vermedi. Tek şefli ve tek partili otoriter rejim, 1930'daki kısa aralık dışında, ülkeyi 1945'e kadar yönetti. Meclis de Parti Grubuna tabi oldu. (...) lider ya da Şef, dönemin büyük ve belirleyici etkenidir. Rejimin asıl karar merkezi "Ebedî Şef" Atatürk, sonra da "Millî Şef" İnönü'dür (...) Yani "devlet milleti, Parti devleti, Şef de hepsini simgeler ve temsil eder" anlayışı... (Tanör, 2008, s. 315-316)

Bu gerçeklikte bırakalım varlıkları inkâr edilen Kürtleri, Çerkesleri vb., her şeyin kendi adına yapıldığı bizzat Türk milletinin bile "egemenliğinden" geriye bir şey kalmayacağı açıktır. Esasen oy için vergi verme şartının kaldırılması ve kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi de, doğru bilgilenme ve siyasal seçenek sahibi olma haklarından yoksun bırakılıp formatlanan bir toplumda, cumhuriyet olmanın göstergeleri değil, kapitalist bir gelişim için gerekli modernleşme ve rıza üretimi için yaratılan yanılsamayla ilgili ilerlemelerden ibaretti. Çünkü hem vergisiz herkesin hem de kadınların oy kullanma kazanımı, kimi ve neden seçeceğine karar verme hakkını kullanabilmek değil, liderin partisine ve belirlediği adaylara gidip oy vererek onun yönetimine meşruiyet sağlamaktan ibaret bir edimdir. Dolayısıyla bu vb. ilerlemeler, kendi doğallığında Türk olanlara

bile gerçek bir egemenlik, dolayısıyla gerçek bir yurttaşlık dayanağı sağlamadığı gibi, Türkiye'yi de gerçek bir cumhuriyet kılabilmeye yetmiyordu.

Bu bağlamda 1924 Anayasası'nın 88. maddesinden, âdeta ifadenin boğazı sıkılarak Türk milliyetçiliğinin ırkçı değil kucaklayıcı olduğunu ispatlanma çabası sorunludur. Anımsansın ki bu milliyetçilik, övünçle yad edilen fetihlerle elde edilmiş çok kimlikli bir imparatorluktan, önce Gayrimüslim yerlilerin fiziki tasfiyesi, sonra da diğer Müslüman yerlilerin Türklüğe (Alevilerin de Sünniliğe) asimilasyonuyla Türk-Sünni egemen sınıflara (sadece onların keyiflerince yaşayabilecekleri) bir "vatan" yaratma ihtiyacı çerçevesinde şekillenmişti. Oysa vatanı, "mülkten" ayıran belirleyici öge, kimlik ve tercihlerinden bağımsız olarak tüm vatandaşların, şekillenmesine haklarıyla katıldıkları ülkenin adıdır. Cumhuriyet olma halini de belirleyen aynı şey, yani egemenliğin topluma geçişidir. Bizim egemen milliyetçiliğimiz ise, tanımlama tekelini egemene veren niteliğiyle hak karşıtı bir yapıya sahipti. Övünç ve bağlılık üretme yeteneğiyle birlikte adına davrandığı Türk kimlikten insanlara bile hak vermekte alabildiğine cimri, öteki kimliklere davranışı ise inkâr ve asimilasyondu.

Kısacası 88. madde, "hangi kimlikten olursan ol hepiniz vatandaşlık itibariyle eşitsiniz, sizi doğal hak ve özgürlüklerinizle içereceğim" demiyor; "hangi kimlikten olursan ol hepinizi vatandaşlık itibariyle Türk kabul edeceğim, ama siz de çerçevesini belirlediğim Türklüğe asimile olacaksınız" diyor. Yani, kendiliğinden Türk olanların da sınıfsal, siyasal, bireysel haklarını ifade etmeyi engellediği, farklılık belirtenlere had bildirmeye yönelmesine ek olarak, farklı kimlikte olanların kimlikleriyle var olma hakkının sona erdirilmesini dayatıyor. Üstelik milliyetçiliği Türklerin haklarını savunmaktır illüzyonuna karşı yineleyelim ki, "vatandaşlık itibariyle kabul" hali vatandaşlık hakları vermek değil, sadece TC nüfusuna kaydetmek, seçimlere katılma ve mülk edinme haklarla sınırlı bir durumdur. Oysa vatandaşlık, bunun ötesinde vatanın sahipliği, dolayısıyla onun şekillendirilmesine haklarıyla katılma hakkı demek. Bu açıdan devlet karşısında yükümlülükleriyle bağlı bir konum olan tebaalıktan ayrımla vatandaşlık, devlet karşısında seçme, değiştirme, denetleme haklarıyla var olmak demek.

Bu açıdan devletin raporlamalarına ve davranışına baktığımızda, bir cumhuriyet davranışı ile değil, toplumu dizayn etme, ismini, davranışını, siyasal tercihini, kimliğini, vb. belirleme ve yeniden yapılandırma

davranışı ile, yani kendi çıkar ve önceliklerine göre bir ülke ve millet yaratacak amir ve güdücü bir devlet davranışı ile karşılaşıyoruz. Dolayısıyla bu "ırkına dinine bakılmadan Türklüğe geçirme" hali, "vatandaşların" ıslah ve iskânını, tedip ve tenkilini de kendine hak gören bir yönetim anlayışı demek. Bu kapsamda nüfus yoğunlukları ve otokton bir halk olarak yurtlarına tutunma kapasitelerinin yüksekliği nedeniyle Kürtlerin asimilasyonu (Çerkesler ve diğer Kafkasya ve Balkanların Müslüman milliyetleri bu yeteneği edinemesinler diye daha en baştan dağıtılarak yerleştirilecekti), Türk ilan edilerek başlatılabilecekti. Yani "Türk kabul etme" hali, Ermeniler gibi fiziki tasfiyeye uğratılamayacaklarından Türklüğe asimile edebilmek için başvurulan yol oluyordu.

Üstelik söz konusu anayasa maddesini doğru anlamlandırabilmek için, metin yorumlama halini uygulamalarla da sınamak durumundayız. Bu açıdan Şark Islahat Planı, sürecin en başından ve devlet politikası olarak tüm Cumhuriyet tarihine yayılmış bir uygulama planlaması olması nedeniyle, yorumumuzu sınama açısından oldukça güçlü bir kanıt örneği oluşturuyor. Bu açıdan 88. maddeyi, 8 Eylül 1925 tarihli bu hükümet kararnamesiyle birlikte yorumlamak bizi en gerçekçi kuruluş anlamlandırmasına taşıyacaktır.

İçişleri Bakanı Cemil Uybadın, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Meclis Başkanı ve Çankırı Milletvekili Abdülhalik Renda, Genelkurmay İkinci Başkanı Kâzım Orbay elinden çıkan ve Cumhurbaşkanı'nın katılımıyla Bakanlar Kurulu kararı haline getirilen bu plan, rejimin niteliğine de, Kürtlerin hangi yollarla Türkleştirileceğinin anlamına da (dolayısıyla 88. maddeye de) ayna tutan kritik bir belge. Üstelik toplumu ve ülkeyi şekillendirmekle ilgili olması nedeniyle bir cumhuriyette ancak şeffaf yapılmak zorunda olan böylesi bir planlamanın "çok gizli" koduyla uygulanması, yapılan işin ne denli hukuksuz ve savunulamaz olduğunun bilinerek yapıldığının göstergesi.

Kararnamenin sunumunda her ne kadar, "irtica hadisesine mahall-i cereyan olan vilayetlerimizdeki müşahedatı tetkik ve icabeden tedabiri tezekkür ..." (Bkz. Bayrak, 2009b, s. 124) denilse de plan, "irtica" ile ilgili herhangi bir vurgu ve önlem içermiyor. İkincisi Şeyh Sait Ayaklanması'yla ilişkilendirilse de, ayaklanmanın kapsama alanının çok ötesinde tüm Kürt illerini içeriyor. Dolayısıyla plan, gerçekte bir halkın ortadan kaldırılması gibi evrensel hukukta suç olan uygulama olması nedeniyle, bu "çok gizli"

halinde bile kendisine bahaneler üretmeye çalışıyor. Bu bağlamda plan, Kürt sorununun "irtica" kavramsallaştırması altında daha kolay itibarsızlaştırılabileceğini ve ayaklanmaya karşı önlem olarak gerekçelendirmesiyle sırtını adaletsiz devletler hukukuna dayayabileceğini bilen bir devlet aklı karşısında olduğumuzu gösteriyor.

Dolayısıyla hem halktan gizlenerek hem de olay ve olguları çarpıtarak yürütülen ve sonraki tüm yüz yılda ülkeyi zehirlemek pahasına tüm rakip iktidarların tahakküm aracı kılınan bir planlama örneği oluşturuyor. Bu niteliğiyle sadece Kürtlere yönelik sistematik hak ihlalleri rejiminin tüzüğü ve inşa belgesi ile değil, aynı zamanda bir bütün olarak Türkiye'nin, gerçek bir cumhuriyete dönüşebilmesini engelleyen, deyim uygunsa "vatan toprağı kutsaldır, kaderine terk edilemez" diyen bir derin devlet ideolojisinin belgesi karşısındayız.

Planın 1. maddesinde, "Şark vilayetlerinde mevcut sıkıyönetim aşağıdaki programın uygulaması son bulana kadar devam edecektir" denirken, 2. maddesinde, "Türkiye beş Genel Müfettişlik bölgesine ayrılmıştır" denilir. Söz konusu bu "beşinci bölge"nin kapsama alanı, önceki resmî belge ve konuşmalarda "Kürdistan diye anılan bölge illerinin neredeyse tamamı içerir. Nitekim "Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbekir, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Bayezit vilayeti ile Pülümür, Kiğı ve Hınıs kazaları Programın tatbikine kadar muvakkaten Beşinci Müfettişlik emrinde bulunacaktır" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 124) denilir.

Devamında, "Genel Müfettiş, Islahat Programının kesintisiz uygulanmasına memur olup, emrinde her bakanlıktan bir müfettiş ile bir askerî danışman ve ayrıca uzman heyetler vardır. Bölgedeki seyyar jandarma alayları emrindedir" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 36) denilerek, Genel Müfettişlik şahsında âdeta olağanüstü yetkili bir sömürge valiliği oluşturulur.

3. maddede, "Olağan mahkemelerde ve sıkıyönetim mahkemelerinde asker ve sivil yerli hâkim bulunmayacaktır" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 36) denilerek, kimi sömürge rejimlerinde bile uygulanmayan bir müeyyide olarak Kürtler yargı mekanizmalarından men edilir. Bu durum 10. Maddede, diğer memuriyetler için de dayatılacaktır. Amaç halkın, devlet politikalarına karşı kendini koruyacak herhangi bir kolaylaştırıcı imkânından yoksun bırakılmasıdır. Bu bağlamda 10. Madde, genişleyen bir hedef ve dayatmada bulunur:

> Aşiret yapısının 10 sene içinde ilgası ve halkın doğrudan doğruya hükümetle temas ve hukukunun sağlanması (...) Bunun için Şarkta hükümet kuvvet ve nüfuzunun her şube-i idareden idealist ve muktedir memurların yollanması suretiyle takviyesi lazımdır. Aynı zamanda bu mıntıkadaki tali memuriyetlere dahi Kürt memur tayin olunmamalıdır. (Akt. Bayrak, 2009b, s. 128)

Buradaki aşiret karşıtlığı, anti-feodal bir programla değil (öyle olsa, yapılacak ilk şey toprak reformu olurdu), Kürt halkının, yereldeki toplumsal dayanışma ilişkilerinin dağıtılarak devlet karşısında çaresiz ve daha rahat asimile edilebilir kılınması hedefiyle yapılır. Nitekim planın 27. maddesinde de bu yönelim, "bu mıntıkada hükümet, halkın bütün işlerini aracısız ve bizzat görmeli ve bütün aracıları şiddetle men ve reddetmelidir" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 132) şeklinde belirtilir.

Açık ki devlet ile halk arasındaki o zamana kadarki tüm böylesi aracılık kurumlarını ortadan kaldırmak, Kürtlerin (hele ki ciddi bir dil problemi var ve Kürtçe konuşmak da yasaklanmış, dahası bölgede tali işlerde bile Kürt memur çalıştırılması yasaklanmış ve devletin de Kürdistan'da neredeyse sadece askerî yüzüyle durduğu bir gerçeklikte) çaresiz bırakılarak asimilasyonunun kolaylaştırılması hedeflenir.[2]

5. maddede, "Van şehri ile Midyat arasındaki hattın batısında Ermenilerden kalan araziye Türk göçmenler yerleştirilecektir. Bunun için

2 İşin doğrusu parti, sendika ve derneklerden, tekke ve zaviyelere kadar tüm ara kurumların tasfiyesine yönelik uygulamalar, insanları devlet karşısında çıplak ve dayanışmasız bırakmaya ve sadece devletten gelen emir ve yönelime boyun eğmeye mecbur bırakan bir devlet etme biçiminin yansımalarıydı. Türkiye'nin her dönem ezilen ve asimile edilen kimliği olagelmiş Alevilerin dergâh, zaviye ve ocaklarının 1925'teki, sözde gericiliğe karşı çıkarılmış yasayla yasadışı ilan edilmesi ve inanç önderlerinin aşağılanması sonrasında çok daha hızlı asimile edilip azaltıldıkları (dolayısıyla siyasal İslamcılık karşısında laik dinamiklerin toplumsal dayanaklarının daha da zayıflatıldığı) anımsansın. Yani bu en meşru izlenime sahip olan tekke ve zaviyelerin kapatılması bile, gerçekte laiklik kaygılarının değil, devletle halk arasındaki ara kurumların ortadan kaldırılmasının ürünüydü. Bu durum Devletin, halk karşısında kadir-i mutlak, sorgulanamaz bir güdücü konumuna yükseltilmesi için başvurulan evrensel yöntemlerden biri olarak belirginleşir. Oysa nasıl ki anti-feodal hassasiyet aşiretleri değil toprak reformunu öncelemekte belirginleşecekse, laik hassasiyet de devletin inançlar karşısında eşit uzaklığa çekilmesi, Alevileri ve Gayrimüslimleri ötekileştirmemesi, laik eğitimin güçlendirilmesi, sosyal devlete gidilmesi, inançlardan birisini (Sünni/Hanefi mezhebi) devlet eliyle tüm toplumun resmî inancı kılmaya yönelik (yasal, mali, kadrosal) kurumlaşmaya gidilmemesinde belirginleşecekti.

sıkıyönetim bölgesindeki illerde bulunan Ermeni malları satılmayacak ve hatta Kürtlere kiraya bile [ifade aynen böyle; orijinal metinde "icar bile"] verilmeyecektir" denir. Devamında şöyle ifade eder:

> Yugoslavya'dan gelmekte olan Türk ve Arnavutlar ile İran ve Kafkasya'dan gelecek Türkler öncelikle Elazığ-Ergani-Diyarbakır, Elazığ-Palu-Kiğı, Palu-Muş arasındaki Murat Vadisi, Bingöl Dağının doğu ve güneyi ve Hınıs, Murat Vadileri, Muş Ovası, Van Gölü Havzası, Diyarbakır-Garzan-Bitlis hatlarında iskân edilecektir. (Akt. Bayrak, 2009b, s. 36-37, orijinal ifade için, age, s. 126)

Düşünün ki Türklük Orta Asya'da at koştururken burada yaşayan, üstelik Millî Mücadele'de kan döken, Türklerle eşit haklılığı defaatle teyit edilmiş Kürtlere karşı ağır blokajlar geliştirilirken, Yugoslavya'dan getirilen ve Türkleştirilmeleri kolay görülen Müslüman göçmenler ayrıcalıklı konuma geçirilmiştir. Elbette sorun göçmelerin kendisi değil, çünkü kim olursa olsun zor durumda olanla ekmek ve toprak paylaşmak erdemdir; ancak burada yapılan şey, onların, Kürtleri kendi vatanlarından yok edilmeleri için bir manivela olarak kullanılmasıdır ki bu ciddi bir hukuksuzluktur.

5. maddedeki bir diğer ilginç planlama da, "Bunlardan başka Rize, Trabzon illeri ile Erzurum ilinin kuzeydoğu kazalarında yoğunlaşan halktan isteyenler, Hınıs Çayı ile Murat Vadisi'ne ve Van Gölü'nün kuzeyine yerleştirilecekler" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 37) ifadesidir. Görüldüğü gibi plan, bu son düzenlemesiyle Kürtleri seyreltirken Lazistan'ın da seyreltilmesi yoluyla, amiyane tabirle "bir taşla iki kuş vurmaya" çalışıyor.

Diğer yandan aynı 5. maddede, "Şarka yerleştirilecek muhacirin ve yerli Türklerin taşınma, bir yıllık geçim, ev yapımı, üretim için hayvan ve alet ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanacağını" (Bayrak, 2009b, s. 126-127) taahhüt edilir. Ama buna karşılık isyan bastırma masraflarının ona katılmış olduğu varsayılanlara ödetilmesi (8. madde) yanında, batıya gönderilecek Kürt sürgünlerin masraflarının ise kendilerine yükletilmesi (9. madde) yoluna gidilir.

Planın ilginç yönelimlerinden bir diğeri de Ermenilerin tasfiyesiyle boşaltılmış ve geçen süreçte Kürtlerce iskân edilmiş alanların da, Kürtlerden geri alınıp Türk muhacirlere verilmesidir. Nitekim plana

göre; "Türk muhacirinin yerleştirileceği Ermeni mallarına yerleşmiş olan Kürtler çıkartılarak, geldikleri eski yerlerine veya arzu ederlerse batıda hükümetin uygun göreceği mahallere naklolunacaktır" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 127). Bu kapsamda 1926 yılı için bölgeye 50 bin nüfus yerleştirilmesi hedeflenmekte ve bunun için de 7 milyon lira ödenek ayrılmaktadır.

O günün Millî Mücadele sonrası yoksulluk koşullarında böylesi ciddi bir bütçenin, ekonomik kalkınma yerine Kürtleri kendi ülkelerinde seyreltmek ve azınlığa düşürmek için harcanması, bu hukuk dışı kararlılığın aynı zamanda yurtsever bir rasyonaliteden de ne denli uzaklaştığının göstergesi. Üstelik Kürtler kendi topraklarından boşaltılırken bölgeye yabancı göçmenlerin yerleştirilmesi, sonraki on yılı kapsamak üzere planlanmıştır: "Aynı şekilde 10 senede Yugoslavya, Bulgaristan, Kafkas ve Azerbaycan'dan 500 bin nüfus getirtilecek ve 1927'den itibaren bütçeye her yıl 5 milyon lira ek ödenek konacaktır" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 127).

Kısacası bu gözü kara nüfus mühendisliği hem sistematik bir şekilde izleyen döneme yayılıyor hem de bunun bedeli olarak ekonomik kalkınmaya harcanacak imkânlar demografik mühendislik uğruna heba ediliyordu. Belli ki bu boşaltma, doldurma, eğitim ve yasaklarla sorunun 10 yıl içinde bitirileceği düşünülmüştü. Oysa bırakın 10 yıllık zamanlamayı, Kürtleri ortadan kaldırmaya yönelik bu hak tanımaz rutinin yüz yıllık bilançosu, hem ülkenin refahını yapısal olarak baltalayan sonu gelmez güvenlik harcamaları, hem hukuk, barış, evrensellik gibi muasır medeniyet ölçülerinin bir türlü içselleştirilememesi, hem de bu çok ağır bedellere rağmen amaçlanan şeyin en küçük anlamda başarılamamış olduğunu gösteriyor.

Diğer yandan plan, Kürtlerin (ve tabii diğer halkların) en sıradan insanlık hakkı olan anadiliyle konuşmasını yasaklıyor, Kürt toplumunu, sokakta bile ağır bir gözaltı koşullarında yaşamaya mahkûm ediyordu. Nitekim 14. maddede, "...vilayet ve kaza merkezlerinde, hükümet ve belediye dairelerinde ve mekteplerde, çarşı ve pazarlarda Türkçeden başka dil kullananlar hükümet ve belediye emirlerine uymamaktan cezalandırılır" (Akt. Bayrak, 2009b, s. 129-130) deniyordu.

Islah Planı, eğitimi de, hele ki kız çocuklarının eğitimini medeniyet ve cumhuriyetin gereği değil, tamamen asimilasyon amacıyla önemsiyordu. Nitekim 15. maddede, "Kürtçe ve Siirt, Mardin, Savur gibi ahalisi Arapça

konuşulan bölgelerde Türk Ocakları ve mektep açılması, "bilhassa mükemmel kız mektepleri açılması gereği" yanında, "Dersim'de ise tercihen ve acilen gece yatılı okullar açılması ve bölgenin acilen Kürtlükten kurtarılması" gereği belirtiliyordu. 17. maddede bu okul işi Fırat'ın batı illerindeki Kürt yerleşimleri için özellikle yineleniyordu (Akt. Bayrak, 2009b, s. 130).

Keza kara ve demiryolu yapımı da 19, 20, 21, 22 ve 25. maddelerde, Genel Müfettişliğin planlaması çerçevesinde ve bölgenin karakollandırılması, istihbarat, kaçakçılığın ve yabancıların bölgeye gelişinin engellenmesi planlamasıyla birlikte düşünülmüştü (Bkz. Bayrak, 2009b, s. 131).

Şark Islahat Planı'nı tamamlayan bir diğer önemli düzenleme ise 1934 tarihli İskân Kanunu olacaktır. İskân Kanunu, hem Anayasa 88. maddenin niteliğini gösteren hem de Şark Islahat Planı'ndaki tıkanmayı aşmak üzere daha "cesur" belirlemelerle şekillenir. Rejim hem daha güçlenmiştir hem de son Ağrı direnişinin de ezilmesiyle Kürtler tam bir demorilizasyona ve dağılmaya uğratılmıştır. Üstelik savaşa giden dünya koşullarında tüm emperyalist blokların Türkiye'nin müttefikliğini kazanma hamleleri de, devletin hareket kabiliyetini daha da artırmıştır. Dolayısıyla ırkçı bir söylem eşliğinde Kürt sosyolojisinin bütünüyle değiştirilmesine yönelik yeni bir atılım için bütün koşullar mevcut görünmektedir.

Şark Islahat Planı'nı, onun çizdiği çerçeveyi geliştiren bir dizi müfettiş raporu, sürgün kanunu ve tabii askerî operasyon izleyecektir. 1927 tarihli Bazı Eşhasın Şarktan Garba Nakli Kanunu'nu, 1934 tarihli İskân Kanunu izler. Bunun, daha ilk maddesinde, "Türkiye'de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturuş ve yayılışının bu kanuna uygun olarak icra vekillerince yapılacak bir programa göre düzeltilmesi Dâhiliye Vekilliği'ne verilmiştir" denilecektir

2. maddesinde Türkiye, üç bölgeye ayrılacak ve "Türk kültürlü nüfusun artırılması istenen yerler" birinci, "Türklüğe asimilasyonu istenen nüfusun nakli ve yerleştirilmesine ayrılan yerler" ikinci ve "yer, sağlık, ekonomi, kültür, siyaset, askerlik ve güvenlik nedeniyle boşaltılması ve oturulması yasaklanması istenen yerler üçüncü bölge olarak saptanacak ve buna göre bölgeler üzerinde mühendislik teknikleri uygulama yoluna gidilecekti (Akt. Mumcu, 1993a, s. 81).

İlginçtir, bu kanunda Osmanlı kolonizasyonunu örnek alan veya onları meşrulaştırma aracı olarak kullanan bir gerekçelendirme yapıldığı görülüyor:

> İskân Kanunu tasarısının sunuluş gerekçesinde, "Cihan tarihinde büyük muhaceret sellerini ve akınlarını yapanların başında Türkler ve Turani kavimler olduğu" ileri sürülmekte ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında Türk'ün temsil ve gelişme gücünün Orhan Gazi'nin koyduğu esaslara ve Fatih yasalarına göre kurulan idari örgütlerle devşirme usulünden feodal rejimden arazinin ele geçirilme usulü ve bu arazinin kullanım şeklini düzenleyen kurallardan da imparatorluğunun yayıldığı ülkelerde "asli unsuru olan Türk'ü hâkim kılmaya" ve çevresini "Türkleştirmeye" ve geniş sınırlarda uç beylerinin dirlik sahiplerinin yurtluk ve ocaklık sahibi Türk aile zümrelerinin "tımar ve zeamet erbabının etrafında Türk kolonilerin vücut bulmasını" sağladığı anlatılmaktadır. (Mumcu, 1993a, s. 82)

Bu gerekçelendirme, artık kendine "cumhuriyet" dese de gerçekte Osmanlının fetih ve devşirme sistemiyle toplumlara karşı egemen ve yetkisini kendinden alan bir devlet anlayışını sürdürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda adı "mülk"ten "yurt"a dönüşmüşse de, söz konusu toprakların yurttaşın (vatandaşın) hak ve özgürlükleriyle yaşadığı bir statüye, yani sözcüğün gerçek anlamında yurda (vatana) dönüşmediğini, nitekim devletin, onun üzerinde yaşayan insanları istediği gibi şekillendirebileceği tebaası görmeye devam ettiğini göstermektedir. Esasen anayasal metinler dâhil resmî söylemde sıklıkla rastladığımız, "devletin ülkesi ve milleti" ifadesi de işte bu geleneğin yansımasıydı.

Öyle ki, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1934 tarihli İskân Kanunu'nun amacını; "Bu yasa tek dille konuşan, bir düşünen, aynı duyguyu taşıyan bir memleket yapacaktır" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 101) şeklinde açıklar. Yasa, amacını, "ana dili Türkçe olmayan nüfus birikimlerinin men'i ve mevcutlarının dağıtılması ve bu surette Millî birliğin korunması" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 87) şeklinde çok net bir şekilde belirtiyor. Yasanın 10. maddesinin ç bendinde, şöyle deniliyor:

> Türk tebaasından olup da Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiret fertlerinin dağınık olarak 2 numaralı mıntıkalara, Türk tâbiyetle ve Türk kültürlü göçebe aşiretlerin fertlerini sağlık ve yaşama koşulları elverişli yerlere nakledip yerleştirmeye, Türk tebaası

> olmayan ve Türk kültürüne bağlı bulunmayan göçebe aşiretlerin fertlerini gereklere göre Türkiye dışına çıkarmaya İçişleri Bakanı yetkilidir. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 88)

Dikkat edilirse burada vatandaşlık hukuku söz konusu değil. Her şey ırk ve kültürel özelliklere göre belirleniyor, devletin "bizden" saydıklarına ayrıcalık, "bizden" saymadıklarına ise her türlü hak ihlalini reva gören ırkçı bir yasa karşısındayız. Açıktır ki bir cumhuriyet rejiminde böyle bir şeyin meşrulaştırılamayacağı veya ancak toplumun deformasyonu ve cumhuriyetin de salt biçime indirgenmesiyle meşrulaştırılabilir. Uğur Mumcu ise bu durumu, İsmail Beşikçi'ye karşı geliştirdiği polemikte, yasanın, 10. Maddenin b bendindeki ifadeden hareketle, "bu yasa hiç kuşku yok ki anti-demokratiktir, ancak topraksız köylüler üzerindeki ağa ve bey baskısını kaldırmayı amaçladığı için devrimci izler taşımaktadır" diyerek meşrulaştırmaya çalışır. Bu ise, Türk aydınlanmasının, müstesna ve insanlığın hukuk birikimine hâkim bir temsilcisi olan Uğur Mumcu'yu bile nasıl deforme ettiğini göstermesi açısından trajiktir. Söz konusu ifade şöyledir:

> ... ağa ve şeyhlerine ait olarak tanınmış, kayıtlı kayıtsız bütün gayrimenkuller devlete geçer. Bu kanun hükümlerine ve devletçe tutulan usullere göre bu gayrimenkuller, muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklolanlara, topraksız ve az topraklı çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanır. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 87)

Bu bağlamıyla da birlikte bu yasa: 1) Bir toprak reformu yasası değil, bir bütün olarak Kürtleri kendi topraklarından arındırıp, yerlerine Türk ve Türkleştirilmesi kolay göçmen yerleştirmek amacıyla hazırlanmış adı üstünde bir iskân yasasıdır. 2) Dayanak yapılan ifadede de görüldüğü gibi toprak dağıtımında esas olan muhacirler, mülteciler, göçebeler, naklolanlar, yani Kürtleri dağıtmak ve asimile etmek amacıyla dışarıdan getirtilenlerdir; bu yasada topraksız Kürt köylülerine düşen topraktan önce batıya sürgün olup kendine toprak verilmeyi hak eden "Kürtler" de bu durumda Türkleşmek konusunda devlete güven verenler olmaktadır. 3) Bu bağlamda sınıfsal anlamda "topraksız çiftçiler" yasaya incir yaprağı niyetine meşrulaştırmak amaçlı konulmuş görünmektedir ki sözcüğün

gerçek anlamında toprak dağıtımı konusu, emek bölümünde de irdelediğimiz gibi Cumhuriyet'in en isteksiz olduğu konuların başında gelmektedir. 4) İçinde "topraksız köylü" ifadesi bulunup yasanın "devrimci izler" bulunmasına karşı hatırlatmaya gerek var mı bilmem ama bizzat kendi aktarımıyla bu yasanın amacı; "ana dili Türkçe olmayan nüfus birikimlerinin men'i ve mevcutlarının dağıtılması ve bu surette millî birliğin korunması." (Akt. Mumcu, 1993a, s. 87) olarak açıklanmaktadır. Dahası ola ki bu amacı yeterince anlamayanlar olursa diye de 13. maddesinde, "Türk ırkından olmayanların serpiştirme suretiyle köylere ve ayrı mahalle ve küme teşkil etmeyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskânı mecburidir" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 102) denilmektedir.

Üstelik soğukkanlılıkla kendimize soralım, zorunlu yerleştirme ve asimilasyon, yani tarihin her döneminde sömürgeciliğe özgü mekanizmalar nasıl bir iyi idealin, nasıl bir yurtseverlik ve cumhuriyetçiliğin ifadesi olabilir? Tekrarlayalım ki vatan, soyut veya devlet egemenliğiyle anlamlandırılabilir bir yaşam alanı değildir. Aksine 1) Milliyet anlamında "halka aitlik" ve 2) pek çok durumda sözde bırakılsa da anayasalarla belirlenmiş vatandaşlık haklarına bağlı bir statüdür. Bu anlamda "Türk vatanı" nasıl Türk halkının çoğunlukta olduğu topraklardaki aitlik eksenli ise Kürtlerin çoğunlukta olduğu topraklar da Kürtlerin vatanına aitliktir. Dolayısıyla bizim gerçekliğimizde vatan, ya çoğul olmak zorundadır ya da adına davranılan Türkler açısından bile halkın değil, devletin kılınmaktadır.

İşte bunun bilinciyledir ki egemenler, İngilizlerle yapılan paylaşım anlaşması çerçevesinde iki seçenekle karşı karşıyaydılar. Ya hukuki sorumlulukla, önceki taahhütler doğrultusunda çoğulcu, halkın hakları eksenli bir yönetim modeline geçeceklerdi ya da uyguladıkları yola, İngilizlerle anlaşmadan kendilerine kalan Kürt topraklarını Türkleştirip, hızla geliştirecekleri sermayeye iç pazar, madeni ve insani kaynak alanı yapma yoluna gideceklerdi. Bu ikinci yola girilince, nüfus bileşimini değiştirmeye yönelik yoğun bir ıslah, iskân, tedip seferberliğine girişmek, dolayısıyla demokrasinin imkânsızlaştırılması kaçınılmazdı. Çoğul bir sosyolojide kendini Türklükle tanımlayan devlet, Lozan'la teyit ettirdiği egemenlik alanının içten ve dıştan, şimdi ya da günün birinde sorgulanabilir olması olasılığını ortadan kaldırmaya yönelik bu seferberliğin yoğun insan hakları ihlaline gitmesi yanında, oluşturacağı Türk ulusunu da böylesi hak

ihlallerini sorgulamayan bir yerden şekillendirecek, dolayısıyla "muasır medeniyet" hedefini de daha kuruluş konseptiyle kötürümleştirilecekti.

Bu bağlamda İskân Kanunu, işte Şark Islahat Planı ile ulaşılmaktan uzak kalınmış hedefe yönelik hassasiyetlerin, yeni bir seferberlikle dayatılması oluyordu. Yasa, Türklük konusunda öyle abartılı bir hassasiyet gösteriyor ve onun bekçiliğine devleti öyle katı bir amir olarak yerleştiriyordu ki, vatandaşın beyanını değil, kendi kontrolleriyle buna ikna olmayı esas ilan ediyordu. Örneğin, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Türküm diyen herkesin bu Türklüğü devlet için açık olmalıdır" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 91) diyebiliyordu.

Yasanın 11. maddesi, "Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup da Türkçeden başka dil konuşanlar hakkında kültürel, askerî, siyasi, sosyal ve güvenliğe bağlı nedenlerle" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 101) sürgün yetkisi tanıyordu. Devlet bu yasayla ile hem ırkçı bir keyfiyet ortaya koyuyor hem de toplum karşısında sınırsız bir şekilde muktedir kılınıyordu. Öyle ki 13. maddede, "Türk ırkından olmayanların serpiştirme suretiyle köylere ve ayrı mahalle ve küme teşkil etmeyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskânı mecburidir" diyebiliyordu. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 102) Nitekim yasanın çıkarılış amacı açıklanırken de bu ırkçı dil büyük bir rahatlıkla yinelenir:

> Millî üretimi artırmak ve kıymetlendirmek için mevcut nüfusumuzu hem dışarıdan gelecek ırkdaşlarımızla artırmaya, hem de içeride üreyip türemek imkânının kalmadığı dar gelirli çevrelerden kurtararak arazileri geniş yerlerde ırkı kuvvetlendirecek ve iktisadı, refahı artıracak sahalara nakledecek, vatandaşlar arasında fazla doğurganlık ve sağlık koşulları uygunsuz olan yerlerden elverişli yerlere kaydırarak, nüfus kütleleri arasında ölümlerin azalmasıyla ve topraksız halkın toprak edinmesiyle gelişmeye ihtiyaç vardır. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 86)

İlginçtir, yine Türkçü ideologlardan Muş'tan milletvekili yapılmış Hasan Reşit Tankut, yasanın dilindeki ırkçı rahatlıktan rahatsızlık belirtiyor, 1924 Anayasası'nın 88 maddesindeki gibi daha usturuplu ifadelerin tercih edilmeli demeye getiren bir yerden, yasa taslağında geçen "soy" sözcüğünün "ırk" anlamına geldiğini, bu nedenle asimilasyon açısından

sorunlu olacağından "Türk dili" ve "Türk kültürü" kavramlarının kullanılmasını öneriyor. Ama dönemin meclisi ve hükümetindeki baskın zihniyet, durumu daha rahat savunulabilir kılmaya yönelik bu öneriyi bile kabul etmiyor. Aksine Şükrü Kaya'nın, "soy"un aynı zamanda aile anlamına da geleceğinden hareketle, yasadaki "ırk" kavramlarının yeğlenmesi gerektiğini söylüyor (Akt. Mumcu, 1993a, s. 106) ve sonuçta içeriği zaten ırkçı olan yasa, biçimiyle de bu ırkçı karakterde onaylanıyor. Dolayısıyla Anayasanın, "ırk farkı olmaksızın" tüm ahalinin vatandaşlık itibariyle Türk kabul edilmesi söylemine karşın, İskân Yasası, artık iyice pekişmiş güç ilişkilerinin de sağladığı rahatlığıyla, gerek dili gerekse de içeriğiyle eğilip bükülme gereği duymadan konuşuyor.

Esasen Gayrimüslimlerden arındırılan bu topraklarda Kürt'ün de inkârıyla başlayan yeni egemen siyaset dili, Türk siyasal arenasının ciddi bir şekilde zehirlenmesini ve hak ihlâllerinin sıradanlaşmasını beraberinde getirecekti. Dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün daha 1925'teki şu sözleri, bu açıdan çarpıcıdır:

> Vazifemiz, Türk vatanı içinde bulunanları mutlaka Türk yapmaktır. Türklüğe ve Türkçülüğe muhalefet edecek unsurları kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız nitelikler her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır. (*Vakit* gazetesi, 27 Nisan 1925, Akt. Bayrak, 2004, s. 394)

Yine Başbakan İsmet İnönü'ye ait ve Zilan Katliamı[3] sonrasında yapılmış bir diğer çarpıcı saptamada; "Bu ülkede sadece Türk ulusu ırksal haklar talep etme hakkına sahiptir. Başka hiç kimsenin böyle bir hakkı yoktur" denilerek kimliklerine hak istemeye kalkan ve kalkacak olanlara

3 Zilan Katliamı, dönemin devlet nezdindeki muteber gazetesi *Cumhuriyet*'in 16 Temmuz 1930 tarihli nüshasında şöyle aktarılacaktır: "Ağrı Dağı tepelerinde tayyarelerimiz aralıksız uçuşlara devam ederek şakiler üzerinde çok yakından ve şiddetle bombardıman ediyorlar. Ağrı Dağı daimi olarak infilak ve ateş içinde inlemektedir. Süvarinin yetişemediği yerlerde Türk'ün demir kartalları asilerin hesabını temizlemektedir. (...) Ağrı eteklerinde eşkıyaya iltica eden köyler tamamen yakılarak ahalisi Erciş'e sevk ve orada iskân olunmuştur. *Zilan Harekâtında imha edilen eşkıya miktarı 15.000'den fazladır. Yalnız bir müfrezenin önünde düşüp ölenler 1000 kişi tahmin ediliyor.* Zilan Deresi lebalep cesetler ile dolmuştur" (Akt. Karaca, 2013, s. 87-88). "Eşkıya" tabir edilenlerin, Ağrı'nın tenkilden kaçmaya çalışan her yaş ve cinsiyetten köylüleri olduğunu söylemeye gerek var mı?

hiza gösterilir. Gerçi bu saptamanın hemen devamında, Kürtlerden, "aslı astarı olmayan propagandalara kanmış, aldanmış, neticede yollarını şaşırmış Doğu Türkleri" (*Milliyet*, 31 Ağustos 1930) olarak söz edilecekti; ama bu "Doğu Türklerinin" Ağrı bölgesinde yaşayan bölümünün "balmumu" kıvamına getirilmiş olduğunu da, 1935 tarihli raporunda şöyle açıklayacaktı:

> Şimdi bu havali bizim tedbirlerimize ve tasavvurlarımıza olgun ve balmumu kadar uysal bir hale gelmiştir. Tedbirlerimizi tayin ve ne kadar yavaş da olsa muntazam olarak uygulamak yeterlidir. (Akt. Öztürk, 2007, s. 38)

"Türk vatanı içinde bulunanları mutlaka Türk yapmak" amacı, dönemin yönetici kadroları içinde ideolog kimliğiyle de öne çıkan, Şark Islahat Planı'nın oluşturucularından ve 1926-1930 arasında Adalet Bakanlığı yapan Mahmut Esat Bozkurt tarafından 17 Eylül 1930'da Ödemiş'te şöyle gerekçelendirilecektir:

> Düne kadar vapurlar, şimendiferler, memleketimizin bütün ticari ve mali müesseseleri (...) kimlerin elinde bulunuyordu? Türk olmayanların değil mi? Bugün kimin elindedir? Türklerin! Bütün bunlar Cumhuriyet Halk Fırkası'nın mahsulüdür. Bağlar, bahçeler, hatta dağlar, ovalar, mal mülk, memleketin iktisadiyatı baştanbaşa Türk olmayanların elinde değil miydi? Bugün bütün bunlar Türklerin eline geçti. Bu da CHF'nin siyasetinin semeresidir. (...) Benim fikrim, kanaatim şudur ki, dost da düşman da, bilsinler ki bu memleketin efendisi Türk'tür. Öz Türk soyundan olmayanların bu memlekette tek hakları vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır." (Akt. Uyar, 2000, s. 117)

Bu açıdan yapılanların ve elde edilmesi istenen sonucun böyle olduğunu bu egemenlerin inkâr sonrası kayıt ve davranışlarında da net olarak görüyoruz. Bu açıdan Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Eylül 1930 tarihli Dersim özgülündeki raporu da bu durumu yineleyen raporlardan biri olarak yinelenmeli. "Islah"ın ilk safhasını, "Reislerin, bey ve ağaların, seyitlerin bir daha gelmemek üzere Batı Anadolu'ya nakli, sonra halkın en

şerir olanlarının Dersim'den uzak olan ovalara sevk ve öz Türk köyleri içerisine dağıtılması, (...) gereken yerlere blok havuzlar yapılması (...) yüksek memurlara âdeta koloni idarelerindeki yetkilerin verilmesi... Türklüğün telkini" gibi önerilerle yinelenecekti. Bunları takiben, "Dersimli okşanmakla kazanılmaz, silahlı kuvvetin müdahalesi Dersimliye daha çok tesir yapar ve ıslahın esasını teşkil eder. Dersim önce koloni gibi ele alınmalı. Türk toplumu içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve yavaş yavaş öz Türk hukuku uygulanmalıdır" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 57-58) diyecekti.

Görüldüğü gibi esas yöntemini şiddet oluşturan, amacı Kürtlüğün Türklük içinde eritilmesi olan ve yöntem olarak bir koloni yönetimi öneren bir "ıslah" iradesi karşısındayız. Peki niye Kürtlerin "ıslah" edilmeleri gerekiyor? Huzur, refah, cumhuriyet, laiklik, ilericilik, toprak dağıtımı için mi? Ne yazık ki hayır. Kaldı ki böylesi insanlık değerleri adına davranılsa, açık ki kullanılacak yöntemler de, milliyetçi dayatmalardakinden farklı karakterde şekillenecekti. Haklarına ve maneviyatlarına dokunulmayan bir yerden tüm bunları gerçekleştirmenin önünde bir engel de yoktu. Millî Mücadele'nin birlikte başarılması, saltanatın birlikte kaldırılması eğer bunun sınaması değilse ve insanlığın biriktirdiği hak, hukuk, kardeşlik, eşitlik, adalet, laiklik, demokrasi, vb. bunun yolları değilse geriye yukarıdaki yol yöntemler kalıyor.

Tüm bu süreçte gerçekte bir irtica, bir feodalizm, bir eşkıyalık problemi ile değil (onlar elbette vardır ama Türkiye'nin her yerinde) ama kardeşlikle başlayan ve büyük bir başarı elde eden sürecin, kardeşlerden birinin egemenleri eliyle bir asimilasyon, bir tahakküm, bir kolonizasyon sürecine çevrilmesi gerçeği karşısında olduğumuzu görüyoruz.

F. Çakmak'ın söz konusu bu raporunda geçen bir diğer saptama, "Dersim'de bugünkü durumun devamı tehlikelidir. Bu durumun devamı Dersimlilerin maneviyatını kuvvetlendiriyor" (Akt. Mumcu, 1993a, s. 58) yargısı, gerçekte neyden rahatsız olunduğunun da göstergesi. Bu "maneviyatın" yıkılması, Kürtlerin (Dersim özgülünde aynı zamanda Alevilerin) Türkleştirilebilmeleri (ve Sünnileştirilmesi) için gerekli kritik eşikti ve zaten Şark Islahat Planı'yla tam da bu elde edilmeye çalışılmış, ama tüm operasyonel dayatmalara rağmen istenen başarı elde edilememişti. Üstelik Çakmak'ın Raporu sırasında Dersim özgülünde bir sükûnet yaşanıyordu, çünkü saldırıya uğramadıkları zaman, kendi maneviyatlarıyla, yani kendi inançları ve anadilleriyle (ve Cemal Bardakçı'nın

raporunda da teslim edildiği gibi iç dayanışmalarıyla) yaşayıp gittikleri bir durum söz konusuydu.

Cumhuriyet oraya bir cumhuriyet gibi gitmek zorundayken bir kolonizatörün yol ve yöntemleriyle gidiyordu. Çünkü bir cumhuriyette vatandaşlarının hak ve özgürlükleri alanına giren bu maneviyat, orayı kendi sermayedarlarına pazar yapmak isteyen kolonizasyon niyetinde, "tehlike" alanına dönüşüyor, bu da devletin gizli raporlarına açık bir rahatsızlık olarak kaydediliyordu. Oysa "tehlikeli maneviyat" oranın kendi özgün kimliğiyle yaşamaya devam ediyor oluşu, yani egemenin ideolojik aygıtlarının orayı istenen forma dönüştürememiş olmasıydı. Türkleştirilememiş, Sünnileştirilememiş, yerleşim yerlerinin isimleri değiştirilmemiş, geleneksel önderleri henüz sürgüne gönderilmemiş, kendi hafızası yerine resmî tarih ve yüklemler hâkim kılınamamış ve tabii iktisattan yoksun bir çözümleme olamayacağı gerçeği ışında kapitalist birikim için ekonomik kaynaklarına henüz yeterince hâkim olunamamıştı. Yani henüz "Millîleştirilememiş" ama baskı ve asimilasyonla "Millîleştirilmesi" hedeflenen bir ülkeden söz ediyoruz.

Nitekim Aralık 1936 tarihli Celal Bayar'ın "gayet mahrem ve zata mahsus" kaydıyla sunduğu Şark Raporu'nda da belirtildiği gibi, yani ilhaktan 13 yıl sonraki durum hâlâ şudur:

> Doğu illeri, bizim rejimimize gelinceye kadar kat'i bir tarzda hâkimiyetimiz altına girmemiştir. Geçmiş hükümetler halk üzerindeki hâkimiyetlerini ağalar ve şeyhler vasıtası ile yürütmek istemişlerdir. (...) Doğu'da bugün için dahi tamamen yerleşiğimiz iddia edilemez. Dayanacağımız en büyük kuvvet ordumuz ve jandarmamızdır. (Bayar, 2006, s. 63)

Bu bağlamda oranın niye "ıslah" edilmesi gerektiği de belirginleşmiş oluyor. Ama bu tip yönelimlerin her zaman ciddi bir iktisadi ayağı olmuştur ki bunun yanıtı da, bürokrasinin en seçkin ve daimi temsilcilerinden Abidin Özmen tarafından kayda geçecektir. Nitekim 7 Aralık 1936 tarihli Genel Müfettişler Konferansı'na, 1. Genel Müfettiş olarak sunduğu raporunda şöyle diyor:

> Raporumun hedefi, Kürtlük işini herhangi bir hal şekline yaklaştırarak, tabiatın birçok varlıklar ve zenginliklerle doldurmuş olduğu

bu bölgenin daima Türk vatanının öz ve ayrılmaz bir parçası olarak kalmasını temindir. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 137)

Yani bizlere "ağalar", "şeyhler", "irtica" vb. anlatanlar, gerçekte "tabiatın birçok varlıklar ve zenginliklerle doldurmuş olduğu bu bölgenin" ilhakı ve sömürgeleştirilmesi peşindeler; bu bağlamda kendilerine bağladıkları ülkelere "medeniyet" götürdüğünü iddia eden dünyadaki benzerlerinden hiç de farklı bir mantaliteye sahip değiller. İsmet Paşa'nın 1935 tarihli raporu da feodalizmle, irticayla, halkına refah ve medeniyet götürmekle değil doğrudan Kürt sorunuyla, bu milliyetin kendisine kalmış topraklarının ilhakıyla ilgilidir:

> Doğu illeri dört hududun siyasal ihtimallerine ve en mühimi, Kürt meselesine de maruzdurlar. Bunun için doğu illerimize esaslı ve devamlı bir programla girerek burasını yalnız sıkıntısız değil, hatta verimli hale getirmek lazımdır. (Akt. Öztürk, 2007, s. 54)

Ne demek verimli hale getirmek? Bunun İngiliz yöneticilerinin Hindistan'ı verimli hale getirmekten kasıtlarından farklı bir niteliği var mı? Şöyle söylüyor İsmet Paşa:

> Samsun-Sivas hattını dışarıda bırakırsak, bu hattın doğusunda bulunan ülke düzü Türkiye'nin yarısını geçiyor, nüfusu Türkiye'nin üçte birini oluşturuyor. Ülkenin bu kısmı, hazineye bütün gelirin üçte birini bile vermiyor. Bu kısmın masrafları ve savunulması batı illerinin üstünde. Doğu illeri verimli bir hale gelmedikçe bütçenin ve devlet kudretinin artması beklenemez. (...) Bu maksatla birkaç sene içinde yapacağımız masrafların tamamen verimli bir gaye için sarfedilmiş olacağına emin olabiliriz. (Akt. Öztürk, 2007, s. 54)

Genel Müfettiş Abidin Özmen bu verimliliğin anlamını da amacını da biraz daha açarak yineler:

> 16 Doğu vilayetinin 1927 nüfus sayımının gösterdiğine göre bir milyona yakın Kürt vardır. Bu Kürtler tamamıyla asimile edilerek

> cennet kadar güzel olan oturdukları ülke, Türk vatanının öz ve ayrılmaz bir parçası haline getirilecektir. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 145)

"Kürtler tamamıyla asimile edilerek cennet kadar güzel olan oturdukları ülkenin, Türk vatanının öz ve ayrılmaz bir parçası kılma" yöneliminin, İngiliz emperyalizminin İrlanda, Hindistan veya İskoçya'da yaptığından bir farkı var mı gerçekten? Üstelik onlar bu işi dil yasağına da başvurmadan hallediyor! Bu gerçekliğin cumhuriyet, medeniyet, ilerleme ambalajıyla değiştirilebilmesi mümkün mü? Bu gerçekliği sorgulamayan bir Türk aydınlanmasının gerçek ve vicdanını yitirmemiş bir aydınlanma olabilmesi mümkün mü? Bu gerçeklikte teslim edilmeli ki eğitim politikalarından yol yapımına kadar her şey bu amaç ekseninde şekilleniyor. Örneğin Başbakan İnönü'nün, demiryolunun 1930'da Sivas'a varması vesilesiyle verdiği nutukta da bu durum yansıyor:

> Bu memlekette Türk milletinden ve Türk camiasından başka bir Millî mevcudiyet iddiasına haklı bir ekseriyet yoktur. Bu basit hakikat bu şimendiferler hudutlarımıza vardığı zaman, kimsenin tereddüt etmeyeceği, hiçbir fesadın müessir olmayacağı bir katiyetle bir daha sabit olacaktır. (*Akşam*, 1 Eylül 1930; Akt. Karakaş, 2013)

Görüldüğü gibi halkına hizmet götüren bir yönetim aklının değil, Türklükten başka bir Millî mevcudiyeti düşman görüp ezme ve (eğer evrensel hukukuna göre topraklar devletlerin değil halkların ise) kendisine ait olmayan toprakları ilhak etme seferine çıkmış bir kolonizatör aklı karşısındayız. O demiryolları asker ve entegrasyon götürecek, maden ve denetim getirecek. Nitekim 18 Eylül 1937'deki Meclis konuşmasındaki, "Dersim meselesini nihayet demiryolu halletti" (İnönü, 2006, s. 529) diyecekti.

Peki bunca kaygı ne? Onun da cevabı yine İsmet İnönü'nün 1935 tarihli raporunda, Dersim harekâtının ertelenmesi halinde Erzincan'ın Kürt yerleşim alanı haline gelmesi korkusunda yansıyor ki bunun vatandaşları arasında ayrım yapmamakta belirlenen cumhuriyetçi akıldan farkı ortada. Yurttaşları arasında etnik ayrımcılık yapıp bir kısmının yok edilmesi, çoğalmaması gerekenler olarak kodlayan bu devlet aklı, söz konusu rapora şöyle yansır:

> Erzincan yanındaki boş köyler, Dersim'in semiz halkı ile süratle dolmaktadır. Erzincan beyleri, arazileri de işletmek için Dersimlileri maraba adı ile kullanmaktadır. Bu, beylerin bir nevi Dersimli himayesine sığınmasıdır. Bu köyler ve marabalar Dersim çapulcu kollarının içeri yayılması için menzil ve yatak rolü yapmaktadır. Az zamanda Erzincan Kürt merkezi olmasıyla asıl korkunç Kürdistan'ın meydana gelmesinden ciddi olarak kaygılanmak yerindedir. (Akt. Öztürk, 2007, s. 51)

Düşünsenize bir, topraksız köylü vatandaşlarından, yani Cumhuriyet'in kimsesizlerinden yana kaygısı olan bir yönetici, Erzincan'ın, belli ki Türk olan toprak ağalarının ellerindeki büyük toprakları sorun yapması gerekirken, o kimsesiz marabaların Kürt olmalarından hareketle "korkunç Kürdistan" kâbusu görüyor. Ermenilerden "kâmilen" temizlenmiş ve Türk'e veya Türkleştirilmeleri kolay görülen Müslüman göçmenlere ayrılmış olan topraklara, Dersimlilerin, üstelik mülk sahibi olarak değil emekçi olarak, ama maneviyatlarından vazgeçmeden yerleşmeleri, devlete alarm zili çaldırıyor. Ekmek parası peşinde ailelerinden kopup gelmiş bu emekçileri, "Dersim'in semiz halkı", "çapulcu kolları" diye aşağılayan ve onları Kürt "yayılması için menzil ve yatak rolü" ile suçlayan bir aklın cumhuriyetçilik standartları içinde bir yere oturtulması mümkün mü?

İşte böylece Erzincan'daki Türk beylerinde olmayan kaygı, herkesi Türkleştirmeye karar vermiş devlet için önlenmesi gereken "korkunç" bir gelişme ve "ciddi" bir sorun haline geliyor. "Beylerin bir nevi Dersimli himayesine sığınması" vurgusuyla âdeta toprak ağalarının mazlum konuma düştüğüne inandırılmaya çalışıyoruz. Erzincan'daki ağalar Dersimlilerin kimliğiyle değil, ucuza sömürüp zenginleşmelerine katkı yapan verimli emek güçleriyle ilgilenirken, kurucu akıl, Şark Islahat Planı'nı oluşturduklarında Türkleştirme hedefli iller arasına koymadığı illerden Erzincan'ın da Kürtçe konuşan emekçilerle dolmaya başlamasından "korkunç Kürdistan" kâbusu görüyor ve bu durumu, memleketi sürekli istim üstünde tutan yeni bir seferberlik atağına mazeret yapıyor.

İsmet Paşa'nın 1935 Raporu dâhil hiçbir devlet raporlamasında toprak ağalığının ve topraksızlık acısının en küçük anlamda sorunsallaştırılmamış olması, yapılanların cumhuriyetçi bir hassasiyetle değil, geri dönüşü imkânsızlaştırılan bir ilhakçı hassasiyetle belirlendiğini gösteren bir ayna

niteliğindedir. Bu bağlamda tek kaygı bölgenin Türkleştirilmesidir. Aynı kaygıyı, Fevzi Çakmak'ın 18 Eylül 1930 tarihli raporunda da görürüz:

> Erzincan'ın merkez ilçesinde 10 bin Kürt vardır. (...) Alevilikten yararlanarak Türk köylerini Kürtleştirmeye ve Kürt dilini yaymaya çalışmaktadırlar. (...) Kürtlüğün bütün Erzincan'ı kaplayacağından endişe edilebilir. (Akt. Öz, 2008, s. 156)

Bu satırları okuyan, Dersimlilerin harıl harıl Kürt okulları kurduğunu ve Kürtçeden başka dilleri yasakladığını bile sanabilir; Fevzi Çakmak böyle bir endişe üretiyor. Bu noktada bir tahakküm rejimiyle demokrasi arasındaki farkın, (birincisinin, Millî, dinî, siyasi isteklerini topluma dayatan niteliğine karşın, ikincisinin halkını topraklandırılması ve iş sahibi yapılması yanında, hak ve özgürlüklerine saygılı olmasında) belirginleşmesiyle karşılaşıyoruz. Burada toplumda yerleşik olduğu halde cumhuriyetçiliğe karşıt gelenek ve yapılar (hilafetçilik, saltanatçılık, dinî bağnazlık vb.) elbette ciddi sorunlar; ama bunlar, toplumun temel hak ve özgürlüklerini ortadan kaldırmanın, hele ki bu durumu Millî bağnazlık ile ikame etmenin mazereti olabilir mi?

Gördüğümüz rapor ve uygulamalar, insanların farklı inanç ve anadillerini, imha edilmesi gereken bir sorun olarak konumlandırarak hem insanlığa karşı suçlar üretiyor hem de sadece o zaman için değil, sonraki zamanlar için de demokratikleşebilme imkânlarını kötürümleştiriyor. Nitekim yine dönemin en seçkin ve daimi bürokratlarından ve Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van illerini kapsayan I. Genel Müfettişlik bölgesinin Abidin Özmen'den önceki (1927-1932 arası) amiri İbrahim Tali Öngören'in[4] hazırladığı 1931 tarihli Dersim Raporu, (üstelik Dersim'de herhangi bir asayişsizlik yokken) standart bir tenkil ve tehcir reçetesi olmanın ötesinde bir şiddet planlaması olarak şekilleniyor:

4 İbrahim Tali'nin rejim nezdindeki itibarını, 2, 3, 5, 6 ve 7. dönemlerde Diyarbakır, 4. dönemde İstanbul, 8. dönemde Elazığ milletvekilliği yaptırılmasında görebiliriz. Buradaki anormallikten daha büyüğü, Diyarbakır'ın 5 dönem ona temsil ettirilmiş olmasıdır; burada Cumhuriyet'in, milletvekilliği ile yereller arasındaki aidiyet bağını dikkate almayan ve özellikle de Kürt illerini, rejim işbirlikçileri dışında böylesi anti-Kürt bürokratlara temsil ettirilmesi şeklindeki anti-cumhuriyetçi yanıyla karşılaşıyoruz.

> Bütün Dersim'in kuşatmak, dışarı ile her türlü ilişkisi kesilerek bu yüzden saldırılarına ve ticarethanelerine engel olmak, aç kalacak halkı zamanla kendisini sığınmaya mecbur etmek. Şu suretle Dersim'i fenalardan tahliye. Her tarafı esaslı surette kapatıldıktan sonra kuşatma çemberini yavaş yavaş daraltmak ve fenalıklardan dolayı yakalananları derhal Dersim'den çıkarıp batıya atmak ve serpiştirmek. (...) Elazığ'da bir bomba uçak filosu bulundurarak, önemli suç işleyen veya hükümetin tebligatına muhalefet eden aşiret köylerini bombalamak, ziraat ve hayvanlarını imha etmek ve rahatça ikamet etmelerine engel olmak. Bir yandan da tehdit mahiyetinde olmak üzere çeşitli yerlerde kuvvetli birlikler bulundurmak. (Akt. Mumcu, 1993a, s. 52)

Tek kelimeyle korkunç! Oysa Millî Mücadele'nin başında taahhüt edilen kardeşlik hukuku sürdürülseydi, açık ki böylesi korkunç rapor, plan, kanun (ve en önemlisi hiçbir rapor veya anlatının vahametini yansıtamayacağı uygulamalar) görülmeyecek; tam tersine Türkiye, Millî Mücadele'nin ilk döneminde verilen sözlerin hattından yürüseydi, hakiki bir cumhuriyet ve büyük bir kalkınma hattına girebilecekti. Bu büyük imkân ne yazık ki yurtseverlik hattından çıkarılacak ve diğer kardeş milliyetleri tasfiyeye yönelen rijit bir milliyetçiliğin kurbanı olacaktı; laikliğimiz de tabii...

Öyle ki Cumhuriyet'in ilk yıllarında gördüğümüz Osmanlı sorgulamalarının aksine önce 1921 Anayasası'nın açtığı demokratik ve laik modernleşme imkân parantezi kapatılacak ve Osmanlının devlet eksenli yönetim aklının, merkezci, güdücü ve tahakkümcü aklı modernleşmeyi de zehirleyecekti. Bu açıdan 1934 tarihli Jandarma Genel Komutanlığı'nın gizli raporunda, bu toprakların kendi halkına en acımasız ve aynı zamanda Anadolu'yu Sünni bir dönüşüme zorlayan egemenlerinden biri olan Yavuz Sultan Selim'in övünç ve minnetle anılabildiği görülecekti. Nitekim maneviyatı ayakta tek Kürt bölgesi olarak kalan Dersim'in fethi hazırlıkları öncesinde hazırlanan bu kritik raporda şöyle denir:

> Yavuz Sultan Selim'in gazabı olmasaydı bugün güzel Türkiye'mizde tek bir Sünni'ye tesadüf etmek imkânı belki de mümkün olmayacaktı. (Çalışlar, 2010, s. 50)

Bu yaklaşımın gösterdiği bir diğer gerçek de, 1930'larda bile rejimin laiklik diye sunduğu şeyin, gerçekte kapitalizmin ihtiyaçları üzerinden şekillendirilen modernleştirilmiş bir Sünnileştirme olduğu ve Osmanlı'nın Alevi ve Gayrimüslim fobili mezhebî aidiyetinin, "cumhuriyet" formu altında sürdürüldüğüdür. Nitekim Rapor, 1937-1938'de yapılacak işleri niye 1510'larda yapmadığı, Alevi kırımını niçin Dersim'in içinde de sürdürmediği için yakınır:

> Eğer Yavuz'un garazı Dersim'in yalçın dağları içine girebilmiş olsaydı, herhalde Dersim'i de bugün maddi ve manevi başka bir yol üzerinde görürdük. (Çalışlar, 2010, s. 51)

İşte bu yaklaşımın doğal sonucudur ki Kürdistan'ın maneviyatı kırılamamış son parçası olarak kalmış Dersim'e yapılacak şey de, Yavuz'un yarım bıraktığı için yakınılan işin tamamlanması olacaktı...

1925 İsyanının Asli Nedeni ve Niteliği

> Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında çeşitli etnik grupların ulusalcı hareketleri 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yükselmeye başlamıştır. Yunan, Sırp, Bulgar, Arnavut ve Arap ulusal hareketleri yanı sıra Kürt ulusal hareketini de II. Mahmut dönemine kadar geriye götürmek mümkündü. 19. yüzyılda dört büyük Kürt ayaklanmasını görmekteyiz. Bunlardan birincisi vergilendirme olayları nedeniyle çıkan Revanduz ayaklanmasıdır. Diğerleri ise tarih sırasıyla Bedirhan Bey ayaklanması, Yezdan İzzettin Şer ayaklanması ve Şeyh Ubeydullah ayaklanmasıdır. (Çavdar, 1995, s. 268)

Kürt sorununa böyle bir tarihsel derinlikle yaklaştığımızda, Kürt milletleşmesi ve ulusal hareketinde de, Türk, Yunan, Bulgar, Ermeni, Arap milletleşme ve ulusal hareketleri ile aynı karakterde bir durumla karşılaştığımızı teslim etmek zorunda kalırız. Oysa bizdeki tarih yazımının yaptığı gibi, bu aynı karakterli ögeler yumağından Türklüğü çekip "Yedi düvele karşı dünyanın ilk ulusal kurtuluş mücadelesi" kılarken, onların bağımsızlık mücadelelerini "ihanet" sayınca, geriye ne gerçeklikle bağımız kalıyor ne de tutarlılık...

Millî Mücadele döneminde Türk ulusal önderliği iki seçenekle karşı karşıyaydı: Ya emperyal Osmanlı hâkimiyeti karşısında ülkelerini bağımsızlığa kavuşturmaya çalışmış diğer halkların ulusal kurtuluş mücadeleleri ile artık empati kurar ve tutarlı bir Millî kurtuluşçuluk hattına oturur, dolayısıyla Kürtlerin de haklarını çiğnemeye yönelmez ya da kendini Osmanlının mirasçısı olarak konumlandırarak diğer ulusal kurtuluş

mücadelelerini kendisine karşı yapılmış sayar ve zaferin de avantajıyla dönüp Kürtlerin inkârına yönelir.

Millî Mücadele'nin önderleri ne yazık ki bu ikinci konumlanmayı seçecekti. Hemen hemen hepsi de Balkan halklarının Osmanlı tahakkümüne karşı mücadelelerini bastırma görevlerinde yer almış olan bu kadroların Osmanlı karşısındaki pozisyonları da tutarlılıktan yoksun olacaktı. Nitekim ilk dönem belgelerinde "saltanatı ve hilafeti kurtarmak" ortak amaçları içinde olmuş, ama saltanatın onları "hain" ilan edip ezme kararlılığı karşısında nihayet ondan ayrışma ve tasfiye hattına yükselebilmişlerdir. Hilafet de aynı şekilde, Gayrimüslimlerden arındırılmış bir vatan ve diğer Müslüman halklar üzerinde etki alanı bağlamında, saltanatın lağvı sonrasında bile savunulmuş, ama Ankara'da kurumlaşan otokratik iktidara karşı muhalefetin kullanmaya çalıştığı bir etkene dönüşüncedir ki tasfiye edilmişti.

Dikkat edilirse diğer halkların Osmanlı tahakkümünden ayrışma ve her millet gibi sahip olduğu haklara ulaşma çabası, Osmanlı aklında nasıl tanımlanmışsa Cumhuriyet aklında da öyle tanımlanır: "Arkadan hançerleme", "yıkıcılık", "bölücülük", vb. Osmanlı'nın başka halklar üzerinde tahakküm kurmayı ve onların neye razı olması gerektiğini saptamayı kendine meşru gören aklı, ne yazık ki Cumhuriyet döneminde de devam eder. Bu bağlamda toprak/vatan, üstünde yaşayan millet(ler)in değil, devletin mülkü görülmüş, dolayısıyla halkın kendini ne sayıp hangi tarih bilinciyle bakacağından, hangi dilde konuşup hangi din ve yorumuyla inanacağına kadar karar verme yetkisini kendinde görmüştür. Bu gerçeklikte Türk modernleşmesi de, cumhuriyet ve laikliği de devletin ihtiyaçlarınca belirlenen bir deformasyona, Türk halkı da bu durumu sorgulayamasın diye yoğun bir ideolojik formatlamaya uğratılacaktı.

Bu ön çerçeve ve olgular bağlamında "Şeyh Sait Ayaklanması" diye anılan sürece, bize ezberletilegelenlerden farklı bir bağlamdan yaklaşabilme imkânına kavuşuyoruz. Oysa diğer pek çok kritik sorun gibi bu sürece bakış açımızı da, çoğulcu bir sosyolojinin tektipleştirilmesine ve ülkenin kapitalist birikimin ihtiyaçlarına uygun yapılandırılmasına karar verenler belirledi. Üstelik elimizde ilan edilmiş bir cumhuriyet, kazanılmış bir bağımsızlık ve ardından halifeliğin kaldırılması vardı ve tam bu sırada bir Şeyh'in öncülüğünde bir ayaklanma gerçekleşiyordu. Bu durumda onu bağlamından koparark "devrime karşı feodal!" bir itiraza indirgemek

oldukça kolaydı. Oysa en azından emekten ve mağdur edilenden yana, dolayısıyla vicdanını koruyan bir tarih yazıcılığının, egemenlerin anlatısından kendisini ayrıştırma yeteneği göstermesi gerekiyordu.

Bu noktada nesnel bir analiz için yanıt bekleyen en kritik soru, söz konusu bu ayaklanma öncesinde birlikte savaş verecek denli kader birliği edenlerin birdenbire niçin birbirine karşı konumlandığıdır. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, bu süreçte Kürtlerin herhangi bir sorun nedeni olduklarına ilişkin en küçük bir veri yok. Oysa "Kürtlerin ve Türklerin ortak mücadelesi" olarak ilan edilerek yürütülmüş Millî Mücadele'nin, artık "Türk ulusal mücadelesi" olarak anıldığı, "Türklerin ve Kürtlerin ortak vatanı" taahhüdünden "Türkiye Türklerindir" normuna geçildiği, Kürt ülkesinin hem İngiltere ile paylaşıldığı hem de Kürt varlığının "sizi Türk ıtlak ettik" denilerek inkâr edildiği ve bunların (yerel yönetim yoluyla cumhuriyete katılım imkânının da yasaklandığı) yeni anayasayla ilan edildiği bir döneme girilmişti. Dolayısıyla bu yapısal değişim ve inkârı ve bunun yarattığı travmayı dikkate almayan hiçbir tahlil, durumu doğru anlamayı sağlayamayacak, aksine yürütülen manipülasyona yedeklenecekti. Kimin manipülasyonuna? Açık ki aynı sırada emeğin 1 Mayıs'ını, sendikasını bile yasaklı hale getirenlerin manipülasyonuna!

Kısacası sonraki dönemin bütününü zehirleyecek olan bu inkâr dönüşümünü görmezden gelen, ayaklanma ile bu inkâr arasındaki neden sonuç ilişkisini teslim etmeyen her yaklaşım, sadece söz konusu ayaklanmayı üreten nedenlere değil, sonraki yüzyılda demokratikleşememizin nedenlerine de bizi yabancılaştıran değirmene su taşımış olacaktır. Oysa kaybeden Türkiye'nin bütünüydü.

Bu manipülasyon içinde pek çok soru daha elimizden kaçıyor: "İrtica" torbasına tıkıştırılıp bir kenara atılan Kürt tepkisinin öncesinden başlayarak "devrim Türkiye'si", başta sol kanadının koparılması olmak üzere muasır medeniyete özgü temel hakların (tek istisna kadın hakları, ki bağlamını önceden belirtmiştim) kötürümleştirildiği bir yüzyıla başlamıştı. Öyle ki dünyanın ilk cumhuriyetlerinden biri olan Türkiye, mahkûm edildiği "vatan toprağı kutsaldır, kaderine terk edilemez" modeliyle, demokratikleşme yeteneğine kapatılmıştı. Tabii bu yönetim modelinden Kürtlerin payına, inkâr, ıslah, sürgün, tedip ve resmî tarih manipülasyonları düşecekti.[1]

1 Bu yaklaşım Kürtlerin Türk olduğunu ispatlamaya yönelik garip iddialara dönüşecek, öyle ki akademik yayınlarda bu ifrat, "dağda yürürken çıkardıkları kart kurt seslerinden

İşte "Şeyh Sait Ayaklanması" tam da bu eşitlik ve özkardeşlikten, inkâr ve asimilasyona geçişin akabinde ve biriken inkâr ve travmalara tepki olarak başlayacaktı. Tabii inkâr edilen sadece Kürtler olmayacaktı; çünkü yeni rejim Türk-Sünni-modern ve kapitalist yapılanma dışında kalan tüm kimliksel, siyasal ve sınıfsal tercihlerden arındırılma, buna direnenlerin de "devrime ihanetle" suçlanıp ezilmesi yoluna gidecekti. Kürtlerin diğer hak ihlaline uğrayanlardan farkı, bu ayaklanma olacaktı.

Tıpkı Millî Mücadele'ye başlarken "hilafeti de kurtarmak için" argümanını da kullanmış olan "ağabeyleri" gibi, onlar da "hilafetin tasfiyesini" kendilerine ek bir avantaj faktörü olarak kullanmaya kalkmışlardı. Ama nasıl hilafeti kurtarmak Millî Mücadele'nin asli faktörü değilse, 1925 Kürt ayaklanmasının da asli faktörü hilafet olmayacaktı; aksine aldatılma ve inkâra karşı tepkiydi gelişen. Onu "hilafet" parantezi içine sıkıştırmaya çalışanlar, bu yolla hem Kürtlerin kazanılan zaferdeki temel paylarını hem de her milliyet gibi sahip oldukları çağdaş haklarının inkârını meşrulaştırmaya çalışıyorlardı.

Bu noktada Kemalist parametrenin yanı sıra bir hak müçadelesi olsa da Şeyh Sait'in parametresini de aşan bir bakış açısına ihtiyacımız var; cumhuriyeti de, laikliği de, medeniyeti de artık hak eksenli olmayan bir yerden anlamlandırma biçimlerini aşarak, yüzyıl sonra daha da önemli hale gelmiş olan temelleriyle savunmak durumundayız. Üstelik işaret ettiğimiz bu bağlamı içinde 1925 dönemi için asıl tartışmamız gereken, sosyolojik olarak geri, ama hakları çiğnenmiş olanların verdiği tepkinin özellikleri değil, ileri ve egemen olduğu halde hak gasp ederek devrim ve demokrasi imkânlarını boğanın yaptıklarıdır; çünkü yüzyıllık maceramız ve bugünümüzün sorumlusu o.

Oysa resmî tarih yazımı, ayaklanmanın "irtica" isteği üzerinden konuşulmasını sağlamaya çalışırken, savaş arkadaşlığından birlikte büyümeye ve demokrasiye geçiş imkânının baltalanması sorumluluğunu gizlemeye çalışıyordu. Böylece hak ihlali "medeniyet götürme", inkâra uğrayanların tepkisi de "medeniyete başkaldırı" kılınmaya çalışılıyordu.

dolayı kendilerini Kürt sanan Doğu Türkleri!" iddiasına kadar varacaktı. Durumu, "Bu kadarını ben bile uyduramam" ironisiyle karşılayacak olan Aziz Nesin'in, soruna ilişkin bir diğer tepkisi de, 1987'de Bulgaristan Türklerini Bulgarlaştırmaya yönelen "sosyalist" iddialı Bulgar rejimini kınarken, "Bulgaristan'da Türkler, Türkiye'de Kürtler" çıkışıyla, bizim milliyetçileri, hem temel hakları tanımaya hem de çifte standartlara karşı tutarlılığa çağırmak olacaktı.

Aynı bağlamda Türkiye'nin sosyolojik realitesi ve bunun bir cumhuriyette zorunlu olan gerekleri de önceki taahhütler de unutturulmaya çalışıldı. Böylece resmî tarih, hem isyan öncesinde rejimin dönüşüm hamlelerinin niteliğini, dolayısıyla önceden sadık olan Kürtlerin isyana geçişinin nedenini, hem de bu değişim sürecinde emirerliğine itiraz eden diğer Türk aktörlere karşı sürmekte olan tasfiye ve düşmanlaştırmaya dair gerçekleri çarpıtan bir dezenformasyon aracı kılınıyordu.

Millî Mücadele sonrası izlenen politikalar, Kürtlere verilen sözlerin, sanılanın aksine anti-emperyalist ittifak ve geleceği birlikte kurma arayışından kaynaklanmadığı görülecekti. Aksine politika, Kürtlerin stratejik imkânlarını Millî Mücadele'yi kazanabilmek için kullanmak, ama savaşı kazandıktan sonra ise topraklarını ilhak etmek eksenli biçimleniyordu. Bu anlamda İngiltere'nin yaptıkları ile aradaki fark sadece biçimseldi; üstelik İngiliz kolonizasyonlarında bağlı milletlerin millî varlıklarını sürdürmelerine imkân tanınırken, bizde onların bu varlıklarının da inkar ve asimilasyonla yok edilmesine gidiliyordu.

Oysa Millî Mücadele, daha Erzurum Kongresinden başlanarak başta Türk ve Kürtler olmak üzere Müslüman anasırın ırkî eşitlik taahhüdüyle ve ortak vatanlarını inşa etmek üzere yürütülmüştü. Nitekim Sonuç Bildirgesi 1. maddesi de bunu gösterir. Temsil Heyeti'nde de bu denge gözetilir. Kürdistan'ın bağımsızlığı arayışları da işte bu uluslararası eşitlik taahhüdü ile engellenir. Bu taahhüde inanmalarından dolayıdır ki Kürt egemenleri Mustafa Kemal'le birlikte yol yürümekte ikirciklenmez. Dahası KTC içinde yer alan Kürt aydınlarının bir kesimi saf değiştirip Millî Mücadele'nin yanına geçer. Yusuf Ziya, Miralay Cibranlı Halit Bey, Yüzbaşı İhsan Nuri, Hasenanlı Halit Bey, Dr. Fuat ve Hasan Hayri Beyler bunlardan bazıları (Özsoy-Eriş, 2005, s. 59, 63).[2]

Geliştirilen bu büyük mutabakat Sivas'ta, keza Amasya Protokollerinde, Misak-ı Millî'de de yinelenecek olan bu durum giderek bir uluslar kardeşliği taahhüdü oluşturacaktır. Birinci ve İkinci Grup saflaşmalarında da bu iç içelik rahatlıkla gözlenebilir; Kürtler, siyasal eğilimlerine göre iki tarafta da saf tutar.

1921 Anayasası ile bu beraberlik toplumsal sözleşme düzeyine yükselip daha da geliştirilir; bu durum doğunun siyasal yönetim gelenekleri

2 Bu isimler hem 1923'teki dönüşümü takiben Azadi örgütlenmesinin kuruluşuna gidecek, İhsan Nuri Paşa dışındakiler 1925 İsyanı'na öngelen süreçte tutuklanıp öldürüleceklerdir.

açısından gerçekten de devrim değerinde bir yönetim modelidir. Bu anayasal sözleşme ilanı ile Kürtler ve Türklerin birliği kent haklarının kendi kültürlerini de gözetecekleri ve merkeze karşı yerelin önceliklerini gözetecekleri bir demokrasi modeli geliştirmiş oluyorlardı. Böylece hem ulusal sorunların hem de yerel merkez ilişkilerinin birbirini dengelediği ve önceden de irdelediğimiz gibi laik ve demokratik bir cumhuriyet için de yol açan bir birlik formülü üretilmiş oluyordu. 16-17 Ocak 1923 İzmit Basın Toplantısı'nda, Lozan müzakerelerinde, Meclis'in ortak iradesi adına dışarı da sızdırılan özerklik sözleşmesi tasarısında,[3] Mustafa Kemal'in kişisel konuşmalarında vs. hep bu büyük ve demokratik mutabakat vardır.

İşte böylesi bir mutabakat üzerinden şekillenen bir Millî Mücadele'nin "Türk ulusal kurtuluş mücadelesi" olmadığı gibi oluşturulacağı taahhüt edilen devletin de "Türk devleti" olmayacağı ya da önceden süregelen Osmanlı Devleti olmadığı açıktı; dolayısıyla 1925'te patlayacak ayaklanma da böyle bir şeye karşı bir ayaklanış değildir. Aksine ayaklanma, Müslüman anasır demek olan "Türkiye halkı"ndan ve öncelikle de Türklerin ve Kürtlerin devleti demek olan Türkiye Devleti'ne el konulup Kürtlüğün yasaklı ilan edilmesi sonucunda gelişecekti.

Bu noktada teslim edilmeli ki Millî Mücadele tarihinin en yalın gerçeği, önderin sürece hâkim olmasıyla hakların kullanılabilir olması arasında ters orantılı bir denkleme işaret ediyor. Önderi uzlaşmaya zorunlu bırakan koşullar onun çoğulculuğu, hukuku, aşağıdan yönetim modelini,

3 İngiliz Komiser Rumbold tarafından Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a iletilen 18 maddelik ve "10 Şubat 1922'de TBMM'de müzakere edilmiş" olan "Kürdistan'ın Muhtariyetine Dair Kanun Tasarısı"nın ilk maddelerinde şunlar geçer: "1) TBMM, medeniyetin icapları gereğince Türk milletinin ilerlemesini sağlama hedefi doğrultusunda, Kürt milleti için kendi millî ananeleri ile ahenk içinde bir muhtar idare kurma mesuliyetini üzerine almaktadır. 2)Ekseriyetini Kürtlerin oluşturduğu havali için, BMM'nin karar vereceği şekilde Türk veya Kürt olabilecek bir Genel Vali Vekili ve bir müfettişle birlikte bir Genel Vali, (Kürt) milletinin ileri gelenleri tarafından seçilebilecektir. 5) Genel Valinin Türk veya Kürt olması, BMM tarafından karara bağlanabilirse de, seçim doğrudan doğruya Kürt Millet Meclisi tarafından yapılacaktır. Fakat Genel Vali, Genel Vali Vekili ve Müfettiş tayini hususu Ankara Hükümeti'nin tasdikine sunulmalıdır. 6) Kürt Millet Meclisi, Doğu vilayetlerinde genel seçim yoluyla kurulacak, (...) 9) Karma bir komisyon tarafından hudutların tespitine bağlı olmak üzere, Kürdistan idari bölgesi, Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetleri ile Dersim Sancağı ve mahdut kaza ve nahiyelerden mürekkep olacaktır" (bkz. Olson, 1992, s. 244). Bu tasarı kanunlaşmamıştır, gerçi, ama Millî Mücadele döneminde sorunun hangi bağlamda ele alındığını göstermesi anlamında büyük önemdedir.

İttihatçılığın yinelenmeyeceği sözünü, 1 Mayısların kutlanabilmesini sağlıyor; sürece hâkim olduğunda ise tüm bu doğallıklar yasaklanıyor ve Türkiye'nin devrim ve demokrasi için dayanak ve imkânları (kapitalizmin ihtiyacı olan modernleştirme kapsamındakiler hariç) bir bir tasfiye ediliyor, İttihatçıların yarım bıraktığı iş tamamlanmaya çalışılıyordu.

Oysa Kürt varlığı ve haklarına (dolayısıyla diğer halklara, emeğe, düzen içi muhalefete, basın özgürlüğüne) saygıyla (doğrusu tahammülle) kurulan bu kader ortaklığı, Erzurum'dan başlayarak tutunabilmeyi, kurumlaşabilmeyi, emperyalist oyunlara karşı meşruiyeti ve Yunanistan işgaline karşı zaferi sağlayan temeldi. Üstelik Kürtler, tam eşitlikten çok daha geri bir konumu gönüllü olarak kabullenmişlerdi. Buna rağmen, bırakalım İngiliz kayıtlarında karşımıza çıkan "Kürt Millet Meclisi" düzlemli ülkesel özerkliği ve millî belgelerde geçen eşitlik taahhütlerini, 1921 Anayasası'nda teyit edilen kent eksenli özerklik taahhüdüne bile tahammül edilmeyecek, dahası Kürtlerin varlığının bile inkârı yoluna gidilecekti. Bu inkâr üzerinden Cumhuriyet yüzyılının demokrasi karnesi gibi çağdaşlaşma karnesi de mevcuttaki gibi olacaktı.

Görüldüğü gibi 13 Şubat 1925'te Piran köyünde ayaklanmaya dönüşen ilişkiyi geriye doğru izlediğimizde, karşımızdaki gerçek, irtica, feodalizm vb. manipülatif ifadelere sığdırılamayacak kadar yalındır: Halkların büyük mutabakatının çalınması!

Dolayısıyla söz konusu tepkiye, bundan öte gerekçeler aramaya kalkmak açık ki nesnel bir analiz değil, bu inkârı, asimilasyonu meşrulaştırma çabası, Kürtlerin kimlik taleplerinin, dikkate alınmaya değmez bir ayrıntıya indirgenmesi olacaktır. Bu tutumun sosyalizm iddiasıyla perdelenmesi örnekleri ise, açık ki sosyal-şovenizme delalet.

Kuşkusuz ayaklanma yine de olmak zorunda değildi ve engellenebilirdi. Bu noktada bir cumhuriyete düşen şey toplumsal tepki birikimine neden olan, patlamanın eşiğine gelen bir sorunu çözme imkânlarına yönelmekti. Yani inkâr ve asimilasyondan vazgeçmek, önceki anayasa ve diğer taahhütlere geri dönmek ve Kürt muhaliflerle bunu görüşmek bile sorunu çözerdi. Ama asıl amacı, Kürtlerin inkârı yönündeki adımları pekiştirmek, üstelik bu vesileyle Türk milleti içindeki farklı önermeleri de temizlemek olan, yani adından bağımsız olarak cumhuriyetçi olmayan bir mantaliteye sahip olan bir devlet aklı için bu tam bir fırsattı. Dolayısıyla bırakın ön almayı, tam tersine (göreceğimiz gibi) onu ayaklanmaya

zorlayan müdahaleler yapılacaktı. Böylece hem Kürt sorununun hukuk dışı "çözümü" için yeni imkân elde edilmiş hem de memleket demokratikleşme yolunda ilerleme "riskinden" kurtarılmış olacaktı.

Kısacası hem kurucu mutabakatlarına hem de cumhuriyetçi iddialarına geri çekilen bir yol izlenmiş olsaydı, ayaklanma ya hiç olmayacak, yok oluyorsa da bu, gerçekten de feodal çıkarlar ve hilafet için gerçekleşmiş, dolayısıyla meşruiyetten yoksun bir kalkışması olacaktı. Tabii buradaki sınama ölçeğimiz, tıpkı Erzurum Kongresi'nden başlayarak tüm taahhütlerde belirtildiği gibi Kürtlerin de haklarıyla yaşayacağı bir Türkiye'ye, yani cumhuriyetin gereklerine, yani toplumsal sorunları hukuk ve katılım yoluyla çözüme dönüştür.

Kaldı ki böylesi bir müzakerede hangi olasılığın gerçekleşeceğinin kanıtı Millî Mücadele dönemindeki kader ortaklığını sağlayan mutabakatlardır. Bu öylesi güçlü ve seküler bir mutabakattır ki saltanatı oybirliğiyle kaldırarak en büyük bir sınamadan geçmiştir. Egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğunu taahhüt edip devlete din biçmeye kalkmayarak bulunduğu dünya ortalamasının ilerisine geçebilmiştir. Sonrasının da doğal olarak bu çizgide gelişeceğine inanmamak için, ezberlerimiz dışında hiçbir nedenimiz yok.

Ne var ki bu sınanmış imkânlar, 1924 Anayasası'yla herkese Türklük dayatan, üstelik memleketi de tek şefli, tek partili bir cendereye sokmaya çalışanlarca lağvediliyordu. "Ben öyle karar verdim, artık siz yoksunuz!" diyen bir dayatma karşısında biçare Kürt'ün, boğulma refleksi sergilemesi, halifeyi savunmak dâhil her şeye sarılmasından daha doğal bir refleks olabilir mi? Üstelik hilafetin savunusunun, saltanat kaldırılırken bile Mustafa Kemal ve diğer egemenler tarafından savunulduğu, keza hilafet kaldırılırken Kürtlerin özel bir başkaldırıya yönelmediği gerçeği de orta yerde duruyorken! Ama neden sonuç ilişkisinde mantık ölçümüzün bulandırılmasına karşı yineleyelim ki doğru bir analiz için düğüm noktası, bu süreçte parçanın/Kürt tarafın kendini nasıl ifade ettiği değil, egemen olanın, siyasete yön verenin Kürtlerin hukuki hakları karşısında ne yaptığıdır.

Yani neden sonuç sıralamasını objektif ölçülerle yaptığımızda, egemenin önceki taahhütlerini çiğnemesi, temel hakların inkârı yoluna gitmesi, süreci anayasa hattından çıkarıp keyfileştirmesi ve bu keyfiliğe uygun yeniden kurgulaması karşısında Kürtlerin de hiç beklemedikleri bu

oldubitti karşısında kendi meşreplerince tepki geliştirdiğini teslim etmek zorundayız; bu bağlamda tepki koyan gelenekselin niteliği, ortaya koyduğu tepkiyi hukuk dışına çıkarmayacağı gibi, hak ihlal edenin modernliği de onu hukuki kılmaz. Buradan türeyecek rejimin, daha ileri üretim ilişkileri üzerine oturması, yaptığının hak ihlalciliği olduğu gerçeğini değiştirmez. Yaptığı da "devrim savunusu" olmaz tahakküm kurmak olur.

Bu ön açıklamalar üzerinden, genellikle es geçilen, geçilemiyorsa çarpıtılan 1925 Ayaklanması'nın nedenlerini güncelleyelim.

Lozan metni kamuoyuna açıldığında görülecekti ki orada, eskiden Türklerle eşit anılan Kürtlerin adı bile geçmemişti. İsmet ve Rıza Nur Beyler, Kürtlerin hem açık görüşmelerin dışına çıkarılması hem de zabıtlarda yer almamasını sağlama konusunda amaçlarına ulaşmışlardı. Türkler gibi Kürtleri de temsil ettiklerini, bunun kendi iç işleri olduğunu dillendiriyor ve B'ndeki Kürt milletvekillerinden getirttikleri, "Biz azınlık değiliz, İngiltere'nin iç işlerimize karışmasını istemiyoruz, İsmet Bey bizi de temsil ediyor" diyen telgraf destekleri sayesinde bu çizgide başarı sağlamışlardı. Tabii İngiltere bu sırada Berzenci ayaklanmasıyla uğraşıyor olmasaydı ve Türkiye'nin, Musul'u kendisine bırakacağını görmeseydi bu jesti sunmayacağı kesindi. Nitekim aynı Lozan sürecinin başında Kürt sorununu sürekli gündem yapan ve Türkiye'yi bu yönden sıkıştıran İngiltere, işaret ettiğimiz etkenler nedeniyle görüşmelerin ikinci bölümünde bu tavrını değiştiriyordu. Böylece Türkiye'nin kuruluşunu tanıyan uluslararası metinde Kürtlerin lafız olarak bile yer almaması İngiltere'nin mutabakatıyla gerçekleşmiş oluyordu.

Lozan tutanakları sadece Türkler ve Türk devleti adına düzenlenmişti. Oysa onları Lozan'a gönderen Meclis, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de Meclisiydi. İsmet Bey de sonradan, "Lozan'daki konuşmalarımızda, millî davalarımızı 'biz Türkler ve Kürtler' diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik" (İnönü, 2006, s. 465) diyecekti. Gerçekten de "biz Türkler ve Kürtler diye kabul ettirilen" ve Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de mücadelesiyle kazanılan dava Kürtlerden çalınıyor ve zabıt oyunuyla sadece Türklerin kılınmış oluyordu. İşte bu onay sayesinde elde edilen güvenle de içeride Kürtlerin olmayacağı bir geleceğin inşasına yönelinecekti.

Oysa daha kısa zaman önce "Efendiler, meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir"

diyen bir egemenlik organı tanımı yapılmış, vatanın "düşünülen ve kabul edilen sınırı, Türk ve Kürtlerin oturduğu arazi" olarak belirginleştirilmiş, "millet", Erzurum ve Sivas Kongrelerinde, "karşılıklı bir fedakârlık hissiyle dolu ve ırkî ve toplumsal vaziyetine riayetkâr, özkardeş" şeklinde ulusal çoğulculukla tanımlanmıştı. Şimdi ise her yer Türk'tü, her şey Türk'ündü! Bu değişimin, sadece Kürt'ü değil, hukuk ve vicdan bağını koparmamış Türklerce de hazmedilebilir olmadığı açıktır.

Bu aldatılma travmasını belki de ilk ve en çok hissettiren tamamlayıcı faktör de Kürtlerin Kızıl Elması durumundaki Musul'un, onaylanan sınırlar dışında bırakılmış olmasıydı. Misak-ı Millî'nin kopmaz parçası olan Musul İngiltere'ye bırakılmış, yani Kürdistan iki devlet arasında paylaştırılmıştı. Bir diğer sorun da o sırada Kürtleri ve anti-İngiliz pozisyonunda samimi Türkleri heyecanlandıran faktör olan, Lozan'ın bu kadar kolayca imzalanabilmesini sağlayan Berzenci'nin İngiltere Hava Kuvvetleri ve Arap askerlerin saldırıları karşısında kaderine terk edilmiş olmasıydı.

Kürtleri şaşkına çeviren, birlikte gelecek umutlarına yabancılaştıran veriler peş peşe gelecekti. Lozan'n onaylanmasının hemen öncesinde (ve Lozan'ı onaylatabilmek için) gerçekleştirilen 1923 Seçimlerinde, Meclis'in yapısı köklü şekilde değiştirilecekti. Önceden gördüğümüz gibi, milletvekili yapılacak olanları tek tek önceden belirleme yoluna giden Mustafa Kemal, askerî birim ve mülki amirler üzerinden ikinci seçmenlere hâkim olduğundan, sadece İkinci Grup taraftarlarını değil, Kürt kimliğine (üstelik birlikçi bir yerden) sözcülük yapan, ortaklık taahhütlerini dillendiren, dillendirebilecek olan tüm milletvekilleri tasfiye yoluna gitmişti. Kürt illeri adına sadece, Türkleştirilmeyi sorun yapmayıp ekonomik çıkarlarına bakan Kürt egemenleri[4] ile bir kısmı anti-Kürt siyasetin bizzat organizatörü olan Türkçü bürokrat ve aydınlar milletvekili yapılacaktı.

Öyle ki bu seçimde "Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı ve Edirneli Hüsrev Gerede Urfa'dan, Mısırlı Yakup Kadri Karaosmanoğlu Mardin'den, Bursalı

4 Cumhuriyet devleti, böylelerini asla sorun yapmayacak, tersine ödüllendirecekti. Yani Kürtlüğü sorun yapmayan Kürt toprak ağalarını rahatsız edecek en küçük bir toprak reformu veya başka bir davranış sergilemeyecek, aksine Türkleştirme politikalarına işbirlikçilik yapmak kaydıyla böyleleri ekonomik çıkarlarını dokunmamak yanında üstüne üstlük milletvekili yapılacaktı. Bundandır ki sayısız köy sahipliği sorunu, arada bir politik amaçlarla dillendirilse de, tek parti döneminin bütününde en küçük bir eksilmeye uğramayacak, bu sayededir ki hem 1946 Seçimlerinde CHP bölgede birinci parti kalacak, sonraki dönemde de DP'nin ülke çapındaki yükselişine bağlı olarak saf değiştireceklerdi.

Arif Doras Hakkâri'den milletvekili seçtirilecekti" (Özsoy-Eriş, 2005, s. 86). Aynı şekilde Mazhar Müfit Kansu Hakkâri'den, meşhur müfettişlerden İbrahim Tali Diyarbakır'dan vs. pek çok garip örnekle karşı karşıya kalınacaktı. Dersim halkı Hasan Hayri'nin seçilmesini isterken Mustafa Kemal, ısrarla Türkçü Feridun Fikri'nin Dersim'i temsil etmesinde ısrar edecek ve Seyit Rızaların Hozat'a yürümesine rağmen geri adım atılmayacaktı.

Bu durum Yusuf Ziya ve Hasan Hayri gibi birlikteliğin sıkı savunusu olmuş bilinçli Kürt temsilcilerini rejimin dışına atarken onlara, geleceğin nasıl tasarlandığını da göstermiş olacaktı. Bu ise, bir kısmı KTC'den ayrılıp, "Nasılsa kardeşlerimiz kardeşlik hakkımızı inkâra kalkmazlar!" diyerek birlikçi olmuş Kürt aydınlarını, yeniden kendi kaderlerini tayin etmeye yönelik bir arayışa yönlendirecekti. İşte bu bağlamda gerçekleşecek olan Azadi (Özgürlük) örgütlenmesi, yurtseverlik duygularını ekonomik çıkarlarının önüne geçirebilen geleneksel egemenlerini de örgütlemeye yönelik bir seferberliğe geçecekti.

Diğer yandan o güne kadar uygulanmamış olsa da anayasanın zorunlu gereği olan yerel yönetim özerklik düzenlemesi, seçim bildirgesinde yeniden söz verilmiş olmasına rağmen seçim sonrası tamamen rafa kaldırılmıştı. İngiltere ile sağlanan uzlaşma ile Kürtlerin var olma haklarının inkârı paralel gidiyordu. Keza Cumhuriyet'in ilanı düzenlemesine eklenen Türkçe resmî dil ilanı kullanarak Kürt yaşam alanlarındaki tüm kamusal işlemlerde Türkçe konuşma dayatması başlatılacaktı. O günün koşullarında ezici çoğunluğu Türkçe bilmeyen, o zamana kadar devletle işlerini anadilleriyle görmüş olan Kürt halkı için ise bu durum, kamusal yüzleşmelerde hayatlarının birdenbire radikal bir değişime uğraması, kendi özyurtlarında yabancı konuma düşürülmesi, işlerini aracısız gördüremez hale gelmeleri demekti. Yani halkın egemen olması konuma yükseltilmesi anlamına gelen Cumhuriyet ilanı sonrasında Kürt halkının hayatı öncesine göre radikal bir zorlaşmaya başlamış, birden bire dilsiz bırakılmışlardı. Buna ek olarak Kürt memurların yükselememesi, giderek pasif görevlere alınması, özellikle orduda ve Kürt bölgelerinde görev alamaz hale getirilmeleriyle halkın durumu daha da zorlaşacaktı ki bir müddet sonra çarşıda, sokakta da Kürtçe kullanımı yasaklanacaktı.

Son olarak atılan iki adım da işin tuzu biberi olacaktı. Bunlardan birincisi 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılması, ikincisi de 21 Nisan 1924'te

demokratik anayasanın kaldırılıp yeniden geleneksel yönetim modeline dönen yenisinin getirilmesiydi. Bu iki faktörün ikisi de Kürt coğrafyasının aidiyet duygusunu olumsuz etkilemiş olmakla birlikte, birbirinden farklı karakterleri nedeniyle ayrı ayrı değerlendirilmeyi gerektiriyorlar.

Bunlardan hilafetin kaldırılması kendi başına ilerici bir hamle olsa da, zaten varlıkları ve hukuki hakları reddedilen Kürtlerin muhafazakâr kesimleri açısından, yeni egemenlik rejimiyle aralarındaki bir ortak bağın daha koparılması demekti. Benzer bir kırılma açık ki Türklerin bir kesimi için de geçerliydi;[5] ancak millî gururları artan oranda okşanan ve yüceltilen Türkler açısından hilafetin tasfiyesi sadece siyasal İslamcı bir tepki üretirken, millî kimlikleri yok sayılan ve ötekileştirilen Kürtler açısından, yeni rejime tepki geliştirmenin yardımcı bir etkeni olacaktı. Bu bağlamda İhsan Şerif Kaymaz'ın yorumu, durumu daha gerçekçi okumamıza yardımcı olabilir:

> Hilafetin kaldırılmasının, dinsel bağnazlıkları körüklediği; bu durumun da ayaklanmayı hazırlayanlar tarafından kullanıldığı kuşkusuzdur. Ancak hilafetin kaldırılmasıyla ayaklanmanın çıkışı arasında birebir bağlantı olduğunu ve hilafet kaldırılmasaydı [on-bir ay sonra çıkan] ayaklanmanın çıkmayacağını söylemek olanağı yoktur. (Kaymaz, 2003, s. 490)

İki millet arasındaki duygudaşlığı ortadan kaldıran ikinci ve asıl önemli karar ise, yerel yönetim özerklik taahhüdüyle (hiç olmazsa kentler düzeyinde) kendilerini yönetme ve var etme, dolayısıyla kurulan sisteme katılım umudu ve güvencesi olan 1921 Anayasası'nın lağvedilmesiydi.[6] 1921 Anayasası'nın yerine getirilen 1924 Anayasası, 1) her şeye merkezin

5 Genellikle hilafetçiliği Kürt halkına yapıştıran bir egemen kültür inşası karşısındayız. Bu yüklem (tıpkı Alevi halka yapıştırılmaya çalışılan "mum söndürme" gibi) Kürtlerin "mağarada yaşadığı" ve hatta "kuyruklu olduğu" yüklemleriyle, asimilasyona uğratılan halkın kamusal alanlarda kendini ifade edebilmesi özgüvenini kırmaya yönelik kurumsal davranışlardır. Bu yüklem egemen ulus ve inanca üstünlük, "medeniyet götürme" misyonu yükleminin de tamamlayıcı parçasıdır. Oysa hilafetin kaldırılmasına da Şapka Kanunu'na da asıl tepkiler Türkçe konuşulan bölgelerde gerçekleşecekti. Keza o günden bugüne, saltanatçı, İslamcı, ırk üstünlükçü özdeşleşmelerin bölgesel dağılımının soğukkanlı incelenmesinde da aynı durumla karşılaşırız.

6 İlginçtir Şeyh Said Ayaklanması'nda sürekli hilafete vurgu yapanlar, yerel yönetim özerkliğinin kaldırılmasından hiç söz etmezler ki bu da konuya ilişkin manipülatif iradenin bir diğer göstergesi.

karar vereceği (yani Abdülhamid'in de İttihatçılığın uyguladığı), katılımı ve demokratikleşmeyi engelleyen eski yönetim modeline geri dönüş demekti, 2) kendilerine Türk olmayı dayatıp kimliklerini, dolayısıyla kimliklerinden gelen haklarını inkâr edip asimilasyona yönelen bir karaktere sahipti. Dolayısıyla bu katılım ve çoğulculuk taahhüdü yerine merkezcil ve Türkçü anayasa değişimi, aradaki son bağın koparılması, son umudun da kırılmasıydı. Bu anayasal faktörün ciddiyetine, İzmit basın toplantısında Mustafa Kemal tarafından da. "İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür" şeklinde değinilecekti.

Böylece 1919'dan beri oluşumu için canlarını verdikleri yeni rejim, Lozan onayından itibaren belirginleşen bir karakter dönüşümüyle bütün kapıları bir bir yüzlerine kapatan bir niteliğe bürünmüştü. Zaten Osmanlı döneminde (1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması) ikiye bölünmüş olan ülkelerinin bir parçası önce Fransa'ya bırakılarak kendilerinden koparılmış, şimdi de Kızıl Elmaları Musullu diğer parçası İngiliz emperyalizmiyle paylaşılıyordu. Her verilen parçası karşılığında Türk kimlikli iktidar emperyalistler nezdinde yeni güvenceler elde ederken, Kürtler eşitlik ve özerklik vaatlerinin biraz daha güvencesizleştirildiğini görüyorlardı. Tüm bunlara ek fiilî dayatmalarla da, 'hadi bakalım, itiraz edin de sizi ezelim!' demeye getiren bir uygulama hattına geçilmişti.

İşte bu sürecin gözlenebilir hale geldiği bir noktada, Azadi (Özgürlük) örgütünün kuruluşu gerçekleşecekti:

> 1923'te, tamamı doğuda yaşayan Kürt subayları, şeyhler, aşiret reisleri ve şehirlerdeki seçkin kişiler Azadi adı altında yeni bir örgüt kurdular. Bunların çoğu Kemalist hareketi destekleyip hayal kırıklığına uğramış kişilerdi. Hedefleri bir Kürt devleti kurulmasıydı ve buna genel bir Kürt ayaklanmasının hazırlıklarını yaparak başladılar. (Bruinessen,1992, s. 153)

Esasen bu örgütlenme hakkında da elde çok az bilgi bulunuyor. Ancak eldeki bilgiler kuruluşuna yönelen en önemli şahsiyetin, Cibran aşiret reisi, eski Hamidiye Alay Komutanı ve halen Erzurum Garnizon Komutanı olan Miralay Halit Bey olduğunda ve kuruluşunun da İkinci Meclis döneminde, özellikle de Musul'un İngiltere'ye bırakılacağı kaygılarının arttığı

dönemde gerçekleştiğinde ittifak edilir. Yusuf Ziya, Hasan Hayri, Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza, Ekrem Cemil Paşazade, Dr. Fuat Sabit, İhsan Nuri kurucular içindedir. Kırmanç ve Zaza, Alevi Sünni Kürtlerin de içinde yer aldığı, dolayısıyla Kürtlerin yer yer birbiriyle kavgalı farklı eğilimlerinin bütününden parçalar içerdiği, dahası İslamcı bir örgüt profilinden uzak, Kürt milletinin özgürlüğünü kendine amaç ve isim yapmış, bir ulusal örgüt oluşmuştu (Bkz. Özsoy-Eriş, 2005, s. 88-95).

Adı kullanılmamakla birlikte Azadi örgütlenmesinin üyeleri ve amacına ilişkin olarak, 2. Tümen'den ve Sarıkamış'tan firar eden 5 Kürt subaydan edinilen ve Bağdat'taki İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na yollanan 11 Kasım 1924 tarihli İngiliz belgesinde, döneme ilişkin şu bilgileri veriliyor: Kürt yerleşimlerinde pek çok Kürd'ün göçe zorlanarak yerlerine batıdan getirilen Türklerin yerleştirildiğini, Türklerle Kürtler arasında kalan birkaç bağdan halifeliğin Türk hükümetince kaldırıldığını, mahkemelerde ve okullarda kullanılan dilin Türkçeyle sınırlandırıldığını, halihazırdaki tek eğitim kurumu olan dinî kurumların kapatıldığını, buna karşı eğitim vergisinin alınmaya devam edildiğini, Türkiye Kürdistanı'ndaki tüm üst görev sahiplerinin istisnasız Türk olduğunu, alt görevlere alınan Kürtlerin ise milliyetçi eğilimlerden olmaması konusunda oldukça dikkatli davranıldığına, yılda bir defadan fazla istenmesine rağmen toplanan vergilerden yarar görülmediği ve rüşvet dışında mahkemelerde adaletin sağlanamadığını, Türk ulusal meclisine milletvekili seçilecek olanların halkın özgür iradesiyle değil, hükümetin emirleriyle seçildiğini, ırk birliğinin oluşumunu engellemeye yönelik olarak sürekli aşiretlerin birbirlerine karşı kışkırtıldığı, istenen vergi ve yardımlara ilişkin Kürt köylerine baskınlar yapıldığı, hayvanların müsadere edildiği ve rüşvet alındığı, askerlikte en ağır ve piş işlerin Kürtlere yüklendiği ve Alman sermayesi yardımıyla Kürt doğal zenginliklerinin sömürüldüğü... (Bkz. Yeğen, 2011, s. 158-160).

Azadi örgütünün ilk kurucuları arasında olmamakla birlikte Şeyh Sait, sonraki dönemde iki nedenle öne çıkacaktı. Birinci neden subay ve bürokrat olan kurucuların peş peşe tutuklanmasıydı. İkinci neden ise aşiret farklılıklarının üzerine çıkan büyük bir siyasal nüfuza sahip olmasıydı. Şeyh Sait bu niteliğiyle kendi öncesinde kurulmuş olan Azadi'nin veya o hareketin örgütlenme çalışmalarını yürüten önderlerinin tutuklanması üzerine kendisini sürecin fiilî önderi bulmuştu. Geri çekilmemişti.

Ama devlet de bu etkin şahsiyetin ayak izlerini gün gün takip ediyordu. Nitekim isyan da Şeyh Sait'in kilit bir konuma yükselmesi de bu hızlandırılmış takibat ortamında belirginleşecekti.

Tutuklamalardaki tercih Kürt ayaklanmasının engellenmesi yönünde değil, onu modern ve askerî önderlerinden yoksun bırakırken geleneksel önderlerce gerçekleşmesini özellikle istemek yönünde bir tercihe işaret ediyor. Nitekim 1924 sonunda Kürt halkının dinî olmayan önderleri peş peşe tutuklanır. Şeyh Sait bu durumu sorgusunda şöyle anlatır:

> Bir gün işittim ki Halit Bey'i hapsetmişler. Bir gün de Hacı Musa Bey'in hapsini duydum. Ondan evvel de Yusuf Ziya Bey'i hapsetmişlerdi. Hasenanlı Halit Bey'i de tutuklamaya gelmişlerdi. (Örgeevren, 2007, s. 183)

Bu sürecin kritik noktası, Nasturi tenkili üzerine gönderilen birliklerden 351 erin, 5 yüzbaşı ve 4 üsteğmen ile birlikte ve silahlarını da götürerek kaçmasıydı. 4 Eylül 1924'te gerçekleşen bu firar, Kürt bağımsızlık örgütlenmesinin ilk eylemi olacak ve tabii Ankara bağımsız Kürt arayışının ögelerini hissedecekti (Bkz. Mumcu, 1993b, s. 65).[7]

Ayaklanma hazırlığı kapsamında 4 Ocak'ta 1924'te Alevi aşiret liderlerine gönderilen beraber davranma daveti mektubu, Mehmet Şerif üzerinden Varto Kaymakamı'na, onun üzerinden de Genç Valisi'ne iletilecekti. Keza "Cibranlı Halit Bey'in, Şeyh Sait ve Yusuf Ziya ile birlikte bir ayaklanma hazırladıkları eski Genç Milletvekili Hamdi Bey tarafından da İçişleri Bakanlığı'na bildirilmişti" (Mumcu, 1993b, s. 65). Öyle ki Hamdi Bey, İçişleri Bakanlığı'na yolladığı bu ihbar telgraflarında, "Halit Bey'in, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey ve arkadaşları ile anlaşarak İngiltere'nin kötü emellerine hizmet ile Van sınırında ayaklanan Simko diye bilinen karanlık adam ile Bitlis, Muş, Genç ve çevresinde bağımsızlık için gizli gizli haberleşiyor" (Akt. Mumcu, 1993b, s. 65) denilerek, sözü geçen bu hazırlıkların İngiltere adına ve onların bilgisi dâhilinde yapıldığını iddia edilecekti. Oysa İran'daki Kürtlerin önderi olan Simko, o sırada Berzenci'nin, yani İngiltere'ye karşı ayaklanmanın yanındaydı.

7 Kaçanlardan Yüzbaşı İhsan Nuri'yi, daha sonra Ağrı Ayaklanması'nın başındaki İhsan Nuri Paşa olarak görecektik.

Esasen "laik cumhuriyete karşı hilafet için" iddiası gibi "bağımsız cumhuriyete karşı İngiliz kışkırtması" yüklemi de 1925 Ayaklanması'na ilişkin yapıştırılan damgalardan diğeri olacaktı. Söz konusu tüm köklü hak ve hukuk ihlallerini neden olmaktan çıkarmak için, ayaklanmanın başındaki Said'in Şeyh kimliğini gösterip "Bakın gericiler ayaklandı, çünkü devrimci cumhuriyetimizi hazmedemiyorlar!" manipülasyonunun bir diğer versiyonu da emperyalizm konusunda üretilecekti. Çünkü böylesi köklü hak ve hukuk inkârının doğal sonucu olan ayaklanmanın hakiki nedenlerini görünmez kılabilmek için kullanışlı "nedenler" üretilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla "gericilik" damgası gibi "emperyalist kışkırtma" yüklemi de bu gerçekliğin sonucu olarak belirginleşiyordu.

Tabii İngiltere'nin bu gelişmelerden daha 23 Temmuz 1924'te haberdar olduğu biliniyor, ama Hamdi Bey'in iddiasının aksine, kendi dışında ve tamamen iç dinamikleriyle gelişen bu sürece dair karışmama politikası izler. İngiliz kamuoyunda güçlü desteğe sahip Ermenileri bile Türki devletiyle kurduğu dostluğa feda etmekten ikirciklenmemiş olan İngiltere'nin, şimdi Kürtler için Türkiye'yle ilişkilerini riske atması düşünülemezdi. Üstelik Kürtler, geçen dönemde sunduğu imkânlara karşın kendisine karşı çıkmış, şimdi de Berzenci üzerinden asıl güçlü parçasıyla savaşıyordu. Kürdistan'ın petrollü bölgesi artık sömürgesiydi ve oranın kontrol altında tutulmasında kendisini Arap işbirlikçileri üzerinden bağlamıştı. Kürtlerle olası bir dostluk için, artık Irak'ın Arap egemenlerini kırmak istemeyeceği gibi, gücünü kanıtlamış, kapitalist bir yol izleyeceğini İzmir İktisat Kongresi'nde ilan etmiş, Musul pastası konusunda kendisiyle uzlaşmış ve kapitalist dünyanın Sovyetler Birliği'ne karşı tampon bölgesi olmuş olan Türkiye ile dostluğunu riske atması için emperyal değil aptal olması gerekirdi. Ama buna karşın iç politik söylemde Kürt ayaklanmasının kendine ihale edilmesi karşısında da şaşkındır. Nitekim İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçilik Maslahatgüzarı Mr. Handerson, İçişleri Bakanı Mac Donald'a yolladığı iç raporunda şöyle diyecekti:

> Son olarak Kürtler, kaynaşan bu halk Doğu bölgelerinde sürekli tedirginler. Kısa bir süre önce Misyonumuza bütün yerel komitelerin harekete geçmeye hazır oldukları ve buradaki Kürt ileri

gelenleri ile görüşmek üzere tam yetkili bir temsilcinin İstanbul'a gönderilmesini içeren bir mesaj yolladı. Mr. Ryan'dan bu temsilcinin karşılanması istendi. Tabii ki bu istek kabul edilmedi. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 67)

Ayaklanma İngiliz kışkırtmasıyla mı gerçekleşmişti? Mr. Lindsay'in yeni Dışişleri Bakanı A. Chamberlain'e yazdığı 27 Şubat 1925 tarihli telgrafı aslında bu sorunun cevabını veriyor:

> ... dün Nusret'e basında ve resmî bildirilerde Kürt Ayaklanmasını İngiltere'nin entrikalarına bağlanmasının üzerinde durduğumuzu bildirdim. Bunları ileri sürenlerin bu savlara inanıp inanmadıklarını bilmiyorum. Ancak, ayaklanmayı hazırlayanların İngiliz yetkililerden yardım sağlama girişimlerinin karşılıksız kaldığı ve yardım isteklerinin geri çevrildiğini kendisine bildirdim. Türk yetkilileri, tutukluların sorgularında bu gerekleri hiç kuşkusuz anlayacaklardır. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 96)

Mr. Lindsay'in daha sonra 2 Haziran 1925'te, yani ayaklanma ezildikten sonra yine Dışişleri Bakanı A. Chamberlain'e yazdığı raporunda şöyle diyecektir:

> Ayaklanmanın bir İngiliz kışkırtması olduğunu ya da ayaklanmaya İngilizlerin karıştıkları yolunda, garip karşılanacak kadar çok az şey ortaya konuldu ya da bu kadarına izin verildi. Üç ay kadar önce İngiliz ajanı olduğu ileri sürülen ama bir Türk kışkırtıcı ajanı olan Templeng adında bir İngiliz'den söz edildi. Bu adamın kim olabileceği konusunda hiçbir bilgim yok. Şeyh Sait'in Diyarbakır'ı aldıktan sonra Cezire yoluyla İngiliz yetkilileri ile ilişkiye gireceği de söylendi. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 84)

Ama buna rağmen "İngiliz kışkırtması" iddia öyle kullanışlı ve izlenen inkâr politikalarına meşruiyet sağlanması için öyle faydalıdır ki, devlet görevlilerinin ağzından hiç dillendirilmese bile, kamuoyunu manipüle etme aracı olarak kullanılan basında yoğun bir şekilde işlenecektir. Çünkü bu iddia ile hem rejimin anti-emperyalist veya emperyalizmin

Türkiye'ye karşı olduğu imajı verilerek meşruiyet üretilmekte hem de büyük şehirler kamuoyunun, ortada hiçbir mağduriyet olmadığı, yaşanan ayaklanmanın yabancı kışkırtmalardan kaynaklandığı imajıyla manipüle edilmesi sağlanmaktadır.

Bu çerçevede iddia, resmî tarih yazımı tarafından ısrarla işlenecektir:

> Örneğin Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı tarafından yayınlanan 'Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar' kitabında Şeyh Sait Ayaklanması öncesinde "İngiliz Intellicens Service'nin Doğu'da bütün metotlarını kullanarak Türkiye içinde karışıklıklar çıkarmaktan bir an geri kalmadığı" yazılıyor. Liselerde okutulan "İnkılap Tarihi" ders kitabında "ayaklanmayı İngilizlerin çıkarttığı" görüşü savunuluyor. Aynı koşuttaki görüş, (...) Doğan Avcıoğlu tarafından, "7 Mart 1925'te Diyarbakır'a Kürdistan Krallığı Harbiye Bakanlığı adresine yazılı bazı İngiliz silah ve kataloglarının geldiği" [şeklinde yinelenir] (...). Prof. Dr. Ergün Aybars, "Ayaklanmanın İngiliz tahrikiyle çıktığı" kanısındadır." (Akt. Mumcu, 1993b, s. 214)

Kısacası, Türklüğün kendi bağımsızlığı için mücadelesini doğal, onurlu bir edim olarak sürekli övünçle ananlar, Kürtlüğün de kendi bağımsızlığı için mücadele edebileceğini asla kabul etmek istememekte, ona kulp üretmek için çalışıp durmaktalar. Devleti temsilen doğrudan aktarımlarda ise bu sav yinelenmez. Nitekim İsmet İnönü, Kürtlere ilişkin iki önemli itiraf/açıklamada bulunur. Bunlardan birincisi sürecin bütününde Kürtlerin kaderlerini Türklere bağladıklarının bizzat teyit edilmesidir:

> Millî Mücadele'nin devamınca canla başla beraberlik gösterdiler. Sonra Lozan muahedesi yapılırken de Kürtler yurtsever olarak Türklerle birlikte bulunmuşlardır. (...) Hatta Lozan'daki konuşmalarımızda, millî davalarımızı "biz Türkler ve Kürtler" diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik. (İnönü, 2006, s. 465)

Ancak buna rağmen Lozan ve sonrasında rejim planlaması Kürtlerin inkârı ekseninde şekillenecekti. Bunun karşılığı ise doğal olarak hakları çiğnenenlerin, tüm baskılara, aşiretlerin birbirine karşı kullanılmasına ve

bir kısmının da işbirlikçileştirilmelerine rağmen ayaklanması olacaktı. Nitekim İnönü, "Şeyh Sait İsyanı, Kürtlerin bu umumi tutumundan ayrılan ilk işarettir" (İnönü, 2006, s. 465) diyerek, Kürtlerin Türklerle "canla başla beraberlik"ten isyana radikal tutum değişimine işaret edecektir. Ancak diğer yandan, bu kalkışmanın ardında İngiliz emperyalizminin olduğu yargısı da bizzat dönemin başbakanı tarafından; "Şeyh Sait İsyanı'nı doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır" (İnönü, 2006, s. 465) diyerek yalanlanacaktır. Bu anlamda Mr. Lindsay'in, "Yetkililer, tutukluların sorgularında bu gerekleri hiç kuşkusuz anlayacaklardır" sözleri de kanıtlanmış olacaktır. İngiliz kışkırtması iddiası, İhsan Şerif Kaymaz tarafından da sorgulanır:

> Gerçekten de, ortada somut bir kanıt yoktur. Tersine, eğer başta büyükelçi R. Lindsay olmak üzere Türkiye'deki İngiliz diplomatik misyonunun Londra ile olan yazışmaları izlenir ve İngiltere'nin tutumu salt bu yazışmalara dayanılarak değerlendirilirse, bu ülkenin, ayaklanmanın bütünüyle dışında, hatta karşısında olduğu sonucuna varılır. Nitekim ayaklanma öncesinde, Kürt ayrılıkçılarının İstanbul'daki İngiliz makamlarıyla bağlantı kurma girişimleri sürekli olarak geri çevrilmiştir. Ayaklanma başladıktan sonra, Türk basınında yer alan İngiltere'yi suçlayıcı yayınlara tepki olarak Lindsay, bu suçlamaları Türk makamları nezdinde kesin bir dille yalanlamış, ayrıca Türkiye'deki içi karışıklıkların İngiltere'nin çıkarına olmadığını, Ankara'ya kadar giderek bizzat İsmet Paşa'ya anlatmıştır. (Kaymaz, 2003, s. 484-485)

Benzer bir zorlama Şark Islahat Mahkemesi'nde de denenmiş, ama buradan da polis manipülasyonu dışında kanıtsal bir şey çıkarılamamıştır. Nitekim Ajan Kasım Bey'in Mahkeme başkanının sorularına cevaplarken, söz konusu iddiayı yinelemiş ama kanıt niyetine ortaya bir şey koyamamıştır. Mahkeme başkanı ile diyaloğu şöyle:

> – Ali Rıza İstanbul'dan döndükten sonra, Seyit Abdülkadir'den bahsederken, size İngiliz nüfuzu ile bir Kürdistan teşkil edileceğini söyledi mi?

– Esasen Ali Rıza söylesin söylemesin bu meselelerin onların parmağıyla olduğunu biliyordum.
– Seyit Abdülkadir, Ali Rıza'ya söylememiş mi?
– Onu Ali Rıza bana söylemedi. (Örgeevren, 2007, s. 222)

Esasen bu dönemde İngiltere, Kürtlere olabildiğine uzak, Türkiye'ye ise (Musul sorunundaki son pürüzleri halletmeye ve gelecek için Sovyetler Birliği'nin önünde mendirek olacak bir müttefik Türkiye yaratmaya yönelik olarak) olabildiğine yakın bir konum sergilemektedir. Nitekim Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza'nın Tebriz Konsolosluğu üzerinden bağımsız bir Kürdistan için desteğini almak üzere İngiltere'ye gitmek talebine karşılık yapılan iç yazışma bunu belgeliyor. İngiltere'nin İran Büyükelçisi Percy Loraine'in Tebriz Konsolosu'na yazdığı 7 Ekim 1925 tarihli mektup şöyle:

> Şeyh Sait oğlu Ali Rıza, (...) eğer meseleyi size yeniden açarsa, kendisine, Majestelerinin Hükümetinin kendisinin açıklamayı istediği durumdan haberdar olduğunu ve dolayısıyla İngiltere'ye ziyaretinin hiçbir yararlı amaca hizmet etmeyeceğini söylemelisiniz. Özerk ya da bağımsız bir Kürdistan devletinin oluşması sorumluluğunu desteklemenin veya kabul etmenin, Majestelerinin Hükümetinin siyasetinde hiçbir yeri olmadığının şüphesiz farkındasınızdır. (Akt. Yeğen, 2011, s. 217)

Görüldüğü gibi Kürtlerin uluslararası destek talebine karşı İngiltere'nin kapısı kategorik olarak kapalıdır. Bir de "İngiliz silah kataloğu" meselesi var ki bunun, Doğan Avcıoğlu tarafından bile yinelenebilmesi, Türk aydınlanması adına gerçekten de hazin bir örnek. Devletin ağır denetim kurduğu Diyarbakır'da "Kürdistan Krallığı Harbiye Bakanlığı" gibi komik bir adrese katalog gönderecek aptallıkta bir İngiltere varsayarak kendi entelektüel itibarını sarsacağını da mı düşünmedi Avcıoğlu, anlamak mümkün değil.

9 Mart'ta Londra'dan postalanmış olan bu silah katalogları hikâyesini, elbette bu denli kör gözüm parmağına değil ama Uğur Mumcu da, "7 Martta Şeyh Sait Kuvvetleri Diyarbakır'a saldırdılar. (...) Şeyh Sait 11 Mart günü Diyarbakır'a yeniden saldırır, ancak askerî birliklerce püskürtülür" cümlelerinin arasına yorumsuz katmış! (Bkz. Mumcu, 1993b,

s. 99-100) Yani İngiliz silah şirketleri ve ajanları, "Nasılsa bizim Sait 7 Mart'ta Diyarbakır'ı ele geçirecek, krallık ilan edecek, eh bir de Harbiye Bakanlığı kurar herhalde, biz de onlara ilk kataloğu bu resmî adrese gönderirsek, ballı bir silah siparişi koparırız artık!" diye düşündükleri imajı yaratılıyor.

Tabii bunlar spekülatif dünyaya ilişkin; ama gerçek dünyada ise İngiltere, 5 Haziran 1925'te, Türkiye ile gerçekleştirdiği anlaşmayla Türk Hava Kuvvetlerini güçlendirmek konusunda sorumluluk üstlenerek, Kürtsüz Türkiye statüsüyle herhangi bir problemi olmadığını gösterir, Kürtsüzleştirilen Türkiye'ye desteğini ve Kürtsüzleştirilen Türkiye'den beklentilerini yükseltir. Fransa ise isyanın bastırılması için gerekli askerlerin demiryolundan taşınmasına izin vererek bastırmaya katkıda bulunur. İsyanın bastırılmasında kullanılan uçaklar da önceden Fransa'nın hibe ettiği uçaklar olacaktı. Buna karşın Kürtlerin güney parçası İngiltere ile savaşmakta, kuzey parçası adına raporlara yansıyan yardım girişimleri ise net bir şekilde reddedilmektedir.

Ama iktidar basını İngiliz desteği yüklemini ısrarla sürdürür. Bu sayede (bir yandan İngiltere'nin dostluğu için girişimler geliştirirken) SB ile dostluğun da kaybedilmemesi sağlanmaya çalışılır. Nitekim SB, herhangi bir kanıttan tamamen yoksun bir yerden, ayaklanmanın "gerici ve İngiliz desteğinde gerçekleştiğini" belirten yayınlar yapar ve yeni Türkiye devletiyle Millî Mücadele dönemindeki dostluğunu kalıcı kılma umudunu sürdürmeye devam eder. Oysa yeni Türkiye'nin iki belirleyeninden biri, kendisine bırakılmış Kürtlerin (Çiçerin'in önermesine karşın) bütünüyle Türkleştirilmesi kararlılığı iken, diğeri de Türk-Müslüman sermayedarlarının canını sıkacak her türden emek mücadelesini (1 Mayıs, sendika, grev, parti ve yayın, yani sola dair her şeyi) kategorik bir şekilde boğmaktır.

Bu dönemin bir diğer ilginç ve fotoğrafın bütününü görmek açısından çarpıcı ögesi de, Mr. Lindsay'in "Templeng" diye söz ettiği "İngiliz ajan" hikâyesidir! Bu hikâye eski Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı, eski Ayan üyesi ve eski Şûrayı Devlet Başkanı (gerçekte Kürt aydınları nezdindeki itibarı dışında artık bir Kürt ileri geleni olmaktan başka bir şeyi olmayan) Seyit Abdülkadir'e, "özel kalem müdürü" Kör Sadi üzerinden kurulmaya çalışılan tuzaktır. Amaç, bir taraftan Kürt yerleşimlerindeki Kürt muhalifleri izleyip tutuklamakken, diğer yandan da Kürtlük adına

herhangi bir potansiyel arayış bırakmamak üzere Abdülkadir'i bir ayaklanma arayışına kışkırtıp, en azından eskiden Kürt bağımsızlığı için çalışmış, Osmanlı'ya başkaldırmış Ubeydullah Nehri'nin oğlu olan bu adamı ve çevresini fiziken tasfiye etmektir.

İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Özgeevren'in de teyit ettiği gibi, Nizamettin isimli bir polis ajanı, İstanbul Emniyet Müdürü Baydar Ekrem'e bağlı olarak, "Mr. Templen isimli İngiliz görevlisi" rolüyle Kör Sadi ile diyalog geliştirir. Tarih 1924'ün Kasım ayıdır. Bu çerçevede 80 bin liralık sahte çek düzenlenir ve Kör Sadi, "Ayaklanma yaparsanız size para veririz" demeye getiren bir yerden avlanmaya, kışkırtmaya çalışılır. Bir ara mesafe de alınır, ama sonra belli ki Seyit Abdülkadir, bu ısrarla kendilerine para vermeye ve yazılı taahhüt almaya çalışan bir oyunla karşı karşıya olduklarını anlayıp geri çekilmesiyle tezgâh boşa çıkar. Ama olsun, karar verilmiştir, sonuçta Abdülkadir idamdan kurtulamayacaktır. Ekrem Bey, gerçekte kurdukları tezgâhta başarıya ulaşamadıklarını, anlaşılması zor bir yerden de olsa itiraf eder:

> Kesin sonuca ulaşamadığımız için üzgündük, ama o güne kadarki temas ve gelişmeler, Abdülkadir'in Şeyh Sait ile işbirliği yaptığını, Bağımsız Kürdistan Devletinin başına geçmek istediğini bütün çıplaklığı ile gösteriyordu. Seyit Abdülkadir'in yalısını karadan ve denizden kontrol altına aldırdım. Şeyh Sait, Seyit Abdülkadir ile yüz yüze konuşmamış; oğlu Ali Rıza Efendi'yi aracı kılmıştı. Çok muhtemeldir ki, Seyit Abdülkadir, Mr. Templen ile konuştuğunu temas ettiği İngiliz ajanlarına söylemiş, onlara da İstanbul'da böyle görevli bir İngiliz olmadığını söylemişlerdir. Diğer bir ihtimal de Seyit Abdülkadir'in yalısının çevresinde görevli bulunan İngiliz servisi ajanları memurlarımızın giriş çıkışlarını görmüşlerdir. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 209)

Yani sonuçta Kör Sadi "Mr. Templen"in oyununa gelmiyor, tuzak çeki almaya da yanaşmıyor veya Abdülkadir Bey tarafından bu ilişkiden çekilmesi isteniyor. Ama Emniyet Müdür ve onu bu tezgâha görevlendirenler bu kararı vermiştir ve nitekim bir kanıt bulamamalarını da İngiliz ajanlarının kendilerini uyardıklarına yorarlar. Ama yine de 15 Nisan 1925'te gözaltına alınıp Diyarbakır'a yollanırlar (Bkz. Mumcu,

1993b, s. 77-85). Böylece 1919-1920 sürecinde Kürt özerkliği ve bağımsızlığı için çalışmış, Kürt aydınlanması ve örgütlenmesi gerçekleştiren faaliyetler yapmış, ama Lozan'dan sonra İstanbul'da kendi halinde yaşayan KTC'nin bu eski başkanı ve çevresinin de hesabı görülmüştür. Nitekim Seyit Abdülkadir, 9 günlük bir mizansen yargılama sonucunda (Kürtlüğe ilişkin her potansiyel kuvvet gibi) oğlu Mehmet, Kör Sadi, Hoca Askerî, Kemal Fevzi ve Hacı Ahdi ile birlikte 27 Mayıs'ta Diyarbakır Ulu Cami önünde asılacaktır.

Benzeri durum gerçekte Şeyh Sait için de geçerlidir. Özellikle Uğur Mumcu'dan aktarıyorum ki iktidarın oyun planı önyargı duvarına çarpmasın. Oyunun ana bölgesinde de bir başka "Mr. Templen" olacaktı ki bu da, Şeyh Sait'in bacanağı ve Cibranlı Halit Bey'in kayınbiraderi olan Binbaşı Kasım Bey'di. Kasım Bey, daha Ekim 1924'ten itibaren, ayaklanmanın gidişatını etkileyen, devleti bilgilendiren konumuyla devrededir. İfadesinde ayaklanmayı 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum'da ihbar ettiğini şöyle anlatır:

> Bulunduğum çevre ve bölgede bir Kürt bağımsızlığı ve Türkiye'den ayrılmayı amaçlayan akımlar bulunduğunu, bu akımların halkın yüzde 85'ini etkilediğini, ruhlarını bildiğim için adam saptamada ayrıca kanıt gerekmediğini, hükümetçe bir an önce önlem alınması gerektiğini, bu önlemlerin de örneğin merkezde bir gezici Fırkanın oluşturulmasını, aşiret reislerinin batıya sürülmeleri, karşı koyanların örnek olacak biçimde şiddetle cezalandırılmalarını, yoksa büyük bir felaketin gelmekte olduğunu gözümle görür gibi olduğumu, söylediklerimin hiç birinin soruşturulmasına bile gerek olmadığını ayrıntılı olarak arzetmiş ve teşekkür yanıtlarını almıştım. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 110)

Kasım Bey üstelik iktidar adına bizzat ayaklanmanın içindedir, dahası Şeyh Sait'in yakalatılmasında da aktif rol alır:

> 14-15 Nisan günleri Şeyh Sait ikirciklidir. Önce teslim olmak ister, sonra vazgeçer. Yanındakiler ile birlikte Varto'nun güneyinde Dirik yöresinde Abdurrahman Paşa Köprüsünden bulanık üzerinden İran'a geçmeye karar verir. Binbaşı Kasım teslim olmak

ister. Bacanağı Cibranlı Kasım Osman Paşa'ya gizlice mektup yazmış ve teslim olacaklarını bildirmiştir! Şeyh Sait, bacanağı Binbaşı Kasım'ın düştüğü tuzağa düşmüştür. Binbaşı Kasım 1924 Ekim ayından yakalanacakları güne kadar hükümetle haberleşmektedir! Evet, Kasım Bey bir hükümet ajanıdır! (Bkz. Mumcu, 1993b, s. 102-103)

Kasım Bey olaydan yıllar sonra Mustafa Kemal ile gizli görüşmelerini ve Kürt İstiklal Cemiyeti'ni nasıl ihbar ettiğini Söke Kaymakamı Kâzım Atakul'a şöyle anlatır:

1924 yılında Atatürk Erzurum'a geldi. Halkın saygılarını sunmak için Muşlular ile birlikte Erzurum'a gitmiştim. Kabulden sonra Atatürk'ten özel görüşme istedim, kabul edildim. 9. Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa hazırdı.

Demek ki, Kasım'ın ihaneti 1924 yılında başlıyor. 1924 yılı Ekim ayında Kasım, hem Cibranlı Halit'i hem Yusuf Ziya ve Şeyh Sait'i Gazi Paşa'ya ihbar ediyor. Gazi Paşa da Ankara'ya döner dönmez emir vererek Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya'yı tutuklatıyor. Kasım, ayaklanma sırasında 7. Kolordu ile gizli gizli görüşüyor... TBMM Başkanı Kâzım Özalp, Binbaşı Kasım'a bu çabalarından ötürü bir teşekkür telgrafı bile çekiyor.

Kasım Bey'i dinleyelim:

– Şeyh Sait'in Yusuf Ziya'dan etkilenerek ayaklanma fikri taşıdığını duymuştum. Erzurum'dan Varto'ya dönüşümde Hınıs'ta beş saat süren tartışmamız üzerine bu fikirden tamamen vazgeçtiğini söyledi. Bu arada yol hazırlıklarından da vazgeçti. Fakat olaylar ayaklanma fikrinin değişmediğini ortaya koydu. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 111)

Belki de gerçekten vazgeçmişti. Belki de Piran köyündeki varlığı sadece dinî veya ailevi bir geziydi ve asker kaçakları bahanesiyle tüm hareket kabiliyetini ortadan kaldıran baskı yüzünden ayaklanmaya karar vermişti. Asker kaçakları bahanesiyle kendisine aşağılanmadan bir kaçış imkânı bırakılmayarak ayaklanma mecburiyetinde bırakılmıştı. Kuşkusuz Azadi'nin Mayıs ayında ayaklanmak gibi bir örgüt kararı var;

ama bu kararı asıl veren subay ve siyasetçiler, başta Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya olmak üzere önceden tutuklanmışlardı. Yani seküler önderler tutuklanmış ama Şeyh ortada dolaşıyordu. Âdeta gizli bir el askerî ve siyasal önderleri etkisizleştirirken her şeyin geleneksel toplum önderi Şeyh Sait'in sırtında kalmasını sağlıyordu. Şeyh Sait'in ise Azadi'nin kararının kararlı bir takipçisi olup olmadığını belgeli olarak bilmiyoruz. Kasım Bey'in ifadesi onun vazgeçtiği iddiasındadır. Dolayısıyla bu veriler bizi, hiç olmayacak bir zamanda ayaklanmayı başlatmak zorunda bırakılma olasılığına götürüyor. Üstelik bu olasılığa Ankara'dan da bir başka katkı anımsatalım; belli ki muhalefet, isyanın bilindiği halde ona yol verildiğini ve bunu bahane ederek kendilerinin ortadan kaldırılmasına yönelindiği doğrultusunda açıklamalar yapıyor ki bu açıklamalar *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi tarafından, 1 Nisan 1925'te şöyle eleştirecektir:

> Kâzım Karabekir Paşa'nın nutku bizi büsbütün hayrette bırakıyor. Muhterem generale göre, ekseriyet fırkası hükümeti şarkta bir isyanın olacağını evvelden biliyormuş. Fakat ihtimal eline şimdiki kudret ve nüfuzu geçirerek muhalif fırkayı dağıtmak için vesile olur diye, hiçbir teşebbüste bulunmamış. (Özoğlu, 2016, s. 135)

Şimdi bu bilgi üzerinden ayaklanmanın gelişimini izleyelim: Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya tutuklanırken Şeyh Sait de Bitlis Divan-ı Harbi'ne çağrılır. 13 Şubat'ta kardeşi Abdürrahim'in yanına Piran köyüne geçer. Fakat aynı günün akşamı, Jandarma birliği komutanları Teğmen Mustafa ve Teğmen Hasan Hüsnü köyü kuşatır. Görünürdeki gerekçe 6 asker kaçağını yakalamaktır. Şeyh Sait, "İstediğiniz adamlar benim yanımdadır. Şimdi bunları yakalarsanız benim haysiyetimi çiğnemiş olursunuz. Hükümetin kolu uzundur, bu suçluları istediği zaman yakalayabilir" diyerek, bu işin kendisinin köyden ayrılmasından sonra yapılmasını ister. Teğmenler "Bu işi yapmak zorundayız" derler. Abdürrahim devreye girer, "İzin verin, bunlar dışarı çıksınlar, ne yaparsanız yapın" der. "Teğmen Hüsnü, Abdürrahim'in önerisini kabul eder. Ne olduysa o anda olmuş, Şeyh Abdürrahim subay ve askerler üzerine ateş açtırmıştı. Artık ok yaydan çıkmıştı" (Bkz. Mumcu, 1993b, s. 68). Ayaklanma başlamıştır!

Azadi ile Şeyh'in 1925 Mayısı için planlamış oldukları büyük isyan, 8 Şubat'ta Piran köyünde Jandarmalarla olan bir silahlı çatışmayla denetimden çıkınca, zamanından önce patlak vermiş oldu. Ayaklanmaya [Sünni] Zaza aşiretlerinin hemen hemen tamamı ve iki büyük Kırmanç aşireti katılmış, ama Kürtler arası anlaşmazlıklar yine kendini göstermişti: "Alevi Kürtler Sünni isyancılara öfkeyle hücum ettiler. İsyanın ikili niteliği dikkate alınırsa niye böyle yaptıkları anlaşılıyor. Lider takımı kuşkuya yer vermeyecek şekilde özerk hatta bağımsız bir Kürdistan arzusu taşımasına karşın halk tabakası dinsel güdülerden hareketle şeriat ve hilafetin getirilmesini istiyordu. Heteredoks bir cemaat olarak Aleviler genellikle, hilafetin ve geleneksel Sünni düzen taraftarlarına karşı Cumhuriyetin laik eğilimlerini destekliyorlardı. Kendi açılarından haklı nedenleri vardı, çünkü Sünniler arasında Aleviler aleyhine önyargı derinlere kök salmıştı (Zürcher, 2012, s. 253-254).[8]

> Şeyh Sait'in isyan bayrağını açtığını duyan diğer aşiretler de ayaklanmaya katıldılar. Murat Nehri çevresinde bir cephe oluşturuldu. Çapakçur, Maden, Siverek, Ergani, vb. gibi birçok kasaba asilerin eline geçti. Asiler, hapiste bulunan Azadi önderlerini kurtarmak için Bitlis'e doğru yürüyüşe geçince, bu kentteki yetkililer Cibranlı Halit ile Yusuf Ziya Beyleri hücrelerinde öldürdüler. Asiler daha sonra Varto ve Elazığ'ı ele geçirdiler. Elazığ'da işgalden sonra

8 Anımsansın ki Zürcher'in (bu biraz da yüzeysel olarak) işaret ettiği Alevi Kürtlerin, yeni rejimden yana tavrının anlaşılır nedenleri var tabii. Abdülhamid'in Sünni Kürt aşiretlerine kurdurduğu Hamidiye Alaylarının, Ermenilerin yanı sıra kendilerine karşı da saldırılarının hatıraları, keza Cumhuriyet'ten yana geliştirdikleri (artık hak ihlaline uğramayacaklarına ilişkin) hayaller, Sünni Kürtlerden gelen "millî bir kimlikle" birleşme çağrısını olumsuz yanıtlamalarının nedeni olacaktı. Ancak yeni rejimden yana bu umutları, onların, bırakın Kürt kimliklerini, Alevi kimlikleriyle bile güven içinde yaşamalarına imkân sağlayamayacak, 12 yıl gecikerek de olsa Sünni Kürtlerin yaşayacağı kaderin aynısını, üstelik çok daha ağırını yaşayacaklardı. Nitekim bu dönemde tarafsız kalmış ama hak talebinde bulunmaktan geri kalmayan Seyit Rıza etrafında toplanan Alevi-Kürt aşiretlerin hak taleplerinin 1937'de ezilmesinden sonra, sıra, Cumhuriyet rejimiyle uyum için ellerinden geleni yapan, hatta bu dönemde sadece Alevi kimliklerine geri çekilen Hormek, Lolan vb. Alevi-Kürt aşiretlere gelecekti. Nitekim 1938'de, başta Hormek lideri Bertal Efendi olmak üzere böylesi aşiretlerin tüm ileri gelenleri de alınıp götürülerek yok edileceklerdi (Dersimlilerin yaşayacağı 1937-1938 felaketinin bilgisi ve analizi için bkz. E. Aydın, *Demokrasinin Dayanılmaz Ağırlığı*). Çünkü bu Cumhuriyet'in ve sonrasında ilan edilen laikliğin sınırları Türk-Sünni sermayenin modernleşme ve kapitalist dünya ile entegrasyon ihtiyaçlarının sınırında sona eriyordu.

> yapılan büyük yağmalama kent eşrafının milis gücü örgütleyerek asileri Elazığ dışına sürmesi sonucunu vermiştir. Bu noktadan sonra Diyarbakır kuşatıldı. Bütün bunlar olurken hükümet, Fransızların izin vermesi sonucu, büyük bir askerî gücü Halep-Nusaybin hattıyla Mardin'e sevketti. Bu takviye gücün gelmesiyle ayaklanma yöresinde denge hükümet lehine değişti. Bunun sonucunda ayaklananlar önce Diyarbakır kuşatmasını kaldırdılar. 14 Nisan'da Şeyh Sait ve arkadaşları yakalandı. (Çavdar, 1995, s. 270)

Böylelikle ayaklanma, gerek erken doğurtulması, gerek iç disiplinini sağlayamadığından yaptığı yanlışlar, gerek Kürtlerin Sünni-Alevi ve aşiretsel bölünmesinin Osmanlı'dan süregelen birbirine karşı kullanılması ve tabii Fransa yanında İngiltere'nin de güvenilir müttefik Türkiye devletinden yana aldığı tutum sonucunda iki ay gibi kısa bir sürede bastırılacaktı. Hızlandırılmış bir mahkeme süreciyle Şeyh Sait, 28 Haziran sabahı 46 arkadaşıyla birlikte asılarak direniş şimdilik noktalanmış olacaktı. Sonradan laikliği tartışılmaz İhsan Nuri Paşa öncülüğündeki 1930 Ağrı Ayaklanması, keza Alevi Kürtlerin parça parça gelişecek direnişleri (Dersim) de ezilecek ve Kürtlük (ve Alevilik ve diğer farklı olma hakları) adına söz kurmayı imkânsızlaştıran bir statükonun kurumlaşması da tamamlanmış olacaktı. Geriye kalan (ve açık ki amaçlanan) ise Türk-Sünni/Hanefi ve modern bir otokratik cumhuriyet olacaktı. Tabii bu cumhuriyetin sadece farklı kimliklere ve farklı burjuva program sahiplerine değil, Emek bölümünde de irdelediğimiz gibi Türk sosyalistlerini ve sendikalaşmaya çalışacak işçilerini de hareket edemez hale getirip, tüm imkânlarını burjuvazisinin sermaye birikiminin önüne seren keskin bir sınıfsal karakter sergileyecekti.

Ayaklanma (birazdan göreceğimiz gibi) gerçekte rejimin topyekûn yapılandırılması için bir fırsat olarak kullanılacaktı. Bu bağlamda belki de doğrudan bu amaçla bizzat doğurtulacaktı. Üstelik ayaklanmanın tüm ön emareleri önceden görülüyor ve bizzat merkezindeki ajan vasıtasıyla izleniyordu. Devletin ayaklanma karşısındaki tavrı İhsan Şerif Kaymaz'ı bile şaşırtır. Gerçi duyduğu kuşkuyu giderici eklemeler de yapar, ama sonuçta, ayaklanmanın gerek başlamasında gerekse de sonra abartılmasında kuşkulu yanlar olduğu ve onu araçsallaştıran bir egemen akıl olduğunu ortaya koyar:

> Bölgede bir ayaklanma beklentisi varken neden zamanında ve yeterli önlemlerin alınmadığı; neden örgütün askerî ve siyasi liderleri tutuklanırken, dinî liderinin sorgulanmakla yetinilip serbest bırakıldığı; 13 Şubat 1925 tarihinde gerçekleşen ve ayaklanmanın patlamasına yol açan fitili Piran'da jandarmanın mı yoksa Şeyh Sait'in mi ateşlediği gibi soruların yanıtlanamaması karşısında, bazı kuşkuların doğması kaçınılmazdır. Ama bu kuşkular, ayaklanmanın çıkmasını Türkiye'nin özellikle istediği ya da buna zemin hazırladığı biçimindeki savlara destek sağlayacak derecede güçlü değildir. Bununla birlikte ayaklanma başladıktan sonra bölgeye askerî yığınak yapmak ve muhalefeti susturmak amacıyla ondan yararlanıldığına; bunun için de ayaklanmanın ciddiyetinin abartıldığına ve bastırma operasyonunun geç başlatıldığına ilişkin olarak, İngiliz yetkili ve uzmanlarınca dile getirilen kuşkulardaki haklılık payını yadsımak olanaksızdır. (Kaymaz, 2003, s. 489-490)

Bu noktada tarihe ve siyasete yurttaşlık refleksiyle bakmanın ölçeği, ayaklananların yanlış veya doğrulukları değil, yurttaşı olunan devletin halkına karşı izlediği politikayla yüzleşmektir. Soruna buradan bakıldığında hemen göreceğiz ki, asıl sorun ayaklananlar değil, meşruiyetini hepimizin haklarına karşı sorumluluğundan alan devletin davranışıdır.

Bu bağlamda asıl dert Kürtlerin var olma hakkı değil de şeriat ve feodalizm olsaydı, örneğin Azadi'nin ilk kurulma arayışlarının bilgisi üzerinden, pekâlâ "Gelin konuşalım, bugünlere birlikte geldik, bundan sonra da birlikte gideriz" diyen ve açık ki cumhuriyetçiliğin ve hukukun gereğine ve tabii Millî Mücadele yoldaşlığının yükümlülüklerine uygun bir arayış pekâlâ sergilenebilirdi. Önceden de söz verdiğimiz gibi Kürtlük hakkıyla sorunumuz yok, ama şeriata ve feodalizme izin veremeyiz diyen bir uzlaşı denemesi yapılabilirdi. Bu sayede ölümler, sürgünler ve bütün ülkenin uğratılacağı hak ihlalleri ve ekonomik kayıplara yol açacak bir sürecin önü pekâlâ alınabilir, Türkiye sonraki yüzyılı gerçek bir cumhuriyet olarak geçirebilirdi. Ama tabii aslolan Türkleştirme olduğundan, zaten haberdar olunan Azadi'nin kuruluşu ve sonraki arayışları, topyekûn bir ezme süreci için fırsat kılınacaktı.

Üstelik memleketin doğasına ve medeniyetin gereklerine aykırı bir şekilde tek şefli, tek partili, tek milletli, tek mezhepli rejimin Kürtlüğü

ortadan kaldırma hayali de, sonraki yüzyıl boyunca kullanılan tüm yöntemlere rağmen gerçekleşemeyecekti; Türkiye de bu inadın bedelini ekonomiden medeniyete, hukuktan huzura kadar her alanda ödeyecek, sonuçta "ne kendi rahat eyleyebilen, ne de yarattığı ülke huzur bulan" bir "devrim" ile karşı karşıya kalmış olacaktık. Nitekim Kürt sorunu, sadece Kürt'ün yoksunluk acısı olmakla kalmamış Cumhuriyet yüzyılının da kanayan yarası, vesayet inadının bahanesi, temel sorunu olmuştur. İşte "Şeyh Sait İsyanı" da bu yönelimin temel dönemeci olacaktı.

Bu gerçekler ışığında yineleyelim ki Şeyh Sait meselesine yaklaşımda, "Daha bir yaşında olan Cumhuriyet kendini korumak için mecbur kaldı" şeklindeki yaygın açıklama, cumhuriyet algımızın yanı sıra gerçeklik algımızı da bulandırıp bizi çağdaş değer standartlarına yabancılaştırıcı bir işlev görüyor.

Şöyle ki bu açıklama, öncelikle cumhuriyetin, egemenliğin millete geçmesi, dolayısıyla halkın, farklı hak ve talepleriyle kendini temsil hakkını kullanabilmesi demek olan anlamını bulandırmaktadır. Esasen Cumhuriyet'in ilanında da bu hakkın sağlanmasına yönelik tek bir açılım yapılmadığı bir yana, Kürt bastırması sürecinde bu kez herkesin önceki dönemde kullanageldiği (basın, parti, sendika, gösteri, adil seçim gibi) diğer tüm egemenlik araçları da tümden yasaklanma yoluna gidilecekti. Dolayısıyla teslim etmeliyiz ki bu süreçte yapılan şey, Cumhuriyet'i şeriata karşı korumak değil, Mustafa Kemal'in, Talat Paşa'ya yolladığı 29 Şubat 1920 tarihli mektupta, "(...) sulh akdedildikten sonra yalnız dâhilî hasımlarımızla karşı karşıya bulunacağız. Bugünkü kuvvet ve nüfuzumuzu iyi muhafaza ettiğimiz takdirde bu zavallılara layık oldukları muameleyi tatbikte hiçbir müşkülat tasavvur etmiyorum" (Yalçın, 2002, s. 215) diye belirttiği "harekâtın ikinci safha" uygulamasıdır. Bu da açık ki yurttaşların haklarıyla anlaşılabilir bir cumhuriyet inşa stratejisinin değil, düşman imhasına yönelen bir savaşın farklı aşamalarının planlamasıdır.

Açıklamanın ikinci sorunu ise Şeyh Sait kalkışmasının nedenleri ve gelişimi biçimi karşısında iktidarı sorumluluklarından kurtaran ve gerçeklik algımızı ortadan kaldıran bir tarih çarpıtıcılığıdır. Bu yaklaşımla Millî Mücadele'nin, Türk ulusunun, kendi ulus devletini kurmak için yaptığı mücadelesi olduğu, Kürtlerin ise sonradan bu kazanımdan pay kapmaya çalıştığı imajı üretiliyor. Oysa bizzat Mustafa Kemal'in 1 Mayıs 1920 Meclis konuşmasında belirtildiği gibi Millî Mücadele, "burada

maksut olan ve Meclis-i Âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değil, yalnız Çerkes değil, yalnız Kürt değil, yalnız Laz değil, hepsinden mürekkep anasırı İslamiyedir (...) bu muhtelif anasırı İslamiye ki vatandaştırlar, yekdiğerine karşı hürmeti mütekabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırki, içtimai, coğrafi hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyit ettik ve cümlemiz bugün samimiyetle kabul ettik" (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 102-103) diye tanımlanan bir Müslüman milletler programıyla yürütülmüştür. Dolayısıyla Kürtlerin tepkisi taahhüt edilmiş haklarının, dahası bizzat varlıklarının yasaklanmasıyla ortaya çıkan hak tepkisidir.

Özetle 1925'e giderken yaşanan şey, bu samimiyet taahhüdünün, bu "yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırki, içtimai, coğrafi hukukuna daima riayetkâr olma" programının çöpe atılmaya çalışılmasıdır. "Cumhuriyet'in kendisini koruması" iddiasıyla meşrulaştırılmaya çalışılan şey gerçekte hem cumhuriyet olma gereklerinin hem de gerçekliğin tasfiye edilmesidir. Dolayısıyla bu süreci, cumhuriyet, demokrasi, hak, hukuk, adalet, tutarlılık ve gerçeklik gözlüğüyle, yani resmî tarih yazımının köreltici etkilerini aşan bir nesnellikle yeniden ele almak zorundayız. Çünkü bize Şeyh Sait'in şeyhliği ve mahkemede verdiği şeriat savunuculuğu gösterilerek kurulmaya çalışılan ideolojik tahakküm, gerçekte cumhuriyetin de içini boşaltan, devletin kendi toplumsal sözleşmesini inkâr ederek, demokrasi ve devrim imkânlarının tasfiye edilmesini meşru göstermeye çalışan ve tabii Türk aydınlanmasını da biçime indirgeyip kötürümleştiren bir işlev görüyor.[9]

9 Sol kökenli bazı analistlerin, Türkiye'de olanları Fransız Devrimi'yle paralellik kurarak meşrulaştırmaya çalıştıkları görülüyor ki yaptıkları şey, iki farklı niteliği karıştırarak bir gözbağcılığı yapmaktır. Fransa'da olanın devrim olması, o sırada ezilen sınıfların, aristokrasinin elindeki iktidarı devralmasındandır. Bu bağlamda aristokrasi ve Kilise'nin topraklarının kamulaştırılıp köylülere dağıtılması, devletin Kilise ideolojisiyle bağını kesmesi, Fransa halkının siyasete katılım kapılarının açılması, eşitlik özgürlük ve kardeşlik özleminin İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'yle gerçekleştirilmesidir. Bizde olan ise, 1908'de kazanılan, ama Turancılık ve etnik arındırma felaketi sonucu kaybedilen iktidarın, işgale karşı Millî Mücadele ile yeniden ele geçirilmesi ve kendi devrimlerine ihanet etmiş olan İttihatçıların yarım kalan Türkleştirme, Müslümanlaştırma ve kapitalistleştirme programının tamamlanmasıdır. Bu nedenle 1923'te olan şey, 1789'daki gibi, o ana kadar ezilen sınıfların iktidarı ele geçirmesi değil, aksine; 1) emekçi sınıfların katılım ve kendilerini koruma dayanaklarının, 2) diğer halkların meşru kimlik haklarının tasfiyesi, 3) köylüye toprak dağıtımının ise gündem dışı tutulması olacaktı. Keza 4) Osmanlı monarşisi, devrimci bir programın sonucu değil, işgalcilerle birlikte davranma ve Ankara'yı tanımama inadı sonucu tasfiye edilecek, 5) Cumhuriyet, bir eşitlik, özgürlük

Üstelik bugün artık, başta son 20 yılı olmak üzere yüz yıllık bir deneyim sahibiyiz ki bu deneyim Kürtlerin eşit yurttaşlığının ve diğer temel hakların inkârı üzerinden gerçek bir aydınlanma ve cumhuriyet içselleştirmesinin mümkün olamadığını gösteriyor. İşin trajik yanı, bu modernist tahakkümün kendisinin de, bugün geleneksel tahakkümce ağır bir baskı altına alınmış, öyle ki Cumhuriyet'in yüzüncü yılını bile kutlanamaz hale getirilmiş olmasıdır. Ama buna rağmen hâlâ sorunun özüyle yüzleşmek yerine, Şeyh Sait üzerinden karikatürize edilmesine boyun eğilebildiğini, Kürtlere karşı kurguların yinelenebildiğini görebiliyoruz.

Oysa sorunun bu karikatürize edilmiş hali üzerinden tanımlanmasını isteyen kurucu iradenin kendisi de işin özünün gerçekte Kürt sorunu olduğunun bilincinde davrandı hep. Nitekim Şark Islahat Planı'nın hazırlayanlardan Çankırı Mebusu Abdülhalik Renda, hazırlık raporunda, yine bir din adamı olan Melle Selim'in liderliğinde gerçekleşen 1914 Bitlis İsyanı'na atıfla, Şeyh Sait İsyanı'nın da "tamamen millî bir isyan" olduğunu şu açıklıkla dillendirir:

> 1914 İsyanı din perdesi altında millî bir isyan olduğu gibi, bu seferki isyan da yine din ve irtica perdesi altında tamamen millî bir isyandır. Son isyana, 1914 isyanına iştirak edenlerden fazla bölge iştirak etmiş ve kıtalarımızın harekât-ı tedibiyesiyle isyan son bulmuş ise de Kürtlerde fikir milliyetinin günden güne tezayüdüne mani olamamıştır. Esasen milliyetlerinde pek mutaassıp olan Kürtler, bu isyandan sonra taassuplarını şiddetlendirmişlerdir. (Akt. Bayrak, 2009b, s. 93)

> Kısacası arzettiğim bu maddelerin içinde en ziyade şayan-ı ehemmiyet gördüğüm, Kürtlerde fikr-i milliyetin günden güne çoğalması ve gelecekte tamamen millî bir isyan zuhur etmesi meselesidir. İtiraf etmek lazımdır ki, Fırat'ın şarkındaki bütün menzil

ve kardeşlik düzenlemesi değil, otokratik kurumlaşmanın aracı olarak şekillendirilecekti. Yine 6) Devlet kendini eski iktidarın dinî tercihiyle bağlayacak, ama onu kapitalizmin ihtiyacına göre reforme edecekti. 7) Fransa'da halkın katılımı için seçimli sisteme gidilirken, bizde ise katılıma alan açmayan Osmanlı seçim sistemi kalıcılaştırılacak, kazanılmış diğer (basın, dernek, parti, grev, miting vb.) katılım imkânları ise yasaklanacaktı. Bu gerçeklikte Fransa'da olan devrim, bizdeki ise devletin ülkesi ve milletinin yeniden şekillendirilmesi olacaktı!

> hatlarımız bugünkü günde Kürt köyleri ile doludur. Ermeni köylerine akın ederek birer suretle yerleşmeye başlayan Kürtler, şimdiden gerekli tedbirler alınmazsa bütün menzil hatlarımızı tamamen elde etmeye muvaffak olacaklardır. Vaziyet-i hazıra bu suretle belirginleştikten sonra acilen gerekli tedbirler alınırsa, oralarda Türk nüfus ve nüfuzunu hâkim kılmak zamanının henüz geçmediğine kaniyim. Gerekli tedbirler alınmazsa pek az zaman sonra Fırat'ın şarkındaki vilayetlerimizden sarfınazır etmek mecburiyetinde kalacağız. (...) Elimizde kalan Türkiye arazisinde iki milletin aynı ırktan ve salahiyetle hâkim bulunması imkânını katiyen görmüyorum. Binaenaleyh bütün memlekette Türk nüfuz ve nüfusunu hâkim kılmayı farz ve zaruri görüyorum. (Akt. Bayrak, 2009b, s. 97)

Bu raporu izleyen ve yine Şark Islahat Planı'nı hazırlayan dörtlüden, İçişleri Bakanı Cemil Uybadın'ın raporunda da Şeyh Sait Ayaklanması'nı üreten atmosfer şöyle çözümlenir:

> Son harekâtta mefkûrevi bir amil yoktur denebilirse de esas itibariyle Şark mıntıkasında Kürtçülük vardır ve işlenmektedir. Yalnız henüz mefkûrevi mahiyette derin, şamil ve tehlikeli değildir. Van-Midyat doğusunda Kürtçülük ideali, ayrılık ve istiklal cereyanları daha kuvvetlidir. Halk lisan ve milliyetine çok bağlıdır. Aydınlar kâmilen Kürtçüdür. Mekteplerde umumi ve hususi vatan tarifi Kürtçülük idealinin ilkesidir. Şuurlu bir halde şekillendirme ve yaygınlaştırmaya elverişli bulunan Kürtlük mefkûre ve harekâtının, Şark mıntıkası dâhilinde imhasına çalışmak, Fırat'ın batısına yaklaşmasına mani olmak, şark ve güney hudutlarımıza doğru sürmek ve hudutlardan atmak için tedbir almak ve teşebbüsata girişmek bizim için esaslı ve kati icraat cümlesinden olacaktır. (...) Batıya nakil edilenlerin serian iskânı ve hasattan sonra ailelerin de behemehâl nakil vücubu başlanılan icraatın katiyeti hakkında teminata kâfi görülmekte ve bilhassa Kürtçülük dayanağı olan reisler ve şeyhlerin Şarktan uzaklaştırılması, Kürtçülük idealinin itfasına pek müessir telakki edilmektedir. (Akt. Bayrak, 2009b, s. 109-111)

Görüldüğü gibi bu dönemin egemen aklında aşiret reisleri ve şeyhler, feodalizme ve gericiliğe karşı bir hassasiyetle değil, "bilhassa Kürtçülük istinatgâhı oldukları" için, "Kürtçülük mefkûresinin söndürülmesine pek müessir telakki edildiği" için düşmanlaştırılmaktadır. Kısacası, burada anti-feodal değil tahakkümcü bir milliyetçilikle, Türk-Sünni sermayedarına olabildiğince geniş bir pazar yaratma ve onu itiraz potansiyellerinden arındırma arayışıdır. Bu bağlamda Cemil Uybadın'ın raporu, sadece sorunun teşhisi ile sınırlı kalmaz aynı zamanda devlet aklının sorunu gerçekte nasıl ele aldığını ve niyetini de kavramsal düzeyde belirginleştirir. Nitekim bu raporda, "Şark'ta vasi salahiyet ve bütçeye malik idari bir genel müfettişlik teşkili, genel valilik tesisi ve sömürge idare tarzının Şarkta tatbiki' ..." (Akt. Bayrak, 2009b, s. 112) denilerek aleni bir sömürge yönetimi önerilir. Kısacası dışarıya karşı sürekli "irticadan" söz edilmesine karşın bu ve diğer iç raporlamalar, tamamen Kürtlük karşıtı bir yerden şekillendirilmektedir. Nitekim Şark İstiklal Mahkemesi kararında ve onun savcısı ve Milletvekili Ahmet Süreyya Örgeevren'in aktarımlarında da bu durumu net olarak görebiliyoruz. Nitekim Örgeevren şöyle der:

> Şeyh Sait İsyanı denilen o köklü, dallı budaklı ayaklanma; bir zamanlar sanıldığı ve denildiği gibi, cahil, mutaassıp, geriye, kötüye bağlı, sapık dinli ve çarpık şuurlu bir insanın şahsi bir endişe veya maksadıyla meydana gelmiş bir isyan değildi!.. Şark'taki o ayaklanma; dış görünüşü itibariyle güya sadece dinci ve şeriatçı idi. Sanki şeriat, "dini Ahmedî" namına harekete geçenlerin müsellah bir hareketi idi. Fakat asıl hüviyeti, iç bünyesi, ruhu ve tertipçilerinin maksat ve gayesi bakımından ise, tastamam bir Kürt milliyetçiliği, Kürt devleti ve hükümetçiliği olmaktan başka bir şey değildi! (Örgeevren, 2007, s. 40-41)

Söz konusu keyfiyet mahkeme reisi ile ajan Binbaşı Kasım arasındaki diyalogda da pekiştirilir:

> – Sebepler ne idi?
> – Tertibat; din meselesini ortaya attılar. Taklip için dini ortaya attılar, alet yaptılar. Güya dini tatbik etmek istiyorlardı.

– Dini alet ettiklerine kanisiniz. O halde esas maksatları ne idi?
– Esas maksatları istiklal elde etmekti. (Örgeevren, 2007, s. 223)

Nitekim 1925 Ayaklanması'nın amacı, Şark İstiklal Mahkemesi'nin 69 numaralı karar metninde de, "Güya dini ve şer'i ve fakat herhalde müstakil bir Kürdistan hükümeti teşkil ve te'sis eylemek emel ve maksadı ile Hükümet-i Cumhuriye aleyhine fiilen müsellehan kıyam eyledikleri..." şeklinde belirginleştirilmiştir. Kararın gerekçe kısmındaki şu ifadeler ise durumu daha da netleştirir:

> Öteden beri müstakil bir Kürdistan te'sisi maksad-ı hainanesisini, perverde ve sinin-i ahirede ise iş bu arzusunu gaye-i emel ve siyaset ittihaz ederek cüz'ü tam ve küll-ü vahit halinde bulunan Türk Cumhuriyeti eczasından vilayet-i Şarkiyyenin iftirak ve bin-netice vatanın inkisam ve izmihlalini bâdi... (Akt. Akyürekli, 2016b, s. 147)

> Bu ifadelerde Şeyh Sait'in öteden beri isyan etmeyi arzuladığı, bunun için siyaset yaptığı, Şark vilayetlerini ülkeden ayırmak suretiyle vatanı bölmek istediği iddiasına yer verilmiştir. Kararın gerekçe kısmında, meselenin dinsel içeriğinden bahsedilmemiş, ayrılıkçılığa vurgu yapılarak 45. maddenin 1. bendine göre vatana ihanet suçu işlediğine hükmedildiğinden, Şeyh Sait idam ile cezalandırılmıştır. (Akyürekli, 2016b, s. 147)

Sürecin gerçek karakterine ilişkin bir diğer önemli bilgi de Genelkurmay'ın bu isyana ilişkin yaptığı yönlendirmedir. Nitekim Bakanlar Kurulu, Genelkurmay'ın uyarısı üzerine, ayaklanmanın niteliğine ilişkin basında yer alagelen değerlendirmelere karşı 3 Mayıs 1925'te şu yönlendirmeyi yapacaktı:

> Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen 30 Nisan 1925 tarih ve 1835/2270 numaralı tezkerede, son isyan ve irtica hadisesinin basınımızda... genel bir Kürt ayaklanması şeklinde gösterilmesi, iç ve dış düşmanlarca propaganda tertibi ittihaz edilmekte olduğundan ve esasen sınırlı bir sahada çeşitli uğraş ve aldatmacalar neticesi gerçekleşen olayın büyütülmesi uygun olmadığından, isyanın

> ayrımcılıktan ziyade irticai ve cehalet ve aldatma eseri olduğu zemininde yayında bulunulması için gereğinin yerine getirilmesi teklif edilmiştir. Genel ve tertip edilmiş bir irticanın görünümü olduğu, müspet ve malum olan hadisenin, basında Kürt meselesi şeklinde inhisar ettirilmesi hakikate mutabık olmadığı kadar siyaseten de sakıncalı olduğundan, keyfiyetin bu açıdan yayınlanması için Dışişleri Bakanlığı'na tevdii uygun görülmüştür. (Akt. Kaymaz, 2003, s. 492)

Millî Mücadele taahhütlerinin hilafına kurulan ulus devlet, kendi doğası içinde egemenlik alanının bütününde tam denetim kurmaya ve kapitalist büyümenin ihtiyaçları için onu işlevsel kılmaya çalışıyordu. Bu noktada "gericilik karşıtlığı ve medeniyet götürme" türevli anlatıların, başkalarının topraklarını kendinin kılmaya yönelik tüm girişimlerin vazgeçilmez argümanı olduğu da özellikle anımsansın. Üstelik bu özgülde "ilericilik-gericilik" üzerinden gerçekleştirilen anlatı, dışarıda muhtaç olunan güç dengelerini ikna ederek ilerlemek için de büyük önem taşıyordu. Böylece içeriyi haklarından arındırıp ezerken hem Sovyetler Birliği ve Batı'ya istenen mesaj veriliyor, hem de yapılanların tarihe, bir hak mücadelesinin ezilmesi değil, aksine çağdaşlaşma atılımını engellemeye çalışan "gericilerin" kaçınılmaz bastırılması olarak kaydedilmesi sağlanıyordu.

1925 İsyanı'nın bu irdelenmesi üzerinden artık daha da açıklıkla ifade edebiliriz ki Millî Mücadele içinde oluşan iktidar, insanların kimlikleriyle ve siyasal görüşleriyle yurttaşlık hakkını tasfiye etme yoluna gitmeseydi, anayasal taahhütleri ekseninde yürüseydi, Lozan'da elde ettiği uluslararası güvence ve iktidar tahkimatı üzerinden otokratik bir modernleşme yoluna sapmasaydı, Birinci Meclis'in, üyeleri tamamen yukarıdan belirlenen ikincisiyle değiştirilmesi yoluna sapılmasaydı gerçek bir cumhuriyet ve devrim yolunda ilerleyebilmenin imkânı da kaybedilmezdi.

Esasen o dönem Türkiye'sinde ne denli güçlü bir demokrasi imkânı olduğunu önceden de görmüştük. Bütün meşruiyet üretici belgelerin hâkimiyet-i milliye eksenli kurulması, Abdülhamit, sonrasında İttihatçıların tüm yıkıcı müdahalelerine rağmen Millî Mücadele Türkiye'sinin bu demokrasi dinamikleri üzerinden ayağa kalktığını görmüştük. 1945 sonrasında da göreceğimiz emek hareketindeki atılım

bunun bir diğer göstergesiydi. 1960'a kadar süren örselemenin tahribatı bile, uygun uluslararası atmosfer ve sol dinamikler sayesinde tekrar ayağa kalkabilmesi de bunun göstergesi.

Burada tabii resmî kurgunun dışına çıkarak laiklik konusunda da aydınlatıcı bir düzeltme yapmalıyız. Kuşkusuz devletin din dışına çıkarılması çok önemli ve bu açıdan Şeyh Sait'in iç dünyası da geri bir dünyadır. Ancak Cumhuriyet'in, üstelik tam da Cumhuriyet ilanında devlete din biçen 2. maddeyi anayasaya monte eden iradesindeki dışlayıcılığı da gözden kaçırılmamalı. Önceden de irdelediğimiz gibi devlete din biçme anlayışının 1924 Anayasası'nda da tekrarlandığı, dolayısıyla kurgulanan rejimin inançtan azade değil, tersine Hıristiyan, Musevi ve Osmanlı'dan bugüne uğradığı asimilasyon çabalarına rağmen bugün bile hâlâ nüfusun yüzde 20'sinden fazlası bir topluluk olma vasfını sürdüren Alevi toplumunu dışlayan bir tutum ve kararlılık sergilediği de unutulmamalı. Bu bağlamda kendisini Diyanet'le, her köye bir cami yapımını ve imam atamayı kanunlaştıran Köy Kanunu ile tahkim ettiğini ve laikliğin anayasaya sokulduğu 1937'den sonra da Türkçülük yanında İslam/Sünni/Hanefi paydadaki kimliğini sürdüren bir kimlik inşası karşısındayız.

Bu bağlamda Cumhuriyet laikleşmesinin, diğer inançları artık özgürleştirmek ve eşit yurttaş kılmak için değil, devletin milletini (Sünni-Hanefi) Müslümanlıkla oluştururken, bu Müslümanlığın kapitalizmin ihtiyaçlarına uygun dolayısıyla İslamcı dogmalara kapalı kılınmasını sağlamak amaçlı şekillendiğini anımsayalım. Yani devletin egemenliği için Müslüman olmayanlardan arındırılmış, ama kapitalist gelişim için gerekli olan modernleşmeyi ve batılılaşmayı yadsımayan bir Müslüman toplum hedefi kapsamında şekillenen bir "laiklik" karşısındayız. Yoksa devletin kendini ve milletini, sadece etnik kimlikle değil aynı zamanda dinle tanımlayan, dolayısıyla 1876 Anayasası'nın inançsal çoğulculuğundan geri bir konuma çektiği ve orada sabitlediği de özellikle anımsanmalı. Yani (devlet işlerliği dinî hükümler alanından kurtarılırken) laikliğin ikinci temel ögesi olan, yurttaşlarının inançları arasında ayrım yapmayan, onlara eşit mesafede duran bir devlet anlayışından uzak duran bir yapılanma karşısındayız. Bu anlamda evet, Medeni Kanun gibi, kadınların da seçme seçilme hakkı (ama kimin seçileceğine karar veremedikleri) gibi ileri doğru bir adımlar var, ama bunlar tıpkı cumhuriyet gibi, genleriyle oynanıp "Türk tipi" haline getirilip kötürümleştirilmiş bir laiklik olacaktı.

Dolayısıyla devletin Türklük ve Sünni/Hanefilik dışındaki inançlara (ve siyasal haklara) karşı kurumlaştırdığı bu otoriter ve kimlik dayatıcı yönetim kurumlaşmasından Kürtlerin payına düşen gibi Alevilerin de payına inkâr düşecekti.

Buraya kadar gördüklerimiz, 1) Şeyh Sait'in, kuşkusuz geri bir değerler sistemine sahip olduğu, ama tıpkı Ömer Muhtar gibi, tıpkı Melle Selim gibi dışsal baskıya karşı bir hak mücadelesi verdiği, 2) onun bu hak mücadelesini bastıranların da gerçekte cumhuriyetçi ve laik değerlerle değil, başka bir halka ait toprağı kendisinin kılmak için o halkın hak isteme direncini kırmak, tarihsel hafızasını silmeye çalışmak ve mecburi iskânlarla ülkesini deforme etmekti. Bu bağlamda rejim ile Şeyh Sait karşılaşması ilericilikle gericiliğin değil, tahakküm ile hak talebi için itirazın karşılaşması olarak belirginleşmektedir.

Esasen Kemalizm Türk devletini sadece Türklerin çoğunluk oluşturduğu toprakta kursaydı, kuşkusuz yaptığı şey yalnızca bağımsızlık olurdu, ama eğer bunu Kürtlerin de topraklarında ve onların Kürtlerin Kürt olma hakkını ortadan kaldırarak yapıyorsa, bu kendi bağımsızlık hakkının yanı sıra aynı zamanda ilhak, sömürgecilik, millî baskı, hak ihlali haksızlığıdır. Anımsayalım ki Hindistan'daki kast sistemi nasıl ki İngiltere'ye sömürgecilik hakkı vermezse, aynı şekilde Şeyh Sait'in kimliği de Türk kimlikli rejimi Kürtlere dayatma hakkı vermez. Dolayısıyla Türklükle tanımlanan devlet eğer kendi meşru sınırlarının dışına taşıp Kürt topraklarına da kendini dayatıyorsa, orayı kendine vergi ve asker toplama, mamul mallarını satma, doğal kaynaklarına el koyma alanı olarak kullanıyorsa burada egemenlik ve yayılma anlamında bir emperyalizm karşısındayız demektir.

Açık ki eğer isyan Kürtlüğü yasaklayan adımlara tepki olarak başlamasaydı, eğer isyanı bastırdıktan sonra da "ıslahat" adı altında Kürtlerin son var olma umutlarının da kazınması yoluna gidilmeseydi, keza eğer isyanı gerekçe yapıp Takrir-i Sükûn Yasası'yla tüm Türkiye'yi ağır bir baskı altına alma yoluna gidilmeseydi, eğer TKP'den TpCP'ye bütün siyasal örgütlenmeleri, 1 Mayıs'tan her renkten basınının haber yapma özgürlüğüne kadar bütün temel hakları yasaklama yoluna gidilmeseydi, onun "şeriatçı bir ayaklanmayı bastırmak ve cumhuriyeti korumak için" kurgusu en azından ciddiye alınabilirdi.

Bu bağlamda garip bir paradoksla karşı karşıyaydık; "muasır medeniyet", "kimsesizlerin kimsesi" olmak, "cumhuriyet", "hürriyet" sözleri

havada uçuyordu ama Türkçe dışındaki bütün anadiller yasaklanıyordu. Hürriyetin, Nâzım Hikmet'in şiiri olarak bile, şiirindeki Türk "işçi tulumuyla" bile gezemediği bir rejim şekillendiriliyordu. Tüm bu hak ve hukuk ihlalleri hep bu "Cumhuriyeti korumak" zorundalığıyla meşrulaştırılmaya çalışılıyordu; ama koruma önlemleri onu halkın katılımı, egemenliği ve haklarını engelleyerek yapıldığından, onu, bunlarla belirlenen cumhuriyet olmaktan çıkarıyordu. Sonuç olarak rejimin reel "hürriyeti", 1) toplumu istediği gibi yoğurma hakkını kendine veren iktidarla, 2) daha hızlı sermaye biriktirebilsinler diye kamu bütçesinden fonlanan Türk-Müslüman burjuvazinin çıkarlarıyla sınırlanmış oluyordu.

Şeyh Sait Üzerinden Yeni Türkiye'nin Şekillendirilişi

1925 Kürt isyanının sadece toplumun tekkimliklileştirilmesi ve Kürtlere yaşatılacak tahakkümle sınırlı olmayan bir diğer boyutu var ki bu da, bir bütün olarak Türkiye'nin tek sesli, tek partili, tek sınıflı bir yerden şekillendirilmesi için bir dayanak kılınmasıdır. Dolayısıyla doğru bir tarih bilinci için isyanı, bir de nasıl bir rejim kurmak için kullanıldığını anlamak bağlamında irdelemeliyiz.

Bu bağlamda verileri soğukkanlı bir şekilde incelediğimizde, devletin böyle bir isyana duyduğu ihtiyaç ve onu yaratmaya yönelik çabalar da daha rahat görülür hale gelecekti. Çünkü bu isyan, sadece taahhüt edilmiş hakları inkâra uğrayanın çığlığı olmakla sınırlı olmayıp, aynı zamanda egemenin elinde, Kürtlerin varlıklarının bile artık konuşulamaz hale getirilmesi yanında ülke genelinde tüm muhalif unsurların tasfiyesi için temel bahane olacaktı. Onun erken doğurulması da bu zorunluluktandı.

Nitekim isyan öncesinde, sırasında ve sonrasında başvurulan düzenlemelerin kapsamı düşünüldüğünde, onların, üyeleri tek tek belirlenmiş bu Meclis'le bile gerçekleştirilmesinin hele ki tamamlanmasının imkânsızlığını gösteriyordu. Anımsayalım ki "Cumhuriyet ilanı" olarak karşımıza çıkan merkezîleştirme hamlesi de, ancak süreci tıkayan bir kriz yaratılarak elde edilebilmişti. Ama Rauf Beylerin boyun eğdirilmesi, bırakın Meclisi CHP Grubu'nda bile başarılamamıştı. Cumhurbaşkanına Meclis'in feshi yetkisi veren Anayasa maddesi ise, 1924 Anayasası taslağından çıkarılmak zorunda kalınmıştı. Yani yeni Meclis, hatta Parti Grubu bile giderek itiraz özgüveni biriktirmeye başlıyor ve bu durum umulmadık vekillere bile bulaşabiliyordu.

Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilanı dönemindekinden çok daha fazlasına, daha etkin bir hizaya sokma gerekçesine ihtiyaç vardı; çünkü 1) Kürtler, Türkleştirme adımlarına boyun eğmiyor ve örgütleniyorlardı ki bu durum kontrol dışına çıkan bir savaş haline yol açabilirdi. 2) Meclis'te yeni bir İkinci Grup vakası ortaya çıkmıştı. Üstelik partileşmeleri ve etkili bir grup oluşturmaları engellenemediği gibi özgül ağırlıkları, toplumdaki ve ordudaki saygınlıkları nedeniyle yeni bir seçim hamlesiyle ortadan kaldırılması da, İkinci Grup'unki gibi kolay değildi. 3) Ankara'dakilerin hakkından gelinmişti gerçi ama İstanbul'da ciddi bir sendikal hareket ve komünist örgütlenme oluşmuş ve giderek Bursa, İzmir, Zonguldak gibi illerde yayılma gösteriyor, "sınıfsızlık" dayatmasını berhava ediyorlardı. 4) İstanbul basını İstiklal Mahkemesi yoluyla verilen cezaya rağmen eskisi gibi kendi burnunun dikine habercilik yapmaya devam ediyor ve her kritik gelişmede ciddi rahatsızlıklara neden olan sorgulamalar yapıyordu.

Kısacası bu dengeler, bu basın yayın ve bu Meclis'le Türkiye'nin İttihatçı tektipleştirilme programının tamamlanabilmesi, tek şefli tek partili otokratik bir siyaset düzeninin kurumsallaştırılması, sermaye birikimi atılımı için emeğin susturulduğu bir iktisadi kurumlaşma mümkün değildi. Dolayısıyla bu koşullarda yapılamaz olanların yapılabilir olması için sıra dışı bir duruma, daha büyük bir krize ihtiyaç vardı. Nitekim memleketin içine sokulacağı cendereye yönelik hamle yapılacaktı, ama beklenenin aksine, Parti Grubu'ndan gelen direnç üzerine hükümet düzeyinde mevzi kaybına uğranılacak ve dolayısıyla büyük krizi üretmekten başka bir seçenek de kalmayacaktı.

> TpCF kuruluşundan üç gün sonra Halk Fırkası'nın Meclis Grubu'nda İsmet Paşa örfi idare önerisi yaptı. Grup bu öneriyi reddetti. Grup toplantısından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan Fırka Yönetim Kurulunda Gazi, İsmet Paşa'nın istediği sert tedbirlerden yana olduğunu ihsas ederek, 'benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor. İnşallah yanılmışımdır' diyerek İsmet Paşa'nın istifasını kabul etmiş, Kabineyi oluşturmaya Fethi Bey'i memur etmiştir. (Çavdar, 1995, s. 263)

Gerçekten de 21 Ekim'de, yani TpCF'nin kuruluşundan üç gün sonra Parti Grubu'nu toplayarak, almayı planladığı önlemler için onların desteğini almaya yönelik şöyle konuşacaktır:

> Efendiler sizi çok ehemmiyetli bir meseleye karar vermek üzere buraya topladım. Memlekette menfi tahrikât son haddini bulmuştur. İstanbul basını, TpCF'nin dini siyasete alet eden propagandası, şurada burada sinmiş olan mürtecilere cesaret vermektedir. Mevcut kanunlar inkılaplarımızı ve henüz çok taze olan Cumhuriyetimizi korumaktan acizdir. En ileri demokrasilerde bile rejimi korumak için sert tedbirlere müracaat edilmiştir. Bize gelince inkılabımızı koruyacak tedbirlere daha çok muhtacız. Bu bakımdan durumu başvekil ile inceledik. İsmet Paşa ufukta görünen tehlikeleri önlemek için, icra organını ve zabıtayı takviye eden bazı kanuni tedbirlere müracaatın zaruri olduğu kanaatindedir. (...) Soruyorum size kuvvetli tedbirler alınmasına taraftar mısınız? (Akt. Özoğlu, 2016, s. 136)

Ne var ki bu zorlayıcı toplantı ve konuşmadan da istenen desteği elde edemeyecekti. Avni Doğan,[1] "çoğunluğun Mustafa Kemal'in kötümserliğini paylaşmadığını ve önerilen sıkı yasal düzenlemeleri benimsemediğini" ifade eder. İşin doğrusu memleket için en küçük bir olumsuzluk hali yoktur. Zafer elde edilmiş, emperyalist devletlerle barış yapılıp güvence elde edilmiştir. TpCF kurulmuştur, ama sonuçta onlar da Millî Mücadele'nin yapıcılarıydı ve eğer egemenlik milletinse ikinci partiler de olabildiğine normal bir durumdu. Üstelik bu kez Cumhuriyet ilanında olduğu gibi, ileri bir kurumsalla da önerilmemekte, aksine her şeyin normal, demokratik, meşru, güvenli olduğu bir zamanda tamamen geri bir statü, açık bir tahakküm öneriliyordu! Gerçi "şurada burada sinmiş olan mürteciler" diyerek önermesine ilerici bir muhteva vermeye çalışıyordu, ama böyle bir "tehlike" de somut olarak görülmüyordu. Kendini "korumaktan aciz Cumhuriyet" retoriği en küçük bir inandırıcılığa sahip değildi, aksine zafer kazanmış, kendini dünyaya kabul ettirmiş, dolayısıyla özgüveninin zirvesinde bir cumhuriyet söz konusuydu.

Yani Parti Grubu'nda "çok ehemmiyetli bir mesele" olmadığı düşüncesi hâkimken Mustafa Kemal ve İsmet İnönü tam tersi düşüncededir; çünkü iktidarları, dahası yapmaya devam etmek istedikleri şeylerin karşısına

1 II. Dönem Bozok, III., IV. ve V. Dönem Yozgat, VI. ve VII. Dönem Çankırı, IX. Dönem Yozgat, XI. Dönem Ankara, XII. Dönem Kastamonu Milletvekilli, ayrıca Devlet Bakanlığı, Şark İstiklâl Mahkemesi Üyeliği, Konya, Kastamonu, Samsun, Ankara Valilikleri ile rejimin özel bürokratlarından.

çıkacak Kürtlerin örgütsel arayışları, Meclis'te etkin ve etkinliğini artırma potansiyeli olan bir muhalefet partisi, İstanbul'da duruşundan geri adım atmayan etkili bir basın ve giderek etki alanını büyüten sol bir hareket bulunuyordu. Bu gerçeklikte tek sorun, Kürtlerin inkârı siyasetinde ısrar etmek, ikinci bir partiye izin vermemek, basın özgürlüğü ve sermaye karşıtlığından duyulan tahammülsüzlüktü. İşte bunun içindir ki herkesi susturacak, karşı çıkamaz hale getirecek, çıkanı herhangi bir hukuki kaygı duymadan ezebilecek yeni ve hukuk dışı bir yasallık isteniyordu. Ama Grup bu yönelime yol vermiyor, tek tek hepsini seçtiği bu vekiller bile ona itiraz ediyorlardı.

İşte bu gerçeklikte Mustafa Kemal, o meşhur, "Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor" sözlerini söyleyecek ve şöyle devam edecekti:

> Ali Fethi Bey, memleketin normal şartlar içinde idare edilebileceğine inanmaktadır. Bugün Başvekil İsmet Bey istifa edecek, yeni kabineyi Ali Fethi Bey kuracaktır. Müzakeremiz gizli kalsın. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 136)

Açık ki bu geri çekilme, millet-i hâkimeye saygılı her liderin yapması olağan olan çoğunluğun iradesini hazmetme, onlara yol verme değildi; aksine (izleyen satırlarda da göreceğimiz gibi) en kısa zamanda etkisizleştirilmek üzere mecburen geri atılmış, ama en kısa zamanda rövanşı alınacak bir adım olacaktı. Dikkat edilirse bu olağanüstü yasal düzenleme talebi, Şeyh Sait kalkışmasından 4 ay önce getirilmiştir. Ve tabii parti ve Meclis çoğunluğunun burnuna gelmeyen "barut ve kan kokusu" da, 13 Şubat'ta Piran köyünde patlatılan/patlayan ayaklanma ile kısa zamanda hepsinin burnunu yakacak, hizaya geçmeleri, hükümetin istifa etmek zorunda bırakılması ve Cumhuriyet'in Takrir-i Sükûn tahakkümü altına alınması sağlanacaktır.

Bu sıkıştırma, dayatma hali, cumhuriyetten anlaşılan şeyin de ne olduğunu gösteriyor: Muhalefetin olmadığı, seçimin gerçek bir seçimden temel farkla tamamen bir mizansen olarak yapıldığı, ülkenin toplumun çeşitliliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik topyekûn bir seferberlik haline sokulduğu, basın özgürlüğünün, hele ki solun hiç olmadığı, işlerin emir komuta içinde başkomutanca yönetildiği ama modern olan bir rejimdi "cumhuriyet"! İşte Şeyh Sait kalkışması tam da bu planlamanın

üzerine gelecekti. Meşruiyeti tartışılmaz ama belli ki içinde yer alanların düşünemediği çok daha büyük bir planlamanın meşruiyet gerekçesi olarak! Kısacası, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğuna ilişkin eski taahhüdünü çiğneyen yeni bir devlet karşısındaydık ve bu bağlamda Şeyh Sait'e karşı savunulan şey, gerçekte toplumun egemenliği anlamında cumhuriyet değil, liderin kafasında şekillendirdiği modeli rahatlıkla uygulayabileceği bir "cumhuriyet", yani otokratik bir iktidardı.

Bu aralıkta net olarak görüyoruz ki Meclis, Birinci Meclis gibi olmasa da henüz itiraz geliştirebilen bir meclistir. Nitekim İsmet ve Mustafa Kemal Paşaların sergilediği infiale karşılık Meclis, TpCF kuruluşunu olağan karşılamış ve sıkıyönetim dayatmasına itiraz edebilme özgüveni sergilemiştir. Ama buna karşılık Mustafa Kemal'in, "Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor" gibi oldukça uç tepkisi yanında İsmet Paşa'nın sıkıyönetim talebinde bulunması, reddedilince de başbakanlıktan istifası (ama ilginçtir partinin başkan vekilliğinden istifa etmemesi) Türkiye'nin, garip olayların eşiğinde olduğuna delaletti.

İsmet Paşa bu koşullarda ben sorumluluk almam demeye getiren bir tepkiyle istifa ederken devlet aklı daha etkin bir hamle için çalışmaya başlayacaktı. Yeni kurulan hükümetin başında grup çoğunluğunun o sıradaki eğilimine uygun düşen Fethi Bey geçiyordu ama belli ki Mustafa Kemal'i karşısına almakta ikircikliendiğinden kuracağı hükümetin bileşimi kendi ılımlılığından uzaktı. Belli ki Fethi Bey Mustafa Kemal'i daha da gerecek bir yaklaşımdan uzak duruyordu. Nitekim İçişleri Bakanı Recep Peker, Dışişleri Bakanı Şükrü Kaya, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Maliye Bakanı Abdülhalik Renda, Eğitim Bakanı Şükrü Saraçoğlu olacaktı. Âdeta bütün adamlarınız hükümette, merak etmeyin demeye getiren bir durum vardı!

Ancak yine de Ali Fethi'nin başbakan olması Mecliste iyimserlik havası estirecekti. Nitekim TpCF Genel Sekreteri Ali Fuat bile, durum karşısındaki umut ve iyimserliğini, "Memleketin ve milletin yorgun düştüğünü, bu yorgunluğu gidermek politika ve insanlık gereğidir. Bunun tek çaresi de idarede ve siyasette, her şeyde samimi olmaktır" diyerek güvenoylarını açıklayacaktı (Çavdar, 1995, s. 263).

Ama hükümetin ömrü, sadece üç buçuk ay sürebilecekti. Nitekim Fethi Bey'in İstanbul Belediye başkanlığının seçimle belirlenmesine

yönelik seçim kararı aldırması üzerine,[2] partinin şahin kanadı ayaklanacak ve onların sözcülerinden biri olan Recep Peker de, istifa ederek hükümetin hareket alanı bloke edilecekti (Çavdar, 1995, s. 264). Ancak bu durum hükümetin düşmesine yetmeyecek, aksine Fethi Bey ılımlı ama demokratik kararlılıkla yoluna devam edecekti. Ama tabii yoluna devam edebilmesinin de sınırları vardı. İşte tam bu sırada Şeyh Sait'in Piran köyüne gittiği gün asker kaçaklarını yakalamak gerekçesiyle köyü kuşatan askerlerle, "ben buradayken yapmayın gidince nasılsa yakalarsınız" diyen uzlaşma önerisi, nasıl başladığı bilinmeyen çatışmayla sona erecekti. Böylece ayaklanması, bir ayaklanmaya karar verenin asla yapmayacağı, yürümenin bile alabildiğine zorlaştığı o ağır kış koşullarında başlayıverecekti. İşte bu garip başlayıvermeye eşlik etmek üzere memleket de, tüm farklı olanların susturulmasını başlatacak işaret fişeğini de almış olacaktı.

> İsyanın genişlemesi üzerine Fethi Bey hükümeti, anayasanın 86. maddesi uyarınca sıkıyönetim ilan etti ve 23 Şubat 1925'te onaylaması için TBMM'ye başvurdu. Hükümet Tezkeresinde şöyle denilmekteydi: "Ergani ilinin bir kısmında devletin silahlı kuvvetlerine karşı meydana gelen silahlı ayaklanma Diyarbakır, Elazığ, Genç illerinde de yayılmış ve daha da genişlemeye elverişli görülmüş olduğundan Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri, Erzurum illeriyle, Kığı ve Hınıs ilçelerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edilmiştir." Hükümet aynı gün ikinci bir tezkere ile Malatya'nın da sıkıyönetim bölgesine dâhil edilmesini istedi. (Çavdar, 1995, s. 270)

2 Düşünsenize bir, Cumhuriyet ilan etmişiz ama İstanbul gibi bir kentimizde bile belediye işlerini yönetecek kişiyi seçme hakkını halka çok görmüşüz. Şehre düzen verecek işleri bile hem vali hem belediye başkanı olarak iktidarın atadığı kişinin belirlediği bir sistem kurmuşuz. Oysa daha 1921 Ocağında, üstelik savaş koşulları gibi pekâlâ haklı mazeret olabilecek bir zamanda bile dosta düşmana yerel yönetimlerin kendi yöneticilerini kendilerinin seçmesi ve üstelik geniş yetkilerle özerk olduğu anayasal düzeyde ilan ve taahhüt edilmişti. Sonra ne olmuştu? "Cumhuriyet" ilan edilmiş, "muasır medeniyet", "laiklik", "kimsesizlere kimse" hedefi ilan edilmiş, ama gelin görün ki halka kendi mahalli işlerine katılmak üzere seçme hakkı bile çok görülmüştü. Meğerse "kulluktan vatandaşlığa geçmekte", mış gibi yapılmış, âdeta, "Cumhuriyet dediysek o kadar da değil, biz sadece babadan oğula geçen biçimi değiştirdik, vesayet sistemini değil!" denilmiş. Ali Fethi Bey Hükümeti'nin bu basit demokratik atılımı bile, "genç cumhuriyete karşı gelişen şeriatçı ayaklanmayı bastırma" paketine sarmalanıp reddedilmiş. Ne zamana kadar? Ta ki 27 Temmuz 1963 tarihine, halkın kendi belediye başkanını doğrudan seçebilme hakkını kabul eden yasanın çıkarılmasına kadar!

Fethi Bey'den sonra kürsüye gelen TpCF lideri Kâzım Karabekir Paşa da hükümeti destekleyen şu konuşmayı yapmıştı:

> Dini kullanarak ulusal birliğimizi tehlikeye koyanlar her türlü lanete layıktır. İç ve dış herhangi bir tehlike karşısında bütün dünya bilmelidir ki, bu vatanın tek bir vücut halindeki evlatları her zaman her fedakârlığa hazırdırlar. Hükümetimizin kanunlara uygun olan kararlarına bütün varlığımızla yardımcıyız. (Akt. Çavdar, 1995, s. 271)

Görüldüğü gibi bir bölgede ayaklanma çıkmış, hükümet bölgeye müdahale ederken hem Meclisi bilgilendirme hem de sadece isyan bölgesinde değil, bütün Kürt yerleşimlerini kapsayan genişlikte bir sıkıyönetim uygulaması için Meclis'ten destek alma yoluna gitmiş ve muhalefet de bu desteği ikirciksiz vermiştir. İsyan bölgesinin üç katına genişletilen bu sıkıyönetim, hükümet ve muhalefetin de iktidarla uzlaşmaya, ara yol bulmaya çalıştığının göstergesi anlamına gelmektedir. Üstelik bölgedeki bazı aşiretlerden de olayı kınayan ve üzerine gitmekte görev alma teklifi içeren telgraflar bile gelmektedir. Özetle her şey kendi yoluna bırakılsa en azından egemen ulus adına siyaset yapan kanatların birliği yanında hükümetin ayaklanmanın hakkından gelineceğini belirten bir özgüven içindedir. Kuşkusuz Kürtlerin var olma hakkı problemi orta yerde durmaktadır, ama en azından "müesses nizam" kendi içinde işlemektedir. Ama sorun şuydu ki birileri daha da sıkı bir "müesses nizam" istiyordu.

Bu arada garip şeyler olur, örneğin Mustafa Kemal, devlette herhangi bir yetkisi olmadığı halde İsmet Paşa'yı İstanbul'dan çağırmış, 21 Şubat'ta onu Gar'da karşılamıştı. O başka bir şey istiyordu ve belli ki İsmet'i çağırma kararını verirken bunu Fethi Bey'e yaptıramayacağını anlamıştı. Onun istediği şey, sıkıyönetimin bütün memlekette uygulanması, TpCF dâhil bütün parti ve derneklerin ve tabii hazır ola geçmeyen gazetelerin ve İstanbul'daki sol hareketin tasfiyesi yanında bölge de de çok daha ağır bir tenkil uygulanarak Kürtlüğün kökünün kazınması ve bu sırada yapılacaklardan dolayı Meclis'te ve basında herhangi bir sorgulanmayla karşılaşmamasıydı. İsmet Paşa'nın gelişindeki garipliği artıran diğer öge de, "Fırkaya yakın gazetelerin bu dönüşü iri puntolarla birinci sayfadan veriş" (Çavdar, 1995, s. 272) idi. Resmî tarih gibi o süreçteki basın üzerinden,

Fethi Bey'in sorumlu bir devlet adamı gibi davranmadığı yargısı oluşturmak üzere tevatür üretilir:

> Genellikle anlatılan bir hikâye, isyan haberleri Ankara'ya ulaştığında, Fethi Beyin Çankaya'da, Cumhurbaşkanlığı Köşkünde kağıt oynamakta olduğudur. Bir başka masada bulunan Mustafa Kemal telgrafı okuduktan sonra yaverinden onu Fethi Bey'e geçirmesini ister. Habere şöyle bir göz atan Fethi Bey, oyununa devam eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal mesajı, üçüncü bir masadaki İsmet Paşa'ya iletir. İnönü'nün telgrafa tepkisi Fethi Beyinkine tamamen zıttır. Hemen ayağa fırlayan İsmet, gayet asabi bir görüntü içindedir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, masadaki konuklara dönerek iki erkeğin, ülkenin yüz yüze geldiği sorunlar karşısındaki hassasiyetleri itibariyle gösterdikleri farka işaret eder. (Özoğlu, 2016, s. 132)

Bu kurgular üzerinden Fethe Bey'in yurtseverliği, yetkinliği, vb. itibarsızlaştırılmaya çalışılmakta, deyim uygunsa teslim alınmaya çalışılmaktadır. Oysa az önce de gördüğümüz gibi Fethi Bey isyanla ilgilenmekte, yasal mevzuat dâhilinde gerekenleri yapmakta, asıl önemlisi işini, egemenlik yetkisini kullanmanın kayıtsız şartsız sahibi olan Meclis'in de bilgi ve onayıyla yürütmektedir. Tabii bu yapılanlar, yasal mevzuatın değiştirilerek baskıların tüm Türkiye geneline yaygınlaştırılması şeklindeki Mustafa Kemal'in beklentilerini karşılamaz. Nitekim siyasetin ve Partinin alındığı ağır baskı ortamının göstergesi olarak "CHF, hükümetin isyana cevabı karşısında kendi pozisyonunu tekrar gözden geçirmek için 2 Mart 1925'te kapalı bir toplantı yaptı. Bu olağandışı bir hamleydi, zira daha birkaç gün önceki bir Meclis toplantısında, Fethi Bey'in isyanı bastırma programı ezici bir çoğunlukla tasdik edilmişti" (Özoğlu, 2016, s. 134). Gizli grup toplantısında partinin şahinlerine hırpalatılan Fethi Bey önce direnir; örneğin Recep Peker'in iddialarını şöyle yanıtlar:

> Esasen Recep Bey'in bu mevzudaki [hükümetin isyanı ele alışına] itirazlarına hayret ediyorum. Çünkü bir müddet evvel Şarkta patlak veren Nesturi hadisesi ile onu takip eden bu son isyanın başlangıcını teşkil eden Kürt hareketi, o sırada Vekil bulunan

> bizzat Recep Bey'den devralınmıştır. Recep Bey Dâhiliye Vekili olduğu halde, o zaman bu hareketlere karşı hiçbir tedbir almamıştır. Şimdi bu öfkesinin ve şiddet taraftarlığının sebebi nedir? (Özoğlu, 2016, s. 134)

Ama grup toplantısında Fethi Bey'in karşılaştığı muamele bu arada dengelerin değiştiğini göstermektedir. Gurubun bu manipülasyonu, gerçekte Meclisin ezici çoğunlukla verdiği kararın umursanmadığının, memleketin ve kararların Meclisle ve açık süreçlerde değil, onun üstünde ve illegal verildiğinin de açık göstergesidir. Meclis eğer istenen kararı verirse meşruiyet aracıdır, yok eğer istenen kararı vermiyorsa onu ekarte eden bir derin devlet harekete geçip onu değiştirmektedir. Başbakan söz konusu bu grup toplantısında "Şahinlerin ağır eleştiri ve suçlamalarına hedef olur. Muhalefete yumuşak davrandığı ileri sürülünce Fethi Bey, 'gereksiz şiddetle elimi kana bulamam' diye yanıt verir. Yapılan oylama sonucunda CHF Grubu 60'a karşı 94 oyla kabineye güvensizliğini bildirdi" (Çavdar, 1995, s. 272).

Tabii bu arada bir şey daha olur. Grupta belli ki istenen netice alınmamış, Meclis çoğunluğuna dayanan Fethi Bey istifa yoluna gitmemiştir; devreye Mustafa Kemal'in doğrudan Fethi Bey'in şahsına yönelttiği değişim veya istifa baskısı girer. Nitekim Meclis Başkanı Kâzım Özalp'in özel odasında ve tanıklığında Mustafa Kemal, Fethi Bey'i, ya kendi beklentileri doğrultusunda davranmaya ya da istifaya zorlar:

> Mustafa Kemal, odamda, Fethi Bey'e hükümetin [isyanla ilgili olarak] ne gibi hazırlıklar yaptığını sordu. Fethi Bey "Asiler ve tahrikçiler Divan-ı Harbe yollanacaklar" cevabını verdi. Mustafa Kemal tatmin olmamıştı, dedi ki: "Bu fesat yalnız Şeyh Sait ve onun gafil taraftarlarının işi değildir, asıl tahrikçiler memleketin değişik taraflarında saklanmışlardır, buna göre tahkikatı genişletmek lazım gelmez mi?" Fethi Bey'in cevabı "Fevkalade tedbirlere lüzum görmüyorum. Müsaade ederseniz istifa edeyim" oldu. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 132)

Bu durumda Fethi Bey'in hareket alanı iyice daralıyordu. Mustafa Kemal'in dayattığı meşruiyet dışı sorumluluğu üstlenmemek konusunda

nettir ama önceden ve sonradan da örneklerini göreceğimiz gibi Mustafa Kemal'e rağmen politikasında direnmekte alabildiğine zayıftır ve nitekim istifa yoluna gider. Ertesi gün Fethi Bey Meclis Genel Kurulu'nda istifasını şöyle açıklar:

> Anlıyorum ki arkadaşlarım, isyana karşı hükümetimin almış bulunduğu tedbirleri yeterli görmeyerek daha geniş, daha şedit tedbirler alınmasını istiyorlar. Ben, hadisenin lüzum gösterdiği tedbirlerin alınmış ve bu tedbirler isyanı bastırmak için kâfidir kanaatinde bulunuyorum. Daha şedit tedbirlerle elimi kana bulamak istemiyorum. Ve sizlerin şahsen itimatlarınızı kaybetmiş olduğum kanaatiyle, Başvekillikten çekiliyorum. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 141)

Ama öyle kırgın bir istifadır ki bu milletvekilliğinden de istifa eder, Türkiye'nin içine sokulmakta olduğu boğucu iç siyaset atmosferinden adeta kaçarcasına 27 Mart'ta büyükelçi olarak Paris'e yola çıkacaktır. CHP'nin grup toplantısından haberdar olmayan mebuslar ise gelişmelerden şaşkındır. Rauf Bey haklı olarak sorar:

> Bu hükümet 3-4 gün önce Genç Ayaklanması için açıklamada bulunmuş, Meclis'ten onay almıştı. Şimdi ise aynı olay nedeniyle istifa etmesi dikkat çekicidir. Durum açıklansın. (Akt. Çavdar, 1995, s. 272)

Geliştirilen spekülasyonlara karşın Ali Fethi Bey, isyan bilgisinin Ankara'ya gelmesini takiben olağan önlemlerini almaktan geri durmamıştı. Çünkü ayaklanmanın ezilmesi konusunda herhangi bir ikirciklenmesi yoktur. Onun rezervi, bu işin yasal sınırlar içinde tutulması, muhalefet ve basının susturulmasına vardırılmamasıdır. Keza ne yapılacaksa hem Meclis'in bilgisi dâhilinde yapılması hem de işin infial haline vardırılmamasıdır. Bir isyan çıkmıştı ve bastırmak gerekiyordu ve gelen raporlar eşliğinde bastırılmasına yönelik önlemlere gidiyordu. Kuşkusuz onunki de demokratik bir refleks değildi. Ne olmuştu da Kürtler ayaklanmıştı sorusundan kaçma hali, Fethi Bey (ve TpCF'liler) dâhil, tüm İttihatçı kökenlilerin ortak görüşüydü. Bu bağlamda cumhuriyetçi bir başbakan gibi değil, sadece isyanı ezmeye çalışan bir bürokrat gibi davranıyordu. Tabii

konuya "adli bir sorun", bir "şekavet" gibi yaklaşılması, cumhuriyetçi iddialar açısından, açık ki ciddi bir sorundur.

Buna karşılık M. Kemal, Süreyya Özgeevren'e göre, "isyanın 'memleketşümul bir durum ihdasına müsait olduğuna' dair vahim bir endişe sergiler" (Akt. Özoğlu, 2016, s. 131). İnönü ile birlikte onlar, bu vesileyle her şeyi düzlemek, toplumu tektipleştirmek, siyaseti tek partili ve tek şefli kılmak, sorgulayan bir basını ve yanı sıra solu ortadan kaldırmak, bu nedenle de "memleketşümul" bir çözüm dayatmaktadırlar. Tıpkı Cumhuriyet'in cumhuriyetçi olmayan amaçlar için ilanına gidebilmek için siyaset gündeminin olağanüstü bir kriz ortamına sokulması gibi, bu isyan da, başta Kürtlerin topyekûn inkârı yanında memleketin demokratikleşebilme ihtimallerinin bütünüyle ortadan kaldırılması, formatlanıp güdülebilir kılınması için olağanüstü hal rejimine geçme aracı kılınacaktı. Bu kapsamda Ali Fethi devre dışı bırakılacak, İnönü getirilecekti.

Ancak bu arada Fethi Bey daha büyük hukuk ihlallerini engelleyebilmek adına hukuk ihlalcisi siyasete aracılık da yapacaktır:

> [Dinin siyasete alet edilmesini yasaklayan] "556 sayılı kanunun Meclis'te oylanmasından[3] birkaç gün önce, Başvekil Fethi Beyin TpCF Başkanı K. Karabekir ile Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'yı özel bir toplantıya davet ettiğini biliyoruz. Toplantı sırasında Fethi Bey 'Size, Fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız, istikbali çok karanlık görüyorum. Kan dökülecektir' dedi. K. Karabekir'in bu açık tehdit karşısında cevabı şu oldu: 'Kanun dairesinde fırka teşkil etmek elimizdedir. Fakat bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir. Hükümetsiniz. [Partimizi kapatmak için] her nevi kudretiniz, türlü vasıtalarınız vardır. Fırkamızı behemehâl dağıtmak arzu ediyorsanız, bunu yapmak elinizdedir.' K. Karabekir'in geri adım atmaya hiç niyeti olmadığını gören Fethi Bey, ona, 'Sizinle bu suretle konuştuğuma çok müteessirim. Bilirsiniz ki, ben her türlü örfi muamelelerin aleyhindeyim. [Ama] azınlıkta kalacağımdan korkuyorum' diyerek özür diledi. (A.F. Cebesoy, bkz. Özoğlu, 2016, s. 137)

3 TpCF, dini siyasete alet etmeyi cezalandıran 556 sayılı yasaya da Şeyh Sait bastırılmasına da firesiz tam destek verecek, ama tabii buna rağmen bu gerekçeyle kapatılmaktan kurtulamayacaktır.

Esasen tam da bu kritik değişimler sürecine gidilirken Fethi Bey'in başbakan yapılmasına razı olunmasının nedeni, belli ki CHP vekillerinin o sıradaki çoğunluğunun iradesine boyun eğilmesi değildi. Aksine denenmek istenen şey, bu vesileyle, partileşen muhalefeti geri adım attırmak için Fethi Bey'in onlar nezdindeki itibarından faydalanmaktı. Benzer bir taktiğin önceden de, Başkumandanlık Yasası'nın uzatılmasının Meclis tarafından reddedilmesi üzerine kullanıldığı anımsansın; o zaman da başkumandanlık onayı, yetki aşımı yapmama ve işlerine karışmamak kaydıyla Rauf Bey'in başbakan yapılması ve onun Meclis üzerindeki itibarından faydalanılarak Yasa'nın uzatılması sağlanmıştı. Bu sefer de aynı taktik kullanılmış, sanki grubun itirazı kabul edilmiş gibi yapılmış, ancak Fethi Bey'in, kendinden bekleneni başaramayacağının anlaşılması üzerine, önceden razı olunmuş görünen, Şeyh Sait'in yerelle sınırlı bastırılması programının kabulünden vaz geçilerek, memleket çapında bir sıkıyönetim için istifaya zorlanmıştı.

İkinci Grup baskısından kurtulmak üzere Meclis'in yenilenmesi ve Cumhuriyet ilanı düzenlemesi üzerinden kurulan tek adama bağlı hiyerarşi, Mustafa Kemal'in o süreç için izlemeyi düşündüğü siyasetle çelişenin istifa etmek zorunda kaldığı bir yapıydı.[4] Muktedir, "istisnayı" tanımlama, dolayısıyla çözüm yöntemi ve kapsamını belirleme yetkisini paylaşmak istememektedir. Onun bu süreçte istediği, Şeyh Sait'i kullanarak her türden muhalefetten azade bir memleket amacına ulaşmak olarak belirginleşiyordu. Bu gerçeklikte, "ama cumhuriyet için, ama devrim için, ama laiklik için!" diye geliştirilen meşrulaştırma kurguları, ne yazık ki memleketin demokrasi imkânlarının tasfiyesinde birer gözbağı olarak kullanılmaktan başka bir anlam taşımayacaktı.

İlginçtir salt Mustafa Kemal'in değil, Ali Fethi'nin yanı sıra Rauf ve Kâzım Beylerin de üzerinde ortaklaştığı yan, sorunun kendisini, bu tepkinin ortaya çıkmasına neden olan inkârın görmezden gelinmesidir. İsyanın ezilmesi ve nedeninin inkârı konusunda tüm bu İttihatçılık geleneğinden gelen şahsiyetlerin aynı düşündüğünü görüyoruz. Aralarındaki fark ise, Fethi ve Kâzım Beyler isyanın anayasal

4 Bu yapının bedeli daha sonra, bu süreçteki mükemmel ikinci adam İnönü'ye de ödettirilecektir. Nitekim 1937'de Nyon Görüşmelerindeki tutum farklılaşması, keza Dersim sorununun halledildiğini düşünmesine karşılık Mustafa Kemal'in çok daha köklü bir ezme ve dağıtma düşüncesinde olması, onun da Meclis iradesine başvurmadan istifaya mecbur bırakılmasıyla sonuçlanacaktı.

meşruiyet içinde ezilmesinde mutabakat içindeyken, Mustafa Kemal ve İsmet İnönü, bunu Kâzım Beyler dâhil tüm muhalefetlerin ve basının tasfiyesiyle memleketin formatlanması için de kaçırılmaz bir fırsat olarak değerlendirmesidir. Ortada sanki bir sorun yokmuş gibi, sanki yeni Anayasada ve onun üzerinden uygulamalarda Kürt kimliğinin inkârına gidilmemiş ve buna tepki vermek meşru bir hak değilmiş gibi davranmakta ortaklık edilmiş gibidir; tek fark şiddetin dozajı ve kapsama alanına ilişkindir.

Tarafların bu gerçekliği söze aktarırken ki pozisyonunu karikatürize ederek aktarırsak, adeta muhalefet, "operasyonu Kürtlerle sınırlı tutun, bizi bilgilendirin ve önerilerimizi alıp oyunun içinde tutun, biz de sizi destekleyelim!" demeye getirip, bu kapsamda Ali Fethi'nin ezme paketine Meclis'te tam destek verirlerken, Fethi Bey'in üstündeki gerçek iktidar ise, "Her türden muhalefet ve basın özgürlüğünü tasfiye için bu fırsatı kaçırılmamalı" diyen bir davranış sergileyecekti. İşte bu noktada Ali Fethi Hükümeti, Mustafa Kemal'in beklentilerini karşılayamıyordu ki burada asıl sorunun Şeyh Sait'i ezmekten ibaret olmadığı da görülmektedir. Ezilmek istenen tüm farklı olma biçimleri ve tüm muhaliflik halleridir. İsyanın abartılması da, Kürtlere yönelik baskının topyekûn kılınması yanında tüm muhalefetin ezilmesi ve tabii bunları ikiletmeden yapacak bir hükümet ve Meclis oluşturulması içindi. Daha sonra İnönü bu durumu şöyle itiraf edecektir:

> İki yıl önce karşısında bulunduğumuz olayların en önemlisi, Şeyh Sait Ayaklanması'yla beliren eylem değildi. Asıl tehlike, memleketin genel yaşantısında meydana gelen genel (teşevvüş ve tezebzüb) karışıklıktı, anarşik durumdu. Bu, memleketin birçok zamandan beri politik yaşantısına musallat olan başlıca derttir. Memleketin gelişip ilerlemesine ve samimi düzeltme isteklilerinin bütün çabalarına engel olan budur. Ve bu, küçük çıkarları işletmeye alışmış soysuz aydınlarla, vicdan özgürlüğünü başkalarının vicdanına saldırmak için araç sayan politikacıların faaliyetleridir. (...) Aldığımız tedbir, yalnız Doğu'daki davranışın değil, memleketin gelişip ilerlemesine başlıca engel olan sosyal düzendeki başlıca karışıklığın ortadan kaldırılmasını da sağlamıştır. (Akt. Goloğlu, 2007, s. 22)

Böylece Fethi Bey geldiği hızla gider ama yerine geçmek üzere önceden çağrılmış olan İsmet Paşa, bu sefer koşullarını çok daha net dayatabilecek bir güçle gelmiştir. En azından HF grubu artık havlu atmıştır, itiraz edemeyecek hale getirilmiştir. Muhalefete gelince, o zaten şimdilik isyanı bastırmak olarak gösterilen oyun planının içinde tasfiye edilecek güçler olarak yerini almış bulunmaktadır.

Ali Fuat bu oldubitti hükümete karşı, "Hükümet değişikliğinin nedeni millet önünde tartışılmadıkça İsmet Paşa Hükümeti'ne güvenemeyeceğiz" diyor ve devamla, ayaklanmanın ezilmesine değil ama bunu kullanarak hakların tasfiyesiyle karşı tavır açıklıyordu:

> Ayaklanmacılar, gerici eylemler yok edilmeli, ayaklanmacılar ve gericiler cezalandırılmalıdır. Buna şüphe yoktur. Ancak, milletin doğal haklarını ve özgürlüğünü kısıtlayacak baskı yöntemlerine idare mekanizmasında yer verilmemesini rica ediyorum. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 86)

Üstelik İsmet Paşa Hükümeti'nin onaylanmasından öte Takrir-i Sükûn ve yeniden İstiklal Mahkemeleri dayatılmıştır. Rauf Bey, buna karşılık, "Takrir-i Sükûn'un sükûnsuzluk getireceğinden şüphe ediyorum" görüşünü dillendirecekti (Akt. Mumcu, 1993b, s. 87).

Kâzım Karabekir ise şu doğruları hatırlatacaktır:

> İstiklal Mahkemeleri, adından da anlaşılacağı üzere İstiklal Harbimiz sırasında kurulan ve kurulması gereken mahkemelerdi. Bu nedenle bu mahkemelerin tarihe karışması yüce Meclisimiz için tarihsel bir onurdur. İsmet Paşa Hazretleri, eğer İstiklal Mahkemelerini iyileştirme aracı sayıyorsa çok yanılıyor. (Akt. Mumcu, 1993b, s. 86)

Ama karar verilmiştir. Ülkenin sosyolojik çeşitliliği ne pahasına olursa olsun tektipleştirilecek, siyaset çoğulculuktan, basın da özgürlükten arındırılacaktır. Bunlar hukukla olmaz, hukuk demek o gerçeklikte demokrasiye razı olmak, iktidarı paylaşmak, en azından hesap vermek zorunda kalmak demekti; bunun bilinciyledir ki lider, "milletin elinden

tutmaya lüzum vardır. Devrimi başlatan tamamlayacaktır" (Akt. Mumcu, 1993b, s. 88) diyerek uzlaşma yollarını kestirir atar.

Böylece zafer ve barış sonrasının olağanüstü rahatlamış koşullarında Türkiye, zaten fiilen var olan demokrasi ögeleriyle uzlaşmak ve onları derinleştirmek yerine tam tasfiye yoluna sokulur. Savaş koşullarında bile görece uygulanan ve başarıya hizmet eden yol ve kabuller düşmanlaştırılır. Yeni dönemde tam tersi olması gerekirken, bütün sorunları "çivi" olarak gören ve onları "çekiçle" çözmeye çalışan bu siyaset tarzı dayatılır. Tabii bu yolla sadece o sıradaki temel hak ve kabullerin tasfiyesiyle kalınmayacak buradan oluşturulan gelenek hem Osmanlı siyaset tarzının modernleşme koşullarında geri getirilmesi olacaktı hem de sonraki farklı iktidarların anti-demokratik uygulamalarına tarihsel meşruiyet mazereti oluşturacaktı. Bu bağlamda kimliksel, sınıfsal, siyasal çoğulculuğu, Türkiye siyasetinde dokunulmaz haklar olarak değil, zaman zaman tahammül edilse de, ilk fırsatta ezilmesi gereken düşmanlıklar olarak kodlayan bir siyasal gelenek kurulacaktı.

Nitekim İsmet Paşa Başvekil olur olmaz, "ilk işi Meclis'ten Takrir-i Sükûn Kanunu'nu geçirmek oldu. Bu yasa iki yıllık bir süre için hükümete, kamu düzenini bozduğuna karar verdiği bütün örgüt ya da yayınları idari tedbirlerle yasaklama yetkisi vermekteydi. TpCF'nin aşırı esnek olması nedeniyle karşı çıktığı bu yasa, sadece Güneydoğu'da değil, bütün ülkede geçerli olacaktı. Aynı zamanda biri Doğu vilayetleri biri ülkenin geri kalanı için geçerli olmak üzere yeniden iki İstiklal Mahkemesi kuruluyordu" (Zürcher, 2012, s. 254). Dahası iki yıl diye başlayan Takrir-i Sükûn, sonra bir üç yıl daha uzatılacak ve ta ki ülkenin istenen forma sokulduğuna ikna olunduğu 4 Mart 1929'a kadar sona erecekti. Kanun şu haliyle, iktidara her istediğini yapma yetkisi veriyordu:

> Madde 1: İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisi ve huzur ve sükûnu ve emniyet ve asayişini ihlale bahis bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve neşriyatı, hükümet, reis-i cumhurun tasdikiyle ve re'sen ve idareten men'e mezundur. İş bu ef'al erbabını hükümet İstiklal Mahkemesine tevdi edebilir. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 139)

Dersim Mebusu Feridun Fikri, kanuna ilişkin şu haklı itirazda bulunur:

> Memleketin sosyal düzeni kavramından daha belirsiz, sınırı çizilmemiş ne vardır? Müstebit hükümetler sosyal düzen prensibi arkasından yürütme alanında daima kendi isteklerini ileri sürmüşlerdir. Cumhuriyetimizde böyle bir maddeye yer olmamalıdır... Dünyada huzur ve sükûn deyimi kadar sınırı geniş bir kavram yoktur. Bu deyime neler girmez ki. Dünyadaki keyfî idareye dayanan bütün hükümetler, tüm yanlış işlerini bu kapıdan içeriye sokmuşlardır. Bir de güvenlik kelimesi var. Bu sözcüğü hükümetin eline vererek insanların çabalarını kuruluş, kışkırtıcılık, bozgunculuk, yayım diye sınırlamak doğru değildir. Öyle bir sınır ki insanların zihinlerinden geçenleri bile bunun kapsamı içine almak mümkündür... Ayaklanmayı tezelden ve acımasızca bastırmakta hepimiz oy birliği içindeyiz. Şimdi sıkıyönetimi bile hafif bırakacak bir şekilde bir kuşku yasası getiriliyor. Tümünün reddini teklif ederim. (Akt. Çavdar, 1995, s. 273)

Kanunun çıkarılması tartışmalarında Recep Peker'in İstanbul basınına ilişkin sözleri kanundan beklenen temel bir amacı da ortaya koymak açısından ayna işlevi görür:

> [Burada] söz söylenmesi gereken en önemli nokta, [devletimizin] mevcut zayıflığının başlıca nedeni olan İstanbul basınıdır. (...) Kuşkusuz istisnalar vardır. (...) [İstanbul basını] habis yalanlar ve düzenlerle BMM'ye, onun bütün müesseselerine ve mensuplarına saldırmaktadır. (...) Halkı, her sabah, [kinayeyle] [Ankara] hükümetine karşı kurmakta... İtibar ve düzeni hak etmemektedir. (...) Emiyet-i umumiye, emniyet-i hukukiye ve emniyet-i milliyeyi sağlamak ve bu zehir yuvalarını yok edecek kudrette bir hükümet tesis edebilmek için, bu meclisin görevi bu kanunu geçirmektir. (...) [Nitekim] "6 Mart 1925'te, yani Takrir-i Sükûn'un geçmesinden sadece iki gün sonra, Hükümet, *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklal*, Son Telgraf, *Orak-Çekiç* ve *Sebîlürreşâd* gazetelerini kapattı. Bir ay sonra, Hüseyin Cahit Bey'in başyazarı olduğu *Tanin* de onlara katıldı. 11 Ağustos 1925'te listeye, Ahmet Emin Yalman yönetimindeki *Vatan* da eklendi. Takrir-i Sükûn döneminde kapatılan diğer gazetelerden bazıları şunlardı: *Yoldaş*, *Presse du Soir*, *Resimli*

Ay, *Millet*, *Sada-yı Hak*, *Doğru Söz*, *Kahkaha*, *Tok Söz*, *İstikbal* ve *Sayha*. Ortada büyük gazete namına serbestçe satılan sadece hükümetin yayın organı *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Cumhuriyet* kaldı. (...) İşe bakın ki komünist gazeteler, Şeyh Sait İsyanı'nı, doğunun geriliğinin bir göstergesi sayarak başından beri şiddetle eleştirmiş ve hükümetin bu isyanlara karşı benimsediği sert tutumu tamamen desteklemişlerdi. Hele *Orak-Çekiç* hükümete pek iltifat ediyordu. E. J. Zürcher, gayet yerinde olarak "Yeni Ankara İstiklal Mahkemesi'nce ilk koğuşturulanlar, TpCF üyeleri değil solculardı" gözleminde bulunur. Otuz sekiz sosyalist, "komünist örgütlenme ve propagandalarda bulundukları, böylelikle kamu güvenliğini tehlikeye attıkları ve rejimi değiştirmeye çalıştıkları" suçlamasıyla tutuklanıp Ankara'ya gönderildiler. Bu, radikallere uymayan her türlü siyasi ve entelektüel hareketin, kamu güvenliğini tehlikeye düşürmekle yaftalanacağının açık bir işaretiydi. (...) 22 Haziran 1925'te, *Tevhid-i Efkâr*'dan Velid Ebuzziya, Sadri Ethem Ertem ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu; *Son Telgraf*'tan İlhami Safa; *Tok Söz*'den Abdülkadir Kemali Öğütçü ve *Sebîlürreşâd*'dan Eşref Edip tutuklanıp önce Ankara'ya, oradan Diyarbakır'a gönderildiler. Bu davanın maznunu olan diğer gazeteciler arasında, Gündüz Nadir, Ahmet Şükrü Esmer, Suphi Nuri İleri, İsmail Müştak Mayakon ve Ahmet Emin Yalman da vardı. Ahmet Emin hatıratında, gazetesi *Vatan*'ın Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın desteği sayesinde, Ağustos 1925'e kadar kalabilen yegâne İstanbul gazetesi olduğunu belirtir. Ne var ki hükümet ondan, hükümetin TpCF'yi kapatma kararını savunan bir makale yazmasını isteyince, Ahmet Emin buna boyun eğmeyi reddeder. Sonuçta *Vatan* kapatılır ve Ahmet Emin'e de "gazetenin hükümetin manevi nüfuzunu kırarak isyana sebep olduğu" gibi tuhaf bir ithamla Diyarbakır'a gönderilir. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 142-148)

Üstelik gazeteciler davası Şeyh Sait'e verdirilen ifade ve Ankara'dan gelen emirlerle kurgulanmıştı. "Şeyh Sait'in gazeteciler hakkında yaptığı beyanat, kendi fikir ve kendi kanaatinden doğmuş değildi, ona telkin yapılmış, muayyen isimler verilerek bunları itham ederse cezasının hafifletileceği vaat olunmuştu" (Özoğlu, 2016, s. 149). Nitekim Avni Doğan

bunu, "Ankara'dan ikinci dereceden zevattan her gün şifreler alıyordum. Bu şifrelerde, gazetecilerin cumhuriyetin ilanından beri hükümete karşı aldıkları menfi durum izah olunarak haklarında tatbik edilecek cezanın bana itibar sağlayacağı ifade edilmekte idi" (Akt. Özoğlu, 2016, s. 149) diyerek itiraf eder.

Sürekli milletvekilliği ve valilik rekoru kıran bürokratlardan ve bu sırada İstiklal Mahkemesi'nin savcı yardımcısı olarak gazetecileri tutuklatan Avni Doğan, tutuklu gazetecilerden Mustafa Kemal'e yollanan af dilekçeleri üzerine affedilmeleri emri gelince ne yapacağını şaşırır. İçişleri Bakanı Cemil Uybadın'a yazdığı şifre gerçekten de ibret vericidir:

> Gazetecilerin memlekete ika ettikleri zararı en çok idrak edenlerden birisiyim. Ahmet Emin ve arkadaşlarını buraya celp ve tevkif ettirirken bu hususta hiçbir tereddüt hissetmedim. Gazi Paşa hazretlerinin gazetecilerin kurtulmaları sayan-ı arzularıdır tarzındaki şifreli emirleri gelinceye kadar muhakemenin tarz-ı cereyanı da çok iyiydi. (...) Ruh yüceliğini ve asil eğilimlerini çok iyi tanıdığım zat-ı âlilerinden bana yürünecek doğru yolun bildirilmesini saygıyla rica ederim. Emir buyuracakları yolu kayıtsız şartsız kabul ettiğimi şimdiden arz ederim. (Çavdar, 1995, s. 277)

> İsmet Paşa Meclis'teki tartışmalarda, Şeyh Sait İsyanı'nın arzettiği özgül tehditten söz etmek yerine, konuyu, isyan bölgesinin dışında saklanan adı konmamış şahıslar ve gruplarca kışkırtılan genel bir güvenlik kaygısı gibi sunmayı tercih etti. Ancak Meclis'te, asıl hedefin siyasi muhalefet olduğunda pek kuşku yoktu. Bu nedenle 4 Mart 1925 tarihli, 69. Meclis oturumu tartışmaları, kanunun isyanın bastırılmasını nasıl sağlayacağı konusuna değil, ülkedeki genel bireysel özgürlüklere nasıl dokunacağı konusuna odaklandı. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 143-144)

Kâzım Karabekir de şunları ifade eder:

> Bu kürsüden daha evvel de ifade ettiğim gibi, biz TpCF olarak, hükümetin bu olayın vuku bulduğu bölgedeki her türlü kanuni işini destekledik ve ben destek taahhüdümüzü bir kere daha

> tekrarlıyorum. Lakin bu özel vakada, temlik edilemez tabii insan hakları üzerine tazyik edecek sürece destek veremeyiz. Şu anda önümüzde duran tasarı, açıklıktan uzak ve elastikidir. Eğer bu tasarı kanunlaşır da Anayasamızın doğurduğu siyasi yapılanmayı kısıtlamaya kalkar ve matbuata tazyik etme gayretleri söz konusu olursa, bu halkın egemenliğinden vazgeçildiği anlamına gelir. Çünkü bu, halkın temsilcilerinin sesinin işitilmemesi demektir. Bu tasarıyı geçirmek, Cumhuriyet tarihimize şeref kazandırmayacaktır. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 140-141)

Ve bu olağanüstü hâl imkânları bir daha gitmemek üzere kurumlaştırılır. Önce şikâyet ve yargılama salvosu (düşünün ki Meclis'te TpCF mensupları aleyhinde 68 belge ve bir defter dolusu mahkeme zaptı bulunuyordu; günümüzü hatırlamamak mümkün mü?) 11 Nisan'da İstanbul Örgütü ve şubelerinin basılıp belgelerine el konulması (Özoğlu, 2016, s. 158-159) sonra baskınlarla gözaltılar. Türkiye'nin sonraki tarihi boyunca yabancısı olmayacağımız uygulamalar... Böylece Türkiye'nin bir demokratikleşme imkânı daha kriminalize edilecek ve ezilmesi süreci başlatılacaktı. "Dini siyasete alet etme" gerekçesiyle cezalandırmalar ve bu cezalandırmaları gerekçe yaparak TpCF'nin 25 Mayıs 1925'te Doğu Anadolu'daki şubelerinin, 3 Haziran'da da partinin tümden kapatılmasına karar verilecekti.

Ancak ilginç olan nokta, bu kapatmanın mahkeme kararıyla değil, doğrudan hükümet kararnamesiyle yapılmış olmasıdır. Altında Mustafa Kemal'in, İsmet İnönü'nün ve 6 bakanın imzası bulunan kararname, Ankara ve Şark İstiklal Mahkemelerinin hukuki dayanaktan yoksun kararlarının, Cumhuriyet savcılığı eliyle hükümete bildirilmesi üzerine şöyle ifade edilecekti:

> TpCF'nin resmî görevlilerinin parti programında bulunan dinî inanç ve itikatlara hürmet prensibini, kendilerine vatanı dinsizlerden kurtarıyormuş süsü veren mürtecilerin propagandasına destek sağlamaya alet ettiği ve bunun son ayaklanmada tecelli eden pek çok ciddi hadiseye yol açtığı tespit edilmiştir. (...) Bu şartlar altında dini siyasete alet etmeyi amaçlayan bir hareketin varolmasına izin verilmesi mümkün değildir. (Akt. Özoğlu, 2016, s. 162)

Böylece fiilen tek parti dönemi başlatılmış olacaktı. Kurulan rejim, kendisi dışındaki her türden farklılığı, hele ki muhalefeti ortadan kaldırmaya yönelik baskı uygulamalarını süreğenleştirecekti. Bir cumhuriyet ancak muktedirlerden bağımsız olabilen yargıyla mümkünken yargı, siyasal davalarda etkin bir aparata çevrilecekti. Bir cumhuriyette güvenlik kurumları halkı ve temel hakları korumakla yükümlü iken, burada iktidarın toplumu gütmesinin aracı kılınacaktı. Sözcüğün doğru anlamında "devrim", halkın katılım imkânlarının, iktidarı denetleme, belirleme, bilgilenme hakkının sıçramalı gelişimi iken, emeğin kendini koruyacak aygıtlara yasal güvence getirmek, toprak reformu yapmak, bu anlamda milletin farklı ögeleriyle haklarını güvenceye kavuşturmak iken, şapka gibi konulara kadar indirgenip içeriksizleştirilecekti.

Dizin

I. Meşrutiyet 9, 312
II. Meşrutiyet 9, 19, 246, 312, 412
1908 Devrimi 412, 655
10. Yıl Marşı 16, 434, 655
1876 Anayasası 16, 18, 22, 56, 60, 69, 226, 232, 377, 573, 633, 655
1921 Anayasası 19, 20,- 22, 44, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69,- 70, 79, 82, 216, 242, 243, 311, 327, 330, 331, 360, 365, 366, 381, 439, 520, 542, 547, 562, 567, 572, 575, 596, 602, 604, 609, 655
1924 Anayasası 21, 31, 68, 79, 231, 243, 264, 295, 296, 303, 307, 310, 314, 366, 433, 438, 439, 567, 572, 573, -575, 577, 587, 605, 609, 633, 636, 655
1934 pogromu 164, 655
1942 Varlık Vergisi 164, 380, 655
6-7 Eylül 164, 380, 492, 655
88. madde 574, 577, 578, 583, , 655

A

Abdülhamid 18, 22, 59, 60, 219, 302, 313, 380, 389, 610, 623
Abdülkadir Kemali Bey 33, 46, 52, 61, 218, 551
Abdülmecid 377, 389-395
Abilof 430, 458
Adıvar, Adnan 104, 120, 196, 271, 336, 345, 395, 430, 450, 454, 462, 466, 472, 480
Adıvar, Halide Edip 89, 211, 271, 333, 334, 335, 345, 516
Aferizm 403, 421
Ağa Han 394
Ahmet Efe 101
Ahmet İzzet Paşa 122, 165, 516
Akal, Emel 105, 458, 465, 466, 470, 471, 472, 480, 483, 484
Akbulut, Erden 51, 52, 466, 467, 469-472
Akçura, Belma 310
Akçura, Yusuf 374
Akkaya, Yüksel 407
Akyürekli, Mahmut 28, 516, 518, 537, 548-552, 560, 561, 563, 565, 571, 574, 629, 633
Ali Cevdet 477
Ali Kemal 199
Ali Rıza Efendi 611, 616, 617, 619
Ali Rıza Paşa 362, 525, 537
Ali Şükrü 42, 122, 191, 199, 206-209, 211, 213, 214, 216, 217, 219, 221, 337, 507, 563-565
Ali, Sabahattin 13, 448
Alpkaya, Faruk 263, 264, 265, 273, 275, 297, 298, 302
Altay, Fahrettin 101, 102, 103, 109, 125, 126
Amasya Protokolleri 38, 91, 164, 330, 522, 525, 528, 530, 536, 568, 602
Amele Teali Cemiyeti 477
Ankara Antlaşması 538, 544
Anzavur Ahmet 83, 84, 86, 93, 145
Apak, Rahmi 98
Aralof (Aralov) 429, 431, 437, 458, 459, 461

Aras, Tevfik Rüştü 103, 335, 462, 464, 481
Arıkoğlu, Damar 430
A-RMHC 35, 221, 244, 245
Arslan, Abdurrahman 515, 520, 521, 528, 536, 538, 540-542, 544, 546
Asr-ı Saadet 8, 11, 450, 451, 469
Atakul, Kâzım 621
Atay, Falih Rıfkı 182, 211, 347, 391, 392, 421
Avcıoğlu, Doğan 272, 291, 303, 342, 615, 617
Aybars, Ergün 615
Aydemir, Şevket Süreyya 111, 300, 422, 450, 451, 455, 456, 477, 478, 500
Aydın, Suavi 29, 354, 360, 361, 362
Aydın, Zafer 443, 444
Aydınlık 289, 405, 406, 410, 475, 477, 478
Aykol, Hüseyin 93, 103, 104
Azadi 602, 608, 610, 611, 621-623, 625

B

Bagirof 496
Bakü Kongresi 106, 481, 503
Balıkesir Hutbesi 247, 257, 385, 416, 428, 431
Baltalık Kanunu 406
Bardakçı, Cemal 590
Barkan, Ömer L. 434
Barrere, Camille 562
Barutçuzade Ahmet Efendi 495, 507
Basri Bey 137, 138
Başkomutanlık Kanunu (Başkumandanlık) 20, 37, 42, 64, 77, 139, 144, 144, 153, 156, 158, 162, 169, 181, 182, 183, 185, 205, 207, 275, 647
Bayar, Celal 125-128, 421, 441, 445, 447, 454, 458, 459, 462, 518, 591
Bayrak, Mehmet 375, 578-583, 588, 628-630
Bayur, Y. Hikmet 394, 492
Bedirhan Bey 598
Bele, Refet 46, 49, 83, 85, 102, 104, 109, 111-113, 115, 119, 125, 126, 129, 130-132, 136, 143-145, 152, 161, 179, 181, 182, 271, 317, 336, 345, 387, 389, 395, 396, 462, 463, 466, 483
Benoist-Mechin 394
Berkes, Niyazi 394
Bertal Efendi 623
Berzenci, Şeyh Mahmut 559-561, 564, 569, 572, 606, 607, 612, 613
Beyatlı, Yahya Kemal 607
Birinci Grup 30, 34, 36, 37, 39-42, 44, 64, 77, 79, 80, 152, 167, 174, 175, 177, 178, 196, 197, 199, 200, 204-208, 214, 216, 219, 221, 223, 224, 228, 242, 244, 245, 323, 349, 455, 563
Bogos Nubar Paşa 530
Bolşevik Devrimi 49, 449
Bolşevik Taburu 102, 117, 136, 137
Bolşevikler 105, 107, 427, 458, 460, 482, 487, 504, 546
Bolşevizm 105, 106, 107, 426, 427, 450, 463, 465, 484
Boratav, Korkut 409, 421-423, 425, 426
Bozdağ, İsmet 127
Bozışık, Salih 448
Bozkurt, Mahmut Esat 79, 80, 258, 355, 424, 439, 462, 578, 589, 640

C

Cafer Bey 489, 490, 515
Cafer Tayyar Paşa 341, 345,
Cahiliye Dönemi 359
Canbulat, İsmail 264
Cangızbay, Kadir 402
Cavit Bey 391
Cebesoy, Ali Fuat 83, 85-88, 90, 95, 101-104, 109-119, 121, 123, 144,

145, 148, 151, 154, 161, 182, 183, 206, 222, 229, 239, 240, 269, 271, 272, 291, 297, 336, 341-343, 345, 396, 462-464, 470, 480, 482, 498, 640, 646, 649
Cemil Çeto 514
Cemiyetler Kanunu 414, 441, 442, 477
Cevat Paşa 341, 515
Chester Projesi 424
Churchill 442
Cibranlı Halit Bey 518, 602, 612, 620, 621, 622, 623
Cilasun, Emrah 494, 496
Cizye 377
Clemenceau 238
Cumhuriyet Halk Fırkası (Halk Partisi) 80, 228, 237, 238, 239, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 257, 262, 265, 269, 276, 292, 297, 315, 323, 343, 345, 422, 589, 637

Ç

Çakmak, Fevzi 88, 89, 92, 94, 104, 143-146, 157, 158, 169-272, 332, 333, 397, 458, 462, 463, 464, 472, 504, 589, 590, 595
Çavdar, Tevfik 43, 157, 158, 159, 214, 242, 279, 290, 341-344, 384, 398, 451, 455, 457, 468, 469, 471, 474, 476, 477, 598, 624, 637, 640-642, 644, 645, 651, 653.
Çelebi, Cemalettin 207, 356
Çelebi, Veliyettin 207
Çelik, Aziz 441
Çetinkaya, Ali 408, 443, 444
Çiçerin 470, 539, 618
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 436

D

Damat Ferit 87, 271, 525, 537
Demirci Mehmet Efe 131, 132
Demirel, Ahmet 29, 34, 37, 40, 42, 44, 69, 161, 177, 191, 196, 197, 200, 204, 206, 217, 226, 228, 229, 233, 342, 349, 351
Demirkent, Dinçer 40, 41, 65, 66, 71, 197, 217, 218, 231, 242, 244, 251, 258, 261, 262, 364-367, 379, 371
Demokrat Parti (DP) 12, 17, 57, 445, 447, 464
Dersim Raporu 595
Deymer, Şefik Hüsnü 258, 289, 290, 475, 476, 477
Dinamo, Hasan İzzettin 84-88, 90-92, 94-96, 100, 102, 107, 487-490
Dinçer, Serdar 279
Divan-ı Harp 92, 95, 96, 97, 99, 622, 644
Diyanet İşleri Başkanlığı 308, 314, 372-375, 380
Diyap Ağa 158,
Doğan, Avni 638, 652, 653
Doğan, Görkem 417
Doğru Söz 652
Dokuz Umde 230, 242, 243, 244
Duyun-u Umumiye 483
Düşünsel, Feridun Fikri 219, 608, 650

E

Ebedî Şef 190, 282, 306, 439, 533, 576
Ebuzziya, Velid 297, 343, 652
Ediz, Hasan Ali 477
El-Cezire 545-547, 551, 561, 570
Emir Ali 394
Enver Paşa 48, 73, 74, 360, 362, 363, 391, 464, 497-500, 503-505, 507, 509
Erdem, Hamit 489, 491, 492, 497-499
Ergil, Doğu 487, 497, 510
Ergin, Feridun 83, 121, 147, 149, 181, 182, 199, 200; 206, 238, 239, 271, 272, 292
Ertem, Sadri Ethem 652
Ertürk, Hüsamettin 207, 504

Erzurum Kongresi 32, 36, 38, 66, 203, 241, 330, 354, 355, 356, 362, 427, 483, 516-523, 531-533, 536, 538, 602-607
Esmer, Ahmet Şükrü 652
Ethem Bey (Çerkes) 49, 62, 81-110, 113-117, 119-125, 131-140, 145-148, 151, 155, 156, 162, 183, 211, 230, 450, 452, 453, 466-468, 485, 510
Eyüp Sabri 125, 300, 462

F
Fevzi Bey (Pirinççizade) 173
Fığlalı, Ethem Ruhi 247, 257, 429
Fransız Devrimi 627
Frunze 473
Fulton Konuşması 442
Führer 370

G
Galip Dede 113
Gediz Muharebesi 104, 112-118, 133-136, 140, 142, 145, 151
George, Lloyd 168, 556
Georgeon, François374
Gerede, Hüsrev 607
Goloğlu, Mahmut 76-78, 80, 84, 184-190, 192, 194-198, 209, 233- 237, 242244, 247, 248, 258, 260, 269, 276, 294, 302, 311-313, 317, 318, 320, 324, 325, 327, 328, 330, 334, 335, 367, 442, 492, 498, 499, 505,508-511, 513, 650
Gökmen, Özgür 13, 447
Göldaş, İsmail 552
Görüşler 447
Gülek, Kasım 430

H
Hacı Fevzi Efendi 518, 532
Hacı Musa Bey 514, 518, 531, 532, 612
Hacı Şükrü Bey 49
Hacıoğlu, (Baytar) Salih 450, 468, 471, 472
Hafız Mehmet Bey 72, 168, 509
Hakan, Sinan 426, 427, 514, 515, 517-526, 528-536, 539, 540, 542, 543, 546, 554, 558-560, 568, 570
Hâkimiyeti Milliye 247, 622, 652
Hakkı Behiç 450, 451, 454, 458, 462, 469
Halikarnas Balıkçısı (C. Ş. Kabaağaçlı) 478
Halil Hulki Efendi 383
Halil Paşa 459, 460, 500, 505
Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) 46, 48, 50, 449, 454, 468, 471-474, 482, 510
Halk Zümresi 33, 105, 106, 253, 254, 452, 453, 455, 485, 486, 510
Halkçılık Programı 33, 69, 252-254, 366, 453, 455
Hamit Bey 483, 484, 486, 488-495
Harbord 426, 427
Harrington 168
Hasan Basri Bey 73
Hasan Hayri 321, 548, 549, 552, 602, 608, 611
Hasenanlı Halit Bey 602, 612
Heine, Heinrich 279
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 34, 38, 130, 217, 219, 228, 234, 252, 368
Hilafet (Halifelik) 13, 18, 21, 32, 38, 40- 42, 46, 61, 69, 71-73, 83, 86, 87, 107, 168, 169, 173-177, 179, 183-186, 188, 215, 223, 252, 308-310, 314, 317, 328, 329, 331, 338, 345, 347, 354, 372-399, 481, 516, 517, 523-527, 530, 533, 561, 595, 599, 601, 605, 608, 609, 611, 613, 623
Hoca İsmail Şükrü 382
Hür, Ayşe 23, 108
Hürriyet ve İtilaf Partisi 29, 246

Hüseyin Avni 36, 40, 72, 80, 173-177, 191, 208-210, 224, 226, 329, 337, 350, 494, 518, 569
Hüsrev Sami Bey 103, 454

I
Işık, Yüksel 410, 417, 433, 439, 441, 443

İ
İhsan Nuri 602, 611, 612, 624
İkinci Grup 34, 37-45, 50, 54, 79, 118, 156, 176-178, 180, 184, 186, 191, 196, 197, 199, 204, 206-208, 210, 213, 217, 220, 222, 224, 228, 230, 233, 234, 243, 245, 246, 265-269, 327, 329-333, 337, 349, 351, 357, 359, 365, 381, 382, 387, 507, 526, 563, 602, 607, 637, 647
İleri, Rasih Nuri 461
İleri, Suphi Nuri 652
İlhami Safa 652
İlyas Sami Efendi 383
İnalcık, Halil 69, 335, 367
İnam, Ahmet 8
İnan, Afet 420
İnönü Savaşları 137, 145, 146, 152, 153, 214
İnönü, İsmet 46, 49, 55, 56, 58, 60, 82, 87, 88, 92, 93, 96, 98, 103, 105, 107, 109, 115-122, 125-127, 129, 131, 133-161, 163-167, 173-177, 209-214, 218, 224, 225, 233, 236, 242, 254, 263, 268, 269, 283, 290, 305-307, 313, 315, 323, 335, 338, 339, 341, 350, 354-357, 361, 364, 366, 418-421, 430, 435, 438, 440, 449, 460, 461, 464-466, 488, 553-560, 563-568, 573, 576, 588, 592-594, 606, 615, 617, 638-644, 647-655
İskân Kanunu 368, 432, 583, 584, 587
İsmail Hakkı (Yüzbaşı) 102, 117, 136, 137
İsmail Hakkı Paşa 360, 499
İstanbul İşçi Kulübü (İİK) 443
İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) 443
İstiklal Mahkemeleri 37, 180, 339, 354, 368, 649
İş Bankası 403, 419-422
İş Kanunu 412-417, 419, 423, 433, 441
İşçi Sendikaları Birliği 442, 443
İtalyan Ceza Kanunu 469
İtibar-ı Millî Bankası 403
İtilafname 550
İttihatçılar 29, 31, 33, 38, 40, 59, 104, 105, 107, 138, 189, 203, 219, 234, 241, 312, 313, 357, 368, 377, 378, 412, 421, 426, 428, 449, 450, 453, 462, 474, 483, 498, 500-502, 506, 507, 517, 518, 524, 535, 537, 542, 548, 557, 564, 568, 604, 610, 624, 632, 637, 645, 647
İzmir İktisat Kongresi (İİK) 199, 221, 243, 253, 257, 394, 407-410, 416, 424, 425, 438, 462, 613
İzmit Basın Toplantısı 603
İzzettin Çalışlar 596, 597

K
Kadro 434, 493
Kahkaha 652
Kandemir, Feridun 211, 212, 507
Kansu, Mazhar Müfit 73, 354-357, 533, 608
Kara Vasıf 516
Karabekir, Kâzım 54, 80, 104, 118, 125, 144, 145, 148, 152, 170, 174, 182-185, 207, 227-229, 239, 240, 245, 271, 312, 316, 317, 330-332, 336, 339-342, 343, 345, 361, 376, 382, 384, 386, 387, 390, 395, 396, 462, 463, 471, 484-486, 488, 494, 500, 515, 540, 622, 647-649, 653
Karaca, Emin 478, 588

Karakaş, Evrim 593
Karaman, Sami Sabit 498, 506-509
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfü 652
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 144, 341, 607
Karaömerlioğlu, M. Asım 434, 435, 437
Kardam, Ahmet 481, 485-488, 491, 492
Karpat, Kemal 250, 414, 419, 423, 442
Kasım Bey 515, 616, 620-622
Kaya, Şükrü 434, 584, 588, 640
Kaymaz, İhsan Şerif 609, 616, 624, 625, 632
Kemalettin Sami Paşa 285, 291
Kılıç Ali 89, 91, 92, 121, 122, 125, 126, 128, 147-151, 156, 159, 458, 462
Kıvılcımlı, Hikmet 477
Koçak, Cemil 227
Koçgiri 22, 31, 35, 62, 138, 144, 148, 214, 242, 370, 543
Komintern 461, 477, 481, 482
Konstantin (Yunan Kralı) 156
Koraltan, Refik 462
Köymen, Nusret 437
Kunduh, Bekir Sami 84, 152, 525, 534, 541-543
Kurtuluş 405, 475
Kuvayı Milliye 102, 116, 142, 356, 427, 495, 523, 529, 533, 536, 537
Kuvayı Seyyare 49, 53, 83, 87, 100, 103, 105, 107, 108, 110, 114, 116-118, 123-126, 128, 130-132, 134, 137, 139, 140, 449, 451, 467, 468
Küçük Talat 500, 501, 503, 505, 507
Küçük, Yalçın 47, 116-118, 125, 131, 141, 144, 406, 482, 483
Kürdistan 201, 204, 205, 330, 394, 515-519, 521, 524, 528-531, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 565, 570, 579, 580, 594, 597, 602, 603, 607, 613, 615, 616, 617, 618, 619, 623, 631
Kürdistan Krallığı Harbiye Bakanlığı 615, 617
Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) 517, 519, 524, 529-531, 535, 549, 602, 608, 618, 620
Kürt İstiklal Cemiyeti 621
Kürt Kulüpleri 517, 532
Kürtler 17, 61, 176, 203, 204, 205, 313, 355, 375, 514, 515, 518, 520-525, 528, 529, 534, 537, 539, 540, 542, 544, 546-548, 550, 551, 554-556, 559, 563, 570-572, 575, 579, 582, 583, 585, 592, 593, 601-606, 609-611, 613, 615, 623, 628, 629, 637, 645

L
Laçin, Şükrü 289
Lazistan 540, 581
Lenin 435, 460, 461, 462, 504
Londra Konferansı 142, 541
Loraine, Percy 617
Lord Curzon 541, 551, 552, 554, 556, 603
Lozan Antlaşması 5, 20, 36, 56, 61, 63, 70, 138, 168, 171-173, 176-179, 191-193, 195-197, 199, 200, 203-205, 217, 220-224, 233, 237, 244, 272, 274, 301, 303, 309, 313, 314, 327, 328, 332, 333, 335, 364, 388, 393, 406, 408, 416, 474, 513, 521, 523, 529, 531, 539, 540, 542, 544, 546, 548, 550, 553, 556, 557, 558, 559, 562-566, 568-570, 572, 573, 586, 603, 606, 607, 610, 615, 620, 632
Lütfi Fikri 338, 392

M
Manatof, Şerif 455, 457
Maneta 136
Marx 535

Mayakon, İsmail Müştak 652
Mdivani 459
Mecelle 377
Mehmet Akif 60
Mehmet Efendi 495, 502
Mehmet Şükrü 51, 168, 468, 471, 472
Melle Selim 628, 634
Menderes, Adnan 12, 430
Merkez Ordusu 31, 144, 211, 547
Mesai Kanunu 406
Midhat Paşa 389
Milletler Cemiyeti 200, 330, 414
Millet 652
Millî Koruma Kanunu 415, 417
Millî Şef 65, 248, 439, 576
Millî Türk Ticaret Birliği (MTTB) 409, 476
Milne Hattı 94
Misak-ı Millî 36, 37, 56, 60, 177, 195, 199, 203-206, 220, 221, 244, 327-330, 333, 386, 396, 459, 520, 522, 527, 535-539, 544, 545, 550, 553-569, 602, 607
Mondros Mütarekesi 536, 555, 568
Montesquieu 78
Mr. Handerson 613
Mr. R. Lindsay 395, 614, 616, 618
Mr. Ryan 614
Mr. Templen (Templeng) 619, 620
Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk 492, 500
Mumcu, Uğur 171, 185, 186, 207, 246, 248, 316, 317, 338, 340, 341, 345-348, 362, 385, 386, 583-588, 590, 592, 593, 596, 612, 614, 615, 617, 619-622, 649
Mussolini (Duçe) 415, 444, 448
Mustafa Durak Bey 63, 490, 491, 494
Mustafa Kaptan 208, 209, 213,
Mustafa Suphi 33, 207, 471, 472, 480-482, 484-490, 492-498, 504, 505, 507, 510
Musul 27, 36, 55, 56, 172, 196, 200, 203-205, 221-223, 233, 309, 330, 347, 386, 393, 394, 396, 408, 528, 550- 565, 568, 569, 573, 606, 607, 610, 613, 617
Müdafaa-i Hukuk 35, 43, 75, 183, 229, 230, 233, 237, 239, 244, 245, 492, 495, 496, 500, 501, 505, 506, 507, 517, 526
Müderrisoğlu, Alptekin 459, 460
Müfit Efendi 72
Müstakil Grup 37
Mütercimler, Erol 498, 499

N

Nadir, Gündüz 652
Nazım Bey 33, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 61, 106, 107, 124, 164, 267, 277, 337, 450, 452, 454, 457, 471, 472, 483, 509
Nâzım Hikmet 448, 477
Nesin, Aziz 601
Neue Freie Presse 261, 262
Nihat Paşa 545-547
Nusret Efendi 174
Nuşirevan, Ziynetullah 468, 471, 472
Nutuk / Söylev 46, 50, 51, 63, 64, 86, 97, 115, 117-119, 126, 129, 135, 143, 152, 159, 177-180, 182, 184, 185, 187, 189, 190, 194, 215, 222, 223, 229, 241, 249, 250, 278, 286, 311, 312, 326, 345, 351, 354, 361, 369, 370, 388, 393, 451, 452, 507, 520, 524, 528, 533, 534, 570
Nyon Görüşmeleri 335, 647

O

Okyar, Ali Fethi 233, 268, 269, 272, 276, 280, 285, 286, 596, 637, 639, 640, 641-649
Olson, Robert 603
Orak-Çekiç 477, 478, 651, 652

Oral, Cavit 430, 436
Oran, Baskın 45, **406, 408, 419, 420,** 423-425, 428
Orbay, Kâzım 101, **285, 578**
Orbay, Rauf 54, 79-81, 104, 118, 144, 161, 177-180, 182-184, 187, 192-196, 200, 204, 209, 212, 222, 229, 233, 240, 269, 270-273, 277, 289, 298, 312, 317-320, 330-333, 335-337, 342, 343, 345, 376, 382, 384, 386, 387, 391, 395, 396, 451, 474, 525, 534, 537, 560, 563-565, 636, 645-647, 649
Orhan Veli 445
Oruç, Arif 107, 467, 469, 470

Ö

Öğüt 247
Ökçün, Gündüz 425
Öngider, Seyfi 215, 245, 272, 315, 383, 393, 467
Öngören, İbrahim Tali 595, 608
Örgeevren, A. Süreyya 612, 617, 630, 631
Öz, Baki 595
Özalp, Kâzım 83, 84, 85, 109, 116, 138, 397, 621, 644
Özmen, Abidin 591, 592, 595
Özoğlu, Hakan 622, 638, 639, 643, 644, 645, 646, 650, 652, 653, 654
Öztürk, Saygı 589, 592, 594

P

Papulas 140
Parla, Taha 221, 222, 223, 230, 357
Pars, Muhittin Baha 454
Parti Pehlivan 117, 133, 137
Pekdemir, Melih 244, 275, 287, 405
Peker, Recep 343, 415, 423, 437, 439, 443, 640, 641, 643, 644, 651
Pekin, Faruk 415, 442
Perinçek, Doğu 527, 568
Pontus 211, 370
Presse du Soir 651
Prokrustes Yatağı 365, 532

R

Raif Bey 492
Rasih Efendi 383
Renda, Abdülhalik 379, 578, 628, 640
Resimli Ay 651
Reşit Bey (Çerkes) 88, 95, 96, 125, 126, 134, 137, 450, 451
Rıza Nur 173, 174, 175, 176, 189, 193, 460, 558, 606
Rousseau, J. J. 78
Rumbold 603

S

Sabit Bey 270, 277, 292, 506, 508, 509
Sabri (Trabzon Valisi) 496
Sada-yı Hak 652
Sadullah Efendi 532
Sakallı Nurettin Paşa 62, 63, 114, 148, 228, 472
Sakarya Savaşı 86, 145, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 157, 158, 162, 165, 362, 473
Salih Paşa 122, 152, 525, 528
Saraçoğlu, Şükrü 640
Sarıhan, Zeki 541
Savran, Sungur 502, 503,
Sazak, Emin 430
Sebîlürreşâd 478, 651, 652
Selahattin Bey 72, 160
Serbest Fırka 16, 57, 435, 442, 447, 464
Sertel, Zekeriya 343, 351, 478
Sevig, Vasfi Raşid 369, 370
Sevinç, Murat 65, 66, 71, 231
Sevr Antlaşması 108, 173, 551
Seyit Abdülkadir 616-620
Seyit Rıza 608, 623
Seyyare-i Yeni Dünya 107

Sezgin, Ömür 76-80, 219, 237, 239, 240, 253, 326, 327, 329, 349, 350, 386, 390, 396, 566, 567, 569
Sırrı Bey 204, 458, 553, 565, 566, 567
Simko 612
Sirer, R. Şemsettin 445
Sivas Kongresi 32, 36, 38, 82, 89, 250, 330, 354, 362, 426, 427, 483, 520, 522-525, 527, 531, 532, 535, 536, 607
Soğuk Savaş 438, 442, 455
Son Telgraf 478, 651, 652
Sovyetler Birliği 20, 31, 49, 105, 106, 199, 253, 408, 429, 449, 452, 455, 459, 460, 462, 470, 471, 473-475, 481, 483, 497, 503-505, 529, 539, 557, 613, 617, 632
Soysal, Mümtaz 65, 66
Sökmensüer, Şükrü 443
Stefanos Yerasimos 257, 258, 409, 411
Sultan Reşat 171
Süleyman Necati Bey 612
Süleyman Sami 494
Sülker, Kemal 445
Sykes-Picot Anlaşması 328

Ş

Şark Islahat Planı 368, 385, 578, 583, 590, 594, 628, 629
Şatzade Mustafa Ağa 524
Şener, Cemal 89, 90, 96, 97, 98, 99, 107, 137, 138
Şer, Yezdan İzzettin 598
Şeref Bey 72, 168
Şerif Paşa 529, 530
Şeyh Kudbettin 468, 469
Şeyh Saffet Efendi 308, 383, 397
Şeyh Sait 45, 57, 297, 430, 477, 530, 578, 599, 601, 609-631, 633, 634, 636, 639-641, 644, 646-648, 652, 653
Şeyh Servet 51, 450, 468, 469, 471, 472, 492, 494
Şeyh Ubeydullah 598
Şeyh Ziyadeddin 531
Şişmanov, Dimitır 404, 405, 454, 464, 482

T

Takrir-i Sükûn 35, 79, 183, 252, 279, 351, 368, 385, 406, 411, 412, 477, 478, 634, 639, 649, 650, 651
Talat Paşa 15, 31, 48, 166, 171, 368, 426, 534, 626
Tan Matbaası 207, 447,
Tanin 343, 392, 478, 651
Tankut, Hasan Reşit 587
Tanör, Bülent 50-52, 63-70, 218, 225, 268, 273, 274, 288, 295, 299, 300, 321-324, 438, 439, 574-576
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 145, 462
Tanzimat 9, 70, 312, 377, 380
Taray, Cemal Hüsnü 430
Tatil-i Eşgal Kanunu 407, 412
Tekçe, İsmail Hakkı 212, 360, 499
Telli, Ahmet 11
Tengirşek, Yusuf Kemal 164-166, 169, 170, 193-195, 460, 464, 527, 544
Tepeyran, Ebubekir Hazım 62, 508, 509
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) 38, 57, 178, 279, 345, 351, 380, 382, 637, 638, 640, 642, 645, 646, 650, 652-654
Tesanüt Grubu 46
Teşkilat-ı Mahsusa 207, 504, 560
Teşvik-i Sanayi Kanunu 419
Tevfik Bey (Çerkes) 97, 125, 455
Tevfik Paşa 165, 173, 179, 184
Tevhid-i Efkâr 343, 409, 478, 651, 652
Tevhid-i Tedrisat 375
Tigrel, Zülfü 568
Timur, Taner 8, 243, 244, 410, 412, 414, 415, 432, 433
Tok Söz 652

Topal Osman 86, 121, 122, 207, 208, 210-214, 216, 217, 495, 504, 507, 509
Toprak, Zafer 175, 258,
Toydemir, Cemil Cahit 91
Tökin, İsmail H. 343, 435
Tunaya, Tarık Zafer 59
Tunçay, Mete 51, 254, 257, 343, 351, 383, 394, 395, 425, 466, 467, 469, 470-472, 477, 491, 499
Türk-Alman Dostluk Paktı 441
Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu 443
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) 404, 405, 449, 475, 477
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 49, 106, 108, 449, 453, 454, 457, 463, 468, 469, 474, 475, 477, 478, 480-482, 485, 486, 492, 493, 496, 498, 506, 510, 634
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) 13, 443
Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) 13, 443
Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) 443
Türkiye Umum Amele Birliği (TUAB) 409, 477

U
Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 414, 415
Upmal 457, 465, 466, 471u, 494
Uran, Hilmi 430
Ursavaş, Ali Saip 430
Uyar, Hakkı 589
Uybadın, Cemil 578, 629, 630, 653
Uzun, Hakan 247, 249, 250

V
Vahdeddin 22, 38, 164-168, 170, 171, 179, 302, 389, 530
Vakkas Bey 455
Varlık Vergisi 164, 380, 427, 655
Vatan 262, 651, 652,
Vehbi Bey 292, 576
Veliyettin Çelebi 207
Venizelos 153
Versay Anlaşması 546
Veysel Usta 507

W
Wilson Doktrini 518, 526, 538, 539, 555

Y
Yahya Galip 95-99, 113, 173, 307
Yahya Kâhya 207, 208, 492, 495-497, 499-501, 503-509
Yalçın, Hüseyin Cahit 343, 391, 392, 478, 651
Yalman, Ahmet Emin 240, 570, 651-653
Yamauchi, Masayuki 500-503
Yavuz Sultan Selim 596
Yazır, M. Hamdi 375
Yeğen, Mesut 611, 617
Yeni Hayat 473, 474
Yeniaras, Orhan 430, 431, 477, 481, 508
Yeni Gün 207, 247, 467
Yeşilordu 105, 106, 449-455, 458, 463, 466, 485, 486, 510
Yoldaş 651
Yozgat İsyanı 87-89, 94-99, 113
Yunus Nadi 299, 301, 344, 348-350, 450, 454, 457, 458, 462, 467
Yusuf İzzet Paşa 84
Yusuf Ziya 321, 391, 396, 548, 550, 552, 602, 608, 611, 612, 621-623
Yücel, Hasan Âli 373
Yüksel, Müfit 375
Yüzbaşı Abdülkadir 495, 496, 502

Z
Zhukovsky, P. M. 435
Zilan 370, 588
Ziya Gökalp 15, 312, 313, 368, 374, 570
Ziya Hurşit 177, 214
Zürcher, Erik Jan 623, 650, 652

Kaynakça

Abbas, Cevat (2018). *Atatürk'ün Yaveri.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Adıvar, Halide Edip (2023a). *Dağa Çıkan Kurt.* İstanbul: Can Yayınları.

Adıvar, Halide Edip (2023b). *Türkün Ateşle İmtihanı.* İstanbul: Can Yayınları.

Ahmad, Feroz (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, Feroz (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye.* İstanbul: Hil Yayınları.

Ahmad, Feroz (1986). *İttihatçılıktan Kemalizme.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad, Feroz (2005). *Modern Türkiye'nin Oluşumu.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akal, Emel (2013). *İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Akal, Emel (2012). *Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Akbulut, Erden – Tunçay, Mete (2007). *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası.* İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Akbulut, Erden – Ülker, Erol (2022). *Komintern, TKP ve Kürt İsyanları.* İstanbul: Yordam Kitap.

Akçura, Belma (2011). *Devletin Kürt Filmi.* İstanbul: Postiga Yayınları.

Akın, Rıdvan (2008). *TBMM Devleti.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Akın, Rıdvan (2022). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler.* İstanbul: Nora Yayınları.

Akşin, Sina (1989). *Çağdaş Türkiye,* 4. cilt. İstanbul: Cem Yayınları.

Akşin, Sina (2017). *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akşin, Sina (2019). *Savaş ve Etnik Temizlik.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akyol, Taha (2008). *Ama Hangi Atatürk.* İstanbul: Doğan Kitap.

Akyürekli, Mahmut (2016a). *Koçkıri Kırımı.* İstanbul: Tarih Kulübü Yayınları.

Akyürekli, Mahmut (2016b). *Kürtlerle Türkler.* İstanbul: Tarih Kulübü Yayınları.

Akyürekli, Mahmut (2016c). *Şark İstiklal Mahkemesi.* İstanbul: Tarih Kulübü Yayınları.

Ali Kemali (1992). *Erzincan.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Alkan, Mehmet Ö. (2023). *Cumhuriyet: Bir Asırlık Muhasebe.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Alpkaya, Faruk (2009). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Altınörs, Alp (2013). *Resmi İdeoloji ve Kemalizm.* İstanbul: Ceylan Yayınları.

Apak, Rahmi (1990). *Garb Cephesi Nasıl Kuruldu.* Ankara: TTK Basımevi.

Aralov, Semyon İ. (2008). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Arik, Selahattin Ali (2012). *Koçgiri-Dersim.* İstanbul: Peri Yayınları.
Armstrong, H. C. (1996). *Bozkurt.* İstanbul: Arba Yayınları.
Armstrong, H. C. (1997). *Türkiye Nasıl Doğdu.* İstanbul: Arba Yayınları.
Arslan, Abdurrahman (1991). *Mustafa Kemal ve Kürtler.* İstanbul: Doz Yayınları.
Ataç, Osman (2008). *Karmaşa Bir Düzen: Türkiye Cumhuriyeti.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Atatürk (2002). *Söylev* (haz. Hıfzı V. Velidedeoğlu). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
Atatürk, Kemal (1989). *Nutuk.* Ankara: TTK Yayınevi.
Atatürk (2000). *Bütün Eserleri.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Atay, Falih Rıfkı (1984). *Çankaya.* İstanbul: Bateş Yayınları.
Ateş, Toktamış (1994). *Demokrasi.* Ankara: Ümit Yayıncılık.
Ateş, Toktamış (2016). *Türk Devrim Tarihi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Atılgan, Gökhan (2024). *100 Yıl Sonra Cumhuriyet.* İstanbul: Yordam Kitap.
Atılgan, Gökhan (2019). *Türkiye'de Siyasal Hayat.* İstanbul: Yordam Kitap.
Avcıoğlu, Doğan (1989). *Milli Kurtuluş Tarihi.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Avcıoğlu, Doğan (1987). *Türkiye'nin Düzeni.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Aydemir, Şevket Süreyya (2003). *Enver Paşa.* İstanbul: Remzi Kitabevi.
Aydemir, Şevket Süreyya (2000). *İkinci Adam.* İstanbul: Remzi Kitabevi.
Aydemir, Şevket Süreyya (1998). *Tek Adam.* İstanbul: Remzi Kitabevi.
Aydın, Erdoğan (2018). *Demokrasinin Dayanılmaz Ağırlığı.* İstanbul: Literatür Yayınları.
Aydın, Erdoğan (2021). *Osmanlının Son Savaşı.* İstanbul: Literatür Yayınları.
Aydın, Erdoğan (2017). *Milliyetçilik-Türkiye'nin Çıkmazı.* İstanbul: Literatür Yayınları.
Aydın, Suavi (2008a). *Resmi Tarih Tartışmaları 5, Nutuk.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
Aydın, Suavi (2008b). *Türk Kimliğinin Yaratılması.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
Aydoğan, Metin (2006). *Kemalizm ve Türkiye.* İzmir: Umay Yayınları.
Aykol, Hüseyin (2011). *Çerkes Ethem.* Ankara: Phoenix Yayınları.
Aytürk, İlker – Esen, Berk (2023). *Post Kemalizm.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Bahadır, İbrahim (2002). *Atatürk ve Aleviler.* Ankara: Kalan Yayınları.
Bahadır, İbrahim (2001). *Türk Ulusunun İnşası.* Ankara: Kalan Yayınları.
Balcıoğlu, Mustafa (2003). *Nurettin Paşa.* Ankara: Babil Yayınları.
Başgil, Ali Fuat (2014). *Demokrasi Yolunda.* İstanbul: Yağmur Yayınları.
Başkaya, Fikret (2007). *Milliyetçilik Yurtseverlik ve Sol.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
Başkaya, Fikret (2018). *Paradigmanın İflası.* İstanbul: Yordam Kitap.
Başkaya, Fikret (2007). *Reel Atatürkçülük.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
Bayar, Celal (2018). *Ben de Yazdım.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Bayar, Celal (1999). *Söylev ve Demeçleri.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bayar, Celal (2006). *Şark Raporu.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Bayrak, Mehmet (2009a). *Alevilik – Kürdoloji – Türkoloji Yazıları.* Ankara: Özge Yayınları.
Bayrak, Mehmet (2004). *Kürdoloji Belgeleri II.* Ankara: Özge Yayınları.
Bayrak, Mehmet (2004). *Alevilik.* Ankara: Özge Yayınları.
Bayrak, Mehmet (2009b). *Şark Islahat Planı.* Ankara: Özge Yayınları.
Bedirhan, Celadet A. (1992). *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup.* İstanbul: Doz Yayınları.
Belen, Fahri (1983). *Kurtuluş Savaşı.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Belge, Murat (2022). *Militarist Modernleşme.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Benoist-Méchin, Jacques (1997). *Mustafa Kemal.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
Berkes, Niyazi (1982). *Atatürk ve Devrimler.* İstanbul: Adam Yayınları.
Berkes, Niyazi (1984). *Teokrasi ve Laiklik.* İstanbul: Adam Yayınları.
Berkes, Niyazi (1970). *Türkiye İktisat Tarihi.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.
Berkes, Niyazi (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Berkes, Niyazi (1997). *Unutulan Yıllar.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Bıyıklı, Mustafa (2006). *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları.* İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
Bilsel, M. Cemil (1998). *Lozan.* İstanbul: Sosyal Yayınları.
Borak, Sadi (2004a). *Atatürk'ün Gizli Oturum Konuşmaları.* Ankara: Kırmızı Beyaz Yayınları.
Borak, Sadi (2004b). *Atatürk'ün Özel Mektupları.* Ankara: Kırmızı Beyaz Yayınları.
Borak, Sadi (1997). *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev ve Demeçleri.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Boratav, Korkut (2009). *Türk İktisat Tarihi.* Ankara: İmge Kitabevi.
Bozdağ, İsmet (2000). *Devlet Kavgası.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Bozkurt, Mahmut Esat (1995). *Atatürk İhtilali.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Bozok, Salih (2001). *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor.* İstanbul: Doğan Kitap.
Bruinessen, Martin van (1992a). *Ağa, Şeyh ve Devlet.* Ankara: Özge Yayınları.
Bruinessen, Martin van (1992b). *Kürdistan Üzerine Yazılar.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Bruinessen, Martin van (2000). *Kürtlük Türklük Alevilik.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Budak, Mustafa (2002). *İdealden Gerçeğe.* İstanbul: Küre Yayınları.
Bulut, Faik (2009). *Dar Üçgende Üç İsyan.* İstanbul: Evrensel Basım.
Bulut, Faik (2007). *Dersim Raporları.* İstanbul: Evrensel Basım.
Can, Osman (2013). *Kurucu İktidar.* İstanbul: Alfa Yayınları.
Candansayar, Selçuk – İnce, Selami (2010). *Sevgili Zalim Cumhuriyet.* İstanbul: Su Yayınevi.
Cangızbay, Kadir (2007). *Hiçkimsenin Cumhuriyeti.* Ankara: Ütopya Yayınları.
Cangızbay, Kadir (2019). *Siyasal İslam.* Ankara: Nika Yayınları.
Cebesoy, Ali Fuat (2005). *Bilinmeyen Hatıralar.* İstanbul: Temel Yayınları.
Cebesoy, Ali Fuat (2000). *Milli Mücadele Hatıraları.* İstanbul: Temel Yayınları.

Cebesoy, Ali Fuat (2007). *Siyasi Hatıralar.* İstanbul: Temel Yayınları.
Cilasun, Emrah (1921). *Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını Kim Öldürdü?* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Copeaux, Étienne (2015). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Çağlayan, Ercan (2014). *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Çalışlar, İzzeddin (yay. haz.) (2010). *Dersim Raporu.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Çalışlar, İzzeddin (2009). *Gün Gün, Saat Saat.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Çavdar, Tevfik (2005). *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Kesitler.* İstanbul: Nazım Kitaplığı.
Çavdar, Tevfik (1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi.* Ankara: İmge Kitabevi.
Çelik, Aziz (2020). *DİSK Tarihi.* İstanbul: DİSK-Ar.
Çeçen, Anıl (2003). *Atatürk ve Cumhuriyet.* Ankara: İmge Kitabevi.
Çekiç, Orhan (2007). *İmparatorluktan Cumhuriyete.* İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
Çerkes Ethem'in Anıları **(2008).** İstanbul: Nokta Yayınları.
Çetinkaya, Doğan (1924). *Toplumsal Hareketlerin Asrı.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Çetinkaya, Doğan – Alkan, Mehmet (2015). *Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Demirel, Ahmet (1996). *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Demirel, Ahmet (1995). *Birinci Meclis'te Muhalefet.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Demirel, Ahmet (2012). *Tek Partinin Yükselişi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Demirkent, Dinçer (2017). *Bir Devlet İki Cumhuriyet.* Ayrıntı Yayınları: İstanbul:
Dinamo, Hasan İzzettin (2007). *Kutsal Barış.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Dinamo, Hasan İzzettin (2013). *Kutsal İsyan.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Dinçer, Serdar (2023). *"Alman Lawrence" ile "Müslüman".* Ankara: Favori Yayınları.
Dönmez, Yağmur (2022). *Türklük: Hüzünlü Bir Bağ.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Duru, Orhan (2007). *Amerikan Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Efe, Ahmet (2007). *Çerkes Ethem.* İstanbul: Bengi Yayınları.
Erdem, Hamit (2012). *İştirakçi Hilmi.* İstanbul: Sel Yayınları.
Erdem, Hamit (2010). *Mustafa Suphi.* İstanbul: Sel Yayınları.
Erdem, Hamit (2010a). *1920 Yılı ve Sol Muhalefet.* İstanbul: Sel Yayınları.
Erden, Akbulut – Tunçay, Mete (2007). *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası.* İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
Erden, Akbulut – Ülker, Erol (2022). *Komintern, TKP ve Kürt İsyanları.* İstanbul: Yordam Kitap.
Ergil, Doğu (1981). *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi.* Ankara: Turhan Kitabevi.
Ergin, Feridun (1978). *Kemal Atatürk.* İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.

Erikan, Celal (2001). *Komutan Atatürk.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Erikan, Celal (1971). *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.
Eroğlu, Hamza (1992). *Atatürk ve Milliyetçilik.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
Ersanlı, Büşra (2014). *Türkiye Siyasetinde Kürtler.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Ersanlı, Büşra (haz.) (1994). *Bağımsızlığın İlk Yılları.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Ertürk, Hüsamettin (1996). *İki Devrin Perde Arkası.* İstanbul: Sebil Yayınları.
Fığlalı, Ethem Ruhi (1999). *Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik.* Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.
Gallner, Ernest (1998). *Milliyetçiliğe Bakmak.* İstanbul: İletişim Yayınları.
***Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları* (1992).** İstanbul: Kaynak Yayınları.
Georgeon, François (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Yusuf Akçura.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Gevgilili, Ali (1989). *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
Gevgilili, Ali (1987). *Yükseliş ve Düşüş.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2010). *Cumhuriyete Doğru.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2013). *Demokrasiye Geçiş.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2007). *Devrimler ve Tepkiler.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2011a). *Erzurum Kongresi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2017). *Milli Şef Dönemi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2017). *Sivas Kongresi. İstanbul:* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2017). *Tek Partili Cumhuriyet.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2011b). *Türkiye Cumhuriyeti.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Goloğlu, Mahmut (2014). *Üçüncü Meşrutiyet.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Gökalp, İskender – Georgeon, François (1990). *Kemalizm ve İslam Dünyası.* İstanbul: Arba Yayınları.
Gökay, Bülent (2006). *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye.* İstanbul: Agora Kitaplığı.
Gökçen, Sabiha (1996). *Atatürk'le Bir Ömür.* İstanbul: Altın Kitaplar.
Gökdemir, Orhan (1922). *Faili Meçhul Cinayetler Tarihi.* İstanbul: Yazılama Yayınları.
Göktaş, Hıdır (1991). *Kürtler.* İstanbul: Alan Yayıncılık.
Göktürk, Mete (2015). *Utanç Sayfaları.* İstanbul: Siyam Kitap.

Göldaş, İsmail (2000). *Lozan: Biz Kürtler ve Türkler.* İstanbul: Avesta Yayınları.
Göldaş, İsmail (1997). *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri.* İstanbul: Belge Yayınları.
Göldaş, İsmail (1991). *Kürdistan Teali Cemiyeti.* İstanbul: Doz Yayınları.
Göztoklusu, Murat (2014). *Musul Özdemir Harekâtı.* Ankara: Kripto Yayınları.
Granda, Cemal (2007). *Atatürk'ün Uşağı Anlatıyor.* Ankara: Kristal Yayınevi.
Gronau, Dirtrich (1994). *Atatürk ve Cumhuriyet'in Doğuşu.* İstanbul: Altın Kitaplar.
Gülalp, Haldun (2003). *Kimlikler Siyaseti.* İstanbul: Metis Yayınları.
Gülalp, Haldun (2018). *Laiklik Vatandaşlık Demokrasi.* İstanbul: Metis Yayınları.
Gülalp, Haldun (2015). *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma.* İstanbul: Metis Yayınları.
Güler, Ali – Akgül, Suat (2000). *Atatürk ve Türk İnkılabı.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
Güler, Aydemir (2023). *Türkiye Sol Tarihinde, Yöntem ve Tartışmalar.* İstanbul: Yazılama Yayınları.
Gürkan, Emrah (2003). *Ne Kadar Muasırlaşabildik.* İstanbul: Güncel Yayınları.
Hakan, Sinan (2023). *Cumhuriyet'e Giderken Kürtler.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Hakan, Sinan (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Hanioğlu, Şükrü (2006). *Osmanlıdan Cumhuriyete Zihniyet Siyaset ve Tarih.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
Hughes, Preston (1993). *Atatürkçülük ve Türkiye'nin Demokratikleşme Sorunu.* İstanbul: Milliyet Yayınları.
Hür, Ayşe (2018). *Milli Mücadelenin Öteki Tarihi.* İstanbul: Literatür Yayınları.
Irmak, Sadi (1984). *Atatürk.* İstanbul: İnkılap Kitabevi.
Işık, Yüksel (1995). *Osmanlıdan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi.* Ankara: Öteki Yayınları.
Işıklı, Alpaslan (2006). *Sosyalizm Kemalizm ve Din.* Ankara: İmge Kitabevi.
İba, Şaban (2011). *1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
İba, Şaban (2008). *Kürt Sorunu ve Kemalist Hareket.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
İba, Şaban (1998). *Ordu Devlet Siyaset.* İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
İğdemir, Uluğ (der.) (1975). *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri.* Ankara: TTK Yayınları.
İleri, Rasih Nuri (1994). *Atatürk ve Komünizm.* İstanbul: Sarmal Yayınevi.
İnalcık, Halil (2009). *Atatürk ve Demokratik Türkiye.* İstanbul: Kırmızı Yayınları.
İnan, Afet (2018). *Atatürk Hakkında.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
İnan, Afet (2023a). *İzmir İktisat Kongresi.* Ankara: TTK Yayınları.
İnan, Afet (2023b). *Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları.* Ankara: TTK Yayınları.
İnan, Arı (1999). *Düşünceleriyle Atatürk.* Ankara: TTK Yayınları.
İnce, Özdemir (2016). *Cumhuriyet'in Üç Fedaisi.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
İnönü, İsmet (2006). *Hatıralar.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
İnsel, Ahmet (1996). *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İnsel, Ahmet (1995). *Türkiye Toplumunun Bunalımı.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Jaeschke, Gotthard (1986). *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri.* Ankara: TTK Yayınları.
Jung, Dietrich (2004). *Yol Ayrımında Türkiye.* İstanbul: Kitap Yayınevi.
Jwaideh, Wadie (2012). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Kabasakal, Mehmet (2002). *Çağdaş ve Demokratik Türkiye Arayışları.* İstanbul: Büke Yayınları.
Kadıoğlu, Ayşe (2022). *Vatandaşlığın Dönüşümü.* İstanbul: Metis Yayınları.
Kansu, Mazhar Müfit (2019). Atatürk'le Beraber. Ankara: TTK Yayınevi.
Karabekir, Kâzım (2008). *İstiklal Harbimiz.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Karaca, Emin (2013). *Ağrı Eteklerinde İsyan.* İstanbul: Puslu Yayıncılık.
Karaca, Emin (1999). *Nâzım Hikmet'in Şiirinde Gizli Tarih.* İstanbul: Gendaş Yayınları.
Karaca, Emin (2000). *Sintinenin Dibinde.* İstanbul: Gendaş Yayınları.
Karacan, Ali Naci (2006). *Lozan.* İstanbul: Nokta Yayınları.
Kardam, Ahmet (2022). *Mustafa Suphi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Karpat, Kemal H. (1997). *Türk Demokrasi Tarihi.* İstanbul: Afa Yayınları.
Kaymaz, İhsan Şerif (2003). *Musul Sorunu.* İstanbul: Otopsi Yayınları.
Kaynar, Mete (2001). *Devletin Ülkesi ve Milleti.* Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.
Keyder, Çağlar (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Kılıç Ali (2010). *Kılıç Ali'nin Anıları.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Kılıç, Selami (2005). *Türk Devrimi ve Fikri Temelleri.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Kışlalı. A. Taner (1998). *Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği.* Ankara: İmge Kitabevi.
Kışlalı, A. Taner (1999). *Ben Demokrat Değilim.* Ankara: İmge Kitabevi.
Kışlalı, A. Taner (2018). *Kemalizm Laiklik ve Demokrasi.* İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
Kili, Suna (2009). *Türk Devrim Tarihi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Kirişçi, Kemal (1997). *Kürt Sorunu.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Koçak, Cemil (2009). *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Koçak, Cemil (2005). *Heyeti Mahsusalar.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Koçak, Cemil (2010). *Milli Şef.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Koçak, Cemil (2003). *Umumi Müfettişlikler.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Koçak, Kıvanç – Bora, Tanıl (2024). *Yüz Cumhuriyet Tarihinden Yüz Portre.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Koloğlu, Orhan (1999). *Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılı.* İstanbul: Boyut Kitapları.
Koloğlu, Orhan (1994). *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası.* İstanbul: Boyut Kitapları.
Koloğlu, Orhan (1997). *Kim Bu Mustafa Kemal.* İstanbul: Boyut Kitapları.
Komsuoğlu, Ayşegül (2008). *Türkiye'de Siyasal Muhalefet.* İstanbul: Bengi Yayınları.
Konak, İsmet (2018). *Rus Devrimi ve Mustafa Kemal.* İstanbul: Libra Yayınevi.
Koraltürk, Murat (2011). *Ekonominin Türkleştirilmesi.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Köker, Levent (2008). *Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye.* Ankara: Dipnot Yayınları.
Köker, Levent (2022). *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Kreise, Klaus (2010). *Atatürk.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Kutay, Cemal (1999). *Atatürk Bugün Olsaydı.* İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
Kutay, Cemal (1998). *Atatürk Olmasaydı.* İstanbul: Aksoy Yayıncılık.
Kutay, Cemal (2004). *Çerkes Ethem.* İstanbul: Özgür Yayınları.
Küçük, Yalçın (2005). *Sırlar.* İstanbul: İthaki Yayınları.
Küçük, Yalçın (1989). *Türkiye Üzerine Tezler.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Kürkçü, Ertuğrul (der.) (1988). *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Laçin, Şükrü (2002). *Türkiye'de Devlet ve Demokrasi.* İstanbul: Peri Yayınları.
Landau, Jacop M. (1999). *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi.* İstanbul: Sarmal Yayınevi.
Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu.* Ankara: TTK Basımevi.
Lord Kinros (1994). *Atatürk.* İstanbul: Altın Kitaplar.
Lord, Ceren (2023). *Türkiye'de Din Siyaseti.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Mango, Andrew (2012). *Atatürk.* İstanbul: Remzi Kitabevi.
Mazıcı, Nurşen (2011). *Tek Parti Dönemi.* İstanbul: Pozitif Yayınları.
Mert, Nuray (2023). *Cumhuriyet Tarihini Yeniden Okumak.* İstanbul: Alfa Yayınları.
Yeğen, Mesut (2012). *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1915-1958.* Ankara: Dipnot Yayınları.
Meşe, Ertuğrul (2023). *Mukaddesatçı Anti-Kemalizm.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Mool, Johns (2009). *Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı?* İstanbul: Selis Yayınları.
Mumcu, Ahmet (1992). *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi.* İstanbul: İnkılap Kitabevi.
Mumcu, Uğur (2014). *Gazi Paşaya Suikast.* Ankara: Um:Ag Yayınları.
Mumcu, Uğur (1994). *Kâzım Karabekir Anlatıyor.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Mumcu, Uğur (1993a). *Kürt Dosyası.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Mumcu, Uğur (1993b). *Kürt İslam Ayaklanması.* İstanbul: Tekin Yayınevi.
Mustafa Kemal (1993). *Eskişehir İzmit Konuşmaları.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Mustafa Kemal (2020). *Nutuk.* İstanbul: İstanbul Kültür ve Sanat Eserleri A.Ş.
Müderrisoğlu, Alptekin (2018). *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
Mütercimler, Erol (2023). *Siyasal Cinayetler.* İstanbul: Alfa Yayınları.
Olson, Robert (1992). *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı.* Ankara: Özge Yayınları.
Onaran, Nevzat (2021). *Devletin Dâhili Harbi.* İstanbul: Kor Yayınları.
Oran, Baskın (1990). *Atatürk Milliyetçiliği.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
Oran, Baskın (2018). *Etnik ve Dinsel Azınlıklar.* İstanbul: Literatür Yayınları.
Oran, Baskın (2002). *Türk Dış Politikası.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Ortaylı, İlber (2018). *Atatürk.* İstanbul: Kronik Kitap.
Öğün, Süleyman Seyfi (2000). *Türk Politik Kültürü.* İstanbul: Alfa Yayınları.
Önal, Sami (2019). *Hüsrev Gerede'nin Anıları.* İstanbul: Literatür Yayınları.

Öngider, Seyfi (2006). *Çankaya'nın Bütün Adamları.* İstanbul: Aykırı Yayınları.
Öngider, Seyfi (2003). *Kuruluş ve Kurucu.* İstanbul: Aykırı Yayınları.
Öngider, Seyfi (2013). *Mustafa Kemal'in Saati.* İstanbul: Aykırı Yayınları.
Öngider, Seyfi (2023). *Yüz Yılın Siyasi Hikâyesi.* İstanbul: Aykırı Yayınları.
Örgeevren, Ahmet Süreyya (2007). *Şeyh Sait İsyanı.* İstanbul. Temel Yayınları.
Öz, Baki (1996). *Atatürk'ün Düşünce Yapısının Oluşumu.* İstanbul: Can Yayınları.
Öz, Baki (1999). *Belgelerle Koçgiri Olayı.* İstanbul: Can Yayınları.
Öz, Baki (2008). *Dersim Olayı.* İştanbul: Can Yayınları.
Özalp, Kâzım (2024). *Milli Mücadele.* Ankara: TTK Yayınları.
Özbilge, Nevcihan (2020). *Çekirgeler, Kürtler ve Devlet.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Özbudun, Ergun (2012). *24 Anayasası.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Özer, Ahmet (2011). *Kürtler ve Türkler.* İstanbul: Hemen Kitap.
Özkan, Behlül (2018). *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası.* İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
Özkan, Behlül (2022). *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni.* İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
Özkan, Tuncay (2006). *MİT'in Gizli Tarihi.* İstanbul: Alfa Yayınları.
Özoğlu, Hakan (2016). *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası.* İstanbul: Kitap Yayınevi.
Özoğlu, Hakan (2016). *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği.* İstanbul: Kitap Yayınevi.
Özsoy, Felat – Eriş, Tahsin (2005). *1925 Kürt Direnişi.* İstanbul: Peri Yayınları.
Öztürk, Saygı (2007). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu.* İstanbul: Doğan Kitap.
Özüerman, Tülay (1998). *Türkiye'nin Açmazı.* İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
Parla, Taha (1991a). *Atatürk'ün Nutuk'u.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Parla, Taha (1991b). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Parla, Taha (2017a). *Din Devlet Demokrasi.* İstanbul: Metis Yayınları.
Parla, Taha (1995). *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Parla, Taha (2017b). *Türk Sorunu.* İstanbul: Metis Yayınları.
Parla, Taha (2016). *Türkiye'de Anayasalar.* İstanbul: Metis Yayınları.
Parla, Taha (1993a). Türkiye'nin Siyasal Rejimi. İstanbul: İletişim Yayınları.
Parla, Taha (1993b). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Parlar, Suat (1996). *Osmanlıdan Günümüze Gizli Devlet.* İstanbul: Spartaküs Yayınları.
Parlar, Suat (2005). *Türkler ve Kürtler.* İstanbul: Bağdat Yayınları.
Pekdemir, Melih (1999). *Kemalistler Ülkesinde Cumhuriyet ve Diktatörlük.* İstanbul: Su Yayınları.
Pekin, Faruk (1985). *Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar.* İstanbul: Alan Yayıncılık.
Perinçek, Doğu (2010). *Kurtuluş Savaşı'nda ve Kürt Politikası.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Perinçek, Doğu (1993). *Türk Sorunu.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Perinçek, Doğu (2012). *Türkiye'nin Anayasa Birikimi.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Perinçek, Mehmet (2011). *Türk-Rus Diplomasisinde Gizli Sayfalar.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Rauf Orbay'ın Hatıraları **(2005).** İstanbul: Temel Yayınları.
Rozaliyev, Y. N. (1979). *Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri.* İstanbul: Belge Yayınları.
Rozaliyev – Şnurov (1970). *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları.* İstanbul: Ant Yayınları.
Savran, Sungur (2023). *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele.* İstanbul: Yordam Kitap.
Schick, İrvin Cemil (1987). *Geçiş Sürecinde Türkiye.* İstanbul: Belge Yayınları.
Selek, Sabahattin (2004). *Anadolu İhtilali.* İstanbul: Kastaş Yayınları.
Sencer, Muzaffer (1986). *Türkiye'nin Yönetim Yapısı.* İstanbul: Alan Yayıncılık.
Sertel, Zekeriya (2019). *Hatırladıklarım.* İstanbul: Can Yayınları.
Sever, M. Emin (2023). *Azadi Örgütü ve Cibranlı Xalid Bey.* İstanbul: Avesta Yayınları.
Sevinç, Murat – Demirkent, Dinçer (2017). *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Sevli, Sabır Güler (2019). *Ötekinin Ötekisi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Sezgin, Ömür (1984). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu.* Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
Shaw, Stanford J. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.* İstanbul: E Yayınları.
Soileau, Dilek Kızıldağ (2017). *Koçgiri İsyanı.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Sonyel, Salahi (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika.* Ankara: TTK Basımevi.
Soyak, Hasan Rıza (2018). *Atatürk'ten Hatıralar.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Sülker, Kemal (1976). *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler.* İstanbul: Gözlem Yayınları.
Şener, Cemal (1994). *Çerkes Ethem Olayı.* İstanbul: Ant Yayınları.
Şimşir, Bilal N. (2007). *Kürtçülük.* Bilgi Yayınevi: Ankara.
Şimşir, Bilal N. (1981a). *Atatürk ile Yazışmalar.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Şimşir, Bilal N. (1981b). *Dış Basında Atatürk.* Ankara: TTK Basımevi.
Şişmanov, Dimitır (1990). *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi.* İstanbul: Belge Yayınları.
Tanör, Bülent (2002). *Kurtuluş Kuruluş.* İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
Tanör, Bülent (2008). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Tanör, B. – Toprak, Z. – Berktay, H. (1997). *İnkılap Tarihi Dersleri Nasıl Okutulmalı.* İstanbul: Sarmal Yayınları.
Tanör, Bülent (2009). *Türkiye'de Kongre İktidarları.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Tanör, Öget Öktem (2004). *Bülent Tanör'e Armağan.* İstanbul: Legal Yayınları.
Tanyol, Cahit (1981). *Atatürk ve Halkçılık.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Tekin, Vasfi Nadir (2021). *Türkiye'nin Özgeçmişi.* İstanbul: Sancı Yayınları.

Tekinalp (1998). *Kemalizm.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
Temel, Celal (2017). *Mondros'tan Lozan'a Kürtler.* İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.
Tengirşek, Yusuf Kemal (1981). *Vatan Hizmetinde.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Tepeyran, Ebubekir Hazım (2009). *Belgelerle Kurtuluş Savaşı.* İstanbul: Gürer Yayınları.
Tepeyran, Ebubekir Hazım (2023). *Hatıralarım.* Ankara: Darlion Yayınları.
Tevetoğlu, Fethi (2020). *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar.* Ankara: TTK Yayınları.
Tezel, Yahya S. (1994). *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Timur, Taner (1886). *Osmanlı Kimliği.* İstanbul: Hil Yayınları.
Timur, Taner (1993). *Türk Devrimi ve Sonrası.* Ankara: İmge Kitabevi.
Toker, Yalçın (2016). *Atatürk'ün Açık ve Gizli Celse Meclis Konuşmaları.* İstanbul: Hürriyet Yayınları.
Toprak, Zafer (2018). *Atatürk.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Toprak, Zafer (1995). *Milli İktisat Milli Burjuvazi.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Tunaya, Tarık Zafer (1996). *Batılılaşma Hareketleri.* İstanbul: Arba Yayınları.
Tunaya, Tarık Zafer (1994). *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük.* İstanbul: Arba Yayınları.
Tunaya, Tarık Zafer (2003). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Tunaya, Tarık Zafer (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Tunçay, Mete – Zürcher, Erik J. (2010). *Sosyalizm ve Milliyetçilik.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Tunçay, Mete (2019). *Bilineceği Bilmek.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Tunçay, Mete (1982). *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler.* İstanbul: Belge Yayınları.
Tunçay, Mete (2022). *Solun Tarihine Düşülen Notlar.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Tunçay, Mete (1981). *Tek Parti Yönetiminin Kurulması.* Ankara: Yurt Yayınları.
Tunçay, Mete (2019). *Türkiye'de Sol Akımlar.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Turan, Namık Sinan (2017). *Hilafet.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Turan, Şerafettin (1995). *Türk Devrim Tarihi.* Ankara: Bilgi Yayınevi.
Türk İstiklal Harbi, **VI. cilt,** İstiklal Harbinde Ayaklanmalar **(1974).** Ankara: Genelkurmay Basımevi.
Türkdoğan, Orhan (1999). *Kemalist Sistem.* İstanbul: Alfa Yayınları.
Türkgeldi, Ali Fuat (1984). *Görüp İşittiklerim.* Ankara: TTK Basımevi.
Uçar, Gültekin, (2019). *Koçgiri.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Uğurlu, Nurer (2006). *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı.* İstanbul: Örgün Yayınları.
Uluçay, Ömer (2021). *Millet ve Kavmiyet.* Ankara: Yöneliş Yayınları.
Uluğ, Raşit Hakkı (2009). *Derebeyi ve Dersim.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Uluğ, Raşit Hakkı (2007). *Tunceli Medeniyete Açılıyor.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
Uyar, Hakkı (2000). *Mahmut Esat Bozkurt.* İstanbul: Büke Yayınları.
Üçüncü, Uğur (2015). *Kâhya Yahya.* Trabzon: Serander Yayınları.

Üngör, Uğur Ümit (2016). *Modern Türkiye'nin İnşası.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Üstel, Füsun (2009). *Makbul Vatandaşın Peşinde.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Üstel, Füsun (1999). *Yurttaşlık ve Demokrasi.* Ankara: Dost Kitabevi.
Varlık, Bülent (2010). *Umumi Müfettişlikler Toplantı Tutanakları.* Ankara: Dipnot Yayınları.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (1990). *İlk Meclis.* İstanbul: Çağdaş Yayınları.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (1972). *Türkiye'de Üç Devir.* İstanbul: Sinan Yayınları.
Volkan, Vamık D. (1998). *Ölümsüz Atatürk.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
Yalçın, Hüseyin Cahit (2002). *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları,.* İstanbul: Temel Yayınları.
Yamaç, Kadri (haz.) (2006). *Cumhuriyet'in 80. Yılı Sempozyumu.* Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
Yamauchi, Masayuki (1995). *Hoşnut Olmamış Adam Enver Paşa.* İstanbul: Bağlam Yayınları.
Yardımcı, Hikmet Çağrı (2022). *Cumhuriyet ve Hissiyat.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Yazman, Aslan Tufan (1984). *Atatürk'le Beraber.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Yeğen, Mesut (2006). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Yeğen, Mesut (2011). *İngiliz Belgelerinde Kürdistan.* Ankara: Dipnot Yayınları.
Yeğen, Mesut (1999). *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşlığa.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Yenal, Oktay (2003). *Cumhuriyetin İktisat Tarihi.* İstanbul: Homer Kitabevi.
Yeniaras, Orhan (2012). *Atatürk'ün Kurdurduğu Türkiye Komünist Partisi.* Ankara: Alter Yayınları.
Yerasimos, Stefanos (1976). *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye.* İstanbul: Gözlem Yayınları.
Yerasimos, Stefanos (1979). *Türk-Sovyet İlişkileri.* İstanbul: Gözlem Yayınları.
Yeşil, Hüseyin (2021). *Kemalist Devrim.* İstanbul: Dönüşüm Yayınları.
Yeşiltuna, Serap (2015). *Kürtler. İstanbul:* İleri Yayınları.
Yıldız, Ahmet (2001). *Ne Mutlu Türküm Diyebilene.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Yıldız, Hasan (2023). *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan.* İstanbul: Doz Yayınları.
Yılmaz, Hale (2023). *Türk Olmak.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Yücel, Hasan Âli (1998). *İyi Vatandaş, İyi İnsan.* Ankara: M.E.B. Yayınları.
Zürcher, Erik Jan (2008). *Milli Mücadelede İttihatçılık.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Zürcher, ErikJan (2012). *Modernleşen Türkiye Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları.
Zürcher, ErikJan (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Zürcher, Erik Jan (2008). *Türkiye'de Etnik Çatışma.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Makaleler

Aydın, Zafer (2004). "Cumhuriyet'in 100. Yılında Emek Hareketi: Yukarıdan Biçimlendirme Aşağıdan İtiraz" *Toplumsal Hareketler Asrı* içinde, der. Y. Doğan Çetinkaya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Gökmen, Özgür (2007). "Vesikalı Yakın Dönem Tarihimiz", *Kebikeç*, sayı 23.

Güneş, İhsan. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/baskomutanlik-kanunu-5-agustos-1921/?pdf=3759

Karaömerlioğlu, M. Asım (1998). "Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikâyesi", *Birikim*, sayı 107.

Ortak, Şaban (2022). Başkumandanlık Kanunu Hakkında TBMM'de Yaşanan Tartışmalar, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran, https://doi.org/10.30692/sisad.1120127

Satan, Ali. "Halifeliğin Kaldırılması", *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halifeligin-kaldirilmasi-3-mart-1924/

Uzun, Hakan (2010). "Tek Parti Döneminde Yapılan CHP Kongreler Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar-Güz, IX/20-21.

"Resmî tarih, hâkim sınıfların bilinmesini istediği tarihtir... Geçmişte yaşanmış olanın, iktidar sahiplerinin ihtiyacı doğrultusunda yeniden kurgulanmış versiyonudur. Bu amaçla toplum hafıza kaybına uğratılmak istenir... Resmî tarih, yalana, tahrifata, yok saymaya, adıyla çağırmamaya, sansüre ve otosansüre dayanır. Fakat resmî tarih bir başına amaç değildir, asıl amaç egemen ideoloji oluşturmaktır... Çünkü geçmişine hâkim olmadan bu güne ve geleceğe hâkim olmak mümkün değildir...

Yetkin bir tarihçi ve sosyal analist olan Erdoğan Aydın, elinizdeki bu kitapta, 'Millî Mücadele' dönemi ve akabinde yaratılan Türkiye'nin harika bir tahlilini yapıyor. Bu tahlili, Cumhuriyet'in 'kimsesizlere' karşı nasıl kurumlaştığının çarpıcı bilgisiyle tamamlıyor. Resmî tarihin tevatürlerini birer birer ifşa ediyor... Tek parti-tek adam iktidarına giden yolun taşlarının nasıl döşendiğini gösteriyor... Türkiye'nin yüz yıldır niçin demokratikleşemediği sorununu aydınlatıyor.

Esasen 1923 yılında ilan edilen cumhuriyet 'gerçek cumhuriyet' değildi... Zira cumhuriyet, kimin yönettiğiyle değil, yönetimin nasıl olduğu, niteliğiyle ilgilidir...

Bu kitabı büyük zevk alarak okudum ve doğrusu çok şey öğrendim. Tartışmasız bu güne kadar yazılmış en kapsayıcı resmî tarih eleştirisi demek de mümkün... Bize böyle değerli bir eser kazandıran Erdoğan Aydın'a ne kadar teşekkür etsek azdır...

Tarihimizle yüzleşmek bizi özgürleştirecektir..."

Fikret Başkaya

src kitap
srcyayin.com
KDV muafiyeti uygulanmıştır.
ISBN 978-625-5999-16-0